



Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԳԱՌՆԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

Ե Ր Զ Ն Կ Ա

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԴԱՐԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ – 2005

ՀՏԴ 941(479,25)

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

Ս 887

Ստեփանյան, Գ. Ն.

Ս 887 Երզնկա (Հնագույն դարերից մինչև մեր օրերը)/Պ. Հ. Հովհաննիսյանի և Ա. Գ. Տեր-Ստեփանյանի խմբագրությամբ.— Եր., Երևանի Համալս. Հրատ., 2005, 680 էջ + 46 էջ ներդիր + 1 քարտեզ:

Գիրքը նվիրված է պատմական Հայաստանի ամենանշանավոր բնակավայրերից մեկի՝ Երզնկայի (Երիզա), ավելի քան երեքհազարամյա պատմությանը: Աղբյուրագիտական հարուստ հենքի վրա ներկայացված են Հայասայի, Երվանդունիների, Արտաշեսյանների, Արշակունիների, Բագրատունիների, ինչպես նաև արաբական, բյուզանդական, սելջուկյան, մոնղոլական ու թուրքական տիրապետությունների ժամանակաշրջանների Երզնկա քաղաքի և Եկեղյաց գավառի պատմության հիմնական դրվագները: Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Երզնկայի հայերի հավատալիքների, կենցաղին, սովորույթներին, բանահյուսությունը և մշակույթի պատմությունը վերաբերող հատվածները: Ներկայացված է նաև 1895 թ. և 1915–1916 թթ. Հայկական կոտորածների ժամանակ Երզնկայի հայոց ունեցած տուրքի դաժան հաշվետվությունը: Տրվում են ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Սփյուռքում հանգրվան գտած մի քանի նշանավոր երզնկացիների կենսագրականները:

Կարող է օգտակար լինել հայագետներին, ինչպես նաև ընթերցող լայն հասարակայնությանը:

0503020913

Ս 704(02)05 2005

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN–5,8084–0686–2

© Երևանի Համալսարանի Հրատ., 2005 թ.

© Գ. Ն. Ստեփանյան, 2005 թ.



**Գիրքը հրատարակվում է
ԳԱԼՈՒՍՏ ԳՅՈՒԼԲԵՆԿՅԱՆ
Հիմնարկության հովանավորությամբ**

Խմբագրությամբ՝

**Պ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ
Ա. Գ. ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆԻ**

*Նախորում եմ հորս՝ Երզնկացի Թարսի
ԽԱՉԻԿ ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆԻ – մորս՝
ՈՍԿԵԳՅՈՒԼ ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆԻ
պայծառ հիշարարկին*

ՅԵՂԻՆԱԿ

ՆԵՐԱԾ ՈՒԹՅՈՒՆ

Երզնկան Հայ ժողովրդի հնագույն բնօրրաններից է, պատմական Հայաստանի այն նշանավոր բնակավայրերից, որտեղ Հեթանոսական դարերից մինչև 1915 թ. անընդմեջ ապրել են հայեր, սերնդեսերունդ փոխանցելով դարավոր ավանդույթները, որոնք շարունակվում են մինչև մեր օրերը՝ մայր հայրենիքում և սփյուռքում: Երզնկայի անմահության, վերածննդի հուսադրիչ փաստը հանդիսացավ 1965 թ., Աշտարակի շրջանում Նոր Երզնկա ավանի հիմնադրումը:

Այժմ գիտական միջավայրում ընդունված ճշմարտություն է, որ դեռևս երեք հազարամյակ առաջ Հայասա երկիրը եղել է Հայ ժողովրդի բնօրրանը, իսկ վերջինիս կենտրոնը եղել է Եկեղյաց գավառը, այսինքն՝ այժմյան Երզնկայի դաշտավայրը:

Երզնկան եղել է նաև Հայ էթնոսի մյուս բաղկացուցիչ մասը կազմող արմենների նախնական բնակավայրը: Այս տեսակետը միշտ էլ հետաքրքրել է գիտական աշխարհին և այժմ էլ հանդիսանում է կարևոր ազդակ՝ Հայ ժողովրդի ծագման հարցերով զբաղվող պատմաբանների համար:

Երզնկան Ուրարտական թագավորության ժամանակաշրջանում պահել է քաղաքական, մշակութային կենտրոնի դերը, ինչպես ցույց տվեցին վերջին տասնամյակներում Երզնկայից ոչ հեռու գտնվող Ալթըն թեպե ամրոցում կատարված պեղումները:

Իր աշխարհագրական դիրքի, բարեխառն կլիմայի շնորհիվ է, որ Երզնկան քաղաքական, կրոնական կենտրոն է եղել նաև Հայկական պետականության ծաղկման դարերից՝ Արտաշեսյան Հարստության և Արշակունիների թագավորության ողջ շրջանում: Բավական է հիշել, որ այնտեղ են եղել Հեթանոսական կրոնական կենտրոնները, Անահիտի փառահեղ տաճարները, որոնց շրջապատում հատկապես Նավասարդյան տոնախմբությունների օրերին եկել են Հայաստանի տարբեր կողմերից բազմահազար մարդիկ ու մասնակցել հանդիսությունների, ժողովրդական խաղերի ու զվարճությունների:

Երզնկան մտավոր ու կրոնական կենտրոնի իր դերը պահել է նաև քրիստոնեության արչալույսին: Հեթանոսական տաճարների տեղը կառուցվել են քրիստոնեական եկեղեցիներ, վանքեր, որոնք եղել են կրթական, մշակութային կենտրոններ: Ըստ ավանդության Գրիգոր

Լուսավորիչն իր կյանքի վերջին տարիներն անց է կացրել Երզնկայի մոտակայքում գտնվող Մանյա այրում:

Հետագա դարերում Երզնկան շարունակում է հայ ժողովրդի տնտեսական ու հոգևոր կյանքում կատարել նշանակալից դեր: Քաղաքում ու նրա շրջակայքում գործող տասնյակ վանքերում կրթություն են ստացել հայ մշակույթի շատ գործիչներ, որոնց թվում՝ միջնադարյան գրականությունն այնպիսի ականավոր ներկայացուցիչներ, ինչպես Հովհաննես Երզնկացին, Կոստանդին Երզնկացին, երաժիշտներ, ծաղկողներ և այլն:

Երզնկայի վանքերում գրվել ու նկարագրվել են հարյուրավոր ձեռագրեր: Դրանցից երկու հարյուրից ավելին հասել են մեր օրերը: Անհնարին է ենթադրել, թե որքան էլ ոչնչացել է ժամանակի ընթացքում՝ տևական թայանի, հրդեհների ու ավերածությունների հետևանքով:

Լինելով առևտրաշահ կենտրոն և գտնվելով Արևելքի ու Արևմուտքի նշանավոր մայրուղիների խաչմերուկում, քաղաքը նշանակալից դեր է կատարել միջազգային առևտրի զարգացման գործում: Երզնկացի վաճառականներն առևտրական լայն գործառնությունների մեջ են եղել եվրոպական պետությունների հետ, իսկ նրանցից մեկը՝ Մարտիրոս Երզնկացին, փորձել է նավարկել Ատլանտյան ու Խաղաղ օվկիանոսներով:

Երզնկան դեռևս միջին դարերից գրավել է օտար ճանապարհորդների ուշադրությունը: Արաբ, Փրանսիացի, իտալացի և այլ բազմաթիվ ճանապարհորդներ իրենց ուղեգրություններում հիացմունքով են խոսել քաղաքի մասին, կանգ առնելով մասնավորապես նրա նուրբ մանածագործության, պղնձագործության և այլ արհեստների վրա: Նրանք հատուկ ուշադրություն են դարձրել հայերի ազգային նկարագրի, հյուրասիրական սովորույթների, աշխատասիրության վրա:

Մինչև թուրք-թաթարական արշավանքների սկիզբը քաղաքն ու շրջակա գյուղերը եղել են զուտ հայաբնակ, ապրել են տոհմիկ հայ կենցաղով: Հետագայում թուրքական տարրն աստիճանաբար աճել է, փոխել բնակչության ազգային հարաբերակցությունը, սակայն մինչև վերջ էլ բազմաթիվ գյուղեր մնացել են հայաբնակ, իսկ բուն քաղաքում մեծամասնություն են կազմել հայերը:

Տիրապետող տարրի տևական հալածանքն ու ճնշումը, պարբերական երկրաշարժերը ստիպել են շատ երզնկացիների, հատկապես 16–17-րդ դարերից սկսած՝ հեռանալ պապենական վայրերից թե՛ անհատորեն և թե՛ զանգվածային գաղթի ճանապարհով:

Ինչպես գավառական այլ վայրերի, այնպես էլ Երզնկայի համար չարիք է եղել տղամարդկանց պանդխտությունը, որն աղետալի ծավալ է ընդունել 19-րդ դարի կեսերից: Զանգվածային գաղթը կատարվել է հիմնականում դեպի Կ. Պոլիս ու նրա շրջակայքը: Կա կարծիք, որ Աղրիանապոլսի, Ռոդոստոյի հայերի մի մասը դեռևս ջալալիների արշավանքների օրերին Երզնկայից գաղթած հայեր են:

Չնայած այս բոլորին, Երզնկան պատմական Հայաստանի այն կենտրոններից է, որտեղ հայերը մինչև 1915 թ. պահել են մայրենի լեզուն, ազգային նկարագիրը, կրոնը:

Հարատև ճնշումներից, գաղթներից ու պանդխտությունից խեղճացած, կիսաճորտական վիճակի հասած Երզնկայի հայությունը ինքնագիտակցության որոշ աշխուժացում է ապրել 1850–1860-ական թվականների ազգային զարթոնքի տարիներին, երբ ստեղծվել են կրթական, բարեգործական ընկերություններ, միություններ, բացվել են դպրոցներ ոչ միայն արական, այլև՝ աղջիկների համար, աշխուժացել է հասարակական կյանքը, կազմակերպվել են թատերական ներկայացումներ: Երզնկայում բեմադրել են պատմական Հայաստանի փառքը ցուցահանող իրադարձություններ. թագավորներ, իշխաններ, նախարարներ իրենց հայրենասիրական ճառերով ոգևորություն են առաջացրել Հայ երիտասարդություն մեջ: Երզնկան գավառական քաղաքների մեջ միակն էր, որ անլուր զրկանքներով, անձնվեր աշխատանքով կառուցեց թատրոնի սեփական շենք՝ հարևան Կ. Պոլսի Կեսիկ փաշա թաղամասում գործող Հ. Վարդույանի «Օսմանյան թատրոնի»:

Ազգային զգացումների այդ պոռթկումը կասեցվեց 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո: Օսմանյան կառավարությունն արգելեց հայկական դպրոցներում հայոց պատմության դասավանդումը, փակվեց թատրոնը, ընդհատվեց մշակութային ընկերությունների գործունեությունը: Սակայն ժողովուրդն արդեն այն չէր, ինչ կես դար առաջ: Գիտեր, որ ստրկական այն համակերպումը, որի մեջ իրեն պահում էին դարերից ի վեր տիրապետող տարրերը, երբեք էլ ի վերուստ սահմանված չէր: Ինչպես որ ազատագրվել էին թուրքական տիրապետության տակ գտնվող շատ ժողովուրդներ, այնպես էլ օրակարգի հարց էր հայ ժողովրդի անկախության ձեռքբերումը:

Այս գիտակցության արտահայտություններն էին ազատագրական այն խմորումները, հայդուկային ընդվզումները, որ նկատում ենք Երզնկայում 1890-ական թվականներից, ընդվզումներ, որոնց ամենափայլուն էջերն էր գրել ժողովրդական հերոս Գալուստ Արխանյանն իր խմբով:

Մեծ եղեռնի օրերին ամենից շատ տուժած վայրերից մեկը եղավ Երզնկան: Քաղաքի ու շրջակա գյուղերի ավելի քան 26.000 հայերից 22.000-ը զոհ գնաց կոտորածներին, մարտիրոսացավ ու խեղդվեց իր սիրած Եփրատի մեջ, քչերը հասան մինչև Դեր Ջոր, իրենց անմեղ արյունով ներկելու արաբական անապատները: Միանգամից ամա-
յացավ երբեմնի շեն ու ծաղկուն Երզնկան, հայերի ավերակ տների վրա բուեր վայեցին, կարիճներ, մողեսներ երևացին այն սենյակնե-
րում, որտեղ առաջ հարս ու աղջիկ, մատաղ երեխաներ իրենց կեն-
սախինդ ճովողյունով մեր ժողովրդի հավերժությունն էին ազդարա-
րում:

Եղեռնից ազատված փոքրաթիվ երզնկացիները ցրվեցին աշխար-
հով մեկ: Մի մասը եկավ Հայաստան, մի մասն անցավ արտասահման՝
Բալկանյան երկրներ, Ֆրանսիա, ԱՄՆ, Եգիպտոս, Սիրիա, Լիբանան
և այլն:

Թուրք ոճրագործները թալանեցին հայերի անթիվ հարստույթյու-
նը, գրավեցին նրանց տները, այգիները, խանութները:

Բայց չվայելեցին: Նախախնամությունը պատժեց նրանց. 1939 թ.
դեկտեմբերի 27-ի երկրաշարժը այնպիսի ուժգնություն մը ցնցեց քա-
ղաքը, որ այն վերածեց ավերակույտերի: Ու այժմ չկա Երզնկան գեթ
անցյալի տեղում, որտեղ անտառներ են գոյացել: Իսկ երկաթուղու
երկայնքով բարձրացող մի քանի նոր թաղամասեր պահում են Եր-
զինջան անունը:

Պատմական Հայաստանի շատ քաղաքների, գավառների վերապ-
րող հայերը, մեծ մասամբ ԱՄՆ-ում ապրողներ, ստեղծել են հայ-
րենակցական միություններ, որոնց հիմնական խնդիրներից մեկն էլ
եղել է արդեն պատմության գիրկն անցած հարազատ քաղաքի
պատմության շարադրումն ու լույս ընծայումը:

Նման աշխատություններ են հրատարակել կեսարացիները, եվդո-
կացիները, ակնցիները, խարբերդցիները, մարաշցիները, սեբաստա-
ցիները, վանեցիները, մալաթիացիները, ամասիացիները, կարնեցի-
ները, արաբկիրցիները, պարտիզակցիները, թոմարգացիները, զեյ-
թունցիները, հաճրնցիները, ադանացիները, եղեսացիները և տասն-
յակ այլ քաղաքների վերապրող հայերը՝ միմյանց հետ մրցելով ավե-
լի ծավալուն, ավելի չքեղ մի հուշամատյան հրապարակ հանելու հա-
մար:

Երզնկայի պատմությունը գրելու ուղղությամբ նույնպես եղել են
փորձեր, որոնցից են.

1. Գալուստ Սյուրմենյան, Երզնկա, Կահիրե, 1947: Այս գիրքն ա-
ռաջին ծավալուն աշխատությունն է (510 էջ) Երզնկայի մասին: Պա-
րունակում է ժամանակակցի և ականատեսի վավերական տեղեկու-
թյուններ: Ուշագրավ են մասնավորապես տեղագրական, աշխարհա-

գրական, բուսական և կենդանական աշխարհին վերաբերող տեղեկությունները, որոնցից մեծապես օգտվել ենք ներկա աշխատությունն համապատասխան գլուխը շարադրելիս: Սյուրմենյանի գիրքն ուչագրավ տեղեկություններ է պարունակում նաև 19-րդ դարի հասարակական-քաղաքական կյանքի, ինչպես և Մեծ եղեռնի օրերի վերաբերյալ:

Այս բոլորով հանդերձ՝ նրա աշխատությունը չի հետապնդել գիտական նպատակ: Սյուրմենյանը, չլինելով պատմաբան, հին շրջանի մասին խոսում է շատ թուուցիկ, հազիվ 10–15 էջ: Անգամ 19-րդ դարի մտավոր վերելքը ներկայացրել է հարևանցիորեն: Դրա փոխարեն՝ նրա «Երզնկա» գրքում լայն տեղ է տրվել նորագույն պատմությունը, Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդող քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը, պատերազմի տարիների դեպքերին, վերապրող երզնկացիների ճակատագրին և այլն: Գրքի զգալի մասը, մոտ 100 էջ, հեղինակի անձնական հիշողություններն են, նույնքան տեղ էլ հատկացված է այլ երզնկացիների հիշողություններին: Այս բոլորով հանդերձ, Սյուրմենյանի գիրքը որպես առաջին փորձ արժանի է ուչադրություն և օգտակար՝ Երզնկայի պատմության հետագա հետազոտողների համար:

2. Հարություն Քյուրտյան, Երիզա և Եկեղյաց գավառ, հատ. Ա, Վենետիկ, 1953: Հեղինակը, լինելով ճանաչված պատմաբան, Երզնկայի հնագույն շրջանի պատմությունը գրել է գիտական խորությամբ, քննական սկզբունքով: Քյուրտյանի գրքի Ա հատորն ընդգրկում է մինչև 14-րդ դարը: Թե հանգուցյալ պատմաբանի հաջորդ հատորներն ինչ ընդգրկում պիտի ունենային, գրվե՞լ են թե ոչ, մեզ հայտնի չէ: Մեզ հետ ունեցած անձնական գրույցի ժամանակ նա ասել է, թե ամբողջ աշխատությունը բաղկացած է լինելու հինգ հատորից, թե արդեն տպագրություն համար պատրաստ է Բ հատորը: Քյուրտյանի գրքից մեծապես օգտվել ենք մասնավորապես Երզնկայի մատենագրական դպրոցին վերաբերող գլուխները շարադրելիս, քանի որ նա օգտագործել է աշխարհի տարբեր վայրերում պահվող հայերեն բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնք անմատչելի են եղել մեզ:

3. Գուրգեն Տեր-Վարդանյան, Երզնկա-Վամախ գավառաբարբառը և ազգագրական հուշեր, Երուսաղեմ, 1968: Վերնագրից էլ երևում է, որ այս գիրքն այլ նպատակ է հետապնդում և ամենևին չի կարող փոխարինել Երզնկայի պատմությունը: Ավելի քան 310 էջից բաղկացած գրքի կեսը հատկացված է Երզնկա-Վամախ գավառաբարբառի քննությունն ու Երզնկա-Վամախ գավառաբարբառի բառարանին, մյուս կեսը՝ ազգագրական բնույթ ունի. հեղինակը հուշերի ձևով

խոսում է կաղանդի, ծնունդի, բարեկենդանի, ծաղկագարդի, գատիկի, վարդավառի և այլ տոների մասին, նաև հարսանեկան սովորությունների: Մեր աշխատությունն ամբողջությամբ նվիրված է այս արժեքավոր աշխատությունից:

4. Գառնիկ Ստեփանյան, Մղձավանջային օրեր, Երևան, 1945, Բ տպագրություն՝ Բեյրութ, 1952: Հուշագրական այս երկասիրությունը, որտեղ պատմվում է երգնկացի Սաչիկ Տեր-Ստեփանյանի (Թարգի Սաչիկ) արկածալից կյանքը, պատմագրական գործ է, բայց պարունակում է վավերական ուշագրավ փաստեր Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիների, Մեծ եղեռնի օրերի և ետպատերազմյան Երգնկայի վիճակի մասին. վերցրել ենք որոշ հատվածներ որպես ակնատեսի վկայություններ:

5. Գ. Մ. Կոստանդյան, Երգնկայի բարբառը, Երևան, 1979: Երգնկայի բարբառի գիտական ամենաընդարձակ հետազոտությունն է: Օգտագործել ենք Երգնկայի բանահյուսությունն ու բարբառին վերաբերող գլուխներում:

Այս է մեզ Հայտնի այն գրականությունը, որ լույս է տեսել Երգնկայի մասին: Ինչպես տեսնում ենք, մինչև այժմ չունենք սկզբից մինչև մեր օրերն ընդգրկող Երգնկայի ամբողջական պատմությունը, մի բան, որ ունեն պատմական Հայաստանի համարյա բոլոր նշանավոր քաղաքներն ու գավառները:

Այս բացն է, որ ուզում ենք լրացնել սույն աշխատությամբ, խրթան ունենալով ամենից առաջ հայրենասիրական մեր պարտքի գիտակցությունը, նաև երկար տարիների բանասիրական աշխատանքի փորձն ու կուտակած փաստական նյութը:

Ի՞նչ գրականություն ենք օգտագործել:

Երգնկայի պատմության հետ կապված քաղաքական դեպքերի համար առաջին հերթին օգտագործել ենք հայ ժողովրդի պատմությանը վերաբերող հիմնական գրքերը՝ Մ. Չամչյանի «Հայոց պատմության» երեք հատորները (Վենետիկ, 1784–1786), Մ. Օրմանյանի «Ազգապատմի» երեք հատորները (Հատ. Ա–Գ, Կ. Պոլիս, 1912, 1913, Երուսաղեմ, 1927), Ա. Գարագաշյանի «Քննական պատմություն Հայոց» քառահատոր աշխատությունը (Թիֆլիս, 1895), Լեոյի «Հայոց պատմության» երեք հատորները (Հատ. Ա–Գ, Թիֆլիս, 1917, Երևան, 1946, 1947), Հ. Մանանդյանի «Քննական տեսություն Հայ ժողովրդի պատմության» բազմահատոր հետազոտությունը (Հատ. Ա, 1944, Հատ. Բ, 1957, 1960, Հատ. Գ, 1952, 2–րդ հրատ., Երևան, 1977–1978), Հայաստանի ԽՍՀ ԳԱ Հրատարակությունը լույս տեսած «Հայ ժողովրդի պատմության» ութհատորյակը, ինչպես նաև տասնյակ այլ պատմագրական աշխատություններ:

Անմիջապես Երզնկայի պատմությունն հետ կապված հարցերի համար դիմել ենք սկզբնաղբյուրներին: Նայել ենք մեր բոլոր պատմիչների գործերը (Մովսես Նորենացի, Ազաթանգեղոս, Կորյուն, Փավստոս Բուզանդ, Սեբեոս, Ղազար Փարպեցի, Մատթեոս Ուհայեցի, Թովմա Արծրունի, Ասողիկ, Արիստակես Լաստիվերցի, Թովմա Մեծոփեցի, Գրիգոր Դարանաղցի և այլն), վերցրել Երզնկայի հետ կապված նյութերը, հիշատակությունները:

Թերթել ենք ժամանակի պարբերական մամուլը, որքան հնարավոր է եղել: Օգտակար նյութեր ենք քաղել «Հանդես ամսօրյա», «Բազմավեպ», «Մասիս», «Արևելյան մամուլ» և այլ պարբերականներից, նոր չըջանից՝ «Հայաստանի կոչնակ», «Անահիտ», «Լրաբեր», «Արև», «Ապագա», «Պայքար» և այլ տասնյակ ամսագրերից ու թերթերից, որոնցում տպագրված են վերապրող երզնկացիների հուշերը, մանր հետազոտություններ:

Մեր աշխատությունն համար նյութեր ենք քաղել արխիվային փաստաթղթերից, մասնավորապես Չարենցի անվան Գրականություն և արվեստի թանգարանում պահվող Թ. Ազատյանի բազմահարուստ արխիվից:

Ձեռքի տակ ունեցել ենք մեր հոր՝ Թարգի Սաչիկ Տեր-Ստեփանյանի ձեռագիր երկու ստվար տետրերը, գրի առնված 1949 թ., Երեվանում: Դրանք պարունակում են ոչ միայն Տեր-Ստեփանյանների գերդաստանի պատմությունը, այլև Երզնկայի կենցաղի, սովորությունների, կրթական ու հասարակական կյանքին վերաբերող արժեքավոր տեղեկություններ, բանահյուսական նյութեր՝ հեքիաթներ, առածներ, սրամիտ մանրաղեպեր՝ կապված հայ-քրդական փոխհարաբերությունների հետ: Հաճախ ենք դիմել Թարգի Սաչիկի այդ հիշողություններին:

Երզնկացի բազմաթիվ ընտանիքների վերաբերյալ տեղեկություններ ենք վերցրել այլ ընտանիքների վերապրող ներկայացուցիչներից կամ նրանց ժառանգներից, որոնք ապրում են Հայաստանում, մի քանիսն էլ արտասահմանում: Այդ ընտանիքներից են՝ Մոմճոնք, Հայրունիները, Գասպարյանները, Սեհայանները, Սանջյանները, Աղալյանները, Սյուրմենյանները, Երզնկյանները և այլն:

Սույն աշխատությունն պատրաստման գործում մեզ օժանդակել է մեր կրտսեր որդին՝ Արմեն Տեր-Ստեփանյանը, որն աշխատում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և քաջ տեղյակ է Երզնկայի մատենագրական դպրոցին: Նա տպագիր և անտիպ հիշատակարաններից քաղել է նյութեր՝ Երզնկայի վանքերում աշխատած գրիչների, ծաղկողների, մանրանկարիչների մասին: Դրանց մի մասը տեղ չի գտել անգամ Հ. Քյուրտյանի մանրակրկիտ հետազոտությունում:

Հակառակ մեր թափած ջանքերին, չենք կարողացել հաղթահարել ժողովրդական բանահյուսությունից բնագավառը: Վանի, Ակնի, Զեյ-թունի և այլ վայրերի անգիր բանահյուսությունը հարյուր տարուց ի վեր ուսումնասիրվել և հրատարակվել է:

Երզնկան դարմանալիորեն մոռացություն է մատնվել: «Ազգագրական հանդեսի» տասնյակ հատորներում, «Բյուրակն» և այլ բանահյուսական հակում ունեցող պարբերականներում աննշան բեկորներ միայն կան Երզնկայի ժողովրդական բանահյուսությունից: Բայց չէ՞ որ այս քաղաքն էլ ունեցել է իր հեքիաթասացները, գուսանները, այստեղ էլ հայ մայրը օրոր է ասել մանկիկին, ճանապարհ գցել պանդուխտ որդուն՝ տրտմաթախիժ երգերով, հանդում ու աշխատանքի վայրում հնչեցրել իր հորովելը:

Ոչ ոք չի փորձել հավաքել և հրատարակել դրանք:

Կարծեք այս բացը լրացնելու փորձեր են Ամերիկայի «Երզնկացիների հայրենակցական միություն» եռանդուն գործիչներից Ա. Ազնավուրյանի «Հեքիաթներ, զվարճալիքներ» գիրքը (Միչիգան, 1971) և Թարգի Սաչիկի վերևում հիշատակված ձեռագիր գրառումները, որոնցում գտնում ենք բավականաչափ նյութեր: Դժբախտաբար երկուսն էլ վերապատմել են և ոչ թե գրի առել ժողովրդական խոսվածքը, մի բան, որ զեղչում է պատմվող հեքիաթի կամ մանրապատմի բանահյուսական արժեքը:

Վերցրել ենք «Բյուրակնում» և այլ ամսագրերում տպագրված մի քանի բեկոր, որոնք օգտագործվել են նաև Գ. Տեր-Վարդանյանի վերոհիշյալ գրքում:

Անշահախնդիր եռանդով ու նվիրվածությամբ ենք ձեռնարկել այս գրքի ստեղծմանը և հասցրել վախճանին: Այն ամբողջ ժամանակ, որ գրադվել ենք նրա շարադրանքով, երևակայությամբ չըջել ենք մեր հայրենիքի կախարդական լեռներում ու ձորերում, պաղ աղբյուրների մոտ հանգստացել, ըմբոշխնել Եփրատի ափերում ընկած այգիների բույրը, վերապրել մեր մանկություն օրերի անջնջլի տպավորությունները, ահասարսուռ դեպքերը:

Բազմահազար երզնկացիներ զոհ դառնալով Մեծ եղեռնին, այնպես էլ չունեցան իրենց գերեզմանը, չիրմաքարը: Մեր այս համեստ աշխատությունը թող լինի շիրմաքար-մատյան, որի յուրաքանչյուր թերթը պիտի պատմի ապագա սերունդներին հայկական հնօրյա մի քաղաքի անցյալի փառքի ու ողբերգությունից դրվագները, կոտորածների, նաև հերոսական ոգորումների ու սխրանքների մասին:

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ԵՐԶՆԿԱՆ ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Գ Լ ՈՒ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

1. ԵՐԶՆԿԱ ԱՆՎԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Տեղանունների ստուգաբանությունը քիչ է զբաղեցրել գիտնականներին, և դա այն պատճառով, որ անհնար է աշխարհի տարբեր քաղաքների, բնակավայրերի ճնշող մասի անվան գիտական բացատրությունը տալ: Ստուգաբանվում են միայն այն տեղանունները, որոնք տվյալ ժողովրդի լեզվական իմաստավորումով հեշտ ըմբռնելի են, ինչպես հայերեն ազարակ բառից առաջացած Ազրակ տեղանունը, կամ եթե այս կամ այն պատմական անձնավորության անվան հետ է կապվում վայրի, տեղի անունը՝ Տիգրանակերտ, Վաղարշապատ, Կոստանդնուպոլիս և այլն: Բայց սրանք աննշան թիվ են կազմում. մեծ մասի ծագումն անհնար է որոշել, ինչպես՝ Անի, Բջնի, Երիզա, Երևան: Ժողովուրդը նրանցից յուրաքանչյուրին տվել է միամիտ բացատրություն, որոնք ամենևին գիտական հիմք չունեն: Ասենք Երևան տեղանունը մարդիկ կապել են երևալ հայերեն բառի հետ, մինչդեռ վերջին տարիներին միայն պարզվեց, որ այն ուրարտական էրեբունի անունն է, թե էրեբունի էլ ի՞նչ է նշանակել, ոչ ոք չի կարող ասել: Գուցե շատ ավելի հին մի անվան կամ բառի հնչյունափոխված ձևն է:

Այս դժվարության պատճառով է, որ հայագետներից և ոչ մեկը գոհացուցիչ արդյունքի չի հասել պատմական Հայաստանի հարյուրավոր տեղանունների ստուգաբանման գործում:

Գերմանացի նշանավոր հայագետ Հ. Հյուբշմանը տպագրել է «Հին Հայոց տեղվո անունները» արժեքավոր աշխատությունը, սակայն նա այստեղ շատ ավելի խոսել է հայկական տեղանունների վկայությունների մասին, այսինքն՝ թե որ տեղանունը, որ պատմիչի մոտ ինչպես է հիշատակվել, որ գավառում է գտնվում, քան թե փորձել է ստուգա-

բանել: Պրոֆ. Հ. Աճառյանը տասնամյակներ առաջ ձեռնարկել էր Անձնանունների և տեղանունների բառարանների պատրաստմանը: Առաջինն ավարտեց և հրատարակեց հինգ հատորներով, Տեղանունների բառարանի վրա այնպես էլ ժամանակ չգտնվեց: Մեր այն հարցին, թե ինչու է թերի թողնում այդ օգտակար գործը, հարգելի ուսուցչապետը պատասխանել է. «Գիտությունը կեղծիք չի սիրում. անհնար է գիտական բացատրություն տալ այն տեղանուններին, որոնք գալիս են դարերի խորքից և ժամանակի ընթացքում կրել են հնչունաբանական ու իմաստային փոփոխություններ»:

Այս բոլորից հետո, բնական է, որ մենք էլ որոշակի բան չպիտի կարողանանք ասել Եկեղյաց գավառ և Երզնկա անունների ծագման մասին: Սակայն քանի որ այդ անունների վերաբերյալ եղել են կարծիքներ, ավելորդ չենք համարում արձանագրել զրանցից մի քանիսը:

Եկեղյաց գավառի մասին հայ մատենագրությունյան մեջ հիշատակություններ ունեն Նորենացին, Բուզանդը, Փարպեցին, Ագաթանգեղոսը, Կորյունը և ուրիշներ, ոմանք ուղղական կամ հայցական հոլովով, ուրիշներ՝ սեռական հոլովով: Եվ որովհետև հունական աղբյուրներում այն հիշատակվում է **Ակիլիսենես** (Ստարբոն), **Եկելեսսիսի** (Պրոկոպիոս) ձևով, իսկ այդ բառերը մոտ են հունարեն էկլիսիանեզեզի բառին, ուստի սրանից ելնելով, ոմանք կարծել են, թե հայկական Եկեղյաց բառը պետք է նույնացնել հունական **էկլիսիա**-եկեղեցի բառի հետ:

Հայագետները միաբերան մերժել են այս ստուգաբանությունը: Օրինակ՝ Հյուբշմանը գրել է. «Ծագմամբ այս մութ անունը՝ բնականապես հյ. եկեղեցի (սեռ. եկեղեցվո, հք. սեռ. եկեղեցյաց) հուն. **էկլիսիա** բառին հետ առնչություն չունի»¹:

Երզնկա տեղանունը մեր մատենագրությունյան մեջ ունեցել է տարբեր գրություններ՝ Երեզ (սեռ. Երիզա), Եզնկա, Երզնկա, Երզինջան, Արզնջան, Արզինջան և այլն: Վերջին երեքը արաբական և թուրքական տիրապետությունից հետո տեղանվան կրած փոփոխություններն են:

Տրվել է հակագիտական այն բացատրությունը, թե քանի որ հնագույն ձևը եղել է Եզնկա, և քանի որ Անահիտի պաշտամունքի դարերում Երզնկայի հովտում անարգել արածում էին այդ աստվածուհուն նվիրաբերված եղները, կնշանակի բառը առաջացել է դրանից, այսինքն՝ Եզն-կա, Երզնկա:

¹ Հ. Հյուբշման, Հին Հայոց տեղվո անունները, Վիեննա, 1907, էջ 130:

Եվ այսպես, թե՛ Եկեղյաց գավառի և թե՛ Երզնկայի գիտական ստուգարանությունը չունենք գեթ այսօր և դժվար է ասել, թե հետագայում կունենանք:

Առավել հավանական ենք համարում պատմաբան Հ. Քյուրտյանի կողմից ընդունված այն տեսակետը, թե Երիզա, Եղնկա տեղանունը նախահայկական ակունքներ ունի և ըստ պրոֆ. Գարստանգի՝ կապվում է հեթիթական «Որուսա» անվան հետ: Գարստանգը գրում է, թե այժմյան Երզնկայի տեղում կամ նրա մոտակայքում հնում եղել է մի մեհյան, և այդ վայրը հեթիթների մոտ կոչվել է Որուսա:

Գարստանգի այդ տեսակետը հիմնավորող փաստեր ունի նաև եգիպտագետ Ֆ. Փեթրին, որ հեթիթների 24 աստվածներից 17-րդի տաճարը համարում է Թերպանտ-Արիզայի մեհյանը:

Քյուրտյանը բերելով նման վկայություններ, եզրակացնում է. «Այսպես Երիզան առաջին անգամ պատմություն մեջ կը ներկայանա իբր համբավյալ կրոնավոր մը»¹:

2. ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երզնկան Բարձր Հայքի Եկեղյաց գավառի կենտրոնն է: Գտնվում է Կարինից արևմուտք՝ 144 կմ հեռավորության վրա: Կառուցված է Երզնկայի ձվաձև դաշտի արևմտյան կողմում: 2 կմ հեռու է Եփրատից: Ենթադրվում է, թե առաջ ավելի մոտ է եղել գետին, սակայն տևական երկրաշարժերի հետևանքով աստիճանաբար հեռացել է: Մյուս կողմից, Եփրատն էլ այդ վայրերում անցնելով փխրուն հողերի միջով, հաճախ է փոխել հունը, մոտեցել է քաղաքին կամ հեռացել: Գետի հունի այդ տեղափոխության ապացույցներից է Արչակունիների օրերին կառուցված Արչակ կամուրջի մի քանի կամարների առկայությունը Եփրատի այժմյան հունից բավականաչափ հեռու, արտերի մեջ: Այդ կամուրջի մնացորդները մինչև այժմ էլ տեղական թուրքերը կոչում են **էչեկ քեոփրուսու**, որ աղավաղված ձևն է Արչակ քյոփրյուսու, այսինքն՝ «Արչակի կամուրջ» բառերի:

Երզնկան երեք կողմերում ունի մեծ ու փոքր մի քանի լեռներ: Հյուսիսային կողմում է գտնվում Աղ դաղը՝ 2900 մետր բարձրությամբ և Սբնգոր լեռը (2310 մ), որ հավանաբար առաջ կոչվել է Սուրբ Գրիգոր, և աղավաղվելով դարձել է Սբնգոր (ինչպես շատ այլ անուններ):

¹ Հ. Քյուրտյան, Երիզա և Եկեղյաց գավառ. պատմական համագրություն, հատ. Ա (սկզբն մինչև 1375), Վենետիկ, 1953, էջ 6:

Այս երկու լեռները Եկեղյաց գավառը բաժանում են Քելքիտից, իսկ Քելչիչ դաղը (3500 մ) և Զիմեն դաղն ու Մըլփեթը բաժանում են Դերջանից:

Երզնկայի գավառը Հարավային կողմից չըջապատված է Մնձուրի լեռնաշղթայով, որի գագաթներից Մնձուրը՝ 3000 մետր բարձրությամբ ունի, Մերջանը՝ 3100 մետր, իսկ Մթինը՝ 3163 մետր:

Քաղաքի արևմտյան կողմում բարձրանում է Սեպուհ կամ Գոհանամ սարը, որի գագաթը ծովի մակերևույթից բարձր է 2750 մետր: Այս սարի մյուս կողմն է ընկնում Կամախը:

Նշված լեռների՝ Երզնկային նայող լանջերը ընդհանուր առմամբ լերկ են, զուրկ անտառային շերտերից: Միայն Հարավային լանջերին երևում են նոսր ծառաշերտեր:

Երզնկայի հովիտը Հայկական լեռնաշխարհի ամենաընդարձակ և արգասառատ դաշտավայրերից է: Այն ունի արևելքից-արևմուտք 35–40 կմ երկարություն, իսկ հյուսիսից-հարավ՝ 15–20 կմ լայնություն, այսինքն՝ շուրջ 600 կմ² տարածություն:

Երզնկայի հովիտն ունի երեք կիրճ՝ Ճիպիճեի, որը ձգվում է դեպի Դերջան, Զարդախլըի, որտեղից անցնում է Մերջանիս-Սեբաստիա ճանապարհը և Քեմախի, որը ձգվում էր դեպի Կամախ, Ակն, Արար-կիր:

Բացի այս երեք ճանապարհներից, մի խճուղի ձգվում է դեպի Տրապիզոն: Հնագույն դարերից երթևեկություն ծառայող այս ճանապարհները մինչև մեր օրերը մնացել էին անխնամ, քարքարոտ ու դժվարանցանելի:

Հեռավոր վայրերն ուղևորվելը հղի էր բազմապիսի դժվարություններով և վտանգներով, առաջին հերթին կողոպուտի, թալանի, սպանություն սարսափների պատճառով: Գրա համար էլ միշտ խոհեմություն է համարվել քարավանային ճանապարհորդությունը, այսինքն՝ խմբերով, քարավան կազմած, հաճախ ապահովված զինված պաշտպաններով:

Քարավանները մեծ մասամբ ուղեկցել են քրդերը, որոնք որոշ վարձատրություն փոխարեն երաշխավորել են ուղևորների կյանքի և ինչքի ապահովությունը: «Ասոնք առտուն կանուխ բեռները կը բառնային,- գրում է Գ. Սյուրմենյանը,- ճամփորդներն ալ բեռներուն վրա կնստեցնեին ու ճամփա կելլեին, երեկոյան, երբ մութը կոխելու վրա ըլլար, գյուղ մը կամ օթևան մը կիջևանեին ու գիշերը հոն անցընելէ հետո առավոտ կանուխ կրկին ճամփա կելլեին: Այսպիսով, Երզնկային ճամփա ելող կարավան մը հինգ օրն Կարին, վեց օրն

Տրապիզոն և յոթը օրեն Սեբաստիա կհասնեն, օրական 10–12 ժամ ճամփորդելով»¹:

Երզնկայի շրջապատի գետերի մեջ ամենից նշանավորը մայր Եփրատն էր, որ սկիզբ առնելով Ծաղկավետ լեռների հարավային լանջերից մինչև Երզնկա հասնելը դառնում էր հսկա ու խոր գետ: Եփրատի սկիզբը կոչվում է Սև ջուր, Դերջանի մոտակայքում բաժանվելով երկու մասի, մի ճյուղը սահում է դեպի Կապան–Մեղեն, մյուսը՝ ձիալիճն լեռան ստորոտից մտնում է Երզնկայի հովիտը, որտեղով անցնում է այնքան հանդարտ, որ ջրի հոսքի ուղղությունը որոշելու համար մարդիկ հաճախ տերևներ, փայտի կտորներ են գցում գետը:

Այսպես անցնելով Երզնկայի դաշտի միջից, գետը դուրս է գալիս նրա հարավ–արևմտյան անկյունից, ձգվում է դեպի Հայաստանի հարավը, այնուհետև անցնելով Իրաքի ավազուտները, թափվում Պարսից ծոցը, կտրել անցնելով ավելի քան երկու հազար յոթ հարյուր կիլոմետր տարածություն, ջուր ու կենդանություն տալով պատմական Հայաստանի հազարավոր գյուղերի ու բնակավայրերի:

Երզնկայի հովտով անցնելիս Եփրատը սնվում, ուժ է ստանում շրջապատի լեռներից սահող տասնյակ ավազներից, աղբյուրներից, գետակներից, որոնք աղմկոտ արագությունը իջնում են դեպի հովիտը, մերթ հանդիպում միմյանց, գրկախառնվում, մերթ կրկին բաժանվում, ստեղծում փոքրիկ կղզյակներ, մինչև որ վերջնականապես ձուլվում են Եփրատի հետ:

Գարնան ձյունհալի օրերին Եփրատը տեղ–տեղ ափերից դուրս է գալիս և մեծ վնաս պատճառում ցանքատարածություններին, կրկնապատկելով իր լայնքը: Ամռան ամիսներին փոքրանում է, մտնում իր հունի մեջ, իսկ ձմռանը երբեմն ամբողջ մակերեսով սառչում է և մարդիկ երթևեկում են վրայից, հաճախ ենթարկվելով աղետալի դեպքերի:

Առավակների, գետակների, հեղեղատների առատությունը, բնականաբար, նախադրյալներ են ստեղծել ճահիճների գոյացման, որոնք առաջացել են մասնավորապես Եփրատի վարարումների հետևանքով: Ճահճուտները թե տվել են իրենց օգուտը, թե վնասը: Օգուտն այն է եղել, որ աճել են եղեգի մի քանի տեսակներ, որոնք օգտագործվել են զանազան նպատակների համար: Փոքր տեսակի եղեգները, որոնք գրեթե մարգագետինների տպավորություն են թողնում, ծառայել են որպես արոտավայր: Բայց և եղել են ծառերի բարձրություն ունեցող եղեգներ, որոնք օգտագործվել են առաստաղներ ծածկելու համար:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, ԿաՀիրե, 1947, էջ 426:

3. ԿԼԻՄԱՆ

Բուն Երզնկա քաղաքի կլիման առողջարար է: Գտնվելով վերոհիշյալ ճահիճներին այդքան մոտ, կրում էր նրանց աննպաստ ազդեցությունը: Այդ է պատճառը, որ լայնորեն տարածված է եղել դողհոտքը (մալարիան):

Մյուս կողմից՝ քաղաքը գուրկ էր լեռնային սառնորակ ջրերից: Բնակչությունը հիմնականում օգտագործել է ջրհորների ջուրը՝ թե՛ խմելու և թե՛ այլ կարիքների համար: Հին քաղաքի հատվածում հողը ծծմբային էր, ջուրը՝ անհամ:

Գրեթե յուրաքանչյուր տուն ունեցել է ջրհոր, որը ոչ միայն ջուր է մատակարարել այդ ընտանիքին, այլև ծառայել է որպես սառնարան: Ամռան տոթ օրերին պարաններով ջրհորների մեջ են իջեցվել նախորդ օրվա եփված կերակուրները, մրգեր, հատկապես սեխ և ձմերուկ:

Գտնվելով ծովի մակերևույթից շուրջ 1300 մետր բարձրության վրա, այսինքն՝ ավելի բարձր, քան Երևանը, Երզնկային հատուկ պետք է լիներ գով կլիման, բայց և, ընկած լինելով երեք կողմից չրջապատված լեռների արանքում, հովտային տարածքում, ձմռանը Երզնկայում խիստ ցուրտ էր լինում (մինչև մինուս 10–15 աստիճան), իսկ ամռանը՝ սաստիկ շոգ (ստվերի տակ մինչև 38 աստիճան): Երզնկային հատուկ էր նաև մի այլ երևույթ: Պատահում էր, որ դաշտավայրի ցածր գյուղերում դեկտեմբեր-հունվար ամիսներին ավելի ցուրտ էր լինում, մինչև 15 աստիճան, երբեմն ավելի, մինչդեռ բարձր, անմիջապես լեռների լանջերին ընկած գյուղերում համեմատաբար ավելի տաք:

Ցրտաչունչ օրերին թուլացել է քաղաքի առօրյա աշխույժը, աշխատանքային եռուզեռը, շաբաթներով փակվել են դպրոցները, խանութները: Մարդիկ նստած իրենց տներում, զբաղվել են ընթերցանությամբ, կազմակերպել են ուրախ ժամանցներ, սպասել օրերի տաքանայուն:

Ձնհալը սովորաբար սկսվել է բարեկենդանին և մինչև Մեծ պատի կեսերը քաղաքը գրեթե մաքրվել է ձյունից, որը օրեցօր քաշելով փեշերը, բարձրացել է դեպի սարերը, իսկ ամռան ամիսներին իսպառ չքացել է: Պատահել է, որ մարտ ամսին ձյան սավանը նորից է ծածկել քաղաքը, բայց արդեն անուժ և ժամանակավոր, իսկ ապրիլ ամսին իրեն լիովին զգացնել է տվել բնության զարթոնքը, ծաղկել են ծառերը, զարդարվել մարգագետինները գույնզգույն ծաղիկներով,

ստեղծելով հմայիչ համայնապատկեր, որն իրեն է գրավել մարդկանց, ջերմացրել 3-4 ամիս սառած նրանց մարմինները:

Որքան սաստիկ է եղել ձմեռը, նույնքան անտանելի ամռան շոգը: Այդ ամիսներին քաղաքի բնակիչները գիշերները քնել են տների հարթ տանիքներին, ուր անհամեմատ զով է եղել, քան տան ներսում:

Ուխտագնացության լայն ծավալն էլ մասամբ պայմանավորված էր քաղաքի տաք կլիմայով: Թուրք հարուստները ամռան ամիսներին մեկնել են բարձրադիր գյուղերը, իրենց պապենական յայլանները, իսկ հայերը դուրս են եկել հեռավոր ուխտագնացության: Անահտական տոնակատարությունները դարերից շարունակվել են անխափան:

Բաց բնության ծոցում գեթ մի քանի շաբաթ, անգամ մի քանի օր անցկացնելը գերազույն հաճույք է եղել տոթից փախած ժողովրդի համար: Հետագա էջերում մենք առիթ ենք ունենալու ավելի հանգամանորեն խոսելու ուխտագնացությունների մասին, որոնք հաճախ ձգվել են մինչև հեռավոր Երուսաղեմ:

Երզնկան ցրտաշունչ ձմռան և շոգ ամռան կողքին ունեցել է հաճելի գարուն և աշուն, մանավանդ աշունը, աշխատանքի արդյունք բարիքները հավաքելու, ամբարները լցնելու այդ եղանակը եղել է քաղաքի բնակչության կենսուրախության շրջանը, եթե քաղաքական պայմանները թույլ են տվել նման երջանկություն, եթե պարտադրերը, հարկահավաքները չեն քամել, ավուր հացի կարոտ թողել մասնավորապես աշխատավոր խավին:

4. ԲՈՒՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Շատ հարուստ էր Երզնկայի բուսական աշխարհը: Բնությունն այդ դաշտավայրը օժտել է պեսպես ծաղիկներով, համեղ մրգերով ու բանջարեղեններով:

Կլիմային հատուկ բազմապիսի բույսեր գոյություն են ունեցել խոր անցյալում: Ցորենի, գարու, կորեկի մշակությունը ծանոթ է եղել դեռևս ուրարտական շրջանում, գուցե նրանից էլ առաջ. մրգերի, բանջարեղենների որոշ տեսակներ հնարավոր է որ աճեցրած լինեն հետագա դարերում:

Այլթըն թեփեի պեղումների ժամանակ, որոնց անդրադառնալու ենք հետագա էջերում, մառաններից դուրս են եկել կարասներ, որոնց մեջ, ըստ երևույթին, պահված են եղել ցորենի տարբեր տեսակներ, գարի, գինի և այլն, հարևանան Կարմիր բլուրից հայտնաբերված կարասների պարունակություն: Ամենայն հավանականությամբ գարե-

Ղրի մշակութունն էլ հայտնի է եղել երզնկացիներին՝ հենց այդ դարերից: Քսենոփոնի վկայությամբ մ. թ. ա. 5-րդ դարում այն լայնորեն տարածված էր Հայաստանում: Բացառություն էլ էր կարող կազմել ցորենի, գարու ամենաընտիր տեսակներն արտադրող Եկեղյաց գավառը:

Ընդեղեններից ու բանջարեղեններից ամենից շատ օգտագործվել են լոբին, սիսեռը, ոսպը, ոլոռնը, սոխը, սխտորը, դղումը, պղպեղը, ճակնդեղը, ստեպղինը: «Գալով խաղողին,- գրում է Սյուրմենյանը,- բազմաթիվ տեսակներ կգտնվին Եկեղյաց գավառին մեջ և առատորեն»: Եփրատի ձախ ափին մշակվում էր խաղողի մի տեսակ, որն ուներ սալորի պես խոշոր ու սևորակ քաղցրահամ հատիկներ:

Երզնկան հարուստ էր նաև այլ մրգերով ու պտուղներով՝ տանձ, բալ, դեղձ, սալոր, կեռաս, ալոճ, խնձոր, ընկույզ, կաղին: Հատկապես հռչակված էին Երզնկայի ձմերուկն ու սելսը, թուխն ու ծիրանը: Սրանցից բացի կային տեսակ-տեսակ բույսեր, որոնք օգտագործվում էին բրնակչության կողմից. հիշենք մի քանիսը. էշխին՝ թթվաչ ու երկարավուն մի բույս, որի կեղևը հանելուց հետո ուտվում է և ունի ախորժեղի համ, թթոհճ, որի թթու տերևներից պատրաստում են կերակուրներ, կանկառ և այլն:

5. ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Երզնկան ուներ վայրի ու ընտանի բազմաթիվ կենդանիներ. այժմյամ, վարաղ, արջ, գայլ, աղվես, նապաստակ, եղջերու: Ամենից շատ գայլերն են իրենց զգացնել տվել: Նրանք ցուրտ ձմռանը ոհմակներով իջել են դաշտ, հարձակվել հարթավայրի գյուղերի վրա, հափշտակել ոչխարներ, վնասել մարդկանց: Երբեմն սովալլուկ գայլերը հասել են մինչև քաղաքի դռները:

Եկեղյաց գավառը հարուստ էր ընտանի կենդանիներով, որոնց մեծ մասը ժողովրդի աշխատանքի ու կյանքի ընկերներն էին, ինչպես գոմեջը, որ իր հուժկու ուժով մեծապես թեթևացնում է գյուղացու աշխատանքը: Գոմեջի յուղալի կաթից պատրաստել են ընտիր մածուց, համեղ կաթնասեր. հայտնի էր մանավանդ Երզնկայի չոր կաթնասերը, որ վաճառքի էին հանում քաղաքում:

Երզնկայում ձիաբուծությունն առհասարակ զարգացած չի եղել, թեև ձի ունեցողներ եղել են: Պետք է նկատի ունենալ, որ մինչև 1840-ական թվականները հայերը Թուրքիայում, համարվելով ոռայաններ, առհասարակ իրավունք չեն ունեցել թամբած ձի նստելու: Զիտուն

տրված պատիվը այստեղ տրվել է էջին ու Ջորիին, որոնք օգտագործվել են փոխադրությունների համար:

Շունն ու կատուն մասնավորապես գյուղական ընտանիքների անբաժան անդամներն էին:

Երգնկացիները զբաղվել են նաև մեղվաբուծությամբ: Լայնարձակ դաշտերի, սարալանջերի պեսպես ծաղիկների գորգը նպաստել է դրան: Որոշ ընտանիքների ապրուստի հիմնական միջոցը եղել է մեղվաբուծությունը: Ոմանք երկրից դուրս գալուց հետո էլ զբաղվել են իրենց պապենական գործով Ռուսաստանում, Հայաստանում: Վարդենիսի չրջանում ապրում էր երգնկացի Հայրունին, որը համարվում էր այդ չրջանի լավագույն մեղվապահներից մեկը: Այժմ էլ, նրա որդիները, բարձրագույն կրթություն ստացած լինելով հանդերձ, չառունակում են իրենց հոր զբաղմունքը:

Թե մեղվաբուծությունը որքան էր զարգացած եղել Երգնկայում, ցույց է տալիս այն փաստը, որ 1895 թ. Երգնկան ունեցել է 30.000 փեթակ, որից ստացվող մեղրը և մեղրամոմը լայնորեն օգտագործվել է ոչ միայն Երգնկայում, այլև այդ գավառից դուրս:

Մեղրի այս առատությունը հնարավորություն է տվել երգնկացիներիին զարգացնելու մեղրամոմի արտադրությունը: Դա շատ պարզ ու տնայնագործական ձևով կատարվող զբաղմունք էր: Հալած մեղրամոմի միջով անցկացնելով դերձանը մի քանի անգամ, նայած թե ինչ հաստություն է ցանկացել պատրաստողը, ստանում էր երկու կարգի մեղրամոմ. մեկը կարճ՝ 25–30 սմ երկարությամբ, եկեղեցիներում և այլ վայրերում օգտագործելու համար, մյուսը դարձյալ նույն սկզբունքով, բայց մեղրամոմի կծիկներ, երբեմն մինչև տասնյակ մետր երկարությամբ:

Մեզ հասել են վիճակագրական որոշ տվյալներ Երգնկայի ընտանի կենդանիների ընդհանուր քանակի մասին: Համաձայն այդ վիճակագրության՝ 1890–ական թվականներին Երգնկան ունեցել է 35.000 կով, 7850 գոմեշ, 2350 ցուլ, 19.500 հորթ, 2638 ձի, 2735 մատակ ձի, 1685 մտրուկ, 13.000 էշ, 7125 ջորի, 171.700 ոչխար, 9141 խոյ, 55.594 գառ, 160.840 այծ:

Այս թվերի մեջ ուշադրություն է գրավում կովերի, ոչխարների ու ջորիների առատությունը: Գրեթե ամեն տուն, մասնավորապես գյուղերում, ունեցել է այդ կենդանիներից, առաջին երկուսն առօրյա սննդի համար, մյուսը՝ փոխադրության:

Միան ուտվող թռչուններից Սյուրմենյանը հիշում է Թոյ գուշուն (մեծ մարմնով ու համեղ մսով թռչուն է) վայրի աքաղաղ. նման է

աքաղաղի, ունի սև փետուրներ, կարմիր կտուց և կարմիր ոտներ՝ սնվում է գետափերին, ունի յուզոտ միս: Դաշտերում երամներով շրջում են վայրի աղավինները:

Կային նաև այլ թռչուններ՝ հոպոպ, տիվտիկ, սարյակ, բմբուլ և այլն, որոնց բոլորի միան էլ ուսովում էր և երիտասարդների սիրած զբաղմունքներից էր դրանց որսը:

Միսը չուսովող թռչուններից էին ճայեկը, փայտփորիկը, կռակոան: Գիշատիչ թռչուններից էին՝ ուրուրը, անգղը, ագռավը, կաչաղակը. «Այս թռչունը որպես լրաբեր ճանչցված էր. ան երբ մեր կտուրներուն վրա կենար ու իր ձայնը հաներ՝ «Լուր, նամակ պիտի գա, կավե-տեինք իրարու»»:

Երգող թռչուններից Երզնկան ուներ սոխակ, դեղձանիկ, քանարիկ, սարյակ, արտույտ, չվող թռչուններից՝ կոունկ, ծիծեռնակ, արագիլ:

Վերջինս երզնկացիների սիրած ու հուսադրող թռչունն էր, ժամանում էր ամեն տարի մարտի 6-ին. տեղավորվում էր բարձր ծառերի կամ կտուրների վրա իր շինած բնի մեջ: Նախընտրում էր ծառը: Հարս ու աղջիկ, երեխաներ հրճվանքով ու ցնծությամբ էին դիմավորել արագիլին, քանի որ գարնան չունչն ու թարմությունն էր իր հետ բերել, ազդարարել երկարատև ու տաղտկալի ձմռան նահանջը: «Ամեն տարի հետը բան մը կբերեր,- գրում է Սյուրմենյանը,- ժողովուրդը անոր բերածեն հետևեցնելով այդ տարվան մեջ պատահելիքներու մասին գուշակութուններ կրներ: Օրինակ՝ եթե անոր բերածը ցորենի հասկ մըն է, կնշանակե՝ այդ տարի առատութուն պիտի ըլլա, իսկ եթե, տերը մի արասցե, բերանը արյունոտ չոր մըն է, ուրեմն այդ տարին պատերազմի ու արյունահեղության տարի մը պիտի ըլլա, կրսեին»¹:

Այս բացատրությունը չունի գիտական հիմք. հիշատակեցինք պարզապես ցույց տալու համար, թե արագիլի նկատմամբ ինչպիսի հետաքրքրություն է եղել Երզնկայում:

Թե՛ քաղաքում և թե՛ մանավանդ գյուղերում ամեն տուն ունեցել է աքլոր, բադ, սագ, հնդկահավ. վերջինս համեմատաբար քիչ:

Ինչպես Երզնկայում, այնպես էլ գյուղերում շատ ընտանիքներ ունեցել են աղավնատներ և աճեցրել ու պահել են աղավնիներ, որը նույնպես երիտասարդների սիրած զբաղմունքներից մեկն է եղել: Որոշ ընտանիքներ այնքան են ընդարձակել այդ գործը, որ դարձրել են եկամտի աղբյուր, հիմնական զբաղմունք և կոչվել են Ղուչչոնք, այսինքն՝ թռչուն պահողներ:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 447:

6. ՕԳՏԱԿԱՐ ՀԱՆԱԾՈՆԵՐԸ

Եկեղյաց գավառը հարուստ էր բազմապիսի հանքերով ու հանքային ջրերով, որոնք մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները ամենևին ուսումնասիրված չէին: Հայտնի են Երզնկայի աղի և քարածխի հարուստ հանքերը: Գավառում հանդիպում էին նաև պղնձի, ոսկու, արծաթի, քլորի, ծծմբի հանքեր, որոշ վայրերում՝ նավթ:

Կային մի քանի տեսակ ջրեր, որոնք իրենց գույնով, հոտով, համով ու տարբեր ջերմություններով մատնում էին հանքային բաղադրություններ ունենալու հատկությունը: Ժողովուրդը դարերի ընթացքում չարունակ օգտագործել է դրանք տարբեր հիվանդությունների բուժման համար:

Գրավոր աղբյուրներից հայտնի է, որ Գերթաղ գյուղի մոտակայքում, ընդամենը մեկ ժամ հեռավորության վրա բխում էին մի քանի տեսակ ջրեր: Մեկը շատ տաք էր, մյուսը՝ սառը, մեկի հոսքը հանդարտ էր, մյուսինը՝ շատրվանոց: Կային դառը, նաև՝ թթու ջրեր: Սրանցից իր առատությամբ և բուժիչ հատկություններով ամենից հայտնին էր թթու ջուրը. օգտագործել են թե՛ տեղում և թե՛ շշերով բերել են քաղաք ու վաճառել:

Օտար ճանապարհորդներին զարմանք է պատճառել այդքան տարբեր բաղադրություններ ունեցող ջրերի առկայությունը գրեթե նույն վայրում, իրար մոտ:

Սալիլ աղայի խան կոչվող վայրի և համանուն ձորի մոտ եղել է հանքային մի ջուր, որի արձակած հոտը կես կիլոմետրի վրա իրեն զգացնել է տվել: Հենց այդ հոտի պատճառով թուրքերը կոչել են Ղոխմիչլեր, այսինքն՝ նեխած տեղ, առանց հասկանալու թե ինչպիսի հարստություն պիտի պարգևեր բնակչությանը այդ գարչահոտությունը, եթե այն գնահատելու կարողություն ունենային տեղական իշխանությունները:

Վենետիկցի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն, որ այդ քաղաքով անցել է 13-րդ դարի վերջերին և անշուշտ ծանոթ է եղել Եվրոպայում հռչակված շատ հանքային ջրերի, Երզնկայի ջրերը համարել է դրանցից շատ գերազանց. «բնական աղբյուրներից լավագույնը»¹:

Մարկո Պոլոյի հիշատակած ջրերը պետք է որ եղած լինեին այժմյան Չագրմանի և Քելերիջի մոտակայքի ջրերը, որոնք հետագա դարերում մասամբ կորցրել են իրենց ջերմությունը:

¹ Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. Ա (ԺԳ–ԺԶ դար), Երևան, 1932, էջ 48:

«Առաջինը, որ ջերմուկ կը կոչվեր, թուրքերեն իլիջե,- կը գտնվեր քաղաքի արևելյան-հյուսիսային կողմը, 9-10 քիլոմետր հեռավորության վրա, Պողոս-Պետրոս վանքին տակը: Հողացավի, ջղացավի համար լավ է կրսեին, բայց տեղը հեռու, ջուրին տաքության աստիճանն ալ պակաս ըլլալուն, բժշկվելու նպատակով անկե օգտվողներ չկային: Ամառները քիչեր միայն,- միջոց ունեցողները, հաճույքի համար հոն կայցեւեին», - գրում է Սյուրմենյանը:

Որ անցյալում այդ ջերմուկից օգտվողները ավելի շատ են եղել և Մարկո Պոլոն էլ իրավացի էր իր գնահատման մեջ, երևում է այն փաստից, որ ունեցել է հատուկ լողավազան, վրան էլ շենք: Այս շինութիւնները հետագայում ավերվել են:

Վերևում հիշատակված թթու ջրից 20-30 մետր հեռու, դեպի հարավ եղել է ծծմբային ջուր, որը կոչվել է Հորհոր: Այս առատ ու աղմկոտ ջուրն էլ օգտագործվել է հողացավի և այլ հիվանդութիւնների համար:

Ավելորդ չենք համարում մեջ բերել Թարզի Սաչիկ Տեր-Ստեփանյանի՝ ականատեսի, գրավոր վկայութիւնները: Նա մանկուց իր հոր հետ շրջագայել է այդ վայրերում, եղել է հայկական և քրդական, թուրքական բոլոր գյուղերում, իսկ համաշխարհային պատերազմի տարիներին բավական երկար ժամանակ ապրել է սարերում: «Քաղաքից 15 կիլոմետր դաշտային ճանապարհով, հասնում ենք Քեչիչ դաղ սարի ստորոտները, որտեղ կա մի ջերմուկ, ունի փոքրիկ երկու սենյակ. օժտված առատ տաք ջրով: 100 մետր նույն ուղղութիւնը գնալով, ճանապարհի ներքևում, հանդիպում ենք մի շատրվանի, որը փրփրած ու կատաղած վեր է նետում ջուրը, գոյացնում փոքրիկ լիճ, ապա գնում խառնվում է այլ ջրերի: Այս ջուրը թթու է և Արզնիի ջրից ավելի գաղ է պարունակում, ամռան ամիսներին բերում են քաղաք, վաճառում որպէս զովացուցիչ ջուր, շիշը 10 փարայով: Նույն ուղղութիւնը մի քիչ էլ գնալուց հետո հանդիպում ենք գետնից դուրս ժայթքող մի այլ ջրի, որը դեղնավուն-կանաչ գույն ունի, միաժամանակ անտանելի հոտ: Նրա շրջապատում բուսականութիւն չի աճում: Էրզրումի խճուղով մի քիչ էլ առաջ գնալուց հետո մեզ դիմավորում է մի մեծ աղբյուր, որը բխում է գետնի տակից, սառը, մաքուր ջուր է և ունի անուշ համ: ... Դերջանում էլ, Բուլք գյուղի մոտակայքում գտնվող բլրի լանջին, բավական բարձրութիւն վրա, կա մի լիճ, որի վրա փայլում է նավթի շերտը. շրջակա գյուղերի բնակիչները ամռան ամիսներին գնում լճի վրայի այդ շերտը վերցնում բերում են և օգտագործում թե՛ վառելու և թե՛ ունամտիկ ցավերի համար: Հանդի-

պակաց կողմը գտնվող մի այլ սարի լանջին կա փոքր լիճ, որի ջուրն այնքան առատ է, որ կարող է ոռոգել արտերը, բայց արի տես որ... Հագիվ սարի ստորոտներին մոտեցած՝ քարանում է... Հայերը, թուրքերը և քրդերը ուխտի են գնում այդ տարօրինակ լիճը, լողանում և շատ հիվանդություններից բուժվում են առանց գաղափար ունենալու նրա քիմիական բաղադրություն մասին»¹:

Գ. Սյուրմենյանն էլ անդրադարձել է այս Հանքային ջրին, գրելով. «Ճննճիկե գյուղի մոտերեն անցնող Գոմու ջուրը քարանալու Հատկություն ունի կրսեին: Գյուղացիները փոսեր փորելով՝ այդ ջուրեն կլեցնեին, Ժամանակ մը Հետո անոր շոգիանալիք մասը ցնդելով մնացածը կքարանար: Սկիզբները ան կակուղ կըլլա և դուրավ կսոցովի, բայց վերջը բոլորովին կկարծրանա: Կրավեր թե Ծաթ գեղի եկեղեցին այդ ջուրեն պատրաստված քարերով շինված է»²:

Դեպի Կարին ձգվող նույն այդ ճամփի վրա կար քրդական մի գյուղ. կոչվում էր Քյուքյուրդլու, այսինքն՝ ծծմբային: Ծամփորդները Հեովից առնում էին ծծմբի սուր Հոտը. չըջապատում բուսականություն բոլորովին չկար: Եվրոպացի գիտնականներն, ուսումնասիրելով այդ վայրերը գտել են, որ այնտեղ կան ծծմբի Հարուստ Հանքեր, նաև ծծմբաջուր, Հայտնել են տեղական իշխանություններին, սակայն վերջիններս կարևորություն չեն տվել:

Դերջանի արևմտյան կողմում կար բարձր մի սար, որի մյուս երեսը նայում էր Երզնկային: Այս սարը նույնպես ուներ զարմանալի Հատկություն: Գազաթը կոչվում էր Յուզուկ թաշ, որ նշանակում էր մատանու ակ: Քրդերը սարը դարձրել էին յայլաղ. ամռան ամիսներին այնտեղ էին բերում իրենց անասուններին: Սարի գազաթին ցցված Հսկա ապառաժը Հեովից փայլվում էր տարբեր գույներով: Ապառաժի մեջ կար քարայր, մոտ երկու կիլոմետր երկարությամբ: Թարզի Խաչիկը այցելել է այդ քարայրը և այսպես է նկարագրում:

«Մի անգամ ես ու Հայրս տեղանքին ծանոթ քրդերի Հետ մտանք այդ քարայրը: Հայրս իր Հետ վերցրել էր լապտեր, որպեսզի խորքը լուսավորվի: Մուտքի մասը բավական լայն էր, նույնիսկ ձիով Հնարավոր էր առաջ գնալ, սակայն Հետո Հետե փոքրացավ անցքը և մթնեց: Լապտերի աղոտ լույսի տակ փայլում էին դանազան գույնի քարերը, ապակու պես կարծր: Որքան առաջանում էինք, այնքան խորհրդավոր ու կախարդական էր դառնում, միաժամանակ երկյու-

¹ Թարզի Խաչիկ, Հիշողություններ, տետր 1-ին, էջ 15-20:

² Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 440:

դայի. կարծեք քարերը ավելի ու ավելի էին փայլում: Քրդերը մեծ դժվարություններ կարողացան պոկել մի քանի կտոր ու նվիրել հորս: Գնալն ու վերադառնալը տևեց մոտ մեկ ժամ: Ընդհանրապես քարայրները լինում են խոնավ, մինչդեռ Ուզուկթաշի քարայրը զարմանալիորեն չոր էր: Վերևից ոչ մի կաթիլ ջուր չէր ծորում: Քրդերը պատմեցին թե այդ քարայրի քարերն օգտագործել են թե՛ զարդեր պատրաստելու համար, թե՛ դրանցից շինել են մատանիներ, թևի, վզի զարդեր, համրիչներ: Ուշագրավն այն էր, որ քարի կտորներն ունեին տարբեր գույներ»¹:

Բազմատեսակ հանքերով հարուստ Երզնկայի հովիտը, սակայն, աղքատ է եղել քարահանքերով: Այդ է պատճառը, որ ուրարտական օրերից մինչև մեր ժամանակներն իրրև շինանյութ քարը շատ քիչ է օգտագործվել: Հիմնականում հում աղյուսն է փոխարինել քարին: Ոչ միայն գյուղական, այլև քաղաքի բնակարանների մեծ մասը կառուցվել է սովորական ցեխի մեջ դարձան խառնելով պատրաստված աղյուսներով:

Քարի պակասով պետք է բացատրել նաև այն փաստը, որ Երզնկայի հովտում գրեթե չի մնացել հազարամյակների վկա հնությունների որևէ հետք, բացի արդեն հիշատակված Արչակա կամուրջի հետքերից:

Բայց եթե Երզնկայի դաշտավայրում ամեն ինչ կործանվել է, հողին հավասարեցվել տևական երկրաշարժերի, բարբարոսական հարձակումների հետևանքով, ապա քաղաքը չըջապատող բլուրները պահում են շատ հնություններ իրենց ընդերքում, ինչպես այդ ցույց տվեց Ալթրն թեփեի հայտնությունը: Սեպուհ լեռան լանջերին կառուցված հայկական հնագույն վանքերից մի քանիսի հիմնահատակ կործանումը նույնպես եղել է անհնար՝ իրենց անմատչելի դիրքերի շնորհիվ:

¹ Թարգի Սաչիկ, Հիշողություններ, տետր 1-ին, էջ 23-26:

ԵՐԶՆԿԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ԵՐԶՆԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ ՀԱՅԱՍՏԱՅԻ

Կլիմայական, բուսական այն պայմանները, որոնք նկարագրեցինք նախորդ գլխում, երաշխիք էին այն բանի, որ ամենավաղ դարերից Երզնկայի հովիտը պիտի լիներ մարդկության բնակության վայր: Այդ են վկայում Եկեղյաց գավառում հայտնաբերված նյութական կուտուրայի մնացորդները և խեթական արձանագրություններում պահպանվող հիշատակությունները:

Գիտությունը տարեցտարի շերտ առ շերտ բաց է արել ժամանակի վարագույրը և յուրաքանչյուր անգամ մի աստիճանով մեզ ավելի ետ է տարել դեպի խոր անցյալը: Ընդամենը մեկ դար առաջ վավերական էր համարվում Երզնկայի պատմության հեթանոսական, այսպես կոչված, Անահտական շրջանը: Հետագայում ուսումնասիրվեց Ուրարտական շրջանը, որ այդ պատմությունը հինգ հարյուր տարով ավելի ետ տարավ, հասցրեց մինչև մ. թ. ա. 9-րդ դարը: Ունեթական արձանագրությունների հետևողական ուսումնասիրությունը, կատարված հայ, ռուս և այլ գիտնականների կողմից, պարզեցին Հայասա երկրի և Հայաստանի նույնությունը:

Արևելագետներ Կ. Ռոթթը, Պ. Կրեչմերը և ուրիշներ հայտնել են այն կարծիքը, թե Հայասան նույն Հայաստան անունն է, քանի որ -սա փոքրասիական մասնիկը համազոր է պարսկական -ստան ա - ծանցին, իսկ դա ցույց է տալիս ցեղերի, ժողովուրդների բնակավայր, ուրեմն ինչպես այժմ Հայաստանը, այնպես էլ հնում Հայասան նշանակել է հայաների, այսինքն՝ հայերի երկիր:

Բայց քանի որ խեթական արձանագրություններում Հայասայի հետ հաճախ հիշատակվում է նաև Ադի երկիրը, դարձյալ էթնիկական միավորման իմաստով, ուստի գիտնականները հակված են կարծելու, թե այդ վայրերում բնակվել են երկու տարբեր ցեղեր, որոնք հետագայում միանալով կազմել են ցեղային միություն, որտեղ գերակշռո-

ղը եղել են հայերը, քանի որ նրանք են շարունակել պատմությունը ընթացքը, հիմնականում տեղավորված լինելով Հայկական բարձրավանդակում:

Սեթերենի ուսումնասիրման, հայ-խեթական հարաբերությունների, հարակցությունների պարզաբանման ուղղությամբ խոշոր աշխատանք է կատարել մեր ուսուցիչ ակադեմիկոս Գր. Ղափանցյանը, որի «Սեթո-Արմենիակա», «Հայասան հայերի բնօրրան» աշխատությունները համոզիչ փաստարկումներով ապացուցել են ոչ միայն Հայասան-Հայաստան երկրի նույնությունը, այլև որոշել, որ Հայասայի կենտրոնը եղել է Եկեղյաց գավառը, այսինքն՝ Երզնկայի հովիտը:

Հայ ժողովրդի էթնիկական կազմավորման հետ սերտորեն կապված այս հարցի շուրջ ստեղծվել է վիթխարի գրականություն: Ավելորդ ենք համարում մտնել մանրամասների մեջ և ծանոթացնել տարբեր գիտնականների փաստարկումները, հանել եզրակացություններ, մի բան, որ արվել է պատմաբանների կողմից: Ուստի բավարարվում ենք մեջ բերելով այդ պատմաբանների ընդհանուր եզրակացությունը.

«Մեզ հետաքրքրող երկիրը խեթական արձանագրություններում անվանվում է կամ Հայասա (Սայասա) քաղաքի երկիր», կամ «Ազգի քաղաքի երկիր», այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ երկիրը կոչվել է իր քաղաքային կենտրոնների անունով: Թիլ-Հայասա (կամ Թիլ-Սայասա) քաղաքը տեղադրվում է հավանաբար հին հայկական Թիլավանի տեղում: Նախաքրիստոնեական դարաշրջանում այստեղ գտնվում էր Նանե դիցուհու տաճարը: Այս տեղորոշումը ցույց է տալիս, որ Հայասա երկրի կորիզը և նրա սկզբնական տարածքը եղել է հին հայկական Եկեղյաց գավառը՝ անտիկ դարաշրջանի Ակիլիսենեն և համապատասխանում է Երզնկայի դաշտին: Թիլ ավանը տեղադրվում է այդ դաշտի կենտրոն Երիզա կամ Արիզա քաղաքից ոչ հեռու, որի տեղում, հավանորեն, գտնվելիս է եղել Հայասա կամ Սայասա երկրի մյուս կենտրոնը՝ Ազգի քաղաքը: Նախաքրիստոնեական դարաշրջանում այստեղ էր գտնվում Անահիտ դիցուհու պաշտամունքի վայրը»¹:

Հայասա-Ազգի ցեղային միություն մյուս քաղաքներն էլ հիմնականում գտնվել են Փոքր Հայքի տարածքի վրա, մասամբ միայն Մեծ Հայքում: Թիլի կողքին Հայասայի գլխավոր քաղաքներից են եղել Կումախան (այժմյան Կամախը), Ուրան, որ եղել է Հայասա երկրի գլխավոր ամրոցը:

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. I, Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., Երևան, 1971, էջ 191:

«Բուն Հայասա-Ազգին (Եկեղյաց-Ակիրխոսնեն) Հյուսիսում սահմանակից էր Բալա (Պալա, Գայլ գետի վերին հոսանքի շրջանը) և Դումաննա (անտիկ Դումանայի, այժմ՝ Թումնա գյուղի շրջանը, Բաբերդից արևմուտք, ձորոխ գետի հովտում) ցեղերի երկրներին»¹:

Հայասացիները հիմնականում զբաղվել են անասնապահությամբ և երկրագործությամբ, որի համար այնքան բարենպաստ էր Բարձր Հայքի տարածքը, այդ թվում՝ Եկեղյաց գավառը: Պեղումներից դուրս եկած իրերը վկայում են, որ նրանց մոտ բավականաչափ զարգացած է եղել նաև մետաղամշակությունը:

Հայասայում պաշտվել են տարբեր աստվածություններ, խեթական արձանագրություններում հիշատակվում են Հայասայի 14 քաղաքների աստվածներ:

Փոքրասիական ժողովուրդների մոտ մեծ տեղ է բռնել լեռների պաշտամունքը: Ըստ Գարստանդի՝ «Ուրուչա (Urussa) լեռը, որ գտնվում է Երզնկայի մոտ, մեծ սրբություն է եղել մ. թ. ա. 14-րդ դարում:

Ա. Խաչատրյանը միանգամայն իրավացիորեն այդ լեռը նույնացնում է Երզնկայի մոտակայքի համբավվոր Սեպուհ լեռան հետ»²:

Մեթական պետության անկումից հետո (մոտավորապես մ. թ. ա. 1200–1190) Հայասա-Ազգի անունը այլևս չի հիշատակվում: Ոմանք գտնում են, որ Երզնկայի դաշտի կենտրոնում գտնվող Թիլ-Հայասա և Ազգի քաղաքները տևական պատերազմների հետևանքով ավերվել են և առաջացել են այլ կենտրոններ, ինչպես Բիթառիզան (այժմյան Բիթառիճը), ավելի ուշ՝ Դարանաղյաց գավառի կենտրոն Կամալը, երկուսն էլ դարձյալ Երզնկայի մոտ:

Եթե պատմաբաններն ու հնագետները հաստատում են Հայասայի ու Հայաստանի նույնությունը, ապա ժամանակակից լեզվաբանությունն ընդունում է, որ Հայասացիների լեզուն պատկանել է հընդեվրոպական լեզվախմբին և մասնավորապես տեղանունները շատ ընդհանրություններ ունեն ուրարտական և հայկական տեղանունների հետ: Հայասացիների լեզուն համարվում է «ձևավորվող հայերեն լեզվի հնագույն շերտերից մեկը, բայց ոչ նրա հիմքը, որովհետև... Հայոց լեզվի հիմքը դարձավ արիմ-արմենների լեզուն»³:

Բանն այն է, որ նախահայկական ցեղերից արմենների հիմնական կենտրոններից մեկն էլ եղել է Եկեղյաց գավառը:

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հատ. I, էջ 193:

² Աստ. Խաչատրյան, Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն, Երևան, 1933, էջ 451:

³ «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հատ. I, էջ 194:

Արմենների ծագման մասին գոյություն ունի երկու վարկած: Մեկի համաձայն՝ նրանք նախապես ապրելիս են եղել Արգեոսի ստորոտներում (Կեսարիա): Փոյուզացիների կողմից հալածվելով՝ շարժվել են դեպի Հալիս գետի վերին հոսանքի շրջանը, դարձել հայասացիների հարևան:

Երկրորդ վարկածը Ստրաբոնի հաղորդածն է: Ըստ Ստրաբոնի՝ արմենները առաջ ապրելիս են եղել Թեսսալիայում (Կենտրոնական Հունաստան) և այնտեղից են եկել: Նա այդ բանն էլ կապում է արգոնավորդների առասպելի հետ: Ասում է, թե Յասոնը թեսսալացի Արմենոսի հետ դեպի կոլխերի երկիրը նավարկելիս՝ հասնում է մինչև Կասպից ծովը:

Ստրաբոնը վկայում է, որ Արմենոսի ուղեկիցներից ոմանք գրավել են Ակիլիսենեն, իսկ մյուսները բնակություն են հաստատել Սյուսպիրիտիսում մինչև Կալաքեն և Ադիարեն, Արմենիայի սահմաններից դուրս:

«Հայ ժողովրդի պատմության» առաջին հատորում կարդում ենք. «Ն. Ադոնցը, Հ. Մանանդյանը, Գր. Ղափանցյանը ուշադրություն են դարձրել այս վերջին վկայության վրա, որը ճիշտ է արտացոլում պատմական իրականությունը: Ակիլիսենեն (Երզնկայի դաշտը)՝ հյուսիս-արևմուտքում և Սյուսպիրիտիսը (Շուպրիտիսը), Կալաքենն ու Ադիարենը հարավ-արևելքում այն շրջողակն էր, որի սահմաններում ուրարտական պետության կազմավորումից դեռ չատ առաջ տեղի էր ունենում արմենական ցեղերի տեղաշարժը Փոքր Ասիայից դեպի Հայկական լեռնաշխարհը: Ինչպես տեսանք, հայերի ծագման Ստրաբոնի ընդունած վարկածում ևս Ակիլիսենեն (այսինքն՝ Հայասայի կենտրոնական մասը) հանդես է գալիս որպես հայերի նախնիների բնակության սկզբնական վայր»¹:

Երզնկայի հետագա մի քանի դարերի պատմության վերաբերյալ քիչ տվյալներ ունենք: Անչուշտ արմեններն ու Հայասայի բնակիչները ապրել են միասին, մերթ մեկն է տիրապետող եղել, մերթ՝ մյուսը, մինչև որ ձուլվել են, դարձել մի ժողովուրդ, ձուլելով նաև այլ էթնիկական միավորումներ:

Կա կարծիք, որ Երզնկան ավելի քան երեք դար եղել է ուրարտական տիրապետության տակ, ուրարտական պահակակետ-ամրոց նրա արևմտյան սահմանին:

Ուրարտուի պետությունը հանդիսանում է նախահայկական պետություն, հայ ժողովուրդը անմիջապես նրա պատմության և մշա-

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. I, էջ 245:

կույթի շարունակողն է: Այժմ կասկած չվերցնող իրողություն է, որ ուրարտական շատ բառեր ու տեղանուններ անցել են հայերենին: Գիտություն համար կասկած չվերցնող իրողություն է, որ հայ ժողովրդի կազմավորման մեջ հայասներից ու արմեններից բացի որոշակի դեր են կատարել Ուրարտուի էթնիկական միավորումները:

Բայց իսկապե՞ս Երզնկան եղել է ուրարտական քաղաք, այնտեղ ապրել են ուրարտացիներ, թե՞ եղել է նվաճված քաղաք, որտեղ ուրարտացիներն ունեցել են իրենց փոխարքաները՝ ներկայացուցիչները, որոնք հետևել են տուրքերի գանձմանը, զինվորների հավաքմանը և այլ պարտադրանքների իրականացմանը:

Պարզաբանման կարոտ հարց է:

Մի թուուցիկ ակնարկ գցենք Ուրարտուի պատմության վրա:

Մ. թ. ա. 13-րդ դարի ասորեստանյան աղբյուրները առաջին անգամ խոսել են Ուրարտուի մասին, տեղեկություններ տվել այդ երկրի վերաբերյալ: Ասորեստանի թագավոր Սալմանասար I-ի (1274–1245) մի արձանագրության մեջ հիշատակվում է նրա անունը որպես այն երկրների միության կենտրոն, որոնց դեմ Ասորեստանի թագավորը կռվել է: Այդ արձանագրությունից երևում է, որ ակնարկված երկրների միության կենտրոնը եղել է Վանա լճից հարավ-արևելք ընկած լեռնոտ վայրում: Սալմանասարը հետագայում արչավել է նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասերի վրա: Ասորեստանյան արձանագրություններից երևում է, որ նրանց թագավորները գերի են վերցրել Ուրարտուի մի քանի ցեղապետերի: Հենց այդ առիթով առաջին անգամ հանդիպում ենք Նաիրի տեղանունին, որպես Հայկական լեռնաշխարհի ընդհանուր անվանում:

Այս բոլորով հանդերձ, բուն Ուրարտական պետության վավերական սկզբնավորումը գիտնականները հաշվում են մ. թ. ա. 9-րդ դարից, երբ արձանագրությունների մեջ հիշատակվում է արդեն Ուրարտական թագավորություն հասկացողությունը:

Ուրարտուն Առաջավոր Ասիայի հզոր պետություն է դարձել Մենուա թագավորի (810–786) և նրա որդի Արգիշտի I-ի (786–764) օրոք, երբ հյուսիսում նրա սահմանը հասնում էր մինչև Սևանա լճի ափերը, Արևմուտքում՝ մինչև Եփրատի ստորին ափերը, մինչև Մեյլիտինե (Մալաթիա):

«Եվ իրոք, Ուրարտուն դարձել էր իսկական մի պետություն, քաղաքական-տնտեսական իսկական առումով: Նա արևելյան Հին բրոնզեադարյալ կիսաստրկատիրական-կիսացեղատիրական մի մեծ բռնակալություն (գեսպոտիա) դարձավ, սկսած Տիգրիսից հարավում և վեր-

Ղացնելով Չալդր-Սևան լճերի գիծը՝ Հյուսիսում, ինչպես և արևմուտքյան Եփրատից մինչև այժմյան պարսկա-տաճկական սահմանը, թեպետ որոշ տեղեր այդ գծերն էլ էին անցել»¹:

2. ԱԼԹԸՆ ԹԵՓԵԻ ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՈՒՄԸ

Մինչև վերջին տասնամյակները պատմությունը Հայտնի էր միայն, որ Եկեղյաց գավառը խոր անցյալում եղել է քաղաքական կենտրոն, Հայասա-Ազգի էթնիկական միավորների բնակավայրը, հետագայում կազմել է Ուրարտական թագավորության մասը: Բայց թե ինչ դեր է կատարել այդ գավառը Ուրարտական գրավումից առաջ և հենց ուրարտական տիրապետության երեք դարերի ընթացքում, ինչ իրադարձությունների թատերաբեմ է եղել, ինչպիսի մշակութային արժեքներ է ստեղծել, ինչ մշակույթի կրող է եղել, ոչինչ Հայտնի չէր:

Անտիկ մատենագիրների աղոտ հիշատակությունները, Երզնկայի հովտում պատահամամբ գտնված և մամուլում արձանագրված նյութական մշակույթի որոշ նմուշները՝ հին նիզակներ, երկրագործական իրեր, անգամ մեկ երկու սեպագիր արձանագրություններ, որոնք այնպես էլ մնացել էին անվերծանելի, չէին կարողացել ժամանակի վարագույրը բաց անել և տալ վերոհիշյալ հարցերի պատասխանը:

Եվ ահա պատահամամբ, 1956 թ. Երզնկայից հագիվ 20 կիլոմետր արևելք գտնվող Ալթրն թեփե բլուրի պեղումների ընթացքում Հայտնաբերվեց ուրարտական շրջանի մի ամրոց, որն իր ճարտարապետական, քանդակագործական շլացուցիչ արվեստով, գտածոների պերճանքով գերազանցեց ամեն ակնկալություն:

Հենց այն հանգամանքը, որ ժողովուրդը Ալթրն թեփե է կոչել այդ բլուրը, ինքնին շատ բան պիտի հուշեր հնագետներին: Ըստ երևույթին տեղացի բնակիչները հաճախ են բլրի վրա կամ նրա ստորոտում գտել ոսկյա իրեր, որ Ոսկե բլուր անունն են տվել նրան: Դեռևս 1930-ական թթ. Ալթրն թեփեում բացվել է մի դամբարան, որից դուրս եկած արժեքավոր իրերը տեղափոխվել են Անկարայի ազգային թանգարան:

Բայց այդ ահազանգից հետո էլ թուրքերը զարմանալիորեն չեն հետաքրքրվել Ալթրն թեփեով մինչև 1956 թ., երբ բացվել է մի նոր և ավելի հարուստ դամբարան և գիտնականների ուշադրությունը բևեռել հողաչերտերի տակ զարմանահրաշ մի աշխարհ թաքցրած բլուրի վրա: Մարդիկ համոզվել են, որ տևական պեղումները վար-

¹ Գր. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 131:

ձատրելու են իրենց լիուլի, կանգնեցնելու են մեծ անակնկալների առաջ, պատմելու են գաղտնիքներ, որոնք անծանոթ են գիտական աշխարհին:

Այդպես էլ եղավ: Ուրարտական ոչ մի ամրոց՝ լինի դա կենտրոն Բիայնիլիի տարածքում, թե արևելյան սահմանի՝ էրբբունիում կամ Կարմիր բլուրում, չեն տվել այն Հարստությունը, որ տվեց Երզնկայի Ոսկե բլուրը՝ Ալթըն թեփեն և դա այն պատճառով, որ մինչդեռ ուրարտական թագավորության հիշված կենտրոնների շինությունները՝ պալատները, ամրոցները ենթարկվել են հրկիզման ու թալանի, Ալթըն թեփեն մնացել է անաղարտ: Գիտնականները այն կարծիքին են, թե այնտեղ հրդեհ չի եղել, այլպես հում աղյուսների գեթ մի մասը կթրծվեր, ինչպես այդ նկատում ենք Կարմիր բլուրում:

Մյուս կողմից ամեն ինչից երևում է, որ ամրոցի տերերը այն լքել են խաղաղ պայմաններում, իրենց հետ տանելով միայն պաշտամունքի առարկա իրերը, առաջին հերթին Սալդի աստծու հետ կապված արձանները, պալատական Հարստությունը, բայց նույնությամբ թողել են դամբարանային Հարստությունը, իսկ նրանք դամբարանները կառուցել են այնպիսի խորամանկ հմտությամբ, որ հազարամյակների ընթացքում ավարի սովոր ցեղերից և ոչ մեկը չի կարողացել թափանցել այդ գաղտնարանները:

Թուրքական երկու թանգարանների (պատմության և հնագիտության) համատեղ ջանքերով 1959 թ. սկսված պեղումները անընդմեջ շարունակվել են, հատկապես ամռան ամիսներին: Պեղումները ղեկավարել է հնագետ Թահսին էոզգյուչը, որը դասախոսում է Անկարայի համալսարանում: Նա ամերիկյան հնագիտական, գիտական հանդեսներում և թուրքական մամուլում ու առանձին գրքույկներով ծանոթացրել է իր ղեկավարած պեղումների արդյունքներին, սկսած 1960-ական թվականների սկզբներից:

Ութ տարվա պեղումների շնորհիվ հողի թանձր շերտի տակից դուրս եկած շինություններն ու իրերը հետեյալներն են՝ գավիթով տաճար, բացօթյա աղոթատեղի, երեք դամբարաններ, ընդունելություն դահլիճ, մթերանոցներ, մատաններ, միջնաբերդ, բնակելի տներ՝ պալատականների և պալատում աշխատողների համար: Այս բոլորը չընթացավ և եղել է 36 ոտք լայնության բարձր պարիսպով, որն ունեցել է աշտարակներ: Տաճարի հիմքերը երեք շարք սրբատաշ քարով է շինված եղել, մնացած մասը՝ հում աղյուսով: Ներսում՝ խորանի առաջամասում եղել է քարե պատվանդան, որ ենթադրել է տալիս, թե նրա վրա դրված պիտի լիներ թանկարժեք մի արձան:

Հետաքրքիր կառուցվածք են ունեցել դամբարանները: Յուրաքանչյուրը իրենից ներկայացրել է փոքրացված մի բնակարան: Պատերն ունեցել են խորշեր, որտեղ դրվել են Հանգուցյալին վերաբերող իրեր: Մի սենյակից մյուսը տանող մուտքերը փակված են եղել սալ քարերով: Դրանցից բացի ամեն մի դամբարանի մուտքը ծածկված՝ տոննաներով խճաքարով: Դամբարանի կտուրը նույնպես, կառուցված մեծ քարերով, պատած է եղել խճաքարի հաստ շերտով, որի վրա՝ հում աղյուսի շերտ է դրվել: Այս բոլորը վկայում է, որ դամբարանները պատրաստողները ամեն ինչ արել են, որպեսզի Հանգուցյալների նինջը վրդովողներ չլինեն, ինչպես այդ անում էին եգիպտական փարավոնների դամբարանները պատրաստողները, թեև միանգամայն տարբեր սկզբունքով:

Դամբարաններից յուրաքանչյուրում թաղված է եղել մեկական ննջեցյալ, դրված քարից կամ փայտից շինված շքեղ դագաղում: Մի քանի դամբարանում խախտված է այդ սկզբունքը. հայտնաբերվել են կնոջ և տղամարդու աճյունները միասին:

Հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում պեղումների ղեկավար Թ. Էոզգյուչը թաղված մարդկանց իրերի ու հագուստների մասին. «Ննջեցյալը,- գրում է նա,- հագնվել է ճաշակով: Կնոջ դամբարանում գտնվել է ոչ միայն կանացի զգեստ, զարդարված ոսկե մեծ կոճակներով, այլև ոսկուց, արծաթից ու թանկարժեք քարերից պատրաստված զարդեր: Տղամարդու հետ սովորաբար դրել են բրոնզե և երկաթե զենքեր: Դամբարանները կահավորված են եղել ոսկեպատ և արծաթապատ աթոռներով, գահավորակներով, սեղաններով, որոնց ոտքերը բրոնզից են և պատկերում են ցուլի կճղակներ կամ առյուծի թաթեր: Կահույքի ոտքերը հաճախ ամրացված են խաչաձև փայտե ձողերով զարդարված բրոնզե պարույրների: Բացի կահույքից, սենյակներում եղել են բրոնզե կաթսաներ, դրված եռոտանու վրա և զարդարված ցուլի գլուխներով: Գտնվել են նաև ոսկուց, արծաթից, երկաթից, քարից, կավից և փղոսկրից պատրաստված այլ իրեր»¹:

Սենյակներից մեկում հայտաբերվել է մի մարտակառք, լրիվ ձիասարքով, ձիերի աչքակալներով, բրոնզե սանձերով, ղնչակալերով, բոլորի ծայրերը զարդարված ցուլերի, ձիերի և արծիվների գլուխներով:

Վերջապես դամբարաններում գտնվել են սկավառակներ, բրոնզե գոտիներ, զարդարված երկրաչափական նախշերով կամ կենդանիների, մարդկանց և աստվածների նկարներով:

¹ «Archaeology», 1969, october, v. 22, № 4, էջ 256-263:

Ուրարտական արվեստի եզակի նմուշ է 8,75 սմ տրամագծով բրոնզե սկավառակը, որի վրա պատկերված է թևավոր ձիու վրա նստած, երկար պատմունձան հագած մի աստված: Գոտիներից մի քանիսի վրա պատկերված են թևավոր ձիեր:

Այժմ դուրս գանք դամբարաններից և մտնենք երկու ընդարձակ սրահները, որոնք եղել են ամրոցի պահեստները և որոնցում, կողք կողքի, կիսով չափ գետնին թաղված, զույգ շարքով դրված են մեծ կարասներ, հար և նման մեր Կարմիր բլուրի մառաններին: Ինչպես Կարմիր բլուրի որոշ կարասների, Ալթըն թեփեի կարասներից մի քանիսի վրա էլ կան սեպագիր դրոշմներ՝ կարասների տարողությունը ցույց տվող:

Էոզգյուչն ասում է, թե այդ դրոշմները դեռևս չեն վերծանված, հնարավոր է, որ դրանք լույս սփռեն ամրոցի կառուցման թվականի վրա, թեև կարծում է, որ կառուցվել է Արգիշտի I-ի օրոք:

Ինչպես Կարմիր բլուրի կարասների, սրանց մեջ էլ հավանաբար լցված են եղել ցորեն, գարի, քնջութ, ոլոռն, ձեթ, գինի և այլն: Հյուսիսային տեղամասում բացված պահեստարանում եղել է այդպիսի 90 կարաս, որոնց ընդհանուր տարողությունը կազմում է 159.000 լիտր գինի:

Ալթըն թեփեի ամրոցի ներսում գտնվող շինություններից մեկը պալատ-տաճար է, բաղկացած երկու մասից, մի մասում գետեղված են եղել վարչական շենքերը և մի մեծ դահլիճ, մյուս մասը 35,5 քառակուսի մետր տարածություն՝ բակ է, որտեղ եղել է ներքին տաճարը: Տաճարի բաց բակը չրջապատված է եղել ծածկված սյունասրահով:

Բակի պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են հղկված քարի քսան խարիխներ, որոնք որպես պատվանդան են ծառայել տաճարի բակը չրջապատող սյունասրահի ծածկը պահող և չորսուկես մետր բարձրություն ունեցող փայտե սյունաշարի համար:

Տաճարը 14 քառակուսի մետր է, պատերի հիմքը 90 սանտիմետր բարձրությամբ 8 շարք քար է, իսկ դրա վրա շարվել են հում աղյուսներ:

Տաճարի ներսում գտնվել է քարե պատվանդան, որի վրա դրված են եղել Նալգի աստծու գահավորակն ու արձանը, հավանաբար թանկարժեք մետաղից ու փղոսկրից պատրաստված: Դրանք սակայն կորել են կամ տարվել՝ ամրոցը լքելիս: Նույն այդ վայրում գտնվել են բազմաթիվ խեցանոթներ, բրոնզից ու երկաթից պատրաստված մականներ, նետասարքեր, զեղարդներ: Գեղարդն առհասարակ եղել է Նալգիի խորհրդանիշը:

Ենթադրվում է, որ տաճարի բեկորների մեջ գտնված այդ իրերը, գարգերը նվիրարբերված են եղել Խալդի աստծուն:

Նվերների շատ ավելի մեծ հավաքածո է գտնվել տաճարի մուտքի սյունասարահի մոտ: Դրանց մեջ կան բրոնզե վահաններ, որոնք ըստ երևույթին կախված են եղել տաճարի պատերից: Հայտնաբերվել են փղոսկրից պատրաստված արձանիկներ, որոնք, էոզգյուչի կարծիքով եղել են Խալդիի կահույքը գարդարող մասեր:

Ուրարտական արվեստի մի այլ գլուխգործոց է նստած առուծը, շինված փղոսկրից: Առուծի վզի և կրծքի մազերը պատրաստված են եղել ոսկե թերթիկներից, որոնց հետքերն են միայն մնացել: Հոնքերի, աչքերի և քթի շուրջ նկատվող ծալքերը վկայում են, որ պատրաստող արվեստագետը գազանին տվել է մոլեզնածի արտահայտություն:

Բարձրաքանդակ երկու փղոսկրե կերպարներ պատկերում են մարդու մարմնով, բայց արծվի գլխով ու թևերով գերբնական էակներ, կարճ հագուստներով, «որոնց վրայից կրում են երկար տունիկաներ: Թևերը և տունիկաների եզրերը գարդարված են ոսկե թերթիկներով: ... Նրանք ցույց են տալիս ուրարտական և երկրի հարավում՝ ասորեստանյան արվեստագետների միջև եղած կապը»:

Այլ թրև թեփեր պեղումներից դուրս եկած նյութերի, քանդակների մեջ բացառիկ արժեք է ներկայացնում և դիտողին հիացմունք պատճառում փղոսկրե եղջերուի բարձրաքանդակը: Եղջերուն գլուխը չըրջած նայում է ծառին: Կենդանու փղոսկրե մարմնի վրա կան փոսիկներ, որոնց մեջ, ըստ հնագետների, նախապես զետեղված են եղել ոսկու կամ թանկարժեք քարերի հատիկներ:

Պեղումների ղեկավարի վկայությամբ, պալատ-տաճարի արտաքինը եղել է փառահեղ, բայց զուսպ, իսկ ներքին մասը՝ վայելչագեղ սյուներով, զվարթ սրահներով ու խճանկարներով միանգամայն այլ տրամադրություն է արտահայտել:

Ենթադրվում է, որ պալատը չի ավերվել, սակայն մ. թ. ա. 7-րդ դարում քանդել են՝ այլ շենքեր կառուցելու նպատակով:

Աշխարհիկ այս մեծ շենքի ծածկը պահել են 18 սյուներ, դասավորված երեք շարքով: Ընդունարանի պատերը ամբողջովին ծածկված են եղել գույնզգույն որմնանկարներով: Պատերը կառուցված լինելով հում աղյուսից, դարերի ընթացքում, մասամբ էլ պեղումների ժամանակ քանդվել են, մեծապես վնասելով որմնանկարներին: Քանդվելու ժամանակ աղյուսների մի մասը այնպիսի դիրքով է թափվել հատակին, որ որմնանկարներից բավականաչափ պատռոիկներ մնացել են անաղարտ: Այդպիսի 50 բեկորներով հնարավոր է դարձել որոշ չա-

փոժ վերականգնել որմնանկարներից հատվածներ, ճիշտ այնպես, ինչպես էրեբունի ամրոցի պեղումների ժամանակ կատարվեց:

Ենթադրվում է, որ պալատը զարդարող արվեստագետները հետևել են շենքի կառուցման աշխատանքներին: Սպասել են, որ աղյուսները լրիվ չորանան, ապա կապույտ են ներկել ամբողջ մակերեսը, թողնելով որոշ հատվածներ: Այնուհետև նրանք նկարել են երկրաչափական, բուսական, կենդանական կամ սրբազան պատկերների ուրվագծերը սև գույնով, իսկ մանրամասնությունները լրացրել են կարմիր, կապույտ, բաց սրճագույն և կանաչ գույներով:

Երկրաչափական նկարների համար օգտագործել են քանոն և կարկին: «Պատերի դրվագների մեծ մասը,- ասում է էոզզուչը,- վարդաձև զարդերը, արմավենու տերևները, գոգավոր ուղղանկյունները, սֆինքսները, ծնկաչոք ցույքերը և թևավոր գերմարդկային կերպարները ուրարտացի նկարիչները փոխ են առել իրենց ասորեստանյան հարևաններից: Վերականգնված բեկորներից երկուսը, սակայն, տիպիկ ուրարտական են: Նրանցից մեկում առյուծը ծածուկ նայում է եղջերուին, մյուսում առյուծը երախի մեջ պահում է եղջերուի ձագի անզոր մարմինը: Երկու պատկերներն էլ կատարված են կենդանի ոճով, որ խստորեն հակադրվում է կատարման ասորեստանյան համարյա անկենդան ոճին»¹:

Ընդունարանն իր ճարտարապետական ոճով ավելի ուշագրավ է, քան որմնանկարներով: «Ընդունարանը հնադարյան Պարսկաստանի արքայական պալատների հիմնական մասը կազմող ճեմասրահի նախատիպն է: Պատմությունը հայտնի ամենաշքեղ ճեմասրահները Պարսկաստանի Աքեմենյան թագավորների կողմից մ. թ. ա. 559–330 թվերին Պերսեպոլսում և Բազարգաղում կառուցված ճեմասրահներն են: Պարզորոշ երևում է, որ պարսիկներն առաջին անգամ Ուրարտուի ճարտարապետներից սովորեցին փառահեղ ընդունարաններ կառուցելը»:

Սորհրդային գիտնականները, անշուշտ հենվելով էոզզուչի եզրակացությունների վրա, գտնում են, որ Ալթըն թեփեի ամրոցը ուրարտական մշակույթ է: Հայկական սովետական հանրագիտարանը նկարագրող մի ամբողջ էջ է հատկացրել այդ նյութին և կառույցը համարել «Ուրարտական քաղաք-ամրոց», որը հիմնադրվել է Արգիշտի II-ի (714–685) օրոք, որպես Ուրարտական պետության արևմրտյան սահմանային մարզի կենտրոն»: Նկարագրելով Ալթըն թեփեում հայտնաբերված տաճարը, հոգվածի հեղինակը գտնում է, որ

¹ «Archaeology», 1969, october, v. 22, № 4, էջ 256–263.

«նման տաճարները որոշակիորեն տարբերվում էին ասորական և Հեթիթական տաճարներից և յուրահատուկ էին միայն ուրարտացիներին: Այլժրն թեփեում ուրարտական արձանագրություններ առայժմ չեն հայտնաբերվել, որը սակայն չի ժխտում նրա ուրարտական ամրոց լինելու փաստը: Մասնագետները (Բ. Պիտտրովսկի, Մ. Բարայեյյան, Կ. Հովհաննիսյան) գտնում են, որ Այլժրն թեփեն իր կառույցների ճարտարապետական ոճով (պլաշտական շենքը), որմնանկարների զարդանախչերով, դրանց Հերթականությունը, գույներով նման է ուրարտական այլ ամրոցների, հատկապես՝ էրերունուն»¹:

Գիտնականներն այս եզրակացությունը հանգել են հիմնականում Թ. Էոզգյուչի նկարագրությունների և տպագրված նկարների հիման վրա: Բայց վաղ չէ՞ այդքան ավարտուն եզրակացություն հանգել մի մշակույթի գնահատման հարցում, որով գիտությունը դեռ նոր պիտի զբաղվի և առայժմ միայն պեղումները ղեկավարողի կարծիքներն են թափանցում մի հողվածից մյուսը, առանց լսելու ականավոր որևէ այլ հնագետի կարծիքը, մինչդեռ կան բազմաթիվ հարցեր, որոնք կարոտ են առավել հիմնավոր պարզաբանման:

3. ԱՅԼ ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ԱԼԹԸՆ ԹԵՓԵՒ ՄԱՍԻՆ

Այլժրն թեփեն պեղումների արդյունքներով շատ է հետաքրքրվել ամերիկարենակ Արչակ Այճյանը՝ «Երզնկայի հայրենակցական միություն» վարչության նախկին անդամներից:

Ա. Այճյանը մասնագիտությունը ոչ պատմաբան է և ոչ էլ հնագետ: Բայց նա այս նյութը ուսումնասիրել է երկար տարիներ, բազմակողմանիորեն, ծանոթացել ոչ միայն թուրք և եվրոպացի արևելագետների գրածնեքին, այդ թվում Թ. Էոզգյուչի բոլոր հոդվածներին ու գրքույկներին, այլև ասորական, պարսկական, ուրարտական մշակույթներին վերաբերող հարուստ գրականություն, նաև խորհրդային հնագետների կարծիքներին:

Այս բոլորից հետո գրել է իր գիտողությունները, բազմացրել և մեկ օրինակ էլ ուղարկել է մեզ՝ օգտագործելու «Երզնկա» գրքում:

Այճյանի բարձրացրած հարցերը չեն կարող չհետաքրքրել մեր հնագետներին, որքան էլ որ պարունակեն մի քանի վիճելի կետեր: Քանի որ դրանք անմիջապես առնչվում են Երզնկայի պատմությունը, ավելորդ չենք համարում ընդհանուր գծերով ծանոթացնել ընթերցողներին:

¹ «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հատ. 1, Երևան, 1974, էջ 163: Նաև Մ. Բարայեյյան, էրերունի բերդ-քաղաքի պատմություն, Երևան, 1971, էջ 63:

Այճյանի հիմնական եզրակացությունն այն է, որ ուրարտացիները Երզնկայի դաշտը երբեք չեն գրավել: Այդ բանը հաստատող ոչ մի հավաստի փաստ չկա: Ապացույց՝ ուրարտական թագավորների տասնյակ տարեգրական արձանագրությունները, որոնցում դրանք արձանագրել տվող թագավորները թվարկում են իրենց գրաված ամենաաննշան բնակավայրերն անգամ, չենք հանդիպում Երզնկայի շրջակայքը հիշեցնող որևէ տեղանունի: Մոռացություն չէր կարող տրվել մի այնպիսի կենտրոն, որտեղ ստեղծվել էր Ալթըն թեփեի պեղումներից դուրս եկած փարթամ մշակույթ:

Երկրորդ՝ Հենց Ալթըն թեփեում չի հայտնաբերվել որևէ արձանագրություն՝ ուրարտական լեզվով, մինչդեռ ուրարտացիները սովոր էին իրենց կառուցած տաճարներում, ամրոցներում թողնել մեկից ավելի սեպագիր արձանագրություններ, ինչպես այդ տեսնում ենք Կարմիր բլուրում, Արին բերդում, Վանում:

Հաթերն են, որ սովորություն չեն ունեցել արձանագրություններ թողնել, ինչպես հաստատում է հաթերի մշակույթի խոշոր մասնագետ Կուրտ Բիտտելը: Հայասա-արմենները, գտնվելով հաթերին սահմանակից և կրելով նրանց ազդեցությունը, նույնպես չեն սիրել արձանագրություններ թողնել շինությունների վրա: Իսկ եթե երբեմն թողել են որոշ դրոշմներ, դրանք եղել են հաթերեն:

Այս տեսակետի հիմնավորման փաստարկ կարող է ծառայել այն, որ Թ. Էդգյուչը, նշելով թե մատաններում հայտնաբերված կարասներից մի քանիսի վրա դրոշմված են նրանց տարողության չափը ցույց տվող գրություններ, ասում է թե դրանք ոչ թե ուրարտերեն են, այլ՝ հաթերեն: Եթե ուրարտացիներն էին կառուցել ամրոցը, ինչու կարասների վրա հաթերեն պիտի դրոշմեին և ոչ ուրարտերեն, ինչպես արել են Կարմիր բլուրի կարասների, նույնիսկ գինու թասերի վրա:

Հնարավոր է, որ մի քանի առարկաների վրա լինեին ուրարտերեն արձանագրություններ: Դա չի փոխում իրողությունը: Այդպիսի իրեր, զարդեր չարժական էին և առևտրի ճանապարհով անցնում էին մի քաղաքից, երկրից մյուսը:

Ալթըն թեփեի ամրոցի՝ ուրարտացիների կողմից կառուցվելու փաստարկ չէ նաև այն, թե նրա սյունազարդ սրահները, որմնանկարները, այդ նկարների կատարման տեխնիկան հիշեցնում են ուրարտական համանուն շինություններն ու որմնանկարները, ասենք Հենց Էրեբունիի որմնանկարները:

էրեբունիի սյունազարդ դահլիճը Ուրարտուի կործանումից հետո է շինվել, Աքեմենյանների տիրապետության շրջանում: Դա առհասարակ ուրարտական ոճ չի եղել: Եվ վերջապես հենց ուրարտական ճարտարապետությունը ազդվել է Հայասա-Ազգիի ճարտարապետությունից, մի բան, որ ժամանակագրական կարգով ավելի վաղ էր:

Այս փաստը ընդունում են նաև հայ հնագետ-պատմաբանները: Օրինակ՝ Կ. Հովհաննիսյանը ընդունում է, որ ուրարտական շինություններում Աքեմենյան վերակառուցումներ են սյունազարդ դահլիճները, ինչպես նաև պաշտամունքի շենքերը, կրակի տաճարները¹:

Ավելի ուշագրավ է նույն գիտնականի հետևյալ վկայությունը. «Սեթական շինարարական արվեստի շատ ավանդներ, հավանաբար Հայասա-Ազգիի միջոցով իրենց արտահայտությունը գտան ուրարտական ճարտարապետության հուշարձաններում»²:

Ուրեմն, եզրակացնում է Ալճյանը, Ալթըն թեփեի ամրոցի կառուցումը պետք է կապել ոչ թե ուրարտացիների, այլ՝ Սեթական պետության մայրաքաղաք Սաթուսասի մեջ գտնված հուշարձանների հետ, բայց կառուցված Հայասա-արմենների կողմից:

Կուրտ Բիտտելը 1957 թ. Սաթուսասի և նրա գլխավոր ամրոց Բեդուկ Կալեի պեղումների ընթացքում հայտնաբերել է հինգ տաճարներ և սյունազարդ մի դահլիճ, որոնք շատ նման են Ալթըն թեփեի տաճարին ու սյունազարդ դահլիճին: Հետևաբար առաջին անգամ հաթերն են շինել սյունազարդ դահլիճներ, դրանից հետո է, որ Հայասա-արմենները կառուցել են Ալթըն թեփեն, իսկ սյունազարդ դահլիճների կառուցումը չբեղություն գազաթնակետին է հասել Աքեմենյանների օրոք, այդ բանի լավագույն նմուշն է Պերսեպոլիսի հըռչակավոր սյունազարդ դահլիճը:

Իսկ որ Երիզայում ուրարտացիներից շատ դարեր առաջ եղել են կրոնական պաշտամունքի կենտրոններ, ցույց է տալիս եգիպտական փարավոն Ռամզես II-ի և Հաթերի Մովաթյալես թագավորի միջև մ. թ. ա. 1296 թ. կնքված դաշնագիրը, որտեղ որպես վկա ստորագրող մեհայաններից ու աստվածություններից մեկը՝ 17-րդը, կոչվել է Ուրուսա, որը ըստ գիտնականների, Երիզան է:

Անշուշտ հայ ժողովուրդը ժառանգորդն է թե՛ ուրարտական մշակույթի, թե՛ Հայասա-արմենների, բայց մինչդեռ ուրարտական շրջանը ուսումնասիրված է հանգամանորեն, նրա մասին ստեղծվել է վիթխարի գրականություն, Հայասայի վերաբերյալ ազոտ տեղեկություն-

¹ Կ. Հովհաննիսյան, Էրեբունի, Երևան, 1968, էջ 22:

² Նույն տեղում:

ներ միայն ունենք: Եվ եթե ապագայում հնազանդներն ու պատմա-բանները հաստատեն, որ Ալթըն թեփեի գտածոները նախաուրարտական՝ հայաստանցիների մշակույթն է, դա մի փայլուն ու վավերական էջ կարող է գրել խոր անցյալի մեր պատմության մեջ:

Այդքան ընդարձակորեն խոսելով Ալթըն թեփեի հայտնություն մասին, մեր նպատակն էր ամենից առաջ ապացուցել, որ Երզնկան դեռևս 3000 տարի առաջ ոչ միայն եղել է կրոնական կենտրոն, այլև բարձր զարգացման աստիճանի վրա կանգնած բնակավայր, մի իրողություն, որն իր հերթին պիտի բացատրի թե ինչու Երզնկայում հետագա դարերում այնքան զարգացած է եղել ոսկերչությունը, պղնձագործությունը, քանդակագործությունը, մանրանկարչությունը, փայտափորագրությունը և այլ արվեստներ ու արհեստներ:

Ովքե՞ր են կառուցել Ալթըն թեփեի ամրոցը և նրա մասնաշենքերը, ովքե՞ր են կահավորել այդ բոլոր սրահներն ու սենյակներն այնքան նուրբ քանդակներով, ոսկեդրվագներով, որմնանկարներով, գեղատեսիլ իրերով, օգտագործելով փղոսկր, ոսկի, արծաթ, պղինձ և այլ նյութեր: Դրանց ո՞ր մասն է պատրաստվել տեղում, որ մասը՝ հարևան երկրներում կամ այդ երկրներից հրավիրված արհեստավորների կողմից: Եթե նույնիսկ ընդունենք, որ իրերի մի մասը բերվել են այլ վայրերից, ինչ որ շատ բնական է, և Հայաստանից էլ կարող էին տարվել այդ երկրները, ապա միամտություն պիտի լիներ կարծել, թե Ալթըն թեփեի ամրոցը մշակույթը բերովի է:

Այս գրքի հետագա գլուխներում պիտի տեսնենք, որ վերոհիշյալ արհեստների, արվեստների մեծ մասը երզնկացիներին ուղեկցել են Ալթըն թեփեից հետո գրեթե ամեն դար, մինչև մեր օրերը: Անշուշտ, եղած պիտի լինեին նաև Ալթըն թեփեից էլ առաջ:

ԵՐԶՆԿԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ՀԶՈՐԱՑՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ԵՐԶՆԿԱՆ ԵՐՎԱՆԴՈՒՆԻՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Այլժրն թեփեի պեղումները ղեկավարող թուրք հնագետի կարծիքով ամբողջն իր գոյությունը պահել է մինչև ուրարտացիների քաղաքական ասպարեզից հեռանալը, այսինքն՝ մ. թ. ա. 6-րդ դարի սկիզբը:

Հնարավոր է, որ հետագայում էլ կանգուն եղած լինի, բայց եթե նույնիսկ ճիշտ է թ. էոզգյուչի ենթադրությունը, փաստը մեզ համար շատ կարևոր է: Անկախ այն հանգամանքից, թե Երզնկան այդ ժամանակ Ուրարտական պետությունն էր ենթարկվում, թե մի այլ իշխանություն, վավերական իրողություն է, որ մ. թ. ա. 6-րդ դարը համարվում է հայ ժողովրդի որպես էթնիկական ամբողջության կազմավորման սկիզբը:

Ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը գրում է. «7/6-3-րդ դարերը մեր թվականությունից առաջ հայ ժողովրդի պատմական անցյալում կազմում են մի շատ կարևոր շրջան: Այս ժամանակներում հետզհետե կազմավորվել է հայ ցեղը և ստեղծվել է նախկին Ուրարտական թագավորության երկրամասերում պատմական հին Հայաստանը... Արդեն անվիճելի կերպով պարզաբանված է, որ այժմյան հայերի նախահայրերը հնդեվրոպական արմեններն են, որոնք Փոքր Ասիայից գաղթել են Հայաստան, հավանորեն յոթերորդ դարում կամ վեցերորդ դարի սկզբներում մեր թվականությունից առաջ»¹:

Հ. Մանանդյանը, նկարագրելով Ուրարտուի անկումը, ասում է թե 8-7-րդ դարերում Ուրարտուն ենթարկվեց Հյուսիսից եկող կիմմերների արշավանքներին, որոնք «տակնուվրա արին Ուրարտուն, Ասորեստանը և ամբողջ Փոքր Ասիան»: Այդ արշավանքներին 7-րդ դարում հետևել են սկյութների հարձակումները:

¹ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 1977, էջ 13:

Այս երկու արչավանքների հետևանքը եղել է այն, որ Անդրկովկասում և Փոքր Ասիայում տեղի են ունեցել զանազան ցեղերի տեղաշարժեր, վերախմբավորումներ: Ասորեստանի, Բաբելոնի և Ուրարտուի փոխարեն ասպարեզ են եկել նոր միություններ՝ նախ Մարաստանը (Մեդիա), ապա՝ Պարսկաստանը:

«Ահա այս մեծ անցքերի ու տեղաշարժումների ժամանակ, շարունակում է Հ. Մանանդյանը, յոթերորդ դարում կամ վեցերորդ դարի սկզբներում (նախքան մեր թվ.), կարելի է ենթադրել հայերի հնդեվրոպական նախնիքների՝ արմենների գաղթը Հայաստան, որոնք, հաստատվելով Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան դաշտերում ու լեռնահովիտներում՝ հետզհետե տեր դարձան Ուրարտուի երկրներին»¹:

Ժամանակակից պատմագրությունը հակված է կարծելու, որ հայ ժողովուրդը ձևավորվել է հայասցիների, արմենների, ուրարտացիների կամ Ուրարտու երկրում ապրող ժողովուրդների միավորումից: Օտարները մեզ կոչել են արմեններ, սոմեխներ, մենք՝ հայեր: Դա ոչ թե ժխտում է վերոհիշյալ կարծիքը, այլ հաստատում, քանի որ այդ բոլոր ցեղերի, էթնիկական միավորումների ազդեցությունը առկա է մեր լեզվի վրա:

Քանի որ օտար աղբյուրները հայերին կոչել են արմեններ, կանգ առնենք դրանցից մի քանիսի վրա, մանավանդ որ ընդունված է այն տեսակետը, թե արմենների նախնական բնակավայրերից մեկը եղել է Եկեղյաց գավառը:

Հույն ականավոր պատմագիր Հերոդոտոսը (484–425) գրում է, որ արմենները Հայաստան են եկել Փոյուզիայից (Արևմտյան Փոքր Ասիա):

Մ. թ. ա. 4-րդ դարի աշխարհագիր Եվդոքսոս Կնիդացին նույնպես գտնում է, որ արմենները ծագումով Փոյուզիայից են և նրանց լեզվում շատ բառեր փոյուզերեն են: Նույնը հաստատում է Դիոնիսիոս Հալիկարնասցին (մ. թ. ա. 1-ին դ.), որը արմեններին և փոյուզիացիներին համարում է համալեզու:

Արմեններեն և փոյուզերեն լեզուների ազգակցությունը ընդունում են գերմանացի արևելագետ Պ. Կրեչմերը, Յո. Մարկվարտը, Ն. Յա. Մառը և ուրիշներ:

Բայց մեզ այստեղ հետաքրքրում է արմենների գաղթը Երզնկայի հովիտը և Երզնկայի տեղը արմենների իշխանություն մեջ:

Ստրաբոնը ոչ միայն գրել է թե Արմենոսի ուղեկիցները գրավեցին Ակիլիսենեն, այլև հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս Ակիլիսե-

¹ Հ. Մանանդյան, նույն տեղում, էջ 15:

նեի տեղագրություն մասին: Խոսելով Եփրատ և Տիգրիս գետերի մասին, նա շարունակում է . «Այս երկուսից մեծագույնն է Եփրատը, որ անցնում է երկրի մեծ մասով՝ ոլորապտույտ հոսանքով, սկիզբ առնելով Տավրոսի հյուսիսային մասում, հոսելով դեպի Արևմուտք՝ Մեծ կոչված Հայաստանի միջով՝ մինչև Փոքր Հայք, աջում ունենալով այս երկիրը, իսկ ձախում՝ Եկեղիքը: Այստեղից դառնում է դեպի հարավ, և այս պտույտի ժամանակ հասնում է Կապադովկիայի սահմանները. աջում թողնելով Կապադովկիայի և Կոմմագենի սահմանները, ձախում՝ Մեծ Հայաստանի Եկեղիքը, Ծոփքը, առաջանում է դեպի Ասորիք և նոր պտույտով հասնում Բաբելոն և Պարսից ծոց»¹:

Հ. Մանանդյանը, խոսելով արմենների գրաված տարածությունների մասին, կանգ է առնում այդ վայրերի թե՛ առևտրական և թե՛ ուղղմաստրատեգիական կարևորություն վրա: Նա ասում է, թե Եկեղյաց գավառի միջով կամ մոտով էին անցնում Պոնտոսից Բարձր Հայք տանող ճանապարհները: Ծոփքը և Աղձնիքը իշխում էին Պարսից ծոցից Փոքր Ասիա ընկած արքայական ճանապարհի վրա, իսկ Կալաքենը ուղղմական մեծ նշանակություն ուներ: Նրա մոտով էին անցնում Ուրարտուից Ասորեստան, Բաբելոն և Մեդիա գնացող ճանապարհները:

6-րդ դարի առաջին կեսում քաղաքական ասպարեզում իշխող պետություն էր Մեդիան: Արմենները եղել են այդ պետության դաշնակիցը և վերոհիշյալ վայրերը գրավել են նրա համաձայնությամբ:

Քսենոփոնն էլ «Կյուրոպեդիա» երկում վկայում է, որ Արմենիան այդ ժամանակ եղել է անկախ պետություն, դաշնակից մեդիացիներին և պարսիկներին: Նա անգամ տալիս է արմենների թագավորի երկու որդիների անունները՝ Տիգրան և Սաբարիս. Մանանդյանը վերջին անունը համարում է Շավարչ: Քսենոփոնը նաև ասում է, թե արմեններն ունեցել են 40.000 հետևակ զինվոր, 8.000 հեծելազոր:

«Որքան էլ կասկածանքով վերաբերվենք վերոհիշյալ վկայությունների մանրամասնություններին, - գրում է Հ. Մանանդյանը, - ստույգ ու պատմական կարող ենք համարել այն, որ վեցերորդ դարի սկզբներին արմենները, որոնք դաշնակից էին և հպատակ մեդացիների թագավորին՝ արդեն անցած են եղել Եփրատ գետը և գտնվել են պատմական Հայաստանի հարավ արևմուտքում: Կարելի է նմանապես ենթադրել, որ նրանք արդեն միացած են եղել և ունեցել են իրենց ցեղապետ առաջնորդը, որին Քսենոփոնը անվանում է թագավոր»²:

¹ Ստրաբոն, Քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940, էջ 43:

² Հ. Մանանդյան, նույն տեղում, էջ 45-46:

Կնշանակի Երզնկայի Հովիտն այդ ժամանակ, չնայած գտնվել է մեղացիների տիրապետության տակ, հիմնականում ղեկավարվել է արմենների կողմից, քանի որ արմենները, ինչպես և խալդայները ունեցել են ներքին ինքնավարություն: Այդ մասին վկայություն ունի Քսենոփոնը: Նա ասում է թե Կյուրոսը ցանկացել է արմենների և խալդայների միջև բարեկամություն հաստատել: Նա զրույց է ունեցել այդ երկու ցեղերի պետերի հետ, առաջարկել է բարեկամանալ:

«Արմենների և խալդայների խաղաղ համակեցություն հետևանքն այն եղավ,- գրում է Մանանդյանը,- որ խալդայները և տեղական այլ ժողովուրդները հետզհետե միաձուլվեցին եկվոր արմենների հետ և հետագա դարերի ընթացքում գոյացավ այժմյան Հայ ժողովուրդը»¹:

Քաղաքական ասպարեզ են գալիս նոր տիրակալներ: Պարսկաստանում Կյուրոս Մեծին հաջորդում է Կամբյուսեսը (529–522), սրան էլ հաջորդում է Գաուսատա մոզը, ապա նոր թագավոր է դառնում Դարեհ I-ը (522–486):

Դարեհի գահակալության տարիներին է, որ, ի թիվս այլ ժողովուրդների, ապստամբվել են նաև արմենները, ցանկանալով լինել կատարյալ ազատ:

Դարեհի կողմից Բեհիստունի ապստամբի վրա քանդակված արձանագրություններում մանրամասն նկարագրված են այն պատերազմները, որ Դարեհի զորավարները մղել են արմենների դեմ, նրանց հնազանդեցնելու համար: Մ. թ. ա. 521 թ. գրված այդ արձանագրություններում առաջին անգամ հիշատակվում է **Արմենիա** (Արմինա) անունը: Դարեհը հոխորտանքով լի բառերով պատմելով իր հաղթանակները, ասում է. «Ապստամբները երրորդ անգամ հավաքվեցին և դուրս ելան Դադարչիչի դեմ պատերազմի: Արմինայի մեջ Ուհյամա անունով մի բերդ կա. ճակատամարտը տեղի ունեցավ այնտեղ: Արամազդն ինձ օգնեց: Շնորհիվ Արամազդի՝ իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամի բանակից: ... Հետո՝ Դադարչիչը, հնազանդվելով իմ հրամանին, մնաց Արմինայում, մինչդեռ ես իմ նիզակը ուղղում էի դեպի Մեղիա: Դարեհ թագավորն ասում է.- այնուհետև Արմինա ուղարկեցի Վահուստիս անունով մի պարսիկի, իմ ծառային և այսպես պատվիրեցի.- Գնա՛, նվաճե այդ ապստամբ զորքը, որ ինձ չի հնազանդվում: Վահուստիսան զնաց Արմինան նվաճելու: Ապստամբները հավաքվեցին և դուրս եկան Վահուստիսի դեմ պատերազմի»²:

Այս նոր պատերազմում, շնորհիվ Արամազդի, իբր թե հաղթել է Դարեհի զորքը և արմենները 2024 սպանված են թողել կովի դաշ-

¹ **Հ. Մանանդյան**, նույն տեղում, էջ 48:

² **Նույնը**, էջ 55–56:

տում: Թվում է թե պետք է, որ ավարտված լինելը կոխը և հնա-
զանդեցված լինելին հայերը, սակայն Դարեհի արձանագրության շա-
րունակությունից երևում է, որ նույն Վահուստիսան հարկադրված է
եղել նոր արչավանք կազմակերպել այս անգամ Հայաստանի մի այլ
գավառում:

Արմենների տևական ապստամբությունները պարսիկները վերջ-
նականապես ճնշել են մ. թ. ա. 520 թ.:

Արմենիան դրանից հետո դարձել է պարսկական սատրապու-
թյուն և նրա կառավարումը հանձնվել է կամ պարսիկ բարձրաստի-
ճան ազնվականների, կամ թագավորի ազգականներից մեկնումեկին:

Դարեհը ստեղծել է կենտրոնաձիգ ուժեղ կայսրություն, այն բա-
ժանելով 20 մեծ շրջանների, որոնցից 13-րդի մեջ է մտել Արմենիան
և Պարսկաստանին տվել մեծ հարկեր: Բացի դրամական վիթխարի
տուրքից՝ տվել է տարեկան 20.000 ձիու քուռակ: Հայերը պարտա-
վորված են եղել մասնակցել Պարսկաստանի մղած բոլոր պատե-
րազմներին: Օրինակ՝ հույների դեմ մղած կոխվների ժամանակ Քսեր-
քրեսի բանակում եղել են հայկական զորամասեր:

Այս շրջանի Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական
կյանքի մասին ունենք հավաստի մի աղբյուր, որից հստակ գաղափար
կարելի է կազմել հայ ժողովրդի ապրելակերպի, կենցաղի, ինչ լեզվով
խոսելու, ինչպիսի բնակարաններում ապրելու և այլ հարցերի մասին:

Դա Քսենոփոնի վկայությունն է: Քսենոփոնը եղել է հունական
10.000-անոց բանակի հետ, որը մ. թ. ա. 401 թ. նահանջել է Հայաս-
տանով: Նա ակնատեսի ճշգրտությունը պատմում է Հայաստանից
իր ստացած տպավորությունները, որոնք մեծ հետաքրքրություն են
ներկայացնում:

Քսենոփոնը Երզնկայում չի եղել: Հունական բանակի նահանջի
ուղին ընկել է Մուշ-Մանազկերտ-Քաղավան, ապա թեքվել հարավ,
նորից դարձել դեպի Արևելք, հասել Արաքսի ափերը, իսկ այստեղից
չարժվել Տրապիզոն: Սակայն, դրանով հանդերձ, այն, ինչ որ նկա-
րագրում է Քսենոփոնը, և նկարագրում է մանրամասնորեն, նույ-
նությունները վերաբերում է Երզնկայի հովտին, քանի որ նրա նկարա-
գրություններից երևում է, որ Արմենիայի ամբողջ տարածություն
վրա հայերը ապրել են նույն կենցաղով, նույնպիսի տներում, խոսել
են միևնույն լեզվով:

Քսենոփոնը Արմենիան համարում է ընդարձակ երկիր, որի սատ-
րապն է եղել այդ ժամանակ Օրոնտասը՝ Դարեհին խնամիացած մի
հայ ազնվական: Հույն պատմիչը հիշում է նաև մի այլ անուն՝ Տիրի-

բազին՝ որպես Տավրոսյան լեռների հյուսիսակողմում գտնվող արմենական շրջանների կառավարիչ: Ենթադրվում է, որ նա եղել է Օրոնտասի օգնականը և ոչ առանձին սատրապ:

Քսենոփոնի ժամանակ Հայաստանը բաժանված է եղել երկու վարչական միավորների՝ Արմենիա և Արևմտյան Արմենիա: Մանանդյանի կարծիքով Արմենիան ընկած պետք է լինի Տավրոսյան լեռների ու Վանա լճի հարավային կողմում, իսկ Արևմտյան Արմենիան՝ Արածանիի հովիտն ու Մշո դաշտը, մինչև Փոքր Հայք ու Սև ծով:

Քսենոփոնի նկարագրություններից երևում է, որ հունական գորքի անցած ճանապարհի երկայնքով այդ ժամանակ ապրելիս են եղել տասնյակ այլ ցեղեր, ազատ՝ Արեմենյաններին տուրք տալու հարկադրանքից:

Հույն պատմիչին ամենից ավելի գրավել է արմենների բարեկեցիկ վիճակը, հակառակ Պարսկաստանի կողմից գանձվող մեծ տուրքերի: Հույները արմենների գյուղերը չթալանելու խոստումով վերցրել են պաշար, որքան անհրաժեշտ է եղել իրենց գորքի համար: Այն հավաստիացումից, թե ամեն տեղ հույներն արժանացել են բացառիկ հյուրասիրություն, վայելել են առատ սեղաններ, չպետք է ենթադրել, թե այդ բոլորը եղել է ինքնաբերական վիթխարի թիվ կազմող մի բանակի հեշտ չէր հյուրընկալել, կերակրել, որքան էլ որ հայերը լինեին հյուրասեր, սրտաբաց, առատաձեռն ու մարդասեր:

Հենց Քսենոփոնը նկարագրում է թե ինչպես են խուժել մի հայկական գյուղ, ձերբակալել բոլոր գյուղացիներին, գյուղապետին, գրավել են 17 մարուկ, որոնց մեծացնում էին որպես տուրք թագավորին: Գերել են գյուղապետի աղջկան, որն ընդամենը մեկ շաբաթ առաջ էր ամուսնացած եղել. ամուսինը՝ որսի գնացած լինելով՝ ազատվել էր այդ հարձակումից:

Նման արարքներից հետո, անշուշտ, բարի աչքով չէին կարող դիտվել անկոչ հյուրերը:

Քսենոփոնը հայերի տներն այսպես է նկարագրում. «Տներն այստեղ գետնափոր էին, մուտքը ինչպես Ջրհորի բերան, իսկ ներքևի մասն ընդարձակ: Մինչդեռ անասունների համար մուտքը փորված էր (հողի մեջ), մարդիկ ցած էին իջնում աստիճաններով: Տներում կային այծեր, ոչխարներ, եզներ, հավեր և սրանց ձագերը: Բոլոր անասունները ներսում կերակրվում էին խոտով: Այնտեղ կար նաև ցորեն և գարի և ընդեղեն և կրատերների մեջ գարուց պատրաստված գինի, որի երեսին լողում էին գարու հատիկներ, կրատերների մեջ կային նաև եղեգներ՝ մեծ ու փոքր, առանց ծնկի: Ծարավելու դեպ-

քում մարդ պետք է այդ եղեգի ծայրը բերանին դնել ու ծծեր: Եվ այն շատ թունդ էր, եթե ջուր չխառնեին, իսկ սովոր մարդու համար շատ ախորժեկի ըմպելիք էր»¹:

Հուլյները յոթ օր մնացել են այդ գյուղում: «Չկար մի տեղ,- գրում է Քսենոփոնը,- ուր չդնեին սեղանին միաժամանակ գառան, ուլի, խոզի, Հորթի և հավի միս, մեծ քանակությամբ ցորենի ու գարու հացի հետ: Ու եթե որևէ մեկը մտերմաբար ցանկանում էր խմել մյուսի կենացը, ապա նրան քարչ էր տալիս կրատերի մոտ և կոանալով՝ այնտեղից պետք է խմեր եզան նման ծծելով: Եվ գեղջավազին թույլ տվեցին վերցնելու այն, ինչ ցանկանում էր: Բայց նա ոչինչ էլ վերցնում, այլ երբ որևէ տեղ տեսնում էր իր տոհմակիցներից մեկն ու մեկին, նրան միշտ վերցնում էր իր հետ: Երբ եկան Սելյրիսոփոսի մոտ, սրանց ևս գտան խնջույքի մեջ, պսակված չոր խոտե պսակներով. նրանց սպասավորություն էին անում արմենների երեխաները՝ բարբարոսական զգեստներ հագած, իսկ երեխաներին նրանք նշաններով ցույց էին տալիս, ինչպես մունջերի, թե ինչ անել: Սելյրիսոփոսն ու Քսենոփոնը փոխադարձաբար իրար ողջունելուց հետո սկսեցին միասին հարցուփորձել գեղջավազին պարսկերեն խոսող թարգմանի միջոցով, թե այդ ի՞նչ երկիր էր: Նա ասաց թե Արմենիան է»²:

Քսենոփոնն հիշատակում է մի քանի տեսակ յուղ, որոնց թվում՝ քնջութ, դառն նշի և բեեկնի յուղ ու սրանցից պատրաստված անուշահոտ յուղ:

Յուրաքանչյուր գյուղ ունեցել է իր գյուղապետը:

Բնորոշ է, որ Քսենոփոնն իր ճանապարհին հանդիպել է միայն գյուղական վայրերի, չի եղել քաղաքներում: Դրանից էլ գիտնականները ենթադրում են, որ այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանում դեռ չէին զարգացել քաղաքները, մանավանդ, որ սատրապն անգամ նստել է ոչ թե քաղաքում, այլ՝ մեծ գյուղում:

Արմենների տոհմապետները հենց այդ ժամանակներից դարձել են տոհմական իշխաններ, ինչպես նկատում է Մանանդյանը: Նա գրում է.

«Ընդունելով որ արմենների հասարակարգի հիմքը Աքեմենյան տիրապետության ժամանակ կազմում էր տոհմական կենցաղը, որի մեջ սկսվել էր արդեն որոշ բեկում, և, ի նկատի առնելով աղբյուրների տվյալներն արմենների բասիլևս-արքայի, ռազմաառաջնորդների և մեծաթիվ ու ընդհանուր աշխարհագորի մասին՝ կարելի է ըստ

¹ Քսենոփոն, Անարասիս, Երևան, 1970, էջ 97:

² Նույն տեղում, էջ 98:

իս եզրակացնել, որ Հին արմենները, ինչպես և 6–7-րդ դ. (մեր թ. Հ.) Հին պլավոնները, գտնվել են «ոազմական դեմոկրատիայի ընթացաշրջանում»¹:

Այլթըն թեփեի պեղումների արդյունքները, մասնավորապես մառաններում պահված կարասների պարունակությունները ցույց են տալիս, որ Քսենոփոնի նկարագրած կենցաղը, առօրյա ապրուստը նույնն է եղել նաև Երզնկայում: Անգամ տներն իրենց գետնափոր կառուցվածքով հիշեցնում են Այլթըն թեփեի դամբարանների պատրաստման եղանակը:

* * *

Մ. թ. ա. 4-րդ դ. Արեմենյան կայսրությունը աստիճանաբար թուլանում է: Սատրապներից յուրաքանչյուրը գլուխ է բարձրացնում և դառնում ինքնիշխան տեր իր ղեկավարած երկրամասի: Կենտրոնական իշխանությունը նույնիսկ հարկադրված է լինում պատերազմներ մղել նրանց դեմ:

Հույները, որ վաղուց ծրագրեր էին մշակել նվաճելու Արեմենյան Պարսկաստանը, այն կարողացան իրագործել Ալեքսանդր Մակեդոնացու օրոք: Մակեդոնացին երեք մեծ ձևակատամարտերից հետո, մղված 334–331 թթ., վերջնականապես հաղթում է Պարսկաստանին, քայքայում Դարեհ III-ի հզոր պետությունը:

Պարսկական տիրապետությունը փոխարինվում է հունական-մակեդոնական տիրապետությամբ: Այդ պետության կենտրոնը դառնում է Բաբելոնը:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո (մ. թ. ա. 323 թ.) նրա աշխարհակալական գրավումների Ասիական մասը ժառանգեց Սելևկոս զորավարը, որը դարձավ Սելևկյան պետության հիմնադիրը:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու և սելևկյանների տիրապետությունը նկատելիորեն փոխեց Առաջավոր Ասիայի երկրների սոցիալ-տնտեսական պատկերը, առիթ տվեց տնտեսական և մշակութային արագ վերելքի: Այս շրջանում է, որ հելլենիստական քաղաքային մշակույթը արագորեն ներթափանցում է Արևելք, այդ թվում՝ Հայաստան, որտեղ տարածվում են հունական լեզուն, գրականությունը, գիտությունը, փիլիսոփայությունը, հետազայում նաև թատրոնը:

«Տեղական կուլտուրան այստեղ, որն ուներ հաբեթական-արմենական արմատներ և կրել էր նաև իրանական կուլտուրայի ազդեցությունը՝ արդեն այս հնագույն շրջանում սկսել էր ենթարկվել հելլե-

¹ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հատ. Ա, էջ 88:

նիզմի ազդեցությունը, որն ավելի ու ավելի զորեղացավ հետագա դարերում: Հելլենական ազդեցությունը մեծ էր այստեղ, ամենից առաջ, տեղական իշխանավորների և բնակչության բարձր խավերի վրա: Փոքր Հայքի և Մոփքի գահակալները հելլենացած էին իրենց կրթությամբ, գլխավորապես շնորհիվ սելևկյանների հետ ունեցած խնամիական կապերի: ... Հունարենն ամենուրեք սկսել էր գործածվել որպես պաշտոնական լեզու»¹:

Այս գնահատականը նույնությամբ վերաբերում է Սատաղ-Երզնկա-Դերջան երկրամասերին, որոնք եղել են կրոնական, մշակութային ճանաչված կենտրոններ և այդ դերը պահել են հետագայում:

Թե սրա վրա ավելացնենք նաև այն, որ սելևկյանների իշխանությունը Հայաստանում ավելի անվանական է եղել, քան տիրակալական և թե Մեծ Հայքը և թե Մոփքը պահպանել էին իրենց ներքին ինքնավարությունը, ղեկավարվել տեղական իշխաններով, ապա պարզ կարող է դառնալ, թե անկախության համար ինչպիսի նախապայմաններ են գոյություն ունեցել սելևկյանների իշխանության թուլացման շրջանում, որը սկիզբ էր դնելու Արտաշեսյան հզոր դինաստիայի առաջացմանը:

Մ. թ. ա. 3-րդ դարի վերջերին աստիճանաբար տկարանում է սելևկյան իշխանությունը, նրա տիրապետության տակ գտնվող շատ երկրամասեր դառնում են ինքնիշխան: Սելևկյանները կորցնում են իրենց հնդկական նահանգները, ապա՝ ուրիշ տարածքներ:

Սելևկյանների դեմ դուրս են գալիս Պարթև Արշակունիները և Հոմը, որոնք հետզհետե յուրացնում են այդ պետությունը:

Մագնեսիայի մոտ Անտիոքոս Մեծի պարտությունից հետո (մ. թ. ա. 190 թ.) հիմնադրվում են Արտաշեսյան և Զարեհյան հայկական թագավորությունները: Երկուսն էլ եղել են Անտիոքոսի զորավարները: Սրանցից առավել նշանավորը Արտաշեսի թագավորությունն էր Մեծ Հայքում, որը գնալով հզորացավ և դարձավ իր կամքը թելադրող պետություն:

Զարեհի տիրակալությունը տարածվել է հիմնականում Եկեղյաց գավառի վրա, այսինքն՝ Դերջան, Երզնկա, Կամախ շրջանում, կենտրոն ունենալով Երզնկան: Նրա տիրապետության տակ են եղել նաև Անտիտավրոսի կողմերի երկրամասերը:

«Փոքր Հայքը,- գրում է Ստրաբոնը,- բավական բերրի երկիր է: Ծովափց նման, սա էլ ունեցել է միշտ իր բնիկ իշխանները, որոնք մերթ Մեծ Հայոց բարեկամ էին և մերթ ինքնազուխ: Իրենց հնազանդ

¹ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հատ. Ա, էջ 114:

էին խաղաղութիւնը և Տիրարենները, այնպէս որ իրենց իշխանութիւնը տարածվում էր մինչև Տրապիզոն և Փոնոպոլիս»¹:

Սակայն Հիմնական ուժը Արտաշեսյան Հայաստանն էր՝ Հյուսիսային Միջագետքից մինչև Կուր գետը և Ատրպատականից մինչև Մոփք ու Փոքր Հայք: Մանանդյանը Արտաշեսյան անկախ և հզոր Հայաստանի կազմակերպումը համարում է սկիզբ Հին Հայաստանի պատմութեան նոր դարաշրջանի:

Իզոլուր չէ, որ մեզ հասած Հայկական հնագույն էպոսի բեկորները վերաբերում են Արտաշեսյան շրջանի իրադարձութիւններին:

Մ. Թ. ա. 2-րդ դ. Արտաշեսը հիմնել է Արտաշատ մայրաքաղաքը, որը հռոմեացիները համարել են «մեծ և խիստ գեղեցիկ քաղաք»:

Արտաշատի հիմնումը Արարատյան դաշտում, - ասում է Հ. Մանանդյանը, - կարելի է համարել Արտաշես I-ի կարևորագույն գործերից մեկը: Այս դաշտն այնուհետև դառավ Հայաստանի քաղաքական ու կուլտուրական միավորման կենտրոնը:

Հայաստանը աշխարհակալ հզոր պետութիւն դարձավ անշուշտ Տիգրան II-ի Թագավորութեան շրջանում, սակայն դրա համար մեծ նախադրյալներ էր ստեղծել Արտաշեսյան դինաստիայի հիմնադիր Արտաշես I Թագավորը: Երզնկան ծովածափալ Հայաստանի կրոնական կենտրոն պիտի դառնար Տիգրան II-ի օրոք, իր հռչակավոր մեհայաններով, որոնց թագն ու պսակն էր կազմում Անահիտ աստվածուհու տաճարի գերիշխան դիրքը:

2. ԵՐԶՆԿԱՆ ՏԻԳՐԱՆ II-Ի ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԾՐՋԱՆՈՒՄ

Հայոց Թագավորներից ոչ մեկի անվան շուրջ այնքան լայն հետաքրքրութիւն չի ստեղծվել, այնքան շատ չի գրվել, որքան Տիգրան II-ի մասին:

Դա շատ բնական է: Տիգրանն իր աշխարհակալական նվաճումներով, տեական պատերազմներով, հռոմեական հանրապետութեան հետ չափվելու համարձակութեամբ Հայաստանը բարձրացրեց համաշխարհային ճանաչման, իր երկրին տվեց միջազգային կշիռ, որի հետ հաշվի էին նստում աշխարհի ամենահզոր պետութիւնները:

Նրա Թագավորութեան շրջանը համարվում է Հայ ժողովրդի պատմութեան ամենափայլուն էջը: Նրա անձով, կյանքի փառավոր և ողբերգական դրվագներով, նրա վարած պատերազմներով զբաղվել են Հայ և օտար հարյուրավոր պատմաբաններ, գրողներ, երգահաններ, դրամատուրգներ, արվեստագետներ:

¹ Ստրաբոն, էջ 75:

Սույն գրքի ծրագրից դուրս է թե՛ այդ գրականությունյան ծանոթացումը և թե՛ Տիգրան II-ի թագավորությունյան պատմությունյան թեկուզ համառոտ շարադրումը:

Բայց որովհետև Տիգրան Մեծի ներդրած հելլենիստական մշակույթն իր ոլորտի մեջ էր առել առաջին հերթին նաև Եկեղյաց գավառը Երիզա կենտրոնով, հեթանոսական մեհյանների ցանցով, այդ գավառին տվել այնպիսի կշիռ, որի նմանը չէր ունեցել անգամ մայրաքաղաք Տիգրանակերտը, հարկադրված ենք կանգ առնել Տիգրան II-ի գործունեության այն կողմերի վրա, որոնք կապված էին հելլենիստական մշակույթի Հայաստան ներթափանցելու հետ: Դրանք են, որ ապահովեցին Անահտական շրջանի փառքը, երբ Անահիտ աստվածուհու Երզնկայում կանգնեցված ոսկեծույլ ու չքեղ արձանն իր արծվային դիտարկման տակ էր պահում ամբողջ պատմական Հայաստանը և ամեն տարի Նավասարդյան տոների օրերին իրեն էր գրավում բազմահազար ուխտավորների կայսրությունյան բոլոր ծայրերից, գրավում էր թագավորների, նախարարների, իշխանների, շինականների:

Տիգրան Մեծը գահ է բարձրացել մ. թ. ա. 95 թ.: Նրա առաջին գործերից մեկը եղել է Ծոփքի միացումը Մեծ Հայքին: Ապա միացրել է Եկեղյաց և Դարանաղյաց գավառները: Դրանից հետո վերագրավել է այն 70 հովիտները, որոնք զիջել էր պարթևներին՝ պատանդությունից ազատվելու համար:

Այնուհետև Հայաստանին է միացրել Ատրպատականը (Մարաստանը), Կորդուքը:

87 թ. կնքված Հայ-պարթևական հաշտության դաշնագրով պարթևները հրաժարվել են Տիգրանի նվաճած երկրներից, ընդունել նրա գերիշխանությունը: Պարթև թագավորները հրաժարվել են «Արքայից արքա» տիտղոսից, որը զրանից հետո կրելու էր Տիգրանը, ապա կրելու էին նրա հաջորդները:

Տիգրան II-ի գրաված երկրները տարածվում էին Կասպից ծովից և Կուր գետից մինչև Եգիպտոսի սահմանները, Մարաստանի լեռներից մինչև Արևմտյան Եփրատի ափերը:

Այդ երկիրն այնքան լայնարձակ էր, որ Արտաշատ մայրաքաղաքն այլևս չէր կարող կենտրոն դառնալ ամբողջ կայսրությունյան: Եվ նա մ. թ. ա. 80–70 թթ. կառուցում է Տիգրանակերտը, որը եղել է ժամանակի ամենից մեծ ու փարթամ մայրաքաղաքներից մեկը: Քաղաքն ունեցել է 300.000 բնակիչ, ամրակուռ պարիսպներ, չքեղ պալատներ, օժտված հարուստ պերճանքով, ոսկեծույլ քանդակներով, արձաններով: Ունեցել է թատրոն, աղոթատեղիներ:

Տիգրանն իր նվաճած երկրների ամբողջ հարստությունը օգտագործել է Հայաստանի կենտրոնական քաղաքների, մասնավորապես Տիգրանակերտի պերճանքին:

Բայց նա միայն նյութական հարստություն, գանձեր չի բերել: Բերել է տարբեր ազգությունների պատկանող արվեստագետներ, հմուտ վարպետներ, որոնք աշխատել են նրա կառույցների վրա՝ որպես ճարտարապետներ, նկարիչներ, քանդակագործներ:

Այս բոլորից բացի՝ կատարել է էթնիկական միավորումների ուժեղ և մեծ տեղաշարժեր: Տիգրանակերտ է բերել հույներ, նրանց տվել պաշտոններ: Իր պալատում պահել է հույն փիլիսոփաներ, գրողներ, պատմաբաններ, հեռտորներ, որոնցից մի քանիսի անուններն անգամ հիշատակված ենք գտնում Պլուտարքոսի մոտ:

Նշված մարդիկ անշուշտ իրենց հետ Հայաստան էին բերելու հունական մշակույթ, ավանդույթներ, գիտություն, նաև՝ հունարեն լեզուն:

Եթե երկրի բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը անհաղորդ էր գիտությանն ու գրականությանը, առհասարակ հունական մշակույթին, լեզվին, ապա իշխող դասը, պալատական խավը աստիճանաբար ընդգրկվում էր հելլենիստական մշակույթի տարբեր ոլորտներում, կարգում էր, հասկանում, ազդվում, գուցե և փորձում զարգացնել տեղական գրականություն՝ հունականի ազդեցությամբ:

Պլուտարքոսն հաղորդում է, որ Տիգրանակերտն ունեցել է թատրոն, որտեղ ներկայացումներ են տրվել հունարեն և դերասաններն էլ եղել են հույներ: Թատրոն է ունեցել նաև Արտավազդ II-ը՝ Արտաշատում: Պլուտարքոսը հիշատակում է էվրիպիդեսի «Բաքոսուհիների» բեմադրությունը նրա այդ թատրոնում, դարձյալ հույն դերասանների կողմից: Վերջապես ինքը՝ Արտավազդն, էլ գրել է պիեսներ հունարեն լեզվով, սակայն դրանք մեզ չեն հասել¹:

«Բոլոր այս փաստական տեղեկություններից,- գրում է Հ. Մանանդյանը,- որ վերաբերվում են Տիգրան II-ի վերանորոգչական գործունեությանը, կարելի է հետևցնել, որ ոչ միայն Կապադոկիայում և Պոնտոսում, այլև սրանց հարևան Հայաստանում հակադիր հոսանք էր սկսվել ընդդեմ տիրող իրանիզմի և հիմք էր դրվել հին կենցաղի հելլենականացման»²:

Հելլենականացման այս պրոցեսը չէր կարող իր ոլորտից դուրս թողնել վերնաշենքային այնպիսի մի բնագավառ, ինչպիսին հեթանոս-

¹ Г. Гоян, Театр древней Армении, т. 1, Москва, 1952, стр. 79.

² Հ. Մանանդյան, Երկեր, հատ. Ա, էջ 466:

սական աստվածություններն էին, ստրկատիրական հասարակարգի պահպանման հենարանն ու բռունցքը:

Մշակութային մերձեցման հետ շաղկապված սկսվել է կրոնների մերձեցման շարժումը, հայ հեթանոսական աստվածների միաձուլումը հունական աստվածությունների հետ: Արամազդը համապատասխան է համարվել Զևսին, Միհրը՝ Հեփեստոսին, Անահիտը՝ Արտեմիսին, Նանեն՝ Աթենասին, Աստղիկը՝ Ափրոդիտեին, Տիրը՝ Ապոլոնին և Վահագնը՝ Հերակլեսին:

«Կրոնական այս ազդեցությունն այնքան զորեղ էր, - գրում է Մանանդյանը, - որ Տիգրան II-ի ժամանակ, ... հայկական մեհյաններում էին զետեղվել Հունաստանից և Փոքր Ասիայից բերված հունական աստվածների արձանները»¹: Մովսես Նորենացու համաձայն, Երիզայում կանգնեցվել է Արտեմիսի արձանը²:

Անշուշտ հելլենիզմն սկսվել էր Տիգրանից առաջ, Արտաշեսյան դինաստիայի հիմնադիր Արտաշեսի օրոք և այդ ազդեցությունը կրողներից առաջիններն էին եղել Ծոփաց աշխարհը, Եկեղյաց գավառը, սակայն հելլենիզմը Հայաստանում ամուր արմատ գցեց Տիգրան II-ի օրոք:

Ե՞րբ են հունական աստվածների արձանները տեղափոխվել Հայաստան, ո՞վ է եղել դրանք տեղափոխողը: Այս հարցը մինչև այժմ էլ հստակ լուսաբանություն չի ստացել հայ ժողովրդի պատմությունը զբաղվողների երկերում: Շատերը միմյանցից վերցնելով կրկնել են Նորենացու այն հավաստիացումը, թե Արտաշեսն է արձանները բերել Հայաստան, սակայն տեղ չհասած վախճանվել է, իսկ Տիգրանը դրանք կանգնեցրել է Հայաստանի տարբեր քաղաքներում: Բայց որովհետև Նորենացու մոտ միմյանց հետ չփոխվել են թե՛ Արտաշեսները և թե՛ Տիգրանները, Պատմահոր վկայությունը հիմնական աղբյուրը չի կարող հանդիսանալ:

Իրականն այն է, որ Անահիտ աստվածուհու համար ամենից հարմար վայր համարվել է Եկեղյաց գավառի կենտրոնը՝ Երզնկան, որտեղ էլ աստվածուհու համար կառուցվել է շքեղ տաճար:

Ավանդաբար պատմվում է, որ հեթանոսական մեհյաններից մի քանիսի կառուցումը Եկեղյաց գավառում և Դերջանում, կապված է եղել արձանները Հունաստանից Հայաստան բերող հույն քրմերի խորամանկ մի քայլի հետ: Նրանք, հասնելով Երզնկայի հովիտը, հիացել են նրա բնական դիրքով, բուսական և կենդանական աշխարհով,

¹ Զ. Մանանդյան, նույն տեղում, էջ 175:

² Մովսես Նորենացի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1981, էջ 147, հմմտ. էջ 229:

կլիմայով, միաժամանակ սարսափած անծանոթ մի երկրի խորքերը թափանցելու երկյուղից, որոշել են մնալ այնտեղ և թագավորին խաբել են, թե աստվածներն են իրենց թելադրել այդ բանը:

Կարող է և իրական հիմք ունենալ այդ ավանդությունը, սակայն Տիրգրան II-ի նման մի քաղաքագետի և ռազմագետի հեշտ չէր համոզել նման պատճառաբանություններով, եթե նա այդ վայրը ընտրելու համար չունենար ավելի հիմնավոր շարժառիթներ, որոնցից առաջինը Եկեղյաց գավառի պաշտամունքային կենտրոն լինելու փաստն էր հնագույն դարերից մինչև իր օրերը: Իսկ այդ մենաշնորհը պետք է բացատրել Եկեղյաց գավառի աշխարհագրական, բնական դիրքով, նաև սերնդից սերունդ եկող ավանդույթների դժվարհաղթահարելի դրույթյամբ:

Մեր աշխատությունյան առաջին գլխում հիշատակել ենք, որ Երզնկայի ու նրա շրջակայքի բնակիչները հնագույն դարերից պաշտել են քաղաքի մոտակայքում գտնվող Սեպուհ լեռը, Երզնկայի մոտից Հոսող Եփրատը և այլ գետեր: Դեռևս Հեթիթների օրոք Երզնկայում եղել է հեթանոսական տաճար: Այլթըն թեփեի պեղումները ցույց տվեցին, որ Հայաստյի կամ ուրարտացիների շրջանում ևս Երզնկայում գոյություն է ունեցել կրոնական տաճար, պաշտվել են աստվածներ, լինի դա Ոսաղի աստվածը, թե մի ուրիշը, որի պատվանդանը կանգուն է մնացել մինչև մեր օրերը:

Կար նաև մի այլ հանգամանք: Արձանները Հայաստան բերող հույն քրմերը պարտավոր էին հաշվի առնել ոչ միայն վերևում նշված նկատառումները, որոշել հեթանոսական տաճարների կառուցման տեղը նախկին աղոթատեղիների վայրում, այլև պարտավոր էին նկատի ունենալ հայերի կրոնական պաշտամունքի հետ կապված սովորությունները, ծեսերը, որոնց կենտրոններից մեկը նույնպես Եկեղյաց գավառն էր: Նրանք Արամազդի փոխարեն Ջևաի արձանը կանգնեցնելով Հայաստանի որևէ վայրում, չէին կարող տեղական ժողովրդին պարտադրել պաշտամունքի այն բոլոր ձևերը, որոնք ընդունելի էին հույների մոտ:

Այս փաստի վրա ուշադրություն է դարձրել նաև Ղ. Ալիշանը, գրելով. «Ստրարոն վկայե թե ինչ որ Պարսք կու պաշտեին՝ զնույն և Մարք և Հայք. իսկ երբ հունական կուռքերն ալ մտան ի Հայս, մերոնք ոչ իբրև նոր աստվածներ ընդունեցան, այլ իրենց ճանչցածներուն հարմարցուցին... վասնզի յուրաքանչյուր ազգ իր առանձին հայրենի կարծիքն և ախորժակը ուներ»¹:

¹ Ղ. Ալիշան, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք Հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 353-354:

Եվ այսպես, Տիգրան II-ը Անահիտի պաշտամունքի կենտրոնը դարձրել է Երզնկան, նրա համար կառուցված տաճարում կանգնեցրել ոսկեձույլ արձանը: Կա կարծիք, թե ինքն էլ որոշ ժամանակ վարել է քրմապետի պաշտոնը, որն ավելի մեծ շուք ու կշիռ պիտի տար սրբատեղիին:

Եկեղյաց գավառը և Դերջանը եղել են նաև այլ աստվածությունների կենտրոն: Նանե աստվածուհու տաճարը կառուցված է եղել պատմական Թիլ ավանում, Վահագնինը՝ Դերջանում:

ԵՐԶՆԿԱՆ ԱՆԱՀՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՆԹԵՈՆԸ ԱՆԱՀԻՏԻՑ ԱՌԱՋ

Անահտական պաշտամունքի 400 տարիները եղել են Երզնկայի փառքի շրջանը: Ոչ դրանից առաջ, ոչ դրանից հետո Երզնկան չի վայելել այն համընդհանուր ճանաչումը, որ վայելել է այդ դարերի ընթացքում, այսինքն՝ Տիգրան Մեծի գահակալության առաջին տարիներից մինչև հայերի քրիստոնեության ընդունումը:

Այդ ամբողջ ժամանակաշրջանում, ապրելով հանդերձ քաղաքական տարուբերումների, տևական պատերազմների ու սարսափի շրջաններ, մասնավորապես հոռմեական լեգեոնների արշավանքների ընթացքում, Երզնկան մնացել է հեթանոս Հայաստանի մտավոր ու կրոնական կենտրոնը:

Ոչ մի այլ աստվածություն, ոչ մի այլ հեթանոսական տաճար չի ունեցել այն հմայքը, որ ունեցել է Երզնկայի սրտում բազմաձև Անահիտ աստվածուհու ոսկյա արձանը ու նրա հովանավորած Անահտական տաճարը: Այդ հեղինակությունն այնքան է մեծ եղել, որ որոշ ժամանակ ամբողջ Եկեղյաց գավառը կոչվել է Անահտական գավառ:

Անահիտը համընդհանուր ճանաչման է արժանացել Մերձավոր Արևելքում: Նրա մասին իմացել են Արևմուտքում: Հոռմեական արշավանքների ժամանակ Անահիտի տաճարը պաշտպանելու համար Տիգրանի զորքին են միացել հարևան երկրների բանակները:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ է ներկայացրել իրենից հայկական պանթեոնը Անահիտից առաջ, ինչպիսի աստվածություններ են պաշտել հայերը խոր անցյալում և մինչև Արտաշեսյան դինաստիայի հաստատումը:

Այս մասին լույս են տեսել տասնյակ գրքեր ու հոդվածներ ոչ միայն հայ հեղինակների, այլև օտարների կողմից գրված: Հիշենք

Ղ. Ալիչանի, Կ. Կոստանյանցի, Ն. Տաղավարյանի, Հ. Գեյցերի, Ա. Կարիբրի, Կ. Վ. Մելիք-Փաշայանի և այլոց ուսումնասիրությունները¹:

Ի՞նչ են պաշտել Հայերը հնագույն դարերում: Ինչպես Արևելքի շատ ժողովուրդներ, Հայերի նախնիներն էլ խոր անցյալում պաշտել են բնությունը երևույթները՝ լեռները, գետերը, կրակը, կենդանական և բուսական աշխարհի ներկայացուցիչներին: Հատկապես Հայերի մոտ ուժեղ է եղել եզան պաշտամունքը: Հայերը եզր դիտել են որպես երկրագործական աշխատանքի խորհրդանիշ և նրա ուժի մեջ են տեսել իրենց դաշտային աշխատանքի հաջողությունների երաշխիքը: Այդ է պատճառը, որ քրիստոնեական դարերում անգամ՝ մինչև մեր օրերը, շատ տների դռան վերևի մասում ամրացված է եղել եզան զլուխ:

Բնությունը երևույթները, աշխատանքը, հերոսությունը մարմնավորող տարրեր աստվածություններ են ստեղծվել, նրանց համար կառուցվել տաճարներ:

Ակադեմիկոս Գր. Ղափանցյանը մի ամբողջ աշխատություն է գրել խեթական և Հայկական աստվածությունների մասին, որտեղ ցույց է տալիս, թե խեթական որ աստվածություններն են անցել Հայերին:

Տիրապետող պետությունները փորձել են իրենց կրոնը պարտադրել նաև Հպատակ ժողովուրդներին: Պարսիկները կրակապաշտությունը պարտադրել են Հայերին, այն էլ հրով ու սրով: Սակայն, դրանով հանդերձ, խոր անցյալում կրոնը այնպիսի գործոն չի եղել, ինչպես քրիստոնեության առաջին դարերում: Ուժեղ պետություններին առաջին հերթին հետաքրքրում էր Հպատակ ժողովրդից վերցնել տուրք, զինվոր: Նրանք համաձայնվում էին անգամ, որ Հպատակ պետություններն ունենան ձեռնարկային, միայն թե ժամանակին վճարեն սահմանված բազմապիսի տուրքերը: Ուստի տարօրինակ պիտի չլիներ, որ ամեն մի երկրի ներսում նույնպես պաշտամունքի պարտադրանքը չեն թարկվել խստագույն օրենքների: Ասենք ուրարտացին Սալդի աստծուն պաշտելուն զուգընթաց՝ պաշտեր եզներ կամ ցուլեր, մանավանդ որ հազարավոր գյուղեր, մասնավորապես լեռնային շրջաններում, ապրում էին մեկուսացած պայմաններում, իշխող խավերի հետ գործ էին ունենում տուրքերի հավաքման, գանձման ժամանակ միայն:

¹ Ղ. Ալիչան, Հին Հավատք կամ հեթանոսական կրոնը Հայոց, Վենետիկ, 1895, 1910: Կ. Կոստանյանց, Հայոց հեթանոսական կրոնը, Վաղարշապատ, 1879: Ն. Տաղավարյան, Հայոց հին կրոնները, Կ. Պոլիս, 1909: Հ. Գեյցեր, Հետազոտություն Հայ դիցարանության, Վենետիկ, 1897: Ա. Կարիբր, Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհայաններն Ազգաթանգեղոսի և Մովսիսի Սորենացվո համեմատ, Վիեննա, 1899: Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963:

Եթե անգամ ուշ քրիստոնեություն դարերում Հայաստանում եղել են Հեթանոսական հավատքին Հետևողներ, ապա ինչ պիտի ասել Հնագույն դարերի մասին:

Ուրարտուի թագավորություն կործանումից հետո Աքեմենյան տիրապետության շրջանում հայերը մասամբ սկսում են պաշտել նույն այն աստվածներին, որոնք պաշտվել են պարսիկների կողմից: Այդ են վկայում Հայաստանի տարբեր վայրերում ատրուշանների գոյություն, դրանց մի մասի հետքերի մինչև մեր օրերը հայտնաբերվելու, նաև մատենագրական փաստերը:

Հետագայում հելլենիզմի ազդեցությամբ է, որ Հունական աստվածությունները փոխարինեցին հայկականին:

Բայց կրկնում ենք, ժողովուրդը միշտ էլ ազատ է զգացել պաշտելու ինչ որ ինքը ցանկացել է: Հետագա էջերում տեսնելու ենք, որ անգամ Հեթանոսական, կրակապաշտական, ջրապաշտական շատ ծիսակատարություններ անցնելով քրիստոնեական հետապնդումների խստագույն դարերից, եկել հասել են մինչև մեր օրերը՝ բարեկենդանի, տյառնընդառաջի և այլ ժողովրդական սովորությունների միջոցով:

Մնացել են նաև Անահտական պաշտամունքի հետքեր:

2. ԱՆԱՀԻՏԻ ԱՍՏՎԱԾԱՅԻՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄԸ

Որտեղի՞ց է եկել այս աստվածությունը Հայաստան, ինչպե՞ս է մեկնաբանվում Անահիտ անունը:

Ղ. Ալիշանը անդրադառնալով այս հարցերին, գրում է.

«Այլ ուստի» կամ «որ ազգե ծագումն, անհայտ. միայն հայտնի է, որ ամեն ազգե ավելի հայք էին անահտապաշտք, և ըստ Քրայցեր հմուտ դիցարանի, հայոց Անահիտն է նախատիպ ամենայն Անահտաց, մինչ պարսից Նահիտն սոսկ ազատաց (իդեո) դասն էր և ոչ աստված»¹:

Բուն բառի ծագման մասին Հր. Աճառյանը գրում է. «ԱՆԱՀԻՏ, իգ. գնդ. Anahita, հպրս. Anahita, պճլ. Anahit, պաղ. Anahit ներկայացնում էր իզական մի աստվածություն... բուն նշանակությունն է «անբիծ», «անարատ» և կազմված է an-բացասականով՝ ahita «պիղծ» «կեղտոտ» բառից»²:

¹ Ղ. Ալիշան, Հին հավատք, էջ 265-266:

² Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Ա, Երևան, 1942, էջ 146:

Անկախ ստուգարանական այս համեմատություններից, ինչպես վերևում էլ տեսանք, Անահիտը հայկական աստվածությունն է, այնքան սիրված ու հարգված հայերի մոտ, որ հետագայում Անահիտի տաճարներ են կառուցվել պատմական Հայաստանի շատ գավառներում, միշտ Երզնկային վերապահելով իր գերակալի տեղը:

Ավելին. եթե առաջ լայն տարածում են ունեցել նաև մյուս աստվածությունները, ապա աստիճանաբար Անահիտը գրավել է մի մասի տեղը, փոխարինել նրանց: Գուցե միայն Աստղիկն է, որ որպես սիրո աստվածուհի, հայկական Ափրոդիտե, պահել է կախարդական ուժը մասնավորապես Մուշ ու Տարոն գավառներում, մինչ Վահագնի, Տիրի և այլ աստվածությունների ուժը վերագրվել է Անահիտին:

Հայերի կողմից Անահիտին տրված տիտղոսներն են՝ «Մեծն Անահիտ տիկին, ծնունդ մեծին արին Արամազդա, մայր ամենայն զգաստությունց», «Բարերար ամենայն մարդկան բնության», «փառք ազգիս մերո» և այլն:

Անահիտը համարվել է պտղաբերություն, արգասավորություն, բնություն մարդկային ծխարձակման ու զարթոնքի սկզբնաղբյուրը:

Ալիշանը, խոսելով Անահիտի մյուս արժանիքների մասին, գրում է. «Այս շնորհաց վրա կավելանան և խնամակալությունն, բարերարությունն և միով բանիվ կյանք և կեցուցիչ ըլլալն ազգին և երկրին»¹:

Անահիտից մարդիկ խնդրել են առողջություն: Հայ թագավորները հիվանդանալիս հատուկ մարդ են ուղարկել Երզնկա՝ Անահիտից ապաքինում հայցելու:

Վերջապես՝ Անահիտը համարվել է զենքի ուժ տվող: Գրիգոր Տաթևացին գրում է, թե հայոց թագավոր Տրդատը նվերներ էր մատուցում այդ աստվածուհուն, որպեսզի հաղթի թշնամուն:

Անահիտի ռազմական ուժի ու կարողության արտահայտություններից մեկը պետք է համարել այն, որ փոքրասիական դրամների վրա նա պատկերված է նետ ու աղեղը ձեռքին, իսկ հայկական դրամներում՝ սաղավարտը գլխին²:

Անահիտը եղել է իրավունքի պաշտպան: Նրանից են մարդիկ հայցել արդարություն, անկողմնակալ վերաբերմունք:

Գուցե ոչ մի այլ աստծու չի տրվել այսքան պատիվ ու կարողություն:

Հայաստանում եղել են Անահտական աղբյուրներ, որոնց վերագրվել է բուժիչ գորություն: Ալիշանի վկայությամբ նման մի աղբյուր գոյություն է ունեցել Այրարատ նահանգում:

¹ Ղ. Ալիշան, Հին հավատք, էջ 261:

² Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, էջ 121:

Հասարակական կյանքի վրա այսքան տիրակալորեն իշխող, արքաների, իշխանների համար անգամ հույս ու ապավեն դարձած մի աստվածուհի ունենալու էր անչուշտ իրեն արժանի շքեղ ու պերճ տաճարը, սպասավորների կազմը:

Թե ճարտարապետական ինչ ոճով է կառուցված եղել այդ տաճարը, որքան է ներդաշնակել տեղանքին, ինչ մեծություն ու մասնաշենքեր է ունեցել՝ հայտնի չէ, քանի որ հիմնահատակ կործանվել է և նրա տեղը քրիստոնեական սրբատեղիներ են կառուցվել:

Ազաթանգեղոսի մի հիշատակությունից իմանում ենք, որ տաճարն ունեցել է բարձր պարիսպներ, ինչպես ունեցել են նախաուրարտական և ուրարտական նման տաճարներն ու աշխարհիկ կառույցները: Ազաթանգեղոսը մեծ խանդավառություն և կարագրում է թե ինչպես Գրիգոր Լուսավորչի մարդիկ կատաղի պայքար մղելով տաճարը պաշտպանողների դեմ, կարողացել են բարձրաբերձ պարիսպները հողին հավասարեցնել:

Անահիտի բազմաթիվ արձաններից և ոչ մեկը մեզ չի հասել. և այդ՝ առաջին հերթին այն պատճառով, որ դրանք եղել են ոսկուց կամ ոսկեջրած և գրավել են ազահ հափշտակիչներին:

Երզնկայի մոտակայքում, Սատաղում գտնված արձանի գլուխը, որն այժմ պահվում է Բրիտանական թանգարանում, անչուշտ հեթանոսական աստվածություններից մեկի կիսանդրին է, գուցե Անահիտի, պատրաստված բրոնզից, սակայն այն չի կարող պատկերացում տալ Երզնկայի Անահտական մեհյանում կանգնեցված ոսկյա արձանի մասին:

Անահիտ աստվածուհու ոսկեծույլ արձանը ոչ թե եղել է կիսանդրի, ինչպես Սատաղում գտնվածն է, այլ ամբողջ հասակով կանգնած այնպիսի մի արձան, ինչպիսին հունական Ափրոդիտեի և Արտեմիսի արձաններն են: Դրա օգտին է խոսում հետևյալ փաստը: Երբ Անահիտի արձանը քանդող հոռմեացի զինվորներից մեկին, որը ի պատիվ Օգոստոս կայսեր խնջույք էր կազմակերպել, հարցնում են, թե ճի՞շտ է, որ Անահիտի վրա առաջինը ձեռք բարձրացնողը տեղն ու տեղը պատժվել է աստվածուհու կողմից, զինվորը ծիծաղել է և ասել, թե այդպիսի բան չի եղել, թե ինքն է առաջինը քանդել արձանը և նրա սրունքի ոսկուց է, որ պատրաստել է այդ ճաշկերույթը¹:

Անկախ այն բանից, որ սա ավանդություն է, պետք է հաշվի առնել, որ ամեն մի ավանդություն ունի իրական հիմք: Երբ խոսվում է

¹ «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», հատ. 1, Երևան, 1981, էջ 421-422:

Անահիտի արձանի սրունքների մասին, պարզ է որ ամբողջ հասակով մեկ կանգնեցված կոթող է եղել, որը միայն կարող էր լեռնային այդ տեղանքում հնչել վեհորեն և շրջապատի վրա տպավորություն թողնել. էլ չենք ասում, որ պետք է նաև անհրաժեշտ մեծությունն ունենար:

Այլ բան է, որ Անահիտի արձանի դիմագծային հատկանիշները կարող էին նման լինել Սատաղում գտնված արձանին, որի մասին խոսել են, գրել շատերը:

Ոմանց կարծիքով արձանի գլխավերևը պատած կլոր շրջանակը վկայում է, որ այն զարդարված պիտի լիներ հատուկ թագով: Գանգուր մազերից մի փունջ իջել է ճակատին, երկու կողմից կազմել կիսալուսնային կլոր գծեր: Աչքերի տեղ տեսնվում են փոսիկներ, որոնք վկայում են, որ առաջ այդ խոռոչներում եղել են թանկագին քարեր, սակայն գողացվել են: Որ մարդկային չարագործ ձեռքը դիպել է կիսանդրիին, ցույց են տալիս մուրճի հարվածի տեղերը, որոնք նկատվում են գլխամասում:

Այսպես թե այնպես Սատաղում գտնված արձանը արժանի է հատուկ հետաքրքրություն և արդեն մի տեսակ սիմվոլ է դարձել խոր անցյալի հայ արձանագործական արվեստի: Նրա տուֆե տարբերակն այժմ զետեղված է Նոր Երզնկայի աղբյուր-հուշարձանի զբլխամասում:

Անահիտի հեթանոսական տաճարն ունեցել է մեծ թվով ծառայողներ՝ քրմեր, քրմապետներ, ծիսակատարությունները կազմակերպողներ ու ղեկավարներ, ներքինացված բազմաթիվ ծառայողներ, արհեստավորներ, ձեռքի աշխատողներ և այլն:

Արդ՝ ի՞նչ եկամուտ է ունեցել տաճարը, ում հաշվին են ապրել բազմահազար այդ մարդիկ: Հիմնականը տաճարի սեփականությունը եղող կալվածքների եկամուտներն էին անշուշտ, կալվածներ, որոնցում աշխատել են մեծ թվով ստրուկներ: Հենց այն հանգամանքը, որ ամբողջ գավառը կոչվել է Անահտական, պետք է ենթադրել, որ Եկեղյաց գավառի հիմնական մասը, գոնե Երզնկայի հովիտը գտնվել է կրոնական այդ հաստատություն իրավասություն տակ և ամբողջ եկամուտը լցվել է տաճարի մտոանները:

Նվազ եկամուտ չեն բերել նվիրատվությունները: Դա սովորական նվիրատվություն չի եղել, բարեգործական օգնություն բնույթ չի կրել, այլ եղել է յուրահատուկ տուրք այն աստվածուհուն, որին երկրպագել են ամբողջ Հայաստանում, որին պարտական էին համարում իրենց հաջողությունները երկրի թագավորները, իշխանները, զորա-

Հրամանատարները: Ամեն մի բերքահավաքից, պատերազմից հետո Անահիտ աստվածուհին ստացել է իր բաժինը:

Բազմահազար մարդիկ, այս կամ այն առիթով դիմելով Անահիտի օգնությունը, հաջողություն, հիվանդություն բուժման համար իրենց շնորհակալություններն հայտնում էին նվիրատվություններով: Հնարավոր է, որ նույնիսկ նրանից գոհացում չստացողները նվերներ տային, շնորհակալություն հայտնեին, ինչպես այդ տեսնում ենք հունական աստվածություններում:

Հարգանքի, սիրո հետ միասին եղել է աստվածներից պատժելու սարսափը: Դրա արտահայտություններից մեկը պիտի համարել այն, որ Երզնկայի հովտում ազատ, համարձակ արածելիս են եղել Անահիտի տաճարի սեփականությունը համարվող երինջները, որոնց ճակատին դրոշմված է եղել աստվածուհուն խորհրդանշող դրոշմը: Մարդիկ ձեռք չեն տվել այդ երինջներին ոչ միայն վախենալով բռնվելուց ու պատժելուց, այլև այն բանից, որ անասունները համարվել են սուրբ, հետևաբար՝ հանցագործություն է համարվել նաև նրանց ձեռք տալը:

Հիշյալ երինջները տոնախմբությունների օրերին զոհաբերվել են աստվածուհուն: Անշուշտ առատորեն վայելել են նաև քրմական դասին պատկանող մարդիկ և տաճարական մյուս պաշտոնյաները:

Նախապաշարունների այդ դարաշրջաններում ժողովուրդը հավատացել է ամեն բանի, վախեցել քրմերի ցասումից, աստվածուհու պատուհասումից:

Մեզ հասել է հոռմեական արչավանքների օրերից երկու ավանդություն: Քանի որ երկուսն էլ վերաբերում են Երզնկայի հովտին, ավելորդ չենք համարում հիշել:

Պատմվում է, որ Հայաստան արչավող հոռմեացի զորավար Պոմպեոսը երբ հասել է Երզնկա, ոչ միայն չի վնասել աստվածուհու տաճարին, այլև նվերներ է մատուցել նրան, որպեսզի գործը հաջող ընթանա: Իսկ Պոմպեոսի բանակը երբ հասել է Եփրատի ափին, գետը այդ օրը վարարած է եղել, գիշերել է գետափին: Հաջորդ օրը նկատվել է ջրի բնական իջեցում: Միամիտ ու սնտոխապաչտ ժողովրդին համոզել են, թե սրբազան գետը նույնպես համաձայն է հոռմեական բանակի արչավանքին և խոնարհվելով նրա առաջ՝ ճանապարհ է տալիս՝ ջրերի իջեցումով:

Մի ավանդություն էլ կապված է Լուկուլլոսի հետ: Երբ նրա բանակները եկել են Երզնկայի հովիտը, և ցանկացել են մատաղ անել աստվածներին, նկատել են քարաժայռին կանգնած մի երինջ, որն իրը թե գլուխը խոնարհեցրել է ցած:

Լուկուլլոսի մարդիկ այդ բացատրել են հետևյալ կերպ. երինջը գլուխ է խոնարհեցրել Լուկուլլոսի առաջ և հայտնել պատրաստակամությունը՝ զոհարելու հաղթող Հոմին: Հասկանալի է, որ դա պիտի հանդիսանար ազդանշան՝ ազատորեն մորթելու հարյուրավոր երինջներ:

3. ԱՆԱՀԻՏԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ԾԻՍԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մի պահ երևակայությունը տեղափոխվենք երկու հազար տարի առաջվա Երզնկայի հովիտը, և տեսնենք թե ինչպես էին կատարվում Անահտական տոնակատարությունները, կրոնական ու աշխարհիկ ծիսակատարությունները, ովքեր էին մասնակցում հանդեսներին, ինչպիսի ընդգրկում ունեին դրանք:

Մատենագրական տեղեկությունները շատ ժլատ են, բայց քանի որ նման տոնակատարություններ կատարվում էին նաև Հունաստանում, իսկ դրանց բավականաչափ մանրամասն նկարագրությունները հասել են մեզ, մյուս կողմից, քանի որ այդ ծիսակատարությունների մի մասը հայ ժողովուրդը իր հետ բերել հասցրել է մինչև մեր օրերը, որոշ գաղափար կարող ենք տալ:

Արարողությունների առանցքը եղել է քրմապետը, ժամանակի հոգևոր պետը, աստվածուհու պատգամախոսը: Նրա ամեն մի խոսքը ընկալվել է որպես աստվածուհու պատգամը:

Պատմությունից հայտնի է, թե քրմերն ու քրմապետները ինչպիսի մեծ դեր են կատարել հին Եգիպտոսում, Ասորեստանում, հաճախ իրենց ձեռքը վերցնելով երկրի ճակատագիրը: Աստվածների անունից պատգամող քրմերը երկրի ղեկը հանձնել են ցանկացած մարդկանց, իրենց հակառակորդներին զոհ դարձրել պալատական սաղրանքների, խլել նրանց կյանքը: Նրանք ունեցել են մեծ հարստություն, անսահման կալվածներ, վայելել են առաջին գիշերվա իրավունքը: Նրանց ձեռքին է եղել ժամանակի գիտություն, մուսիաների պատրաստման լուծույթների բաղադրության որոշման գաղտնիքը, երկրաչափական, թվաբանական գիտությունների ուսմունքը:

Նրանք իմացել են արևի խավարման ժամանակը, այն օգտագործել ժողովրդի վրա իրենց ազդեցությունն ուժեղացնելու համար:

Փարավոնները, թագավորները, հաճախ հանձին քրմերի տեսնելով լուրջ մրցորդներ, աշխատել են չեղոքացնել նրանց ազդեցությունը. դրա միջոցներից մեկն են համարել իրենց տոհմից մեկնումեկին քրմ-

մապետ դարձնելը, հաճախ էլ իրենք՝ թագավորներն են վարել քրրմապետի պաշտոնը, այսպիսով պահելով բացարձակ գերիշխանություն երկրի վրա: Կա վկայություն, որ Տիգրան II-ը նույնպես վարել է քրմապետի պաշտոն: Նույնն ասվում է նաև Տրդատ I թագավորի մասին:

Անահիտի տաճարում կատարված ծիսակատարությունների մասին ստեղծվել է մեծ գրականություն, բայց այդ գրականությունը շատ ավելի բանավիճային բնույթ ունի. ասենք այն, թե խրախճանքները կրե՞լ են անբարոյական բնույթ թե ոչ, քան տրվում է հանդեսների իրական պատկերը:

Ղ. Ալիշանը գրում է Անահիտի տաճարում կատարված տոնակատարությունների մասին. «Քրմապետն՝ թագավորակերպ հազված՝ խույր ի գլուխ, կառաջնորդեր քրմաց և բազմաթիվ ուխտավորաց, Անահտա կուռքը վերցնելով՝ թափորակերպ մեհենին շուրջը պտրտեին, աղոթանման երգելով. հետո աշխարհական հանդեսք պարք՝ ամենայն սարովք կատարվեին, զգեստնին ալ փոխելով ի ձև սակաց, անխտիր տյարք և ծառայք և երբ կերուխումն այլ հաջորդեր, ի հարկե հեթանոսական անկարգությունք ալ կլլային»¹:

Ալիշանը գուսպ է արտահայտվում, չի օգտագործում լկտիություն, պոռնկություն բառերը, որի համար քննադատվել է մի այլ մխիթարյանի՝ Ա. Մատիկյանի կողմից: Վերջինս հենվելով Ստրաբոնի վկայության վրա, ծիսակատարությունները համարում է անպարկեշտ, լկտի:

Բայց քանի որ Անահտական տաճարի տոնակատարությունների առաջին նկարագրությունը թողել է Ստրաբոնը, ծանոթանանք նրա վկայությանը.

«Պարսից բոլոր աստվածությունները պաշտվում են նաև Մարաց և Հայոց կողմից. բայց Անահիտի պաշտամունքը Հայոց մեջ գերազանցում է բոլորից. զանազան տեղեր նրա անվան տաճարներն են կանգնեցրած և հատկապես Եկեղիբում: Նշանակել են այդ տեղերում ստրուկներ և ստրկուհիներ. այս բոլորը զարմանալի չէ, այլ այն, որ ժողովրդի ամենանշանավոր մարդիկը իրենց կույս աղջիկներին նվիրաբերում են աստվածուհուն և նրանք ըստ օրինի երկար ժամանակ պոռնկում են աստվածուհու համար, որից հետո ամուսնանում են, և ոչ ոք անվայել չի համարում կենակցել նրանց հետ»²:

¹ Ղ. Ալիշան, Հին հավատք, էջ 269-270:

² Ստրաբոն, էջ 67:

Քրիստոնեական եկեղեցին հեթանոսական կրոնի դեմ մղած պայքարի մոլեգնություն մեջ աշխատել է ամեն կերպ փոխել Ստրաբոնի վկայությունն ընդդեմ իրականությանը, կույսերի այդ անձնատվությունը ներկայացնել որպես անբարոյականություն, մինչդեռ պատկերը միանգամայն հակառակն է եղել: Հենց այդ սեռական մերձեցումը եղել է բարոյականության, ամուսնական հավատարմության, ընտանիքի կապի, հասարակության համար պիտանի անհատներ պատրաստելու խորհրդանիշ: Այլապես շատ տարօրինակ պիտի լիներ այն գնահատականը, որ Տրդատ III թագավորը տվել է Անահիտին, նրան համարելով «մայր ամենայն զգաստությունաց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան, և ծնունդ է մեծին արին Արամազդայ»¹:

Ուրեմն՝ ոչ թե անբարոյականություն, այլ զգաստություն, մաքրություն գաղափարն է մարմնավորել Անահիտ աստվածուհին, այլապես նա այդքան մեծ ազդեցություն չէր կարող թողնել թե ամբողջ Հայաստանի և թե հարևան երկրների վրա և անգամ Հռոմեական կայսրության մայրաքաղաքում նրա մասին չէին խոսի նրա ուժի գիտակցությամբ, ինչպես տեսանք նախորդ էջերում:

Ստրաբոնի վկայությունն ուշադիր քննումն էլ ցույց է տալիս, որ Անահիտի տաճարում կատարված երկու սեռերի փոխադարձ մերձեցումը տարբեր է եղել սովորական սիրաբանությունից ու սանձարձակությունից: Նախ՝ Ստրաբոնն ասում է, թե աղջիկներն ազատ են եղել ընտրելու իրենց սիրածին, որոնց անգամ նվերներ են տվել, հետո այդ մերձեցումը եղել է նրանց բարձրաստիճան ծնողների համաձայնությամբ: Կնչանակի, այդ աղջիկների ծնողները նրանց մինչ այդ պահել են կույս վիճակում, հսկողության տակ, և ամուսնացրել միայն Անահիտի տաճարում հանդիսավոր ծիսակատարությունից հետո, սրբազործված ամուսնական մի կապ, որից հետո զույգերը ոչ թե շարունակելու էին ազատ վարքը, այլ կապված պիտի մնային ամուսնական կյանքով: Անգամ Ալիշանը, որ իր վարդապետական կոչումին տուրք տալով «անկարգություն» է որակել Անահիտի տաճարի շրջապատում կատարվածը, գրում է. «Եւ զայս սրբազան իմն համարելով՝ հետո կու հարսնացնելին զանոնք... թեպետև հետո, կըսեն, շատ պարկեշտությամբ կապրեին այդ նվիրյալք»:

Տարակույսից վեր է, որ արբունքի հասած աղջիկների այդ անձնատվությունը իրենց նախընտրած տղամարդկանց, նշանավորել է բազմակնությունից զեպի միամուսնությունը անցման մի շրջան, երբ

¹ «Ազաթանգեղեայ պատմութիւն Հայոց», Տփղիս, 1909, էջ 31:

կինը ազատ է եղել սիրային կապերով կապվելու մեկի հետ և ոչ թե հյու կամակատարությունը ենթարկվելու պատահած տղամարդուն:

Ահա թե ինչ է գրում Ֆ. Էնգելսը Անահտական այդ մերձեցումների մասին. «Առաջավոր Ասիայի ուրիշ ժողովուրդներն իրենց աղջիկներին տարիներ շարունակ Անահիտի տաճարն էին ուղարկում, որտեղ նրանք պետք է նախքան ամուսնանալու իրավունք ձեռք բերելը, իրենց ընտրած սիրեկանների հետ ազատ սեր վայելեին»¹:

Միանգամայն իրավացի է Կ. Մելիք-Փաշայանը, երբ գտնում է, որ Անահիտի տաճարում կատավող երկու սեռերի այդ մերձեցումները բխում էին «Անահիտի որպես պտղաբերություն, արգասավորություն աստվածուհու պաշտամունքի ներքին էությունից»²:

Անահիտի տոնակատարությունները կատարվել են տարվա մեջ երկու անգամ, ապրիլի 6-ին և օգոստոսի 15-ին: Վերջինս, որ Նավասարդյան հայտնի տոնակատարությունն է, կատարվել է մեծ շուքով և կրել է համաժողովրդական բնույթ:

Նավասարդյան տոնակատարությունները, բացի կրոնագովաբանական բաժնից, որի մասին խոսվեց վերևում, ունեցել է ժողովրդական խաղերի, զվարճությունների ճոխ բաժին: Կատարվել են թատերականացված կրոնապաշտամունքային, մնջկատակային խաղեր, երգեր ու արտասանություններ, դյուցազնական փայերգությունների կատարումներ, լարախաղացային ցուցադրություններ, վարձակների պարեր, մարմնամարզական մրցույթներ, որոնցում հաղթողները ստացել են նվերներ, արժանացել են դափնեպսակների:

Հայ մանրանկարչական արվեստում և պեղումներից հայտնաբերված նյութական մշակույթի նմուշների մեջ հանդիպում ենք նկատելի թվով արվեստի գործերի, որոնք վերաբերում են հեթանոսական այդ պաշտամունքներին, մասնավորապես Անահիտի տաճարում կատարված զվարճություններին: Դրանցից են պարուհիների՝ վարձակների կերպարները միջնադարյան հայ մանրանկարչության մեջ, մնջկատակի վարպետների արձանիկները և այլն, որոնցից բազմաթիվ նրմուշներ տպագրված են Գ. Գոյանի «Հին Հայաստանի թատրոնը» ուսաներեն գրքում:

Այդ խաղերի, ծիսակատարությունների զգալի մասը նույնությամբ պահպանվել է ժողովրդի մոտ մինչև մեր օրերը, ինչպես պիտի տեսնենք ստորև:

¹ Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականություն և պետության ծագումը, Երևան, 1940, էջ 63:

² Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան, նշվ. աշխ., էջ 54:

4. ԱՆԱՀԻՏԻ ՏԱՃԱՐԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

Նկարագրեցինք Երզնկայի փառքի շրջանը՝ կապված Անահիտի պաշտամունքի հետ: Անշուշտ չորս դարերի երկար այդ ժամանակաշրջանը չի եղել հաշտ ու խաղաղ տարիների մի շղթա: Տևական պատերազմները, մասնավորապես հոռմենական լեգեոնների միմյանց հաջորդող արշավանքները հաճախ են մթազնել Երզնկայի պայծառ հորիզոնը և նրա պաշտպան աստվածուհու դեմքը:

Հոռմենական զորավարներից մի քանիսի արշավանքի ուղու մեջ չի մտել Եկեղյաց գավառի ճանապարհը: Մյուսներն անցել են Երզնկայով, ինչպես Լուկուլլոսը, Պոմպեոսը, Մարկոս Անտոնիոսը, բայց միևնույնն է, ամեն մի արշավանքի տնտեսական ու քաղաքական հետևանքներն իրենց զգացնել են տվել Երզնկայում:

Լուկուլլոսը, Պոմպեոսը թալանել են երկիրը, վերցրել են ինչ որ հարկավոր է եղել իրենց զորքի ու փառքի համար, իսկ Մարկոս Անտոնիոսը ամենավայրագ միջոցներով քարուքանդ է արել այդ հոյակապ տաճարը:

Մ. թ. ա. 34 թ. գարնանը Անտոնիոսը Փոքր Հայքի վրայով ներխուժել է Հայաստան: Ձերբակալել է Տիգրանի որդի Արտավազդ II-ին: Նվաճել է Հայաստանը, անխնա կողոպտել ինչ որ հանդիպել է: Իսկ ինչը կարող էր ամենից ավելի զրգոել ազահ և գոռոզ զորավարի ասորժակը, քան Անահիտի տաճարի անթիվ գանձերը և հենց Անահիտ աստվածուհու ոսկեձույլ հսկա արձանը: Եվ նա հրամայել է քանդել այդ արձանը, ոսկին հանձնել իրեն: Նա այդ ոսկու որոշ մասը բաժանել է իր զորավարներին, մնացածը վերցրած հետը՝ տարել է Եգիպտոս: Տարել է նաև Արտավազդին, նրա կնոջը, որդիներին՝ Տիգրանին ու կրտսեր Արտավազդին:

Անտոնիոսը ի պատիվ Հայաստանում տարած հաղթանակի՝ Ալեքսանդրիայում կազմակերպել է մեծ շքահանդես: Շքերթի ընթացքում Կլեոպատրան, որի պատվին էր կազմակերպվել շքերթը, նստած ոսկեհուռ գահավորակի վրա, դիտել է ոսկե շղթաների մեջ առնված Արտավազդի անցնելը:

Ասվում է, թե Արտավազդին և նրա ընտանիքի անդամներին խոստացվել է ազատություն, եթե նրանք Կլեոպատրայի առջևից անցնելիս նրան անվանեին «Թագուհի Թագուհյաց», սակայն Արտավազդը գերադասելով մահը ստրկությունից մերժել է այդ առաջարկը և անցել է հպարտ ու արհամարհական արտահայտությամբ:

«Հայերը,- գրել է Դիոն Կասսիորը,- ցույց տվեցին իրենց հոգու վեհությունը և փառավոր անվան արժանացան»:

Անտոնիոսը կտրել է տվել նաև դրամներ, որոնց վրա դրոշմված են եղել իր ու Կլեոպատրայի պատկերները՝ «Հայաստանը նվաճված» մակագրություն: 31 թ. սեպտեմբերին Կլեոպատրայի հրամանով Արտավազդը ենթարկվել է մահապատժի, իսկ նրա կնոջն ու որդիներին Օկտավիանոսը տարել է Հռոմ: Հետագա մի քանի տարիների պատերազմներն իսպառ թուլացրել են Արտաշեսյան թագավորությունը: Տիգրան III-ի թագավոր նշանակվելը Հռոմի կողմից անցել է ապարդյուն: Նրան էլ հաջորդել է Տիգրան IV-ը: Բայց նա էլ սպանվել է կովկասյան լեռնականների դեմ մղված պատերազմներում: Գրանով էլ, որ տեղի է ունեցել մ. թ. 1 թ., ավարտվում է Արտաշեսյան դինաստիան:

Անահիտի տաճարը, սակայն, չի վերացել Երզնկայի հովտից: Հայերը կրկին նույնպիսի ոսկյա արձան են կանգնեցրել իրենց սիրելի աստվածուհուն, չարունակել են Նավասարդյան տոները այնքան ժամանակ, մինչև որ Գրիգոր Լուսավորիչը քանդել է Անահիտ աստվածուհու հույակապ տաճարը:

Նեշտ չի կատարվել այս ամենը: Ազաթանգեղոսի և այլ մատենագիրների վկայություններից երևում է, որ Անահիտի տաճարի պաշտպանները արյան գնով աշխատել են փրկել իրենց ունեցվածքը: Գրիգոր Լուսավորչի կողմնակիցները մի ամբողջ տեսություն են հրապարակ հանել՝ այդ վերափոխումն արդարացնելու համար: Նրանք դիմադրություն ցույց տվողներին համարել են սատանաների ներկայացուցիչներ, չարի պաշտոնյաներ:

Քրիստոնեությունից առաջին դարերում ստեղծվել է այն ավանդությունը, թե Գրիգոր Լուսավորիչը իբր թե այդ սատանաներին բռնել է, լցրել քարայրների մեջ, փակել դռները, մի մասին էլ թափել է Եփրատ գետը:

Բարեբախտաբար մեր մատենագիրները մեջ են բերել նաև Հեթանոսական կրոնի պաշտպանների փաստարկումները: Ուշագրավ է Տրդատի և Գրիգոր Լուսավորչի երկխոսությունը, որ մեջ է բերում Ազաթանգեղոսը: Տրդատը ամեն կերպ փաստարկում է Հեթանոսական կրոնի, Անահիտ աստվածուհու բարեմասնությունները, նրան համարում հայ ազգի փառքը, մի աստվածուհի, որին պատվում են բոլորը, մանավանդ Հռոմի թագավորը, Անահիտին, «որ է մայր ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան»¹:

¹ Ազաթանգեղոս, էջ 31:

Մեր կատարած վերջին մեջբերումից երևում է, որ սատանա ներկայացված անձնավորությունը եղել է Անահիտի տաճարի քրմապետը կամ քրմերից մեկնումեկը, քանի որ ասել է, թե եթե Գրիգորի կողմնակիցները երկրպագեն Անահիտին, նա կխնդրի նրա ներողամտությունը:

Ուրեմն այդ օրերին զուգահեռ Հանդես են եկել մի կողմից Հեթանոսական կրոնի պաշտոնյաներն իրենց փաստարկումներով, մյուս կողմից՝ քրիստոնեություն քարոզողները:

Եվ եթե զաղափարական այդ պայքարում Հաղթողներ են դուրս բերված Հեթանոսություն ղեմ մարտնչողները, ապա դրանում պետք է որոնել սոցիալական այն ուժեղ Հակամարտությունները, որոնք գոյություն են ունեցել երկրում:

Չպետք է կարծել, թե Անահիտի տաճարը և նրա աստվածության գաղափարը պաշտպանողները Հասարակ մարդիկ էին: Պաշտպանում էր իշխող խավը՝ քրմական դասը, որ դրանով պաշտպանում էր իր կալվածները, Հարստությունը, կուտակված բազմահազար ստրուկների ծանր աշխատանքի արդյունքով:

Քրիստոնեություն քարոզողները Հանդես էին գալիս ճնշվածների, տուժածների անունից, քարոզում էին Հավասարություն: Ինչպես Հոմոնում, այստեղ էլ ստրուկների մի ամբողջ բանակ դուրս էր գալու Հեթանոսության ղեմ այն Հույսով, որ Հետագայում էլ այլևս իրեն չահագործողներ պիտի չլինեն:

5. ԱՆԱՀՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ՎԵՐԱՊՐՈՒԿՆԵՐԸ ՀԵՏԱԳԱ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Քանզվեցին Հեթանոսական տաճարները, այդ թվում՝ Անահիտի տաճարը, բայց հեշտ չէր հազարամյակների ընթացքում մարդկանց հոգու խորքում կառուցված պաշտամունքի տաճարները քանդել: Անգամ շատ դարեր անց Անահիտի տոնից որոշ տարրեր պահպանվել են:

Հին կրոնն ուներ մարդկանց գրավելու շատ կողմեր: Դա ամենից առաջ արտահայտվում էր աշխարհիկ զգացողություն անկաշկանդ ազատությամբ: Քրիստոնեությունը բնություն, արևի, լույսի, մարմնի գովաբանությանը հակադրում էր հոգու փրկությունը, ապառնի, նույնիսկ որոշ առումով անըմբռնելի մի խոստում, որն այնքան էլ հասկանալի չէր, մանավանդ որ նորի անցումը կատարվելու էր մարմնական ամեն մի զրկանքի հաշվին: Այդ անցումը դժվար էր նաև

իշխող խավի համար, որը սովոր էր վայելել ամեն բարիք, իր օրերն անցկացնել զվարճությունների մեջ:

Գժվար էր նաև բնության ծոցում մեծացած, նրա հետ ձուլված, նրանից ապրուստի միջոցներ ստացող աշխատավոր ժողովրդի համար:

Դա էլ բանալին է այն իրողություն, որ չնայած 1500 տարի է անցել այն օրերից, երբ Գրիգոր Լուսավորիչը կանգնած Անահիտի մեհյանի առաջ հրամայում էր քարուքանդ անել այդ և նման մյուս տաճարները, դրանց տեղը կառուցել քրիստոնեական եկեղեցիներ, վանքեր, աղոթատեղիներ, մինչև մեր օրերը մարդիկ պահել են հեթանոսական ծիսակատարություններից շատ բան:

Ծանոթանանք դրանցից մի քանիսին:

Այժմ բոլոր բանասերները համաձայն են այն բանում, որ Վարդավառի տոնը զուտ հեթանոսական ժամանակներից մնացած երևույթ է և կապ չունի քրիստոնեական միստիցիզմի հետ:

Ինչպես Անահիտին նվիրված Նավասարդյան տոնը, Վարդավառն էլ կատարվել է ամռանը, բերքահավաքի օրերին, երբ մի քանի օր մարդիկ նշել են Աստծո, հին հասկացողությունները աստվածների կողմից իրենց տրված բարիքների տոնը՝ հատուկ ծիսակատարություններով:

Վարդավառը նշվել է և այժմ էլ նշվում է Հայաստանի բոլոր գավառներում, սակայն մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակը հատուկ չուքով է նշվել Երզնկայի, Մուշի, Տարոնի վանքերի շրջապատում: Հայաստանի շատ կողմերից սայլերով, գրաստներով, ձեռքով դիմել են դեպի այդ վայրերը, մի քանի օր վայելել բնություն մեջ լինելու ազատությունը:

«Մատաղներ կը զոհեն,- կարդում ենք Վարդավառի նկարագրություններից մեկում,- մաքի, երինջ, գառնուկ և աղավնի: Մատաղցուներու պարանոցեն կը կախեն բոժոժներ, եղջյուրները կզարդարեն ոսկեգույն թուղթերով ու անոնց ծայրերը կտնկեն մեյ մեկ մոմ, վրանին ալ կնետեն մեյ մեկ շուրջառ: Քահանան կօրհնե, զոհ կգետուն շաբաթեն կիրակի լուսնալիք գիշերվան կիսուն: Անկե առաջ զոհվածը պիղծ է»:

Դաշտերի բարիքներից բերել շարել են սեղանների վրա... «Մինչև Վարդավառը խնձոր չեն ուտեր, ինչպես վերափոխումեն առաջ խաղող չեն ուտեր: Ամեն ուխտավոր պատարագեն առաջ՝ փունջ մը կարմիր վարդ կամ անթառամ, գինեբրուկ, շուշան, նունուֆար ծաղիկ՝ դալար ճյուղի մը հետ կնվիրեն սեղանին ու սուրբ գերեզմանին,

ուր կղնն նաև վշտավոր իր արցունքն ու կարոտը: Հոն կղնն աշուղն իր չունգուրը, լարախաղացն իր մականը, ու շնորհ ու ձիրք կխնդրեն մուրատատուր սուրբին»:

Ուխտավորները պարտավոր էին լողանալ վանքի մոտակա գետերի մեջ: Երիտասարդները զբաղվել են ըմբշամարտություններով, ջիրիտ են խաղացել, վազքի մրցումներ են կազմակերպել:

«Կնիկներն ու աղջիկները, երիտասարդներ ու ծերունիներ, թեև իրարու անծանոթ, համայնական պար կրոնեն և թմբուկի ու փողի ձայնով մեջքակոտոր, ծնկածալիկ, գլխաշարժիկ, ոտնատրոփ, բայց միօրինակ ու միանվագ կպարեն, կկայթեն, կժպտեն ու կերգեն»:

Սաղբի, մրցումների մեջ առաջնություն գրավողները ծափահարվել են ժողովրդի կողմից, նրանց նախշուն արախչիների շուրջ վարդե պսակներ են հյուսել: Մրցանակի արժանացածներին հանդիսավորությամբ և նվագով ման են ածել հանդիսականների մեջ:

«Առանց երկար սիրահարություններու շատ մը մանչ ու աղջիկներ իրարու կնշանվին: Այս օրվա նշանվածներու կյանքը սիրազեղ ու անվրդով կըլլա պտուղն ալ առատ ու բարի: Նույնպես իմաստուն ու շնորհալի կըլլա այս օրվան ծնած երեխան»:

Սխալված չենք լինի, եթե ասենք որ այս ամբողջ նկարագրությունը նույնությամբ վերաբերում է Անահիտի տաճարի շրջապատում կատարված ծիսակատարություններին:

Վարդավառի բուն առանցքը կազմող ջրասրկումը նույնպես գալիս է հեթանոսական դարերից: Կա վկայություն, որ Անահտական, Նավասարդյան ժողովրդական տոնակատարությունների օրերին սովորություն է եղել ջրասրկումը. քրմապետը վերցրել է մի բուռ արյուն, լցրել փայտակույտի վրա, որը հատկացված է եղել զոհախաբույկին. ապա արդեն Եփրատի սուրբ ջրից սրսկել է ուխտավորների վրա, որից հետո մարդիկ լողացել են գետում, քավելու համար իրենց մեղքերը:

Ուխտավորները սովորություն են ունեցել դալար ճյուղեր, ոստեր, ծաղիկներ դնել սրբազան սեղանի առաջ: Այդ նույն բանը հաստատում է Ազաթանգեղոսը, գրելով թե Տրդատը առաջարկել է Գրիգորին՝ դալար ոստեր մատուցել Անահիտին:

Վերևում մեր մեջ բերած նկարագրությունների մեջ շատ ուշագրավ է երիտասարդ աղջիկների ու տղաների ազատորեն պարելը միմյանց հետ. առանց սիրային երկար վիճակ ապրելու ամուսնանալը, այդ ամուսնությունը սրբազործված համարելը, ինչպես եղել է Անահիտի տոների օրերին: Ուրեմն քրիստոնեությունից շրջանում էլ

մարդիկ այդ ազատ մերձեցումը, ամուսնությունը համարել են սրբազործված, իսկ նման ամուսնությունից ծնված երեխաներին՝ խելոք և պիտանի:

Մենք խոսեցինք Վարդավառի մասին: Բայց միայն Վարդավառը չէ: Գարնան զարթոնքին զուգադիպող զատկական տոները, կարմիր ձու ներկելը, զատկին նախորդող կիրակիի ծաղղարգարի տոնը և այլ բազմաթիվ տոներ իրենց մեջ պահել են հեթանոսականի տարրեր: Նույնը պիտի ասել Տյառնընդառաջի մասին, որի ժամանակ հարսների ու աղջիկների կրակի վրայից ցատկելով երջանկություն խնդրելը, անշուշտ, նույնպես հեթանոսական երևույթ է, հնի մնացորդ:

Առհասարակ քրիստոնեական եկեղեցին դիմել է հնարամիտ միջոցի՝ հեթանոսական սովորությունները չկարողանալով արմատախիլ անել՝ նրանցից առավել արմատացածներին տվել է քրիստոնեական երանգ: Աշխատել է քրիստոնեական տոները, ուխտագնացությունների օրերը հարմարեցնել հեթանոսականին:

Աստվածածնի տոնը նույնպես կատարվում է ամուսն ամսին, ինչպես կատարվում էին Նավասարդյան տոները:

Քրիստոնեական եկեղեցին ծրագրված աշխատանք է կատարել աղոթատեղիները հեթանոսական տաճարների վայրերում կառուցելու ուղղությամբ, հաշվի առնելով, որ ժողովուրդը սովոր է ուխտագնացություններով լինել այդ վայրերում, այդ վայրերի հետ կապելով հրաշապատում ավանդություններ: Այդ մասին բազմաթիվ վկայություններ են պահպանված մեր մատենագիրների մոտ, հատկապես Ազաթանգեղոսի:

Վերջին տասնամյակներում էջմիածնի Մայր տաճարի խորանի ներքևի մասի պեղումներից հեթանոսական, կրակապաշտական աղոթատեղիի, անգամ դարեր առաջ վառված կրակի մոխիրի ի հայտ գալը լավագույնս հաստատեց Ազաթանգեղոսի և այլ մատենագիրների այն վկայությունները, թե Գրիգոր Լուսավորիչը եկեղեցիները կառուցել է բազիլիկների տեղում: Անշուշտ էջմիածնի նման պիտի վարվելին նաև Անահիտի տաճարի հետ: Նրա տեղում էլ կառուցվել է Մարիամ Աստվածածնին նվիրված եկեղեցին:

Մեր աստվածուհիներին նվիրված բոլոր տաճարների տեղերում կառուցված եկեղեցիները կոչվել են Աստվածամոր անունով: Սա էլ ունի իր հիմնավոր պատճառը: Լուսավորիչը և նրա հետևորդները պարզապես Անահիտին ու Աստղիկին փորձել են փոխարինել Աստվածամորով, նրան վերագրելով այն զորությունները, բուժական ու իմացական կարողությունները, որ ժողովուրդը կապած է եղել Անա-

Հիտի հետ: Մեր բանասիրական գրականությունն մեջ կան բազմաթիվ փաստեր, թե ինչպես Հայաստանի տարրեր գավառներում մարդիկ դիմել են Աստվածամոր տաճարները՝ խնդրել նրանից գործի հաջողություն՝ այս կամ այն հիվանդությունից բուժում, գեների հաջողություն, անգամ երեխա ունենալու երջանկություն: Ավելորդ ենք համարում ծանրանալ դրանց վրա: Բանասերները դիտել են որ Տիրամոր նվիրված եկեղեցիներ ավելի շատ են կառուցվել, քան որևէ սրբի և անգամ Հիսուսին նվիրված եկեղեցիները:

Անահտական և Նավասարդյան այդ տոնակատարությունների ժամանակ ժողովրդական երգիչները բամբիռի վրա նվագելով երգել են հայ դյուցազունների քաջագործությունները, թագավորների սըլխրանքները, աստվածների գովքը: Այդ են վկայում Սորենացու մոտ պահպանված ժողովրդական երգերի բեկորները Վահագնի ծնունդի, Արտաշես թագավորի և այլոց մասին: Սորենացին իր գրքում էջեր կարող տեղ տալ աստվածների գովքին, և չի տվել, բայց նույնիսկ այդ զգուշության պայմաններում մի քանի տողեր սպրդել են, որոնցից ուշագրավ են Գրիգոր Մագիստրոսի մոտ պահպանված Արտաշեսի մահվան օրերի մտայնություն արտահայտող այն տողերը, որտեղ հայոց թագավորը աչքերը փակել է հիշելով Անահտական օրերը, Նավասարդյան տոնակատարությունները, երբ ասել է.

*Ո՛ր տայր ինձ գծուխ ծխանի
Եւ գառաւօտն Նավասարդի,
Զվագելն եղանց և զվագելն եղջերուաց.
Մեք փող հարուաք և թմբկի հարկանէաք¹:*

6. ԱՆԱՀԻՏԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ՎԵՐԱՊՐՈՒԿՆԵՐԸ ՔՐԴԵՐԻ ՄՈՏ

Դերսիմի քրդերի մոտ, որոնք ամենից շատ են պահել անահտական կուլտի հետքերը, ազգագրական հարուստ նյութ կա կապված հեթանոսական սովորությունների հետ:

Ոմանք, խոսելով քրդական ծիսակատարություններում պահպանված հեթանոսական տարրի մասին, գտնում են, որ Դերսիմի քրդերը անցյալում եղել են հայեր, դրա համար պահել են այդ սովորությունները: Դրա մեջ անշուշտ կա ճշմարտություն: Քանի որ քրդերը, ավելի ազատ էին պահելու պապենական ավանդույթներ, քան քրիստոնեական կրոնի ու եկեղեցու խիստ հսկողության տակ գտնվող հայերը:

¹ Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթեր, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 87:

Անահիտի պաշտամունքի տարրերն էլ նրանց մոտ կարող էին անկաշկանդ շարունակվել:

Սակայն ինչո՞ւ նկատի չունենալ նաև այն իրողությունը, որ Անահիտի պաշտամունքը հատուկ էր միայն հայերին, այլ Մերձավոր Արևելքի շատ ժողովուրդների, հետևաբար և կարող էր հարազատ լինել նաև քրդերին, գուցե և լեռնաբնակ այլ ժողովուրդների, որոնց բանահյուսությունը ծանոթ չենք:

Հայերի և քրդերի կրոնական ծիսակատարությունների մեջ կան շատ ընդհանրություններ: Այդ մասին շատ է գրվել բանասերների կողմից: Դերսիմի ազգագրությունը զբաղվող մարդիկ գրել են, որ այդ վայրի քրդերը խոր անցյալում պաշտել են այն ամենը, ինչ հայերի մոտ էլ եղել է պաշտամունքի առարկա: Պաշտել են սարեր, համարելով դրանք Աստծո ամենից ավելի մոտ վայրեր: Հավատացել են դարավոր հսկա կաղնիների, որոնց տակից ջուր է բխում: Հավատացել են արևի, լուսնի գորությունը:

Դերսիմի քրդերն ունեցել են սովորություններ, որոնք ճիշտ ու ճիշտ համապատասխանում են Ստրաբոնի հաղորդած վկայություններին՝ Անահիտի տաճարում երկու սեռերի մերձեցման մասին:

Թարգի Ռաչիկ Տեր-Ստեփանյանը, որ երկար տարիներ եղել է քրդերի միջավայրում, ապրել Դերսիմում ու տեսել նրանց բոլոր ծիսակատարությունները, իր գրավոր հիշատակարանում հետևյալն է պատմում, «Քրդերը տարվա մեջ ունեն մի օր, երբ հավաքվում են գյուղի մեծերից մեկի տանը, մորթում են անասուններ, ուտում առանց խմիչքի: Ապա բռնում են շուրջպար, 45 տարեկանից փոքր մարդիկ, հաճախ մինչև 60–100 մարդ, սկսում են պարել դժուր գունայի նվազի տակ. պարում են մինչև հավախոս: Հենց որ հավը խոսում է, ձեթի ճրագները մարում են փչելով: Տունը մթնում է: Այդ միջոցին ջահեղները գտնում են կանխօրոք իրենց որոշած աղջիկներին, նրանց հետ առանձնանում են որևէ անկյուն և սեռական հարաբերություն են ունենում: Երբեմն հենց պարելիս, միմյանց ձեռքը բռնած՝ համաձայնվում են, սպասում մինչև ճրագի մարելը, երբեմն էլ իրար ձայնից են ճանաչում միմյանց»:

Անահիտի պաշտամունքի հետ կապված հետաքրքիր փաստեր ենք գտնում Գ. Հալաջյանի ընդարձակ հիշողություններում և ազգագրական նյութերում: Հալաջյանը, նույնպես ապրել է Դերսիմում, մոտիկից ուսումնասիրել քրդերի սովորությունները, կենցաղը, նրանց կրոնական հավատալիքները, միաժամանակ քաջ իմացել է քրդերեն լեզուն:

Հայաջյանի վկայությունների մեջ հետաքրքիր է մասնավորապես Անահիտի կերպարի աստվածային ընկալման հետ կապված ծիսակատարությունների նկարագրությունը:

Նա ասում է, թե Մնձուր և Մերջան լեռներից բխող աղբյուրները, որոնք իրենց արագահոսության և ուժգնության պատճառով քարերի տակից դուրս գալու վայրերում ունեն կաթնագույն տեսք, քրդերը համարում են Անահիտի կրճքերից դուրս ժայթքող կենարար կաթը, որով սնվում են չրջապատի գյուղերը և որոնց հետ ժողովուրդը կապում է բուժիչ ուժ:

Այդ ջրերը օգտագործվում են նաև տարբեր ցեղերի հաշտեցման համար: Քրդական այն ցեղերը, որոնք այս կամ այն պատճառով գժտվում են միմյանց հետ և այդ հակառակությունը, թշնամությունը կարող է միայն արյան փոխվրեժով վերջանալ կամ շարունակվել երկար տարիներ, հաշտվում են հիշյալ կաթնաղբյուրի մոտ:

Հաշտությունը կատարվում է այսպիսի արարողությամբ: Զույգ ցեղերի ցեղապետները (բիրերը) մի երրորդ ցեղապետի կամ խաղաղարար անձի միջնորդությամբ գալիս են Անահիտի կաթնաղբյուրների մոտ:

Նախապես այնտեղ եկած է լինում և երկու կողմերի համար էլ հեղինակություն համարվող կրոնավոր սեիղը: Նրան են մոտենում հակառակորդ ցեղապետները, համբուրում նրա փեշերը: Կրոնավորի մի ականակի վրա թշնամիները անխոս մոտենում են միմյանց, ողջագուրվում են:

Մնձուրի լեռները թնդում են հրացանի որոտից: Լսվում է դհուլ-գուռնայի նվագը: Սկսվում է ուրախ խրախճանքը, երիտասարդների մրցումները:

Հայաջյանը, որ 1913 թ. մասնակցել է նման մի հանդիսության, որտեղ պահպանիչ է ասել նաև Տեր ՍՀան անունով մի հայ քահանա, մանրամասն նկարագրելով տեսածները, ամփոփում է հետևյալ տողերով.

«Նորից փառաբանվեց Անահիտի կաթնաղբյուրների սրբությունը, նորից վերակոչվեց մեր նախնիների անցյալ հզորությունը, ... Մնձուրը թնդում էր հրաձգության որոտից: Աղջիկների խումբը երգում էր.

Տոյէ Տուժիկ, տըշման թըրքան
Քոյէ Մունդուր, քոյէ փիլան,
Շըթէ Անա, չըթէ մա-ա
Քամ օ պուրէ պենա պըրա:

(Տուժիկ լեռը դուշման է թուրքերի
Իսկ Մնձուրը սուրն է հզորության
Կաթն Անահտա, կաթ է մայրական,
Ով որ խմի՝ կլինի եղբայր):

Քուրդ բանասեր Նուրի Դերսիմին նույնպես ունի ուշագրավ վկայություն: Նա իր «Քրդաստանի պատմությունը» գրքում, գրում է. «Մեր պապերի ավանդական հավատալիքների համաձայն, Մնձուրի ակնաղբյուրները բխում են մեր մեծ նախամոր՝ աստվածուհի Անահիտի կրծքերից: Հավատում են թե Անահիտի ծծերից բխող այդ կաթնաղբյուրների ջրերը մեր մեծ մոր ստինքների կաթն է, և այդ է պատճառը, որ աշիրեթների մեջ տեղի ունեցած բոլոր թշնամությունները, մարտերի հետևանքով ծագած վեճերը և տարիներ շարունակվող ոխն ու աստելությունը եղբայրական հաշտարար լուծում են գտնում կաթնաղբյուրների ուխտագնացությունամբ և Անահիտի կաթից խմելու արարողությունամբ»¹:

Մի հետաքրքիր ավանդություն էլ ենք գտնում Գ. Հալաջյանի մոտ. նա գրում է. «Պատմում են, թե տեսնողներ են եղել, որ Եփրատի և Արածանիի միացյալ ջրերի շոռաչից օդը բարձրացած ջրացայտ կաթիլներից մաղվող անձրևի տակ, ապառաժի կատարին հաճախ նըստած է լինում, լայնանիստ ճակատով, երկար վարսերով, կամար և թավ հոնքերով, խիտ և երկար արտևանունքներով, նշաձև աչքերով, շամամի նման կլոր ծծերով, չնաշխարհիկ մի գեղեցկուհի, որ իր նուրբ և երկար մատներով ծամերն է սանրում, գցում ուսերին ու կրծքին, և ասում են, թե այդ գեղեցկուհին, որ մեջքից վար ձուկ է, մեջքից վեր՝ կին, մեր մայր Անահիտն է:

Պնդողներ կան, թե մեր օրերին էլ տեսնողներ եղել են, նույն տեսիլը նույն կերպարը, նույն ժայռի վրա, նույնիսկ ճշտում են տեսիլի հայտնություն ժամանակաշրջանը և հայտնություն ու անհայտանալու պահեր»²:

Նախորդ գլխում մեր առաջ քաշած այն տեսակետը, թե Անահիտը աստիճանաբար խլել էր մյուս աստվածությունների, մասնավորապես Աստղիկի նկատմամբ եղած պաշտամունքը, լավագույնս ապացուցում է Հալաջյանի հիշատակած այս վերջին ավանդությունը:

¹ Nuri Dersimi, Kirdistan. Tarihinde Dersim. Halep, 1952, էջ 10:

² Գ. Հալաջյան, Դերսիմի հայերի ազգագրությունը, մասն Ա, տե՛ս «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», պրակ 5, Երևան, 1973, էջ 258:

Քրիստոնեությունն անշուշտ մի քայլ առաջ էր հեթանոսական կրոնից, սակայն իր համակերպման, չարին չդիմադրելու, մարդկանց հանդերձյալ կյանքի պապունի երազներով օրորելու գաղափարախոսությամբ ոչ մի ժողովրդի այնքան չվնասեց, որքան հայ ժողովրդին, մասնավորապես նրա պետականազուրկ հինգ հարյուր տարիների ընթացքում: Եվ այդ նաև մեր երկրի աշխարհագրական դիրքի, այլակրոն թշնամիներով շրջապատված լինելու պատճառով:

Ահա թե ինչու 1860-ական թվականներից սկիզբ առած ազգային զարթոնքի շրջանում եկեղեցու ուժը նկատելի չափով թուլացավ, անցյալի հերոսական դրվագները, ձերբազատվեցին կրոնական քողից և ներկայացվեցին որպես համաժողովրդական պայքարի դրվագներ՝ հանուն ազգային ազատության ու անկախության, ինչպես Վարդանանց պատերազմը:

Գրականության մեջ առաջ եկած այս մտայնությունը նոր բովանդակություն ստացավ 1910-ական թվականներից, այսպես կոչված օսմանյան սահմանադրության ժամանակավոր ազատության տարիներին, երբ առաջ եկավ գրական մի ամբողջ հոսանք, որի նշանաբանն էր հոգու փրկության փոխարինումը ժողովրդի փրկության գաղափարով: Դա դեպի հեթանոսական դարերի խորքը արշավելու, այնտեղից կենսանյութ ստանալով ժամանակի ամլության, ուժացման դեմ պայքարելու կոչ էր, որի արտահայտիչներն էին Լ. Շանթին իր «Հին աստվածներով», Գ. Վարուժանն իր «Հեթանոս երգերով», Սիամանթոն Նավասարդյան ոտանավորներով, Հ. Ճ. Սիրունին նույն գաղափարները պաշտպանող բանաստեղծությունների ժողովածուով, Մ. Պարսամյանը և ուրիշներ:

Ամենևին պատահական չէ, որ Գ. Վարուժանը 1914 թ. ձեռնարկելով տարեգիրք հրատարակելու գործը, ընտրեց «Նավասարդ» անունը և առաջին տարվա գրքում առանցքային թեման հեթանոսականի գովքն էր:

Տրամաբանական կլինի Անահիտ աստվածուհու պաշտամունքին նվիրված այս գլուխը փակել Վարուժանի և Սիամանթոյի բանաստեղծություններից մի քանի հատվածներով:

*Հանճա՛րդ Հայկյան, Նավասարդյան սա տոներուն Արևափառ՝
Ա՛լ վերածնե փլատակներեն, և փառազոչ քնարդ ա՛ռ:
Հանճն ույժին, հանուն գեղին, մըտիր մեհյանն Աստվածներուն,*

Ջահը ձեռքիդ՝ բազնե բազին համասփոե հուր ու արյուն:
Եվ բարձրացուր Անահիտի ծիծերն ի վեր բաժակըդ նուռ,
Հետո զոհվող քերթողներուն սիրտին վըրա, լեցո՛ւր, լեցո՛ւր:
Ձի մենք, հանուն Սերին, Սերմին, քու հին Յեղիդ մարմարեն կույս,
Մե՛նք, զավակներդ օգոստափառ, պիտի կերտենք նո՛ր Արշալույս ¹:

Ահա և Սիամանթոն՝

Ո՛վ Դիցուհի, ես մեղկության կրոններեն ահա՛ իմ խիղճս լվացի,
Ու պերճորեն դեպի դքեզ կը քալեմ: Հողաթափներս դեռ սուրբ են:
Բա՛ց մարմար դուռը մեհյանիդ, անոր դիմաց ես ճակատս թո՛ղ արյունեմ...
Բա՛ց բազինըդ, և տո՛ւր ինձի չեկ զորությունը Արտաշիսյան նախնիքներուս...:

Լսե՛ր ինձի, Ոսկեղեն մայր, քո՛ւյր արգավանդ, քո՛ւյր բարության,
Առատությանց պարզեկիչ և Տիրուհիդ հին Հայոց,
Նավասարդի առավոտով քու նախկին ցեղդ ահավասիկ կցնճա՛մ...
Թո՛ւյլ տուր, որ ես ծնրադիր ձեկդ առջև աղոթեմ...:

... Քսան դարու Քու վրեժը թո՛ղ որ այսօր ես լուծեմ,
Ո՛վ Աստվածուհիդ Անահիտ: Ահավասիկ քու բազինիդ կրակներուն մեջ նետեցի
Իմ խորտակված խաչափայտիս երկու թևերը թունավոր,
Եվ ցնճա դուն, ո՛վ Ոսկեմայր, Լուսավորչի կողերեն, ժանտ ոսկոր մը
քեզ կը ծխեմ... ²:

¹ «Նավասարդ», գրական և գեղարվեստական տարեգիրք, Ա տարի, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 4:

² Նույն տեղում, էջ 5:

ԵՐԶՆԿԱՆ ՎԱՂ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ԵՐԶՆԿԱՆ ԹԱՏԵՐԱԲԵՄ ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ

Անահտական տաճարների գոյությունը չնորհիվ Երզնկայի կշիռը այնքան էր մեծացել ամբողջ Հայաստանում ու նրանից դուրս, որ քրիստոնեությունը պաշտոնական կրոն ընդունվելուց հետո էլ դեռ երկար ժամանակ պահեց այդ ուժը, պահեց մինչև 387 թվականը, այսինքն՝ Հայաստանի բաժանումը Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև, որից հետո կորցրեց մենաշնորհը, բայց մնաց Արևմտյան Հայաստանի նշանավոր կենտրոնը, իսկ միառժամանակ դարձավ այդ մասի մայրաքաղաքը:

Երզնկան եղել է թատերաբեմ քրիստոնեություն և հեթանոսության պայքարի առաջին արտահայտությունը հանդիսացող Տրդատ-Գրիգոր Լուսավորիչ հայտնի վեճի օրերին, որը հանդիսանում է առհասարակ քրիստոնեական կրոնի պատմության ամենաուշագրավ էջերից մեկը:

Նախքան այդ վեճի մանրամասներին անդրադառնալը, հիշատակենք քաղաքական այն իրադարձությունները, որոնք տեղի ունեցան դրան նախորդող ժամանակաշրջանում:

Քրիստոնեությունը Հայաստանում էլ ունեցավ իր պաշտպաններին ու հետևորդներին այդ կրոնը քարոզվելու առաջին տարիներից:

Ե՞րբ է այս նոր վարդապետությունը մուտք գործել Հայաստան, ի՞նչ ճանապարհով, ո՞ւմ միջոցով: Այս հարցերը երկար ժամանակ զբաղեցրել են հայ և օտար բանասերներին և արտահայտվել են տարբեր կարծիքներ:

Ավանդական պատմագրությունը, այսինքն մեր քրիստոնեական մատենագրությունը՝ հրաշապատում զրվագների մեջ պարուրած, այդ պատիվը տալիս է Հիսուսի աշակերտներից Թադևոսին ու Բարդուղիմեոսին, որ նրանք եկել են Հայաստան, քարոզել Հիսուսի գաղափարները և նահատակվել: Այս ավանդությունը ցույց է տալիս,

որ Գրիգոր Լուսավորչից շատ առաջ այդ նոր գաղափարները պիտի թափանցած լինեին Հայաստան: Այս տեսակետն այժմ ուսումնասիրողները կասկածից վեր են համարում, մանավանդ որ մատենագրական որոշ փաստեր էլ կուվան են դառնում այդ տեսակետի:

Ըստ նորագույն հետազոտությունների, քրիստոնեությունը հարավային Հայաստանում սկսվել է քարոզվել դեռևս 2-րդ դարի վերջերից: 3-րդ դարի սկզբներին այդ նպատակով Հայաստան էր եկել ասորի քարոզիչ, պատմագիր Բարդաճանը: Նույն դարի կեսերին նոր կրոնը լայնորեն տարածվել էր Կապադովկիայում և Փոքր Հայքում: Քրիստոնեական կենտրոններ են եղել Կեսարիան և Մելիտինեն (Մալթիան):

Գրանից հետո է, որ 3-րդ դարի վերջերին Հռոմից փախչում են քրիստոնեական գաղափարների համար Դիոկղետիանոս կայսեր կողմից հալածված կույսերը՝ Գայանեն, Հոփսիսենն ու նրանց ընկերուհիները, որոնք ենթարկվում են հալածանքների: Վերջապես այս շրջանին է զուգադիպում Գրիգոր Լուսավորչի քարոզչությունը:

Ըստ Ագաթանգեղոսի, որին ենք պարտական Հայոց դարձի, այսինքն՝ քրիստոնեություն ընդունելու պատմության գրառումը և ավանդումը հետագա սերունդներին, Հայոց Տրդատ III թագավորը շատ քաջագործություններ կատարելուց, Հռոմի կայսեր համակրանքին արժանանալուց, նրա կողմից Հայոց թագավոր հռչակվելուց հետո, իր չքախմբով հասնում է Հայաստան մեծ ծրագրերով, որոնց մեջ գլխավոր տեղ էին բռնում հեթանոսական նոր տաճարների կառուցումը, հների բարեկարգումը, արվեստի կոթողների ստեղծումը և այլն:

Այս բոլորի կենսագործման համար լավ երաշխիք էր այն, որ 298 թվականին կնքվել էր խաղաղության դաշնագիր Հռոմի և Սասանյան Պարսկաստանի միջև: Տրդատը Հայաստանի գահի վրա էր բազմում Հռոմի ոչ միայն համաձայնությամբ, այլև պաշտպանությամբ:

«Այն ժամանակ,- պատմում է Ագաթանգեղոսը,- թագավորը խիստ բարձրացրեց Տրդատիոսին և տվեց նրան մեծամեծ պարգևներ. նա թագ դրեց նրա գլխին և, ծիրանի զգեստով զարդարելով՝ բարձրացրեց նրան և, կայսերական զարդերով չքեղցնելով՝ մեծարեց: Հավաքեց ու նրա ձեռքը հանձնեց մեծ զորք, որպեսզի նրան օգնեն, արձակեց Հայոց աշխարհը սեփական: Եվ հաղթության մարտի քաջություններից հետո, որ արել էր՝ վերադարձավ Մեծ Հայաստանի Տրդատ արքան Հունաց կողմերից. թագավորը ճանապարհ ընկավ, գնաց Հայաստանի կողմերը և եկավ գտավ այնտեղ պարսից շատ

գորքեր, որովհետև սրանք այն աշխարհը գրավել էին ու հպատակեցրել էին իրենց: Նա կոտորեց շատերին, շատերին էլ փախուստի մատնեց և քչեց պարսից կողմերը. և հայրենի տերությունը նա ինքը նվաճեց ու գորացավ նրա սահմանների մեջ»:

Տրդատը դեպի Հայաստան ճանապարհին, իր մեծ չքախմբով ու զորամիավորումով գալիս հասնում է Եկեղյաց գավառը, իջևանում Երիզա ավանում, ամենից առաջ իր գոհունակությունը, շնորհակալությունը հայտնելու համար Անահիտ աստվածուհուն: Նա զոհեր է մատուցում, կրոնական ծիսակատարություններից հետո յուրայիններով իջնում է Գայլ գետի ափը գվարճանալու:

Այստեղ է, որ սկսվում է բուռն պայքարը՝ քրիստոնեական և հեթանոսական գաղափարախոսությունների միջև. առաջինի կրողը եղել է ապագա Գրիգոր Լուսավորիչը, երկրորդի պաշտպանը՝ Տրդատ թագավորը:

Տրդատը առաջարկում է Գրիգորին ծաղկեպսակ և դալար ոստեր մատուցել Անահիտ դիցուհուն: Գրիգորը մերժում է, ասում թե չի հավատում կուռքերին, հավատում է Աստուծո որդի Քրիստոսին:

Բանավեճը, որ շարունակվել է բավական երկար, ըստ էության սովորական վեճ չէ: Ազաթանգեղոսը դրանով ցանկացել է քրիստոնեությունն էական սկզբունքները պաշտպանել ընդդեմ հեթանոսական կրոնի: Վեճի սկզբում, Տրդատը կարծեք բարի է տրամադրված իր հավատարիմ ծառայի նկատմամբ, փորձում է համոզել նրան, որ հրաժարվի մոլոր գաղափարներից, երկրպագի աստվածներին, բայց երբ Գրիգորը ոչ միայն մերժում է, այլ վիրավորական նախադասություններ է գործածում թագավորի հասցեին, վերջինս սպառնում է պատժել:

Մեր եկեղեցական գրականության մեջ այնքան էլ մեծ ուշադրություն չեն դարձրել այդ վեճի ու մանավանդ պատիժների մանրամասնություններին, մինչդեռ դրանք կարևոր են ոչ միայն գաղափարաբանական պայքարի էությունը, այլև՝ հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի որոշ կողմերը հասկանալու համար:

Երբ Գրիգորը մերժում է երկրպագել Անահիտի արձանին ու նվերներ մատուցել, Տրդատը նրան ասում է.

«Այսքան տարի ես քեզ ճանաչել եմ, և դու քո ամբողջ էությունս հավատարմորեն ծառայել ես ինձ, և ես զոհ էի քո աշխատանքից ու մտադիր էի ապրեցնել քեզ: Ինչու՞ չես կատարում իմ կամքը»¹:

¹ Ազաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1977, էջ 40:

Գրիգորը պատասխանում է, թե ծառաները պարտավոր են իրենց աշխարհիկ տերերին ծառայել հնազանդ, բայց պարտավոր են երկրպագել միայն Աստծուն:

Թագավորը ափսոսանք է հայտնում, և ասում է թե նրա ծառայությունները արժանի էին պատվի ու փառքի, բայց քանի որ այժմ անհնազանդ է գտնվում, ինքը հարկադրված է պատժել նրան, զցել բանտը, անգամ սպանել, եթե հանձն չառնի աստվածներին երկրպագել, այսինքն՝ Անահիտ աստվածուհուն նվերներ տալ:

Գրիգորը ասում է, թե պատաստ է կրելու ամեն տանջանք, իրեն տրվելիք պատիժների համար գոհ է լինելու, քանի որ այդ տանջանքները կրելու է հանուն Քրիստոսի, որը կրկին գալու է և վարձատրելու է իր նմաններին:

«Իսկ որ դու կոչում ես մեծ Տիկին Անահիտ՝ գուցե եղել է այդպիսի մեկը երբեմնի ժամանակներում: Քանզի դիցապաշտ կախարդությունամբ և դևերի տեսակ-տեսակ ցնորքներով համոզել են այն ժամանակվա մարդկանց, որ մեհայաններ շինեն, կուռքեր կանգնեցնեն և երկրպագեն: ... Եվ փոխանակ Աստուծո, որի բարիքներն եք վայելում, պաշտում եք փայտեղենն ու քարեղենը, ոսկեղենն ու արծաթեղենը, որ Աստված է կարգել մարդկանց ծառայություն, պետքերի ու փառավորություն համար»¹:

Մենք պաշտում ենք այն էակին, որը կենդանություն է տալիս մեզ, ասում է Գրիգորը, - թեև մեռնում ենք մարմնով, բայց կենդանի ենք հոգով, ինչպես որ Որդին Աստծո նույնպես մեռավ և իր հարությունարժանակ տվեց մեզ:

Տրդատին համբերությունից հանում է Գրիգորի հետևյալ խոսքերը, վերցված Սաղմոսից. «Արդարև նման եք ձիերին ու ջորիներին, որովհետև նրանք չունեն իմաստություն և նույնիսկ մտքով եզից ու էշից էլ պակասամիտ գտնվեցիք, քանի որ չճանաչեցիք ձեր ստեղծողին, որը երբ ժամանակը գա, սանձով կճմյի ձեր կզակները այն բանի համար, որ չկարողացաք մերձենալ նրան»²:

Տրդատը հրամայում է Գրիգորին ենթարկել մարմնական պատիժների: Այնուհետև նրան զցում են Ուոր վիրապ, ուր սովորաբար նետելիս են եղել մահապարտներին, որոնք չզիմանալով սովահարությունը, օձերի խայթոցներին՝ մահացել են միառժամանակից:

Գրիգորը, սակայն, դիմացել է 14 տարի:

Ինչպես տեսանք, Տրդատ III-ը Հայաստան վերադառնալիս՝ առաջինը եղել էր Երզնկայում, երկրպագել Անահիտի արձանին և Գայլ

¹ Ագաթանգեղոս, էջ 42:

² Նույն տեղում, էջ 44:

գետի ափին էլ ունեցել էր պատմական հակաճառությունը Գրիգորի հետ: Ուստի դժվար չէ ենթադրել, որ իր վերաշինական ծրագրերն էլ սկսելու էր Անահտական մեհյանից:

Ինչպիսի կառուցումներ է ունեցել նա Եկեղյաց գավառում, ինչ արձաններ է կանգնեցրել, մեզ հայտնի չէ, բայց Արևելյան Հայաստանում նրա կատարած նման աշխատանքները կասկած չեն թողնում, որ Երզնկայի հովտում նույնպես կառուցել է հեթանոսական տաճարներ, գուցե և աշխարհիկ շենքեր: Մեծ փոփոխություններ է մտցրել պետական ու տնտեսական կյանքում: Ազաթանգեղոսը վկայում է, որ հիմնովին վերակառուցվել են նախարարական տների և իշխանների իրավասությունները, վերաբաշխել է կալվածները ըստ նախարարների գրաված դիրքի: Նա թողել է հունարեն արձանագրություններ նման փոփոխությունների մասին: Իր իրավասությունները, վերաբերմունքը դեպի հպատակները օրինականացրել է ոչ միայն գրավոր հրովարտակներով, այլև Տիգրանակերտի պարիսպների վրա թողած շատ ընդարձակ արձանագրություններով, որոնք դժբախտաբար բավականաչափ եղծվել են ժամանակի ընթացքում: Նա չինարարական որոշ աշխատանքի հետ կապված հունարեն արձանագրություններ է թողել նաև Արմավիրում:

Ենթադրելի է, որ Գառնիի հեթանոսական տաճարն էլ կառուցել է Տրդատ III-ը՝ Հոռմից Հայաստան գալու հենց առաջին տարիներին: Խորենացու անձամբ կարդացած հունարեն արձանագրությունը, որ երկար ժամանակ կասկածի տակ էր առնվում և որը պատահաբար հայտնաբերվեց 1945 թ., պատկանում է նույն Տրդատին: Նա այդ տաճարը կառուցել է ոչ թե որպես ամառանոց իր քրոջ համար, ինչպես գրել է Մովսես Խորենացին, այլ որպես հեթանոսական տաճարազոթատեղի, և որ այնտեղ եղել է Միհրի արձանը՝ ցուլի հետ մարտընչելիս:

2. ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ՏԱՃԱՐՆԵՐԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

Տրդատ III-ը հաճախ է եղել Երզնկայում, ամենայն հավանականությամբ Անահիտ աստվածուհուց ուժ ու հաղթանակի ակնկալություն աղերսելու համար, ինչպես այդ անում էին շատ թագավորներ թե՛ Արևմուտքում և թե՛ Արևելքում:

Տրդատը ոչ միայն մասնակցել է Անահիտի տաճարի վերակառուցմանը, այլև հետագայում նրա կործանմանն ու տեղում քրիստոնեական եկեղեցու հիմնադրման աշխատանքներին:

Արչակունի արքաների վերջին հանգրվանը, այսինքն՝ նրանց դամբարանային հանգստավայր եղել են Եկեղյաց և Գարանաղյաց գավառները: Կա վկայություն, որ Տրդատի մահը տեղի է ունեցել Երզնկայում, որսի ժամանակ: Նրան նետահարելով վիրավորել են Սյունյաց աշխարհի իշխանները: Ծանրորեն վիրավորվել է, բայց չի մեռել և նույն իշխանների սաղրանքով Տրդատի պալատական ծառան Թունավորել և սպանել է իր տիրոջը:

Թե որտեղ է թաղվել Տրդատը՝ հայտնի չէ:

«Տրդատ Գ-ի թագավորությունը,- գրում է Մանանդյանը,- Հայաստանի կուլտուրական կյանքի համար ունեցավ հեղաշրջող նշանակություն: Նրա ժամանակ մերժվեց հեթանոսական նախկին կրոնը և իբրև պետական կրոն հաստատվեց քրիստոնեությունը»¹:

Բայց ինչպե՞ս հաստատվեց: Անշուշտ հեքիաթապատում ավանդություններ են Ազաթանգեղոսի պատմածները, թե այդ բոլորը կատարվեց հրաչքների ճանապարհով, թե Տրդատը խելագարվեց, դարձավ խոզ, ի վերջո զղջաց, բուժվեց և հասկացավ քրիստոնեական կրոնի ճշմարտացիությունը և վեհությունը:

Իրականում քրիստոնեությունը ապրել էր որոշ էվոլյուցիա: Այժմ այն քարոզվում էր որոշ շտկումներով: Գտնում էր, որ պետք է հնազանդ լինել տերերին: Նույնիսկ Տրդատի և Գրիգորի հայտնի բանավեճի ընթացքում վերջինս ընդունում էր, որ մարդիկ պարտավոր են հավատարմորեն ծառայել իրենց մարմնավոր տերերին: Մյուս կողմից՝ նոր կրոնն արդեն տարածվել էր Հայաստանում, զաղտնի պաշտովում էր ամենուր: Տրդատը եղավ միայն երևույթի օրինականացնողը:

Քրիստոնեության տարածողները դիմել են ամեն միջոցի՝ զանգվածներին իրենց կողմը գրավելու համար: Ազաթանգեղոսի մի վկայությունից երևում է, որ Գրիգորը հեթանոսական տաճարներից զբրավված անթիվ հարստությունից բաժին է հանել այդ տաճարները քանդողներին, քրիստոնեության համար կոպողներին: «Եվ ամբարված գանձերը աղքատներին, տառապածներին ու չքավորներին բաժանեցին», - գրում է պատմիչը:

Այսպիսի շահագրգռող միջոցներով է, որ Տրդատն ու Գրիգորը նախ մեկնում են Արտաշատ, քանդում այնտեղի Անահիտի տաճարը: Քանդել են և հրդեհել այնպիսի վայրագություններ, որ «ծուխը ծառայած մինչև ամպերը հասավ»²:

¹ Զ. Մանանդյան, Երկեր, հատ. Բ, Երևան, 1978, էջ 126-127:

² Ազաթանգեղոս, էջ 121:

Արտաշատից հետո արքունի գորքով Տրդատը արչավել է Դարանադայաց գավառը, քանդել այնտեղի հեթանոսական տաճարները ևս: Հետո անցել է Թորղան, քանդել Բարչամինա աստծու մեհյանը, միչտավարից բաժին հանելով աղքատներին. «և բոլոր գանձերը, ոսկին ու արծաթը ավարի մատնեցին ու աղքատներին բաշխեցին»¹:

Վերջապես՝ արքունի գորքը հասնում է Եկեղյաց գավառը, կանգնում Անահիտի հոյակապ արձանի առաջ, այն աստվածուհու, որի ոտների տակ Տրդատը հաճախ զոհաբերություններ էր մատուցել:

Ինչ զգացումներ է ունեցել Տրդատ արքան այդ տաճարի քանդումը հրահանգելիս: Դժվար չէ գուշակել, որ դա իր սրտովը չէր: Ավանդույթները շատ ուժեղ են: Եթե Անահիտի պաշտամունքը երկու հազար տարի անց իր հետքերն է թողել հայերի կրոնական ծիսակատարությունների վրա, կարո՞ղ էր այդքան հեշտ, ընդամենը մի քանի տարում մոռացվել:

Տրդատը պարզապես կատարել է դիվանագիտական քայլ, քանի որ, ինչպես ասացինք, այդ էր պահանջում երկրի շահը:

Ազաթանգեղոսի նկարագրություններից երևում է, որ ոչ մի մեհյան այնքան մեծ դիմադրություն ցույց չի տվել, որքան Երզնկայում գտնվող Անահտական տաճարը: Նրա քուրմերը, տաճարի սպասավորները պայքարել են անձնվիրաբար:

Ամրակուռ բերդի գրավման տպավորություն է թողնում Անահիտի տաճարի ավերումն ու գրավումը: Ահա թե ինչպես է նկարագրում Ազաթանգեղոսը դեպքը. «Դրանից հետո իսկույն ելան սահմանակից Եկեղյաց գավառը, և այնտեղ երևացին դևերը Հայոց թագավորների մեծ և բուն մեհյաններում, պաշտամունքի վայրերում, Երեզ ավանի Անահիտի մեհյանում, ուր դևերը վահանավոր գորքի նմանություններ հավաքված մարտնչում էին և մեծագոչ աղաղակով լեռները թնդացնում: Նրանք փախստական դարձան, և նրանց փախչելու ժամանակ բարձրաբերձ պարիսպները կործանվեցին, հարթվեցին: Դարձի եկած գորքերով այնտեղ հասածները, սուրբ Գրիգորը, թագավորով հանդերձ, փչեցին Անահիտ դիցուհու ոսկի արձանը, ամբողջ վայրը քանդեցին, փչացրին, ոսկին ու արծաթը ավարի տվին: Այնտեղից Գայլ գետի վրայով այն կողմ անցան ու քանդեցին Արամազդի դատեր՝ Նանեի մեհյանը Թիլ ավանում: Երկու մեհյանների գանձերը ավարելով՝ Աստծու սուրբ եկեղեցու ծառայությունը նվեր թողեցին տեղերով հանդերձ»²:

¹ Ազաթանգեղոս, էջ 123:

² Նույն տեղում:

Ուրեմն Հեթանոսական կրոնի պաշտպանները կռվել են զինված վահաններով, զենք ու աղեղով: Այս յուրահատուկ ճակատամարտի մասին Հետաքրքիր տեղեկություններ ենք գտնում նաև «Վկայաբանութիւն Թաղէոսի առաքելոյն» երկում, որից երևում է, որ ինչպես քրիստոնյաները, Հեթանոսական կրոնի կողմնակիցներն էլ ունեցել են իրենց մոլեռանդ քարոզիչները, որոնք դիմել են ժողովրդին այսպիսի խոսքերով. «Ի՞նչ էր պակասում ձեզ, որ թողեցիք «զմեծ աստվածն Անահիտ», ... և մոլորվելով մի հրեա մարդու կողմից, որը սովորեցրեց ձեզ նոր ուսումը, խաբեց և ձեր միտքը կորստի մատնեց. եկեք, դարձի, երկրպագեցեք Անահիտին և ես կաղաչեմ ամենակալ աստծուն որ թողություն տա ձեզ»¹:

Գրիգորը փորձել է սիրաշահել ոչ միայն ընչազուրկներին, աղքատներին, այլև՝ քրմերին: Նա պաշտոններ խոստանալով նրանցից առավել Հեղինակավորներին, գրավել է իր կողմը: Բայց մեծ մասը, չկարողանալով դիմադրել քրիստոնյաներին, թողել փախել է սարերը: Վերջապես՝ Գրիգորը քրմերի երեխաներին տալով քրիստոնեական դաստիարակություն, նրանցից պատրաստել է եկեղեցու պաշտոնյաներ, իր կողմը գրավելով նրանց ծնողներին:

Անահիտի տաճարների քարուքանդ արվելուց Հետո էլ Երզնկան չի կորցրել իր կշիռը պատմական Հայաստանում: Փոխվել են անունները, ըմբռնումները, մեկնաբանությունները, բայց ծիսակատարությունները շարունակվել են հաջորդ դարերում, ինչպես տեսանք նախորդ գլխում:

Ոչ միայն Տրդատ III թագավորի վերջին օրերն են անցել Եկեղյաց գավառում, այլև՝ Գրիգոր Լուսավորչի: Մովսես Խորենացին մանրամասնորեն պատմում է Լուսավորչի և նրա որդու՝ Արիստակեսի մահվան պատմությունը: Նա ասում է, թե Գրիգորը իր քարոզչական գործունեությունն ավարտելուց Հետո քաշվեց Դարանաղյաց գավառի Մանյա այրը: Մանյան եղել է Հոփսիսմեհի, Նունեի ընկերուհիներից: Ապրել է այդ քարայրում:

Ավանդություն համաձայն, Լուսավորիչը մեռել է նույն քարայրում:

Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի պապենական կալվածն էլ գտնվել է Եկեղյաց գավառում: Ուշագրավ է, որ երբ Արիստակեսը սպանվել է Չորրորդ Հայքի կառավարիչ Արքեղայոսի կողմից, դիակը տեղափոխվել է Երզնկա, Գրիգորի տոհմական այդ կալվածը և թաղվել է Թիլ ավանում:

¹ «Սոփերք Հայկականք», Հատ. Ը, Վենետիկ, 1853:

3. ԵՐԶՆԿԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒՑ ՀԵՏՈ

Քրիստոնեական կրոնն ընդունելուց հետո Երզնկան դարձավ նոր մշակույթի առաջին կրողներից մեկը հին Հայաստանում:

Դրան նպաստում էին մի կողմից սահմանային քաղաք լինելու հանգամանքը, մյուս կողմից՝ Հայաստանի արևմտյան մասի կենտրոնը լինելու փաստը: Թողնենք որ մինչև Հայաստանի բաժանումը Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև (387) Երզնկան նաև կրոնական կենտրոն էր, քանի որ այնտեղ էին նստում Հայոց հոգևոր պետերը:

Անահտական մեհյանների ամբողջ կալվածները, ըստ էության մնացին Գրիգոր Լուսավորչի տոհմին: Այդ բանը օրինականացվեց Տրդատի հատուկ հրովարտակով: Ավելին՝ շուտով Լուսավորչի տոհմի սեփականությունը դարձավ համարյա ամբողջ գավառը, անշուշտ թագավորներին վերապահելով որոշ կալվածներ, ինչպես պիտի տեսնենք ստորև:

Բայց միայն Լուսավորչի տոհմը չէր, որ ապահովվել էր նման կալվածներով ու նրանցում աշխատող ձեռքերով: Հոգևորականությունն ամբողջությամբ վերցրած դարձավ Հայաստանի ամենից արտոնյալ դասը, ինչպես քրմերի դասը՝ հեթանոսական շրջանում: Յուրաքանչյուր գավառում հարյուրավոր հոգևորականներ ապրում էին իշխանական կյանքով: Անգամ նրանց ազգականներն օգտվում էին բազմապիսի արտոնություններից, ստանում բաժին՝ եկեղեցու ստացած տասանորդ տուրքից:

Հոգևորականները, նրանց մերձավոր ազգականներն ազատված էին ֆիզիկական ծանր աշխատանքներից, զինվորական ծառայությունից, արտոնություններ, որոնք մասամբ վերացվեցին Պապ թագավորի գահակալության կարճատև շրջանում:

Հայ կղերականության կողքին, նրանից ավելի կենսունակ պայմաններում աճեց օտար հոգևորականների մի դաս: Քանի դեռ չկար հայերեն գիր ու գրականություն և Քրիստոսի Ավետարանը քարոզվում էր հունարեն ու ասորերեն լեզուներով, Հայաստանը ողողել էին ասորի և հույն հոգևորականները, որոնք իրենց կամքն էին թելադրում շատ հարցերում, իրենց ցանկությունները ներկայացնելով որպես Աստծո պատգամներ:

Եկեղյաց գավառում ավելի ուժեղ էր հունական ազդեցությունը: Հեթանոսական շրջանից մնացած քրմերի ժառանգները, դաստիարակվելով քրիստոնեական կրոնի ոգով, հիմա էլ իրենց ձեռքն էին վերցրել հայկական քրիստոնեական եկեղեցին:

Շատ բան չէր փոխվել Հեթանոսական ծիսակատարություններից: Նույն զոհաբերությունները, նույն նվիրատվությունները պարտադրվում էին քրիստոնեություն անունից: Նավասարդյան տոները կատարվում էին նույնպիսի շուքով, առանց Անահիտի կամ Աստղիկի արձանի երկրպագության:

«Ոտորով III-ի ժամանակ,- գրում է ակադեմիկոս Մանանդյանը,- ինչպես երևում է Փավստոսի վկայություններից, Հին Հեթանոսական կրոնը դեռ ուներ Հայաստանում բազմաթիվ Հետևողներ: Քրիստոնեություն մուտքը Հայաստան այնպես արագ տեղի չէր ունեցել, ինչպես այդ նկարագրված է Ազգաթանգեղոսի պատմության մեջ: Փավստոսը հաղորդում է, որ քրմական կուսակցությունը Տարոնում, Ոտորով III-ի կնոջ սաղրանքով, ուզեցել էր սպանել Վրթանես քահանայապետին Աշտիշատի եկեղեցում: Դավադրությունը, Փավստոսի ասելով, մասնակից են եղել մոտ երկու հազար մարդ: Սակայն սպանության փորձը հաջողություն չէ ունեցել¹:

Այստեղ էականն այն չէ, թե ինչ են ցանկացել Հեթանոսական կրոնի պաշտպան մարդիկ, այլ այն, որ քրիստոնեական կրոնի պաշտոնյաներն այնքան էլ բարոյական Հեղինակություն չէին վայելում ժողովրդի մեջ և դա առաջին Հերթին իրենց աշխարհիկ կենցաղի ու հարստացման տենչի պատճառով: Երզնկան, երկար ժամանակ լինելով ամբողջ Հայաստանի կրոնական կենտրոնը, ամենից ավելի է ենթարկվել եկեղեցու գերիշխանությանը:

Քաղաքական իրադարձություններն էլ նպաստել են, որ Երզնկան միաժամանակ պահի նաև մտավոր կենտրոնի իր դերը:

Հայտնի է, որ 298 թ. Հոռմի ու Պարսկաստանի միջև կնքված դաշնադրությունից հետո սկսվել էր քաղաքական մի շրջան, որը Տրդատ III-ի թագավորության ամբողջ տևողության ընթացքում չարունակվեց, այսինքն՝ մինչև 330 թ.: Այս ամբողջ ժամանակաընթացքում Երզնկան պահեց իր գերակշիռ դիրքը, առաջին 15 տարիներին որպես Հեթանոսական կրոնի, Անահիտի տաճարի հմայքով, երկրորդ տասնամյակում Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի գերիշխանությամբ:

371 թ. պարսկական զորքը ներխուժում է Հայաստան: Հոռմայեցիները և Հայերը հաղթում են պարսիկներին Բազավանում տեղի ունեցած ճակատամարտում:

Ուղագություն է կնքվում Հոռմի ու Պարսկաստանի միջև: Իր գահին տիրացած երիտասարդ Պապ թագավորը հնարավորություն է ստանում անցնելու խաղաղ ու շինարար աշխատանքի: Բայց երկի-

¹ Հ. Մանանդյան, Երկեր, Հատ. Բ, էջ 144:

րը այնպես էր ավերված ու աղքատացած, որ վերականգնման համար կարիք ուներ մեծ գոհողությունների, աշխատող ձեռքերի, մինչդեռ Եկեղյաց գավառում բուն դրած հոգևոր իշխանություններն ամբողջ երկիրը ողողել էին ձրիակեր, հանրօգուտ աշխատանքից հեռու կանգնած պորտաբույծներով:

Պապը սահմանափակում է կրոնական հիմնարկների թիվը, փակում բարեգործական հաստատությունների մի մասը, որոնց, ինչպես նկատում է ակադեմիկոս Մանանդյանը. «Անհանդուրժելի էին համարվել սնանկացած երկրի համար նաև եկեղեցական աճող կալվածատիրությունը և պտղի, տասանորդի ու եկեղեցական մյուս եկամուտները»¹:

Տրդատի կողմից գյուղական հոգևորականությունը տրված յոթը հողաբաժիններից հինգը գրավում է հօգուտ արքունիքի: Այդ համեմատությունամբ էլ սահմանափակում է յուրաքանչյուր գյուղի հոգևոր պաշտոնյաների թիվը: Ամեն մի գյուղում թողնում է մի երեց և մի սարկավագ, իսկ սրանց եղբայրներին ու որդիներին, որոնք նույնպես գյուղերում վայելում էին արտոնություններ, վերցվել են արքունական սպասարկության: Պապը վերացրել է այդ խավի զինվորական ծառայությունից ազատ լինելու վերաբերյալ օրենքը, փակել է կուսանոցները, հրամայել կույսերին ամուսնանալ:

Պապի բարենորոգչական այս միջոցառումները իր դեմ են հանել հոգևորականությունը, որը փորձել է թագավորին մեղադրել հեթանոսական կրոնի նկատմամբ հաշտ վերաբերմունք ունենալու մեջ: Եկեղեցականությունն նկատմամբ ժխտական վերաբերմունքով պիտի բացատրել այն, որ Փավստոս Բուզանդն էլ Պապի մասին խոսելիս շատ բացասական գույներով է ներկայացրել նրան, նույնպես համարելով հանդուրժող հեթանոսության նկատմամբ:

Փավստոսը, Պապին վարկաբեկելու համար ասում է, թե նա է թունավորել Ներսես կաթողիկոսին, մի փաստ, որ չի հաստատվում այլ աղբյուրներով:

Բայց քանի որ ղեպքը անմիջապես աննշվում է Երզնկայի հետ, ավելորդ չենք համարում այդ հատվածը մեջ բերել ամբողջությունամբ.

«Իսկ Պապ թագավորը,- գրում է Փավստոսը,- չարունակ թշնամի էր մեծ քահանայապետին՝ իր չար գործերի և մեղքերի հանդիմանությունն պատճառով, որովհետև Ներսեսը՝ Աստծու մարդը, միշտ նրան հանդիմանում էր: Նա չէր կամենում զգաստանալ, ուղղվել, չէր էլ կարող դիմանալ հանդիմանողի մշտական նախատինքներին, ուստի

¹ Հ. Մանանդյան, նույն տեղում, էջ 214:

մտադրվեց Աստծու մեծ քահանայապետ Ներսեսին սպանել: Բայց որովհետև այս բանը Հայտնապես անել անկարելի էր, ուստի կեղծավորաբար այնպես ձևացրեց, իբր թե ուղղվել է և աղաչում էր Աստծու քահանայապետին, որ իրեն ապաշխարեցնի: Նրան հրավիրեց իր ապարանքը՝ Եկեղյաց գավառի Ոսխ ավանում. նրա համար ընթրիք պատրաստեց, Աստծու մարդուն աղաչեց, որ արքունական գահուլքին բազմի, իբր թե սրանով նա իր չար գործերից կմաքրվի և այնուհետև կսկսի ապաշխարել:

Երբ նրան առաջին տեղում բազմեցրեց, ինքը՝ թագավորը, վրայի պատմունճանը հանած, մեջտեղում ոտքի կանգնած, ընթրիքի ժամանակ անապակ գինի էր մատուցում Աստուծո մարդուն՝ Ներսեսին, և ըմպելիքի մեջ մահվան դեղ խառնելով՝ նրան մատուցեց»¹:

Ներսեսը իմանալով, որ թունավորված է, ասել է թագավորին, թե նա կարող էր իրեն սպանել տալ ուղղակի, առանց այս միջոցներին դիմելու, թե աղոթել է Աստծուն, ներել մարդասպան թագավորին, պատմագիրը մանրամասն նկարագրելով Ներսեսի մահը, շարունակում է: «Եվ Աստծու մարդու՝ սուրբ Ներսեսի, մարմինը վերցրին եկեղեցու սպասավորները և Փավստոս եպիսկոպոսը, պաշտոնյաների գլխավոր Տրդատը և Հայոց Մուշեղ սպարապետը ու Հայր մարդպետը և արքունական բանակի ամբողջ ազնվականների գունդը: Մարմինը վերցրին Ոսխ ավանից, որտեղ սպանությունը կատարվեց, և տարան իր գյուղը՝ Թիլ ավանը: Սրբին հուղարկավորեցին սաղմոսներով, օրհնություններով, վառված կանթեղներով, հանդիսավոր պաշտամունքով և շատ հիշատակություններով: Բայց մինչ սրբի մարմինը դեռ չէր թաղված, ինքը՝ Պապ թագավորը, եկավ մարմինը պատեց և մարտիրոսական դամբարանում թաղեց: Նա անմեղ և անգեղ էր ձևանում, իբր թե ինքը չի գործել այդ գործը»²:

Իր գրքի Հաջորդ գլխում Փավստոսը նկարագրում է, թե ինչպես Անահիտի տաճարի տեղում մենակյացի կյանքով ապրող մի հույն և Արծիվ սարի վրա բնակվող մի ասորի տեսել են, թե ինչպես հրեշտակները Ներսեսին տարել են երկինք:

Ակադեմիկոս Մանանդյանը հիմնավոր փաստարկումներով ցույց է տվել, որ Փավստոսի նկարագրած դեպքը պատմական հիմք չունի: Մեզ այստեղ դա չէ, որ զբաղեցնում է. փաստ է, որ Ներսեսը մեռել է Եկեղյաց գավառում և թաղվել Թիլ ավանում: Մեզ ավելի շատ հետաքրքրում է այն իրողությունը, որ Եկեղյաց գավառում էր գտնվում

¹ Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1968, էջ 257:

² Նույն տեղում, էջ 259:

ոչ միայն քահանայապետական աթոռը, այնտեղ էր նստում ասնք Ներսեսը, այլև այն, որ թագավորներն էլ Եկեղիքում ունեին իրենց հատուկ ապարանքները: Ավելին, նույնիսկ սպարապետն ու Հայր մարդպետը, որ ըստ երևույթին ուղեկցում էին թագավորին, հաճախ էին լինում այնտեղ, գուցե նրանք էլ ունեին իրենց ապարանքները:

Հետաքրքրական է նաև Փափստոսի վկայությունը Անահտական տաճարի տեղերում հույն հոգևորականների առկայության մասին, որոնք այնքան էլ կրավորական դեր չէին կատարում: Աստծու աղոթելու դիմակի տակ ծառայում էին Հոռոմին և հաճախ միջամտում երկրի ներքին գործերին, իրենց ցանկությունները ներկայացնելով Աստծու կողմից եկող պատգամներ, թե իբր Աստված երևալով այդ սուրբերից մեկնումեկի աչքին, հայտնել է այս կամ այն ցանկությունը:

387 թ. դաշնագրությունից հետո հայ Արչակունինները Պարսկական Հայաստանում թագավորել են ավելի քան քառասուն տարի (387–428), իսկ հունական մասում Արչակ III-ը թագավորել է մինչև 390 թվականը: Նրա մահից հետո Թեոդոսիոս I կայսրը այլևս նոր թագավոր չի նշանակել: Հայաստանի այդ մասը այնուհետև կառավարել են բյուզանդացիների կողմից նշանակված կուսակալները: Դրանք հանդիսացել են կայսեր փոխանորդները:

Եվ այսպես, մինչև 390 թ. Արևմտյան Հայաստանը ղեկավարել է Արչակ III-ը: Նրա կառավարման կենտրոնը եղել է Երզնկան:

Շինարարական ինչպիսի աշխատանքներ է կատարել Արչակը այդ կարճ ժամանակամիջոցում: Հայտնի չէ: Մեր պատմագիրները կցկտուր տեղեկություններ են միայն տվել այդ թագավորի մասին: Բայց կասկածից վեր է, որ նա լինելով հունական մշակույթի հաղորդակից, պիտի փորձեր որոշ բան կիրառել իր երկրում:

Մեր կարծիքով նրա կառուցած կամուրջի հետքն է, որ մնացել է և հասել մեր օրերը՝ Եփրատի հին հունի վրա: Այդ կամուրջի ավերակույտը ներկայացնում է լայնանիստ երեք կամար, սակայն այն տեսնողները վկայում են, որ դա կամուրջի շատ փոքր մասն է միայն: Հայերը կոչել են Արչակա կամուրջ, թուրքերը՝ աղավաղելով բառերը՝ էշեկ քեոփրուսու:

Անշուշտ քիչ բան չէ Եփրատի նման խոշոր մի գետի վրա բազմակամար նման մի կամուրջ գցելը՝ այն էլ 4-րդ դարի վերջերը:

ԵՐԶՆԿԱՆ ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ՏԻՐԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ԵՐԶՆԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հինգերորդ դարում Երզնկան գտնվում էր Հայաստանի հունական մասում, ենթակա՝ բյուզանդական իշխանությունը: Գոյություն չունեին հայկական պետականություն, գավառը ղեկավարում էր հույն կառավարիչը, թեև հայկական նախարարությունները պահում էին և երկար ժամանակ շարունակեցին պահել իրենց իրավունքներն ու արտոնությունները, մնալով հարկատու բյուզանդացիներին: Կրոնական կենտրոնն էլ Երզնկայից տեղափոխվել էր Այրարատյան նահանգը:

Չնայած վարչական այդ վիճակին՝ Հայաստանի Արևելյան և Արևմտյան մասերը պահում էին կապը միմյանց հետ: Նման կապի դեմ չէր հատկապես Պարսկաստանը: Նա ավելի չահագրգռված էր հարկերի գանձումով, քան գաղափարական ազդեցություն տարածմամբ, թեև չուտով նա էլ պիտի սկսեր հայերին պարտադրել իր կրոնը:

387 թ. Հայաստանի բաժանումից հետո պարսկական բաժնում իշխում էր Ոսորով IV-ը, որ թագավորել է չատ կարճ ժամանակ: Նրան հաջորդել է եղբայրը՝ Վուամշապուհը (389–414):

Վուամշապուհ թագավորի անվան հետ է կապվում հայոց գրերի գյուտի մեծ ու բախտորոշ իրադարձությունը:

Գրերի գյուտը ոչ միայն մշակութային հեղաշրջում էր, այլև ազգային ինքնորոշման, սեփական գիր ու գրականությունը օտար ազդեցությունը թուլացնելու գործոն: Նրա հիմնական նպատակներից մեկն էր պատվար կանգնել հունական և ասորական՝ գնալով մեծացող գաղափարական ազդեցություն առաջ: Հայաստանը ողողված էր հույն և ասորի հոգևորականներով, եկեղեցական պաշտոնյաներով: Նրանք էին ղեկավարում եկեղեցական արարողությունները, իրենց լեզվով քարոզներ կարդում, Ավետարանի գաղափարները տարածում, որից ոչինչ չէր հասկանում ոչ միայն շարքային մարդը, այլև ազնվական դասը: Հենց դա էլ դուռ էր բաց անում հեթանոսության

վերապրուկների աշխուժացման, նշանակում է աշխարհիկ գաղափարների տարածման համար: Իշխանական տներում կատարվող խրախճանքները դրա փայլուն վկայություններն էին:

Հայոց եկեղեցու պաշտոնյաներին, առաջին հերթին Սահակ կաթողիկոսին թվում էր թե եթե սեփական գիր ու գրականությունը, մայրենի լեզվով քարոզվի քրիստոնեական կրոնը, մարդիկ կհասկանան այն և հեռու կմնան թե՛ հեթանոսական սովորություններից և թե՛ օտարացման վտանգից:

Մյուս կողմից՝ գրերի գյուտով հիմք էր դրվելու հայ ժողովրդի քրիստոնեական հոգևոր մշակույթին, որ մինչ այդ կատարվում էր միայն բանավոր:

Եվ արդարև գրերի գյուտից հետո կարճ ժամանակում ստեղծվեց մայրենի մի այնպիսի գրականություն, որն այժմ զարմանք է պատճառում աշխարհին իր բնագավառների բազմազանությունը՝ պատմագրություն, փիլիսոփայություն, աշխարհագրություն, տիեզերագիտություն, թարգմանական գրականություն և այլն: Այդ գրականությունը զարմանք է պատճառում նաև իմացական խորությունը, պատմական մեծ արժեքով, վերջապես հղկված, մշակված դասական լեզվով:

«Եվ խիստ ուշագրավ է, որ,- գրում է Հ. Մանանդյանը,- Հայաստանի բաժանումից անմիջապես հետո, երբ կազմալուծված ու ցաքուցրիվ արված հայությունը սպառնում էր հուսալքման ու այլասերման վտանգը՝ Սահակ կաթողիկոսը և Մեսրոպ Մաշտոց վարդապետը Վուստյանի թագավորի աջակցությամբ, գտան հայ ժողովրդի պահպանման ու ինքնուրույն զարգացման համար հզոր ու անհաղթելի մի զենք և ստեղծեցին հայկական գիրն ու գրականությունը: ... Ակներև է սակայն, որ այդ գյուտն ունեցավ նաև քաղաքական մեծ նշանակություն, որովհետև սեփական հայ գրի ու գրականության ստեղծումը մտցրեց հայությունը հին կուլտուրական ժողովուրդների շարքը և, զարթեցնելով նրա ազգային ինքնագիտակցությունը՝ արգելք եղավ հայ ժողովրդի ապագայնացման ու միաձուլման քաղաքականության, որ հինգերորդ ու վեցերորդ դարերում վարում էին Հայաստանում Սասանյան Պարսկաստանը և Բյուզանդական կայսրությունը: ... Եթե մենք, ասում է Մարկվարտը, նկատի առնենք պատմական այն բացառիկ ծանր իրադրությունը, որի մեջ Մաշտոցը կարողացավ զարթեցնել հայ ժողովրդի ազգային գիտակցությունը, և նրա այդ գործը համեմատենք Պիպինի և նրա զինակիր Վինֆրիդի

գործունեություն հետ՝ այս վերջինները «Ոսկե թղուններ կերևան» համեմատությունամբ մտքի այդ հսկայի»¹:

Վրացիների և աղվանների համար տառեր հորինող Մաչտոցը չէր կարող հաշվի չառնել, որ Հայաստանի մի մասը գտնվում էր բյուզանդական տիրապետության տակ և նույնքան կարիք ուներ զիր ու գրականության, որքան Արևելյան Հայաստանը: Ավելին՝ այնտեղ ձուլման վտանգն ավելի մեծ էր, քանի որ քրիստոնյա մի պետության ազդեցության տակ լինելով, հեշտություն կարող էր ենթարկվել նրան, մինչդեռ Արևելյան Հայաստանը ուներ կրոնական պատենչ՝ ընդդեմ գրադաշտական Պարսկաստանի:

Բայց հենց այդ նկատառումներն էլ դժվարացնում էին Մաչտոցի գործունեությունը Հայաստանի Արևմուտքում: Բյուզանդիոնը ամենևին չահագրգռված չէր, որ հունարենի փոխարեն հայերեն իրենց տառերն ունենային և զարկ տային սեփական մշակույթի, գրականության:

Գուցե դա է պատճառը, որ նորաստեղծ հայերեն տառերը բավականաչափ ուշ մուտք գործեցին Արևմտյան գավառները, երբ Արևելյան Հայաստանում կատարված էր բավականաչափ աշխատանք՝ այդ տառերը դպրոցներում սովորեցնելու, աշակերտներ պատրաստելու, թարգմանություններ կատարելու ուղղությամբ:

Ոմանք դա բացատրում են Սահակի և Մեսրոպի քաղաքական հեռատեսությամբ, որ Պարսկաստանը չունենա որևէ կասկած թե հայերը ուզում են մերձենալ Բյուզանդիային, ընդհակառակը այն տպավորությունը թողնվեր, թե հայերեն տառերի գյուտը ավելի ևս պիտի նախապայմաններ ստեղծի բյուզանդական ազդեցությունից երես դարձնելու:

Բայց և այնպես անհրաժեշտ էր, որ Հայաստանի այդ մասում նույնպես դպրոցներ բացվեին ու զարկ տրվեր կրթական աշխատանքին: Դրա համար ամենից առաջ պետք էր ստանալ Թեոդոս II կայսեր համաձայնությունը: Եվ արդարև կայսրը սկզբում դժվարություններ է հարուցել, բայց Մաչտոցի անվհատ աշխատանքը հաղթահարել է դժվարությունները:

Ենթադրվում է, թե Մաչտոցը Բյուզանդական Հայաստանում գործել է 419–425 թվականներին:

Բայց լսենք հենց Մաչտոցի վարքը գրի առնող, նրա առաջին աշակերտներից Կորյունի վկայությունը.

¹ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հատ. Բ, էջ 252:

«Եվ երբ բոլոր տեղերն այնպես լիացրեց Տիրոջ սուրբ Ավետարանով և ամենքին զգուշացրեց, որ կյանքի ճանապարհով ընթանան, այնուհետև մտածեց Հայոց կես ազգի համար, որ Հոռոմների թագավորի իշխանություն տակ էր: Եվ շտապեց, շատ աշակերտների հետ գնաց հունական կողմերն անցնելու: Եվ իր բարի գործերի մեծ համբավի համար, որ առաջուց այնտեղ նրա մասին հռչակված էր հյուսիսային կողմերից, նա այնտեղ մտնելու ճանապարհի հենց սկզբից մեծ մտերմություն բերա պատիվ ստացավ աշխարհի եպիսկոպոսներից և իշխաններից ու գավառացիներից, մանավանդ աշխարհի սպարապետից, որ անվանվում էր Անատոլիս: Սա (Մաշտոցի) մտադրած բանը գրով հայտնեց կայսրին, որի անունը Թեոդոս էր կոչվում, Արկադ կայսրի որդին, որից և հրաման դուրս եկավ որ վայել մեծարանքով Ակումիտ անունով կոչեն սրբին»¹:

Ուրեմն՝ ըստ Կորյունի հունաց կայսրը արժանի հարգանքով է ընդունել Մաշտոցին և կարգադրել է Ակումիտ կոչել նրան, այսինքն՝ տքնող, անքուն հսկող:

Բայց Խորենացին գրում է թե հույները սկզբում համաձայն չեն եղել Արևմտյան Հայաստանում հայկական դպրոցներ բաց անելու ծրագրին և հունարենի փոխարեն հայերեն տառերը գործածելու գաղափարին: Անշուշտ Խորենացու ձեռքի տակ որոշ փաստ եղել է, որ նման բաներ է գրել և եթե, այնուամենայնիվ հունաց կայսրը համաձայնվել է Մաշտոցի առաջարկներին, դա եղած պիտի լինի քաղաքական նկատառումներով: Միանգամայն իրավացի է Մանանդյանը, երբ կարծում է թե հույներին երբեք չէր կարող հաճելի լինել որ հունարենն իր տեղը զիջեր հայերենին, ինչպես եկեղեցական արաբողությունների ժամանակ, այնպես էլ դպրոցներում:

«Կայսրություն եկեղեցական գործունեությունը, անկասկած սերտ կերպով կապված էր նրա քաղաքական գործունեություն հետ: Ամենուրեք, ուր ամրապնդվում էր բյուզանդական քրիստոնեությունը և հաստատվում բյուզանդիայի քաղաքական գերիշխանությունը, նրա քաղաքական ազդեցությունը... Սակայն բյուզանդիան այդ շրջանում չէր կարող հարձակողական քաղաքականություն վարել Արևելքում, քանի որ 4-րդ դարի վերջից սկսած, հյուսիս-արևմուտքից նրան սպառնում էր լուրջ վտանգ՝ քոչվոր հոնները: Թեոդոս II-ի բարյացակամ վերաբերմունքը դեպի Մեսրոպ Մաշտոցի խնդիրքը, իմ կարծիքով բացատրվում է... արտաքին քաղաքական այն իրադրություններ, որի մեջ գտնվում էր կայսրությունը հինգերորդ դարում»²:

¹ Կորյուն, վարք Մաշտոցի, Երևան, 1981, էջ 113:

² Ն. Մանանդյան, Երկեր, հատ. Բ, էջ 476:

Ստանալով բյուզանդական կայսեր համաձայնությունը՝ Մաշտոցն ու նրա աշակերտները մեծ եռանդով հայկական գիրն ու գրակա- նությունը տարածել են Արևմտյան Հայաստանում, բաց են արել դպրոցներ՝ ըստ երևույթին հիմնականում վանքերին կից:

Մեզ հասել են փաստեր, որ երզնկացիները, կամ Եկեղյաց գա- վառում ծնված մտավորական գործիչները շատ մոտիկ մասնակցու- թյուն են ունեցել նաև Թարգմանչական աշխատանքին: Դա շատ հասկանալի է, քանի որ Հունարեն լեզուն ավելի տարածված պիտի լիներ Արևմտյան Հայաստանում, քան Արևելյան:

Հայտնի է, որ Հայերեն գրերի ստեղծման առաջին տարիներից՝ բացի Աստվածաշնչից և եկեղեցական այլ գրքերից՝ Թարգմանվել են նաև պատմական երկեր՝ դեռևս Մաշտոցի կենդանություն օրոք: Դրանցից է Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմությունը», «Ժամանակագրությունը», որոնք նկատելի չափով նպաստել են Հայ պատմագիտական գրականության զարգացմանը: Կորյունը, պատ- մելով թե Մեսրոպը եղեսիայում հայոց տառերը հնարելուց հետո իսկույն ձեռնարկել է Թարգմանությունների, ասում է, թե նա այդ բանը կատարել է իր երկու աշակերտների հետ, «որոնց առաջինի անունը Հովհան էր, Եկեղյաց գավառից»¹:

Ուրեմն, սակավաթիվ այն մարդկանց մեջ, որոնք 5-րդ դարում, գրերի գյուտից անմիջապես հետո, հիմք դրին մեր հոգևոր մշակույ- թին, եղել է մի երզնկացի, որ ինքնին վկայում է այդ քաղաքի մտա- վոր կշիռի մասին քրիստոնեություն արշալույսին:

Դժբախտաբար Կորյունը այլ տեղեկություններ չի տալիս Հով- հանի մասին և մենք չգիտենք թե ինչ գործունեություն է ունեցել նա: Ըստ երևույթին մասնակցել է նաև Աստվածաշնչի առաջին Թարգմանությունը:

Նույն Կորյունի վկայությամբ կրթական, մանկավարժական այդ աշխատանքներին մասնակցել է նաև Դերձանի եպիսկոպոս Գինթը, որն իր կրթությունն ստացել է Բյուզանդիոնում, վերադարձել Հա- յաստան, գործել այնտեղ:

Մովսես Խորենացին, վերապատմելով այս դեպքերը, ասում է թե Սահակ Պարթևը հատուկ նամակով խնդրել է Հունաց կողմի գորա- վար Անատոլիոսին՝ օժանդակել Մեսրոպին և իր թոռ Վարդանին՝ մեկնելու Բյուզանդիոն: «Անատոլիոսն այս տեսնելով, - շարունակում է Պատմահայրը, - միանգամայն հիշելով Մեսրոպի առաքինություն համբավը, որ առաջուց տարածված էր նրա մասին, ոչ փոքր ըն- դունելություն ցույց տվեց նրանց, մինչև որ փոխնիփոխ սուրհան- դակների միջոցով կայսրին զեկուցեց և նրանից հրաման ստացավ՝

¹ Կորյուն, վարք Մաշտոցի, էջ 99:

արժանավորապես չուտով ուղարկել: Ուստի Մելիտինն քաղաքում Ակակ եպիսկոպոսի մոտ պահում է աշակերտների բազմությունը, որոնց (Մեսրոպը) տարել էր իր հետ, նրանց գլխավորի՝ Ղևոնդի հետ, իսկ ինքը Մեսրոպին ու Վարդանին առնելով հանձնում է Դերջանի Գինթ եպիսկոպոսին և փառավորապես ճանապարհ է գցում: Այսպես նրանք մտան Բյուզանդիոն, ներկայացան մեծ թագավորին, ստացան ինչ որ կհուսային և ինչ որ չէին հուսա, և վերադարձան»¹:

Պարզվում է, որ Դերջանի Գինթ եպիսկոպոսը նկատելի դեր է կատարել Մեսրոպին հունական արքունիք տանելու, կայսեր շնորհներին արժանացնելու գործում: Ուրեմն նա սովորական մի հոգևորական չէր, այլ ծանոթ հունական բարձր շրջաններում: Ըստ երևույթին կաթողիկոսական գահը Արևելյան Հայաստան տեղափոխվելուց հետո, Դերջանն է դարձել կրոնական կենտրոն և Գինթն էլ որպես այնտեղի եպիսկոպոս է գործել:

Ուրենացին, խոսելով Մեսրոպի կրթական գործունեության մասին, ասում է թե Մեսրոպը ոչ թե լոկ սովորեցնում էր, այլ աշակերտներին հոգի էր ներշնչում իբրև առաքյալ: «Սրանից հետո,- չարունակում է Պատմահայրը,- այնտեղ իր աշակերտներից վերակացուներ թողնելով՝ Սպերում Ղևոնդին և Ենովքին, Դերջանում նրանց Գինթ եպիսկոպոսին, իսկ Եկեղյաց գավառում՝ Դանանին, ինքը գալիս է Այրարատ և գնում Գողթն, իր առաջին բնակության գավառը»²:

Ուրեմն այդ Դանանն ու Գինթն են եղել, որ Եկեղյաց և Դերջանի գավառներում տարածել են Հայերեն առաջին գիրն ու զբաղանույթունը: Ուրենացին նաև ասում է, թե նրանք եղել են Մաշտոցի առաջին աշակերտներից: Անշուշտ ուրիշներ նույնպես լծված են եղել սուրբ գործին, որոնց անունները մեզ չեն հասել:

2. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ 5-7-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հայ ժողովրդի պատմության 5-7-րդ դարերի իրադարձությունները, արձանագրված մեր մատենագրության մեջ, շատ ավելի վերաբերում են Արևելյան Հայաստանին, այսինքն՝ Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող մասին, քան Բյուզանդականին:

387 թ. դաշնագրից հետո, որով Հայաստանը բաժանվել էր երկու մասի, Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող Հատվածը եղել էր տեական պայքարի մեջ: Պարսիկները նախկին Հանդուր-ժողականությունը չեն ցուցաբերել և ամեն կերպ աշխատել են Հայերին կրոնով էլ ենթարկել իրենց:

¹ Մովսես Ուրենացի, էջ 415-417:

² Նույն տեղում, էջ 423:

Արտաքուստ այլ վիճակ է տիրել Արևմտյան հատվածում, որտեղ քրիստոնյաների և զրադաչտականների պայքար գոյություն չի ունեցել: Բայց դա միայն արտաքին կաղապարով, խորքում այստեղ էլ եղել է դավանաբանական պայքար, հունական եկեղեցու ծեսերը հայերին պարտադրելու ճնշում, որն ուղեկցել է հայ ժողովրդի պատմությանը նրա ամբողջ ընթացքում: Այս պայքարին մասնակցել են Հայաստանի երկու հատվածներն էլ, նպատակ ունենալով պահել Հայաստանյայց եկեղեցու ինքնուրույնությունը, որը սերտորեն կապված էր նրա քաղաքական գոյության հետ:

Ինչպես տեսանք նախորդ էջերում, հակառակ տարբեր պետությունների ենթակա լինելու փաստին, Հայաստանի Արևմտյան հատվածը կտրված չէր Արևելյանից: Մերձեցմանը ավելի էր նպաստել հայոց գրերի գյուտը, մատենագրության, դպրոցական ցանցի աշխուժացումը, վանքերը կրթական, գրչագրական կենտրոններ դարձնելու ձգտումը, որ առկա էր երկու հատվածներում հավասարապես և հաճախ էր պատահում, որ մի հատվածում ապրողները ուսումնառության համար մեկնում էին մյուս հատվածը, կամ գործում այնտեղ:

Հրով ու սրով երկու մասի բաժանված Հայաստանը շատ հարցերում միասնական էր: Դրա փայլուն ապացույցը հանդիսացավ 451 թ. համաժողովրդական մեծ պատերազմը պարսիկների դեմ, որին մասնակցեցին ոչ միայն հայ ժողովրդի բոլոր հատվածները, խմբավորումները, այլև քրիստոնյա այլ ժողովուրդներ: Վարդանանց պատերազմի վավերական աղբյուրը հանդիսացող Եղիշեն չի անդրադարձել Եկեղյաց գավառի մասնակցությանը: Եթե Ղազար Փարպեցու պատմության մեջ չգտնեինք որոշ փաստեր, այնպես էլ պիտի չիմանայինք, թե Երզնկան որևէ մասնակցություն ունեցե՞լ է այդ հերոսամարտին:

Փարպեցին, նկարագրելով պատերազմի նախապատրաստական աշխատանքները, ասում է թե ստեղծվել է մի մեծ պատգամավորություն, որը գնալու էր հունաց կայսեր մոտ այդ հարցով, ըստ երևույթին ոչ միայն ապահովվելու համար Հայաստանի արևմտյան հատվածի մասնակցությունը հանուն քրիստոնեական կրոնի մղվելիք պատերազմին, այլև Բյուզանդիայի: Բացի այդ պատգամավորությունից, հատուկ գրություններ են ուղարկվել բոլոր նախարարություններին, իշխաններին, կուսակալներին, որոնց թվում՝ Եկեղիք: «Եվ այս բոլոր թղթերը,- գրում է Փարպեցին,- նախ ինքը՝ Սյունյաց Վասակ իշխանն էր կնքում իր մատանիով, ապա հայոց մյուս բոլոր տանուտերները: Հունաստան ճանապարհվելու համար պատրաստվեցին. Ամատունյաց տան իշխան Վահանը՝ որպես խելամիտ ու խոհական

մարդ, սուրբ Հմայակ սեպուհը՝ Հայոց երանելի զորավար Վարդանի եղբայրը՝ Մամիկոնյան տոհմից, և սուրբ Աղանի եղբայր երանելի Մերհուժանը՝ Արծրունյաց տոհմից: Սյունյաց իշխան Վասակն ու Հայոց աշխարհի բոլոր նախարարները, նամականին նրանց ձեռքը տալով՝ ճանապարհեցին կայսրի ու վերը հիշված Հայոց բոլոր մեծամեծներին մոտ»¹:

Եկեղյաց գավառի հետ կապված մի վկայություն էլ ունի վրացական մատենագիր Արսեն Սափարացին, որ ապրել է 9-րդ դարում և իր պատմությունն մեջ անդրադարձել է Հայերին: Նրա ասելով՝ Բյուզանդիայի Արկադիոս կայսրը, որ եղել է Թեոդոսի որդին, անուշադիր է գտնվել Հայերի նկատմամբ, դրա համար պարսիկները հաղթել են Հայերին ու քչել իրենց երկրից: Փախստականները Եկեղյաց գավառից անցել են հարևան երկրներ և աղաչել Արկադիոսին, որպեսզի վերջինս օժանդակի Հայերին՝ իրենց երկիրը վերագրավելու, սակայն Արկադիոսը չի ընդառաջել²:

Պատմաբան Հ. Քյուրտյանը, ենթադրելով թե Արսեն Սափարացու ականարիլը վերաբերում է Վարդանանց պատերազմին, գտնում է, որ վրաց պատմիչի մոտ կա անունների շփոթություն, ոչ թե պետք է լինի Արկադիոսը, այլ՝ Մարկիանոսը, որի իշխանությունն տարիներն են 450–457 թվականները, իսկ դա համընկնում է Ավարայրի ճակատամարտի ժամանակին: Քյուրտյանի դիտողությունը մեզ հավանական է թվում, քանի որ Սափարացին ապրելով շատ ուշ ժամանակներում, կարող էր թագավորների անունները շփոթել միմյանց հետ:

Վավերական փաստ է սակայն, որ 451 թ. Քաղկեդոնի ժողովին մասնակցել են Եկեղյաց գավառի հոգևորական պետերը: Այդ ժողովին մասնակից 600 եպիսկոպոսների մեջ Եկեղյաց գավառի ներկայացուցիչը առանձին է հիշատակվում (Կիրակոս եպիսկոպոս), Երզնկայինը՝ Պապը, առանձին:

Հինգերորդ դարի վերջերին Եկեղյաց գավառի հոգևոր իշխանությունները քրիստոնեական գաղափարախոսությունն ամրապնդման համար մեջտեղ են բերել մի հարց. թե Թորդանում Հայտնաբերվել է Հայաստանում քրիստոնեական կրոնի տարածման համար նահատակված Թադևոս առաքյալի աճյունը, նաև Սանդուխտ կույսի և Գրիգոր Լուսավորչի³:

¹ Պապար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 149:

² Տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, հատ. Ա, Երևան, 1934, էջ 35:

³ «Ստեփանոսի Տարոնեցուց Ասողկան Պատմության տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 82:

3. ԵԿԵՂՅԱՑ ԳԱՎԱՌԸ ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ Ի-Ի ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Բյուզանդական կայսր Հուստինիանոս I-ը գահ բարձրանալու առաջին տարիներից (527) լայն ճակատով պայքար է սկսել մի կողմից Հեթանոսական կրոնի մնացորդների դեմ, որի արտահայտություններից մեկն էր Աթենքի պլատոնական ճեմարանի փակումը, այնտեղ դասախոսող փիլիսոփաների փախուստը Պարսկաստան, մյուս կողմից քրիստոնեական ազանդների՝ արիոսականների, նեստորականների, միաբնակների դաժան Հետապնդումը, միաբնակների կենտրոն Անտիոքի ավերումը, նպատակ ունենալով քրիստոնեական ուղղափառ կրոնի հաստատումով կենտրոնաձիգ ուժեղ մի պետություն ստեղծումը:

Սկզբնական շրջանում Հուստինիանոսի հալածանքները Հայաստանում թույլ արձագանք գտան: Քրիստոնեությունը վաղուց պետական կրոն ընդունած Հայերը դիմադրություն ցույց չէին տալիս, քաղկեդոնականությունը կիրառվում էր հեշտությամբ: Հայերին կարծեք ավելի շատ հետաքրքրում էր իրենց ազգային գոյավիճակի պահպանումը, մտավոր զարգացման գործը, քան դավանաբանական դատարկ թվացող վեճերը, որոնք այնքան սաստկորեն մոլեգնում էին կայսրության մայրաքաղաք Բյուզանդիոնում, առիթ տալով պալատական տեսական դավադրությունների ու ոճիրների:

Արչակ III-ի մահից հետո Արևմտյան Հայաստանում այլևս հայկական պետականությունը չպահպանվեց, կային միայն նախարարություններ, որոնք պահպանում էին իրենց որոշ իրավունքները, այն էլ ոչ թե կոչվելով տոհմական անուններով, այլ տվյալ գավառի անունով, ասենք Եկեղյաց գավառի իշխան, Դերջանի, Կարնո իշխան և այլն:

Սահմանափակ արտոնություններով և իրավունքներով գործող այդ իշխանները հանդիսանում էին Բյուզանդական կայսրության հենարանները երկրում, կիրառում էին նրա քաղաքականությունը, իրենց զինվորական միավորումներով մասնակցում էին ընդհանուր թշնամու դեմ մղվող կռիվներին:

Հուստինիանոսը աստիճանաբար ավելի է սահմանափակել նրանց իրավունքները, կիրառելով զգույշ քաղաքականություն: Թուլացնելու համար նրանց ներքին ուժը, ոմանց գրավել է դեպի մայրաքաղաք, բաց արել պետական ու զինվորական պաշտոնների դռները: Շատ Հայեր իրենց ձեռքն են վերցրել կայսրության զինվորական ուժի

նկատելի մասը: Հենց Հուստինիանոսի ամենանշանավոր գործավար-
ներից մեկը եղել է հայազգի Ներսեսը, որը մասնակցել է նրա մղած
բազմաթիվ կռիվներին և աչքի ընկել իր քաջագործություններով:
Ձեռներեց, կարող նման մարդկանցից ոմանք ձգտել են մինչև կայ-
սերական գահը և գրավել այն:

Հուստինիանոսի ժամանակ Եկեղյաց գավառը ընդարձակվել է ի
հաշիվ նրան սահմանակից այլ գավառների, իսկ կենտրոնը դարձել
է ոչ թե Երզնկան, այլ՝ Լեոնտոպոլիսը, վերանվանվելով Հուստի-
նիանոպոլիս: Ոմանց կարծիքով այդ քաղաքը գտնվել է Երզնկայից
երկու օրվա ճանապարհ հեռու, ուրիշների կարծիքով՝ ընդամենը 16
կիլոմետր դեպի հարավ, այժմյան Ջիմինի մոտակայքում:

Հնարավոր է, որ երկրաչարժից կամ որևէ պատերազմի հետևան-
քով ավերված լինելով՝ Երզնկան միառժամանակ իր տեղը գիջել է
Հուստինիանոպոլիսին, հնարավոր է նաև, որ զուգընթաց ծաղկել է
այս նոր քաղաքը, որը եղել է եպիսկոպոսանիստ և հաճախ է հիշա-
տակվել կրոնական ժողովների առիթով:

Ղազար Փարպեցու, Սերեոսի և այլ պատմագիրների վկայու-
թյուններից երևում է, որ Եկեղյաց գավառը այդ դարում ղեկավարել
են հայ իշխաններ՝ հարկատու և ենթակա Բյուզանդիոնին:

Հուստինիանոսը բոլոր հայկական երկրամասերը վերցրել է մեկ
գլխավորական հրամանատարություն տակ, հրամանատարին տվել
մագիստրոս կամ ստրատեգոս տիտղոսը: Նրան էին ենթարկվում
քաղաքական իշխանությունները, որ ինքնին նշանակում էր նախա-
րարական տների իրավասություն նվազում:

Բանակային կենտրոնն էլ, որ առաջ գտնվում էր Մելիտենն քա-
ղաքում (այժմ՝ Մալաթիա), տեղափոխվել է սահմանային Կարին քա-
ղաքը, որտեղ կառուցել է տվել վիթխարի ամրություններ, պարըս-
պապատ բերդեր:

Նման բերդեր են կառուցվել նաև Եկեղյաց գավառում: Հիշենք
հենց վերևում հիշատակված Հուստինիանոպոլիսը Երզնկայից ոչ
չատ հեռու: Շինարարական այս աշխատանքը փոխել է երկրի պատ-
կերը, նրան տվել ուրույն գեղեցկություն, որի մասին խոսում է Պրո-
կոպիտոսը:

Դրանք, սակայն, պահանջում էին նյութական մեծ զոհողություն-
ներ, որոնք անհնար էր ապահովել առանց տուրքերի մեծացման և
առանց օրինական կարգ ու կանոնի խստացման: Բանն այն է, որ
Բյուզանդական կայսրությունն ապրում էր ներքին յուրահատուկ
քայքայում: Կաշառակերությունն իր ձեռքն էր վերցրել երկրի ղե-

կավարման ամբողջ մեքենան: Ամենացածրից մինչև ամենաբարձր պաշտոնն առուծախի առարկա էր դարձել. չկար ոչ մի հանցագործություն, որի կատարողը չկարողանար արդարանալ կաշառքով: Անհնար էր ստեղծել կենտրոնաձիգ ուժ՝ առանց այս բոլորը վերացնելու:

535–536 թթ. ռեֆորմներով Հուստինիանոսը պայքար սկսեց այս վիճակի դեմ: Այդ ռեֆորմներն իրենց ուրույն կիրառումն ունեցան Հայաստանում, որի մի մասն էր Երզնկան: Կայսրը Հայտարարեց, որ Հայերը լիովին պետք է ենթարկվեն նոր օրենքներին, իսկ դա նշանակում էր վերացնել այն արտոնությունները, որոնք դեռևս վայելում էին Հայերը, շատ հարցեր տնօրինելով սեփական ցանկություններ, հաշվի առնելով ներքին ուրույն պայմաններն ու հնարավորությունները:

Նոր օրենքներով կայսրը Բյուզանդիոսին պատկանող Հայկական երկրամասում ստեղծեց չորս Հայաստան, դրանք կոչելով՝ Առաջին Հայք, Երկրորդ Հայք, Երրորդ Հայք և Չորրորդ Հայք:

Առաջինի մեջ էր մտնում Եկեղյաց գավառը և Դերջանը:

Եթե դինվորական ղեկավարության կենտրոնացումը նպաստում էր երկրի ապահովության պահպանմանը, ապա քաղաքացիական այս բաժանումը թուլացնում էր Հայերի կենտրոնաձիգ ուժը, միասնությունը: Արտաքուստ անգամ առաջադիմական թվացող ռեֆորմները խորքում հետապնդում էին Հայերի ինքնաղեկավարման թուլացման նպատակ և դա չէր կարող չնկատվել տեղական Հայ իշխանավորների կողմից, որոնց չուն դեպի մայրաքաղաք, գնալով ավելի ու ավելի էր քաջալերվում:

Կայսեր սահմանած նոր օրենքներով վերացվում էր մինչ այդ գոյություն ունեցող այն վիճակը, ըստ որի կինը զրկվում էր ժառանգական իրավունքից: Հուստինիանոսը դա համարեց խտրականություն, կնոջ իրավունքի բռնաբարում, «կարծեք կանանց Աստված չի ստեղծել», ասել է նա: Թվում է թե միանգամայն առաջադիմական մոտեցում է:

Բայց իրականում այդ օրենքն էլ հետապնդում էր քաղաքական շատ որոշակի նպատակ: Պետք է հաշվի առնել, որ ժառանգական նախկին իրավունքը վերաբերում էր առաջին հերթին հողատեր նախարարական, իշխանական դասին և նպաստում էր ֆեոդալական, կալվածատիրական խավի հարստության պահպանմանը՝ տվյալ տոհմի ներսում, սերնդից սերունդ: Նոր օրենքով հնարավորություններ էին ստեղծվում, որ այդ վաղեմի կալվածները կտրատվեն, մասնատվեն ամեն մի ամուսնության ղեպքում և բաժանվեն մանր մասերի, այլ խոսքով՝ թուլանան նաև նախարարական տները:

Մյուս կողմից՝ նյութական միջոցներ ձեռք բերելու համար կայսրը սկսեց դաժանորեն շահագործել աշխատավոր խավին: Նա հայերի վրա դրեց ծանր հարկեր, առիթ տալով լուրջ դիմադրություն, որը ղեկավարեց Հովհաննես Արշակունի իշխանը, նեցուկ ունենալով իր երիտասարդ որդուն՝ Արտավանին:

Սրանք սպանում են բյուզանդական պրոկոնսուլ Ակակիոսին, անցնում են Պարսկական Հայաստան, ապա, կրկին վերադառնալով իրենց երկիրը, ղեկավարում են բորբոքված ապստամբությունը, սպանում նաև Ակակիոսին փոխարինողին, լուրջ մտահոգություն պատճառելով Բյուզանդիոնին: Հուստինիանոսը նրանց դեմ ուղարկում է Սիտասա զորավարին, որին նույնպես հաղթել են հայերը և սպանել: Սակայն, Հովհաննես Արշակունին, ընդունելով իր մտերիմ բարեկամ Բուզես իշխանի խնջույքի հրավերը, գնում է նրա մոտ և դավաճանություն սպանվում, թեև դրանով չեն դադարում Արևմրտյան Հայաստանում ծայր առած հուզումները:

Այս բոլոր ղեպքերը կատարվել են Եկեղյաց գավառում, դիմադրությունը ծրագրվել է Երզնկայում, կամ նրա մոտակա Հուստինիանոպոլսում:

Հովհաննես Արշակունու մահից հետո հայերը դիմել են պարսից Նոսրով I թագավորին և օգնություն խնդրել: Նոսրովը, որ արդեն պատրաստվում էր պատերազմի բյուզանդացիների դեմ, հասնում է մինչև Անտիոքի դռները, սակայն հայերին ոչ միայն չի օգնում, այլ վերադարձին, Արևմտյան Հայաստանից անցնելով, իր հետ Պարսկաստան է տանում տասնյակ հազարավոր հայ գերիների, որոնցից շատերին, բոլորն էլ կույս աղջիկներ, նվիրում է դաշնակից թուրքերի թագավորին՝ խաբանին: Աղջիկները, չցանկանալով ընկնել հարեմը, ճանապարհին իրենց գցել են գետը և խեղդամահ եղել:

Այս անհաջող ապստամբությունից հետո հայ նախարարներից շատերը թողել են Հայաստանը և մեկնել Բյուզանդիոն, որտեղ նրանք ոչ միայն չեն պատժվել, այլև արժանացել են պատիվների ու բարձր պաշտոնների:

Հայերը ոչ միայն Բյուզանդական կայսրության մեջ են պետական բարձր պաշտոնների արժանացել, այլև թափանցել են բալկանյան այլ երկրներ, իշխող դիրքեր գրավել: Այս տեսակետից բնորոշ է 997 թվականին Բուլղարիայի գահի վրա մի դերջանցի հայի՝ Սամուել (Սամուիլ) Կոմսաձագի բազմելը, որի մասին խոսում է Ասողիկ պատմիչը, իսկ 1898 թ. Մակեդոնիայի Գերման գյուղում հայտնաբերվել է այդ թագավորի դամբարանը՝ ընդարձակ տապանագրով, որտեղ

տեղեկություններ ենք գտնում անգամ Սամուելի հարազատներին, այդ թվում կնոջ՝ Հոփսիմեի մասին¹:

4. ԵՐՋՆԿԱՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԳՐԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ԾՐՋԱՆՈՒՄ

Չնայած արաբական արչավանքների և Հայաստանում նրանց ունեցած գերիշխանություն մասին գոյություն ունի հարուստ գրականություն, թե՛ Հայկական և թե՛ օտար (արաբական, ասորական, հունական) աղբյուրներում, շատ հարցեր մնում են ղեռ անորոշ, մասնավորապես արաբական առաջին արչավանքների տարբերվելին վերաբերող:

Արաբների առաջին մեծ արչավանքի մասին Հովհան Մամիկոնյանը գրում է թե Հերակլ կայսրը Նոսրովին սպանելուց հետո մեկնել է Կոստանդնուպոլիս, իսկ ղրանից ուժը տարի անց մեծ զորքով Հայաստան է եկել Մահմեդի քեռորդի Աբդուհահիմը, հայերից հարկեր է պահանջել: Հայերը մերժել են և զինված դիմադրություն ցույց տվել: Աբդուհահիմի զորքերը մտել են Հայաստան, զինված ուժերով գանձել հարկերը՝ վերադարձել: Ասելով թե նա եղել է Հայքում, Բասենում, Վրաստանում, Ջավախքում, Վանանդում, Մամիկոնյանը շարունակում է. «ի սոյն ամի քակի եկեղեցին, որ յԱշտից վանսն՝ Հիմնարկեալ ի սրբոյն Գրիգորէ, և Կարապետն, որ յԻննակնեանսն, և կաթողիկեն, որ ի Թիլն»²:

Հ. Մանանդյանն այս արչավանքի թվականը համարում է ոչ թե 636-ը, ինչպես ընդունում է Մ. Չամչյանը և նրան կրկնել են հետագա բոլոր պատմաբանները, այլ՝ 640-ը:

Բայց մեզ թվականը չէ, որ հետաքրքրում է, այլ այն փաստը, որ, ինչպես վերևում մեջ բերված վկայությունից էլ երևում է, արաբներն իրենց հենց առաջին արչավանքի օրերին եղել են Եկեղյաց գավառում և ավերել են Թիլ ավանի պատմական վանքը:

Անշուշտ ուրիշ Թիլեր էլ եղել են պատմական Հայաստանում, սակայն ղրանք փոքր գյուղեր են: Որ խոսքը վերաբերում է Երզնկայի մոտ գտնվող հայտնի Թիլ ավանին, ընդունում են բոլորը: Օրինակ «Բնաշխարհիկ բառարանում» Թիլ ավանին նվիրված հոդվածում կարդում ենք. «Ավանիս եկեղեցիներուն մեջ հռչակված է Կաթողիկե

¹ Հ. Բյուրդյան, Յար Սամուելի հայկական ծագման խնդիրը, տե՛ս «Հայրենիք», ամսագիր, 1934, դեկտեմբեր, էջ 133 և հտ.: Հմմտ. նաև Կ. Քացարով, Պատմական կապեր Պուլկարիո և Հայաստանի միջև, տե՛ս «Մասիս», տարեգիրք, Սոֆիա, 1934, էջ 243:

² Հովհան Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941, էջ 286:

կոչվածը, զոր հիմնարկած էր ս. Գրիգոր և շինած ավարտած Մեծն Ներսես՝ որուն մեջ ալ թաղվեցավ իր մարմինը, Նախ գյուղեն բերելով: Այս հռչակավոր եկեղեցին և մերձակա վանքը, 639 թվին Ապտուռահիմ Մահմեդ II-ի քեռորդին Հայաստան արչաված միջոցին կործանեց և սպանեց եկեղեցավույն և վանաց սպասավորները, որով անչքացավ տեղը»¹:

Հայտնի է, որ արաբները սկզբում հարձակվել են Պարսկաստանի վրա, և 637 թ. գրավել Պարսկաստանի մայրաքաղաք Տիգրոնը, իսկ 642 թ. Նեհավենդի ճակատամարտը վերջ է տվել Սասանյան դինաստիայի դարավոր տիրապետությունը: Դրանից հետո ավելի ևս հեշտացել է Հայաստանի մյուս մասերի գրավումը:

Պարսկաստանի նման հզոր մի կայսրության այդպիսի արագ կործանումը, արաբական ուժի օրեցօր հզորացումը նկատելի փոփոխություններ են մտցրել Հայաստանի ղեկավար շրջաններում:

Ավելի է սրվել հայ նախարարների, իշխանների միջև գոյություն ունեցող հակամարտությունը: Աշխարհիկ և հոգևոր ղեկավարներն ըստ էության բաժանվել են երկու տարբեր ուղղությունների: Մեկը՝ Ներսես Գ կաթողիկոսի գլխավորությամբ, պաշտպանել է Բյուզանդիային՝ հաշվի առնելով նրա քրիստոնեական կրոնը, բարձր մշակույթը, սահմանակից լինելը և այլ հանգամանքներ: Մյուս հոսանքը, որի գլխավորողն է եղել Հայոց սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունին, նեցուկ ունենալով բնակչության մեծ մասին, ունեցել է արաբական կողմնորոշում, նրանցից սպասելով քաղաքական թեկուզ սահմանափակ ինքնուրույնություն: Թեոդորոս Ռշտունին հաշվի էր առնում նաև հարևան երկրների՝ Վրաստանի և Աղվանից աշխարհի դիրքորոշումը դեպի արաբները և դաշնակցելը հայերի հետ:

Դվինի 648 թ. Հայտնի ժողովում հայերի վճռական դիրքորոշումը ընդդեմ քաղկեդոնականության և հունական եկեղեցու գերիշխանություն, ըստ էության Թեոդորոս Ռշտունու և նրա կողմնակիցների հաղթանակն էր ընդդեմ հունասերների:

Որ Արաբական խալիֆայթի հետ հաշտ քաղաքականություն վարելը այդ թվականներին ձեռնառու էր քայքայված, հյուծված, մասնատված Հայաստանի համար, երևում է 652 թ. Դամասկոսում արաբների հետ կնքված դաշնագրից, որի մեջ հատկանշական են եղել հետևյալ կետերը. ա) Հայաստանն ընդունում է Արաբական խալիֆայության գերիշխանությունը, բ) հայերը երեք տարի ազատվում են հարկային պարտականություններից, իսկ երեք տարին անցնելուց

¹ Ս. Էփրեմյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հատ. Բ, Վենետիկ, 1907, էջ 37:

հետո տրվելիք հարկի չափը պետք է որոշվեր իրենց՝ հայերի կողմից, գ) Հայաստանին իրավունք էր տրվում ունենալու 15.000 հոգուց բաղկացած հեծելազոր, որի ծախսը հոգալու էր խալիֆայությունը: Հայկական այդ հեծյալ ուժերը պաշտպանելու էին Հայաստանի և Անդրկովկասի սահմանները, դ) Արաբական խալիֆայությունը պարտավորվում էր պահպանել Հայաստանի ներքին ինքնուրույնությունը: Արաբները չպետք է գրավեին Հայաստանի բերդերն ու ամրությունները և չպետք է այնտեղ տեղավորեին զինվորներ ու զինվորականներ, ե) օտար տերությունների և Բյուզանդիայի հարձակումների ժամանակ Արաբական խալիֆայությունը պարտավորվում էր օգնել հայերին¹:

Ինչպես տեսնում ենք, պայմանագիրը կարծեք ոչ թե հաղթող և պարտվող երկու պետությունների է վերաբերում, այլ հավասար պետությունների, անգամ հետագայում տրվելիք տուրքի քանակը որոշելու էին հայերը:

Անշուշտ արաբները կնքելով նման դաշնագիր, հետապնդում էին քաղաքական որոշակի նպատակներ և դա ամենևին էլ չէր բխում նրանց հայասիրական վերաբերմունքից: Որ դա այդպես էր, ցույց տվեց մոտ ապագան:

Նույն 652 թ. Կոստանդ II կայսրը մեծ զորքով ներխուժում է Հայաստանի խորքերը, հասնում Դվին, Ներսես կաթողիկոսի և նրա համախոհների կողմից ընդունվում պատիվներով, Դվինում հունական ծեսով մատուցում է պատարագ:

Այս խրախճանքն էլ կարճ է տևում: Թեոդորոս Ռշտունին և նրան օգնություն եկած արաբական զորամասերը ստիպում են բյուզանդացիներին նահանջել:

Արաբները բյուզանդացիների այս նոր պարտությունից հետո փոխում են իրենց քաղաքականությունը: Պատրվակ բռնելով այն, թե հայ նախարարները զործում են ինքնազուլիս, 654 թ. նրանք Հաբիբ Իբն Մասլամայի գլխավորությամբ հարձակվում են Հայաստանի վրա և սուգ ու ավեր սփռում ամբողջ երկրով մեկ: Իբն Մասլաման Արաբիա է վերադառնում մեծ ռազմավարով, հայ մեծամեծներին ու նրանց ընտանիքի անդամներին գերի վերցրած:

Արդ՝ ի՞նչ վիճակում է ապրել Երզնկան դրամատիկական ղեկավարով լի այս ժամանակաշրջանում: Անշուշտ ավելի մոտ գտնվելով սահմանակից Բյուզանդիային, հունասեր տարրն այնտեղ ավելի ուժեղ է եղել, քան Արևելյան Հայաստանում:

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն» (բուհական դասագիրք), Երևան, 1975, էջ 350-351:

Մ. Օրմանյանը, անդրադառնալով հիշյալ դեպքերին, գրում է. «Երբ Կոստանդին կայսրը 652 թ. յուր բանակով մինչև Դերջան հառաջացավ և արաբացի զորավարը չկրցավ զայն արգելել, նորեն հայոց զգացումները փոխվեցան: Հույները սկսան զորավոր երևալ, և Արաբացիք տեղի տալու կերպարան առին: Ասոր վրա անոնք, որ գրեթե բռնադատյալ միացեր էին Թեոդորոսի կազմած արաբական դաշնագիրին, կամաց կամաց կայսեր կողմը անցան: Պատմությունը հանվանե կհիշե Մուփաց, Սպերի, Բագրատունյաց, Մանանաղվո, Եկեղյաց, Կարնո, Տայոց, Բասենի, Վանանդա, Շիրակա, Ոորխոտունյաց, Մամիկոնեից, Առավելդյանց, Առանյանց, Վարաժնունյաց, Գնթունյաց և Սպանդունյաց նախարարները, որ իրենց գունդերով կայսեր հպատակություն հայտնեցին, հորդորվելով և քաջալերվելով կաթողիկոսեն և եպիսկոպոսներեն: Իսկ Թեոդորոս Ռշտունի հաստատուն մնաց ուրիշ 40 գլխավոր իշխաններով»¹:

Կնչանակի բյուզանդական և հակաբյուզանդական պայքարի օրերին Եկեղյաց գավառը կողմ է եղել Կոստանդին կայսեր հովանավորությանը:

Թեոդորոս Ռշտունու մահից հետո (654) հակաբյուզանդական քաղաքականությունը շարունակել է նրա որդին՝ Վարդ Պատրիկը: Նա հայտնել է արաբներին, որ եթե նրանք հարձակվեն հունական Հայաստանի վրա, ապա ինքը կօժանդակի նրանց:

Շապուհ Բագրատունուն վերագրվող Պատմության մեջ գրված է. «Եւ երդումն արարին միմեանց ճշմարտութեամբ: Եւ ապա ժողովեաց ըզգաւրս բազումս Սահակ որդին Հուրմիզտա արքային Պարսից եւ եկն էհաս ի երկիրն Հոռոմոց և աւար էհար զԹեոդոպաւլիս, որ է Կարնոյ քաղաք, և Դերջան և Եկեղեաց և եկեալ հասեալ ի Կոլանիայ և բնակեցաւ յեզր զետոյն»²:

Բայց շատ բան է փոխվում Հուստինիանոս II-ի գահ բարձրանալուց հետո (685): Նա վերսկսում է պատերազմը արաբների դեմ, Բյուզանդիային պատկանող նախկին հողերը ետ վերցնելու ծրագրով, հայերին էլ դիտելով որպես բյուզանդացիների թշնամիներ: 689 թ. Հայաստան է ուղարկում բյուզանդական մեծ բանակ Լեոնտիոս զորավարի հրամանատարությամբ, նրան տալով հայերի նկատմամբ անողոք լինելու հրահանգ:

Բյուզանդական զորքը, մտնելով Հայաստան, անխնա կոտորել է բնակչությունը, կողոպտել նրա ունեցվածքը, ավերել բնակավայրեր,

¹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հատ Ա, 4. Պոլիս, 1912, էջ 123:

² Շապուհ Բագրատունի, Պատմութիւն, էջմիածին, 1921, էջ 31:

այդ թվում ճարտարապետական հուշարձաններ: Ղևոնդ պատմիչը այսպես է նկարագրում Հուստինիանոսի գորքի վայրագությունները.

«Եւ յերկրորդում յամի թագաւորութեանն Յուստինիանոսի կայսեր, և յիշխանութեանն Աշոտի պատրիկի առաքէ զօր բազում ի վերայ աշխարհիս Հայոց. որք եկեալ աւերեցին զաշխարհիս աւարառութեամբ և զբազում գեղեցկայարմար շինուածս հրձիգ արարին յաւեր դարձուցանելով, և ինքեանք դառնային յաշխարհն իւրեանց»¹:

Նույն բանը վկայում է Ասողիկը, գրելով. «Իսկ Յուստիանոս ի յերրորդ ամի թագաւորութեանն իւրոյ զօր սաստիկ առաքեաց ի Հայս, և հրով և գերութեամբ քանդեցին գաւառս Իէ, ԸՌ երդ գերեալ վաճառեցին»²:

Ուրեմն քրիստոնյա հույները, որոնք եկեղեցիներում քարոզում էին անհիշաչարություն և մարդասիրություն, Հայաստանում ավերել են 25 գավառ, գերի տարել 8000 մարդ:

* * *

Նոր դարը ավելի աղետավոր եղավ Հայ ժողովրդի համար:

696 թ. արաբական մի մեծ բանակ ներխուժում է Հայաստան: 2–3 տարվա համառ կռիվներից հետո արաբները նվաճում են ոչ միայն Հայաստանը, այլև ամբողջ Անդրկովկասը, ներառյալ Վրաստանն ու Ադվանից աշխարհը: 700 թ. սկսած այդ ամբողջ տարածքը ենթարկվում է Արաբական խալիֆայությունը:

Թե արաբները ինչպիսի ահռելի տուրքեր էին դրել դժբախտ Հայ ժողովրդի վրա, այդ հարկերը գանձելու ինչ վայրագ եղանակներ էին կիրառում, Հայ ժողովրդի ազգային ու կրոնական սրբությունները ինչպես էին ոտնահարում, ստիպում Հայերին դիմելու զանգվածային արտագաղթի, այս մասին շատ է գրվել: Դրանք իրենց արտացոլումն են գտել նաև Հայ ժողովրդի անմահ էպոսում՝ «Սասնա ծռերում»:

Մեր ծրագրից դուրս է մանրամասնությունների մեջ մտնելը:

Կանգ առնենք Արևմտյան Հայաստանում տիրող դրություն վրա, այսինքն՝ Հայկական այն նահանգների, որոնք գտնվում էին Բյուզանդական կայսրության ազդեցության տակ, որոնց մեջ էր Երզնկան:

Արդեն տեսանք, թե քրիստոնյա Բյուզանդիան ինչպես էր կեղեքում քրիստոնյա Հայ ժողովրդին՝ Հուստինիանոսի թագավորության տարիներին: Այդ նույն քաղաքականությունը անփոփոխ կիրառվեց նաև հետագայում:

¹ «Պատմութիւն Ղևոնդայ մեծի վարդապետի Հայոց», Պետերբուրգ, 1887, էջ 17:

² Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, էջ 100:

Հայաստանի արևմտյան նահանգներում տիրում էր հողատիրության ֆեոդալական այն կարգը, որ կար Բյուզանդիայում: Բյուզանդիայի կայսր Լևոն III Խսավրացու հրատարակած օրենքներով Հայաստանում ոչնչացվեցին գյուղական ազատ համայնքները. «Համայնքի սկզբունքներով կազմված առանձին տնտեսությունների մեջ աշխատող գյուղացիներն աստիճանաբար կախման մեջ էին ընկնում աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալներից: ... Արևմտյան Հայաստանում կիրառվում էր նաև ստրուկի աշխատանքը: Ստրուկներն աշխատում էին հիմնականում ֆեոդալների տներում, եկեղեցիներում և վանքերում»¹:

Հայտնի է, որ Բյուզանդիայում եկեղեցիները, վանքերը ապահովված են եղել մեծ տարածություններ ընդգրկող կալվածքներով, ճորտերով: Միմյանց հաջորդող բոլոր կայսրերը իրար հետ մրցել են եկեղեցապատկան կալվածքները ընդարձակելու, վանքերում ընդգրկված հոգևորականների թիվը մեծացնելու հարցում: 7-րդ դարում մայրաքաղաք Կ. Պոլիսն ունեցել է 80 վանք, եղել են վանքեր, որտեղ ապրել են 2000-ից ավելի հոգևորականներ, նույնքան էլ կույսեր: Եկեղեցին ըստ էության իր ձեռն էր վերցրել երկրի մշակովի հողերի մեկ երրորդից էլ ավելին:

Նույն վիճակն է տիրել նաև Արևմտյան Հայաստանում 7-9-րդ դարերում:

Քիչ փաստեր ունենք Եկեղյաց գավառում այդ դարերին գործող եկեղեցիների և վանքերի մասին, բայց որ Հայաստանում նույնպես, հետևելով Բյուզանդիայի օրինակին, եկեղեցին բացառիկ ուշադրություն է արժանացել, կասկածից վեր է:

Գործել են մի քանի տասնյակ հայտնի վանքեր, որոնք հետագա դարերում ավելի են ուշադրություն գրավել իրենց կրթամանկավարժական և մատենագրական գործունեությամբ: Բոլոր հիմքերը կան ենթադրելու, որ այդ վանքերը քրիստոնյա Բյուզանդիայի ազդեցությունն արտահայտում էին: Հնարավորություն են ունեցել զբաղվելու մատենագրությամբ, քան հետագա մի քանի դարերում: 7-9-րդ դարերում Երզնկայի վանքերում ապրող հոգևորականների մեջ հատուկ կենտ անուններ ենք հանդիպում, որոնք գրական-թարգմանչական աշխատանքով են զբաղվել: 919 թ. մատենագիր և կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին այցելել է Եկեղյաց գավառը, չրջագայել վանքերն ու ճգնավորների քարայրները, այդ թվում Մանյա քարայրը, որտեղ ըստ ավանդության անց է կացրել իր կյանքի վեր-

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն» (բուհական դասագիրք), էջ 370-371:

ջին տարինները Գրիգոր Լուսավորիչը: «Տեսի անդ,- գրում է Հովհաննես Կաթողիկոսը,- փոքր ինչ փորուած այր ի ծործորս քարանձաւի միոյ դժուարամուտ դրամբք և անհամբոյր առ ի բնակել սակս քարաժեռ խոշորութեանն, յորում և տէրունեան սեղան ի նմա կանգնեալ միշտ Քրիստոսի բնակելոցն ի նմա նուիրականաց պատարագաց: Զկնի ապա ահի սրտի չոգայ կացի ընդ քարաժեռ վիմին, յորում և լուսաւորութեանս մերոյ առիթն՝ երկօրեայ ի նմա առկացեալ սպասէր կատարման սրբոյն Մանեայ... Տեսի անդ ի ծործորս և յամուրս քարանձաւաց բնակեալ արս կուսակրօնս խարաղնազգեացս գետնախշտիս, բոկազնացս խոշորաճաշակս, մշտամոռնչ յաղօթս և յաղերսալի պաղատանս աշակերտք արդար վաստակոց և ծնունդք առաքինութեան: Եւ սոքա ոչ թերևս միախուռն ի միասին բնակեալք, այլ ցանուցիր առ ստորոտով լերինն կալեալ կայանս. որք և բազմաշխատ քրտամբք երկոց իւրաքանչիւր ոք զհարկաւոր պէտս մարմնոցն վճարէին»¹:

Այլ փաստեր էլ կան, թե Երզնկայի շրջակայքի, մասնավորապես Սեպուհ լեռան լանջերի քարանձավներում որքան շատ նման ճգնավորներ են ապրել:

Պահլավունյաց տոհմից Վահրամ իշխանը Մարմաշենի եկեղեցու վրա թողել է ընդարձակ արձանագրութիւն, որից պարզվում է, որ ի թիվս այլ վայրերի, նա 986 թ. մի եկեղեցի է կառուցել Եկեղյաց գավառում:

Ամփոփելով 7–9–րդ դարերի Երզնկայի մասին մեր ասելիքը, նշենք, որ հակառակ Հ. Քյուրտյանի այն ընդհանուր բնութագրմանը, թե Երզնկան եղել է մշտավառ ջահ և լուսատու կենտրոնական փարոս, որ «դարերու մեջնն ջամբած է կրոնական, գրական, գեղարվեստական ներշնչում, լույս, կյանք, ջերմութիւն հանուր հայության, հեթանոս թե քրիստոնյա, ազատ թե գերի դարերու ամբողջ ընթացքին», գեթ չի վերաբերում այն դարերին, որի մասին խոսեցինք: Այդ բնութագրումը կարող է վերաբերվել հաջորդ մի քանի դարերին:

¹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 286–288:

ԵՐԶՆԿԱՆ ԱՂԱՆԴԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

1. ԱՂԱՆԴԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Աղանդավորական շարժումները հայ ժողովրդի պատմության ու-
շագրավ էջերից են: Դրանք արտացոլում են դասակարգային այն
խոր ներհակությունները, որոնք ուղեկցել են մեր ժողովրդին խոր
անցյալից մինչև մեր ժամանակները:

Ընդունելով հանդերձ, որ աղանդավորական շարժումների սոցիա-
լական արմատները խորապես դասակարգային են, չենք կարող ան-
տեսել նաև այն իրողությունը, որ իշխաններ, իշխանուհիներ, անգամ
հոգևորական բարձրաստիճան գործիչներ մասնակցել են շարժմանը
կամ աչք են փակել նրա դեմ մղվող պայքարին: Բայց դա ամենևին
չի փոխում շարժման գաղափարախոսությունից սոցիալական էություն-
ը, այն որ նրանում ընդգրկված են եղել հիմնականում աշխատավոր
խավերը, որոնք հավասարապես դժգոհ են եղել թե՛ կրոնական և
թե՛ աշխարհիկ չահագործողներից:

Պավլիկյան շարժումն սկիզբ առնելով Հայաստանում արագորեն
տարածվել է նրանից դուրս, թափանցել Բյուզանդական կայսրու-
թյուն, այնտեղից՝ Բուլղարիա, հարևան այլ երկրներ, մյուս կողմից՝
մխրճվել դեպի Արևմուտք, հասել մինչև Ֆրանսիա և այլուր:

Նախքան պավլիկյան շարժման մասին ըստ էության խոսելը, շատ
ընդհանուր գծերով ծանոթացնենք աղանդավորական այն խմորում-
ները, որոնք նախորդել են պավլիկյանությանը և ծնել այդ հուժկու
շարժումը:

Աղանդավորական գաղափարներ տարածվել են Հայաստանում
քրիստոնեական կրոնի ընդունումից անմիջապես հետո, որպես այդ
կրոնի ընդդիմադիր գաղափարախոսություն: Եվ որովհետև հեթանո-
սությունից դեմ մղվող պայքարը շատ սուր է եղել, մարդիկ իրենց գա-
ղափարները քարոզել են քրիստոնեության շղարշի տակ թաքցրած:

Այդպիսի աղանդավորական գաղափարախոսություններ են պաշտպանել մանիքեականները, բորբորիտները և մծղենականները, երեքն էլ օտարամուտ վարդապետություններ, որոնք Հայաստանում պարարտ հող են գտել քրիստոնեական դոգմաներից դժգոհ ժողովրդի մեջ:

Սրանք բոլորն էլ այս կամ այն կողմից հակադրվում էին քրիստոնեական կրոնի հիմնական սկզբունքներին:

Մանիքեականությունը, օրինակ, ընդունում էր չար և բարի արարիչների գոյությունը. իբր թե չարն ու բարին են ստեղծել տիեզերքը: Չարն ու բարին անսկիզբ են, գոյություն են ունեցել միմյանցից անկախ և միշտ պայքարի մեջ են եղել միմյանց դեմ: Լստ այդմ էլ մարդ արարածը կազմված է երկու տարրերից՝ հոգուց, որը բարու արտահայտությունն է, մարմնից, որը չարի կողմն է: Չարը միշտ աշխատում է հոգին պահել իր ազդեցության տակ: Մարդկանց չարի ճիրաններից ազատելու համար լույսի թագավորության կողմից աշխարհ են ուղարկվել մարգարեները՝ Բուդղան, Հիսուսը և ուրիշներ:

Մինչև այստեղ քիչ բան կա քրիստոնեությունից դեմ, քանի որ այդ կրոնն էլ կարևորություն էր տալիս հոգուն և աշխատում էր այն փրկել մարմնական վայելքի չարիքներից:

Մանիքեականությունը, սակայն բացեիքաց ժխտում էր քրիստոնեական կրոնի հիմքը կազմող մի քանի գաղափարներ, ինչպես մեռելների հարության գաղափարը, որ նշանակում էր մերժել հենց Քրիստոսի հարությունը: Քարոզում էր ուղղակի երկրպագել արեգակին, ընդունելով, որ Հիսուսի և այլ մարգարեների հոգիները պարփակված են արեգակի մեջ:

Իսկ դա զրաղաշտական դրսևորումն էր նոր կաղապարի տակ:

Մանիքեականության ամենից համարձակ գաղափարը Մարիամ Աստվածածնի անարատ հղիության ավանդության ժխտումն էր:

Բորբորիտների աղանդի դեմ մղված պայքարը նույնքան և գուցե ավելի խիստ է եղել, մի բան, որ բացատրվում է նրա հետևորդների թվի մեծ լինելով: Սրանք համարվել են անբարոյականներ, անիշխանականներ, որոնք ո՛չ օրենքի են ենթարկվել, ո՛չ կրոնքի:

Այս աղանդին հետևողներն ավելի աշխույժ են եղել Արևմտյան Հայաստանում: Հունաց պատրիարք Ատտիկոսը առաջարկել է խրատագույնս պատժել նրանց, արմատախիլ անել բորբորիտների աղանդը: Գործադրվել են պատժի սարսուղազդեցիկ միջոցներ՝ հատուկ գործիքներով մարդկանց տանջել, խանձել նրանց մարմինը՝ խարաններ դրոշմելով, վերջապես սպանել: Կան փաստեր, որ նման պատիժներ են կիրառվել բորբորիտների դեմ Դերջանում, Սպերում և այլ վայրերում:

Ինչու՞ է այսքան դաժան վարվել քրիստոնեական եկեղեցին այս ազանդին հետևողների դեմ: Պարզվում է, որ բորբորիտների ուսմունքը հատման կետեր է ունեցել հեթանոսական կրոնի հետ: Հունական և հայկական եկեղեցիները հանձին բորբորիտների՝ տեսել են հին աստվածներին վերադառնալու միտում: Բորբորիտները քարոզել են ազատ կենսացույթուն երկու սեռերի, եկեղեցական ամուսնական օրենքների մերժում:

Հինգերորդ դարի առաջին կեսից Հայաստանում տարածվել է նաև մծղնեականությունը: Սա էլ այնքան երկյուղ է պատճառել հայոց եկեղեցուն, որ 443 թ. Շահապիվանի ժողովում հատուկ օրենք է ընդունվել նրա դեմ: Այդ օրենքից երևում է, որ մծղնեականությունը տարածված է եղել նաև հոգևորականության մեջ: Արգելվել է հոգևորականներին իրենց տներում կին ծառայողներ պահել: Զանցառուները կարող էին պատժվել ամենախիստ կերպով, ընդհուպ նրանց ճակատներին աղվեսադրոշմ խարանելով, մարմնի ջղերը կտրելով և անդամալույծ դարձնելով:

Ուսումնասիրողներն այն կարծիքն են հայտնել, թե վերոհիշյալ երեք աղանդները նախապատրաստել են պավլիկյան շարժումը: Ինչ խոսք այդքան լայն տարածում գտած և հոգևորականությանը այդքան մտահոգող հերձվածային համարվող գաղափարները հեշտությունամբ չէին կարող արմատախիլ արվել հայ ժողովրդի մեջ և իրենց արտահայտությունները պիտի գտնեին քրիստոնեական եկեղեցուն ընդդիմադիր ամեն մի շարժման մեջ, սակայն, դրանով հանդերձ, հակված ենք կարծելու, որ առանց դրանց էլ՝ սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական այն խստագույն պայմանները, որ տիրում էին Հայաստանում, ծնունդ կարող էին տալ պավլիկյան շարժման նման գաղափարախոսությունների և տվել են:

Մեր հիշատակած աղանդների քարոզած մտքերից մի քանիսի առկայությունը պավլիկյանների մոտ, այդ բանի էությունը չի փոխում:

2. ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ՇԱՐՃՄԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ԵԿԵՂՅԱՑ ԳԱՎԱՌՈՒՄ

Պավլիկյան շարժման մասին հայ և օտար լեզուներով ստեղծվել է վիթխարի գրականություն: Նախախորհրդային հայ պատմագրությունը, ստեղծված մեծ մասամբ հոգևորականների կողմից, շարժումը գնահատել է ավանդական գաղափարախոսությունից դիրքերից (Բ. Սարգիսյան, Մ. Օրմանյան և ուրիշներ): Պավլիկյանների մասին

Հատուկ ուսումնասիրություն և տեղեկատու նյութեր է հրատարակել Կ. Տեր-Մկրտչյանը¹, իսկ Հատուկ Հետազոտություն ունի պատմաբան Ստ. Մելիք-Բախչյանը²:

Մենք այս հարցի վրա կանգ ենք առնելու ոչ միայն այն պատճառով, որ շարժման տարողությունը դուրս է եկել հայկական շրջանակներից և ստացել է համաշխարհային նշանակություն, ավելի քան երկու հարյուր տարի, իրենով զբաղեցնելով շատ պետությունների, այլև այն պատճառով, որ պավլիկյանների գործունեությունից հիմնական կենտրոնը Հայաստանում եղել է Եկեղյաց գավառը:

Ստ. Մելիք-Բախչյանն իր գրքում տպագրել է ուշագրավ մի քարտեզ, որտեղ ցույց են տրված աղանդի կենտրոնները Արևմտյան Հայաստանում: Բավական է մի ակնարկ գցել այդ քարտեզի վրա, համոզվելու համար թե իսկապես Եկեղյաց գավառը եղել է պավլիկյան շարժման կենտրոնը:

Մյուս կողմից՝ այդ քարտեզին նայողը հեշտությամբ կարող է համոզվել, թե ինչու նման մի աղանդ պիտի սկզբնավորվեր հենց այն վայրերում, որտեղ ժամանակին ամենից ավելի ուժեղ էր հեթանոսական կրոնը, որտեղ գտնվում էին Անահիտի, Արամազդի և այլ աստվածությունների տաճարները:

Թե երբ է առաջացել պավլիկյան շարժումը, այս մասին կան տարբեր կարծիքներ: Ամենից հավանականն այն է, որ պահպանվել է բյուզանդական սկզբնաղբյուրներում: Ըստ այդ վկայությունից, շարժումը սկզբնավորվել է 5-րդ դարի վերջերին կամ 6-րդ դարի սկզբներին:

Մանիքեական ուսմունքին հետևող սամոսատցի Կալինիկե անունով մի կնոջ որդու՝ Պողոսի անվան հետ է կապվում շարժումը³:

Ծագումով հայ այս Պողոսը ապրել է 5-րդ դարի վերջերին և 6-րդ դարի սկզբներին: Նա է հիմնադրել աղանդը, նրա գործը շարունակել են ուրիշները:

Պավլիկյանների անունը առաջին անգամ մեր մատենագրությունից մեջ հիշատակվել է 6-րդ դարի կեսերին: 554 թ. Դավիթում գումարված եկեղեցական ժողովում ընդունված «Ուխտ միաբանության Հայոց աշխարհի» փաստաթղթում դատապարտվելով նեստորականությունը, ասվում է թե այդ աղանդն իր գաղափարները վերցրել է պավլիկյաններից:

¹ Կ. Տեր-Մկրտչյան, Պավլիկյանք Բյուզանդական կայսրության մեջ և մերձավոր Հերձվածային երևույթներ Հայաստանի մեջ, Երուսաղեմ, 1938:

² Ստ. Մելիք-Բախչյան, Պավլիկյան շարժումը Հայաստանում, Երևան, 1953:

³ Նույն տեղում, էջ 135:

Բայց դրանից հետո ավելի քան մեկ դար Արևելյան Հայաստանում այլևս չի հիշատակվում հիշյալ աղանդի անունը: Մեկ էլ Հովհան Օձնեցու նախաձեռնությամբ 719 թ. Գվինում հրավիրված ժողովում է, որ ոչ միայն հիշատակվել է, այլ ժողովի ընդունած կանոններից 32-րդն ամբողջությամբ վերաբերում է պավլիկյաններին: Այստեղ հավատացյալներին հրահանգ է տրվում՝ օթևան չտալ նրանց, հաղորդակցություն չունենալ, նրանց համարել «սատանայի որդիներ»: Առաջարկվում է անհնազանդներին ենթարկել մարմնական խոչտանգումներ:

Արևմտյան Հայաստանում պավլիկյան շարժման առաջնորդն է եղել հայազգի Կոստանդին-Սիլվանը, որը ծնվել է Երզնկային անմիջապես մոտ գտնվող Մանանաղի ավանում: Գործել է 654 թվականից: Իրեն հայտարարել է Պողոս առաքյալի կողմից ուղարկված: Կարճ ժամանակում շարժումը տարածվել է ոչ միայն Եկեղյաց գավառում, այլև Պոնտոսում, Կապադովկիայում և այլ վայրերում:

Բյուզանդական կայսր Կոնստանդին IV-ը պավլիկյաններին ճնշելու համար Արևմտյան Հայաստան է ուղարկել Սիմեոն զորավարին, որին հաջողվել է սպանել տալ 27 տարի այդ աղանդը ղեկավարող Սիլվանին: Բայց հենց ինքն էլ, խանդավառվելով նոր գաղափարներով, անցել է պավլիկյանների կողմը, դարձել նրանց ղեկավարը: Կայսրը նրան հրավիրել է մայրաքաղաք և այրել խարույկի վրա:

Սիմեոնից հետո պավլիկյանների առաջնորդն է դարձել «Պողոս Հայի» որդի Գենեսիոս-Տիմոթեոսը, որը գործել է 7-րդ դարի վերջերին և 8-րդ դարի սկզբներին: Այս մարդը նույնպես կանչվել է Կ. Պոլիս և ենթարկվել հարցաքննության, սակայն, խորամանկ ու երկիմաստ պատասխաններ տալով կեղծել է, իրեն ներկայացրել հավատարիմ քրիստոնեական բոլոր օրենքներին: Պարզվում է, որ պավլիկյանների կարգախոսներից մեկն է եղել «Երգվիր, երգմանազանց եղիր, բայց գաղտնիքդ մի հայտնիր»:

Պավլիկյան շարժումը շատ ավելի մեծ ծավալ է ստացել Բյուզանդական կայսրուհի Իրենեի տարիներին՝ 797-802 թթ., երբ շարժման առաջնորդն է եղել Սեբգիոս Տյուքիկոսը:

«Սեբգիոսը,- գրում է բյուզանդական պատմիչներից մեկը,- Քրիստոսի խաչի թշնամին է, անաստվածության քարոզիչ, Աստվածամորը և բոլոր սրբերին հայհոյող, առաքյալներին թշնամի, մարգարեներին ատող, աստվածային սուրբ գրքերը խեղաթյուրող, դրանք առակաների և հեքիաթների վերածող»¹:

¹ Ստ. Մելիք-Բախչյան, նշվ. աշխ., էջ 150-208:

Այս վկայությունից կարելի է ենթադրել, որ Սերգիոսը գուցե և իր գաղափարները չարադրել է որևէ գրքում: Փաստն այն է, որ նրա օրով պավլիկյան շարժման հետևորդների թիվը հասել է հարյուր հազարների, որոնց մեջ եղել են բազմաթիվ հոգևորականներ, միանձնուհիներ, զինվորականներ:

Իրենե կայսրուհին հայ աղանդավորների դեմ կիրառել է այնպիսի պատիժներ, որոնք համեմատվել են միջնադարյան ինկվիզիցիայի պատիժների հետ: Բյուզանդական գործակալներին հաջողվել է ի վերջո անտառում սպանել տալ Սերգիոսին՝ փայտ կտրելիս: Սպանել են հենց իր կացինով:

Բայց շարժումը չի ճնշվել: Թե պավլիկյանները ինչպիսի հզոր ուժ են հանդիսացել, ցույց է տալիս այն փաստը, որ Արարական խալիֆայությունը օգտագործել է նրանց զինվորական միավորումներին՝ Բյուզանդիայի դեմ մղած մարտերում:

Բյուզանդական արքունիքը ուղղակի պատերազմական գործողություններ է ծավալել աղանդավորների դեմ: Այս անգամ էլ պայքարը գլխավորել է Թեոփիլոս կայսեր կինը՝ Թեոդորան, որը սերած է եղել Մամիկոնյան իշխանական տնից: 843–844 թթ. նա կանոնալոր բանակներով հարձակվել է պավլիկյանների վրա, նպատակ ունենալով արմատախիլ անել նրանց: Հույները ոչնչացրել են շարժման մասնակից ավելի քան 100.000 մարդ, նրանց ունեցվածքը գրավել:

Ասպարեզ է եկել Կարբեաս անուն մի սպա, որը պավլիկյան 5000 զինվորներով պայքարել է Բյուզանդական զորքի դեմ, ստանալով արարների աջակցությունը:

Հույն պատմիչի վկայությամբ Կարբեասը ունեցել է այնքան մեծ թվով հետևորդներ, որ տեղ չգտնելով, հարկադրված է եղել Երզնկայի մոտ կառուցել Տերիկ քաղաքը, որը շուտով դարձել է պավլիկյանների հիմնական և խոշոր կենտրոնը: 9-րդ դարի կեսերին բյուզանդացիները քանիցս հարձակվել են Տերիկի վրա և միչտ մատնվել են անհաջողության, ինչ որ վկայում է այդ ավանի ստրատեգիական ամուր պաշտպանական հնարավորության մասին:

863 թ. տեղի է ունեցել Պոսոնի հայտնի ճակատամարտը բյուզանդացիների և արաբների միջև: Հաղթել են հույները: Պարտվել են նաև պավլիկյան զորամասերը: Սպանվել է շարժման այդ օրերի խիզախ առաջնորդ Կարբեասը: Մի քանի տարի անց՝ 872 թվականին էլ ընկել է Տերիկը:

Սրանից հետո է, որ Բյուզանդական կայսրությունը պավլիկյաններին վերջնականապես արմատախիլ անելու համար զանգվածային

գաղթով նրանց տեղափոխել է Թրակիա և Մակեդոնիա, առանց հաշվի առնելու, թե ինչպիսի փորձանք պիտի դառնային՝ հունական եկեղեցու գլխին՝ Հենց երկրի ներսում:

Եկեղյաց գավառից և այլ վայրերից դեպի Արևմուտք են շարժվել Հայերը նաև 10-րդ դարի կեսերին: Արդեն նրանց Հետ էին նաև պավլիկյանների հետևորդները՝ թոնդրակեցիները: 970 թ. Հայազգի կայսր Հովհաննես Չմշկիկը Բալկանների հյուսիսային սահմաններն ամրացնելու նպատակով Փոքր Ասիայից Թրակիա է գաղթեցրել մեծ թվով պավլիկյանների և նրանց ընդգրկել է սլավոնների դեմ մղվող կռիվներում:

Հենց այս հախուռն տեղաշարժերի հետևանքով պավլիկյանների գաղափարները մուտք են գործել Բալկանյան ժողովուրդների մեջ, գտել համակիրների լայն շրջանակ:

Պավլիկյանների որոշակի ազդեցությունը է, որ 10-րդ դարում Բուլղարիայում առաջացել է բողոմիրների աղանդավորական շարժումը, որն արագորեն տարածվել է այդ երկրով մեկ, այս անգամ էլ մտահոգություն պատճառելով տեղի Փետղալական կարգերին:

Միաժամանակ, շարժումը, ծավալվել է դեպի Արևմուտք, հասել Շվեյցարիա, Ֆրանսիա և այլուր, անհանգստացնելով կաթոլիկական դավանանքի կենտրոն Հռոմին: Իննոկենտիոս Գ պապը հարկադրված է եղել դաժան հաշվհարդար տեսնել Արևելքից եկող այս ըմբոստ հոսանքի հետ:

Հետագայում, 14-րդ դարում, առավել մեծ խստություններ է կիրառել պավլիկյանների դեմ Ֆրանսիայի Ֆրանսուա I թագավորը¹:

Ինչպես տեսնում ենք, պավլիկյան շարժումը, սկիզբ առնելով Հայաստանից, հասունացում ապրելով Եկեղյաց գավառում, տարեցտարի մեծացել է, դարձել քրիստոնեական դոգմաները ժխտող հզոր մի շարժում, որն իր ոլորտի մեջ է առել բազմաթիվ տերություններ:

Բայց ի՞նչ գաղափարներ էին քարոզում պավլիկյանները որ այդքան մեծ քանակությամբ մարդիկ, տարբեր ազգությունների պատկանող, գայթակղվում էին և միանում նրանց:

Մեզ այստեղ չի զբաղեցնում պավլիկյանների գաղափարախոսությունն փիլիսոփայական կողմը, այն, թե նրանք ընդունում էին բարու և չարի գոյությունը, թե բարությունը պայմանավորում էին հանդերձյալ կյանքում տրվելիք վարձատրությունը: Անշուշտ քրիստոնեական կրոնի հիմնական սկզբունքները հերքող մի ուսմունք թեկուզ

¹ Ստ. Մելիք-Բախչյան, նշվ. աշխ., էջ 205-206:

արտաքին կաղապարով հատման կետեր պիտի ունենար նույն այդ կրոնի հետ:

Կարևորը պավլիկյանների գաղափարախոսությունյան սոցիալական հիմքն էր, որով էլ հենց արագորեն խանդավառվում էր կեղեքվող, հալածվող ժողովուրդը: Այդ ուսմունքը խորապես դասակարգային էր և ուներ տնտեսական ու քաղաքական շատ հստակ դիրքորոշում: Պավլիկյանները դեմ էին ամեն կարգի անհավասարության, դասական արտոնություններին, որ վայելում էին արքայական, իշխանական տները, հոգևոր իշխանությունները, առհասարակ եկեղեցական պաշտոնյաները: Քաջ գիտակցում էին, որ իրենց չարքաչ աշխատանքի արդյունքն են վայելում պորտաբույժ այդ տարրերը:

Այս բոլորը նրանք կատարում էին քրիստոնեական եկեղեցու շատ օրենքները ժխտելով:

Օրինակ նրանք հերքում էին անդրչիրիմյան կյանքի գոյությունը, որ առաջ էր քաշում քրիստոնեական եկեղեցին, բայց նրա պաշտոնյաները առաջնությունը տալիս էին աշխարհիկ վայելքներին, ապրում էին փարթամ ու ճոխ կերպով: Ուստի, ասում էին պավլիկյանները, չպետք է խաբվել հանդերձյալ կյանքի ապառնի խոստումներով և վայելել այս աշխարհում, տեր կանգնել իրենց իսկ ստեղծած բարիքներին:

Նրանք խաբեություն էին համարում Ավետարանի այն հավաստիացումը, թե Քրիստոսը ծնվել է կույս Մարիամից: Հենց դրանով էլ դեմ էին Աստվածամոր պաշտամունքին, որ քրիստոնեական եկեղեցին պարտադրել էր հավատացյալներին:

Ժխտում էին Քրիստոսի մարդեղությունյան գաղափարը, համարում նրան աստվածային երևույթ և հենց դրանով էլ մերժում այն բոլոր ծիսակատարությունները, որոնք կապվում էին Քրիստոսի խաչելության, հարության, մկրտության հետ: Առհասարակ դեմ էին եկեղեցու միջնորդ դերին, ասում էին թե յուրաքանչյուր ոք կարող է ուղղակի հաղորդակցել Աստուծո հետ:

Միաժամանակ ուզում էին վերականգնել հեթանոսական կրոնի որոշ կողմերը՝ արևի, լույսի պաշտամունքը: Վերջապես քարոզում էին ազատ սեր և ոչ թե անբարոյականություն, ինչպես նրանց վերագրում էին քրիստոնյա եկեղեցու պետերը:

Բայց այս բոլորի ընդունումը՝ նշանակում էր քրիստոնեական կրոնի հիմնական սկզբունքների ժխտում, առհասարակ հոգևորական գերիշխանությունյան վերացում, քանի որ մեր նկարագրած ծեսերի միջոցով էին ապրում բազմահազար հոգևորականները՝ վարձատրվե-

յով խաչհամբույրից, մկրտությունից, հաղորդությունից, պսակից ու այլ ծիսակատարություններից:

Ահա թե ինչու քրիստոնյա եկեղեցին հանձին պավլիկյան շարժման տեսավ իր վտանգավոր հակառակորդին:

Պավլիկյանները եթե չսպառնային քրիստոնեությունը այն հիմքից կործանելու ծրագրով, Բյուզանդական կայսրերն ու կայսրուհիները, Հոռոմի պապն ու եվրոպական թագավորները չէին դիմի ինկվիզատորական միջոցների՝ այն խեղդելու, ճնշելու համար:

Պավլիկյանների գաղափարախոսությունը հոսքը դեպի Արևմուտք, ստիպեց քրիստոնյա քարոզիչներին՝ շարժումը վարկաբեկելու համար դիմել խեղաթյուրումների: Օրինակ՝ բյուզանդական եկեղեցին անհրաժեշտ համարեց հավատացնել ժողովրդին, թե շատ հիվանդությունների, դժբախտությունների պատճառը պավլիկյանների կերպարանքով եկող չարքերն են, դևերը, սատանաները: Եվ որովհետև պավլիկյան գաղափարները Բյուզանդիա բերողները հայերն էին, ուրեմն այդ բոլորը պետք էր կապել հայերի հետ, հային համարել չարիք, դժբախտություն, և դրանով էլ աշխատել ժողովրդին հեռու պահել առհասարակ վտանգավոր հայերից:

Այս տեսակետից չափազանց բնորոշ է Բյուզանդիայի մի շարք գավառների (Թրակիա, Մակեդոնիա, Սերեզ, Քիոս կղզի և այլն) բանահյուսությունում մինչև մեր օրերը պահպանված և հայերի հետ առնչվող սնտոխապաշտական հրահանգավորումը:

Օրինակ՝ Թրակիայի չրջանում պահպանվել է այն հավատալիքը, թե եղել են **արմենիտես** անունով չար ոգիներ, որոնք վնասում են հատկապես ծննդկաններին և նորածիններին: Ծննդաբերություն օրերին նկատվող մի չարք հիվանդություններ վերագրվել են **արմենիտեսներին**, և ընդհանուր առմամբ կոչվել են **արմենիազմա**, այսինքն՝ արմենահարություն: Անգամ երեխաների հիվանդությունները վերագրում են **արմենիտես** դևերին, չար ոգիներին:

Հունաստանի արևելյան Ռումելի, Գավաքըր գավառներում երբ ծննդաբերողը գիշերով տնից դուրս է գալիս վառված ածուխ են գցում գետինը, որպեսզի արմենահար չլինի:

Սերեզի հույների եկեղեցիներից մեկում պահվում է մի հին մագաղաթյա ձեռագիր, որն օգտագործվում է բժշկության համար: Այն պարունակում է նաև Աստվածամոր նկարը՝ այսպիսի մակագրությամբ՝ **Պանագիա արմենոկրատուսա**, այսինքն՝ Արմենախափան Աստվածամայր:

Արմենիս, Արմենիտես դևերի, սատանաների գոյությունը ընդունում են նաև Քիոս կղզում:

Արմենահարության դեմ օգտագործվող բույսերն էլ, սնտոխապաչտական միջոցներն էլ դարձյալ կապվում են հայ բառի հետ: Օրինակ՝ արմենահար եղածներին բուժելու համար խոունկ և երիցուկ են վառում, իսկ երիցուկը կոչում են **արմենիա**: Տարբեր հիվանդություններ բուժում են **արմենապետրաներով** (արմենաքարեր), **արմենապորտայով** (արմենադուռ), **արմենաքսիլոներով** (արմենափայտեր), Արմենագուսպ Աստվածածինի նկարներով:

Նույնպիսի հավատալիքներ պահպանվել են Արևելյան Բուլղարիայում, որտեղ նույնպես ծննդաբերություն օրերի համար սովորական հիվանդությունները կոչվում են **արմենիքի** կամ **էրմենիքի**:

Ուշագրավ է հույների մոտ տարածված այն հավատալիքը, թե պանդուխտ հույներն էլ չեն վերադառնում իրենց կանանց մոտ՝ արմենահար լինելով հայուհիներից: Հունական բանահյուսություն մեջ պահպանվել է շատ գեղեցիկ մի երգ, որից ավելորդ չենք համարում հատվածներ մեջ բերել:

Անապատի իմ սև ծիծեռնակներ
Եվ սպիտակ աղավնիներ իմ ափերի,
Որ այնքան բարձրից գնում եք դեպ իմ հայրենիք
Մի խնձորենի ունեմ իմ տան բակում, այնտեղ թառեցեք
Եվ ասացեք իմ բարի կնոջը,
Ուզում է՝ թող մայրապետ լինի, ուզում է՝ թող ամուսնանա,
Ուզում է՝ թող զգեստները ներկի ու սևեր հագնի.
Թող չսպասի ինձ, թող չհամբերի:
Ինձ այստեղ՝ Հայաստանում ամուսնացրել են
Մի հայուհու՝ կախարդուհու աղջկա հետ,
Որը կախարդում է աստղերն ու երկինքը.
Կախարդում է թռչուններին՝ ու չեն թռչում.
Կախարդում է գետերին՝ ու չեն հոսում.
Կախարդում է ծովը՝ ու չի ալեկոծում.
Կախարդում է նավերը՝ ու չեն նավարկում.
Կախարդում է և ինձ, ու չեմ կարողանում վերադառնալ,
Ճանապարհ եմ ընկնում, ձյուն է գալիս,
Ետ եմ դառնում, աստղեր են փայլում, արև ծագում,
Թամբում եմ ձիա՝ թամբը ցած է ընկնում:
Կապում եմ սուրս, քանդվում, ընկնում է մեջքիցս,
Նստում եմ որ նամակ գրեմ, սրբվում է գրածս¹:

¹ Միք. Բարթիկյան, Հայ աղանդավորների հետքերը Հյուսիսային Հունաստանում, տե՛ս «Տեղեկագիր», ԳԱ Հասարակական գիտ., 1956, № 3, էջ 81:

3. ԹՈՆԴՐԱԿՅԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵԿԵՂՅԱՑ ԳԱՎԱՌՈՒՄ

Թոնդրակեցիների աղանդավորական շարժումը իրավամբ համարվում է միջնադարյան Հայաստանի սոցիալական ընդվզումներից ամենածավալունն ու ուժգինը, քաղաքական ակտիվ պայքարի նույնպիսի ծրագրով, ինչ պավլիկյաններինն էր: Առաջացել է նախորդի ուժեղ ազդեցությունը և կազմում է նրա շարունակությունը:

Այս նոր շարժման հիմնադիրը եղել է Սմբատ Զարեհավանցին: Նա ծնվել է Ծաղկոտն գավառի Զարեհավան գյուղում: Գալով Ապահունիք, գործել է Թոնդրակ գյուղում, այնտեղ քարոզել իր գաղափարները, որի պատճառով շարժումը կոչվել է Թոնդրակյան:

Եթե պավլիկյան շարժման մասին մեզ հասել են գերազանցապես բյուզանդական սկզբնաղբյուրների վկայությունները, դրա համար էլ նրա ղեկավարների անունների մի մասը օտար ձևով են արձանագրված՝ Սիլվանոս, Սերգիոս և այլն, ապա Թոնդրակյան շարժման մասին մեր մատենագրություն մեջ պահպանվել են բավականաչափ փաստեր, իսկ Անանիա Նարեկացին գրել է հատուկ աշխատություն:

Մենք Թոնդրակյան շարժման մասին խոսելու ենք՝ հիմնականում կանգ առնելով նրա դոկտրինաների վրա՝ Եկեղյաց գավառում:

Շարժման ղեկավար Սմբատ Զարեհավանցին անձամբ եղել է Եկեղյաց գավառում, պավլիկյանների կենտրոն Տերիկում, ըստ երեվոյթին Սերգիոսի մոտ, նրա ազդեցությունը կանգնել է քրիստոնեական դոգմաները մերժողների դիրքերում, աստիճանաբար դարձել նոր աղանդի առաջնորդը, բայց գործել է ոչ թե Տերիկում, այլ Թոնդրակում:

Սմբատն ունեցել է մեծ թվով աշակերտներ, հետևորդներ, որոնք սերնդեսերունդ շարունակել են այդ աղանդի գաղափարները երկրի ներսում և նրանից դուրս:

Շարժումն առաջացել է 9-րդ դարի առաջին կեսին, մոտավորապես 820–830-ական թթ. արագորեն ծավալվել է, լրջորեն մտահոգելով իշխող կարգերին: Բայց ի վերջո Մանազկերտի արաբ ամիրա Աբդուլ-Բարդին հաջողվել է սպանել տալ Սմբատին. նա ասել է. «Դու քեզ Քրիստոս ես համարում. Քրիստոսը հարություն առավ. ես քեզ կսպանեմ, կթաղեմ, եթե երեք օրից հարություն առնես, նոր կհավատամ որ իսկապես Քրիստոս ես»:

Բայց Սմբատ Զարեհավանցու մահով Թոնդրակյան շարժումը ոչ միայն վերջ չի գտել, այլ ավելի է բորբոքվել, ծավալվել: Հայոց եկեղեցին հարկադրված է եղել խստագույն հալածանքների ենթարկել

աղանդավորներին, ստեղծել է հակաթոնդրակյան գրականություն, որտեղ նրանք ներկայացվել են որպես հերետիկոսներ, անբարոյականներ:

Անանիա Նարեկացու աշխատությունը մեզ չի հասել, սակայն Գրիգոր Նարեկացու, Գրիգոր Մագիստրոսի և այլոց գրություններում պահպանված վկայությունները բավականաչափ գաղափար տալիս են թոնդրակեցիների շարժման էություն մասին:

Չնայած այս մատենագիրները, ելնելով Հայոց եկեղեցու պաշտոնական դիրքորոշումից, փորձել են թոնդրակեցիներին վերագրել միայն բացասական գծեր, արարքներ, պարզվում է, որ նրանց ծրագիրը տարբեր չի եղել պավլիկյաններից, իսկ որոշ հարցերում եղել է ավելի հստակ ու կտրուկ ընդդեմ քրիստոնեական եկեղեցու օրենքների:

Օրինակ՝ թոնդրակեցիները մերժել են եկեղեցական աստիճանակարգությունը՝ ձեռնադրություն, հաղորդություն, ծնրադրություն՝ որպես Աստծո հետ հաղորդակցվելու միջոցներ, մերժել են մկրտության խորհուրդը, անմահության գաղափարը, խաչի երկրպագությունը, եկեղեցական պսակը, քարոզել են ազատ սեր, մերժել են նաև ամեն կարգի զոհաբերություն՝ մատաղ, եկեղեցական նվիրատվություն, գատիկ, պաս պահել և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, սրանց մեծ մասը համընկնում է պավլիկյանների դավանած գաղափարներին:

Գրիգոր Մագիստրոսը նրանց համարել է շնական կյանքով ապրող մարդիկ, որոնք, իբր թե չընդունելով ամուսնական սուրբ պսակը, կանանց բազմությունների հետ ապրում են շնավաններում և ամեն տեսակի սեռական սանձարձակություններ են կատարում¹: Անշուշտ սա հորինված կեղծիք է թոնդրակեցիներին վարկաբեկելու համար: Իրականում նրանք քարոզել են ազատ սեր, առանց եկեղեցու միջնորդության ու կաշկանդումների: Առկա կցկտուր փաստերից երևում է, որ ապրել են համայնական կյանքով, որտեղ տիրել է կարգ ու կանոնը, զուսպ կենցաղը:

Թոնդրակեցիները Քրիստոսին չեն ճանաչել որպես մարգարե կամ աստված: «Մենք թլպատված աստված չենք պաշտում», - ասել են նրանք:

Հայ մատենագիրները նրանց մերթ համեմատել են մանիքեականների, մերթ մծղնեականների, մերթ՝ պավլիկյանների հետ: Իրականում թոնդրակյան շարժման գաղափարախոսությունը իր մեջ ընդ-

¹ Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթեր, էջ 152-160:

գրկում էր այդ բոլոր աղանդների պաշտպանած սկզբունքների էական կողմերը, որոնք ունեն խորապես սոցիալական բովանդակություն և ծառայում էին աշխատավորական խավի շահերին:

Կա մի էական տարբերություն նախորդ աղանդների և այս մեկի միջև: Մինչդեռ մանիքեականությունը, մծղնեությունը, պավլիկյան շարժումը ազգային հատկանիշների վրա շեշտ չեն դրել, թոնդրակյան շարժման գաղափարախոսները իրենց համարել են արամյան տոհմից սերածներ, այսինքն՝ բուն հայ ցեղի զավակներ: Դա շատ կարևոր իրողություն է՝ թելադրված օտարերկրյա տիրապետողների դեմ դուրս գալու, մայրենի ավանդույթները, լեզուն պահպանելու անհրաժեշտությունից, քանի որ թե՛ Արարական խալիֆայությունը և թե՛ Բյուզանդական կայսրությունը լուրջ սպառնալիքներ էին ազգապահպանման համար:

Այսպիսով՝ նրանք կարողացել են հմտորեն զուգակցել ներքին դասակարգային սոցիալական պայքարը արտաքին ճնշողների դեմ մղվող պայքարի հետ, որը խորքում դարձյալ սոցիալական էր, քանի որ օտարերկրյա նվաճողները նույնպես իրենց բազմապիսի հարկերով արյունաքամ էին անում ժողովրդին:

Հայ եկեղեցին բուռն պայքար է մղել թոնդրակյան շարժման դեմ 9–10–րդ դարերում: Չնայած դրան՝ շարժումը նոր թափ է ստացել 10–րդ դարի վերջերին և հաջորդ դարի սկզբներին: Հերետիկոսություն համարվող գաղափարները մուտք են գործել որոշ վանքերի պարիսպներից ներս:

Կճավա վանքի միաբաններից Մուշեղը Անանիա Նարեկացու աշխատությունը թոնդրակեցիների դեմ՝ համարել է զրպարտություն, գտնելով թե չպետք է հալածել այդ գաղափարները տարածողներին:

Հակոբոս եպիսկոպոսը նույնպես (11–րդ դար) կողմնակից է եղել եկեղեցական ծիսակատարությունների սահմանափակման ու պարզեցման: Նա էլ մերժել է մատաղը և ըստ էության դարձել է թոնդրակեցիների շարժման եռանդուն գործիչներից: Ուշագրավ է մատաղի մերժման առիթով նրա ասած սրամիտ միտքը: Հանցանք գործող մարդը մատաղ է անում, որ Աստված թողություն տա իր մեղքերին, իսկ անմեղ ոչխարը ինչու պիտի զոհվի նրա համար: Նա խոսքը ուղղելով ոչխարին, ասել է «Այ տառապյալ չորքոտանի, ասանք նա իր ժամանակին մեղքեր գործեց և մեռավ, դո՞ւ ինչ մեղք ես գործել, որ նրա հետ պիտի մեռնես»:

Ինչպես պավլիկյան աղանդը, այնպես էլ թոնդրակյանը լայն տարածում է գտել Մանանադիում և Եկեղյաց գավառում: Այս մասին

ընդարձակ տեղեկություններ է տալիս Արիստակես Լաստիվերցին, իր «Պատմություն» մեջ այդ հարցին նվիրված հատվածը վերնագրելով՝ «Թե ինչպես բորբոքվեց այն մոլորության հրդեհը նաև Մանանադիի սահմաններում»:

«Ծիրնի կոչված բերդաքաղաքի մոտ,- գրում է Լաստիվերցին,- որի անունով մինչև այսօր էլ ազարակն է կոչվում, ապրում էր Կունծիկ շնանուն մի արեղա, որը ծերացած լինելով՝ իր մեջ պահում էր պղծության խմորը. սա սովորել էր մի շնաբարո արեղայից, որն իր մասին տարածել էր Թե Աղվանքից է: Բայց նա սատանայի անդրանիկն էր ու նրա գաղափարների շտեմարանը, ուստի նրա բերանից գեհենի մշտաբորբ հնոցի ծուխ էր դուրս գալիս, որից շատեր թունավորվելով՝ չարամահ եղան: Այս Կունծիկը սատանայի ժիր մշակը լինելով՝ որսաց շրանույշ անունով մի կնոջ, որը նշանավոր ու պատվական ազգից էր, ազարակների տեր ու նրան էլ սահմանակից: Երբ շրանույշը նրա մահաշունչ թույնից վարակվեց, չբավականացավ միայն իր կորստյամբ, այլ շատերին էլ իրենց մոլորության գործակից պատրաստեց և առաջին հերթին իրեն տոհմակից երկու կանանց, որոնցից մեկի անունը Ախնի էր, իսկ մյուսինը՝ Կամարա, որն արդարև սատանայի կամարարն էր, սրանք երկուսն էլ հարազատ քույրեր էին, պոռնկական մոլեգին ախտով, որը հատուկ է նրանց փարախին, և կախարդական հնարանքներով եղան սատանայի վարդապետներ, որոնց գերիշխեց բոլոր չարիքների հայրը: Սրանք «Սուսերի պես սրեցին իրենց լեզուները,- ինչպես ասված է սաղմոսական երգում,- և լարեցին իրենց աղեղները՝ չար գործերի համար» և նետեր արձակելով ազնվասիրտ մարդկանց վրա՝ կարևեր ու մահացու վիրավորեցին շատ անմեղ հոգիներ: Որովհետև իրենց հայրենի ժառանգությունից ունեին երկու գյուղ, դրանք դարձրին կամակոր վիշապ օձի որջ ու ապահով հանգրվան, որտեղ բույն դնելով նա սաստկապես դուրս թափեց իր մաղձը, իսկ իրենք մատուցակելով ու խմել տալով իրենց շուրջ բնակվողներին՝ մատնեցին կորստյան»¹:

Ապա Լաստիվերցին նշում է Թե Վրվեռ անունով մի իշխան էլ միացել է այդ կանանց, դարձել նրանց կամակատարը, Թե այդ Վրվեռը առաջ եղել է ուղղափառ քրիստոնյա, իր կալվածում հիմնել է մենաստան, բարեկեցիկ կյանք ստեղծել այնտեղ ապրող ճգնավորների համար, և ամեն տարի մեծ պահքին այցելել է այդ մենաստանը, մնացել մինչև զատկական տոները, բայց, ընկնելով վերոհիշյալ քույրերի թակարդը, մոլորվել է, անբարոյական կյանք վարել նրանց հետ,

¹ Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Երևան, 1971, էջ 91-93:

դարձել Աստուծո ու նրա սրբերի թշնամին, մոռացել է իր հիմնած կրոնավոր ուխտը: «Այն տեղը,- շարունակում է Լաստիվերցին,- որ երբեմն կրոնավորների օթևան էր, որն ինքն էր շինել մեծամեծ ծախսերով ու չարչարանքներով, ուր սաղմոսասացների ու եկեղեցականների խմբերը երկնավորների ձայնակցությամբ քաղցրաձայն երգերով փառաբանում էին Աստծուն, այժմ լուռ է, ավեր ու ամայի: Իսկ հետո ի՞նչ: Այդ թշվառականը գնալով միաբանվեց այն չարազև կանանց հետ: Նրանց սեփական այն երկու ազարակները, որոնց մասին առաջ մի փոքր հիշեցինք, կոչվում էին Կաշե և Ադյուսո. սրբանք իրենց միաբանեցրին նաև այդ ազարակների բոլոր բնակիչներին. հետո դիվային կատաղությամբ մոլեզնած՝ ավերեցին այն եկեղեցիները, որ վաղուց ի վեր կառուցված էին իրենց օձաբնակ տեղերում: Եվ գյուղերում, ուր որ հարմար ժամանակ էին գտնում, իրենց հոր՝ սատանայի համար վրեժխնդիր լինելով՝ ջարդում էին մեր փրկության նշանն ու տերունական հաղթության գեները, որով խորտակվեց մահվան հաղթանակը և մեզանից վերացան կամակոր թշնամու փորձությունները»¹, այսինքն՝ խաչը:

Այնուհետև Լաստիվերցին նկարագրում է իրական մի դեպք՝ թե ինչպես թոնդրակեցիները ավերել են մի սրբատեղի: Պախրա լեռան մոտակայքում եղել է Բազմադրյուր անունով մի ավան, որտեղ կանգնած է եղել մի մեծ խաչ, որի անունով էլ գյուղը կոչվել է Սաչ: Պենտակոստի օրը «սատանայի կամակոր մշակները», այսինքն՝ թոնդրակյան աղանդի մարդիկ, գիչերով գալով այնտեղ, մուրճով ջարդել են ու մանրատել այդ խաչը և թաքուն գնացել են իրենց օձաբնակ որջերը: Երբ առավոտ քահանան գնում է որ խաչի մոտ աղոթի, տեսնում է զարհուրելի տեսարանը. պատառոտում է հանդերձները, ողբում ու ժողովրդին հավաքում իր գլխին: «Նրանք, տեսնելով այդ ապշեցուցիչ գործը՝ ողբ ու ճիչերով կրճքները ծեծելով վերադարձան. բոլորն անխտիր՝ տղամարդ ու կին, ծեր ու երեխա, միաձայն ողբում էին»²:

Բայց, ասում է պատմիչը, այդ գիչեր շատ ձյուն տեղացած լինելով, մարդիկ ոտնահետքերով գտել են թոնդրակեցիների տեղը, հայտնել իրենց հոգևոր պետին՝ Սամվել եպիսկոպոսին, որը, հավաքելով քահանաների, վանականների, հավատացյալների, այրել ու ոչնչացրել է այդ կենտրոնատեղին:

Սամվելը աղանդավորների գլխավորներից վեցին վերցնելով բերել է գյուղաքաղաքը և հրամայել է նրանց դեմքին խարանել աղվեսա-

¹ Արխատակես Լաստիվերցի, էջ 93-94:

² Նույն տեղում:

պատկեր, որպեսզի դա լինի նրանց համար ամոթի ու հանցագործության հավիտենական խարան, «որպեսզի ոչ ոք անգիտակցաբար չհաղորդակցի նրանց հետ, և նրանք որպես չար գազաններ հալածվեն բոլոր մարդկանց կողմից»:

Հետաքրքիր է նաև այս պատմության շարունակությունը: Լաստիվերցին ասում է թե ամռանը այդ երկրի գործերը կարգավորելու համար բյուզանդական կայսեր կողմից որպես դատավոր ուղարկվել է Եղիա անունով մի մարդ, որը երբ հասել է Եկեղյաց գավառը, դիմավորվել է Վրվեռի կողմից: Վերջինս բողոքել է Սամվել եպիսկոպոսի ու նրա հետ եղող մյուս հոգևորականների դեմ, ասելով թե նրանք կողոպտել են իր տունը և հրկիզելով ոչնչացրել են: Դատավորը եպիսկոպոսներին հրավիրել է իր մոտ՝ Կոթեր գյուղը: Սամվելի գլխավորությամբ հարյուրավոր մարդիկ եկել են Եփրատի ափին գտնվող Կոթեր գյուղը, նրանք համոզել են, թե Վրվեռը քրիստոնեության դեմ է գործել: Իբր թե Վրվեռը, տեսնելով որ փրկություն չկա՝ որոշել է հոռոմ լինել, այսինքն՝ բյուզանդական դավանանքն ընդունել և ազատվել: Բայց նրա համախոհները խստորեն պատժվել են:

Ի՞նչ ընդհանուր եզրակացություն կարող ենք հանգել Լաստիվերցու այս ընդարձակ նկարագրություններից:

Նախ երևում է, որ թոնդրակյան շարժման մեջ ընդգրկված են եղել ամբողջ գյուղեր ու ավաններ: Երկրորդ՝ այդ աղանդը իր ազդեցություն տակ է առել ժողովրդի տարբեր խավերին, այդ թվում ազնվականությունը, քանի որ Հրանուշը սերած է եղել իշխանական ընտանիքից և ունեցել է իր կալվածները, որոնք տրամադրել է թոնդրակեցիներին: Շարժմանը հարողների մեջ տեսնում ենք նաև հոգևորականների, ըստ երևույթին այն մարդկանց, որոնք դժգոհ էին եկեղեցական խստություններից, հակում ունեին դեպի աշխարհիկ կյանքը:

Ուշագրավ է նաև թոնդրակեցիների գործունեության ձևը. նրանք ուրեմն ավերել են եկեղեցիներ, սրբատեղիներ, հրաժարվել եկեղեցական ծիսակատարություններից:

Երևում է, որ աղանդավորական այս շարժման եռանդուն ներկայացուցիչներից Վրվեռը ապրել է Եկեղյաց գավառում, այն էլ եղել է իշխան: Նա է դիմավորել կայսեր կողմից ուղարկված դատավորին:

Պատմիչի վկայություններից երևում է նաև, թե եկեղեցին ինչպիսի ուժ է եղել և ինչպիսի իշխանություն է ունեցել: Նա կարող էր որոշել մարդկանց բախտը, նրանց դեմքերին աղվեսապատկեր խարանել՝ առանց դատ դատաստանի, առանց աշխարհիկ որևէ մարմնի լուրջ քննության: Իսկ կենտրոնից՝ Բյուզանդիայից եկած դատավորին

էլ հեշտությամբ հնարավոր է եղել բավարարել կամ կաշառքով կամ դավանափոխությամբ, որն էլ, ի վերջո, կաշառքի յուրահատուկ մի ձևն էր, քանի որ այդ մարդը վերադառնալով մայրաքաղաք, արժանանալու էր հունական եկեղեցու պաշտոնյաների գնահատմանը, գուցե և նյութական վարձատրությանը:

Ենթադրվում է, որ նկարագրված դեպքերը տեղի են ունեցել 1011 թվականի գարնանը: Բայց հիշատակված հաշվհարդարը վերաբերում էր թոնդրակյան չարժման միայն մի դրվագին: Շարժումը գնալով լայն ծավալ է ընդունել: Ակադեմիական հրատարակության «Հայ ժողովրդի պատմության» մեջ կարդում ենք.

«Թոնդրակյան չարժումը 11-րդ դարի առաջին կեսում հասավ իր զարգացման և ծավալման բարձրակետին, ընդգրկելով համարյա ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը անցնելով նաև Բյուզանդական կայսրության ենթակա գավառները: Միջագետք, իսկ Արևելքում նաև Հայոց Աղվանքի գավառները, ուստի նրանց դեմ պայքարի էին ելել ոչ միայն Հայաստանի թագավորներն ու եկեղեցին, այլև Աղվանքի կաթողիկոսները և Բյուզանդական պետությունը»¹:

Մենք շատ ընդհանուր գծերով ներկայացրինք համաժողովրդական այս չարժումը, հիմնականում կանգ առնելով Եկեղյաց գավառի հետ կապված դեպքերի վրա առանց ժամանակագրական կարգով խոսելու ուշագրավ բազմաթիվ իրադարձությունների մասին, առանց ծանոթացնելու թոնդրակեցիների առաջնորդներին մեկ առ մեկ, մի բան, որ դուրս է մեր ծրագրից:

Ըստ Գրիգոր Մագիստրոսի՝ թոնդրակյան չարժումը ունեցել է միմյանց հաջորդող բազմաթիվ առաջնորդներ, որոնցից են՝ Սմբատ Զարեհավանցու մահից հետո ասպարեզ եկած Թորոսը, Անանեսը, Արքան, Սարգիսը, Կյուրեղը, Հեսուն, Ղազարը և այլն, որոնք այդ աղանդը ղեկավարել են 170 տարի:

Պարզվում է նաև, որ այդ մարդիկ տարբեր գավառներում ունեցել են իրենց ներկայացուցիչները, նրանց հետ պահպանել են գրավոր կապ, տվել հրահանգներ:

Դրանց մասին ակնարկներ կան մեր մատենագրության մեջ:

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հատ. III, Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., Երևան, 1976, էջ 296:

ԵՐԶՆԿԱՆ ՍԵԼՋՈՒԿՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Մինչև 12-րդ դարի կեսերը Երզնկան ղեռնա գտնվում էր Բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ, բայց գտնվում էր ձևականորեն: Այդ կայսրությունն այնքան էր թուլացել, երկրի ներսում խճճվել պատերազմներով, պալատական դավադրություններով, կրոնական վեճերով, որ երեսի վրա էր թողել Հայաստանը:

Ահա այդ ժամանակաշրջանին է դուգադիպում Սելջուկյան թուրքերի միմյանց հաջորդող արշավանքների շղթան:

Համալխարհային ասպարեզ մտնող այս նոր ուժը կարճ ժամանակամիջոցում իրեն զգալ էր տալու ամբողջ Արևելքում, սարսափի մատնելով մեծ ու փոքր տասնյակ երկրների, ժողովուրդների:

Քանի որ հայ ժողովրդի ճակատագիրն էլ այդ շրջանից կապվում է մի ցեղախմբի հետ, որը մոտ ինը դար իշխելու էր նրա վրա և հասցնելու էր աննկարագրելի տառապանքներ և ի վերջո այդ ցեղերի ժառանգներից հանդիսացող օսմանցիների հետ է կապվում մեր տառապած ազգի վերջնական բնաջնջման ծրագրի կենսագործումը 1915 թվականին, ուստի շատ համառոտակի ծանոթանանք սելջուկներին, որոնք երևացին Արևելքում, և մորելիս նման հարձակվեցին դեպի Արևմուտք, Հյուսիս, հարավ, ամենուր սփռելով ահ ու սարսափ, մահ ու ոճիր, սնվեցին միլիոնավոր մարդկանց արյունով, իրենց ալիքի տակ վերցնելով Ասիա ցամաքամասի լայն տարածքը, ցասման ամբողջ ուժը թափելով սակայն Արևելքի ամենից հին ու մշակույթով հարուստ հայ ժողովրդի գլխին:

Սելջուկյան թուրքերի ցեղախմբերի նախահայրենիքը եղել է Ջինաստանի Հյուսիսում ընկած տարածքը, որտեղ նրանք հիմնականում զբաղվել են խաչնարածությամբ, բայց և աչքի են ընկել մարտունակությամբ, թալանի, կողոպուտի, սպանությունների բնազդով, հատկանիշներ, որոնք ուղեկցել են նրանց մինչև մեր օրերը՝ այդ ցեղերի օրինական ժառանգների միջոցով:

Թուրքական վերոհիշյալ ցեղերի առաջին միավորումը տեղի է ունեցել դեռևս 5-րդ դարում և մեր պատմագրություն մեջ հիշատակվում են հոներ անունով:

Ջինացիները, թուրքական այդ ցեղերի մի մասին ենթարկելով իրենց, անվանել են ույղուրներ, որոնք ավելի նստակյաց կյանք են վարել, ստեղծել են իրենց գիրն ու գրականությունը և այժմ էլ թուրքերը նրանց ստեղծած մշակույթը, գրականությունը համարում են իրենց հարատույթունը:

Մյուս ցեղերը նախընտրել են ասպատակությունը, ինչպես սելջուկները: Սելջուկների արչավանքները զուգադիպում են մի կողմից Արաբական խալիֆաթի, մյուս կողմից՝ Բյուզանդական կայսրության թուլացման շրջանին:

Արաբական խալիֆաթը, որ 7-րդ դարից ուժեղանալով, աստիճանաբար համաշխարհային տիրակալության էր ձգտել, 10-րդ դարի սկզբներից արդեն տկարացել էր: Դրան նպաստել էր առաջին հերթին ներքին կենտրոնախույս ուժերի և նվաճված ժողովուրդների պարբերական ապստամբությունների շղթան:

Արաբները աշխատել են օգտագործել Միջին Ասիայից եկող ռազմատենչ այս ցեղերի ուժը՝ իրենց խարխված իշխանությունը վերականգնելու համար: Սելջուկներից կազմել են զորագնդեր, դրանք հանձնել աչքի ընկնող ցեղապետների, նրանց տալով էմիր տիտղոսը:

Սկզբնական շրջանում նրանք արդարացրել են խալիֆաների հույսերը, գործելով ոչ միայն մայրաքաղաք Բաղդատում, այլև Եգիպտոսում, Փոքր Ասիայում, Ասորիքում: Իններորդ դարի կեսերին Հայաստան արչավող Բուղան այդ զորավարներից էր, որ նվաճեց երկրի գլայի մասը:

Սակայն, թուրքական ցեղեր հետզհետե ուժեղանալով, իրենք են դառնում պատուհաս Արաբական խալիֆաթի համար: Նրանք ստեղծում են փոքր պետություններ, մերթ ընդ մերթ իրենց զենքը դարձնելով արաբների դեմ:

10-րդ դարում թուրքական մի ցեղ հիմնում է Ղազնևիների սուլթանությունը Խորասանում, սակայն լուծվում է պարսիկների մեջ: Այդ դարի երկրորդ կեսին Թուրքեստանում առաջացել է մի նոր շարժում, որից հենց պիտի ծնվեր Սելջուկյան թուրքերի կայսրությունը: Շարժումը սելջուկյան է կոչվել նրա հիմնադիր Սելջուկի անունով, որի գործը շարունակել են որդիներն ու թոռները: Սրանց նախնիները թուրքական օղուզական Քընըք ցեղի առաջնորդներն են եղել, որոնք, համախմբվելով Սելջուկի չուրջը, ստեղծել են ռազմական վիթխարի

ուժ:

Շուտով, սակայն, սկսվել է ներքին պառակտումը: Սելջուկյան առաջնորդները թողել են իրենց բնակավայրերը և 10-րդ դարի 60-ական թվականներից հաստատվել են Սամարղանդում ու Բուխարայում: Հենց այդ ժամանակ էլ ընդունել են իսլամական կրոնը:

Սելջուկի որդիներից Արսլանը 1025 թ. իշխել է Բուխարայի սելջուկյան պետությունը, կռվելով դազնեխների դեմ, պարտվել է:

Սելջուկի թոռներից Տուղրիլը և Չակիրը 1040 թ. հաղթել են դազնեխներին, ետ մղել նրանց, և սկսել աշխարհակալական հարձակումների մի շրջան՝ արշավել դեպի Իրան, Իրաք, Անդրկովկաս, Փոքր Ասիա:

Հայ ժողովրդի համար կատարյալ աղետ է եղել ուղմատենչ ու վայրագ այդ ցեղերի հարձակումը Հայաստանի վրա:

Մատթեոս Ուռհայեցին ասում է թե սելջուկ զինվորներն ունեցել են երկար մազեր՝ կանանց նման: Զինված են եղել նետ ու աղեղով, աչքի են ընկել զաժանությունը, անողորմությունը: Ոչ այնչեռի հարգանք են ճանաչել, ոչ գուժ՝ մանուկների նկատմամբ: Նրանք ունեին արյունարբու գազանների բնավորություն, սարսափելի էին իրենց տեսքով, նրանց դեմքի արտահայտությունը տեսողները ահաբեկվում էին ու զարհուրանքի մատնվում¹:

1029 թ. սելջուկները ներխուժել են Հայաստան, հրի ու սրի մատնել երկիրը, ավերել, թալանել, գերի վեցրել կանանց ու երիտասարդների, որոնց դարձրել են ոչ միայն աշխատող ուժ, այլև իրենց անասնական հաճույքի առարկան: Արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ասիրը վկայում է, որ նրանք Հայաստանում շատ մարդ սպանելուց, մեծ ավար ու բազմաթիվ գերիներ վերցնելուց հետո վերադարձել են իրենց կենտրոնատեղին՝ Ուրմիա և Համադան:

Սելջուկյան թուրքերի մի այլ խումբ Հայաստան է ներխուժել 1037 թվականին և կատարել է նույնպիսի կոտորած ու թալան: Վերջապես նրանք մի արշավանք էլ կազմակերպել են 1042 թվականին, 50.000 զորքով հարձակվել են Վասպուրականի վրա, վերադարձել մեծ կողոպուտով:

1043–1044 թվականներին օղուզ թուրքերն իրենց հերթական հարձակումների ընթացքում այնքան շատ են թալանել հայերին, այնքան գերիներ վերցրել, որ Մերձավոր Արևելքի գերեվաճառությունն շուկաներում հայ աղջիկների գինը էժանանալով՝ իջել է 5 դինարի, իսկ տղաներին մարդիկ ձրի են վերցրել: Այդ անմեղ ու դեռահաս

¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ 31:

երիտասարդները վաճառվում կամ նվեր էին տրվում՝ բարբարոսների սեռական բնագոյին հագուրդ տալու համար:

Թուլացած, խեղճացած բյուզանդական կայսրոսները չէին կարողանում պաշտպանել հայերին և տրամադիր էլ չեն եղել: Պարզապես թողել են բախտի քմահաճույքին: Ավելին՝ կա վկայություն, որ իրենք էլ մասնակցել են ավարատություններին, անգամ այրել, ոչնչացրել են հայկական վանքերի ձեռագրերը:

Նման պայմաններում սանձարձակ ազատություն կարող էին գործել ասպատակող ցեղերը: Այս տարիներին, - գրում է Արիստակես Լաստիվերցին, - երկնքի բարկության դուռը բացվեց մեր աշխարհի վրա. և մեր դեմ շարժվեց Թուրքեստանից բազում զորք, որոնց ձեռքն արագրեցին էին, ինչպես արծիվները, իսկ նրանց սմբակները հաստատուն էին ապառաժի նման: Նրանց աղեղները ձեռք բաշխեցին էին և նետերը սուր էին. նրանք կտրիճի պես գոտևորված էին և նրանց կոշիկները կապերը պինդ ամրացված էին: Փայով Վասպուրականի գավառը՝ քաղցած գայլերի նման, որոնք չեն կշտանում ուտելուց՝ հարձակվեցին քրիստոնյաների վրա: Եկան մինչև Բասեն գավառը, մինչև մեծ դաստակերտը, որ կոչվում է Վաղարշավան և քանդեցին ու ավերեցին սրով, հրով ու գերեվարություններով քսան և չորս գավառ¹:

Բյուզանդական կայսրության հետ կնքված պայմանագրի համաձայն, 1049–1053 թթ. սելջուկները դադարեցրել են արշավանքները դեպի Հայաստան: Նրանք այդ տարիներին զբաղված են եղել Բաղդատը գրավելու ծրագրով, սակայն 1054 թ. մեծ բանակով նորից են հարձակվել, կողոպտել են Տարոնը, հասել մինչև Երզնկա:

Այս նոր արշավանքը ղեկավարողը եղել է Տուղրիլ բեգը: 1058 թ. Բաղդատի խալիֆը Տուղրիլին շնորհել է սուլթանի կոչում: Տուղրիլը հիմքն է դրել Սելջուկյան մեծ պետության, շարունակելով մահ ու ավեր տարածել ամեն կողմ, մասնավորապես Հայաստանում: Դիարբեքիի և Ամիդի գերեվաճառական շուկաները կրկին լեցվել են հայ աղջիկներով ու պատանիներով, որոնց մեջ անշուշտ պիտի լինեին մեծ թվով երզնկացիներ:

«Այսպիսով, - կարդում ենք «Հայ ժողովրդի պատմություն» 3-րդ հատորում, - թեև Տուղրիլ բեգի ժամանակ՝ 1025–1063 թթ. կատարվող սելջուկյան արշավանքները չհանգեցրին Հայաստանի նվաճմանը, սակայն ամայացնելով Հայաստանը և թուլացնելով Բյուզանդիայի արևելյան սահմանների պաշտպանական գծերը, հող նախապատրաստեցին ոչ միայն ամբողջ Հայաստանի, այլև Բյուզանդական կայս-

¹ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 38:

րության Փոքր Ասիայի արևմտյան նահանգների նվաճման համար»¹:

Տուրքիի հաջորդը՝ Ալփասլանը գրավել է Անին, Սերաստիան, իսկ վերջինիս հաջորդ Մելիքշահի իշխանությունն շրջանում (1072–1092) ամբողջ Հայաստանն արդեն գտնվում էր սելջուկների տիրապետության ներքո: Այս տիրակալի օրոք Սելջուկյան պետությունը հասել էր իր հզորության գագաթնակետին, գրավել Եգիպտոսը, Ասորիքը, Փոքր Ասիան, Արևելքից էլ մինչև Բուխարան, Սամարղանդը, Քաշկարի պետությունը:

Եթե նախընթաց շրջանում սելջուկների քաղաքականությունը եղել է գրավված երկրները ամայացնելու, թալանելու, մարդկանց անխնա կոտորելու ծրագիրը, ապա Մելիքշահի իշխանության տարիներին, սելջուկները վարել են իրենց գրաված երկրներում տիրապետությունը ամրապնդելու, Հայաստանում թուրքեր բնակեցնելու, երկրի ազգային դիմագիծը փոխելով՝ վերջնականապես այն որպես տարածք նվաճելու քաղաքականություն:

Մելիքշահի մահից հետո, 1092 թվականից սելջուկների հզոր պետությունը աստիճանաբար մասնատվում է, թուլանում: Ստեղծվում են փոքր սուլթանություններ, աթաբեկություններ:

Հենց Հայաստանի մեծ մասը գտնվում էր նման սուլթանությունների իշխանության տակ, թեև որոշ գավառներ ունեին իրենց սահմանափակ իրավասություններով հայ իշխաններ:

2. ԵՐԶՆԿԱՆ ՍԵԼՋՈՒԿՅԱՆ ԳՐԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Որ Երզնկան եղել է թատերաբեմ վերևում նկարագրված կոիվների, այլան-թալանի ու կոտորածների, կասկածից վեր է: Քաղաքը մի հորդայի ձեռքից անցել է մյուսին, ամեն մի հարվածից լինելով ավելի ու ավելի արնաքամ, տալով մեծ քանակությամբ զոհեր:

Ըստ երևույթին սելջուկյան արշավանքների առաջին շրջանում Երզնկան ունեցել է Բյուզանդական կայսրությանը հարկատու տեղական հայ իշխաններ: Բայց այդ իշխանների իրավասությունը հարկեր հավաքելուց և տեղ հասցնելուց այն կողմ չէր կարող անցնել: Նրանք ոչինչ չէին կարող անել սելջուկյան հորդանների դեմ ժողովրդին պաշտպանելու ուղղությամբ: Բաղդատի գերեվաճառական շուկաներում կարող էին լինել նաև Երզնկայի հայ իշխանների ազդեցիկներն ու տղաները: Լաստիվերցին նկարագրելով սելջուկների հերթական արշավանքներից մեկը, ասում է, թե երբ նրանք մտել են

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. III, էջ 454:

Մելիտինն, հույների փոքրաթիվ խումբը գիշերով կովի է բռնվել թշնամու հետ, բայց ոչինչ չի կարողացել անել, դիմել է փախուստի: «Իսկ քաղաքում բռնվածներին բոլորին սրակոտոր արին և տասներկու օր մնալով այնտեղ, քաղաքն ու նրա շրջակա դաստակերտները հիմնահատակ ավերվեցին: ... Բայց Եկեղյաց գավառից ներքև ընկած գավառները, որով անցան գիշերը, երբ իմացան Մելիտինեին հասած աղետները, աղեղնավոր զորքերի մեծ բազմություն հավաքեցին և բռնեցին ճանապարհի կիրճերը»¹:

Լաստիվերցին ցնցող տողերով է նկարագրել 1054 թ. աղետավոր արչավանքի սարսափները՝ Երզնկայի մոտակայքի գավառներում: Նա գրում է. «Այն աղետները, որ այն ժամանակ նրանք հասցրին, ո՞վ կարող է գրի առնել և կամ ու՞մ միտքը կզորի թվել. որովհետև ամբողջ երկիրը լցված էր դիակներով. չեներն ու անչեն վայրերը, ճանապարհներն ու անապատ տեղերը, քարանձավներն ու առապարները, անտառախիտ ու ապառաժոտ վայրերը, բոլոր շինանիստ տեղերում հրկիզելով ավերեցին տներն ու եկեղեցիները, որոնց կրակի բոցը ավելի էր բարձրանում, քան Բաբելոնի հնոցին: ... Այս աղետները կրելով՝ երկիրը սուգ հագավ ու կործանվեց, որովհետև ոչնչացան նրա բնակիչները. ամբողջ աշխարհից իսպառ վերացավ ուրախությունը, ամեն տեղ միայն ողբ ու հառաչանք, բոլոր տեղերում միայն լաց ու կոծ, ո՛չ մի տեղ չեն լսվում քահանաների երգերն ու Աստծու փառաբանությունն ձայնը, ո՛չ մի տեղ չեն բացվում գրքերը՝ լսողներին խրատելու և մխիթարելու համար, որովհետև ընթերցողները սրամահ եղան հրապարակներում, իսկ լսողները՝ այրվեցին ու մոխրացան: Ո՛չ մի տեղ չի լսվում հարսանիքի ձայն, ոչ էլ նորածին մանկան ավետիք, ... արոտներում չի խմբվում նախիր, ոչ էլ գառներն են դաշտում խայտում, էլ ո՛չ հնձվորն է դիզում խրճերը և ո՛չ էլ լսում է անցնող մարդկանցից գովեստի խոսքեր, չեն լցվում կայերն այլևս ցորենով, և հնձաններում չի ճողփում գինին. ո՛չ այգեկուլի ժամանակ ուրախ ձայներ են լսվում, ո՛չ ծանրանում են պահարանները կուժ-սափորներով: Այս բոլորն ահա վերացան-կորան ու չեն երևում:

Ո՞ր Երեմիան պիտի ողբա մեր այս կործանումը, ճանապարհներից ու լեռներից միչտ ողբեր երգելով... Վա՛յ ինձ, որ ես եմ վիպերգում սրանք... Իսկ այն կոտորածը, որ եղավ Դերջան ու Եկեղյաց գավառներում և նրանց միջասահմաններում, ոչ ոք չի կարող նկարագրել, բայց դու պատմածներովս չափի՛ր այն»¹:

¹ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 84:

Լաստիվերցին այստեղ խնայում է ընթերցողին ու չի նկարագրում Երզնկայի ողբերգությունը, բայց նկարագրում է մի այլ էջում, 1057 թ. արչավանքի առիթով: Նա գրում է.

«Բայց որովհետև տեսան երկիրը անտերունչ է և առանց պահապանի, այդ պատճառով էլ չարի արբանյակները նորից վերադարձան և մտնելով Մանանաղի գավառը՝ բաժանվեցին երկուսի. մի մասը գնաց Եկեղյաց գավառ և գիշերով Հարձակվեց այնտեղ եղած քաղաքի վրա. անօրենները քաղաքը գտան անպատրաստ և անփույթ: Այնտեղ կատարված աղետավոր ու ողորմագին չարիքները ես անկարող եմ գրի առնել, քանզի երբ որ առավոտ լուսացավ, այնքան լալագին ու խոռվահույզ մի տեսարան էր այնտեղ երևում, որ և՛ քարերին, և՛ բոլոր անշունչ արարածներին անգամ, հառաչել, ողբալ էր տալիս. այդ ո՞ր տեսնողը չէր դողա ցավից, այդ որի՞ սիրտը չէր կտրատվելու, որի՞ աչքերը չէին խավարի՝ միգով մթամած, հրապարակները, տներն ու ընդարձակ սրահները, նրբափողոցներն ու այգիները լի էին դիակներով. քաղաքի գրեթե ամբողջ սահմանը ներկված էր կոտորվածների արյամբ. կային շատերը, որոնք դեռ հոգին չէին ավանդել. կտրված ձայնով ծանր էին շնչում. ոմանց չարաչար, անողոքարար վիրավորելով՝ փորտոխքն էին դուրս թափել գետին, լյարդը հանելով՝ բերանը դրել և նույնիսկ ուտել էին ստիպում դեռևս կենդանի մնացածներին:

... Քաղաքը և նրա չրջակա գյուղերն ու ագարակները պաշարեցին այնքան, մինչև որ մարդկանցից ոչ ոք կենդանի չմնաց, բացի բերդերում եղածներից: Իսկ անօրենները, ավարով լիացած ու հագեցած, քաղաքն այրեցին և վերցնելով գավառի գերիներին ու կողոպուտը՝ կրկին ետ դարձան»:

Ապա, խոսքն ուղղելով դժբախտ Երզնկային, Լաստիվերցին ողբում է այսպես. «Այս է վշտամբեր քո պատմությունը, ո՞վ քաղաք, այլևս ոչ թե բնակիչներիդ համար ապաստանելու քաղաք, այլ կորստյան խորխորատ. քո բազմատեսակ աղետներից մենք դեռ միայն մի փոքրը հիշատակեցինք»²:

Ինչպես ասացինք, այս բոլորը կատարվում էր այն տարիներին, երբ Երզնկան դեռ ձևականորեն գտնվում էր Բյուզանդական կայսրության տիրապետությունից: Սելջուկներն այդ քաղաքը գրավել են 1071 թվականին: Երկրի տերը դառնում է Մանկուճակ Թյուրքմեն ամիրան՝ Ալփասլանի զորավարներից մեկը, նրա նման արյունարբու

¹ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 56-58:

² Նույնը, էջ 76:

մի բռնակալ:

1097–1165 թվականներին Երզնկան գտնվում էր Դանիշմանյանների տիրակալության տակ: Նրանց ձեռքում էին նաև Կեսաբիան, Սեբաստիան և Մելիտինեն: Այս ամիրայական տան Հիմնադիր Տիլու Դանիշմենդը ենթադրվում է, որ եղել է մահմեդականություն ընդունած Հայ՝ Հրահատ Լիպարիտյանը: Բայց դա չի խանգարել, որ ամենամոլեգին քաղաքականություն վարի իրեն ծնող ժողովրդի դեմ, կոտորի, տանջի:

«Երեք ահեղ բռնակալք,- գրում է Ղ. Ալիշանը,- որք Պոնտոսի ափունքեն մինչև ի Միջերկրականն և մինչև Արարիա տիրապետին, շատ հեղ քրիստոնեից, երբեմն ալ իրարու վախ ձգելով, մեջերին քրիստոնեից ամեննն ահարկուն և ատող Տենիշմենտն էր,- մեկալներուն ասպատակութեննն քիչ վերջը ինքն ալ ասպատակեց Երզնկա և Կամախա կողմերը և շատ ավարով դարձավ ի Սեբաստիա»¹:

Այս բոլորով Հանդերձ՝ սելջուկյան ազդեցության երկրորդ շրջանը որոշ չափով տարբեր էր առաջինից: Եթե առաջինում նվաճողները հարձակվում էին հայկական գավառների վրա, կողոպտում և հեռանում էին, իրենց ետևում թողնելով մահ ու ավեր, իսկ քրիստոնյաների բնաջնջումը միայն ուրախություն էր պատճառում, ապա երկրորդ շրջանում, ինչպես ասացինք նախորդ էջերում, Մելիքշահի օրոք վարում էին այլ քաղաքականություն: Անհրաժեշտ էր ունենալ երկիրը մշակող, շենցնող ժողովուրդ, նաև արհեստավորներ, առևտրով զբաղվողներ: Քարուքանդ քաղաքներն ու գյուղերը ոչինչ չէին կարող տալ նրանց: Ահա թե ինչու մեր մատենագիրները Մելիքշահի մասին խոսում են ավելի բարյացակամորեն, քան Տուղրիլի, Ալփասլանի մասին:

Ֆիզիկական բնաջնջման վտանգի մասնակի նվազումը չէր նշանակում Երզնկայի հայերի ապահովություն ու հանգիստ կյանք: Ժողովուրդն իր աշխատանքի ամբողջ արդյունքը հանձնում էր տիրապետողներին, իրենց մոտ թողնելով այնքան, որքան անհրաժեշտ էր սովամահ չլինելու համար, հաջորդ տարի կրկին վար ու ցան անելու համար:

Իսկ դա նշանակում էր, որ ժողովուրդը հնարավորություն չունեիր զարկ տալու հոգևոր զարգացմանը, ստեղծելու մշակութային արժեքներ:

Այդ երկու դարերի վերաբերյալ աննշան փաստեր են մեզ հասել, կապված մշակութային երևույթների հետ:

¹ Ղ. Ալիշան, Ծնորհայի և պարագա յուր, Վնեստիկ, 1873, էջ 224:

Կա փաստ, թե 1183 թ. Երզնկացի երկու կանայք՝ Գոհարն ու Սոսրովիդուխտը վերանորոգել են տվել մի Ավետարան և նվիրել են Երզնկայի ս. Աստվածածին եկեղեցուն¹: 1131 թ. էլ Անիից մի պատանի մեկնել է Երզնկա, Գրիգոր Լուսավորչի վանքում կրթություն ստանալու:

Ուրիշ նման փաստեր էլ կան, սակայն, դրանով հանդերձ, դրանք ամենեկին վկայություններ չեն Երզնկայի մտավոր աշխուժացման:

Ձի եղել նաև հասարակական, քաղաքական կյանք: Ժողովուրդը ապրել է տեական սարսափների տակ, տնտեսական ծանր պայմաններում:

Բոլոր նվաճողներն էլ, լինեն դրանք բյուզանդացիներ, արաբներ կամ սելջուկներ, պիտի որ Հայաստանում ունենային տեղական լեզվին, բարբերին ծանոթ հենարաններ, վասալ իշխաններ, որոնք հարկատու լինեին տերերին: Բայց այդ մարդիկ նույնպես, կիսաիշխանական կյանքով ապրելու համար իրենց հերթին պիտի ճնշեին ժողովրդին, լրացուցիչ հարկեր վերցնեին: Նման իշխանների մեջ եղել են մարդիկ, որոնք տարված կերուխումով, հարստանալու տենչով ամենեկին չեն մտածել ժողովրդի մասին, բայց եղել են և հոգևոր ու քաղաքական պետեր, որոնք զարկ են տվել կրթական, մատենագրական աշխատանքին, վանքերին կից հիմնել են դպրոցներ, գրչագրական կենտրոններ, քաջալերել են մատենագրությամբ զբաղվողներին, ինչպես պիտի տեսնենք հաջորդ գլուխներում:

¹ Գարեգին Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրաց, հատ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 493-494:

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ 12–13-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Սելջուկյան տիրապետությունից առաջին շրջանից մեզ է հասել մի ավատատիրոջ անուն, որը հայ մատենագրությունից մեջ կոչվում է Վահրամշահ, օտար աղբյուրներում՝ Բահրամշահ: Թե ինչ ազգություն է պատկանել և անմիջապես ում հարկատուն է եղել, որոշակի չգիտենք:

Միքայել Ասորին գրում է, թե 1178 թ. Նյիճ Ասլանի որդին գորք հավաքեց, որպեսզի պատերազմ մղի իր հոր դեմ. «զի Հասան գորպպետն սուլտանայ դայրացուցեալ էր զսուլտանն ի վերայ որդւոյն. և յորժամ կամէին դիպիլ միմեանց պատերազմաւ, Վահրամշահն՝ փեսա սուլտանին, տէրն Եղնկային, անցաւ ի մէջ և արար խաղաղութիւն»¹:

Այլ աղբյուրներ մի քիչ ավելի են լուսաբանում Վահրամշահի իշխանությունից պատկերը: Արաբական աղբյուրներում, որտեղ նա կոչվում է Մենկուչիկ Ֆահր էդ-Դին, ասվում է թե այդ մարդը Երզնկայի տերն է եղել 1189 թվականին, թե դրանից առաջ որքան է իշխած եղել՝ հայտնի չէ. եթե ընդունենք Միքայել Ասորու հավաստիացումը, առնվազն մեկ տասնամյակով առաջ պիտի գնանք: Մահվան թվականը չատ ավելի որոշակի է՝ 1225 թվականը:

Կա նաև վկայություն, որ Վահրամշահին հաջորդել է նրա որդին՝ Մելիք Ալա էդ-Դին Դաուդշահը: Եվ որովհետև Վահրամշահը իր պաշտոնը ստացել է ժառանգական իրավունքով, ուրեմն ավելի քան կես դար Վահրամշահի գերդաստանին է պատկանել Երզնկան: Պատկանել ենք ասում, որովհետև այդ իշխանները ոչ թե որպես պետական պաշտոնյաներ են ղեկավարել երկրամասը, այլ որպես ֆեոդալական կալվածատերեր: Նրանցն էր եկամտի մեծ մասը, իրենց հերթին նրանք էլ հարկատու էին սուլթանին:

¹ «Ժամանակագրություն տեառն Միխայելի Ասորոց պատրիարքի», Երուսաղեմ, 1871, էջ 497:

Միջանկյալ ասենք, որ այդ շրջանում Հայաստանը սելջուկյան մի մեծ տոհմի ձեռքին է եղել, տասը եղբայրների իրավասությունն տակ, որոնցից յուրաքանչյուրը նստել է մի մեծ քաղաքում, մերթ սատար կանգնելով մյուս եղբայրներին, մերթ պատերազմի դուրս գալով մեկ-նումեկի դեմ:

Վահրամշահի օրով է, որ հռչակավոր բանաստեղծ Մելվանա Ջելալ էդ-Դին Ռումին փոքր հասակում հոր հետ անցել է Երզնկայից՝ Կոնիա մեկնելիս:

Սելջուկների պատմաբան Իբն Բիբին իր «Սելջուկնամե» գրքում ընդարձակորեն խոսել է այդ տարիների Երզնկայի մասին. «Երզնկա երկիրներուն ամենագեղեցիկն է և ամենահաճելի շրջանը, որուն քովեն կանցնի Եփրատ, արևելյան հովերուն շունչը կը զգվե մանուշակները և լեռնային ծաղիկները»¹:

Վահրամշահի որդի Ալա էդ-Դին Դաուդշահը եղել է մեծամիտ, չվայտ կյանք վարող մարդ, շարունակ կերուխումներ, խնջույքներ է կազմակերպել՝ հորից ժառանգած Երզնկայի ամենաշքեղ ապարանքներում:

Այդ տարիներին միառժամանակ Երզնկայում, նրա պալատում է ապրել արաբ գիտնական բժիշկ Աբդուլ Լաթիֆը, որը նույնպես գրի է առել ժամանակի քաղաքական դեպքերից որոշ դրվագներ: Նա պատմում է, որ Դաուդշահը եղել է զարգացած մարդ, աստղաբաշխ, մաթեմատիկոս, բանաստեղծ, սակայն ունեցել է հակառակորդներ: Իկոնիայի սելջուկյան սուլթան Քեյ-Կուբադը նրան ուղարկել է Ագ-չեհիր, 1227 թ. Երզնկան վերցրել է իր գերիշխանությունն տակ, ապա հանձնել է Մելիք Ղիա էդ-Դին Քեյ-Սոսրովին:

Հիշյալ սուլթանը ունեցել է շինարարական նկատելի գործունեություն: Վերակառուցել է բերդեր, ամրություններ, Երզնկայի և Դերջանի գավառներում կառուցել աղոթատեղիներ: Դրանցից մի քանիսի հետքերը կամ ամբողջական կառույցները պահպանվել են մինչև մեր օրերը, ինչպես Մամալսաթունի հայտնի Թյուլբեն:

Պարզվում է, որ Ալա էդ-Դին Դաուդշահի հեռացումով փաստորեն վերջ է գտել Մենկուչիկների գերդաստանի տիրակալությունը Երզնկայում: Դրանից հետո այնտեղ իշխել են սելջուկ տարբեր իշխաններ, որոնք երբեմն կոչվել են նաև թագավորներ:

1243 թ. Երզնկան գրավել են մոնղոլ-թաթարները: Առաջացել է վարչատնտեսական և իրավական նոր գոյավիճակ:

Երզնկացիները լուրջ դիմադրություն են ցույց տվել նրանց: Կիրակոս Գանձակեցին նկարագրելով մոնղոլների այդ արշավանքը,

¹ Հ. Քյուրայան, Երիզա, էջ 96:

գրում է. «Եւ եկին պաշարեցին զԵղնկայն և բազում մարտիւք մարտեան ընդ նմա. և բնակիչք քաղաքին բազում հարուածս հասուցեալ ի վերայ գօրացն թաթարին: Ապա սկսան խարէութեամբ արտաքս կոչել՝ սիրոյ աղագաւ, և նոցա հաւանեալ եկին, քանզի ոչ ունէին ուստեք օգնական: Որոց սուր ի վերայ եղեալ, կոտորեցին առհասարակ զարս և զկանայս, և սակաւ մանկունս և աղջկունս ապրեցուցեալ՝ վարեցին ի գերութիւն և ի ստրկութիւն»¹:

Ապա նույն պատմիչն ասում է թե մոնղոլ-թաթարների բանակում ծառայող հայերը փրկել են ազգակիցներից շատերին, ոմանց հայտնի, ոմանց թաքուն կերպով, փրկել են քահանաների, իշխանների: Նա նույնիսկ հիշատակում է փրկվածներից մի քանիսի անունները:

Այս բոլորով հանդերձ՝ մոնղոլ-թաթարական զբաղման շրջանն անհամեմատ քիչ ողբալի է եղել Երզնկայի համար, քան դրան հաջորդող օսմանյան թուրքերի տիրապետությունն շրջանը:

Մոնղոլները լուրջ դիմադրություն հանդիպելով հանդերձ՝ զբաղվել են քաղաքը, սակայն փորձ չեն արել ավերելու այն. նրանք այնտեղ թողել են իրենց կառավարչին ու շարունակել արչավանքները:

1248 թ. Երզնկայում նորից են հայտնվել սելջուկները, սակայն կարճ է տևել նրանց իշխանությունը: 1256 թ. մոնղոլները վերագրավել են քաղաքը:

Սկսվել է Երզնկայի պատմության ուշագրավ շրջաններից մեկը, երբ երկար ժամանակ քաղաքը ղեկավարել են հայ իշխանները, անշուշտ հարկատու՝ մոնղոլ-թաթարներին:

Բայց նախքան այդ շատ հետաքրքիր շրջանի մասին մանրամասն խոսելը՝ ծանոթանանք խորհրդավոր ու քաղաքական թաքուն նպատակներ հետապնդող մի իրադարձության, որ տեղի է ունեցել Երզնկան սելջուկներից մոնղոլներին, մոնղոլներից կրկին սելջուկներին անցնելու կարճատև շրջանում:

2. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԱՔՐՔՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐՋՆԿԱՅԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

Երզնկան կրկին սելջուկների տիրապետության տակ անցնելու շրջանում է, որ ծայտված, Երզնկա է այցելել Կիլիկիայի հայոց թագավոր Հեթում I-ը, այնտեղից մոնղոլների մեծ խանի մոտ բանակցության գնալու համար:

Այս մասին արժեքավոր տեղեկություններ է թողել Աբուլ Ֆարաջը, գրելով.

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 283-284:

«Եվ ան անցավ Հոռոմոց աշխարհի բոլոր քաղաքներեն, և ոչ մեկ մարդ զինքը ճանչցավ, սակայն Երզնկայի շուկայի մեջ մարդ մը զինքը ճանչցավ և ըսավ. «Ասիկա Հեթում թագավորն է»։ Եվ երբ դեսպանը իմացավ ասիկա, դարձավ թագավորին, մինչ անիկա ձին կառաջնորդեր, թեթև ապտակեց և զինքը ծաղրեց, ըսելով. «Այո՛, ո՛վ հիմար, արդ դուն թագավոր մը պետք է ըլլաս, և անոնք այ քեզ թագավորի մը նմանցենեն», և այսպիսով մարդուն կասկածը փարատեցաւ: Եվ թագավորը շարունակեց գյուղացու իր ծպտումը, մինչև որ հասավ վրաց սահմանը»¹:

Արուլ Ֆարաջի վերահիշյալ վկայութիւնը տեղի է տալիս լուրջ մտորումների: Սուրբն այստեղ վերաբերում է պատմական այն ճանապարհորդութեանը, որ կատարել է Հեթում I-ը 1254 թ.:¹ այցելելու համար մոնղոլ-թաթարների Մանգու խանին և կնքելու բարեկամութեան դաշինք: Թագավորին ուղեկցել է մոնղոլ դեսպանը, որն էլ փրկել է նրան սելջուկների մոլեգնութիւնից:

Որ Հեթումը Երզնկայով, այսինքն՝ մոնղոլների հետ կռիւմների մեջ գտնվող սելջուկներին ենթակա մի քաղաքից անցնելիս պետք է ծպտված լիներ, բնական է: Որ թաթար դեսպանն էլ, որին ըստ երևույթին վստահված էր Հայոց թագավորի կյանքը, պիտի փրկեր նրան՝ նույնպես բնական է: Մտքեր հուզող հարցն այն է, թե արդյո՞ք Հեթումն այդ վայրերով անցնում էր պարզապես նկատի ունենալով իր ճանապարհի վրա գտնվելը, թե՞ ուներ գաղտնի ծրագրեր, որոնց կարող էր ծանոթ չլինել մոնղոլ ուղեկիցը, թեև կարող էր և լինել, քանի որ նրանք այժմ որպես ապագա դաշնակիցներ էին ճանապարհորդում:

Բյուզանդական տիրապետութիւնն ազատվելուց հետո Երզնկան կռվախնձոր էր դարձել մահմեդական ամիրայութիւնների ձեռքին: Եկել գրավել էին արաբները, ապա սելջուկները, եկան և թաթարները:

Կիլիկիայի հայ թագավորները մոտիկից հետևում էին Հայաստանի այդ հատվածում զարգացող դեպքերին: Նրանք ձգտում էին որևէ պետութեան հետ դաշինք կնքելով՝ Երզնկան ենթարկել իրենց:

Բարոյական, կրոնագաղափարական ազդեցութիւնն Կիլիկիան արդեն ուներ Երզնկայի վրա: Մարդիկ Երզնկայի վանքերից գնում էին Կիլիկիա, շարունակում իրենց ուսումը, այնտեղից հոգևորականներ էին գալիս Երզնկա, իրենց հետ բերում ոչ միայն գրքեր, այլև մտքեր, պետականութեան խոր գիտակցութիւն: Երզնկան արդեն Կիլիկիայի

¹ Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 114:

Թագավորներին հիշում էր որպես համազգային արքաներ: Տարբեր վանքերում արտագրված ձեռագրերի հիշատակարաններում սովորական էր «ի Թագաւորութեան Հեթմոյ» արտահայտությունը:

Այս բոլորից հետո ամենևին տարօրինակ պիտի չլինի ենթադրելը, թե Երզնկայով անցնելիս Հեթումի նպատակներից մեկն էլ եղել է տեղական հայ իշխանների հետ մտքերի փոխանակություն ունենալը, ծրագրեր կազմելը՝ Կիլիկիայի և Երզնկայի հարաբերությունների մերձեցման ուղղությունը:

Մեր պատմագրություն մեջ էլ կարծիք կա, թե Հեթումը մոնղոլների հետ բանակցելիս շոշափել է բուն Հայաստանին հետաքրքրող հարցեր: Թե ինչ չափով են բարձրացել այդ հարցերը, կապված Կիլիկիայի և մոնղոլների երկուստեք շահերին, չգիտենք, սակայն կասկածից վեր է, որ երկրի ներսում ապրող, վաղուց պետականությունը կորցրած Երզնկայի հայերը պիտի որ հետաքրքրվեին Կիլիկյան պետության գեթ մասնակի հովանավորության տակ ընկնելու գաղափարով:

Չգիտենք նաև, թե շոշափելի ինչ արդյունք է տվել Հեթումի և Մանգու խանի տեսակցությունը: Երզնկայում նկատված որոշ տեղաշարժեր ենթադրաբար հնարավոր է կապել այդ բանակցությունների արդյունքի հետ: Այդ տեղաշարժերը հասկանալու համար պետք է կանգ առնել սելջուկյան գրավումների շրջանի Երզնկայի վիճակի վրա: Այն տարիներին, երբ Երզնկայի գավառում տեղական իշխանությունները դրված էին սելջուկների վրա, հայերի վիճակը շատ ծանր էր: 1255 թ. օրինակ, ահռելի հարկեր են դրվել Եկեղյաց գավառի վրա: Միմյանց են հետևել ապօրինի պարտավորությունները, բռնագրավումները, որոնց հետևանքով «տառապեցավ ամենայն երկիր»՝ գրում է Կիրակոս Փանձակեցին: Նույն պատմիչը հետևյալ տեղեկություններն է տալիս գանձվող հարկերի մասին.

«Եղաւ հրաման ի Հուլաուէն պահանջման հարկի, զոր Թաղարն ասեն, յամենայն գլխոյ, որ մտեալ էր ի գիրն արքունի, պահանջէին հարիւր լիտր ցորեան, յիսուն լիտր գինի, երկու լիտր բրինձ և ծնծատ, երեք տոպրակ, երկու չուան, մի սպիտակ, մի նէտ, մի նալ՝ թող զայլ կաշառան. և ի քսան անասնոյն՝ մի անասուն և քսան սպիտակ. և ոյր ոչ գոյր, զուստերս և զդստերս առնուին ընդ պահանջմանն»¹:

Այդ թվերին հարկերն այնքան ծանր են եղել, որ Երզնկայի սելջուկ տիրակալը չկարողանալով դրանք գանձել հայերից, ապստամբվել է մոնղոլների դեմ, սակայն պարտվել է: Մոնղոլները սրի են քաշել անգնն ժողովրդին:

¹ Կիրակոս Փանձակեցի, էջ 374-375:

Այս նոր հաղթանակներից հետո Հուլիսի խանը իր Եչմուտ որդուն Դիարբեքիից բերել է տվել Բարձր Հայք, նշանակել Երզնկայի կառավարիչ: Մոնղոլների այս նոր արշավանքին մասնակցել է նաև Կիրիկիայի հայոց թագավոր Հեթումը: Հուլիսից հետո չէր կարող դրական որոշ վերաբերմունք չունենալ հայերի նկատմամբ:

«Հավանաբար,- գրում է Ն. Քյուրտյանը,- չնորհիվ հայ թագավորին և իշխաններուն գրավված երկիրներուն հայերը՝ մասամբ մը գոնն զերծ մնացին այն սրածուծություններեն, որոնց մատնեցին թաթարները այս արշավանքի միջոցին գրավված երկիրներու մահմեդական բնակիչները»¹:

Այս տեսանկյունից պետք է քննության առնել հետագա մի շարք իրադարձությունները. այն, որ, օրինակ, Երզնկան այդ շրջանում դարձել է մոնղոլ-թաթարների ամենագլխավոր էմիրություններից մեկը:

Մոնղոլների օրոք Եկեղյաց գավառի գրչագրական և մատենագրական դպրոցը ապրում է բուռն զարգացում. բանն այն է, որ Երզնկան այս փայլուն շրջանն ապրել է այն տարիներին, երբ մոնղոլները, գուցե Հեթումի հետ բարեկամանալուց հետո, Երզնկայի ղեկավարությունն հանձնել էին հայ իշխաններին, մասամբ էլ բարձրացրել եկեղեցու գերիշխանությունը:

Այս տեսակետը ճիշտ կերպով պաշտպանում է պատմաբան է. Բաղդասարյանը, գրելով. «Երզնկայի մահմեդական տերերին փոխարինելով քրիստոնյա հայ իշխաններով, մոնղոլները ոչ միայն արմատական վերափոխություն էին կատարում իշխանություն հարցում, այլև հետապնդում էին որոշակի նպատակներ: Մեր կարծիքով այն առավելապես կապված էր Մերձավոր Արևելքում և Փոքր Ասիայում մոնղոլների նոր ստրատեգիական պլանի հետ և մասամբ արդյունք էր հայ-մոնղոլական ռազմա-քաղաքական դաշինքի»²:

Այո, ճիշտ է ասված, մասամբ արդյունք էր Հեթումի ջանքերի:

Կա նաև վկայություն, որ Հեթումի և Մանգու խանի դաշինքի մեջ եղել են կետեր, որոնք վերաբերում են հայերի վրա դրված հարկերի թեթևացմանը Հայաստանում, իսկ դա չէր կարող տեղի ունենալ, առանց Հեթումի և Հայաստանի իշխանների նախօրոք մշակված ծրագրի, առանց հայոց իշխանների խնդիրքի:

¹ Ն. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 117:

² Է. Բաղդասարյան, Երզնկայի հայկական իշխանությունը 13-15-րդ դարերում, տե՛ս «Լրաբեր», ԳԱ Հասարակական գիտ., 1970, № 2, էջ 37:

Անշուշտ այդ պայմանագրերը, խոստումները գրոշ չէին արժե-
նալու, եթե մոնղոլների ռազմական հետագա ծրագրերը չպահանջեին
երկրի ներսում հուսալի թիկունք, տվյալ դեպքում հանձին կիսանկախ
վիճակում ապրող հայերի:

Իշխանությունների հանձնումը հայ ավատատերերին, հարկերի գանձ-
ման պատասխանատվության վստահումը այդ մարդկանց, ունեցել
է դրական նշանակություն ժողովրդի թե՛ տնտեսական կյանքում և
թե՛ մանավանդ մշակութային, հոգևոր: Այս շրջանում մոնղոլներին
հետաքրքրել է հիմնականում հարկերի գանձումը, իրենց տնտեսա-
կան վիճակի հավասարակշռումը: Նրանք այնքան էլ չեն զբաղվել
հայերի կրոնական և մշակութային գործերով:

Չենց դա էլ հնարավորություն է տվել մտավոր մի զարթոնքի,
որի նմանը հազվադեպ ենք տեսնում այդ դարերում, առհասարակ
Հայաստանում: Մարդիկ իրենց զգացել են պետականությունից գի-
տակցությունից մթնոլորտում:

3. ՍԱՐԳԻՍ ԵՐՁՆԿԱՑՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

Ե՞րբ է սկսվել Երզնկայի այս կիսանկախ վիճակը: Հավանաբար
1260-ական թվականների սկզբներին: Վավերական փաստ է, որ 1266
թվականին Երզնկայի առաջին հոգևոր և քաղաքական առաջնորդ՝
Սարգիս արքեպիսկոպոսը որպես նշանավոր անձ, եղել է այն պատ-
գամավորության կազմում, որ մեկնել է Բյուզանդիա, Հուլավուի
համար այնտեղից կին բերելու Միքայել Պալեոլոգ կայսեր ղուստր
Դեսպինա Մարիամին: Մինչև աղջկա ժամանելը Հուլավուն մահա-
նում է, իսկ Դեսպինային կնություն է առնում Աբաղա խանը:

Մեր ուսումնասիրողներին շատ է զբաղեցրել Սարգսի դերը այդ
պատգամավորության կազմում: Դեռևս Կիրակոս Գանձակեցին վկա-
յում է, որ Սարգիսը մեկնել է Բյուզանդիա Դեսպինային բերելու և
բերել է¹: Մ. Օրմանյանը և Հ. Քյուրտյանը կասկածի տակ են առել
Կիրակոս Գանձակեցու վկայությունը: Քյուրտյանը, մեջ բերելով
Աբուլ Ֆարաջի այն հավաստիացումը, թե Անտիոքի պատրիարքն է
մեկնել և Դեսպինային բերել, ընդունում է այդ վարկածը: Է. Բաղդա-
սարյանը իրավացիորեն գտնում է, թե Աբուլ Ֆարաջի գրածը ամե-
նեին չի հակասում Գանձակեցուն, կայսրը իր հերթին չէր կարող
«քաղաքական նկատառումներով իր աղջկան կնություն տալիս նրա
հետ չուղարկեր հոգևոր և աշխարհիկ նշանավոր մարդիկ»²:

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 399:

² Է. Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 38, ծան. 6:

Այստեղ մեզ զբաղեցնողը ոչ թե Դեսպինայի ինչ չքախմբով Բյուզանդիայից բերվելն է, այլ այն, որ այդ շրջանում մոնղոլները հայ հոգևորականությունը բավականաչափ նշանակություն են տվել, որ նման մի հանձնարարություն մասնակից են դարձրել Սարգիս արքեպիսկոպոսին:

Եկեղեցու դիրքի բարձրացմամբ պիտի բացատրել մշակութային այն վերելքը, որի մասին խոսեցինք վերևում:

Քանի որ մտավոր վերելքը առաջին հերթին կապվում է Սարգիս արքեպիսկոպոսի անվան հետ, մասամբ էլ նրա որդու՝ Հովհաննես իշխանի, ծանոթանանք այդ մարդկանց:

Թե ինչպես է կոչվել նրանց գերդաստանը Երզնկայում, որոշակի չգիտենք, բայց այդ գերդաստանն իր կազմում ունեցել է երկու Սարգիս: Առաջին Սարգիս Երզնկացու անունը հիշատակվում է 1200-ական թվականների սկզբներին: Նրա անվան հետ մեծ գործեր չեն կապվում: Եղել է Երզնկայի հոգևոր առաջնորդը մի ժամանակաշրջանում, երբ իշխանությունը հայերի ձեռքին չէր, այլ օտար կառավարիչների:

1250-ական թվականներից հանդես է եկել Սարգիս արքեպիսկոպոսը: Ս. Էփրեկյանը «Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարանում» նրա կառավարման տարիները համարում է 1250–1279 թվականները: Այլ աղբյուրներ պատմական փաստերով ապացուցում են, որ 1250-ական թվականների սկզբներին Սարգիսը հոգևոր գործունեություն է ունեցել, բայց 1265 թվականից է, որ Երզնկան ղեկավարվել է նրանց տոհմի կողմից, և այդ իշխանությունը շարունակվել է մինչև դարի վերջը, գուցե մինչև հաջորդ դարի սկիզբները, թեև ոչ նույն ուժով:

Մեր մատենագրություն մեջ նրա անունն առաջին անգամ հիշատակվում է 1266 թվականին տեղի ունեցած մի դեպքի առիթով, երբ որդին՝ պարոն Հովհաննեսն էլ քաղաքի իշխանն էր:

Բայց որ Սարգիս արքեպիսկոպոսը 1260-ական թվականներից իշխող դեմք է եղել Եկեղյաց գավառում, այդ երևում է ոչ միայն Բյուզանդիա գործուղվելու պարագայից, այլև այդ տասնամյակներում Երզնկայի տարրեր վանքերում գրված տասնյակ ձեռագրերի հիշատակարաններից, որոնց բոլորի մեջ հիշատակվում է նրա անունը: Օրինակ՝ 1266 թ. արտագրված մի ճառընտիրում ասվում է, թե «Գրեցաւ սա ի քաղաքիս որ կոչի յԵկեղեց գաւառս՝ մականուն Եզնկայ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Փրկչիս... ի հայրապետութեանն տեառըն Կոստանդեայ և յարհիպիսկոպոսութեան տեառն Սարգսի Մար-

Հասիրայի մեծի, և ի քրիստոսապսակ իշխանին մերոյ պարոն Յոհաննիսի Տեառն ծառայի»¹:

Այս Հիշատակարանից երևում է, որ Սարգիսն էլ սերել է իշխանական տնից:

Ձեռագրերից մի քանիսում Սարգիս արքեպիսկոպոսը կոչվում է նաև Հայրապետ, որ ենթադրել է տալիս Հայաստանի այս մասի նաև կրոնական անկախությունը:

Եկեղյաց գավառի քաղաքական իշխանությունն էլ եղել է նույն Հոգևորականի որդու՝ պարոն Հովհաննեսի ձեռքին: Հայտնի է, որ պարոն տիտղոսը Հայ իրականություն է մուտք գործել Հենց այդ դարերում՝ Կիլիկյան թագավորության շրջանում: Արդ, Հովհաննեսի պարոն կոչվելը իշխանական տիտղոս է եղել, թե հասարակ անուն, որը տեսնում ենք նաև ուրիշների մոտ, ասենք Գրիգոր Գարանաղցու ուսուցիչ Պարոն ձգնավորը, նաև Իշխան անվան տարածման փաստի մեջ Հայ իրականությունում:

Հակված ենք կարծելու, որ տիտղոս է, մանավանդ որ Հիշատակարաններում իշխան տիտղոսն էլ տրվել է նրան: Ըստ երևույթին Երզնկայի ղեկավարությունն իր ձեռքը վերցրած այդ գերդաստանը օգտագործել է Կիլիկյան թագավորական տների որոշ սովորությունները:

Ենթադրելի է, որ պարոն Հովհաննեսի քաղաքական իրավունքները անհամեմատ ավելի սահմանափակ են եղել, քան հոր իրավունքները և դուրս չեն եկել Երզնկա քաղաքի կառավարումից, թեև ինքն էլ, հայրն էլ ձգտել են ընդլայնել իրենց իշխանության սահմանները: Գուցե այդ նկրտումներն է, որ հետագայում պատճառ դարձան երկուսի էլ ողբերգական մահվան:

Տիրապետող տարրը, տվյալ դեպքում թե՛ սելջուկները, թե՛ մոնղոլները, նրանցից էլ առաջ բյուզանդական կայսրերը, արաբ էմիրները ձգտել են ստեղծել ոչ թե կենտրոնաձիգ տեղական իշխանություններ, որոնք կարող էին բռունցք դառնալ իրենց դեմ, այլ բաժան-բաժան արված մանր իշխանություններ, դրանց էլ հակադրել միմյանց:

Այդպիսի մանր իշխանություններ կային նաև Հայաստանի այլ մասերում ևս, սակայն Երզնկայի տարբերությունն այն էր, որ մոտիկից կապված էր հայկական մի պետության՝ Կիլիկյան իշխանության հետ, նրանից ստանում էր թե՛ Հոգևոր և թե՛ քաղաքական հրահանգներ:

¹ Ա. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի Հիշատակարաններ. ԺԳ դար, Երևան, 1984, էջ 340:

Որ Սարգիս արքեպիսկոպոսը իսկապես ձգտել է դուրս գալ տեղական նեղ շրջանակներից, Երզնկան դարձնել գեթ Արևմտյան Հայաստանի կենտրոն, այդ մենք կտեսնենք ստորև նկարագրվելիք դեպքերից:

Սարգիս արքեպիսկոպոսի անվան հետ են կապվում մշակութային, կրթական, շինարարական բազմաթիվ միջոցառումներ:

Նրան է վերագրվում Երզնկայի ս. Փրկիչ եկեղեցու շինությունը կամ արմատական վերանորոգումը: Ղ. Ալիչանի կարծիքով՝ այդ եկեղեցին կառուցվել է 1269 թ.: Այլ աղբյուրներ վկայում են, որ եկեղեցին 1265 թ. արդեն կար և որ 1269 թվականին վերանորոգվել է:

Նկատի ունենալով երկրաշարժերի հաճախակի լինելը Երզնկայում, հնարավոր է ենթադրել, որ երկրաշարժից այնպես է վնասվել, որ վերանորոգումը հավասարազոր է եղել նորը կառուցելուն և այդպես էլ արձանագրվել է մեր մատենագրությունում մեջ:

Նույն այդ տարում (1269) գրվել է գեղարվեստական մեծ արժեք ներկայացնող մի Աստվածաշունչ՝ «հրամանաւ եւ արդեամբք տեառն Սարգսի սրբասէր եւ արհիական եպիսկոպոսի»¹:

Վերոհիշյալ հիշատակարանում Սարգսի մասին նաև ասվում է «զվերատեսուչ մեծի վիճակիս Եկեղեցաց գաւառիս եւ մեծահոջակ քաղաքիս Երզնկայիս գտէր՝ Սարգիս»²:

1270 թ. գրված մի Ծարակնոցի հիշատակարանում էլ կարդում ենք. «Ի թագաւորութեան Հեթմոյ և ի հայրապետութեանն տեառն Յակովբայ, եւ յառաջնորդութեան արքեպիսկոպոսին մերոյ տէր Սարգրսի՝ մայրաքաղաքիս Եզնկայի»³:

Այս շրջանում գրված բոլոր ձեռագրերի հիշատակարաններում Երզնկային տրվում են նման փայլուն մակդիրներ՝ «մեծահոջակ», «մայրաքաղաք» և այլն, որոնք ամենևին էլ հայրենասիրական սնափառություններ չեն և վկայում են այդ քաղաքի ձեռք բերած հեղինակությունը մասին:

Շատ հետաքրքիր ենթադրությունների տեղի կարող է տալ 1272 թվականին գրված մի հիշատակարան, որտեղ կարդում ենք. «Կատարեցի գուորք Աւետարանս ի թուականիս հայոց ՉԻԱ (1272)...., սա ի գաւառս Երիզա, որ յորջորջի Եկեղեցաց գաւառ. ի հայրապետութեան տէր Սարգսի, իշխանակալութեան որդւոյ նորա պարոն Յոհանիսի, որ է Ժամանակս սոցա խաղաղութիւն քրիստոնէից, զորս Քրիստոս Աստուած երկարակեացս արասցէ, ամէն»⁴:

¹ Ա. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 376:

² Նույն տեղում, էջ 377:

³ Նույն տեղում, էջ 392:

⁴ Նույն տեղում, էջ 426:

Արդեն ասացինք, որ հայրապետություն արտահայտություն տակ հնարավոր է հասկանալ առհասարակ Արևմտյան Հայաստանի նկատելի մասը, Սարգսի որդու համար ասված «իշխանակալություն» արտահայտությունն էլ պետք է հասկանալ նրա տիրակալությունը Եկեղյաց գավառի վրա, մանավանդ որ այդ շրջանում բյուզանդական տիրապետությունը գրեթե վերացել էր, իսկ թաթարական հորդաններն էլ դեռևս վերջնականապես չէին նվաճել երկիրը: Ավելի նշանակալից է այն միտքը, թե այդ գերդաստանի օրոք եղել է «խաղաղություն քրիստոնէից»:

4. ՀԱՄԱՀԱՅՎԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ ԴԱՌՆԱԼՈՒ ՆԿՐՏՈՒՄՆԵՐ

Ուզում ենք որոշ տեղեկություններ տալ Սարգսի որդու՝ պարոն Հովհաննեսի մասին, քանի որ, ինչպես տեսանք բերված փաստերից, ըստ էության նա է եղել երկրի քաղաքական ու տնտեսական կյանքի ղեկավարը, անշուշտ հենարան ունենալով հոր ազդեցությունն ու հեղինակությունը:

Հովհաննեսի ծննդյան թվականը հայտնի չէ: Ակնարկներ կան, որ սպանվել է 30–35 տարեկան հասակում: Նշանակում է պետք է ծնված լինի 1230–ական թվականների կեսերին: Եղել է գրասեր իշխան: Հովհաննես Երզնկացի Պլուզն իր «Մեկնություն քերականի» երկի նախաբանում գովում է նրան:

Հովհաննեսի և նրա հոր մեկենասությունը գրված և այժմ Երուսաղեմի ս. Հակոբյանց վանքում պահվող նկարագրող մի ձեռագրի մասին բանասերները խոսում են մեծ հիացմունքով, ինչ որ վկայում է այդ ձեռագրի գեղարվեստական արժեքի մասին:

Պարոն Հովհաննեսն ունեցել է երկու որդի՝ Ներսես և Գրիգորիս, որոնք ժառանգական իրավունքով շարունակել են իշխել Երզնկային, սակայն ավելի սահմանափակ իրավունքով:

Մեկից ավելի փաստեր վկայում են, որ Սարգիս արքեպիսկոպոսն ու նրա որդին կատարել են այնպիսի գործեր, որոնց նպատակն է եղել բորբոքել ժողովրդի կրոնական զգացումները և դրանք ծառայեցնել եկեղեցու իշխանությունից ամրապնդմանը. Երզնկան ծանոթացնել բոլոր հայերին, նրա շուրջ ստեղծել լայն հետաքրքրություն, այն դիտել Արևմտյան Հայաստանի ապագա կենտրոնը:

Այդպիսի միջոցառումներից է եղել Ներսես Ա Մեծ Հայրապետի նշխարների գյուտի շուրջ հարուցված աղմուկը, հեթանոսական դարերի հանդիսությունները հիշեցնող պերճ ծխակատարություններով:

Քանի որ սա կրոնական քողի տակ կատարված, բայց խորքում համաժողովրդական, համահայկական միջոցառում է եղել, ծանոթանանք այդ իրադարձությունը, հետևելով Հովհաննես Երզնկացուն, որը գրի է առել գյուտի ընդարձակ պատմությունը:

Ահա իրադարձություն հիմքը կազմող ավանդությունը:

Թիլ ավանի Հայրապետաց եկեղեցու սարկավազներից Պատվականը 1273 թ. հունվար ամսին երազ է տեսնում. մի ծերունի՝ քահանայի զգեստով, նստած ջրու վրա, մտնում է վանքի դռնից ներս և ասում Պատվականին. «Եղբայր, ո՞րտեղ է հանգած այն եկեղեցին, որի տեղն այստեղ է եղել»: Սարկավազը բռնում է նրա ջրու սանձից, տանում է մի տեղ և ասում. «Ահա հանգած եկեղեցու տեղը»: Անծանոթը ասում է նրան. «Այստեղ է սուրբ Ներսեսի գերեզմանը» և ձեռքի գավազանով նշան է անում տեղը, միաժամանակ ավելացնում, թե շատ խորն է թաղված Հայրապետը:

Հաջորդ օրը Պատվականը նորից է երազ տեսնում. այս անգամ նրան ներկայանում է նույն մարդը արդեն զինվորական համազգեստով և երիտասարդի արտաքինով: Նա հարցնում է սարկավագին, թե ս. Ներսեսի նշխարները հանե՞լ են: – Ոչ,– պատասխանում է Պատվականը: Խորհրդավոր երիտասարդը իր մատի կնիքով դրոշմում է մի տեղ և ասում է. «Սա է գերեզմանի տեղը»: Ասում է ու իսկույն անհետանում:

Պատվականը երրորդ, չորրորդ անգամ էլ է տեսնում նույնպիսի երազներ: Անծանոթ ու խորհրդավոր երիտասարդը սաստում է նրան, թե ինչու անտարբեր են գտնվում և չեն հանում սրբազան նշխարները:

Լուրը տարածվում է ամենուր: Լսում են Երզնկայի հոգևոր և աշխարհիկ պետերը, հետաքրքրվում են երազի մանրամասներով, որոշում են փորել մատնանշված տեղը և տեսնել թե իսկապե՞ս այնտեղ գերեզման կա:

Հովհաննես Երզնկացին գրում է. «Ապա վաղվաղակի վարդապետն Ներսէս, առաջնորդ տեղւոյն՝ ի քաղաքն հասանէր առ մեծապատիւ արքեպիսկոպոսն տէր Սարգիս և պատմեւ նմա զհանգամանս տեսլեանն և աւետիս տայր և փրկութեան լինել նշան գերեւումն սրբոյն Ներսէսի, որ յաւուրս նորա առաջնորդութեան յայտնեցաւ»¹:

Հաջորդ օրը Սարգիս արքեպիսկոպոսի կարգադրությամբ քանդում են մատնանշված տեղը և... հասնում գերեզմանին:

«Աստուածապատիւ արքեպիսկոպոս» Տեր Սարգիսը և «բարեսէր իշխան պարոն Հովհաննեսը» իրենց հետ վերցնելով քաղաքի հոգևոր

¹ «Սոփերք Հայկական», Հատ. է, Վենետիկ, 1853, էջ 50-51:

և քաղաքական ղեկավարներին, նաև մեծ քանակությամբ ժողովուրդ, գնացել են ղեպքի վայրը «իրրև գեղջերուս ծարաւի ի ջուր փափագեալ, զի վկայէր ի միտս ամենեցուն, մեծի և փոքու, թէ եհաս ժամանակ փրկութեան և ազատութեան Հայաստանեայց»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, իրադարձությունը մեկնաբանել են որպես ամբողջ Հայաստանի փրկություն երկնային նշան:

Այս բոլորից կարելի է ենթադրել, որ ամեն ինչ սարքված է եղել հիանալի և կանխորոշված ծրագրով, որի մեջ ամենից ավելի ուշադրություն է գրավում Տեր Սարգսի և նրա որդու հեղինակությունը բարձրացումը ժողովրդի աչքում, և այն գուշակությունը, թե նրանց միջոցով ազատվելու է Հայաստանը:

Երբ ժողովուրդը տեղ է հասել, վանքի միաբաններն արդեն հանած են եղել ս. Ներսեսի նշխարները: Անշուշտ, այս բոլորը չէր կարող կատարվել առանց Սարգիս արքեպիսկոպոսի գիտություն: Երևույթի հրաշապատում կաղապարը պահելու համար ըստ երևույթին չեն ցանկացել, որ ժողովուրդը իմանա մանրամասնություններ, այլ իմանա այն, ինչ հարմար են դատել եկեղեցու պետերը:

Հովհաննես Երզնկացին նկարագրում է երեք կանգուն երկարություն, մեկ կանգուն լայնություն ունեցող գերեզմանը, կառուցված կրաշագախ քարերով: Գերեզմանի արևմտյան կողմին է եղել Ներսեսի կմախքը, նստած աթոռի վրա, անաղարտ պահպանված է եղել ամբողջ կմախքը գլխից մինչև ոտները: «Եւ էին առաջի նորա ի մէջ գերեզմանին այլ նշխարք, ոչ բովանդակ մարմին՝ այլ մասն ինչ եղեալ ի մեծամեծ անդամոցն, և սակաւ ինչ հողով ծածկեալ էին սուրբ նշխարքն. և ապա՝ ի վերոյ երեք կրկին կամարք կապեալ ի կրոյ և ի քարանց ի վերայ գերեզմանին»²:

Այնուհետև Հովհաննես Երզնկացին նկարագրում է թե ինչպես Սարգիս արքեպիսկոպոսը նշխարները դրել է սպիտակ կտավի մեջ, գետեղել երկու մեծ արկղներում, կնքել է իր մատանիով, կարգադրել մի մասը պահել, մյուս մասը ցուցադրել ժողովրդին, որից հետո ինքը մեկնել է Երզնկա:

Նշխարների գյուտի լուրը տարածվել է Հայաստանով մեկ, ամենուր առաջացնելով մեծ հետաքրքրություն և խանդավառություն, բոլորի ուշադրությունը բևեռվել է Երզնկայի վրա: Ամեն կողմից ուխտավորների խմբեր են եկել՝ տեղում սեփական աչքերով տեսնելու Ներսես Հայրապետի ոսկորները:

¹ «Սոփերք Հայկականք», Հատ. է, էջ 51-52:

² Նույն տեղում, էջ 52-53:

Կատարվել է այն, ինչին ձգտել էր Տեր Սարգիսը:

Բայց տիրապետող թշնամին քնած չէր: Տաճիկները, տեսնելով Հայերի այս բացառիկ աշխուժացումն ու համաժողովրդական ցնծությունը, դա համարել են իրենց տիրապետությունից դեմ ուղղված ընդվրդում: Որոշել են գիշերով գնալ, հափշտակել և ոչնչացնել նշխարները:

Ձի հաջողվել:

Սարգիսը շարունակել է գործը ավելի խանդավառելով շրջապատի մարդկանց, ավելի ևս մեծացնելով հետաքրքրությունը Երզնկայի նկատմամբ:

Նա գործի է դրել քաղաքի հայ ոսկերիչներին, նկարիչներին, դաջողներին ու այլ արվեստագետներին, որպեսզի գտնված այդ նշխարներին ավելի չքեղ տեսք տա: Լսենք պատմիչին.

«Իսկ պատուեալն ի Տեառնէ արքեպիսկոպոսն Տէր Սարգիս զաջն և զմիւս բազուկն տայր յօրինել իմաստուն ոսկեգործաց, և զմանր մասունս մատանց առ միմեանս միաբանեալ յարծաթոյ և յոսկւոյ պատեալ մանրամասն յօրինուածով տեղի երևման ի ցոյց տեսլեան արարեալ պահպանիչ աջոյն և բազկին շնորհաբաշխ: Նոյնպէս և տայր յօրինել գլուխ արծաթեղէն յարմար մեծահասակ անձինն պահարան գլխոյն նշխարաց և ի բաց առնելով զգիրս երեսացն և զբերանոյն և յերիս տեղիս հանդէպ ճակատոյն խաչաձև հատուածս արարեալ արծաթոյն, որում երևէին նշխարքն փառաւոր: Եւ զայլ բովանդակ նշխարս սուրբ ոսկերացն՝ լուանայր զՀոդն մածեալ՝ անապակ և անուշահամ գինով յանուշահոտ ծաղկանց խառնելով, և օծեալ խնկահոտ իւղով կազմեալ արուէստաւորապէս»¹:

Այս նկարագրությունը ոչ միայն ցույց է տալիս գյուտի արժեքի ընկալումը, այլև Երզնկայի արվեստագործական մտքի զարգացման աստիճանը: Գյուտը չքեղորեն ցուցադրելու աշխատանքներին մասնակցել են ոսկերիչներ, ատաղձագործներ, փայտափորագրողներ, ծաղիկներից անուշահոտ օծանելիքներ պատրաստողներ, որոնք ամենայն հավանականությունով օգտագործվելիս են եղել մեծահարուստների ընտանիքներում, գուցե և Հովհաննես իշխանի ընտանիքում:

Ու այսպես երկյուղածությունամբ ու խնամքով պահել են մասունքները, մինչև որ դրանց հայտնաբերված տեղում կառուցել են եկեղեցի, այնտեղ ամփոփել դրանք:

¹ «Սոփերք Հայկականք», հատ. է, էջ 62-63, նաև՝ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 478-480:

Տեր Սարգիսը թանկագին նշխարներն օգտագործել է շատ խելամտորեն: Նա Ներսեսի մի բազուկը հատուկ տուփի մեջ ամփոփած տեղափոխել է Երզնկա, իր ծախքով չքեղորեն վերակառուցված եկեղեցին «ի գարդ և ի պահպանութիւն սրբոյն տաճարին», իսկ մյուս բազուկն էլ բաժին է հանել սրբազան Եփրատի մյուս ափին գտնվող Տիրաչենի վանքին «զի գերկոսեան բազուկսն և ձեռն առատաձիր շնորհիվ լցեալ սրբոյն Ներսէսի գերկրորդ մեր լուսաւորչին, սահմանէր յերկուս կողմանս գետոյն, որպէս թէ տարածեալ ունենալով զթևան հովանի և զբազուկան աղաչող բարեխօս առ բարձրեալն, և զձեռն յառնուլ յաննուազ բարեաց և բաշխել եկեղեցւոյ մանկանց, ի փարթամութիւն փառաց հայրենի գանձիւք, և տայր հաւաքել նիւթ շինուածոյ եկեղեցւոյն»¹:

Որքա՞ն է վավերական այս բոլորը: Որ հրաշապատում կաղապարը պետք է դեն գցել նկարագրութիւնից, հասկանալի է:

Բայց որ Երզնկայի «Գյուտ նշխարացին» կարող էր առիթ տված լինել իրական մի դեպք՝ Հնարավոր է:

Իսկ ի՞նչը կարող էր Հիմք ծառայել բավականաչափ լավ հյուսված հրաշապատում ավանդության: Պարզապես թաղման կամ որևէ աշխատանքի պահին մի հին գերեզմանի հայտնաբերումը, լինի դա քրիստոնեական գերեզմանի, թե հեթանոսական: Եվ որովհետև թիլը հեթանոսական դարերից եղել է պաշտամունքի կենտրոն, Հնարավոր է, որ հայտնաբերված գերեզմանը լիներ հեթանոսական չրջանից, ինչ որ Սարգիս արքեպիսկոպոսին ամենևին ձեռնտու չէր: Հովհաննես Երզնկացու նկարագրութիւնն էլ շատ ավելի հիշեցնում է հեթանոսական թաղում, քան քրիստոնեական: Հնարավոր է նաև, որ պեղումներ կատարողները եկեղեցական իշխանութիւնների կարգադրութեամբ չտարածեին այն, ինչ տեսել են, գուցե և որոշ գտածոներ թաքցրած լինեին: Այս ենթադրութիւնը հավանական է թվում այն տեսակետից, որ պեղումները գրեթե գաղտնի են կատարվել: Ժողովուրդը հայտնաբերման վայրում եղել է այն ժամանակ, երբ արդեն ամեն ինչ ավարտված է եղել:

Մասունքների մի մասը Եփրատի մի կողմում, մյուս մասն էլ Հանդիպակաց կողմում պահելու փաստը եթե ուներ քաղաքական նկատառում, որը Հովհաննես Երզնկացին նմանեցնում է ս. Ներսեսի հովանու տարածմանը սրբազան Եփրատի երկու ափերի վրա, ապա ուներ նաև տնտեսական նկատառում: Ուխտագնացութիւնների հոսքը մեկից ավելի վանքեր ուղղելու նկատառումը: Ուխտագնացու-

¹ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 478-480:

թյունների օգուտը միայն մատաղները, աջհամրույրները, հաղորդու-
թյուն ստանալը էջը, հեռավոր վայրերից եկող մարդիկ, հատկապես
ունևորները, մի քանի օր մնալով այս վայրերում, մեծ ծախսեր էին
անում, նվերներ էին տալիս վանքերին, վանահայրերին: Երբեմն էլ՝
սրբերից հաջողութուն, բուժում խնդրող հարուստ ուխտավորներ
մեծագուժար նյութական միջոցներով վերանորոգում էին վանքեր,
եկեղեցիներ, կառուցում աղբյուրներ, գցում այգիներ եկեղեցապատ-
կան կալվածներում:

Ուրեմն Երզնկան համընդհանուր ճանաչում գտնող կենտրոն դառ-
նալով ոչ միայն քաղաքական կշիռն էր բարձրացնում, այլև հարըս-
տանում էր տնտեսապես:

Առանց այս բոլորի, դժվար պիտի լինի պատկերացնել մշակու-
թային այն բուռն զարգացումը, որ ապրել է Երզնկան այդ երկու
դարերի ընթացքում:

Ինչ ճակատագիր ունեցան այդքան փարթամ ու իշխանական
կյանքով ապրող Տեր Սարգիսն ու նրա որդին՝ պարոն Հովհաննեսը,
որոնք պատմական Հայաստանի այս գեղատեսիլ անկյունում ստեղ-
ծել էին յուրահատուկ անկախ կենտրոն:

Տեր Սարգիսը, որ վայելում էր մոնղոլ խանի հովանավորութունը,
արդեն իրեն բարձր էր համարում մոտակա վայրերի մուսուլման իշ-
խողներից: Աբուլ Ֆարաջը պատմում է, որ Սարբերդի ամրոցի գո-
րագնդի պետ Բիչարը՝ արյունարբու մի մարդ, չի հանդուրժել Սար-
գիսի և նրա որդու կիսանկախ դիրքը Երզնկայում և ծրագրել է դա-
վադրությամբ նրանց մեջտեղից վերացնել:

Նա իր մարդկանցով մեկնել է Երզնկա՝ մտադրութունը կենսա-
գործելու համար: Իմացել է, որ Տեր Սարգիսը մոտակա վանքերից
մեկում զբաղված է ծաղկազարդի տոներով:

Գարանակալ սպասել է վերադարձին: Սարգիսը վանքից դուրս
գալով ճանապարհ է ընկել դեպի քաղաք՝ որդու ուղեկցությամբ:
Ճանապարհին իշխան Հովհաննեսը բաժանվել է հորից և ինչ որ
գործով մեկնել է մոտակա գյուղը՝ հեծյալ ուղեկիցներով:

Հագիվ բավական ճանապարհ կտրած՝ Բիչարի մարդիկ հարձակ-
վել են Սարգիս արքեպիսկոպոսի վրա, կտրել գլուխը, և այն վերց-
նելով իրենց հետ՝ չարժվել են դեպի Հովհաննեսի գտնված գյուղը:

Իշխանը, իմանալով փորձանքի մասին, թաքնվել է ցորենի դեզի
տակ, սակայն գտել են, ցույց տվել հոր կտրված գլուխը, ապա գա-
զանարար խոշտանգել են նաև որդուն:

Արդյո՞ք սա միայն Բիշարի անձնական վրեժխնդրությունն արդյունքն է եղել, թե դրանում հեռվից հեռու մասնակցություն է ունեցել մոնղոլների խանը: Տեր Սարգսի և նրա որդու այդքան կենտրոնախույս պահվածքը չէր կարող հաշտ աչքով դիտվել հենց խանի կողմից, որքան էլ որ նա հանդես գար հովանավորողի դերում: Ըստ երևույթին հենց խանն է որոշել վերջ տալ Երզնկայի կիսանկախ վիճակին և իշխանությունը կրկին հանձնել իր մարդկանց: Որ դա այդպես է, ցույց է տալիս այն փաստը, որ զազրելի այդ ոճրագործությունից հետո քաղաքական իշխանությունը այլևս հայերի ձեռքին չի եղել: Շարունակվել է կրոնականը, այն էլ ոչ նախկին լիազորություններով ու ազատությամբ:

Փոփոխություններ են տեղի ունեցել նաև տիրապետող դեկավարությունից շարքերում: Աբուլ Ֆարաժը վկայում է, որ 1283 թ. Իկոնիայի սուլթան Ղիադ էդ-Դինը ճանապարհ է ընկել իր եղբորորդուն՝ սուլթան Մասուդին դիմավորելու. «Երբ ան Երզնկա քաղաքը հասավ, ազնվականներն իրեն մահացու դեղ մը տվին և զինքը մեռցուցին»¹:

Այս սպանությունը կազմակերպողն է եղել իլխան Արդունը: Դրանից հետո ամբողջ իշխանությունը հանձնվել է Խնաս ադ-Դին Մեսուդին (1283):

1308 թ. արդեն Երզնկայի տեր է հիշվում էմիր Հասանը, որին հետագայում Կամախում բանտարկել է տվել Աբու Սաիդ իլխանը:

5. ԵՐԶՆԿԱՆ ՍԱՐԳՒՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՀԵՏՈ

Անշուշտ այս շրջանում նույնպես մոնղոլները նշանակել են ձևական հայ իշխաններ, որոնց միջոցով գանձել են հարկերը, սակայն քաղաքի վիճակը ամենևին չի հիշեցրել նախորդ փառքի շրջանը:

Կրոնական իշխանությունները շարունակել են իրենց գործունեությունը բավական երկար ժամանակ, այն էլ Սարգիս արքեպիսկոպոսի գերդաստանի ավանդական հաջորդականությամբ:

Հենց Հովհաննես իլխանի որդու՝ Ներսեսի կրոնական գործունեությունը ուղղակի շարունակությունն է եղել իր պապի՝ Տեր Սարգիս արքեպիսկոպոսի պաշտոնի:

Ներսեսը ծնված պիտի լինի 1250-ական թվականներին, անշուշտ Երզնկայում և երևի պաշտոնի անցած՝ պապի սպանությունից հետո: Այդ տարիներին գրված ձեռագրեր մեզ չեն հասել: Նրա անվան հիշատակությունը առաջին անգամ հանդիպում ենք 1289 թվականին

¹ Հ. Քյուրայան, Երիզա, էջ 138:

գրված «Սարգիս» գրքում. Հիշատակվում է որպես Երզնկայի առաջնորդ՝ «յեպիսկոպոսութեան մերոյ տեր Ներսիսի» արտահայտութեամբ:

Առկա ժլատ փաստերից երևում է, որ նա էլ, պապի նման աշխատել է Եկեղյաց գավառի Հեղինակությունը բարձր պահել, օգտագործելով Ներսես Հայրապետի նշխարների այնտեղ գտնվելու փաստը: 1291 թ. նա պատրաստել է տվել մի նոր մասնատուփ այդ նշխարների համար և վրան փորագրել՝ ընդարձակ մակագրություն, որտեղ պատմվում է մասունքի հայտնաբերվելը Սարգիս արքեպիսկոպոսի իշխանութան օրոք: Ապա անդրադառնալով իրեն՝ գրել է տվել. «Նաև ես մեղուցեալ արքեպիսկոպոս Տեր Ներսէսս շինեցի զսա. և զլուսաւոր նշխարքս եղի ի սմա, բարեխաւս առ Քրիստոս Աստուած ի Թողութիւն յանցանաց իմոց և ի զարդ ս. ուխտին Տիրաչէնի առաքելական աթոռոյն»¹: Թվականն է 1291:

Ոսկերչական արվեստի մի գլուխգործոց է եղել այս մասնատուփը, որ նույնպես զոհ է գնացել Թուրքական բարբարոսություններին: Ս. Ամատյանը, որ տեսել է այն 1870-ական թվականներին, այսպես է նկարագրում.

«Թւերուն մեջտեղ փոսիկ մը կա, ուր ապակիի ներքև կպահպանվի Թանկագին մասունքը: Թւերուն և իրանին վրա քանդակված են խաչաձև զարդեր՝ բարձրաքանդակ, որոնց քովը և բոլորտիքը նշանագրված են քանի մը սուրբերու անուններ, և ստորտը՝ «Եւ կազմողս սորա Սոսրովն յիշեսջիք ի Քրիստոս»²:

Ամատյանի նկարագրած հատվածում Հիշատակված Սոսրովը, ինչպես ձիշտ կերպով նկատել է նաև Քյուրտյանը, մասնատուփը պատրաստող ոսկերիչ արվեստագետն է: Այսպիսով մեզ հասել է Հին Երզնկայի ոսկերչական արվեստի հմուտ վարպետներից մեկի անունը:

1304 թ. գրված մի Ավետարանի Հիշատակարանում կարդում ենք. «յարժանապատիւ եպիսկոպոսութեան սրբասէր եւ աստուածամեծար արքեպիսկոպոսիս մերոյ Տեր Ներսիսի: Գրեցաւ սա ի գաւառիս Եկեղեաց, ի մայրաքաղաքիս Եղնկայ, ձեռամբ նուաստ եւ անպիտան գրչի Աւետեացս քահանայի»³: Գրվել է ս. Կիրակոսի վանքում:

Եթե Ներսեսի ծննդյան թվականն անորոշ է, ապա շատ որոշակի է մահվան տարին: Մեռել է 1305 թվին: 1304–1305 թթ. գրված մի

¹ Գ. Սրվանձտյանց, Թորոս աղբար, մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 293:

² Տե՛ս «Քյուզանդիոն», օրաթերթ, Կ. Պոլիս, № 1446:

³ Լ. Ս. Ոսեղիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի Հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 29:

ձեռագրի Հիշատակարանում կարդում ենք. «Ի թուականիս Հայոց ՉԾԳ (1305). և ի վերադիտողութեան մայրաքաղաքիս Եղնկայի Տէր Ներսէս եպիսկոպոսի, որ վախճանեցաւ ի սմին ամի: Որոյ ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած որ է տէր ամենայնի: Եվ թողցէ զյանցանս սորա՝ զգաղտնի և զհայտնի»¹:

Տեր Ներսեսին հաջորդել է Տեր Սարգիսը, ըստ երևույթին Ներսեսի ազգականը, ուրեմն Սարգիս արքեպիսկոպոսի թոռան որդին: Գործել է 14-րդ դարի առաջին տասնամյակում:

Այս բոլորը հիմք են տալիս ենթադրելու, որ եկեղեցական իշխանությունը Եկեղյաց գավառում երկար ժամանակ ժառանգաբար մնացել է միևնույն գերդաստանի ձեռքին:

Իսկ աշխարհական իշխանությունը:

Է. Բաղդասարյանը «Երզնկայի հայկական իշխանությունը 13–15-րդ դարերում» չահեկան հողվածում փորձում է ապացուցել, թե Երզնկայում հայկական իշխանությունը գոյատևել է մինչև 15-րդ դարը:

Տարակուսելի է այս հարցադրումը:

Նա բերում է Թորոս Տարոնացու կողմից գրված Հետևյալ վկայությունը. «Պարոնն զիւր քաղաքն ձգեց, մինչ ի Բարերդ գնաց չափառ» և դրանից եզրակացնում է. «Հասկանալի է, որ այստեղ ակնարկվող Պարոնը չէր կարող Երզնկայի սովորական երևելիներից մեկը լինել, այլապես կնշվեր նրա անունը, այնինչ տաղի հեղինակի համար դրա անհրաժեշտությունը չի եղել, որովհետև նա ակնարկում է Եկեղյաց իշխանին, որի ով լինելը առանց անունը տալու էլ պարզ է եղել ժամանակակիցների համար»²:

Բանն այն է, որ ակնարկվող Պարոնը ոչ միայն կարող էր Երզնկայի սովորական երևելիներից մեկը լինել, այլ երևելի էլ չլինել, լինել Թորոս Տարոնացու բարեկամներից մեկը, քանի որ հենց այդ տարիներին Պարոնը գործածվում էր նաև որպես սովորական անուն: Հր. Աճառյանի մոտ Պարոն անձնանվան մոտ կարդում ենք. «Իբրև անձնանուն ամենահին Հիշատակությունը ԺԳ դարից է»³:

Է. Բաղդասարյանը բերում է չափածո մի այլ Հիշատակարան, որի մեջ Երզնկայի երևելիներից մեկը՝ Սուլթուշահը կոչվում է իշխան: Գրիչն այս մարդուն տալիս է արդեն այնպիսի տիտղոսներ, որ կասկած չեն թողնում թե նա եղել է իշխան. խնդրում է հիշել «Զիշխանն

¹ Նույնը, էջ 31–32:

² Է. Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 39:

³ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Հատ. Գ, Երևան, 1946, էջ 233:

գլուխ բարեպաշտից զՀայկազնի դարձ մեծից, զՍուրբուշահ ծնունդ հրաշից, որ ետ պատուել զԱւետարանս՝ հալալ յընչից, ի յիշատակ իւր ծնօղաց՝ այլև գարմից»¹:

Նման մի քանի այլ փաստեր էլ կան, որոնք ցույց են տալիս թե իսկապես Երզնկայում 14-րդ դարի վերջերին ապրել են մարդիկ, մեծահարուստներ, որոնց տրվել է իշխան տիտղոսը:

Բայց ո՞վ է տվել: Տվել են Երզնկայի Հայ հոգևորականութան ներկայացուցիչները, որոնց մտայնությունն էին արտահայտում գրիչները: Այդ իշխանների լիազորությունները հեռու չեն գնացել հարկեր հավաքելուց, ժողովրդի հուզումները չափավորելուց, նրանց կարգ ու կանոնի մեջ պահելուց, առաջադրանքներ, որոնց համար նրանք անշուշտ վարձատրվել են բուն իշխողների կողմից: Հեռու ենք այն մտքից, որ նրանք գործել են իրենց ժողովրդի դեմ, բայց երբեք էլ չեն կարողացել կատարել այն, ինչ անում էին Տեր Սարգիսն ու պարոն Հովհաննեսը:

Ի վերջո՝ նման լիազորություններ, արտոնություններ Հայերին տրվել են օսմանյան տիրակալության ամբողջ շրջանում էլ, ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի վերջերին, այն տարբերությամբ, որ արտոնություններ ունեցողները կոչվել են ոչ թե իշխաններ, այլ՝ ամիրաներ: Բայց կարո՞ղ ենք ասել, որ Ակնա հարստության զգալի մասն իրենց ձեռքը վերցրած, Կ. Պոլսում նույնպես վիթխարի կապիտալների տեր դարձած ամիրանները քաղաքական իրավունքներով օժտված մարդիկ են եղել:

14-րդ դարի կեսերից Երզնկայում հիշատակված Հայ իշխանների լիազորությունները հարկեր հավաքելու աստիճանից այն կողմ չեն անցել: Ապացույց՝ որ պարոն Հովհաննեսի և Տեր Սարգսի սպանությունից առաջ բոլոր հիշատակարաններում ձեռագրեր արտագրողները հոգևոր պետի կողքին հիշատակել են նաև աշխարհիկ իշխանավորին, տվյալ դեպքում՝ Հովհաննես իշխանին, նրան վերագրելով հաճախ ոչ միայն Երզնկայի փառքը, այլև համարելով «Փրկիչ քրիստոնեից»:

¹ Է. Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 41:

ԵՐՁՆԿԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

1. ԵՐՁՆԿԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Երզնկայի վանքերի մասին ստեղծվել է հարուստ գրականություն:

ա) Արևմտահայ մամուլում տպագրվել են մի քանի տասնյակ հոդվածներ: Դրանցից առավել փաստալիցներն ու արժեքավորներն են Դ. Հակոբյանի «Վանորայք Երզնկայի» հոդվածաշարը «Բյուզանդիոն» թերթի 1897 թ. համարներում, Տ. Պալյանի հոդվածաշարը այդ նույն թերթի 1902–1904 թթ. մի շարք համարներում, Ս. Ամատյանի «Եկեղյաց գավառ. Վանորայք» հոդվածաշարը «Արևելյան մամուլ» ամսագրի 1890 թ. համարներում և այլն: Առանձին հոդվածներ են տպագրվել նաև «Բյուրակն», «Մասիս», «Ծաղիկ» և այլ պարբերականներում:

բ) Երզնկայի վանքերի մասին առատ տվյալներ ենք գտնում ձեռագրերի հիշատակարաններում: Հիշատակենք Հ. Տաչյանի «Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վիեննա» ստվարածավալ աշխատասիրությունը (Վիեննա, 1895), Լ. Սաչկյանի հրատարակած ԺԴ և ԺԵ դարերի հիշատակարանների մի քանի հատորները (Երևան, 1950, 1955, 1958, 1967), Վ. Հակոբյանի և Ա. Հովհաննիսյանի «Ժէ դարի հիշատակարաններ» (Երևան, 1974, 1978, 1984), ինչպես նաև Երուսաղեմի, Վենետիկի, Զմմառի վանքերի և այլ վայրերի ձեռագրերի նկարագրություններն ու հիշատակարանները պարունակող մեկ տասնյակից ավելի հատորներ:

գ) Երզնկայի վանքերի մասին իրենց աշխատություններում հիշատակում են առանձին պատմաբաններ, ճանապարհորդներ, բանահավաքներ, երբեմն թոռուցիկ տղերով, երբեմն հանգամանորեն: Հիշենք Գ. Սրվանձտյանցի «Թորոս աղբարը», Պ. Նաթանյանի «Արտուր Հայաստանին», Կ. Ղազանճյանի «Սառն նամակները», Գ. Տեր-Վարդանյանի «Երզնկա-Կամախ գավառաբարբառը և ազգագրական հուշեր», Հ. Գյուրտյանի «Երիզա և Եկեղյաց գավառ» գրքերը և այլն:

դ) Գրվել են ամփոփ հետազոտություններ, որոնց մեջ ամենից ծավալունն ու փաստալիցը Հ. Ոսկյանի «Բարձր Հայքի վանքերը» աշխատությունն էրգնկային նվիրված գլուխն է: Գ. Սյուրմենյանն էլ իր «Երգնկա» գրքում նկարագրել է 14 վանք, յուրաքանչյուրի մասին խոսելով շատ համառոտ:

Սրանցից մի քանիսի վկայությունները բացառիկ արժեք են ներկայացնում, քանի որ հեղինակներն անձամբ շրջագայել են վանքերում, տեսել, գրի առել բնորոշ տվյալները, անգամ ձեռագրերից արտագրել որոշ հիշատակարաններ: Այդպիսի հավաստի տեղեկատվություններ են հաղորդում Տ. Պալյանը, Ս. Ամատյանը, Գ. Սյուրմենյանը: Մյուսները Հիմնականում օգտվել են տպագիր գրականությունից:

Շատ հարցեր, կապված Երգնկայի վանքերի հիմնադրման ժամանակաշրջանի, միաբանների քանակի, վանքերի մշակութային դերի մասին, այնուամենայնիվ սպառիչ պատասխան չեն ստացել մինչև օրս:

Մեզ համար էլ դժվար պիտի լինի այդ հարցերի պատասխանը տալը: Փորձելու ենք առկա նյութի սահմանում ծանոթացնել Երգնկայի վանքերը ըստ նրանց կատարած կրթական, մատենագրական դերի, հասարակական կյանքում ունեցած կշռի: Ուսումնասիրողների մեծ մասը հայկական վանքերի մասին գրելիս անտեսել են նրանց հասարակական, քաղաքական դերը ժողովրդի գոյատևման համար մղված պայքարում, մինչդեռ Հայ եկեղեցին պետականագուրկ մեր ժողովրդի կյանքում կատարել է խոշոր դեր ոչ միայն նրա մտավոր զարգացման, այլև քաղաքական կյանքի ղեկավարման գործում: Մեր կաթողիկոսները, պատրիարքները, հոգևոր առաջնորդները հաճախ են ուղղություն տվել օտար նվաճումների դեմ մղվող պայքարին: Հիշենք Ներսես Աշտարակեցուն, Ֆոնուզի Բարդուղիմեոս վարդապետին և ուրիշներին: Նրանք կոչ են արել զինված պայքարի, իրենք էլ մասնակցել են կռիվներին:

Երգնկայի վանքերից մի քանիսը նույնպես, դժվարին պայմաններում դարձել են յուրահատուկ ամրոցներ և շնորհիվ իրենց անառիկ դիրքի՝ փրկել են հազարավոր մարդկանց կյանքը:

Վերջապես Հայ լուսավորչական եկեղեցին մեծ դեր է կատարել օտարամուտ այն գաղափարախոսությունների դեմ մղվող պայքարում, որոնց նպատակն է եղել դավանաբանական հակամարտություններով բաժան-բաժան անել Հայերին և թուլացնել նրանց պաշտպանական ուժը, ենթարկել օտար պետություններին, ինչպես արել են երկար դարերի ընթացքում Հոռոմի գործակալները:

Երզնկայի վանքերի մասին խոսելիս՝ չենք կարող անտեսել նման կարևոր հարցեր:

Վանքերը մի ուրիշ պատճառով էլ ժողովրդին կապել են իրենց հետ: Մարդիկ ոչ միայն աղոթել են իրենց հոգու փրկութեան համար, այլև վանահայրերից, վարդապետներից խնդրել առողջություն տալ, բուժել զանազան հիվանդություններից:

Հայտնի է, որ այդ դարերում պատմական Հայաստանի ամբողջ տարածքում չի եղել աշխարհական մարմինների հսկողությունը ենթակա որևէ հիվանդանոց: Հիվանդությունների բուժման միակ եղանակը եղել է տնային բժշկությունը: Հեքիմներին, ժողովրդական բուժակներին է վստահվել բժշկի դերը: Մեկ էլ հույսը դրվել է վանքերի վրա:

Այստեղ էլ, անշուշտ, մեծ դեր է կատարել ոչ միայն Ավետարաններ կարդալը, սաղմոսներ ասելը, այլև ուխտագնացությունների օղափոխություն օգուտը, բուսական դեղերի օգտագործումը, որոնց հնուտ են եղել շատ վարդապետներ:

Երզնկայի վանքերից մի քանիսը խոր անցյալում ունեցել են հիվանդանոցային հարկաբաժիններ, որտեղ բուժվել են մարդիկ հենց բուսական դեղերի քսուկների միջոցով: Վանքերից մի քանիսի անուններն էլ վկայում են, որ եղել են բուժական կենտրոններ, ինչպես «Անարծաթ բժշկաց վանքը», «Ակնջի վանքը» և այլն: Երզնկայի վանքերի անցյալում ունեցած բուժական դերին անդրադարձել է Կ. Ղազանճյանը մոտ 100 տարի առաջ հրատարակած գրքում, ասելով. «Կանգուն մնացած վանքերն ալ շեղած են իրենց նպատակեն և եղած են լոկ ուխտատեղիներ. կամ ավելի ճիշտ ըսելով՝ զբոսավայրեր: Ո՞ւր մնաց վանորեից մեջի հիվանդանոցները, ո՞ւր մնաց անկեկանոցները»¹:

Գոյություն են ունեցել ոչ միայն վանքեր, որտեղ վանականներն ապրել են յուրահատուկ համայնական կյանքով, այլև քարայրներ, որտեղ աղոթել են կյանքից «խոտված» մարդիկ՝ ճգնավորներ, որոնց թիվն էլ բավականաչափ մեծ է եղել Եկեղյաց գավառում:

Նրանք հիմնականում սնվել են բուսականությամբ և չրջակա գյուղերից բարեպաշտ մարդկանց բերած համեստ ուտելիքով, որոնք հաճախ ընդունել են առանց բերողներին երևալու, որպեսզի չմեղանչեն իրենց աչքերով:

Որոշ ճգնավորներ ունեցել են կրթական, մշակութային գործունեություն, աճեցրել են աշակերտներ, իրենց համար զբաղմունք դարձրել ձեռագրեր արտագրելը:

¹ Կ. Ս. Ղազանճյան, Ոսոն նամակներ, Կ. Պոլիս, 1887, էջ 21:

Մեր մատենագրության մեջ հիշվում է Գառնիկ ձգնավորը, որի անունով հետագայում գործել է համանուն վանքը, Տաճրակ և ձղնի գյուղերի արանքում: Գրիգոր Գարանաղցին վկայում է, որ Սեպուհ լեռան ստորոտի քարայրներում ապրել են նման ձգնավորներ, որոնցից մեկը՝ Պարոնը, եղել է իր ուսուցիչը:

Հ. Ոսկյանը Երզնկայի վանքերի թիվը հասցնում է 34-ի: Անշուշտ իրականում այդ թիվը շատ ավելի մեծ է եղել: Ժամանակի ամենակուլ ժանիքը սրբել տարել է շատ վանքեր, եկեղեցիներ, փլատակների տակ թողել ուրիշներ, որոնց հետքերը պահպանվել են մինչև մեր օրերը:

Այդ ավերներին նպաստել է Երզնկայի աշխարհագրական դիրքը՝ քարի պակասը, որի պատճառով շենքերը շատ հաճախ չինվել են փայտից կամ հում աղյուսից: Իսկ եթե եղել են քարաշեն, ապա դրանք քանդել են քրդերն ու թուրքերը, քարերը տարել, օգտագործել են իրենց տների, մարագների համար:

Բայց այն, ինչ մնացել էր մինչև 19-րդ դարի վերջերը, ինքնին բավական նյութ կարող է տալ հետազոտողներին և մղել նրանց հանելու ուշագրավ եզրակացություններ: Եվ դա պետք է կատարվի, քանի որ դարավերջին եղածն էլ, որի մասին գրավոր տեղեկություններ են պահպանվել, քանդվել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ու նրանից հետո, երբ թուրքիայում պետական քաղաքականություն դարձավ հայկական մշակույթի հետքերի խպառ բնաջնջումը: Այդ քաղաքականությունը այժմ էլ տարվում է ամենայն խստությամբ և հետևողականությամբ: Ապացույց՝ էրզրումի մասին թուրքերեն լեզվով լույս տեսած մի գիրք, որը թերթողը չի կարող իմանալ, թե էրզրումում առհասարակ հայեր ապրե՞լ են¹: Նույնը պիտի լինի Երզնկայի դեպքում:

Վերջապես բնությունն էլ դաժան է վարվել մեր վանքերի հետ: Այն ինչ չի կարողացել կատարել օտար ասպատակողը՝ արել է երկրաշարժը, որը տևական բնույթ է կրել Եկեղյաց գավառում, ինչպես պիտի տեսնենք հետագա էջերում:

Եթե ունենք վկայություններ, թե եղել են այնպիսի երկրաշարժեր, որոնք մի քանի ժամում, հաճախ մի քանի րոպեում հողին են հավասարեցրել մեծ բնակավայրեր, խլել մինչև 30.000 մարդու կյանք, անշուշտ նման երկրաշարժերը պիտի երկրազնդի երեսից սրբեին նաև վանքեր, եկեղեցիներ, դրանք առնեին երկրաշարժից բացված խորխորատների մեջ ու փակեին ընդմիջտ մարդկություն աչքից:

Անցնենք վանքերին:

¹ Erzurum Tarihi, Anitlari, Kitabeleri, Istanbul, 1936.

2. ԱՎԱԳ ՎԱՆՔ

Երզնկայի տասնյակ վանքերի մեջ իր մշակութային գործունեության կշիռով բացառիկ տեղ է գրավում Ավագ վանքը, որ կոչվել է նաև ս. Թաղեի, ըստ երևույթին նրան խոր հնություն վերագրելու հասկանալի նպատակով, քանի որ հին ձեռագրերի հիշատակարաններում այդ անվանը չենք հանդիպում: Վանքն ունեցել է «քարուկիր երկու սքանչելի, վեհաշուք տաճարներ՝ հանուն ս. Աստվածածնի և ս. Առաքելոց»¹:

Այսպես թե այնպես Ավագ վանքը մոտ հազար տարվա հնություն ունեցող մի կենտրոն է եղել: Որոշ անցյալից եկել հասել է մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները:

Այդ ամբողջ ժամանակաշրջանում միշտ նույն կշիռը չի ունեցել. մերթ եղել է սովորական աղոթատեղի, մերթ կրթական, գրչագրական կենտրոն, մինչև անգամ արժանանալով «համալսարան» հորջորջման: Մերթ հեռու վայրերից մարդիկ այնտեղ են գնացել ուսում ստանալու, մերթ տեղի միաբաններն են ամեն ինչ թողել, կամ մի քանի ձեռագիր վերցրած՝ փախել ուրիշ վայրեր, ազատվելու համար բարբարոսական հարձակումներից, կոտորածներից:

Ավագ վանքը կառուցված է եղել Սեպուհ լեռան լանջերին, Երզնկայից յոթ ժամ հեռավորության վրա, գեղատեսիլ ու հովասուն վայրում, շրջապատված ծառ ու ծաղիկով, սաղարթախիտ անտառներով, օժտված սառնորակ աղբյուրներով ու գլգլան առվակներով, առավելություններ, որոնց շնորհիվ դարեր շարունակ պահել է սիրված ուխտատեղի լինելու առավելությունը:

Գ. Սյուրմենյանն իր գրքում զետեղել է մի նկար, կատարված 1906 թվականին մի ուխտագնացության ժամանակ: Հարյուրավոր մարդկանց ներկայությունն այդ լուսանկարում, այն էլ համիդյան բռնապետության ամենախստագույն տարիներին, երբ հայերի համախմբումը որևէ վայրում դիտվում էր քաղաքական խմորումների արտահայտություն, ցույց է տալիս այն մեծ հետաքրքրությունը, որ եղել է այս ուխտատեղիի նկատմամբ:

Ե՞րբ է կառուցվել: Ս. Էփրեկյանն անգամ փորձել է հիմնադրման թվականը որոշել և համարում է մեր թվարկության 35-րդ տարին, կապելով Թաղեոս առաքյալի քարոզչության հետ: Իհարկե սա զիտական հիմք չունի: Նրա հնությունը մինչև առաջին դարերը տա-

¹ Գ. Հակոբյանց, Սեպուհ լեռան սրբավայրերը, տե՛ս «Արարատ», ամսագիր, Վաղարշապատ, 1901, № 7-8, էջ 364:

նելու համար վանահայրերը որոնել ու գտել են նույնքան միամիտ մի ապացույց էլ: Դա Ավագ վանքի սեփականությունը եղող նշանավոր Դեղթափն է, որի շուրջ անգամ մամուլում աղմուկ է բարձրացվել, նկարն էլ տպագրվել է պոլսահայ տարեցույցներից մեկում:

«Դեղթափը փոքր ձևով մը մեծությամբ, գոգաձև, բոլորակ, հակիրթյա երկնագույն քար մըն էր,- գրում է Գ. Սյուրմենյանը,- որուն վրա նկարված էին Հոռմի կայսեր ու կայսրուհիի նկարները... Ավանդաբար կպատմվեր, թե Տրդատ թագավոր քրիստոնեությունն ընդունելեն վերջ Հռոմմա կայսեր տված իր այցելության առթիվ Կոստանդինոս կայսեր կողմն նվեր ստացած է զայն: Անոր վրա, նկարներուն տակը գտնված կայսեր ստորագրությունը կհաստատե այդ պարագան: Ան որպես մասունք կպահվեր մասնավոր թաքստոցի մը մեջ: ... Այդ քարը Թեղթափ կկոչվեր անոր համար, որ բուժիչ հանգամանք ուներ»¹:

Որ Դեղթափը հնագիտական արժեք է ներկայացրել՝ կասկածից վեր է, բայց ամենևին չի կարող որոշել վանքի հիմնադրման ժամանակը: Ի վերջո կարող էր Կ. Պոլսից բերված լինել շատ ուշ ժամանակներում:

Ուստի դուրս գանք ավանդությունների արահետներից ու դիմենք գիտական, վավերական փաստերին: Այդպիսի փաստեր մեզ կարող են տալ վիմական արձանագրություններն ու մատենագրական հիշատակությունները:

Ավագ վանքի հնագույն արձանագրությունը 15-րդ դարից ետ չի գնում՝ երկրաչարժերի պատճառով հաճախ հիմնահատակ կործանված լինելով: Նրա մատուռներից մեկի վրա կա մի քար, որը կրում է ՋԹ (1459) թվականը և կառուցող վարպետի անունը՝ Հովհաննես:

Բարեբախտաբար ձեռագիր մատյանները մեզ ետ են տանում մինչև 12-րդ դարի կեսերը:

Հնագույն վկայությունը, որին հանդիպում ենք, վերաբերում է 1200 թվականին: Այդ տարում Ավագ վանքում գրվել է երկու ձեռագիր: Երկուսի գրիչներն էլ կոչվում են Վարդան: Հնարավոր է, որ տարբեր մարդիկ լինեն:

Ձեռագրերից մեկը մի Ավետարան է, որի հիշատակարանում ժամանակի հոգևոր առաջնորդ է հիշվում Տեր Սարգիսը: Հ. Քյուրտյանը ենթադրում է, թե պետք է լինի հետագայում հռչակված Տեր Սարգիս արքեպիսկոպոսի պապը:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 86:

Մյուս ձեռագիրը այն նշանավոր «Ճառընտիրն» է, որ գիտական աշխարհին հայտնի է «Մշո ճառընտիր» անունով և հանդիսանում է հայ գրչագրական արվեստի փառքերից մեկը, աշխարհում պահպող բազմահազար հայ ձեռագրերից ամենամեծը: Գրիչն է Վարդան Կարնեցին, ծաղկողը՝ Ստեփանոսը: Օգտագործված նյութը՝ մագաղաթը, պատրաստվել է 600 արջառի և երինջի կաշվից: Արտագրման աշխատանքը տևել է երեք տարի:

Այս «Ճառընտիրը» բացառիկ արժեք է ներկայացնում նաև բովանդակությամբ: Պարունակում է ավելի քան 300 միավոր նյութ՝ ճառեր, վարքեր, վկայություններ, պատմական երկեր, ներբողներ, որոնցից մի քանիսին հանդիպում ենք միայն այդ ձեռագրում: Նյութեր կան Գրիգոր Լուսավորչից, Սահակ Պարթևից, Եղիշեից, Մովսես Խորենացուց, Դավիթ փրկիչից, Սեբեոսից և ուրիշներից:

«Ճառընտիր»-ը աչքի է ընկնում մանրանկարչական արվեստով, ունի բազմաթիվ գլխազարդեր, լուսանցազարդեր, տերունական նրկարներ:

Ինչո՞ւ է կոչվում «Մշո ճառընտիր», քանի որ գրվել է Երզնկայում: Բանն այն է, որ այդ նշանավոր ձեռագրին վիճակվել է ծանր ճակատագիր՝ նման հայ ժողովրդի ճակատագրին:

Հաղիվ ավարտված ընդօրինակումը՝ Սեբաստիայի մահմեդական տիրակալը արչավել է դեպի Կարին: Ձեռագրի պատվիրատու Բաբերդի ռես Աստվածատուրը մատյանն անկազմ վիճակում հասցրել է Բաբերդ, բայց այնտեղ Աստվածատուրն սպանվել է թուրքերի կողմից: Ճառընտիրը բաժին է ընկել թուրք դատավորին, որը այն տարել թաքցրել է Նլաթում: Երկու տարի անց՝ 4000 արծաթ դրամով վաճառել է Մշո Առաքելոց վանքին, որը դարձել է ձեռագրի սեփականատերը մինչև Մեծ եղեռնի օրերը, այսինքն՝ 710 տարի:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ն. Յա. Մառի հանձնարարությունյամբ ստեղծվել է հատուկ հանձնաժողով, որի նպատակն է եղել թուրք բարբարոսների վայրագություններից փրկել հայկական հույություններն ու ձեռագրերը: Այդ հանձնաժողովը ձեռք է բերել Մշո Առաքելոց վանքի փայտյա նշանավոր դուռը, որն այժմ պահվում է Հայաստանի պետական պատմական թանգարանում, և վերոհիշյալ «Ճառընտիր»-ի մի մասը: Ձեռք է բերել Բիթլիսում, տեղափոխել Բաբու, Թիֆլիս: Հետագայում՝ երկու մշեցի հայուհիներ ներկայացել են համապատասխան մարմիններին և հանձնել նաև ձեռագրի մյուս կեսը՝ սակայն պակասավոր էջերով:

Ի վերջո բազմաչարչար «Ճառընտիր»-ը տեղափոխվել է Երևան և այժմ հատուկ ցուցափեղկի մեջ վերջնական հանգրվանն է գտել Մաչտոցի անվան Մատենադարանում: Տարիների ընթացքում ձեռք են բերվել նաև պակասավոր էջերից մի քանիսը:

Մեզ այստեղ հետաքրքրում է մի այլ հարց: 600 արջառի ու երինջի կաշվից պատրաստված նման մի հսկա ձեռագիր կարո՞ղ էր գրվել ու նկարագրողվել մի վանքում, որն առնվազն կես դարի գրչագրական փորձ ու մասնագետներ չունենար, չունենար նաև ճոխ գրողարան, տարբեր մասնագիտություններ տեր վանականներ:

Անշուշտ չէր կարող: Ուստի Ավագ վանքի գրչագրական գործունեությունը սկիզբը ամենևին էլ չենք կարող համարել 1200 թվականը:

Շարունակենք: Հաջորդ տարի, այսինքն՝ 1201 թվականին, Ավագ վանքում ավարտվել է մի այլ Ավետարանի արտագրությունը, որի գրիչն է Ղազարը: Նույն թվին մի Ավետարան էլ արտագրել է Ստեփանոսը:

1227 թ. գրված «Հարանց վարքի» հիշատակարանից երևում է, որ այդ տասնամյակներում Ավագ վանքը եղել է մտավոր կարևորագույն կենտրոն՝ ամբողջ Եկեղյաց գավառում: Այդ հիշատակարանում հանդիպում ենք մի շարք անունների, որոնցից Ստեփանոսը, Պողոսը, Հովհաննը համարվում են «առաջնորդք սուրբ ուխտիս Աւագ վանացս», Կարապետը, Ղազարը, Ներսեսը՝ ձեռագիր արտագրողներ: Վանքն էլ կոչվում է «գերադրական սուրբ մենաստան, զարդարեալ գեղեցկաչէն սրբանաւք և սպասիւք պատուականօք»¹:

Մատենագրական հետագա վկայությունները ցույց են տալիս, որ Ավագ վանքը կրթական, մշակութային առաջատար դերը պահել է ավելի քան 300 տարի, մինչև 15-րդ դարի վերջին տասնամյակը:

Երզնկայի նշանավոր մարդկանցից առաջինը, որը սովորել է Ավագ վանքում, իսկ հետագայում եղել նրա առաջնորդը և մեծապես նրպաստել վանքի բարգավաճմանը, Մովսես Երզնկացին է: Քահանա է օծվել այնտեղ, 1293–1295 թթ. եղել է վանքի գործուն միաբաններից: Նա մեկնել է Կիլիկիա, կատարելագործել ուսումը Գևորգ Լամբրոնացու մոտ: Վերջինիս մահից հետո՝ 1301 թվին, իր հետ վերցրած գեղագիր մի Ավետարան, նաև իր արտագրած Աստվածաշունչը և այլ ձեռագրեր, վերադարձել է Ավագ վանք՝ վերանորոգչական լուրջ ծրագրերով, ըստ երևույթին կազմված Կիլիկիայում արքայական ընտանիքի օժանդակությամբ: Հնարավոր է ենթադրել, որ նրա Կիլիկիա մեկնումը եղել է Երզնկայի հոգևոր իշխանությունների հանձնարարությամբ ու նյութական միջոցներով:

¹ «Տաթև», տարեցույց, Հալեպ, 1930, էջ 198:

Մովսեսը հետագայում, 1307 թ. կրկին մեկնել է Կիլիկիա, վերադարձից հետո կարգի բերել Ավագ վանքը, կառուցել նոր մասնաբաժիններ, աղոթատեղիներ, տաղավարներ, «Հաստահեղուս վիճօք կառոյց ի յանապատս Մօրն լուսոյ ի դուռն ս. Աստուածածինն և ս. Կարապետին, և այլոց պիտոյից հարկաւորաց ի հանգիստ և ի վայելս ժառանգաւորաց սրբոյն եկեղեցւոյ և այտցից մենաստանաց»¹:

Այս աշխատանքների շնորհիվ նրա համբավը դուրս է եկել վանքի շրջանակից. «տարածեցաւ ընդ տիեզերս, յորս բազմութիւն ժողովեալ միանձանց կրօնաւորաց և սրբազան կուսակրօն քահանայից և սիրողաց ուսմանց աստուածայնոց վարժից վարդապետութեանց և լցաւ վայրս այս արամբ աստուածայնովք՝ ի փառս և ի պատիւ համայնիցս մեր լուսաւորչի և հօր, և յուրախութիւն և ցնծութիւն Հայաստանեայցս սեռի, յորում տեղւոջ իբր ի նաւահանգիստ դիմեալք ամենեցունց՝ ի դանազանից ծփելոց ալեաց խաղաղանան և ոմանք ի ցաւոց պէսպէս ախտակրելոց իբրև առ հանուրց բժիշկ և առողջարար եկեալ անժամայն հանդիպէին բժշկութեան»²:

1330-ական թվականների կեսերից վանքի առաջնորդն է եղել Կիրակոս վարդապետը: Նրա անունը որպես առաջնորդ հիշվում է մինչև 1372 թվականը: Կամ այն է, որ վանքում այդ տասնամյակներում գործել են երկու Կիրակոսներ, կամ՝ այս մեկը պաշտոնավարել է երկար տարիներ:

Կիրակոս վարդապետին հաջորդել է Գևորգ Երզնկացին, որ նույնպես ունեցել է բեղուն գործունեություն:

1374 թ. Երզնկա են եկել Հովհան Որոտնեցին և նրա հավատարիմ աշակերտ Գրիգոր Տաթևացին:

Կա կարծիք, որ Որոտնեցին ու Տաթևացին նկատելի աշխուժություն են մտցրել վանքի մտավոր կյանքում, դաստիարակել են Հայաստանի տարբեր վայրերից եկած աշակերտների, զարկ տվել ձեռագրերի արտագրություն գործին:

1386 թ. Որոտնեցին մեկնել է իր հայրենիքը՝ Սյունիք և այնտեղ էլ վախճանվել: Գրիգոր Տաթևացին 1373 թ. գրած մի հիշատակարանում Որոտնեցուն՝ իր ուսուցչին, տալիս է այնպիսի բնութագրումներ, որոնք կասկած չեն թողնում վայելած մեծ հեղինակություն մասին՝ աշակերտների շրջանում: Նա Որոտնեցուն համարում է «ժրաջան և տիեզերալույս մեծ բարունապետ ... որ եղև լուսաւորիչ

¹ Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 257:
² Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 509:

երկրորդ հայկազեան ազգիս և որպէս զքաջ ... կրթեալ երկամբք ի մամուլս գիտութեան»¹;

Հ. Քյուրտյանը գրում է թե Որոտնեցին և Տաթևացին Երուսաղեմից դառնալուց հետո Ավագ վանքում հաստատել են իրենց «մեծահամբավ և արդյունավոր համալսարանը»:

Հովհաննես Որոտնեցու մեկնումից հետո նրա գործը շարունակել է Գրիգոր Տաթևացին: Դասակից աշակերտների թվում են եղել Գևորգ Երզնկացին, Սարգիս և Հակոբ Ղրիմեցիները, որոնք բոլորն էլ ունեցել են մատենագրական և կրթական լայն գործունեություն: Սարգիսն ու Հակոբը նաև զբաղվել են գրչագրությունամբ, մինչդեռ Գևորգ Երզնկացին աչքի ընկնող դեմք է եղել վանքում որպես մանկավարժ և մատենագիր: Եղել է «քաջ հոետոր», պայքարել հերետիկոսությունից դեմ: Եղել է վանքի համալսարանի տնօրենը: Նա Ավագ վանքում գործել է մինչև 1412 թվականը, կարճ ժամանակ Կապոսի վանքում պաշտոնավարելուց հետո:

Այդ տարիներին Ավագ վանքում աշխատող բեղմնավոր գրիչներից Արիստակեսը 1408 թ. «Մանրուսմունք»-ի հիշատակարանում հետևյալ ուշագրավ տողերն է թողել. «Գրեցաւ եղանակաւոր տառս, որ կոչի Մանրուսումն ի լաւ և յընտիր օրինակէ, որ էր հարմարած առաջին երաժշտապետացն սուրբ ուխտին Արքայազնոյն, զոր էր բազում աշխատութեամբ օրըստօրէ աւուրն դասն գրած, լի ամենայն արհեստիւ, զոր առեալ զնոյն օրինակեցի ձեռամբ իմոյ՝ անխմաստ գրչի և յոյժ մեղապարտի Արիստակիսի, ի մեծափառ և ի հռչակաւոր անապատիս որ կոչի Աւագ վանք, ընդ հովանեաւ սրբուհոյ Աստուածածնին, և սրբոյ Կարապետին և սրբոց Առաքելոցն, և ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս գերիմաստ քաջ հոետորին և տիեզերալոյս վարդապետին մեծին Գէորգեա բազմերախտ սուրբ հաւրն իմոյ և վարժապետին: Զոր... Պարծանք հայոց ազգիս եղև»²:

Նույն Արիստակես գրիչը 1412 թ. արտագրել է մի ձեռագիր «ի մեծափառ անապատին, որ կոչի Աւագ վանք», Խաչատուր գրիչը՝ 1415 թ.՝ մի «Հարանց վարք», Մարգարեն՝ 1432-ին՝ Ավետարան, Սիմոն արեղան՝ 1439-ին՝ մեծ «Հայսմավուրք» և այլն: Վերջինիս հիշատակարանից իմանում ենք, որ այդ տարիներին վանքի առաջնորդն է եղել Մարտիրոս վարդապետը, որ նույնպես ունեցել է մեծ թվով աշակերտներ, ինչպես՝ Գրիգոր արեղան, որ եղել է «դասագլուխ», Մկրտիչ արեղան, «որ շատ աշխատեցաւ յրդորդելն», Մարտիրոս և Ներսես արեղաները, նաև մի այլ Մարտիրոս, մի Հակոբ և այլն:

¹ Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին, Երևան, 1955, էջ 508:

² Նույն տեղում, էջ 88:

Այսպիսով Ավագ վանքի կրթական, մանկավարժական գործունեությունը մենք հասցրինք մինչև 15-րդ դարի կեսերը, երբ վանքը մի նոր փայլուն շրջան է սկսել շնորհիվ Հովհաննես Համչենցու առաջնորդությունից:

Ստեփանոս գրիչը թողել է չափածո ընդարձակ մի հիշատակարան, որից լրիվ գաղափար ենք կազմում Ավագ վանքի այս նոր շրջանի մասին, որն իսկապես ունեցել է միջնադարյան Հայաստանի Համալսարաններին հատուկ համբավ:

Ստեփանոսն իր հիշատակարանի հենց սկզբում Համչենցու ղեկավարած կրթական հաստատությունը կոչում է լսարան, այսինքն՝ համալսարան, իսկ նրա ղեկավարին՝ «քաջ ըրբունի», «պարծանք հայ ազգի»:

Նա տալիս է քսանից ավելի անդամների անունները, մի քանիսի զբաղեցրած պաշտոնը, նրանց որտեղացի լինելը և այլն: Այդ թվարկումներից իմանում ենք թե մասնագիտությունների, արհեստների անունները և թե պատմական Հայաստանի այն տարածքը, որտեղից աչակերտներ է ունեցել Համչենցին:

Բերենք մի քանի հատված Ստեփանոս գրիչի հիշատակարանից: Առաջարկում է, աղերսում հիշել հետևյալներին.

*«Եւ զվարդապետն գովելի, զԱստուածատուրն Զերմացի,
Որ ջերմեռանդ սիրով վառի, ի շինութիւն այս սուրբ ուխտի,
ԶԿախկոպոսս մեր արհի, զտէր Սարգիսն ցանկալի,
Վերադիտող Եզնկալի, և Եկեղեցան գաւառի,
Եւ ընդ նմին Համակարգի, զտէր Գրիգորս բաղձալի...
Զտէր Աբրահամ հեղ և բարի, Զտէր Մարգարեն առաքինի,
Եւ զփակակալս առաքինի, Զտէր Յակոբ քաջ և արի...
Զտէր Առաքել Եզրնկացի, և Զտէր Ներսէս Բաղիշեցի,
Ոմանք ի սպաս սրբոյ բանի, և այլք ի վարումն երաժշտի...
Նախ զԳրիգոր Կաֆայեցի, զսպասաւոր տեառն բանի,
Այլ և զԺողկող այս մատենի, Տէրն տացէ իւր վարձ բարի,
Այլ և զԵղբայրս իմ ցանկալի՝ զտէր Կարապետ սիրող բարի,
Ի Տիրիկոյ քաղաքացի մեզ օգտակար և կարելի...
Զտէր Մատթէոս Սեբաստացի՝ վարս ստացեալ երկնաւորի...
Այլ և զՆերսէսն Հաղբատացի, զՆիկողայոսն Պոնտացի...
Եւ զԱնդրեասն Պոնտացի, և զՊաչատուրն Եզնկացի,
Զփոքրիկ Ներսէս Տիրիկեցի, և զՅոհաննէս նոյն գաւառի...»¹:*

¹ Լ. Ս. Նաչիկյան, ԺԵ դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երկ - րորդ, Երևան, 1958, էջ 207-209:

Եվ այսպես բազում այլ անուններ, մարդիկ, որոնք Ավագ վանքում աշխատել են տասնյակ տարիներ: Ուշագրավ է հիշատակագրի հեղինակի հետևյալ ընդհանուր բնութագիրը.

**Ի սոցանէ որ թուեցի, ոմանք արև են և արփի,
Ոմանք լուսինք, պարք աստեղի¹:**

Իր ազգականներին նույնպես մեկ առ մեկ թվարկելուց հետո հիշատակարանն ավարտում է՝ խնդրելով, որ իր համար էլ մարդիկ աղոթեն: Թվականն է ԶԺԳ (1464):

Ստեփանոս գրչի հիշատակարանը լուրջ խորհրդածությունների տեղի տվող փաստաթուղթ է, որ մեզ մի պահ տեղափոխում է 15-րդ դարի հայկական վանքերից մեկը և մեկ առ մեկ բաց անելով խցերի դռները, ցույց է տալիս նրա միաբանների մեղավաճան աշխատանքը:

Ստեփանոսի հիշատակած անուններից ու փաստերից երևում է, որ այդ տարիներին Ավագ վանքում աշխատող մարդկանց թիվն անցնում էր հարյուրից: Նա խոստովանում է, որ շատ արեղանների չի թվարկում, մի քանիսին էլ հիշում է ըստ նրանց պաշտոնի, ինչպես «գտնտեսն ճերունի», «գգործաւորքն որ կան աստի» և այլն:

Ուշադրություն գրավող երևույթներից մեկն էլ այն է, որ տասից ավելի քաղաքներից եկած և այնտեղ աշխատող կամ սովորող մարդկանց մեջ երզնկացիները մեծ թիվ չեն կազմում. ավելի քիչ են, քան տիվրիկցիները, տրապիզոնցիները:

Գարձյալ Ստեփանոս գրչից իմանում ենք, որ «տիրոջ բանը» քարոզողներից Գրիգոր Կաֆայեցին նաև եղել է ծաղկող և Ստեփանոսի արտագրած ձեռագիրն էլ է ծաղկել:

Պիտի ափսոսալ, որ հիշատակագիրը շատ ավելի խոսել է «տիրոջ բանը» քարոզողների, այսինքն՝ կրոնական առարկաներ դասավանդողների մասին, քան այլ առարկաներ, բայց հենց այն հանգամանքը, որ նա այդ վանքում հիշում է ծաղկողների, կազմողների, երաժիշտների, ցույց է տալիս վանքի ուսումնական ծրագրի լայն ընդգրկումը:

1480-ական թվականներին այնտեղ եռուն գործունեություն է ունեցել Առաքել գրիչը: Նրա ընդօրինակած մի «Մաշտոցը» (1481) այժմ պահվում է Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարանում: Նույն տարում նրա ընդօրինակած «Շարակնոցն» էլ գտնվում է Զմմառի վանքում: 1483 թվին ընդօրինակել է մի այլ «Շարակնոց», 1484 թվին՝ մի Ավետարան:

¹ Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երկ - րորդ, էջ 209:

Ուշագրավ է նույն Առաքելի 1487 թ. Ավագ վանքում արտագրած «Շարակնոց»-ի հիշատակարանի բովանդակությունը: Այստեղ Առաքելը ոչ այնքան հոգացել է վարդապետների, միաբանների, նաև իր հոգու փրկություն, մաքրություն մասին, որքան իր արտագրած ձեռագիրը խնամքով պահելու:

Ի միջի այլոց նա գրում է. «Աղաչեմ զձեզ՝ քահանայք և սարկաւազ և ըռայիս և ամենայն ժողովուրդք՝ մեծ և փոքր, լաւ պահեցէք ի կաթիլքէ, ի յաղոյ և ի գողէ: Դարձեալ աղաչեմ զձեզ՝ մի ոք իշխեսցէ գրաւ դնել կամ ծախել կամ գողանալ, կամ ով յանդգնի՝ զխաչհանուացն առցէ և զմասն Ուղայի. և ամենայն սրբոց անիծեալ լինի, ով որ խնամ չտանի»¹:

Առաքել գրիչը մի «Շարակնոց» էլ արտագրել է 1488 թվին նույն վանքում, հիշելով վանքի առաջնորդ Հովհաննեսին և ընթացակետ Հովհաննեսին:

Վերջապես՝ այս նույն Առաքելը մի այլ Ավետարան արտագրել է 1491 թվականին, որի հիշատակարանից երևում է, որ բավականաչափ ծերացել է, աչքերը տկարացել են, ինչպես երևում է հետևյալ տողերից. «Եւ այլ աղաչեմ անմեղադիր լինել խոշորութեան և սխալանաց, զի կար մեր այս էր»²:

Դրանից երեք տարի հետո Ավագ վանքում արտագրված Ավետարանի հիշատակարանում որպես գրիչ արդեն հանդիպում ենք ուրիշ անվան՝ Գրիգորին:

Այդ տարիներին Ավագ վանքում գործել են նաև այլ գրիչներ, որոնցից երկուսը՝ Հովհաննեսն ու Հայրապետը արտագրել են մի «Շարակնոց»: Սկսել է Հովհաննեսը, հասցրել մինչև «Ուաչին կարգը», վախճանվել է: Սրա գործը շարունակել է Հայրապետը, ձեռագիրն ավարտել 1496 թվականին:

Կա կարծիք, թե 1489 թ. վանքի միաբանները տեղափոխվել են Կապոսի վանքը և այնտեղ են շարունակել իրենց կրթական ու մատենագրական աշխատանքը: Բայց վերևում մեր բերած փաստերը ցույց են տալիս, որ դրանից հետո առնվազն մեկ տասնամյակ շարունակվել է Ավագ վանքի գործունեությունը, կամ հիշյալ տեղափոխությունը տեղի է ունեցել 1490-ական թվականների վերջերին: Գուցե և միաբանների մի մասը մնացել է: Իրական փաստ է, որ հաջորդ՝ 16-րդ դարում գրեթե դադարել է Ավագ վանքի մտավոր բեղուն գործու-

¹ Լ. Ս. Ուաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն երրորդ, Երևան, 1967, էջ 104:

² Նույն տեղում, էջ 179:

նեությունը: Դա մոտավորապես գուգադիպել է Հովհաննես Համ-
չենցու մահվան տարվան՝ 1497 թվականին:

Դրանից հետո Ավագ վանքում գրված ձեռագրերի հազվադեպ
ենք հանդիպում: Միակ վավերական փաստը հաջորդ 16-րդ դարից
այն է, որ Մաղաքիա Դերջանցին է հաղորդում: Դերջանի Փողձա
գյուղում ծնված, Գրիգոր Մչեցու մոտ ուսած այս մարդը 16-րդ դարի
առաջին կեսին նկատելի գործունեություն է ունեցել Երզնկայում,
մասնավորապես Ավագ վանքում: Նրա գրած ընդարձակ մի հիշա-
տակարանից երևում է, որ 1530-ական թվականներին եղել է Ավագ
վանքի վանահայրը: Ավելորդ չենք համարում մեջ բերել այդ հի-
շատակարանի այն տողերը, որոնք վերաբերում են Ավագ վանքին:
Թվարկելով այլ վայրերում կատարած իր շինարարական աշխա-
տանքները, Մաղաքիա Դերջանցին գրում է. «Եւ ապա զԱւագ վանաց
հարավային ժամատունն սրբաքարեր և վերի սեղանատեղն և Աչար-
տախ և երկու խուց և քարեա ամբարն և երկու էգի»:

Մաղաքիա Դերջանցին մի այլ ավելի կարևոր գործ էլ է կատա-
րել: Նա «ի թուին ՋՀԹ (1530) մեկնել է Կ. Պոլիս, տեղի հայ հոգևո-
րական պետերի աջակցությամբ ներկայացել է սուլթան Սուլեյման
I Կանունիին և հաջողաբար կամախի և Ավագ վանքի եպիսկոպո-
սություն հարկը 12.000 ոսկուց իջեցնել 6000-ի:

Դերջանցին չի աշխատել գլուխ գովել, շատ բան չի գրել, գրածի
համար էլ ներողություն է խնդրել, որ «հպարտացել է», բայց փաստ
է նաև այն, որ սուլթանին չի ներկայացել միայն հարկերը թեթևաց-
նելու խնդրանքով, այլ ունեցել է ավելի կարևոր ծրագիր: Նա կա-
րողացել է սուլթանի հատուկ հրովարտակով դադարեցնել տալ ման-
կաժողովը Դերջանից և Բաբերդից: Հ. Աճառյանն ասում է թե նա
այդ բանը կատարել է 1545 թվին¹: Մենք կարծում ենք, որ կատարել
է «ի թուին ՋՀԹ-ին», այսինքն՝ 1530 թվին:

Մաղաքիա Դերջանցին թվարկում է նաև իր աշակերտներին՝ Կա-
րապետ, Մեսրոպ, Եղիա, Սարգիս և Թադեոս, մի բան, որ ցույց է տա-
լիս անշուշտ նաև նրա կրթական, մանկավարժական գործունեու-
թյունը: Մեզ հայտնի չէ թե Մաղաքիա Դերջանցին մինչև երբ է
գործել Ավագ վանքում:

Քիչ տեղեկություններ ունենք նաև 17-րդ դարի վերաբերյալ: Ինչ
որ գիտենք, այն էլ հիմնականում պարտական ենք Գրիգոր Դարա-
նաղցուն, որը 17-րդ դարի առաջին քառորդում, այսինքն՝ Չալալիների
ասպատակությունների տարիներին եղել է Կ. Պոլսում, բայց այցելել
է Երզնկա և բավականաչափ տեղեկություններ է տալիս:

¹ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Գ, Երևան, 1946, էջ 175:

Կամախեսցին ողբալի փիճակում է տեսել Երզնկայի աղոթատեղիները. Սեպուհ լեռան լանջերին և ստորոտներում գտնվող վանքերը դադարած են եղել կրթական, գրչագրական կենտրոններ լինելուց: Վերածվել էին ծուլանոցների, փախստականների կացարանների: Անշուշտ, Ավագ վանքը բացառություն էր կարող կազմել:

Դարանաղջու վկայությունը՝ 1610-ական թվականներին Ավագ վանքի վանահայրն է եղել Վարդան եպիսկոպոսը: Այնտեղ գործել է նաև Հակոբ ձգնիկը, Հայտնի Պարոն ձգնավորի աշակերտը:

Վերջապես Դարանաղջին պատմում է, որ իր ժամանակներում Կ. Պոլսից Ոսկան անունով մի արեղա, որ Հետո դարձել է վարդապետ, գնացել է Ավագ վանքը, որտեղ առաջնորդ Վարդան եպիսկոպոսը շատ է ժան գնով նրան է վաճառել մի Աստվածաշունչ: Հասկացող մի հոգևորական Կամախ քաղաքից, տեսել է այդ ձեռագիրը նրա մոտ և Հայտնել բոլորին, որոնց օժանդակությունը վերադարձվել է արեղայի վճարած 35 դուրուչը ու Աստվածաշունչը պահել են քաղաքում¹:

Ավագ վանքի Հետագա՝ մասնավորապես 18-րդ դարի, ճակատագրի մասին գրեթե ոչինչ չգիտենք: Ամենայն հավանականությամբ զբաղվել է հիմնականում կրթական աշխատանքով: Գրիգոր Դարանաղջին ասում է թե այնտեղ 17-րդ դարի սկզբներին եղել է Հարուստ գրադարան: 19-րդ դարի կեսերին այդ վանքը նկարագրողները նույնն են հաստատում: Վերջապես մինչև 1915 թ. աղետավոր Տաճին վանքի ամենից թանկագին հարստությունը կազմող համբավավոր Դեղթափի առկայությունն էլ այնտեղ՝ վկայում է միաբանություն գոյությունը:

«Ավագ վանքը,- գրում է Հ. Ոսկյանը,- մինչև Մեծ եղեռնը կանգուն էր, թեև ժամանակին հարվածներուն ենթարկված և վնասված: Ունեցած է մատենադարան, ընդարձակ հոդեր, մրգեղենի պարտեզ, լայնատարած անտառ և տասը գյուղ»²:

Իսկ որ նշանավոր Դեղթափ քարը մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակը եղել է վանքում, վկայում է 1914 թ. տպագրված մի տարեցույց, որտեղ այդ քարի նկարի տակ կարդում ենք. «Այս Հնությունը կգտնվի հիմա Ավագ վանքի վանապետ Պրոխորոնյանց գերդաստանի ձեռքը»³:

¹ Գրիգոր Դարանաղջի, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1915, էջ 433:

² Հ. Ոսկյան, Բարձր Հայքի վանքերը, Վիեննա, 1951, էջ 24:

³ «Տարեցույց. 1914», Ազգային ուսանողներու միության խնամակալություն, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 215:

Մի այլ աղբյուրից էլ գիտենք, որ «Երկար ատեն այս վանքին վանահայրությունն ու պաշտպանությունը ստանձնած է Պրոխորոնյան ընտանիքը»¹:

Իսկ թե Պրոխորոնյան ընտանիքը ինչ է եղել, ուր է տարվել կամ վաճառվել այն մասունքը, որը դարերի ընթացքում եղել էր Հարյուր Հազարավոր ուխտավորների պաշտամունքի առարկան, պատմությունը դժվար թե կարողանա արձանագրել:

3. ՍՈՒՐԲ ԼՈՒՍԱՎՈՐՁԻ ԿԱՄ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՍՈՒՐԲ ԼՈՒՍԱՎՈՐՁԻ ՎԱՆՔ

Երզնկայի գավառում Գրիգոր Լուսավորչի անունով մի քանի վանքեր կան, որոնց հետ Հիշատակվող «Հայրապետի», «Չարչարանաց» կամ «Տատասկի» անունները հաճախ առիթ են տվել շփոթելու գրանք միմյանց հետ:

Փորձելու ենք Հիշյալ վանքերի մասին խոսել՝ հիմնականում իրազեկ աղբյուրների վրա հենվելով:

Ավելի քան Հարյուր տարի առաջ Լուսավորչի կամ Հայրապետի վանքը այցելած Կ. Ղազանճյանը գրել է. «Հայրապետ ս. Լուսավորչի վանք, համանուն գյուղեն մեկ մղոն հեռու, յարևմուտս քաղաքին, ունի մի փոքր մատուռ, շինյալ 561 թվականին, կես ավերակ և վերջին տարիներս նորոգյալ սակավ ինչ. ուխտատեղի հայոց և եկեղեցի՝ Հայրապետի գյուղի հայ բնակչաց»²:

Ապա Ղազանճյանը պատմում է վանքի հիմնադրման հետ կապված մի ավանդություն, որի համաձայն՝ Նիկիայում գումարված Տիեզերական ժողովի օրերին՝ Գրիգոր Լուսավորիչը ծերացած լինելով, չի մասնակցել և իր կողմից որպես ներկայացուցիչ ուղարկել է որդիներին՝ Վրթանեսին և Արիստակեսին, որոնք «Հավատո հանգանակը» իրենց հետ բերել են Հայաստան և Լուսավորչին գտել են Հիշյալ վայրում, հանձնել նրան: Գրիգոր Լուսավորիչը կարդացել է և հաստատել: Դրանից հետո է որ այն ընդունվել է Հայոց եկեղեցու կողմից:

«Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարանը» վանքի տեղագրություն մասին գրում է. «Կամախի (Բարձր Հայք) մեջ, Ավագ վանքեն կամ Ս. Լուսավորչա անապատեն երեք ժամ հեռու, արևմտյան Հյուսիս, Սեպուհ լեռան գրեթե արգանդի մեջ շինված: Ս. Գրիգոր Լուսա-

¹ «Միոն», ամսագիր, 1927, էջ 213:

² Կ. Ս. Ղազանճյան, Ոսոն նամակներ, էջ 26:

վորչի մարմինն այստեղ թաղված ըլլալուն, կկոչվի նաև Հանգիստ Լուսավորչա վանք, ինչպես նաև Մանյա այր Սեպհո: Վանքս ունի սեփական անտառ մը գրեթե կես ժամու շրջապատով, հինգ կամ վեց գյուղեր, իբրև թե»¹:

Գ. Սյուրմենյանը, որ նույնպես անձամբ եղել է Երզնկայի վանքերում ուխտագնացութեամբ, հետևյալ տեղեկություններն է տալիս ս. Լուսավորչի վանքի մասին. «Այս ալ կգտնվեր Սեպուհի ստորոտը և վեհ ու բարձր դիրք մը ուներ: Վանքին տակը ավերակներ կային, զոր Տրդատա բերդ կանվանեին: Ան ատենոք Տրդատ թագավորի ճգնարանը եղած է: Այդ վայրին մեջ կգտնվեր վանքին Լուսաղբյուրը, ուրկե կսկսեր ու դեպի հեռուները կտարածվեր հսկայածավալ անտառ մը: Լուսաղբյուրեն քիչ մը վար, մեջտեղեն երկուքի բաժնված ահագին ժայռ մը կար, ըստ ավանդութեան՝ որպես թե Տրդատ թագավոր սուրի մեկ հարվածով կհսած է զայն: Վանքին հարավ-արևմելյան ժայռերու գլխուն Հոփսիմե և Մարիամ քար ըսված երկու նվիրական այրեր կային: Առաջինը Հոփսիմե կույսին ճգնարանն է եղած, ուր հավատացյալները մոմ կվառեին, ուխտ կընեին: Իսկ երկրորդը խոռոչ մըն էր, որուն առաստաղը խոնավ ըլլալով՝ ջուրը կհավաքվեր ու կաթիլ կաթիլ վար կթափվեր: Այդ կաթիլներեն որու գլխուն որ իյնար, ան բախտավոր կհամարվեր. «մուրազին պիտի հասնի» կըսվեր: ... Եկեղեցիին ճիշտ քովը, հյուսիսային կողմին վրա շատ անուշ ու շատ առատ ջուր մը կար, որ Բարեհամ կկոչվեր: Ըստ Ներսես Ծնորհայիի վկայութեան՝ այս ջուրը Լուսավորչի հրաշքով բխած է»²:

«Միայն այնքանը կարելի է ստուգապես ըսել,- գրում է Հ. Ոսկյանը,- թե ԺԲ դարուն արդեն չինված էր և ԺԳ-ԺԴ դարերուն իր փթթումի շրջանը կըլորեր»: Հայտնի է 1201 թ. այնտեղ գրված մի ձեռագիր, որի գրիչն է Ղազար վարդապետը³:

Ամենայն հավանականութեամբ Ավագ և Լուսավորչի վանքերը գրչագրական կենտրոններ դառնալուց հետո մրցել են միմյանց հետ, սակայն միշտ առավելությունը պահել է Ավագ վանքը:

Անկախ այն բանից, թե որքան է վավերական Կ. Ղազանճյանի հիշատակած 561 թվականը, Լուսավորչի անունը կրող մի սրբատեղի հնագույն դարերից կարող էր իրեն գրավել բազմահազար երիզացի ուխտավորների: Հին շինությունները կարող էին քանդվել, նորերը կառուցվել, սակայն տեղը պիտի մնար սրբագործված:

¹ Ս. Էփրեկյան, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, հատ. Բ, էջ 113:

² Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 88:

³ Ա. Ս. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 18-19:

Մատենագրական առաջին հիշատակությունը ս. Լուսավորչի վանքի մասին, վերաբերում է 1201 թվականին, երբ այնտեղ գրվել է մի Ավետարան Ղազար գրիչի ձեռքով: Ուրեմն պետք է որ գրչագրական արվեստը հիշյալ վանքում զարգացած լիներ առնվազն մի քանի տասնյակ տարի առաջ, այսինքն՝ 12-րդ դարի վերջերից:

13–14-րդ դարերը եղել են ս. Լուսավորիչ վանքի ծաղկման շրջանը: Այդ դարերից մեզ հասած ձեռագրերի թվի քիչ լինելը հակառակը չի կարող ապացուցել, քանի որ հետագա դարերի բնական աղետները, քաղաքական իրադարձությունները հազարավոր ձեռագրեր են սրբել-տարել, անհետ կորցրել:

Թվարկենք վավերական փաստերից մի քանիսը:

Լուսավորչի վանքում մի Ավետարան արտագրվել է 1207 թվին, մեկն էլ 1224 թվին: Առաջինի գրիչ Հովհաննեսը «հիշեսջիք»-ների մեջ թվարկում է տասնյակ անուններ՝ Բարսեղ, Մարտիրոս, Մխիթար, Հովհաննես, Ներսես և այլն: Մի քանի նոր անուններ էլ հանդիպում ենք երկրորդ ձեռագրի հիշատակարանում՝ Պետրոս, Սարգիս և այլն: Դժբախտաբար գրիչները չեն հիշատակում այդ մարդկանց պաշտոնները, հաճախ նաև կոչումները, սակայն տարակույսից վեր է, որ նրանց մեծ մասը եղել են վանքի միաբանները:

Ինչպես Ավագ վանքում, այստեղ էլ մատենագրական աշխատանքը թուլացել է 1240–1270-ական թվականներին, աշխուժացել հաջորդ տասնամյակում, երբ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը հետաքրքրությունը մեծացել էր Եկեղյաց գավառի նկատմամբ:

Բայց 1291 թ. Լուսավորչի վանքը ենթարկվել է հարձակման. միաբանները թողել փախել են տարբեր վայրեր, հասել մինչև Արևելյան Հայաստան, մինչև Անի:

1291 թ. Ահարոն Գրիգոր վարդապետի համար գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք.

«Ի թուին Չո (1291), ի հայրապետութեան տեան Ստեփաննոսի եւ ի թագաւորութեան բարեպաշտին Հեթմոյ եղև կատարումն գրոյս ի դուռն Սուրբ Լուսավորչիս գերեզմանին: ... Նուաստ եւ անարժան սպասաւորս բանի Ահարոն մականունն Գրիգոր կոչեցեալ, ստացայ զգիրքս զայս, որ է Քերական և արուեստ գրադարձի եւ համառատ կանոնք, երկու դիտաւորութեամբ, մի՛ զի ընթերցեալ աւգտեցայց ի սմանէ, վասն որոյ եւ խոշորագիծ ետու գրել ի ձերութեան ժամանակի, եւ երկրորդ զի յիշելոյ պատճառ լիցի մեզ ի մարմնաւոր կենացս»¹:

¹ Ս. Ս. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, էջ 664:

Բայց ահա մի այլ վկայություն, որից պարզվում է թե նույն վանքում, նույն Ահարոնի համար գրված «Մեկնութիւն Ղուկասու» երկի ընդօրինակությունն սկսվել է այնտեղ, ավարտվել Անիում՝ ս. Լուսավորիչ վանքի վրա կատարված հարձակման հետևանքով. «Սկիզբն եղև գրոյս այս այսմիկ ի յեկեղեցաց գաւառն եւ ի Դարանաղեաց լեռն ի յերկնահանգոյն անապատն, որ յանուն ս. Լուսաւորչին ս. Գրիգոր կոչի... Եւ այլ գրեցաւ ի մայրաքաղաքն Եջնկա, բայց կատարումն ոչ ել, զի այլազգիք մահմետականք ասպատակեցին ի գաւառն ի քառասնորդաց պահոցն երկրորդ շաբաթուն եւ բազում քրիստոնեայս՝ եկեղեցականս եւ աշխարհականս նահատակեցին եւ յանխնայ եւ անողորմ սրակոտոր արարին եւ զայլսն գերի վարեցին եւ սաստիկ եւ անհնարին ահ եւ երկիւղ եւ տագնապ եւ խռովութիւն եղև բնակչաց քաղաքին եւ որպէս յոլովք ցրուեցան ի քաղաքացեացն ընդ ամենայն կողմանք, նոյնպէս եւ մեք մազապուրծ եղեալ բազում տառապանաւք եւ աշխատութեամբ դիմեալ յարևելից կողմն եւ խընամք ողորմութեանն Աստուծոյ առաջնորդեալ հասոյց զմեզ յԱնի քաղաքս եւ աստ եղև կատարումն գրոցս շնորաւք եւ աւգնականութեամբ Աստուծոյ, ի թուականիս Հայոց ՉԽԱ (1292) ի Մարերի Ժ եւ ի հոկտեմբերի ԺԳ, ձեռամբ մեղապարտ եւ անարժան վարդապետի Ահարոնի՝ մականուն Գրիգոր կոչեցեալ, ոչ բովանդակ գիրքս, այլ սակաւ թղթերն ի վերջն...»¹:

Հ. Քյուրտյանն այն կարծիքն է հայտնել, թե հիշատակարանում նշված հարձակումը «հավանաբար տեղական-ավատական հանգամանք ունեցած է»², և ոչ քաղաքական լուրջ իրադարձություն, բայց նման դեպքերում վանքերի միաբանները սովորաբար թաքնվել են որևէ ապահով տեղ և փորձանքն անցնելուց հետո իսկույն վերադարձել են, մինչդեռ ներկա դեպքում մարդիկ մինչև Անի են հասել: Դրանով հանդերձ կան վավերական փաստեր, որ Լուսավորչի վանքն այդ ասպատակությունից հետո չի դադարեցրել իր գործունեությունը երկար ժամանակով: Միաբանների գեթ մի մասը Հաջորդ տարիներին վերադարձել են, չարունակել մատենագրական աշխատանքը: Այսպես, 1295 թ. Ստեփաննոս քահանան այնտեղ գրել է մի Պատարագի մեկնություն, «Ի մէջ երկուց գաւառաց Եկեղեցաց և Դարանաղեաց, ի հռչակաւոր մենաստանս որ ս. Գրիգոր կոչեցեալ, առ դամբարանի սրբոյն Լուսաւորչին մերոյ»³: Նշանակալից է նաև վանքին տրված

¹ Ա. Ս. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 672:

² Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 144-145:

³ Ա. Ս. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 763:

«Հռչակաւոր մենաստան» գնահատականը, որ անշուշտ վկայում է նրա ծաղկուն վիճակում լինելը:

Գրանից 15 տարի հետո, այն է 1310 թ. այնտեղ գրվել է մի Ավետարան:

Վերջապես՝ 1291 թվին Երիզայից Անի փախած, ձեռագրի շարունակութունն այնտեղ գրել տվող Ահարոնն էլ ոչ թե վախճանվել է Անիում, այլ Լուսավորչի վանքում, 1316 թվին, ինչպես երևում է հետևյալ հիշատակարանից. «Ի թուին ՉԿԵ (1316) յաւգոստոս ԺԸ... յայսմ աւուր եղև վախճան Ահարոն վարդապետին և եղաւ ի լեբինն Սեպուհ ընդ հովանեաւ սուրբ Լուսաւորչին մերձ ի Մանէ այրն...»¹:

Հետագայում ս. Լուսավորչի վանքը շարունակել է կրթական և գրչագրական գործունեությունը, արտագրվել են կամ գրվել են բազմաթիվ ձեռագրեր: Հիշվում են Գրիգոր, Հովհաննես, Ղազար, Սարգիս և այլ գրիչների անունները: Այսպես՝ 1373 թվին գրվել է մի Ավետարան Հովհաննես Որոտնեցու հրամանով, 1381 թվին՝ Եսայի և Պողոսի թղթերը, 1383 թվին՝ մի Նոր Կտակարան:

Դժբախտաբար առաջին դարերի առաջնորդների անունները մեզ չեն հասել: 1442 թ. գրված մի ձեռագրի հիշատակարանից իմանում ենք, որ այդ ժամանակ Լուսավորչի վանքի առաջնորդն է եղել Բարսեղ եպիսկոպոսը, որն ունեցել է բավականաչափ մեծ թվով միաբաններ:

Գրանից երեք տարի հետո գրված մի Ավետարանի հիշատակարանում էլ կարդում ենք. «Գրեցաւ ... և ոսկով զարդարեցաւ սուրբ Աւետարանս... ձեռամբ սուտանուն արեղայի Յովհաննիսի ի մէջ երկուց գաւառաց Եկեղեաց և Դարանաղեաց, առ դամբարանի սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչիս և սուրբ Փրկչիս, ի լեառն Սեպհոյ, յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Բարսղի և ի վարդապետութեան քաջ բարունոյն Յովհաննէսի և գրոց աշակերտաց նորին տէր Աբրահամին և Մարտիրոսին և Աստուածատրին և Աւետիքին և գալեօք պատեալ ձերունին զտէր Թորոսն և զՅովհաննէս փակակալն, զՍարգիս Ապահունեցին, զԳիրգոր Համչէնցին և զՀայրապետն և զայլ միաբան սուրբ ուխտիս՝ զմեծ և զփոքր յիշեալիք»²:

Գիտենք նաև, որ Բարսեղին հաջորդել է Մատթեոս կրոնավորը, որի առաջնորդութեան շրջանում 15-րդ դարի կեսերին, մշակութային կյանքը նոր թափ է ստացել վանքում: Ձեռագրերում արդեն հորջորջ-

¹ «Հանդես ամսօրյա», ամսագիր, Վիեննա, 1948, էջ 549:

² Լ. Ս. Սաջիկյան, ԺԵ դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 589:

վում է «ի հռչակավոր անապատն Սուրբ Լուսավորչին», ինչ որ ենթադրել է տալիս, թե մրցել է Ավագ վանքի հետ:

Մի գրիչ 1464 թվին վանքի առաջնորդ է հիշում ոչ թե Մատթեոսին, այլ Ստեփանոսին: Նշանակում է Մատթեոսը հազիվ մեկ տասնամյակ է ղեկավարել վանքը: Այդ շրջանում արտագրված ձեռագրերի մեջ տեսնում ենք մի քանի Ավետարան, Աստվածաշունչ, «Ճաշոց», «Մաշտոց», «Շարակնոց», «Գանձարան», «Մանրուսմունք» և այլն:

Բարձր դասի կանանց ու տղամարդկանց կողմից վանքին տրված նվերներն էլ վկայում են Լուսավորչի անապատի հեղինակություն մեծացումը այդ տասնամյակներում: Օրինակ Գամալ խաթունը նվիրել է մի թանջիրա (կաթսա), տիկին Գոհարը՝ մի արտ, մի ուրիշը՝ արծաթ դրամ և այլն:

16-րդ դարից պահպանվել են մի քանի ձեռագրեր, որոնք պարունակում են արժեքավոր տեղեկություններ Լուսավորչի վանքի գրչագրական գործունեությունը մասին, նաև այն դժվարությունների, պայմանների մասին, որոնց մատնված են եղել միաբանները:

1512 թ. գրված մի «Շարակնոցի» հիշատակարանում կարդում ենք. «Գրեցաւ եղանակաւոր տառս որ կոչի Շարակնոց, ձեռամբ մեղապարտ և անիմաստ փծուն գրչի Յովանէս եպիսկոպոսի ի գաւառս Դարանաղեաց որ ասի Կամախ, ի յոտս Սեպուհ լեռոն՝ մերձ առ սուրբ գերեզմանին մեր Լուսավորչին և այլ ամենայն սրբոց որ աստ կան հաւաքեալ, ի թուարբրութեանս հայկազեան տումարի ԶԿԱ (1512) ի մարտ ամսոյ ի Ժ. եղև աւարտ գրոյս այսմիկ: Արդ, յերեսս անկեալ աղաչեմ զդասս սրբասնեալ քահանայիցդ, որք տեսանէք զսա, յիշեսջիք յաղաւթս ձեր զտէր Ներսէսն՝ զուսուցիչն իմ, և զՅովանէս վարդապետն և զԱբրահամ վարդապետն, այլ և զգրիս ծանուցողն զԱւետիք վարդապետն և զիս զմեղաւք լցեալս և յուղիղ ճանապարհէ հեռացեալս, զձրող սորա, և զՍաշատուր արեղան, որ զմեր պէտքն և զկարիքն հոգայր անձանձիր և զսարկաւազն մեր զՂարիպճան որ բազում աշխատութեամբ սպասաւորէր մեզ...»¹:

Մեր բերած փաստերը վերաբերում էին Լուսավորչի վանքի գրչագրական աշխատանքին: Տարակույսից վեր է, որ ունեցել է նաև կրթական, մանկավարժական գործունեություն:

Մովսես Երզնկացու, Կիրակոս վարդապետի, Գրիգոր Դարանաղցու և Պարոն ձգնավորի ուսուցչական աշխատանքը այնտեղ՝ վկայում է որ նրանք ունեցել են շատ աշակերտներ, ուսուցանել են տարբեր առարկաներ:

¹ «Հանդես ամսօրյա», 1948, էջ 553:

Նշանակալից է Գրիգոր Դարանաղցու կապը այս վանքի հետ: Նա այնտեղ աշակերտել է Պարոն ճգնավորին, ապա՝ բաբերդցի Սրապիոնին: Այնտեղ է ավարտել վանահոր՝ Հակոբ եպիսկոպոսի համար իր սկսած Կանոնագրքի արտագրությունը: Ցանկացել է հեռանալ վանքից, սակայն այնքան սիրված է եղել վանահոր և մի քանի միաբանների կողմից, որ չեն թողել, թեև չի լսել և ի վերջո մեկնել է Բաբերդ՝ «արտասուքը աչքերին»: Պարզվում է, որ վանքում եղել են նաև արկածախնդիր, տգետ հոգևորականներ, որոնց հետ աշխատելը հաճելի չի եղել Դարանաղցուն: Այդպիսի մարդկանցից է եղել Տիգրանակերտցի Մելիքսեղեկ Հերիսան, որ չի իմացել եկեղեցական պատմություն, բայց սնամեջ քարոզներ է կարդացել ու ծիծաղելի վիճակի մեջ ընկել¹:

18-րդ դարի վերջերին ս. Լուսավորչի վանքի վանահայրն է եղել Կարապետ վարդապետը, որը կոչվել է ճոռճոռ:

Ինչպես Ավագ վանքը, ս. Լուսավորչի անապատն էլ իր գոյությունը շարունակել է մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը:

4. ԹԻԼԻ ԿԱՄ ԶՈՒՆՏԱԿ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՑ ՎԱՆՔ

Երզնկայի հնագույն վանքերից է: Գտնվում է քաղաքից արևմուտք, երեք մղոն հեռավորության վրա:

Թիլ անվան ծագման մասին կան տարբեր կարծիքներ, որոնք գիտական հիմք չունեն, պարզ ենթադրություններ են: Այդ անունով ավաններ, գյուղեր կան Հայաստանի տարբեր կողմերում, ինչպես Բալուի, Տիգրանակերտի, Չարսանջակի, Կիլիկիայի տարածքներում: Հ. Հյուբշմանը, անդրադառնալով Թիլ բառի ծագմանը և հիշատակելով մի քանի Թիլեր, այն էլ պատմական Հայաստանի միմյանցից շատ հեռու վայրերում, ասում է թե հնարավոր էր այդ բառը կապել ասորերեն tell-բլուր բառի հետ, եթե Հայաստանի այդքան տարբեր վայրերում չհանդիպեինք Թիլ տեղանվան: «Հավանական չէ որ, - գրում է նա, - Արևմտյան Հայաստանի մեջ այսպես տարածված անուն մը ասորական ծագում ունենա»²: Հյուբշմանը նաև ասում է թե ասորերեն tell բառը հայերենում պիտի տար ոչ թե Թիլ, այլ Թիղ:

Հր. Աճառյանը Թիլ բառը կապում է արաբերեն tall-բլուր, հողա - բլուր բառի հետ, վերցված սեմականից: Տարբեր վայրերում գտնվող վերոհիշյալ Թիլ ավանների գտնվելը բլուրների, հողաթումբերի վրա,

¹ Գրիգոր Դարանաղցի, Ժամանակագրություն, էջ 419-421:

² Հ. Հյուբշման, Հին Հայոց տեղվո անուններ, էջ 349:

Համենայնդեպս ամենից հավանականը այս ստուգարանությունն են դարձնում: Ուստի մյուսներին չենք անդրադառնում:

Նախորդ գլուխներում առիթ ունեցել ենք ասելու, թե Երզնկայի թիլ ավանը եղել է պաշտամունքի հնագույն կենտրոններից: Ենթադրվում է, թե կառուցվել է Տիգրան Մեծից էլ առաջ: Տիգրանը նույն տեղում կառուցել է մեհյան, շինել բազիլն՝ Աթենասի համար, երբ հունական աստվածությունները մուտք գործեցին Հայաստան: Մովսես Նորենացին, խոսելով այս մասին, գրում է «Տիգրանը... Ոլիմպիական Դիոսի արձանը կանգնեցնում է Անիում, Աթենասինը թիլում, Արտեմիդի մյուս արձանը Երիզայում...»¹: Այդ նույն արձանը Ազաթանգեղոսը կոչում է Նանեական և խոսելով Լուսավորչի կողմից նրա կործանման մասին, ասում է. «Քանդէին ղՆանեական պատկերն զստեր Արամազդա ի թիլն ավանի, և զգանձս երկուց մեհնիցն աւար ժողովեաց ի նուէրս սպասու եկեղեցւոյն թողին տեղօքն»²:

Այս բոլորը վկայում է, որ թիլի հեթանոսական տաճարը Անահիտի մեհյանից հետո եղել է ամենից ճոխն ու հայտնին:

Հասկանալի է, որ լայն ժողովրդականություն վայելող պաշտամունքային նման մի կառույց պետք է օգտագործվեր քրիստոնեական եկեղեցու կողմից և նույն տեղում կանգնեցվեր որևէ եկեղեցի կամ վանք, մանավանդ որ կար նաև քանդվածի շինանյութը օգտագործելու տնտեսական նկատառումն էլ:

Մովսես Նորենացին, Բուզանդը և այլ պատմիչներ վկայում են, որ ոչ միայն կառուցվել է նման աղոթատեղի թիլի հեթանոսական տաճարի տեղում, այլև նրան տրվել է բացառիկ կարևորություն: 4-րդ դարում թիլը դարձավ կաթողիկոսական նստավայր: Այնտեղ են ամփոփվել Արիստակես Ա և Ներսես Մեծ կաթողիկոսների և Պապ թագավորի աճյունները:

Այդ վայրում կառուցված եկեղեցիների մեջ ամենահայտնին եղել է Կաթողիկեն, որը, ըստ ավանդության, հիմնել է Գրիգոր Լուսավորիչը, բայց ավարտել է Ներսես Մեծը:

Քրիստոնեական այս վանքը ունեցե՞լ է կրթական, մանկավարժական և մատենագրական գործունեություն՝ քիչ բան գիտենք: Բայց որ մինչև 7-րդ դարի սկիզբները գործել է և կործանվել է միայն 639 թ. արաբ զորավար Աբդուլ Ռահիմի արչավանքների օրերին, վավերական փաստ է: Փաստ է նաև այն, որ Աբդուլ Ռահիմը ոչ միայն կործանել է թիլի վանքը, այլև սրի քաշել միաբաններին: Ս. Էփրիկյանի

¹ Մովսես Նորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 147:

² Ազաթանգեղոս, էջ 591:

բառարանում կարդում ենք. «Այնուհետև ազգիս սովորության համեմատ՝ եկեղեցվույն ավերակները կոչված են Հանգուցյալ կամ Հանկած եկեղեցի»¹:

Այսպես են կոչվել այն վանքերը, որոնք խապառ ավերվել են և ծառայել են միայն ուխտագնացության:

Հետագայում Հանկած եկեղեցու տեղում կառուցվեց Թիլի վանքը: 1275 թ. Ներսես կաթողիկոսի նշխարներն այնտեղ հայտնաբերվեց և տեղափոխվեց Երզնկայի Տիրաչեն վանքը: Այդ ժամանակ հիշատակվում է վանքի վանահայրը, որի անունը նույնպես եղել է Ներսես: Այդ գյուտի առիթով Թիլը կրկին դարձել է ուշադրության կենտրոն, Կիլիկիայի Լևոն III թագավորը նվերներ է ուղարկել վանքին:

Ըստ երևույթին Թիլի վանքը դադարել է գործելուց, երբ նույն վայրում հիմնադրվել է Զուխտակ Հայրապետի վանքը: Բայց նույնիսկ որպես վանք դադարելուց հետո ամեն տարի Թիլը Երզնկայի և Եկեղյաց գավառի շատ կողմերից իրեն է գրավել բազմահազար ուխտավորներ: «Արևելյան մամուլ» ամսագրում տպագրված մի հոդվածից իմանում ենք, որ 19-րդ դարավերջին դեռ գոյություն են ունեցել պատմական այդ նշանավոր վանքի փլատակները, որոնք դարձել էին սիրված ուխտատեղի: «Այս հնագույն և ըստ ամենայն հավանականության՝ ճոխագույն մենաստանեն, կարդում ենք այդ հոդվածում, ոչ այլ ինչ կմնա զարդիս, բայց միայն կամարակապ և քարուկիր փոքրիկ մատրան մը կիսափուլ որմերն՝ երկու երեք կանգուն բարձրությամբ: ... Մատրան որմերը խիստ ամրակուռ և անթափանցելի կերպիվ հյուսված են, այնպես որ ժամանակին ամենակեր ձեռքը, որ աննշմարելի ու անհետ ջնջած է այս մեծ ու համբավավոր մենաստանին բոլոր մասերն, չպիտի կարենար վնասել բուն մատրան, եթե մարդոց ձեռքերը հետզհետե չկորզեին նորա քարերը»²:

5. ՏԻՐԱՇԵՆԻ ԿԱՄ ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԵՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔ

Տիրաչենի վանքը նույնպես ունեցել է փառավոր անցյալ և նրա մասին էլ հնարավոր է գրել ընդարձակ:

Մասնավորապես «Նշխարաց գյուտից» հետո Տիրաչենը դարձել է ոչ միայն Եկեղեցաց գավառի, Դերջանի, այլև պատմական Հայաստանի հեռավոր վայրերի, անգամ Արևելյան Հայաստանի համար սիրված ուխտատեղի: Սխալված չենք լինի, եթե ասենք որ Մշո ս. Կարապետի

¹ Ս. Էփրեկյան, Պատկերազարդ րնաշխարհիկ բառարան, հատ. Բ, էջ 37:

² «Արևելյան մամուլ», ամսագիր, Զմյուռնիա, 1889, էջ 311:

հռչակավոր վանքից հետո ամենից շատ ուխտավորներն գրավող սըր-բավայրերից մեկն է եղել ամբողջ Հայաստանում:

Վանքը հին դարերում կոչվել է Տիրաչեն՝ իբր Տիրան թագավորի կողմից կառուցված լինելու պատճառով: Հետագայում, երբ 1273 թ. հայտնաբերվել և այնտեղ է տեղափոխվել ս. Ներսես Հայրապետի անյունի մի մասը, անունն էլ դարձել է ս. Ներսես Հայրապետի վանք, թեև ժողովուրդը երկար դարեր հավասարաչափ օգտագործել է նաև Տիրաչեն անունը:

Հենց այն փաստը, որ 13-րդ դարում որոշել են ս. Ներսեսի նըշխարների մի մասը տեղափոխել այստեղ, վկայում է սրբավայրի մեծ կշիռը մյուս վանքերի չարքում և հեղինակությունն ամբողջ երկրում:

Տիրաչենի վանքը գտնվել է Երզնկայից երկու ժամ հեռու, քաղաքի հարավակողմում, Մնձուր լեռան ստորոտում, մի լայն ձորի ափին, սարահարթի վրա: Ծրջապատված է եղել հաստ ու ամուր պարիսպներով:

Կրթական գործիչ, բանասեր Ս. Ամատյանը 1870-ական թվականներին այցելել է այդ վանքը և թողել հետևյալ վկայությունը. «Բարձրաթե թանձր պարիսպներն, ընդարձակ բակերն, ժամատունն կամ արտաքին եկեղեցին և բուն տաճարն՝ յուր փոքրիկ այլ կարի վայելուչ շինությունը, կոթողիկեի և վերջապես գեղեցիկ ճարտարությունը ու դրվագոք որ ի նմա, կհիշեցնեն թե վաղեմի ու բուն հայկական տիպ կրող շենք մ է և այցելուն կկարծե գտնվիլ ի խորս Հայաստանի ի Վարազ կամ յԱրագածոտն... Ունի բազմաթիվ հարկեր, ինչպես ամառվան և ձմեռվան հյուրատուններ, մառաններ, խոհանոց, գոմեր, ախոռներ ու երկրագործություն հարմարավոր շինությունք: Տաճարին հարավակողման պատին մեջ կերևի դուռ մը, որ կառաջնորդե անձկագույն մթին ու գիջին անց մը, որ կանվանի Գերեզման ս. Ներսեսի: Արդարև հոն կա, ի ձախակողմն՝ պատին միջև գետեղված՝ տապան մը, որ ունի գրեթե անընթեռնելի արձանագիր, ծածկյալ է շուրջառով և կանթեղ լուցյալ ի վերա»¹:

Այդ նույն տարիներին վանքն ունեցել է եկեղեցական ծխակատարություն համար օգտագործվող կամ որպես դարդ պահվող թանկարժեք իրեր, որոնցից մեկը՝ քանդակազարդ և ոսկեզօծ մի սկիհ, կրել է ՌՃԿԸ թվականը, որ հավասար է 1720 թվականի: Ունեցել է արծաթյա խաչեր, հին ձեռագրեր, բազմաթիվ անոթներ և այլն: «Իբրև միակ ու կարևոր հնություն արժանի է հիշատակել ժամատան փայտե զարմանագործ դուռն, որ ունի ճարտարաչեն քանդակներ,

¹ «Արևելյան մամուլ», 1887, էջ 430:

կրոնական նկարուց փորագրություններ և երկաթագիր դժվարալույծ արձանագրություն. գործ՝ արժանի ուսումնասիրության՝ վասն քրն-նասեր Հնագիտաց»¹:

Վանքն ունեցել է սրբատաշ քարերով կառուցված եկեղեցի, մեծ ու փոքր մի քանի գմբեթներով: Ըստ Գրիգոր Օշականցու, որ անձամբ այցելել է այնտեղ, տաճարի մեջ, «ի ծոց սուրբ սեղանոյն, ընդ աջմէ նորա», արձանագրված է եղել այսպես. «Հիւսեալ պսակղ վարդենի, եղեալ ի գլուխ մերոյ ազգի» (ՌՄՈԶ), այսինքն՝ 1797»:

«Բուն տաճարը,- գրում է Գ. Սյուրմենյանը,- կգտնվեր խորը, ներքին մասին մեջ, բոլորովին զատված արտաքին մասին: ... Տաճարին ներքեր կգտնվեր ստորերկրյա նկուղ մը, որուն մեջ կպահվեին թանկագին անոթներ ու հնություններ: Պատերը զարդարված էին հին սրբազան յուզանկարներով, մոմլաթի վրա գծված, որոնց մեջ նշանակալի էր սրբույն Ներսեսի մեծագիր պատկերը, որ դրված էր ավագ սեղանին մեջտեղը, ինչպես նաև փորված հիշատակարան քար մը, պատերեն մեկուն մեջ ղետեղված: Տաճարին մեջ պահված կմնային սուրբին և ուրիշներու մասունքները»²:

Պատմության Համար շատ անհրաժեշտ են նման մանրամասները, քանի որ այլևս ո՛չ երզնկան կա, ո՛չ էլ Տիրաչենի կամ մի այլ վանք:

13-րդ դարում, երբ Տիրաչենի վանքը զարձկ է մտավոր խոշոր կենտրոն, կառուցվել են մասնաշենքեր, հարկարաժիններ, տնտեսական կառույցներ: Այնտեղ կենտրոնացվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, տեղում արտագրվել են նոր մատյաններ, «Հայսմավուրքներ», «Ավետարաններ», «Ժամագրքեր» և այլն, մասնավորապես Սարգիս արքեպիսկոպոսի իշխանության շրջանում:

1302 թ. Կարապետ կրոնավորը Ղուկաս քահանայի խնդրանքով արտագրել է մի Ավետարան:

Մի քանի տարի անց՝ 1310 թ. «Գրեցաւ գանձտետրս ընդ Հովանեաւ սրբոյ Աստուածածնիս և կենսակիր Սուրբ Նշանիս ի Տիրաչէնն, ձեռամբ Կարապետի»³:

Մի Գանձարան էլ արտագրվել է 1366 թ. Ներսես քահանայի Համար, իսկ 1386 թ.՝ մի ժողովածու:

Աստվածատուրը 1465 թ. նույն վանքում օրինակել է մի Մաշտոց: Թվարկեցինք մի քանի փաստ միայն, այն էլ 14-15-րդ դարերից: Դրանք ցույց են տալիս, որ Տիրաչենը ունեցել է զբազարական բե-

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 92-93:

² Նույն տեղում:

³ Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԴ դարի Հայերեն ձեռագրերի Հիշատակարաններ, էջ 73-74:

դուն գործունեություն, մանավանդ որ մեզ հասածի տասնապատիկը մատնվել է կորուստի, ինչպես եղել է առհասարակ մեր հարուստ մատենագրություն համար:

Գ. Սյուրմենյանի նկարագրությունից երևում է, որ այնտեղ եղել են նաև բավականաչափ յուղաներկ նկարներ: Թե որ դարի գործեր են եղել, ում վրձինին պատկանել, տեղում են պատրաստվել, թե դրսից են բերվել, չգիտենք: Անշուշտ շատ հին գործեր չպետք է լինեին, բայց որ այդ վանքում գրչագրություն կողքին ծաղկել է նաև մանրանկարչությունը, կասկածից վեր է: Այդ է վկայում այն փաստը, որ վանքն ունեցել է քանդակագարդ փորագրություններով դռներ:

Արձանագրությունների մեջ նկարագրված է եղել Հայրապետի մասունքների թիլ ավանից այնտեղ տեղափոխվելու պատմությունը, որի արտագրություն մեկ օրինակը 19-րդ դարի վերջերին ուղարկված է եղել Կ. Պոլսի պատրիարքին ու մի քանի թերթերի խմբագրությունների՝ Հմայակ եպիսկոպոս Դիմաքսյանի բացատրական խոսքով: Վերջինս մի օրինակ էլ ուղարկել է էջմիածնի կաթողիկոսին:

Սակավ տեղեկություններ են հասել մեզ Տիրաչենի վանքի կրթական գործունեության, նրա միաբանների կատարած աշխատանքի մասին:

Կրթություն ստացած, քահանայացած բոլոր մարդիկ չեն որ նշանավոր դեմքեր են եղել, գրական-մանկավարժական հետքեր են թողել: Բայց այն մի քանի անուններն էլ, որ ավանդվել են ու փոխանցվել հետագա սերունդներին, ցույց են տալիս, թե այս վանքն ինչպիսի մեծ տեղ է գրավել Եկեղյաց գավառի մտավոր կրթական կյանքում: Այնտեղ են սովորել Մխիթար և Կոստանդին Երզնկացիները:

Տիրաչենի վանքում ուսած Գրիգոր Երզնկացին գրում է. «Եւ զի ծննդեամբ է ի յերկրէն Ուրբերդոյ, ի գաւառէն Յաղման կոչեցեալ և մայրական գրկօք եկեալ ի գաւառն Եկեղեաց, և անդ սնեալ ի մեծահոջակ վանքն Տիրաչէն, և այդ ուսեալ որպէս ասացի և կրօնաւորեալ. իսկ յետոյ ի գալ վարդապետին Մովսիսի ի Կիլիկիոյ՝ բազում գրենօք, յորդորեալ և առեալ զմեզ բնակեցաք ի Դարանաղեաց գաւառն՝ ի լեռն Սուրբ մեծ Լուսաւորչին մերոյ՝ յամս վեց»¹:

Ահա մի այլ վկայություն.

«Ես Յովհաննէս կոչեցայ յաստիճան քահանայութեան և ձեռնադրեցա ի տէր Գրիգորէ յարհիսկոպոսէ՝ վերադիտողի Եկեղեաց գաւառի, յորդոյ պարոն Պեկթամուրին, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ զնա, և զհարազատ եղբայրն իւր զպարոն Յովաննէս և զպարոն Պեկ-

¹ Հ. Քյուրաթյան, Երիզա, էջ 263:

Թամուրն զաստուածապարզև զաւակն իւր. . ի թվ. ՊԽ (1391) ի Նաւասարդի ԺԳ և ղեկտեմբերի ԻԶ, ի տաւնի մեծ մարգարէին Դաւթի և սուրբ Առաքելոյն Յակորայ, ընդ Հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Կարապետին և սուրբ Ստեփանոս Նախավկային և նշխարաց սրբոյն Ներսէսի: Եղև ձեռնադրութիւնս մեր ի վանքս Տիրաչէն կոչեցեալ»¹:

Գրիգոր Դարանաղցին բացատիկ ոգևորութեամբ է խոսում Պետրոս Կարկառեցու մասին, որը որպէս Երզնկայի առաջնորդ երկու տարի նստել է Տիրաչենի վանքում «որ զուլից կատաղութեան ժամանակին էր, որ զայն կողմանց վանօրայք թալանեցին և զամենայն սրբութիւնքն՝ զխաչերն, զշուրջառնին և զամենայն կահք սրբութեանցն»²:

Կասկածից վեր է, որ Տիրաչենի վանքն իր մշակութային, կրթական կենտրոնի և սրբատեղիի դերը պահել է երկար դարեր, մինչև Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիները:

1880-ական թվականներին Երզնկայի Հոգևոր առաջնորդն է եղել Հմայակ եպիսկոպոս Դիմաքայանը: Նա Տիրաչենում հիմնել է գիշերօթիկ վարժարան, որի Համար կառուցվել է Հատուկ շէնք՝ վանքի արևելյան կողմին:

«Դպրոցն ուներ երկար նրբանցք մը 25-30 մահճակալնոց ննջարան մը, սերտարան, դասարաններ և այլն»:

Ինչպէս նշանավոր նման շատ վանքեր, Տիրաչենն էլ ունեցել է գիշերային կացարաններ՝ ուխտավորների Համար, կառուցված պարբայի երկայնքով: Անշուշտ ուխտագնացութիւնները կատարվելով գերազանցապէս ամառային ամիսներին, ժողովուրդը մեծ մասամբ ապրել է պարսպից դուրս, վրանների տակ, սակայն, դրանով Հանդերձ, փակ կացարանները միշտ էլ լիքն են եղել, ինչպէս պատմում են այդ ուխտագնացութիւններին մասնակցած մարդիկ: Կացարանները եղել են ղեպի բակը նայող երկհարկանի Հարմարավետ խցիկներ: Դրանց կողքին էլ եղել է վանատունն իր ստորաբաժանումներով:

«Եկեղեցվո ու վանատան միջև և արտաքին մեծ դրան դիմաց քարուկիր մեծ ավազան մը կար,- գրում է Սյուրմենյանը,- եկեղեցվո ետևի կողմը և անոր կից կգտնվեին մատան, մթերանոց, շտեմարաններ: Վանքը ուներ ընդարձակ գավիթ մը»³:

¹ Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԳ դարի Հայերեն ձեռագրերի Հիշատակարաններ, էջ 593-594:

² Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 352:

³ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 93:

Թե Տիրաչենի վանքն ինչպիսի հեղինակություն է ունեցել անգամ 19-րդ դարի կեսերին, երևում է այն փաստից, որ եղել է Կ. Պոլսի պատրիարքարանի ուշադրություն ատարկան: Ներսես պատրիարք Վարժապետյանը, որ մեծ հույսեր է փայփայել 1877-1878 թթ. ուսթուրքական պատերազմի օրերին՝ ապագա Հայաստանի ինքնավարության համար, և ծրագրեր էր կազմում Երզնկան, էրզրումը կենտրոններ դարձնելու, 1883 թ. 150 օսմանյան ոսկի է նվիրել Երզնկայի այս վանքում նոր շենքեր կառուցելու համար:

Վանքը հիմնական եկամուտն ստացել է ուխտավորներից և այցելու հավատացյալների նվիրատվություններից, բայց սեփական եկամտից էլ զուրկ չի եղել: Պարսպից դուրս, ձորի երկայնքով ձգված է եղել մի մեծ պարտեզ՝ լի պտղատու ծառերով: Վանքից ոչ շատ հեռու, սարահարթի վրա, եղել է նաև մի այլ պտղատու այգի, որը նույնպես պատկանել է Տիրաչենին և տվել առատ ու ընտիր ծիրան, դեղձ և այլ մրգեր:

Վերջապես՝ սրբատեղին ունեցել է սեփական կալվածներ այլ վայրերում, որ տվել է կապալով:

Վանահայրը տնօրինողն է եղել այս ամբողջ եկամտի և իր հերթին որոշ տուրք է տվել Երզնկայի կրոնական իշխանություններին:

Եղել է ժամանակ, որ այնտեղ է նստել Երզնկայի հայոց հոգևոր առաջնորդը:

Պատմվում է, որ Տիրաչենի վանքի վերջին ներկայացուցիչ միաբանները դեռևս կոտորածներից շատ առաջ մեծ քանակությամբ ձեռագրեր են թաքցրել լեռների ծերպերում, որպեսզի երբ անցնի փոթորիկը, բերեն վանք. փոթորիկը, սակայն, այս անգամ չի անցել...

6. ԶԱՐԶԱՐԱՆԱՑ ՍՈՒՐԲ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻԶ ԿԱՄ ՏԱՏԱՍԿԻ ՎԱՆՔ

Այն համարվում է Երզնկայի վանքերից ամենամեծը, նաև՝ Հնագույններից: Կառուցված է եղել քրիստոնեություն արշալույսին, Տուժիկ լեռների ստորոտում, Մերջան գետի վտակի ափին, զրա համար էլ կոչվել է նաև Մերջնա վանք: Գտնվել է քաղաքից 4-5 ժամ հեռավորության վրա:

«Շինված էր հարթ ու տափարակ դաշտագետնի մը վրա,- գրում է Գ. Սյուրմենյանը,- Շողաղյուսե բարձր, թանձր ու հաստատուն պարիսպներու մեջ առնված էր վանքը, որ կրովանդակեր վանականներու բնակության համար տուն, խոհանոց, ճաշարան, մատան, իսկ կենդանիներու համար՝ ախոռ, գոմ, մարագ, մեղվանոց և այլն: Շեն-

քին Հարավային մասին վրա կառուցված էր եկեղեցին՝ գեղեցիկ մատուռատաճարիկ մը, որուն մեջ կգտնվեր ս. Գրիգոր Լուսավորչի աջը, արծաթապատ և ոսկեզօծ, ինչպես նաև երկաթյա փոքր տատակներ, որոնց վրա, ըստ Ազգաթանգեղոսի, դրած ու չարչարած են սուրբը և որոնց ճիշտ տեղը շինված է այս վանքը, այդ պատճառով կոչված է Տատասկի վանք»¹:

Շենքի Հարավային մասի անկյուններում եղել են սենյակներ, իսկ Հյուսիսային կողմի անկյունների վրա՝ դիտարաններ, «Թշնամին Հեռուն տեսնելու և կանխապատրաստվելու համար»: Տաճարի ներսում, դռան մոտ, եղել է այսպիսի արձանագրություն. «Լոյս համասփիւռ ճառագայթեալ յԱրևելից փառօք ծագեալ»:

Վանքի մուտքի մոտ փոված է եղել ընդարձակ մարգագետինը, եզերված հսկա թթենիներով: Մի մեծ ու քարքարոտ ձոր վանքը բաժանել է դիմացի սարալանջից, որտեղ եղել է բավականաչափ վարելահող, սեփականություն վանքի:

Բերված փաստերից երևում է, որ Չարչարանաց ս. Լուսավորչի վանքը ունեցել է բնական հարմար դիրք, լայն տարածություն, վանքապատկան կալվածներ, հողամասեր, որոնք հաճախ տրվել են կապալով: Վանքը մասամբ ապահովված է եղել նաև պաշտպանություն միջոցներով օժտված աշխարհիկ ամրոցներին հատուկ հարմարանքներով, պարիսպների վրա կառուցված դիտակետերով: Եթե ունեցել է թշնամուն հետախուզելու հնարավորություն, կնշանակի ունեցել է նաև զենք և կովոդ ուժեր:

Կան վկայություններ, որ Երզնկայի վանքերից շատերն ունեցել են ինքնապաշտպանություն համար անհրաժեշտ զենք, որն օգտագործվել է ոչ միայն վանականների կյանքը փրկելու համար, այլև՝ հարևան գյուղերի: Ճակատագրական հարձակումների օրերին նրանք ապաստանել են վանքերում և կազմակերպել դիմադրություն: Այն վանքերը, որ ունեցել են նման հնարավորություններ, ավելի ազատ են մնացել թշնամու խժողություններից ու վայրագություններից:

Գուցե դրանով պիտի բացատրել, որ մինչդեռ այլ վանքեր դարերի ընթացքում քանդվել են, կործանվել, միաբանությունների անդամները սպանվել, Տատասկի վանքը գոյությունը պահել է մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները:

Այժմ՝ նրա կրթական, մշակութային դերի մասին:

Այնպիսի մի վանք, որի հիմնադրման թվականը հասնում էր մինչև վաղ քրիստոնեությունից դարերը, և որտեղ հավատացյալներին ցույց

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 95:

էին տրվում երկաթյա այն տատասկները, որոնցով չարչարել էին Գրիգոր Լուսավորիչին, էէր կարող իրեն չգրավել հոժ թվով մարդկանց: Հենց նրանց օժանդակութեամբ ու նյութական նվիրատուութուններով էլ պիտի բարգաւաճեր ու ծավալեր մշակութային գործունեություն:

Զարմանալի գուզադիպություններ՝ այստեղ նույնպես մատենագրական աշխատանքը սկսվել է 13-րդ դարի հենց սկզբին: Ինչպես Ավագ վանքում, այստեղ գրված ձեռագրերից հնագույնը, որի մասին կա հիշատակություն, կրում է 1201 թվականը: Այդ տարում Տատասկ կամ ս. Լուսավորչի վանքում գրվել է մի Ավետարան, որի գրիչը եղել է Ղազարը, իսկ Ստեփանոս կրոնավորը նույն տարում, նույն վանքում գրել է մի այլ Ավետարան: Հենց մի տարում, միևնույն վայրում երկու Ավետարան արտագրվելու փաստը ինքնին ապացույց է 13-րդ դարի արշալույսին վանքի ապրած կենսունակության, զբրջագրական եռուն գործունեության մասին:

Ունենք վկայություններ նաև հետագա տասնամյակների մասին, մասնավորապես դարավերջի տարիների:

Ե՞րբ է վերջնականապես հանգել վանքը, ի՞նչ պայմաններում:

Ասենք որ Մնձուրի լանջերին հաստատված վանքերը առհասարակ ենթակա են եղել մոտակա քրդական գյուղերի պարբերական հարձակումներին: Առավել ևս այդ բախտին պիտի արժանանար Տատասկի վանքը նյութական հարստությամբ գայթակղեցնելով կողոպուտի սովոր ցեղերին: «Գյուղեն հեռու ըլլալուն,- գրում է Գ. Սյուրեմնյանը,- մինչև գյուղացիներու օգնության գալը՝ քյուրտերն իրենց գործը տեսած, դարձած կըլլային: Անոնք գիշերները լեռներեն վար իջնելով՝ գոռում գոչյունով կմոտենային վանքին: Հոն գտնվողներն ալ պատուհաններեն հաց, դրամ, ծխախոտ վար կնետեին՝ այդ պատուհասեն ազատելու համար: Կպատահեր, որ անոնք այսքանով կբավականանային ու ետ կդառնային»¹:

Բայց հաճախ էլ դրանով չեն գոհացել, գործը հասել է զինված ընդհարումների, համատարած կողոպուտի և սպանությունների:

Ահա այս պայմաններում վանքը շարունակել է իր գոյությունը երկար դարեր: 1895 թ. այն գտնվել է Տեր Ղևոնդ քահանայի իրավասության տակ: Նա վանքը ժառանգած է եղել հորից, համարվել է նրա պապենական կալվածք: Այդ մարդը եղել է պարթև հասակով, կայտառ ու ճարպիկ, իմացել է թե ում հետ ինչպես պիտի վարվի: Բարեկամներ, ծանոթներ է ունեցել թե՛ ազգային իշխանություննե-

¹ Գ. Սյուրեմնյան, Երզնկա, էջ 96:

րում, թե՛ թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների շարքերում և թե՛ քուրդ ցեղապետներից:

Հայտնի է, որ գեթ վերջին դարերում վանահայրերը մեծ մասամբ լինում էին կուսակրոն հոգևորականներ, այսինքն՝ վարդապետներ, եպիսկոպոսներ, որոնք ամուսնանալու, սերնդագործելու իրավունք, հետևաբար իրենց հարստությունը որդիներին թողնելու հնարավորություն չունեին: Ինչպես է Տեր Ղևոնդը ժառանգել այդ ամբողջ հարստությունը, մեզ հայտնի չէ: Ամենայն հավանականությամբ պետական որևէ հրամանագրով, տալով համապատասխան կաշառք, մի բան, որ օրինականացած երևույթ էր: Մեր այս ենթադրությունն օգտին է խոսում այն փաստը, որ առաջին տարիներին Ղևոնդ քահանան այնքան ազատ է զգացել իրեն, որ հաշվի չի առել եկեղեցական մարմինների գոյությունը: Չգիտենք նաև թե վանքը Տեր Ղևոնդ քահանայի իրավասության տակ գտնվելու տարիներին ունեցե՞լ է մշակութային գործունեություն, թե՞ միայն ուխտատեղի է եղել:

Համենայնդեպս հայրը գոհ են մնացել Տեր Ղևոնդից, որ կարողացել է վանքը երկար ժամանակ ապահով պահել:

1895 թ. ընդհանուր ջարդերի օրերին, Տատասկի վանքը ենթարկվել է բարբարոսական հարձակման: Տեր Ղևոնդն իր փոքրաթիվ մարդկանցով օրհասական պայքար է մղել թշնամու դեմ, սակայն պարտվել է: Թուրքերը խուժել են պարիսպներից ներս, գազանաբար խոչտանգել քաջարի Ղևոնդ քահանային ու նրա ընտանիքի բոլոր անդամներին:

7. ԿԱՅԻՓՈՍԻ ԿԱՄ ՍՈՒՐԲ ՀԱԿՈՒ ՄԾԲՆԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔ

Կայիփոսի վանքի հնությունն էլ, ըստ ավանդության, հասնում է մինչև քրիստոնեության առաջին դարը, Տրդատի օրերը: Հնարավոր է, որ այդ ավանդությունը հիմքից զուրկ լինի, սակայն վավերական փաստ է առնվազն 600 տարվա նրա մատենագրական, կրթական գործունեությունը:

Կայիփոսի մասին գրել են շատերը: Ոմանք, ինչպես Ս. Ամատյանը, Գ. Սյուրմենյանը և ուրիշներ, գրել են ականատեսի տպավորություններով, գրառումներով, ուրիշներ՝ օգտվելով առկա գրականությունից, ինչպես Հ. Ոսկյանը: Եվ որովհետև վաղուց պատմության գիրկն անցած, «Հանգած» այդ վանքի մասին դժվար թե գրվի ամփոփ մի գրություն, ուզում ենք մի քիչ Հանգամանորեն խոսել այստեղ:

Գ. Սյուրմենյանը գրում է. «Երզնկային 4–5 ժամ հեռավորության վրա, երկար ու հոգնեցուցիչ գառիվերն մը վերջ՝ լայնանիստ լեռնադաշտի մը խորը կգտնվեր այս վանքը: Զորի մը բարձունքը, սարահարթի մը կողքին կբարձրանար վանքին փառավոր շենքը, վեհ ու պատկանելի դիրքով, ամուր ու քարաշեն պարիսպներով շրջապատված: Ուներ ընդարձակ գավիթ մը և արտաքին մեծ դռան դիմացը, գետնեն բարձր, հոյակապ եկեղեցի մը, իր փոքրիկ զանգակատունով: Քովը վանատուն ու մյուս կողքին երկհարկ մաքուր սենյակներ կային ուխտավորներուն համար: Վանքին շուրջը կար լայնատարած մարգագետին մը: Այս վանքը ամենաբարձր դիրք ունեցողն էր Երզնկայի բոլոր վանքերուն մեջ: Կլիման խիստ, և օդը ընդհանրապես պաղ ըլլալուն, բերք էր հասներ հոն: Ոչ ծառ, ոչ պտուղ և ոչ ալ բանջարեղեն ուներ: Վանապետին գործը միայն արջառ պահել էր. հազիվ քանի մը կտոր արտեր կային հեռուները, ցած տեղեր, անոնք ալ անջրդի ըլլալուն՝ մեծ բերք մը չէին տար»¹:

Լավ օդ, ջինջ ու պայծառ երկինք է ունեցել Կայիփոսը: Գտնվելով գյուղերից, բնակավայրերից շատ հեռու, նմանվել է կատարյալ մենաստանի: Ուխտագնացությունների բազմությունն էլ շատ մեծ չի եղել: Հաճախ ենթարկվելով կողոպուտի՝ վերջին տարիներին դարձել է գրեթե ամայի մի վայր:

Ս. Ամատյանի նկարագրությունը վանքի աշխարհագրական դիրքի, կլիմայի մասին, հաստատում է Սյուրմենյանի գրածը, բայց այնքան էլ անհրապույր չէ: Ճիշտ է՝ Սյուրմենյանը գրել է Ամատյանից 60 տարի հետո, գուցե որոշ ծաղկատեսակներ չքացել են, սակայն դրանով հանդերձ՝ ուշագրավ է նաև 1880–ական թվականների Կայիփոսի պատկերը:

«Լեռնատափն, ուր կանգնյալ է ս. Հակոբա վանքն, Եկեղյաց դաշտն խիստ բարձր դերք ունի, որում չեն հասնիր բնավ գավառին մյուս բարձրադիր վանորեից բարձրությունք, և զոր շուրջանակի կպատեն ծաղկազարդ, դալարագեղ ու ակնապարար բլուրներ: Իսկ հովիտն առատությունք, բազմազանությունք ու գեղեցկությունք, բուսոց ու ծաղկանց՝ մշտադալար պարտիզի կնամանի»:

Ե՞րբ է կառուցվել վանքը: «Բնաշխարհիկ բառարանը» այդ մասին ոչինչ չի գրում: Այլ աղբյուրներ հակասական կարծիքներ են հայտնում կառուցման ժամանակի մասին:

Ե. Բորեն, որ 19–րդ դարի առաջին կեսին այցելել է այնտեղ, գրում է թե ըստ իրեն տրված բացատրությունների՝ պետք է որ «Տրդատի դարուն հասնող շինություն մը ըլլա»:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 97:

Նույն այցելուին ասում է, թե թեև այս վանքը չունի Անիի եկեղեցիների չքեղությունը, սակայն օժտված է հին ոճով. «Որուն ձևերն և նկարագիրը շատ գեղեցիկ չափակցությունը Բագրատունիներու մայրաքաղաքին մեջ ալ կգտնենք: Եկեղեցվո նավը, գմբեթը վեր կրոնեն չորս սյուներ, որոնց վրա բավական հին թվական կրող արձանագրություն մը գտանք»¹:

Նման մի արձանագրության մասին խոսել է նաև բանասեր Սաչատրյանը, «Արևելք» թերթում տպագրած հոդվածում: Նա ասում է թե ինքն այցելել է այդ վանքը, բայց չի նույնիսկ թվականի մասին որոշակի գաղափար չի կարողացել կազմել: Միայն դրան ճակատին նկատել է ՋԹ թվականը: Հ. Ոսկյանը, մեջ բերելով այդ վկայությունը, ասում է, թե ՋԹ-ն, այսինքն՝ 1460 թիվը ինքնին հնությունից հեռու է:

Նույն Ոսկյանը բերում է փաստեր, որոնք մեզ տանում են խոր անցյալը: Բայց դա չէ էականը, այլ այն կարծիքը, թե Կայիփոսի վանքի ճարտարապետությունը հիշեցնում է Բագրատունիների ճարտարապետական ոճը:

«Եկեղեցվո գավիթին հարավային կողմն է այն փոսը,- կարդում ենք մի նկարագրության մեջ,- ուր ձգնած է սուրը Հակոբ, ոսկից առած է վանքս դյուր անունը՝ Կա-ի փոս: Կպատմվի թե սույն փոսեն մինչև Ջուղտակ Հայրապետ ժամանակով ներքուղի մը կա եղեր, բայց այժմ գոյություն չունի: Վանական եկեղեցույն տաճարին երկու կողմերը քանդակված են եզան և առյուծի վիմապատկերներ»²:

Այս նկարագրության առաջին մասը մեզ քիչ կարող է հետաքրքրել, ուր ժողովրդական իմաստավորումով բացատրվում է Կապոս բառը՝ որպես կա ի փոս, բայց երկրորդ մասը, որտեղ խոսվում է քանդակապատկերների մասին, շատ կարևոր է:

Եզրակացնենք՝ Կապոսի վանքը Երզնկայի վանքերից հնագույններից է, սակայն այն դարերի ընթացքում ենթարկվել է ավերումների ու վերանորոգումների: Նման ավերումներից մեկը պատահել է 1416 թվին՝ ըստ Տ. Պալյանի, իսկ ըստ այլ բանասերների՝ 1406 թվին: Կործանվել է մի ահավոր հրդեհից, բայց կարճ ժամանակից վերանորոգվել է, պահել փառքը: Մի վերանորոգում էլ ունեցել է այն տարիներին, երբ վանահայրն է եղել հայտնի Ավետիք Եվդոկացին (հետագայում՝ պատրիարք):

¹ Հ. Ոսկյան, նշվ. աշխ., էջ 68:

² Նույն տեղը:

Ծանոթացնենք Կապոսի վանքի կրթական, մատենագրական գործունեությունը, հենվելով մեզ հասած կցկտուր փաստերի վրա:

Հնագույն վկայությունը, որ ունենք վանքի մատենագրական գործունեություն մասին, վերաբերում է 1224 թվականին, երբ Վարդան մանրանկարիչը այնտեղ ծաղկել է մի ճառընտիր, հայր Կոստանդինի համար: Կնչանակի 13-րդ դարի սկզբներից, գուցե 12-րդի վերջերից ունեցել է սովոր միաբանություն:

1230 թ. Իշոխա գյուղացի Վարդան քահանան Սարգիս քահանայի հետ Կապոսի վանքում Մխիթար գրչին գրել են տվել մի ճաշոց և մի Տոնական: Երկու ձեռագիր մի տարում, այն էլ մեզ հասածները, քիչ չէ վանքի գրչական արվեստի զարգացումը ցույց տալու համար:

1255 թ. Սամուել առաջնորդը օրինակել է տվել ոմն Գրիգորի՝ ս. Աթանասի գործերից հատվածներ: 1343 թ. Ներսես սարկավազը արտագրել է տվել մի Շարակնոց «ընդ հովանեաւ սրբոյն Յակոբայ Կապոսի»:

Այդ դարի վերջերին Կապոսի վանքի առաջնորդն է եղել Գևորգ Երզնկացին, որն ունեցել է գրական, մանկավարժական բեղուն գործունեություն, աճեցրել է աշակերտներ, որոնցից հիշվածներից է Հակոբ Ղրիմեցին: Գևորգ Երզնկացին այնպիսի մեծ հեղինակություն է ունեցել քաղաքում, որ հոգևոր պետերն առաջարկել են նրան ներկայանալ Լենկթեմուրին և խնդրել խնայել իրենց վանքերին: Գնացել է, բայց սարսափահար և ապարդյուն վերադարձել է, ինչպես վկայում է Թովմա Մեծոփեցին:

Ըստ Հ. Քյուրտյանի՝ Գևորգ Երզնկացին Կապոսի վանքը ղեկավարել է մոտ քսան տարի՝ 1389–1397 և 1411-ից մինչև մահվան տարին՝ 1417 թ.:

Այդ ժամանակաշրջանում Կապոսի վանքում գրված ձեռագրերի հիշատակարաններում Գևորգ Երզնկացու մասին գտնում ենք զբրվատական տողեր: Գրիգոր գրիչը, օրինակ, 1416 թվին գրած հիշատակարանում ասում է. «Գրեցաւ սա ի սուրբ մենաստանիս, որ յորջորջեալ կոչի Կափոսի, ընդ հովանեաւ սրբոյն Յակոբայ սքանչելագործ հայրապետին Մժընա, ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս եռամեծի և քաջ փիլիսոփայի՝ բազմերախտ հօրս մերոյ և վարժապետի Գէորգեա՝ արի և քաջ բարունապետի»¹:

Գևորգ Երզնկացին վախճանվել է 1417 թվին և թաղվել է նույն վանքում: Այդ փաստն արձանագրող գրիչն էլ նրան համարել է «Հոչակելի բարունապետ»:

¹ Լ. Ս. Ռաֆիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հատ. Ա, էջ 186:

Գևորգ Երզնկացին դեռ Կապոսի վանքում ծավալել է մանկավարժական բեղուն գործունեություն, աճեցրել մի քանի տասնյակ աշակերտներ, որոնցից են Արիստակես Սերաստացին, Գրիգոր գրիչը, Ավետիք Երզնկացին, Հակոբ Ղրիմեցին, Սարգիս Ղրիմեցին, Աբրահամ աբեղան, Հովհաննես Երզնկացին, Ղազար Երզնկացին և ուրիշներ: Սրանց մի մասը եղել են բեղմնավոր գրիչներ, մյուսները՝ նաև մատենագիրներ, ինչպես Հակոբ Ղրիմեցին, որը 1412 թ. գրել է «Հարցումն Գէորգայ ըաբունապետի և ծառայաբար կատարումն Յակոբայ աշակերտի... Ջհրաման Հարկի ըաբունոյդ իմոյ հրաշայի, և զվարդապետաց պէտի, քաջ փաղերայի Գէորգ վարժապետի, Թորգոմեան տոհմի և Հայկազեան սեոի, մանաւանդ Եկեղեաց գաւառի և Դարանաղեաց նահանգի, ընկալայ սիրով, հնազանդ ծառայս և աշակերտս Յակոբս Ղրիմեցի»¹:

Ենթադրվում է, որ Կապոսի վանքում Գևորգ Երզնկացուն հաջորդել է վերևում բերված հիշատակարանի հեղինակ Ավետիք Դարանաղցին: Նրա հիշատակած մի քանի փաստերը՝ վանքի վերանորոգման, նախկինից ավելի փայլ ստանալու վերաբերյալ, հաստատում են այդ բանը:

Սակայն սրա վանահայրություն չըջանից մեզ ոչինչ չի հասել, թեև կասկածից վեր է, որ շարունակել է ուսուցչի գործը, մանավանդ որ այդ տարիներին վանքում էին աշխատում Գևորգ Երզնկացու աճեցրած վերոհիշյալ գրիչներն ու մատենագիրները:

Հաջորդ վանահայրը, որ Կապոսի վանքի կշիռը կրկին բարձրացրել է, ականավոր կրթական գործիչ Հովհաննես Համչենցին է: Նույնպես վանահայր է եղել թե՛ Ավագ վանքում, թե՛ Կապոսում: Այստեղ նա մանկավարժական բեղուն գործունեություն է ունեցել 1480-ական թվականներին:

Նրանով հիացողներից մեկը, Գրիգոր Տարոնեցին մի հիշատակարանում պատմում է, որ ինքը սովորել է Գլակա վանքում, բայց լսելով Հովհաննես Համչենցի «քաջ ըաբունապետի համբավը» և իմանալով որ «Նստեալ կայ ի գաւառն Եկեղեաց, ի դրունս սուրբ Յակոբին և ունի աշակերտք բազում և ուսուցանէ հանգոյն նախկին վարդապետացն»², եկել է և ընդունվել նրա համալսարանը «Մտի ի համալսարանս նորա, և նստա ի յունկնդրութիւն աստուածային իմաստութեան, զոր արըստարէ պատմէր հոգովն սրբով և տպաւորէր ի

¹ Ղ. Փիրղալեմյան, Նոտարք Հայոց, Կ. Պոլիս, 1888, էջ 79-80:

² Լ. Ս. Նաչիկյան, ԺԵ դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Հատ. Գ, էջ 142:

միտս աշակերտացն»¹: Ապա ասում է, թե ինքը մեկ տարուց այնքան բան է սովորել, որ սկսել է գրել Դիոնիսիոսի երկերի լուծումը:

Այս հիշատակարանը գրված է 1489 թվականին:

Որ Հովհաննես Համչենցու առաջնորդություն և տեսչություն շրջանում Կապոսի վանքը հռչակվել է և կոչվել համալսարան, վկայում են նաև այլ ձեռագրեր: 1496 թ. Կապոսում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Ի գաւառն Եկեղեաց, որ Եղընկայ կոչի, ընդ Հովանեաւ սրբոյն Յակոբայ և սուրբ Սիոնի, որ մականուամբ Կայիփոս վանք կոչի, ... ի համալսարանս երիցս երջանկի և տիեզերալոյս Յովհաննէս քաջ հոետորի, որ է աշխարհաւ Համչէնցի՝ ի ցեղէ թագաւորական...»²:

Գրանից մեկ տարի առաջ, 1495 թ. Նաչատուր արեղան այնտեղ արտագրել է մի Ոսկեփորիկ, իսկ ավելի վաղ՝ 1490 թ. գրվել է մի Մանրուսմունք և Տոնացույց «ձեռամբ մեղապարտ և անիմաստ Գրիգորիս Տարանացույ ի վանուցն Ամլորդուոյն ի գաւառս Եկեղեաց որ սսի Եղնկայ, ի դրունս ս. Յակոբին որ Կայիփոս վանք կոչի»:

Կապոսի միաբաններից բարերոցի Մաղաքիան էլ եղել է Հովհաննես Համչեցու մանկավարժական, գիտական վաստակը բարձր գնահատողներից և իր արտագրած երկու ձեռագրերի հիշատակարաններում արտահայտել է ուշադրավ մտքեր:

1494 թ. գրած հիշատակարանում նա հիացմունքով խոսելով Կապոսի համալսարանի մասին, գնահատում է «մեծ բարունոյն Յովհանիսի, ի ժամանակիս, որ անբարի, սա լոյս ծագի մէջ աշխարհի. լուսաւորող սա համայնի՝ Հայոցս տառապեալ ազգի...»³:

Հովհաննես Համչենցին վախճանվել է 1497 թվականին. «Ձերիցս երանելին զՅովանէս բարուն արին... յայսմ ամի հանգեաւ ի Քրիստոս Յիսուս: Աւաղ, աւաղ»⁴:

Համչենցու հետ միասին Կապոսի վանքում բեղուն գործունեություն են ունեցել Յրնեցին, Աստվածատուրը, Հայրապետը, Պետրոս Պիչուրը: Դարանաղցին հիշում է նաև մի անարժան ու անառակ վարդապետի՝ Որոգայթ անունով:

Համչենցու մահից հետո Կապոսի վանքը կրթական կենտրոնի դերը միառժամանակ էլ պահել է Ստեփանոս վարդապետի վանահայրություն շրջանում: Այդ տարիներին արտագրվել, նկարագրվել

¹ Լ. Ս. Նաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 142:

² Նույն տեղում, էջ 232:

³ Նույն տեղում, էջ 205:

⁴ Նույն տեղում, էջ 253:

են մի քանի ձեռագրեր, որոնց հիշատակարաններում հանդիպում ենք «մեծահոգակ վանք Կայրիփոսի» գնահատականը:

Ենթադրվում է, որ վանքի առաջնորդ Ստեփանոսին հաջորդել է Մկրտիչ Պարոնտերը, որի առաջնորդություն շրջանում 1534 թ. Սրապիոն Մոկացին Կապոսում ունեցել է կրթական ու գիտական գործունեություն: Այդ նույն տարիներին այնտեղ Ալեքսիանոսը գրել է մի Քարոզգիրք, իսկ Ղուկաս քարտուղարը՝ մի Շարակնոց:

1633 թ. Միքայել եպիսկոպոսը արտագրել է մի Աղոթամատուց «ի յերկիրն Եզնկու, ի հոգակաւոր անապատս Կայրիփոսու, ուր կայ սուրբ Յակոբայ կգակն և սուրբ Կարապետի ճկոյթն, ի հայրապետութեան տէր Եղիայի»¹:

Կապոսի վանքը մեկ էլ աշխուժություն շրջան է ապրել 17-րդ դարի վերջերին հայտնի Ավետիք Եվդոկացու առաջնորդություն տարիներին: Ավետիքը 1684 թ. հիմնովին վերանորոգել է վանքը, ուժեղացրել միաբանությունը, զարկ տվել կրթական աշխատանքին: Այնտեղ կրթություն ստացած մարդիկ գործել են Հայաստանի տարբեր վայրերում ու քաղաքներում: Սիմեոն Լեհացին ասում է թե Արմաշում հանդիպել է Կապոսի վանքի եպիսկոպոսներից մեկին:

Վանքի մշակութային դիմագիծն սկսել է աղոտանալ 18-րդ դարի սկզբներից, հավանաբար ենիչերիական ասպատակությունների ուժեղացման և հաճախադեպ դառնալու պատճառով, իսկ 19-րդ դարի կեսերին գրեթե անչուք վիճակում է եղել: Ե. Բորեն գրում է, թե 1840-ական թվականներին այնտեղ ապրում էին երկու քահանաներ, որպես վանքի պահապան:

Ս. Ամատյանը, որ այցելել է այնտեղ 1870-ական թվականներին, այսինքն՝ Բորեից մոտ 30 տարի հետո, հուսադրող որոշ տողեր է գրել, ասելով թե վանքի խնամատարությունը հանձնված է եղել Դարանադյաց գավառի առաջնորդական փոխանորդ Վարդան քահանայի եղբորը՝ Սաչատուր աղային:

Ինչ որ մեծահարուստ Սաչատուրի նյութական օժանդակությունը, անշուշտ, կարող էր օգտակար լինել, բայց երբեք չէր կարող վանքին կենդանություն տալ:

Այսպիսով, Երզնկայի Կապոսի վանքը 600 տարի կրթական, մշակութային կենտրոն լինելուց հետո հանգել է 19-րդ դարի վերջերին²:

¹ Հ. Ոսկյան, Բարձր Հայքի վանքերը, էջ 81:

² Երզնկայի Հայոց առաջնորդ Դանիել վարդապետ Նախապետի որպես ականատես գրում է, թե 1901 թ. քրդերը վանքը վերածել էին «անասնոց ախոռի» («Արարատ», 1901, № 7-8, էջ 364-365):

8. ԵՐԿԱՆԻ ՍՈՒՐԲ ԳԵՎՈՐԳ ՎԱՆՔ

Եղել է Երզնկայի Հնագույն վանքերից և գոյությունն անընդմեջ պահել է մինչև 19-րդ դարի վերջերը:

Ականատեսի վավերականությունը այս վանքի մասին գրել են Ս. Ամատյանը, Գ. Սյուրմենյանը, Կ. Ղազանճյանը, Տ. Պալյանը և ուրիշներ, սակայն նրանցից ոչ մեկը չի կարողացել արձանագրել ուշագրավ փաստեր նրա կրթական, մատենագրական գործունեության մասին, թեև այդպիսի դեր կատարել է գեթ որոշ դարերում, ինչպես երևում է ձեռագրերում պահպանված հատուկենտ հիշատակարաններից:

Վանքի արտաքին և ներքին նկարագրի մասին որոշ տեղեկություններ հաղորդում է Տ. Պալյանը: Նրանից իմանում ենք, որ սրբատեղին ունեցել է 15–20 սենյակներ՝ բարձրադիր և հովասուն, ունեցել է սառնորակ աղբյուրներ, մի «լուսաղբյուր, որուն ջուրն հավատացյալք կլվացվին և կխմեն ի բժշկություն»¹: Վանքի սեփականություն է եղել 50 արտավարի չափ մշակելի հող և մի մըրրգատու այգի:

Տ. Պալյանն ասում է թե մոտակայքում կան Հին վանքերի, եկեղեցիների ու գերեզմանատների ավերակներ: Ըստ երևույթին բուն ս. Գևորգ վանքը եղել է դրանցից մեկնումեկի տեղում, հետագայում երկրաշարժի կամ այլ որևէ աղետի պատճառով քանդվել է և կառուցվել նորը՝ ավելի անշուք:

Ս. Ամատյանն այնտեղ տեսել է մի Հայսմավուրք, որի հիշատակարանից այն եզրակացություն է հանգել, թե Երկանի ս. Գևորգ վանքը «երբեմն մեծ ու նշանավոր մենաստան է եղեր ի գավառին» և ունեցել է «բազմություն միայնակեցած, արեղայից և վարդապետաց, որոց թիվն, պաշտոնն ու անվանք հիշատակյալ են անդ»²:

Դժբախտաբար նա չի արտագրել այդ արժեքավոր հիշատակարանը, անգամ չի ասում, թե որ թիվն է գրված եղել:

Երկանի ս. Գևորգ վանքի վերաբերյալ Հնագույն հիշատակությունները հասնում են 13-րդ դարի վերջերին և 14-րդ դարի սկզբներին, այսինքն՝ զուգահիսում են Երզնկայի մտավոր զարթոնքի շրջանին:

Այնտեղ ուսում են ստացել, գործել են մի քանի տասնյակ վարդապետներ, որոնցից քչերի անուններն են մեզ հասել: Մի ընդարձակ հիշատակարանից իմանում ենք, որ այդ վանքում գործել է մեծ և

¹ «Բյուզանդիոն», 1902, № 1614;

² «Արևելյան մամուլ», 1887, էջ 435–438:

Հռչակավոր վարդապետ Կիրակոսը, այսինքն՝ Կիրակոս Երզնկացին, որը 1320-ական թվականների վերջերին է գործել այնտեղ:

Նույն վանքի միաբաններից է եղել Հայտնի գրիչ Մխիթար Երզնկացին, որի թողած Հիշատակարանները Հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում ժամանակաշրջանի, առհասարակ Երզնկայի տնտեսական և մտավոր կյանքի մասին: Նրա՝ 1327 թ. գրած մի Հիշատակարանում խոսվում է Աստվածաշնչի նման ծավալուն մի ձեռագրի արտագրման մասին, 14-րդ դարի սկզբներին, ինչ որ վկայում է վանքում ոչ միայն գրչի, այլև ծաղկողի, թուղթ կոկողի և այլ մասնագետների առկայությունն մասին¹:

Երկանի վանքում գործող վարդապետներից է եղել շատ անհանգիստ, թափառական կյանքի սիրահար Վրթանեսը: Նա այնտեղ է ստացել նախնական կրթությունը, դարձել արեղա, գործել միառժամանակ, ապա մեկնել է Դերջան, սովորել Մաղաքիա վարդապետի մոտ: Հետագայում եղել է Քղիում և այլուր: Ուղիղ տասը տարի թափառելուց հետո, վերադարձել է Երկանի վանքը:

Ըստ երևույթին վերադարձել է բավականաչափ հարստացած, քանի որ կարողացել է վճարել վանքի պարտքը, կառուցել շենքի վերին և ներքին պարիսպները և այլ մասնաշենքեր:

Վրթանես վարդապետի վերոհիշյալ Հիշատակարանը ցույց է տալիս, որ այդ տարիներին վանքն ունեցել է բավականաչափ հնարավորություններ գիտական և կրթական գործունեություն ծավալելու: Միաբանների թիվն էլ մեծ է եղել, որոնց ղեկավարը եղել է Վրթանեսը:

Այդ երևում է նաև Գրիգոր Դարանաղցու այն վկայությունից, թե ընդամենը մեկ ամիս այնտեղ մնալիս՝ միայն մի գավթում 24 վարդապետի գերեզման է տեսել, «ուր թեև կրակ կիյնա, սակայն գերեզմաններն անեղծ կմնան»²:

Պիտի ափսոսալ, որ մեզ չի հասել ոչ այդ շիրիմներում հանգստացողների անունները և ոչ էլ նրանց գործը: Բայց, դրանով հանդերձ, 24 գերեզման միայն մի գավթի թում, ցույց է տալիս, թե որքան մարդիկ կապված են եղել այս վանքի հետ և իրենց կյանքը անց են կացրել այնտեղ:

Ձեռագրական այդ հավաքածոյի մի մասը եթե գոյացել է նվիրատվությունների ճանապարհով, մի բան, որ շատ ընդունված էր միջնադարյան Հայաստանում, ապա մի մասն էլ գրված կամ ստեղծված պիտի լինեին հենց այնտեղ:

¹ Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 266-273:

² Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 403:

9. ԵՐԻՉԱՅԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔ

Սեպուհ լեռան լանջերին Հ. Ոսկյանը հիշում է չորս վանք՝ ս. Աստվածածին անունով: Գրանցից մեկը կոչում է ս. Աստվածածնի կամ Չարխափան, երկրորդը Երիզայի ս. Աստվածածնի վանք, երրորդը՝ Խնդրակատար ս. Աստվածածնի, վերջինը՝ Շողակաթ ս. Աստվածածնի վանք:

Նա սրանցից Չարխափանն ու Խնդրակատարը միայն հիշում-անցնում է, առանց մանրամասնություններ տալու, մի քիչ ավելի լայն ծանոթացնում է Երիզայի ս. Աստվածածինը, իսկ համեմատաբար ընդարձակ՝ Շողակաթի մասին:

Սյուրմենյանը և Ամատյանը խոսում են միայն Շողակաթի մասին, իսկ Տ. Պալյանը հիշում է Շողակաթը և Չարխափանը:

Քրիստոնեությունից արչալույսին Եկեղյաց գավառում Աստվածածնի անունով մի քանի վանքեր են եղել:

Սակայն դարերի ընթացքում վերոհիշյալ չորս Աստվածածիններից երկուսի տիրակալությունը աստիճանաբար նվազել է: Նրանց անունը կրող վանքերը կամ ավերվել ու քանդվել են բնական աղետների ու բարբարոսական հարձակումների հետևանքով, կամ էլ մոտակա մյուս վանքերը մրցելով դրանց հետ՝ պարզապես թուլացրել են և մատնել անգործության: Հնարավոր է նաև, որ վերոհիշյալ Չարխափան և Խնդրակատար վանքերն էլ ունեցել են մշակութային գործունեություն, բայց փաստեր չեն հասել մեզ:

Այսպես թե այնպես մենք հնարավորություն ունենք խոսելու միայն Երիզայի ս. Աստվածածնի և Շողակաթ ս. Աստվածածնի վանքերի մասին:

Երիզայի ս. Աստվածածնի վանքի կառուցման ճիշտ ժամանակը հայտնի չէ: Ենթադրվում է, թե նրա հնությունը նույնպես հասնում է մինչև հեթանոսական դարերը: Ըստ մի Հայսմավուրքի՝ վանքը կառուցվել է «գտեղի կոոցն Անահտա»¹, թե կառուցողն էլ եղել է հենց Գրիգոր Լուսավորիչը:

Հնարավոր է, որ այս հավաստիացումը ստեղծված լինի պարզապես վանքը հին ներկայացնելու միտումով, բայց որ եղել է Երզնկայի վաղ շրջանի վանքերից, կասկածից վեր է:

Թե քրիստոնեությունից արչալույսից մինչև 13-րդ դարը ինչ գործունեություն է ունեցել այդ վանքը, հայտնի չէ: Հնագույն վկայությունը վերաբերում է 1272 թվականին, որ ինքնին ցույց է տալիս

¹ Հ. Ոսկյան, Բարձր Հայքի վանքերը, էջ 60, ծան. 2:

պատկառելի տարիք: Այդ տարում գրված մի հիշատակարանից իմանում ենք, որ ոմն Գրիգոր գրիչ արտագրել է մի Ավետարան: Նա հաղորդում է նաև առաջին առաջնորդի անունը, գրելով. «յառաջնորդությունն և ի հայրությունն Գորգա»¹:

Դրանից մի քանի տարի անց 1295 թ. Բանարգեսն օրինակել է մի Մանրուսմունք «Ի յանապատիս Երեզ կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և Սրբոյն Գրիգորի Հայաստանեայց Լուսաւորչին չարչարանաց տեղիս»²:

1431 թ. Երիզայի ս. Աստուածածին վանքում գրվել է մի Ոսկեփորիկ, որի հիշատակարանից պարզվում է, որ 15-րդ դարի առաջին կեսում հիշյալ վանքի վանահայրն է եղել Ստեփանոս վարդապետը և ունեցել է միաբաններ, որն ինքնին վկայում է վանքի մտավոր կենտրոն լինելու մասին³:

Գրիգոր Օշականցին, որ այցելել է այնտեղ ավելի ուշ, վկայում է, որ տաճարի ներսում, արևելյան կողմը, որմերից մեկի վրա եղել է այսպիսի մակագրություն. «Արփիագգեստ ճառագայթեալ, այգ արեգական շողողեալ»:

Այս է մեր ամբողջ իմացածը վերոհիշյալ վանքի մասին: Պետք է ենթադրել, որ մասնավորապես վերջին դարերում եղել է միայն ուխտագնացությունների վայր, գուցե և կատարել է կրթական որոշ աշխատանք:

10. ՇՈՂԱԿԱԹ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ

Շողակաթ ս. Աստվածածին վանքի մասին անհամեմատ ավելի շատ վկայություններ են հասել:

Ս. Ամատյանը, որ վանքը տեսել է ավելի քան հարյուր տարի առաջ, 1870-ական թվականների վերջերին, տալիս է հետևյալ տեղեկությունները: Վանքը գտնվում է Երզնկայի Գոհանամ լեռան ստորին լանջերում, քաղաքի արևմտյան կողմը, նրանից երկու ժամ հեռավորության վրա, գեղատեսիլ վայրում: Տեղանքը հարուստ է առատ բուսականությամբ, սառն աղբյուրներով, առավելություններ, որոնք մեծ թվով ուխտավորների և այցելուների են գրավել այդ վայրը և նրանց պարգևել կատարյալ վայելք:

¹ Հ. Ոսկյան, Բարձր Հայքի վանքերը, էջ 60:

² Նույն տեղում:

³ Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԵ դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին, էջ 408:

Գրան մասամբ էլ նպաստել է քաղաքին մոտիկ լինելը, ճանապարհների համեմատաբար բարեկարգ վիճակը: Շրջապատում ամեն կողմ ընկած են եղել փարթամ մարգագետիններ, այգիներ, պարտեզներ, ծառաստաններ, դալարագեղ բլուրներ, բուսառատ ձորեր: Թթենիների երկու այգի վանքը եզերել են արևմուտքից և արևելքից: Ունեցել է ծիրանի այգի, մեծ ու փոքր երկու ջրավազաններ, շրջապատված վարսագեղ ուռենիներով, սլացիկ բարդիներով:

Այս բոլորը դրախտային տեսք են տվել վանքին:

Գ. Սյուրմենյանն ասում է թե այս չքնաղ անկյունը ավազակային հարձակումներից համեմատաբար ազատ է մնացել շնորհիվ այն բանի, որ քրդական և թուրքական գյուղերը հեռու են եղել, Ամատյանը, սակայն ցույց է տալիս որ շրջապատում եղել են թուրքական և քրդական տասնյակ գյուղեր: Եվ որովհետև նրա նկարագրությունը մեր պատմաբաններին հարուստ նյութ կարող է տալ ոչ միայն վանքի տեղագրություն, այլև զուտ հայկական այդ տարածքի արդեն ազգային դիմագիծը կորցրած, թուրքաբնակ ու քրդաբնակ դարձած լինելու մասին, ավելորդ չենք համարում մեջ բերել ընդարձակ մի հատված, մանավանդ որ մեր պարբերական մամուլի էջերում մնացած այդ հոդվածները քչերին է մատչելի մեր օրերում, և անգամ չեն օգտագործվել Գ. Սյուրմենյանի նման բարեխիղճ մի հեղինակի կողմից.

«Դեպի հարավ, ի սպառնալից դաշտին և ի ստորոտ բազմակոհակ լեռին, որո առաջին աստիճանաց վերա կեցած կղիտեմ, մի ժամու տարածությունը կտեսնեմ Սեյուքե թուրքաբնակ գյուղը: ... Ավելի հեռի, դեպի հարավ և սակավ ինչ յարևելս, քանզի դաշտին շրջագիծը բոլորակ է աստ, դարձյալ ի ստորև նույն լեռնակոհակաց, կա էզրեկ քրդաբնակ գյուղը, և անդրագույնս ևս, միշտ հարավախառն արևելյան ուղղությունը, մերձ ի կիրճն որ կառաջնորդե ի Գարանադյաց գավառն, կա Բրաստիկ՝ դարձյալ քրդաբնակ գյուղը: ... Անմիջապես առջիս, եթե յարևելս կույս դարձած եմ, ի ստորոտ բլրույն, կա Շոխա թուրքաբնակ գյուղը՝ ի մուտս հեղեղատին, որ ծագում կառնու Սեպհո առատաջուր ստինքներեն, և քերելով Շողակաթու վանուց անդաստանն ու պարտեզներն, կիջնե ի դաշտ: Ավելի հեռուն, դարձյալ յարևելս, կա թուրքաբնակ Թիլ գյուղը՝ առ ափն գետակին, որ զարդիս կկոչվի Թիլու կամ Ջարդախլը գետ (Գայլ գետ՝ ի հնումն): ... Կանգ կառնում անդ և կղիտեմ դաշտը, որ առջիս է դեպի հյուսիս, աջ կողմս՝ դեպի արևելս՝ ի ստորոտ միշտ միևնույն լեռին, կա Սոզնախ՝ ոչ հեռի ի Թիլե, և նույնպես յեզր նախահիշյալ գետակին, գյուղ թուրքաբնակ, որու հայ բնակչությունն և ս. Աստվածածինն ու ս. Կարապետ եկե-

ղեցիքն կհիշվին ի ՄՂԹ (1550) թվականին՝ ի ձեռագիր Գանձարանի՝ որ ի վանս Շողակաթու. ուղղակի ղեպի հյուսիս՝ ղեմ հանդիման կտեսնեն ի սպառված դաշտին՝ ջուխտակ ծառազարդ ու զվարճալի գյուղեր՝ Սլպուս ու Խար, երկոքին թրքաբնակ և ջրաչատ, բերրի և հուռթի անդաստանով, մերձ ի մուսս մեծագույն ձորույն կամ հեղեղատին, զոր կարձակե Գոհանամ յարևելս կույս... Ավելի ցածագույն զրիվք կա Չերմե թուրքաբնակ գյուղը, Չրմես ավան՝ հիշատակյալն ի Խորենացվույն, ուր Տիրան Ա արքա ուներ ամարանոց: Այս գյուղը կգտնվի Թիլու գետին ու Գոհանամի կողերուն միջև. ունի ակունք և ավազան համբավյալ առատության ու սառնության համար»¹:

Այս նկարագրությունից իմանում ենք, որ Հայաստանի տարածքի այն մասում, որտեղ երկու հազար տարի առաջ բացառապես հայեր են ապրել, և տեղանունների մեծ մասը հիշատակված են Մովսես Խորենացու կամ այլ մատենագիրների մոտ, իսկ մի մասն էլ հայերեն բառերի աղավաղումներից են ստացվել, ինչպես Ազարակ – էգրեկ, 19-րդ դարի կեսերին արդեն դարձել էին զուտ թուրքաբնակ կամ քրդաբնակ և Շողակաթ ս. Աստվածածին գեղեցիկ վանքը հայկական մի կղզյակ է եղել մոլեռանդ շրջապատում:

Ամատյանն ասում է թե ընդամենը քառորդ դար առաջ վերահիշյալ վայրերը բնակեցված են եղել հայերով և այժմ էլ կան եկեղեցիների ու վանքերի մնացորդներ թուրքական և քրդական վերահիշյալ գյուղերում, վերածված հարդանոցների, մարագների: Փոխվել են, աղավաղվել անունները Ազարակը դարձել է էգրեկ, Սուբլույսը Սլբուս, Շողակաթը՝ Շոխա և այլն:

Ամատյանը ոգեկոչում է արդեն անհայտացած մի ամբողջ մշակույթ, որի հետքերը գեթ այդ տարիներին տեսանելի են եղել: Հիմա այդ մնացորդներն էլ չկան:

Շողակաթ ս. Աստվածածին վանքի կառուցման ժամանակի մասին որոշակի տվյալ չկա: Ինչպես մյուս, սրա մասին նույնպես հյուսվել են ավանդություններ, որոնցից մեկի համաձայն՝ կառուցվել է Թաղեոս Առաքյալի, վերանորոգվել Ներսես Մեծի կողմից: Այն, որ վանքը կառուցվել է քրիստոնեության առաջին դարերում, գուցե և հեթանոսական տաճարների տեղում, անհավանական չէ: Այդ է վկայում շրջապատի վայրերի անունների հիշատակումը Խորենացու, Ազաթանգեղոսի և այլ մատենագիրների կողմից, Տիրան թագավորի ամառանոցն այնտեղ լինելը: Հենց Շողակաթ անունն էլ հուշում է այդ բանը:

¹ «Արևելյան մամուլ», 1889, սեպտեմբեր, էջ 171–173:

Այսպես թե այնպես՝ մյուս վանքերի նման, Շողակաթա վանքն էլ իր ծաղկման շրջանն ապրել է 12–13-րդ դարերում, Երզնկայի մտավոր վերելքի շրջանում: Այդ տարիներից գրեթե Հիշատակություն չունենք: Կան մեկ-երկու մանր փաստեր, որոնք կարող են ենթադրել տալ, թե տվյալ ձեռագրերը գրվել են Շողակաթ վանքում, թեև կարող են գրված լինել նաև մյուս Աստվածածին վանքերից մեկնումեկում:

Դրա համար զանց ենք առնում դրանք Հիշել այստեղ:

Վավերականն այն է, որ վանքը հիմնովին վերանորոգվել է 1684 թվականին Ավետիք Եվդոկացու ջանքերով, որը եղել է առաջնորդը և շինարարական մեծ աշխատանքներ է կատարել:

Ենթադրվում է թե դրանից հետո, մասնավորապես 18-րդ դարում վանքը ապրել է ծաղկման կարճատև մի շրջան, Առաքել Ակնեցու առաջնորդություն տարիներին: Հովհաննես Սեբաստացին ասում է, թե Առաքել Ակնեցին այնքան սիրված է եղել Երզնկայում, որ երբ հրավեր է ստացել պաշտոնավարելու Սեբաստիայում, դժվարություններ է համաձայնվել գնալ: Եվ երբ ի վերջո համաձայնվել է, Շողա վանքից բաժանվել է հուզումով. վանքի ամբողջ հարստությունը հանձնելով իրեն փոխարինողներին ու սիրելի մի դպիրի հետ 1722 թ. մեկնել է Սեբաստիա: Սեբաստացիներն էլ այնքան անհամբերություններ են սպասելիս եղել նրան, որ լսելով զայլ՝ «գրոհ տուեալ միմեանց եկին ի տեսութիւն նորեկ առաջնորդին և մեծաւ սիրով ընկալան զնա իբրև զառաքեալ Աստուծոյ»¹:

Շողա վանքի մասին հիացմունքով է խոսում նաև Գրիգոր Դարանադցին:

19-րդ դարի սկզբներից ըստ երևույթին վանքը հանձնվել է աշխարհական խնամակալների, որոնցից մեկ հայտնի է Տեր-Ստեփանյանների գերդաստանի խնամակալություն շրջանը: Այդ մասին Ամատյանը գրում է. «Շողակաթու վանուց աշխարհական տնտեսներու կարգին մեջ հիշատակության արժանի է հանգուցյալ Նշան էֆենդի Տեր-Ստեփանյան, որ իբրև ուղիղ ու պարկեշտ մշակ՝ հավատարմություններ ու ժրաջանություններ ծառայած է մենաստանին: ... Յուր որդին Սարգիս էֆենդի Տեր-Ստեփանյան ոչ միայն ժառանգած է հորը բարեմասնությունքն, այլ և գերազանցած է զայն և այսօր խիստ պատվավոր դիրք մը ունի առևտրական ասպարեզին մեջ: ... Այս վանուց վերա խնամք ունեցող հոգեբարձություններն ալ կարող եմ հիշել Մ. Միքայելյան, Մ. Ավետիս և Առաքել Դանիելյան էֆենդիներու և ընկերաց հոգաբարձությունն, որու օրով վանքն ոչ

¹ Հովհաննես Սեբաստացի, Պատմութիւն Սեբաստիոյ, Երևան, 1974, էջ 81:

միայն քայքայման վտանգն ազատած է, այլև մեծ պայծառության ու բարեկարգության հասած»¹;

Ըստ երևույթին այդ խնամակալությունն ավելի չի եղել, քան վանքը փլուզումից ու վերջնական թալանից զերծ պահելը գեթ միառժամանակ:

11. ՍՈՒՐԲ ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՎԱՆՔ

Այս վանքի մասին ունենք բավականաչափ տվյալներ: Այնտեղ գրված տասնյակ ձեռագրերի հասնելը մինչև մեր օրերը, վանքին ու նրա միաբաններին տրված բարձր գնահատականները, թե վանքը եղել է «պատեալ հզոր պարսպով», տասնյակ գրիչների, մատենագիրների կրթություն ստանալն այնտեղ, այս բոլորը մեզ բերում են այն համոզման, որ ս. Կիրակոսի վանքը անցյալում կատարել է գրեթե այնպիսի դեր, ինչպիսին կատարել են Կապոսի և մի քանի այլ վանքեր:

Տեղագրություն, աշխարհագրական դիրքի մասին Ս. Ամատյանը գրում է. «Գաշտին հարավակողմը, Մնձուրի մեկ օղակը կազմող, ուրույն ու անջատ բարձրացող հպարտ Ղազան-Ղայա լեռին ստորոտը և սորա ողնաշարներեն ձևացյալ խորախիտ ու անձուկ ձորի մը մեջ, քաղաքեն մեկ ժամ հեռավորությամբ և գրեթե ի հանդիպս նորա, պուրակներով չըջապատյալ դիրք մը ունի այս մենաստանն, որ թեև ճոխ ու չեն չէ մյուսոց նման, այլ մերձավորության պատճառով ունի հաճախորդաց ու այցելուաց բազմություն: ... Ս. Կիրակոսի ուխտավորք ամրան վերջերին քաղաքեն ուղիղ գծով մը կերթևեկեին անդ Եփրատի հունեն անցնելով, բայց ուրիչ ժամանակներ ստիպյալ են Եփրատի միակ կամրջն անցնելով երկար չըջան մը ընելու, որ մեկ ժամ ավելի կերկարցնե ուրույն տեղությունը: Վանքը, ինչպես ըսինք, անձուկ ու անդնդախոր ձորի մը կողքին վերա գտնվելուն, երեք կողմեն տեսարան չունի, այլ միայն դեպի Հյուսիս կղիտե քաղաքին և այս ուղղությամբ գտնված բնակավայրից վերա, որու հորիզոնը կզծե բարձրաբերձն Սըբըբոր (ըստ բազմաց՝ Ս. Գրիգոր), բքաչատ ու վտանգավոր գագաթը՝ ընդ մեջ Եկեղյաց ու Քելքիտա, այլ բանուկ անցք ճանապարհին Տրապիզոնի: Վանքը չունի պարիսպ, կանոնավոր շինությունք բնակություն, ճոխություն գոյից ու կալվածոց, այլ խղճուկ տաճար մը, երկու հովանոց և մի քանի փոքր սենյակներ՝ ամրան հարմար: Լուսաղբյուր ջուրն՝ թեև կարի ցուրտ, այլ

¹ «Արևելյան մամուլ», 1888, փետրվար, էջ 53:

աղտաղտին, իսկ մածուինն խիստ համբավյալ է՝ շրջակա պարարտ արոտավայրից պատճառով: Վանուց երեք նորաչեն սենյակք կառուցյալ են արդյամբ ու ծախիվք Մ. Հովհաննես աղայի Դանիելյան, որու առատ ձեռնտվության ու բարեպաշտության գովելի հիշատակներն կտեսնվին Եկեղյաց գավառի կրոնական ու կրթական շատ մը հաստատությանց մեջ: Այս մենաստանին խնամքը հանձնված է քաղաքին արհեստավորներեն բաղկացյալ հոգաբարձության մը, որ փույթ կտանի շենցնել ու զարգացնել վանքն տակավ»¹:

Ենթադրվում է թե ս. Կիրակոսի վանքը հիմնադրվել է 12-րդ կամ 13-րդ դարերում: Այսպես թե այնպես՝ 12-րդ դարից մինչև մեր ժամանակները գործել է անխափան, բազմաթիվ մարդկանց տվել կրթություն, այնտեղ գրվել կամ արտագրվել են մեծ քանակությամբ ձեռագրեր:

Ոմն Պետրոս քահանա 1289 թ. Եկեղյաց գավառում օրինակել է մի Ավետարան, որը 1298 թ. նվիրել է Ս. Կիրակոս վանքին: Վանահայր Ստեփան վարդապետն այդ առիթով բարերարի համար պատարագ է մատուցել:

1304 թվականին այնտեղ գրվել է մի այլ Ավետարան, որի գրիչն է Ավետիս քահանան: Մի Ավետարան էլ գրվել է 1316 թ., որի հիշատակարանում կարդում ենք «... Գրեցաւ տառս Աստուածային... Աւետարանս... ի վանս կոչեցեալ Ս. Կիրակոսի և մաւր նորին Յուդիղայ: Ի հայրապետութեան տեառն Լևոնի... Աղաչեմ խնամով և զգուշութեամբ պահել, և զստացողք սորա զՄխիթար քահանայ և զորդի սորին զՍիմեոն քահանայ, և զհարազատ եղբարքս զՅովհաննէս և զԳրիգորիս և զՏանիկս, այլև զղեռարողոջ մանկունս զԱհարոն դպիր և զՄովսէս, և զազգայինսն մեր զամենայնսն որ այժմս կան և զգնացեալսն առ Քրիստոս՝ յիշել նաև զեղկելի ոգիս զհետնեալս զՆերսէս գրագիրս, որ բազում աշխատանաւք և ջանիւք գրեցի զսա ի ստոյգ և յընտիր արիւնակէ որ ի Կրիկիա յերկիրն, Արքայեղբայր անուն կոչեցեալ Յովհաննէս եպիսկոպոս, որ իւրովք ձեռաւք էր գրեալ լաւ և ընտիր արիւնակէ...»²:

Դրանից յոթը տարի անց՝ 1332 թ. գրված մի Ավետարանի հիշատակարանում ս. Կիրակոսի վանքը կոչվում է «հռչակավոր»:

Ոմն Ներսես Կելընցի նույն վանքում 1339 թ. գրել է մի Ավետարան:

¹ «Արևելյան մամուլ», 1888, փետրվար, էջ 55-57:

² Գ. Սրվանձադանց, Թորոս աղբար, մասն Բ, էջ 295:

1351 թ. Միմեոն քահանան ս. Կիրակոսի վանքում գրել է մի Ավետարան, 1354 թ. ավարտել է մի ժողովածու, ինչպես իմանում ենք Հ. Տաշյանի «Ցուցակ ձեռագրացից»։ Եվ այսպես՝ հետագա տարիներին գրվել են բազմաթիվ ձեռագրեր:

Ս. Կիրակոսի վանքը մերթ ապրել է բուռն ծաղկման, մերթ՝ անկման շրջաններ, սարսափի ու անդորր տարիներ, ենթարկվել կողոպուտի ու թալանի, բայց ոտքի կանգնել:

Եթե այսքան ձեռագրեր հասել են մեզ, ապա քանի տասնյակ ձեռագրեր կամ ոչնչացվել են, կամ անհետ կորել՝ դարերի հոլովույթին չդիմանալով: Բայց բերված փաստերն էլ լիովին իրավունք են տալիս մեզ ասելու, թե մի քանի հարյուր տարի շարունակ Կիրակոսի վանքը եղել է մշակութային խոշոր կենտրոն:

Մեզ հասել են վանքի եռանդուն վանահայրերից մի քանիսի անունները, ինչպես երկու Ստեփաննոսներ, երկու Հովհաննեսներ, մի Մարտիրոս և այլն, որոնք ղեկավարել են վանքը տարբեր տարիներ և հիշատակվում են որպես նշանավոր հոգևորականներ:

Հասել են նաև ս. Կիրակոսի վանքի միաբանությունից անդամներից մոտ քսանի անունները՝ Մխիթար, Դավիթ, Կարապետ, Կոստանդին, Հովհաննես, Ստեփան, Մարտիրոս, Վահան և այլն:

1446 թ. ս. Կիրակոսի վանքում գրված Հայսմավուրքը պարունակում է ընդարձակ մի հիշատակարան, որը ուչագրավ տեղեկություններ է տալիս թե՛ ժամանակաշրջանի քաղաքական իրադարձությունների, թե՛ վանքի աշխատանքների մասին: Նա մանրամասն թվարկում է, թե որ գրիչը քանի տետր է արտագրել. «Դարձեալ, աղաչեմ յիչել ի Տէր զգրողք գրոցս զՄինաս սարկաւազն, որ զառաջքն գրեաց ԺԶ տետր, և զԵրեմիայ արեղայն՝ որ Ժ տետր գրեաց և զտէր Սաչատուր վարպետն, որ Ը տետր գրեաց, և զՅովհաննէս վարդապետն որ Ա տետր գրեաց և զիւր աշակերտքն՝ զԱստուածատուր արեղայն, որ Զ տետր գրեաց, և զԱւետիք արեղայն՝ որ Դ տետր գրեաց: Եւ ես՝ բազմամեղ և անիմաստ Սարգիս, որ զԴ տետրակ ի վերջք գրոցս գրեցի՝ և զցանկն ի յառաջքն, նաև զՄարկոս արեղայն՝ որ Դ տետր գրեաց և Ներսէս արեղայն, որ Ա տետր գրեաց»¹:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանում կամ այլ վայրերի մատենադարաններում կան ձեռագրեր, որոնց արտագրման վրա աշխատել են բազմաթիվ մարդիկ. մի բան, որ հեշտությամբ նկատվում է ձեռագրերի տարբերությունը, սակայն հաճախ նրանցից մի քանիսն են

¹ Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին, էջ 601:

Հիշատակվում Հիշատակարաններում, իսկ այստեղ բերվել են բոլորի անունները, այն էլ թե յուրաքանչյուրը քանի տետր, այսինքն՝ մեր այժմյան լեզվով ասած՝ քանի մամուլ է արտագրել:

Վերջին մասերն արտագրող «անիմաստ Սարգիսը բացատրում է, թե» ինչու են այդքան մարդիկ աշխատել Հիշյալ Հայսմավուրքի արտագրման վրա: Դրա հիմնական պատճառը համարում է ժամանակի սղուծյունը, այսինքն՝ թե քիչ ժամանակ է տրվել իրենց, քանի որ նույն ձեռագիրը ուրիշների կողմից էլ արտագրվելու էր: Դրա համար էլ, ասում է, ձեռագիրը բաժանել են մասերի «հատեալ եղև» և բաժանել իրար մեջ:

Այստեղ մեզ հետաքրքրողն այն է, որ ս. Կիրակոսի վանքն ունեցել է այդքան գրիչներ: Անշուշտ նրանցից մի քանիսը կարող էին միաբանության անդամ չլինել, սակայն մեծ մասը եղել է: Ղ. Փիրղալեմյանը, «Նոտարքում» տեղ տալով այդ Հիշատակարանին, անդրադառնում է արտագրողներից Ավետիք և Ասատուր արեղաններին, Հովհաննես վարդապետին և ասում, թե նրանք երեքն էլ ս. Կիրակոսի միաբաններից են եղել: Հետո՝ նույն ժամանակամիջոցում հնարավոր է, որ մի քանի գրիչներ էլ զբաղված լինեին այլ ձեռագրեր արտագրելով:

1480-ական թվականներին այս վանքում Հիշատակվում է Հայտնի Մարտիրոս Երզնկացին:

Վանքի հետագա մեկ դարի պատմության վերաբերյալ քիչ բան գիտենք, որոշակի է սակայն, որ անխափան գործել է: Դա երևում է մի քանի ձեռագրերի Հիշատակարաններից:

«Սուրբ Կիրակոսի վանքը,- գրում է ուսումնասիրողներից մեկը,- մինչև վերջերս իր գոյությունը պահած էր, ... Հոն կնատեր սովորաբար Երզնկայի առաջնորդը: Միրված ուխտատեղի էր: Ուներ ձեռագիրներ (ապա գողցված)»¹:

Երզնկայի առաջնորդի այստեղ նստելը ցույց է տալիս վանքի կշիռը, իսկ ինչ վերաբերում է ձեռագրերի գողցվելուն ապա դա կատարվել է 1890-ական թվականներին՝ անարժան, արծաթամուղ Հոգևորականների ձեռքով: Այդ մասին գրվել է պոլսահայ մամուլում և մեծ աղմուկ բարձրացել, սակայն ձեռագրերը արդեն հասած են եղել Եվրոպա ... Վաճառված այդ ձեռագրերի մեջ է եղել նաև Կոթեր գյուղի Հայտնի Հայսմավուրքը, որի հնությունը, ըստ ականատեսների վկայությունների, հասնում էր մինչև Բյուզանդական տիրապետության շրջանը: Վաճառվել է շատ էժան գնով և տարվել Անգլիա:

¹ Հ. Ոսկան, Բարձր Հայքի վանքերը, էջ 89:

12. ՍՈՒՐԲ ԹԱԴԵՈՍԻ ՎԱՆՔ

Ս. Թադեոսի վանքը նույնպես դասվում է Երզնկայի Հնագույն վանքերի շարքը, թեև նրա մասին մեզ հասած փաստերը շատ սահմանափակ են: Ո՛չ կառուցման ժամանակն է հայտնի, ո՛չ էլ նրա գրական-մշակութային գործունեությունը: Ըստ երևույթին՝ նրան Հնություն տալու միտումով՝ կապել են Թադեոս առաքյալի անվան Հետ և հիմնականում էլ ծառայել է ուխտագնացություն:

Վանքը գտնվել է Երզնկայի հարավ-արևելյան կողմում, Բոլոմեր Տանձիկ կամ Տածիկ գյուղի մոտ:

Այն փաստը, որ վանքը Հնագույն դարերից եկել հասել է մինչև մեր օրերը, ինքնին ցույց է տալիս, որ երզնկացիների համար սիրված ուխտատեղի է եղել: Եվ արդեն այս վանքի մասին խոսողները շատ ավելի կանգ են առնում ուխտագնացությունների վրա, նկարագրում թե ինչպես հարյուրավոր ընտանիքներ՝ քարավան կազմած ուխտի են գնացել ս. Թադեոսի վանքը և վայելել նրա առողջարար կլիման, քան խոսում նրա մշակութային դերի մասին:

Անշուշտ կրթական գործունեություն էլ ունեցած պիտի լինի, սակայն այնտեղ ուսում ստացած նշանավոր մարդկանց անունների չենք հանդիպում:

18-րդ դարի վերջերին վանքի մատակարարն է եղել Տեր Հարություն քահանան, կենսուրախ, կատակասեր, սրամիտ մի հոգևորական, որ իմացել է ուխտավորներին ամեն կերպ սիրաշահելու գաղտնիքը:

19-րդ դարի կեսերին վանքն ամայացել է: 1895 թ. ոմն Վարդան վարդապետ ցանկացել է վերանորոգել, գործի դնել, սակայն նույն տարում սկսած հայկական ջարդերի օրերին կառավարական գորքերը կողոպտել են ս. Թադեոսի վանքը, վերջնականապես ամայացրել, սակայն ուխտավորները շարունակել են ամեն տարի գնալ այնտեղ¹:

13. ՍԸՐԸԽԼԸ ՍՈՒՐԲ ԹՈՐՈՍԻ ՎԱՆՔ

Այս վանքի անցյալի մասին քիչ բան գիտենք, սակայն վերջին դարերի վերաբերյալ բավականաչափ տվյալներ հասել են: Ծանոթացնենք այն փաստերը, որ գրի է առել Կ. Պոլսի պատրիարքներից Զավեն Եղիայանը և ուղարկել է Գ. Սյուրմենյանին:

¹ «Հանդես ամսօրյա», 1949, հունվար-մարտ, էջ 26:

Սրբրբյւր ս. Թորոսի վանքը գտնվել է Երզնկայի դաշտը Դերջանից բաժանող լեռների լանջերին: Ըստ ավանդույթյան՝ հիմնադրվել է 4-րդ դարում, ի հիշատակ Հայաստանի Սալահունյաց գավառի իշխան Սուրենի որդու՝ Թորոսի, որը 3-րդ դարի վերջերին քրիստոնեությունն ընդունելու համար նահատակվել է հոր կողմից: Վանքի մեջ եղել են սրբացած այդ Թորոսի և նրան քրիստոնյա դարձնող Դասիոս քահանայի գերեզմանները¹:

Վանքը վարչականորեն ընկել է Երզնկայի սանջակի մեջ, բայց սահմանակից լինելով Դերջանին, ավելի շատ ծառայել է դերջանցիներին:

Ձավեն Եղիայանը ս. Թորոսի վանքը այցելել է 1880-ական թվականներին: Նա գրում է. «Երբ ես այդ վանքը այցելեցի, տաճարը չեն էր, որուն շուրջը կգտնվեին քանի մը տուններ, ուր կբնակեին 9 տուն հայեր, ընդամենը 76 անձ: Ասոնք ամենը մեկ գերդաստանի կվերաբերեին, որոնց նախահայրը հոն հաստատված էր ԺԸ դարու կեսին ատենները: Այդ ժամանակ երկրաշարժե և ասպատակություններն վանքը ավերակ դարձած է եղեր և չըջակա հայությունը ամբողջովին ցրված, իր գյուղերն ու կալվածները քյուրտերուն թողելով: Երզնկայի դաշտեն Մեղուցիկ գյուղեն հայ մը, Ասլան օղլու գերդաստանեն, իր ընտանիքով հոն կերթա կհաստատվի, իր վարպետ եղբոր հետ: Ասոնք ս. Թորոսի մասունքը քյուրտ պեկի մը քովեն կազատեն դրամական վարձատրություն մը փոխարեն և վանքը մասամբ կշենցրենն»²:

Այդ մարդը եղել է Տեր Վահանը, հայտնի՝ առասպելական ուժով: Նրա ընտանիքն է, որ հետզհետե ճյուղավորվել է, մեծացել ապրուստի հիմնական միջոց ունենալով վանքի կալվածների, պարտեզների եկամուտը և ուխտավորների նվիրատվությունները:

Վանքի ուխտի օրը եղել է գատկի հաջորդ կիրակի օրը, երբ չըջակա տասնյակ գյուղերից, մեծ մասամբ Դերջանից, սալբերով, գրաստներով հոժ բազմություն հավաքվել է այնտեղ, զվարճացել: Այդ օրը վանքի ավանդական ձողը (սրբրբյւս) հանել են, տնկել բակում: Վանականներից մեկը մազլցել է նրա վրա, զանազան խաղեր ցուցադրել: Դրանից էլ առաջացել է վանքի անունը՝ Սրբրբյւր Թորոս: Բայց թե երբվանից է եղել այդ սովորությունը, ինչ է նշանակել սրբրբյւս արաբողությունը, ոչ ոք չի հիշատակել:

¹ Գ. Տեր-Վարդանյան, Երզնկա-Վամախ գավառաբարբառը և ազգագրական հուշեր, Երուսաղեմ, 1968, էջ 162:

² Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 100-101:

Հիշյալ վերանորոգությունից հետո վանքը միշտ ունեցել է իր վանահայրը: Նախ այդ պաշտոնը վարել է Մարկոս վարդապետը, որն իր կրթությունն ստացել է Երզնկայի վանքերից մեկում և եղել է շատ գրասեր, փորձել է վանքը դարձնել կրթական կենտրոն, սակայն շրջապատի մուսուլման մոլեռանդ տարրը հնարավորություն չի տվել իրագործելու այդ ծրագիրը:

Մարկոսը մեռել է 1855 թվականին, վանքը ժառանգ թողնելով Տեր Սարգիսին: Սա երկար ժամանակ վարել է վանահայրություն պաշտոնը, վախճանվել 1878 թվականին: Նրան էլ հաջորդել է Տեր Պողոսը, վերջինիս մահից հետո՝ 1889 թ.՝ Տեր Վահանը:

Սերնդեսերունդ անցած այս ժառանգությունը սկիզբը համարվում է 1814 թվականը, մի բան, որ հաստատվում է վերոհիշյալ Մարկոս վարդապետի մի կոնդակով, գրված նույն տարում:

Վանքի միակ արձանագրությունը վերաբերվել է 17-րդ դարին: Դա էլ հիմք է տալիս հավատալու, որ ջալալիների ասպատակությունների ժամանակ, ինչպես ենթադրում են որոշ ուսումնասիրողներ, ս. Թորոսի վանքը հիմնահատակ կործանվել է, հետագայում վերանորոգվել:

Ս. Թորոսի Սուքիասը 1925 թ. գրի առած հուշերում գրում է, թե վանքի բնակչությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին բաղկացած է եղել 85 անձից՝ այր, կին, երեխա: Պահել են մի քուրդ հովիվ, որը լավ իմացել է հայերեն: Իրենք հիմնականում զբաղվել են անասնապահությամբ և մեղվապահությամբ: Ունեցել են պտղատու այգի, որն սպասարկել է թե բնակչությանը և թե ուխտավորներին:

«Վանքը ամբողջ պարսպապատ էր,- գրում է Սուքիասը,- միայն մի երկաթե դուռ ուներ, որը երեկոները կփակեին և ամբողջ բնակչությունը կմնար պարիսպեն ներս»:

Սուքիասի հուշերում կա շատ ուշագրավ մի փաստ: Ասելով թե ս. Թորոս ուխտի են եկել անգամ Կեսարիայից և այլ հեռավոր վայրերից, հիշատակում է Թեքիրդաղը, իսկ այդ քաղաքը՝ Ռոզոստոն, գտնվում է Կ. Պոլսի մոտակայքում: Որտեղի՞ց որտեղ ռոզոստոցիներ են եկել և ինչո՞ւ: Կա պատմական վկայություն, որ Ռոզոստոյի հայերի մի մասը ջալալիների ասպատակությունների շրջանում գաղթել է Երզնկայից, այս մասին հաճախ էր խոսում նաև մեր խընկելի ուսուցչապետը՝ Հր. Առաճյանը, որի ծնողները ռոզոստոցի են եղել: Նա կատակով իրեն համարում էր երզնկացի:

Այս սքանչելի վանքն էլ արժանացել է նույն ողբերգական ճակատագրին, ինչ մյուսները: Մեծ եղեռնի օրերին թուրքերը թալանել, ամայացրել են սրբատեղին: Ռուսական զբաղումից հետո սարերն ապաստանած թորոսցիները վերադարձել են, փորձել վերականգնել վանքը, սակայն մեկեկես տարի անց՝ ռուսական զորքի նահանջի օրերին՝ թողել են ամեն ինչ ու փախել դեպի ռուսական հողը:

Շրջակա գյուղերից մեկի շելյսը եկել քանդել է շինությունը, փայտերը տեղափոխել իր գյուղը, զբաղվել է նաև վանքի հողերը, անտառները:

«Այսօր հողակույտի մը վերածված է հարյուրավոր տարիներու ժրաջան աշխատանքով պահված այդ սրբավայրը,- գրում է թորոսցի Սուքիասը՝ վերջին ներկայացուցիչը հնամենի մի փառքի:

14. ՍՈՒՐԲ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ ՎԱՆՔ

Գտնվում է Երզնկայի արևելյան կողմում, Քեչիչ և Սարը-Ղայա լեռների ստորոտում, ոչ շատ հեռու պատմական Բթառիճ գյուղից: Վանքի հարավակողմին Բթառիճն է, արևելյան կողմը՝ Քելերիճը, հեթանոսական դարերից մնացած երկու գյուղեր:

Ունեցել է առողջ կլիմա, հիանալի համայնապատկեր: Ուսումնասիրողներից մեկը գրում է թե արտաքինով վանքը պարզ է երևում, սակայն ներքնամասերում «հին ճարտարարվեստի գլուխ գործոցներ կցուցադրեն իր զանազան մասերուն մեջ»: Ունեցել է գեղեցիկ եկեղեցի, պարտեզ, չրջապատված՝ բարձրադիր հողապատնեչներով: Ապահովված է եղել արտաքին մեծ դռնով, շինված հաստ ու մշակված երկաթից, «գոր գոցելու և բանալու համար հարկ է որ երեք չորս վանականներ քովե քով գան և գործածեն փայտե ձողեր: Այս դուռը ունի նաև ահագին նիզամիակ մը, որ երեք չորս բանալիով կբացվի»¹:

Ե՞րբ է հիմնվել ս. Նիկողայոսի վանքը, ստույգ հայտնի չէ: Ունեցել է ընդամենը մի արձանագրություն 1797 թվից, որ անշուշտ որևէ վերանորոգման թվականն է հուշում:

«Հին վանք եղած կթվի», - գրում է Հ. Ոսկյանը, - առանց որևէ ենթադրություն անելու:

Հին լինելու օգտին են խոսում այն մի քանի մանր տվյալները, որ հասել են մեզ: Եկեղեցու գմբեթը նման է եղել էջմիածնի կաթողիկեսին: «Սորանները նախնի ճարտարարվեստի ամեն նրբությունները կներկայացնեն իրենց գեղակերտ և նրբահյուս քանդակ-հանգույց-

¹ Հ. Ոսկյան, նշվ. աշխ., էջ 97:

ները մարդուս խելքեն գերիվեր կթվին, որոնց վրա տաշված և իրենց բնական գույներով նկարված նրբերանգ ծաղիկները գիրենք գործող արվեստագետին ճարտարությունը կներկայացնեն»¹:

Ս. Նիկողայոսի վանքը խոր անցյալում ունեցել է կրթական, մատենագրական գործունեություն, մեծ թվով միաբաններ, զարգացած վանահայրեր, Գրիգոր Դարանաղցու վկայությամբ այնտեղ գործել է Մկրտիչ տաղասաց վարդապետը: Սակայն գրեթե ոչինչ չի հասել մեզ՝ վանքի մշակութային գործունեությունը ներկայացնող: Պատճառը ամենից ավելի կողոպուտի ու թալանի ենթարկված լինելու փաստն է:

«Այս սրբավայրն այլ,- գրում է Ս. Ամատյանը,- Չախրմանու վանուց նման առարկա եղած է մինչև վերջին ժամանակներս մերձակա քրդաց ասպատակությանց և այս իսկ աղագավ անչուք ու անինչ մնացած է: ... Այժմու վանահայրն է Մեղուցիկ գյուղեն Տեր Գարրիել քահանա Մարուքյան, որ թեև ոչ այնքան աշխուժ ու ճարպիկ, այլ խիստ բարեսիրտ ու հեղահամբույր է և թողլով յուր ժողովուրդն ու հայրենական կալվածներն երեսի վրա, ս. Նիկողայոսի կծառայե և կջանա շինել ու բարեկարգել զայն, եթե Բթառիճու տգետ ու կոշտ գլխավորաց նախանձ ու հակառակությունն, ինչպես նաև Գավառական վարչություն պահանջկոտությունն չվհատեցնեն զինքը»²:

Մեզ հասած վերջին և հավաստի վկայությունն է սա, որ վերաբերում է ս. Նիկողայոսի վանքի հարյուր տարի առաջվա վիճակին: Ի՞նչ փորձանքներ են եկել դրանից հետո վանքի գլխին: Հայտնի է միայն, որ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները պահել է իր գոյությունը:

15. ՃԼԵՄՈՆԻ ՎԱՆՔ

Հ. Ոսկյանը Երզնկայի վանքերի չարքում հիշատակում է երկու վանք էլ, մեկը՝ ձլեմոնի, մյուսը՝ Հերմոնի, բայց հայտնում է նաև այն կարծիքը, թե դրանք կարող են նույնը լինել: Շատ հավանական է, քանի որ Հերմոնի վանքի մասին չեն խոսում ոչ Ս. Ամատյանը և ոչ էլ Գ. Սյուրմենյանն իրենց շատ հավաստի գրություններում, իսկ Տ. Պալյանն էլ, որ հիշատակում է այդ անունը, ասում է թե երզնկացիները նման վանքի տեղն անգամ չգիտեն: Հենց այդ փաստն էլ վկայում է, որ գոյություն չի ունեցել:

¹ Հ. Ոսկյան, նշվ. աշխ., էջ 98:

² «Արևելյան մամուլ», 1887, էջ 380:

Իսկ որտեղի՞ց է առաջացել թյուրիմացությունը: Քանի որ Հերմոնի վանքի հիշատակությունը կա միայն Թովմա Մեծոփեցու մոտ, սխալած չենք լինի, եթե ասենք, որ ըստ երևույթին, այդ պատմիչի երկասիրության գրիչներից որևէ մեկը ճլեմոնը Հերմոն է արտագրել ճ-ի և չ-ի սովորական մի շփոթությամբ:

Եվ քանի որ Հերմոնի մասին ոչինչ չկա տպագրված, մենք խոսելու ենք միայն ճլեմոնի մասին:

Մեզ հասել է ընդամենը երկու հիշատակարան, որոնք գրված են ճլեմոնի վանքում: Մեկը տպագրված է Գ. Սրվանձտյանցի «Թորոս աղբար» գրքի 2-րդ հատորում և առանձնապես մեծ արժեք չի ներկայացնում, թվականն էլ անհայտ է, սակայն պարունակում է անուններ, որոնք ենթադրել են տալիս թե գրված պիտի լինի ուշ դարերում¹: Վանքը գործել է գեթ մի քանի դար, քանի որ մյուս ընդարձակ հիշատակարանը վերաբերում է 1332 թվականին: Այս հիշատակարանը պարունակում է բավականաչափ տեղեկություններ վանքի ու առհասարակ Երզնկայի մտավոր կյանքի մասին: Նախ այնտեղ հանդիպում ենք մեծ թվով երզնկացիների անունների, բազմաթիվ արեղաներ, քահանաներ, աշխարհական մարդիկ, անգամ արհեստավորներ: Եթե ընդունենք որ Հոգևորականների մի զգալի մասը կապված է եղել ճլեմոնի վանքի հետ, պարզ կարող է դառնալ նրա կշիռը այդ ժամանակաշրջանում:

Գրված լինելով Կիրիկյան թագավորության այն տարիներին, երբ այդ պետությունը նկատելի հետաքրքրություն էր ցուցաբերում Արևմրտահայաստանի նկատմամբ, հիշատակարանի գրիչ Հովհաննես արեղան սկզբում հիշում է. «Ի թագաւորութեան հայոց Լևոնի որդոյ Աւչնի և ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ և յեպիսկոպոսութեան մերոյ տէր Սարգսի»:

Հովհաննես արեղան մանրամասն թվարկում է Ավետարանի արտագրման և իր հետ կապված մարդկանց անունները: Նկատի ունենալով այս հիշատակարանի շահեկանությունը, բերում ենք որոշ հատվածներ, որոնք վերաբերվում են անմիջապես ձեռագրի ստեղծմանը. «Արդ, գրեցաւ սա ի յեկեղեց գաւառս, ի յեղնկայս, և վասն դառնութեան ժամանակիս ի հինգ տեղիս փոխեցեալ եղաք ի գրել սորա, զի (սկիզբն) սորա ի Տի(ա՞)րին եղև և աւարտումն սորա ճլեմոնիս ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Գէորգայ զօրաւարին և սուրբ կաթողիկէիս և այլ սրբոցս: Եւ արդ յիշեսջիք և զեղբայրն իմ զգեռարոյս արեղայ զՍարգիս, որ զթուղթս կոկեց և

¹ Գ. Սրվանձտյանց, Թորոս աղբար, մասն Բ, էջ 329:»

սպասաւոր էր գրողիս: Ընդ նմին յիշեսցիք և զհայր վանիցս ձլեմոնոյս զԳրիգորէս արեղայ և զայլ միաբանքս, զՍոսթենէս ծերունի արեղայ և զՍէթ արեղայ և զՅովհաննէս արեղա, զԿարապետ արեղա և զՍարգիս արեղա և զՅովհաննէս սուտանուն արեղա զգրող սորա: Եւ արդ, յիշեալիք և զքահանայս զգեղ Սարաթշոյ՝ զՅովհաննէս քահանայ և զԴաւիթ քահանայ և զՆերսէս քահանայ և զՍտեփանոս քահանայ և զաւագ տանուտէրքս՝ զՍողոմոն և զՖէրսն և զայլ պաղի զմեծ և զփոքր... ամէն: Խոշորութեան գրոցս և սխալանաց մի մեղադրեք, զի ի դառն և ի նեղ ժամանակի գրեցաւ, զի յայսմ ամին որ Տամուրտաչն յայտնեցաւ և եկն ի վերայ աստուածապահ քաղաքիս Երզնկայիս և ժողովեց զամենայն շուրջակայիցս զՔուրթ և զԹաթար և պաշարեաց զքաղաքս և նստաւ ի վերայ սորա ամիսս դ. և ի դառն նեղութիւն հասոյց, բայց քաղաքին ոչինչ կարաց վնասել, զի Աստուծոյ զօրութիւն պահէր զնա»:

Այս ընդարձակ հիշատակարանի լուսանցքում էլ կարդում ենք. «Եւ զԿիրակոս միակեցն յիշեցեք, որ զգրողիս մուշտակն կարեց»¹:

Դերձակ Կիրակոսի «հիշեցեքով» էլ ավարտվում է այս հիշատակարանը, որը լրիվ գաղափար է տալիս ձլեմոնի վանքի գործունեության, նրա միաբանների, ժամանակի քաղաքական դեպքերի մասին:

Այս հիշատակարանը գրված է 14-րդ դարի սկզբներին, Գ. Սըրվանձոյանցի բերածը՝ դրանից առնվազն մեկ դար հետո: Անշուշտ վանքը գործել է նաև հետագա դարերում, բայց դժբախտաբար չի պահպանվել որևէ փաստ: ձլեմոնի վանքի մասին չեն խոսում ո՛չ Ս. Ամատյանը, ո՛չ Գ. Սյուրմենյանը, ո՛չ Տ. Պայյանը: Կամ այն է, որ մի ուժեղ երկրաչարժ հիմնահատակ կործանել է այն, կամ դարձել մի աննշան ուխտատեղի:

16. ՄԻԱՎՈՐ ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔ

Սա էլ համարվում է Երզնկայի հնագույն վանքերից: Ըստ ավանդության՝ կառուցվել է Գրիգոր Լուսավորչի կողմից, որն իբր թե այնտեղ ամփոփել է ս. Կարապետի մասունքները:

Իհարկե սա սովորական հնարանք է, վանքը հնագույն դարերը տանելու նկատառումով ստեղծված: Բայց որ այն եկել է խոր անցյալից՝ կասկածից վեր է:

Ս. Կարապետի վանքը գտնվել է Երզնկայից երեք ժամ հեռավորության վրա, Աղտաղ կոչվող լեռան ստորոտում, Յալընըզ պաղ

¹ Հ. Ոսկան, Բարձր Հայքի վանքերը, էջ 94:

գյուղի մոտակայքում: Երևի այս վերջին Յալընըզ (մենակ) թուրքերեն անունն էլ առաջացել է վանքի Միավոր անունից:

Հակոբ Կարնեցին իր «Տեղագիր Վերին Հայոց» աշխատությունում մեջ այսպես է ներկայացնում նրա աշխարհագրական վայրը. «Եւ կայ ի վերայ ճանապարհին (Երզնկայի) վանք մի հռչակաւոր, որ Միաւորի ս. Կարապետ անուն, առ ստորոտով լեառն մեծի որ Չարտախլու կոչեն, որ գնացեալ սինսոն հասանէ, մինչև ի Շիպ Ղարահիսարն, որ է Կողոնիայ»¹:

Մեզ այստեղ հետաքրքրում է Կարնեցու գործածած «հռչակավոր» բնութագրերը, անկախ այն բանից, որ նման գերադրական մակդիրներ տալը վանքերին և նրանց միաբաններից ոմանց, սովորական էր: Դժվար թե վանքը ժողովրդի մեջ լայն հետաքրքրություն չարժած չլիներ, կրթական-մշակութային դեր չկատարեր և մարդիկ այն համարեին հռչակավոր:

Կա վկայություն, որ վանքն ունեցել է ուխտավորների հովանոց, այսինքն՝ կացարաններ, սենյակներ, անասունների համար ախոռներ, մարազներ:

Այս բոլորով հանդերձ, մեզ չեն հասել ո՛չ այնտեղ գրված ձեռագրեր, ո՛չ էլ հիշատակություններ նրա կրթական, մտավոր գործունեության մասին: 18-րդ դարի վերջերին վանքը արդեն ավերակ վիճակում է եղել: Ըստ Ղ. Ինճիճյանի, «առհասարակ կործանեցաւ ի վերջին երկրաշարժութեան Երզնկայի»²:

Ահա և Ս. Ամատյանի վկայությունը. «Քաղաքն երեք ժամու հետավորությամբ հիմնված է դաշտին արևմտյան հյուսիսային կողմն՝ լեռան ստորին զառիթափին վրա. շինվածքն հնացյալ ու խարխլալ, տաճարն՝ թեև բարձրադիր ու ընդարձակ, այլ կիսավեր. ունի հանդեպ արտաքին դռան անշուք մարգագետին ու ծառաստան և ի հյուսիսակողմն պարսպին՝ խոպանացյալ մրգաստան, ազագուն ջրոյ ուրդ մի կը հոսի բակին մեջ և չզորեր ոռոգելու գեթ մրգաստանն ու մարգավայրն: Այս վանք, որ աղքատության մասին երկրորդն է, կորուսած է յուր բազմաթիվ արտերեն մեծագույն մասն, և մի փոքր մասն, զոր ունի այժմ արդյունավոր չէ առ ի չզոյն ջրո, բայց յուր օղն, ջուրն, տեսարանն ու դիրքն գովելի են, վասնզի կը տիրե Եկեղյաց դաշտին արևմտյան մասին, ... Վանահայրն է հայ ընտանիք մը, որ վերջին մնացորդն է հիշյալ գյուղի հայ բնակություն»³:

¹ Տե՛ս Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ., հատ. II, Երևան, 1956, էջ 551:

² Ղ. Ինճիճյան, Նոր Հայաստան, Վենետիկ, 1806, էջ 100:

³ «Արևելյան մամուլ», 1887, էջ 52:

Վանքի անվան Միավոր կոչվելու մասին Երզնկայում պատմվել է մի ավանդույթուն, որը մեջ է բերել Տ. Պալյանը: Այնքան էլ հիմնավոր չէ, բայց քանի որ Երզնկայի գավառի նման ավանդույթունները տեղ չեն գտել անգամ Ա. Ղանալանյանի արժեքավոր «Ավանդապատում» գրքում, ավելորդ չենք համարում մեջ բերել այստեղ. «Այս վանքի հիմնարկության ժամանակի մասին,- գրում է Պալյանը,- ժողովրդական ավանդույթունը կրսե թե երբ ս. Գրիգոր Լուսավորիչ Կեսարիայեն ս. Կարապետի մասունքը կրերեր ջորիով, կհասնի Երզնկայի Զուխտակ Հայրապետի վանքի մոտն ի Թիլն ավան, ուր ժողովրդյան հետ խոսքի բռնված պահուն, ջորին վրայի մասունքով կկորսվի: Անմիջապես փնտրելու կելնեն և կգտնեն այս վանքին տեղվույն վրա մենավոր պառկած: Այս դեպքին վրա Լուսավորիչը կհրամայե շինել այս վանքը, և կանվանե դայն Միավոր ս. Կարապետ: Սրբույն մասունքի կտոր մ'ալ հոն կղեն, ուր կմնա, կրսեն, մինչև ցարդ»¹:

Տ. Պալյանը որոշ տեղեկություններ էլ տալիս է վանքի ընդհանուր վիճակի մասին: Նա գրում է. «Վանքի տաճարը փոքր և քարուկիր շինված պարզ շենք մ' է, առանց թվականի և արձանագրության, վանքի մյուս շենքերն ալ խարխուլ վիճակ մը ունին: Դուրսն ունի նաև սեփական պարտեզ մը և 12 արտավարի չափ ալ մշակելի հողեր: Վանուց մատակարարությունը և արտորեից մշակությունը ժամանակին աշխարհական հոգաբարձուի մը հանձնված էր, իսկ այժմ ինչպես կմատակարարվի՝ որոշ տեղեկություն մը չունիմ»²:

Այլ աղբյուրներից էլ իմանում ենք, որ 19-րդ դարի ընթացքում ս. Կիրակոսի վանքը պատկանել է երզնկացի Թորոսյանների ընտանիքին, որը որդուց որդի ժառանգել է, թեև մեծ արդյունք չի բերել:

Այս է մեր իմացածը ս. Կարապետի վանքի մասին: Սխալված չենք լինի, եթե ասենք որ իսկապես գործ ունենք շատ հին մի սրբատեղիի հետ, որը շատ դարեր առաջ հիմնովին կործանվել է և մարդիկ նրա տեղը կառուցել են նոր վանք, պարզապես բազմահազար ուխտավորներին իրենց հետ կապելու, նյութապես օգտվելու համար:

17. ՍԱՂԻ ՍՈՒՐԲ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՎԱՆՔ

Այս վանքից մեզ հասել է ընդամենը մեկ հիշատակարան, որի հիման վրա Հ. Ոսկյանն այն մտցրել է Երզնկայի վանքերի շարքը: Ճիշտ է վարվել բանասերը, քանի որ այդ հիշատակարանում խոսվում է

¹ «Բյուզանդիոն», 1902, № 1614:

² Նույն տեղում:

ոչ միայն վանքի գոյութեան մասին, այն էլ ղեռնա 14-րդ դարի վերջերին և 15-րդ դարի սկզբներին, այլև ցույց է տրվում որ վանքը եղել է մշակութային կենտրոն: Ակնարկված Հիշատակարանը, որ գրված 1413 թվին, սկսվում է այսպես.

«Արդ, գրեցաւ... ձեռամբ Սամուէլի ... գրչի, ի գաւառիս Եկեղեաց, ի սուրբ ուխտս որ կոչի Սաղի սուրբ Ստեփաննոս, ընդ հովանեաւ սուրբ Նախավկայիս... Հրամանաւ Մարգարէի աստուածասիրի՝ առաջնորդի անապատիս, ծախիւք և արղեամբք Ոնոփրիոսի աւագ սարկաւագի, և Պետրոսի կուսակրօն արեղ[այ]ի և Յակոբ կրօնաւորի...: Արդ... գրեցաւ սա ի թուականիս Հայոց ՊԿԹ (1413) ի Հայրապետութեան տեառն տէր Գրիգորի արքեպիսկոպոսի...: Արդ յիշեցէք ... (զստացող տառիս) զՈնոփրիոս աւագ սարկաւագն զՀայր վանացս, եղ ի դուռն սուրբ Կարապետիս յիշատակ անջինջ...: Արդ յիշեցէք յաղօթս ձեր զՀայր Ոնոփրիոս և զեղբայրն իւր զՏիրատուր արեղան և զՀայրն իւր զԴաւիթ զՀանգուցեալսն ի Քրիստոս և զմայրն իւր զՍիրմայն... յիշեցէք և զՊետրոս արեղան, որ օգնական եղև ի գրոցս գրելէն ԳՃ դրամ...: Յիշեցէք և զՅակոբ արեղան զփակակալն... ընդ նմին յիշեցէք... զառաջնորդ սուրբ անապատիս զսուրբ Ստեփաննոսու Նախավկայիս զՀայր Մարգարէ, որ բազում երախտիք ունի առ մեզ և յորդորեաց ի բանս յայսմիկ և Հանգուց... և զամենայն եղբայրութիւնս առ Հասարակ: զՅովհաննէս կրօնաւորն՝ զհոգևոր Հայրն մեր, որ բազում աշխատութեամբ սնոյց և ուսոյց զիս և նա եղև պատճառ այսմիկ և զօրինակն շնորհեաց և զծնօղան... և զբուրորդիան Շահրիարն որ զգիրքս գլխաւորեաց և զԿարապետն»¹ և այլն:

Հիշատակարանից երևում է, որ Սաղի ս. Ստեփաննոսի վանքը ունեցել է մեծ թվով միաբաններ, նաև կարող մի վանահայր, որին, այսինքն՝ Մարգարեին, Հիչելիս ասվում է թե նա մեծ ծառայություններ է մատուցել վանքին և միաբանությունը, հորդորել է գրել այդ ձեռագիրը, թե նրան շատ բան է պարտական «զամենայն եղբայրութիւնս առՀասարակ», ինչ որ ցույց է տալիս միաբանությունանդամների նկատմամբ նրա հոգատարությունը:

Նույն այս Հիշատակարանից իմանում ենք, որ գրիչ Սամուելի քեռորդին էլ ըստ երևույթին եղել է ծաղկող և գրել է ձեռագրի սկզբնատառերը:

Բայց ե՞րբ է պատմության ասպարեզից անհետացել նման մի վանք, որ իր ժամանակին ունեցել է այդքան համբավ: Այդ ի՞նչ ուժ է

¹ Լ. Ս. Նաչիկյան, ԺԵ դարի Հայերեն ձեռագրերի Հիշատակարաններ, մասն առաջին, էջ 154-155:

եղել, որ երկրի երեսից ջնջել, իսպառ մոռացություն է մատնել մի սրբատեղի, որ մարդիկ չեն էլ իմացել, թե նման մի վանք գոյություն է ունեցել:

Երզնկայի վանքերի մասին գրողներից ոչ մեկը՝ ո՛չ Կ. Ղազանճյանը, ո՛չ Ս. Ամատյանը և ո՛չ էլ Գ. Սյուրմենյանը այն չեն հիշում անգամ հանգած վանքերի շարքում:

Այդպիսի ավեր չէր կարող գործել մարդ արարածը, որքան էլ լիներ դաժան, գազանաբարո բնազդի տեր: Ամենայն հավանակալությունը մեծ երկրաշարժերից մեկի ժամանակ է, որ հիմնահատակ կործանվել է՝ գուցե «վասն մեղաց» նրա միաբանների այնքան օգտակար աշխատանքի:

Այս առիթով ուզում ենք անել մի ենթադրություն. Երզնկայի վանքերից մի քանիսը ունեցել են երկու, երբեմն երեք անուն: Հնարավոր է, Սաղի ս. Ստեփաննոսի վանքի գործունեության մի մասը հիշատակված լինի մեր մատենագրության մեջ որևէ այլ վանքի առիթով:

18. ԶԱԳՐՄԱՆԻ ՍՈՒՐԲ ՊՈՂՈՍ-ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Չագրման գյուղի մերձակայքում, Քեչիչ Դաղ լեռան լանջերին, փոսի մեջ, Երզնկայի հյուսիս-արևելյան կողմը: Քարաչեն և փոքր եկեղեցի է եղել, ունեցել է առողջ օդ, սառը ջրեր:

Ս. Ամատյանը այս վանքի մասին գրում է. «Չախրըմանը կը համարիմ Չարխափան բառին աղավաղությունն. վանքին մոտիկ փոքրիկ՝ իսկ ավելի վարը բավական մեծկակ՝ երկու թուրքաբնակ գյուղեր սույն անվամբ կկոչվին, մեծ Չախրըմանու մեջ կա ս. Աստուածածնի անվամբ հին եկեղեցյակ՝ որ ի մարագ փոխարկյալ է: Այս վանքը կը գտնվի դաշտին ճիշտ հյուսիսակողմն, Քեչիչ բարձրաբերձ գագաթին առջև, սարահարթի կամ լեռնատափի վերա, որ ուղղաձիգ, բարձրացած է դաշտեն և ունի խիստ դժվար վերելք: Օղն, տեսարանն ու դիրքն աննման, քանի որ խիստ բարձր է և կը տիրե դաշտին ամբողջ միջավայրին, ուր սփռված են ցրիվ բազմաթիվ գյուղեր, և հանդիպակաց լեռանց (Մերձան, Ղազան Ղայա) և նոցա օժանդակ սարերու և լեռնակոհակներու և որ ի նոսա տարածյալ գյուղերու և Վանուց: ... Հանդեպ գյուղին, արևելյան կողն և հինգ վայրկյան հեռավորությամբ կը գտնվի փոքրիկ, քարաչեն ու կամարակապ այլ կիսակործան մատուռ մի և նմին կից դարակավոր ածուներ, դերբուկ և ավերակաց մնացորդք: Մի քանի տարի առաջ այս մատուռն իբրև գոմ կը ծառայեր և վանուց սակավաթիվ արտերն հանձնված էին թուրք

վանապահի մը և այնինչ վանուց անունն ալ պիտի մոռցվեր, երբ Հնայակ եպիսկոպոսի առաջնորդութեան օրով վանուց օթարանն և արտերն հայ վանապահի հանձնվեցան, գրավյալ արտորեից մի մասն հետս առնվեցան, վանուց կարասիքն ու սպասներն, որք ի պահ դրված էին՝ հավաքվեցան, հանգանակութեամբ ուրիշ կարևոր պիտույք ձեռք բերվեցան, և այսօր վանքն՝ եթե ոչ կատարյալ վիճակ՝ գեթ նորա ստվերն ունի: Եկեղյաց զավառի ճոխ վանքերեն մին էր երբեմն այս, որ ամենե ավելի առարկա եղած է հարձակմանց և հափրչտակութեանց, Դերջանա ու Բաբերդու միջև որջացյալ քրդաց մտտ և ի լեռնավայրի գտնվելուն համար»¹:

Սրանք են մեր ունեցած տվյալները Չագրմանի ս. Պողոս-Պետրոս վանքի մասին:

Հ. Ոսկյանի հիշատակած 34 վանքերից քննութեան առանք 17-ը, առավել վավերական գործունեութիւն ունեցողները: Մնացածների վերաբերյալ մեր տեղեկութիւնները սակավ են և հակասական, եթե չասենք մի քանիսը նաև ոչ իրական: Դրանց մի մասի ոչ հիմնադրման ժամանակն է հայտնի, ոչ էլ կրթական, մշակութային դերը: Պարզապես հիշատակվել են ուսումնասիրողների կողմից որպես Երզնկայի վանքեր, հենվելով տեղանունների կամ ավերակների վրա:

Մի քանիսն էլ պարզապես թշուրիմացութեամբ են արձանագրված Հ. Ոսկյանի մոտ: Օրինակ՝ Իշողի վանքը: Հենց Ոսկյանն էլ է կասկածում, որ դա նույն Շողա վանքն է, բայց դրանով հանդերձ հատուկ թվարկումով դասել է Երզնկայի վանքերի շարքը: Կամ՝ Հերմոնի վանքը, որ Ճլեմոնի վանքն է, բայց հիշատակված է առանձին:

Քանի որ մի քանի վանքեր իսկապես անցյալում գործել են, բայց հետագայում ավերվել կամ ամայացել, իսկ մեծ մասի տեղերն էլ որոշակի են, ավելորդ չենք համարում շատ հակիրճ տողերով հիշատակել նաև այդ վանքերը:

19. ԱԿԸՆՋԻ ՎԱՆՔ

Այս վանքի անունը մեզ հասել է միայն մի հիշատակարանից, գրված 1599 թվին: Ահա այդ հիշատակարանը. «Ձվերջին կազմող Աստուածաշունչ գրքիս գտէր Կիրակոս արեղայս և Յակոբ գրոց աշակերտս... Կազմեցաւ գիրքս ի դառն և ի նուրբ ժամանակիս վասն անօրէն տաճկացն, անողորմ կողոպտէին զքրիստոնեայքս, օրն անգամ մի ի յայրս և ի ծերպս վիմաց փախաք, հաղիւ կարացաք հանել

¹ «Արևելյան մամուլ», 1887, էջ 52:

զգրբբա, թվ. ՌԽԸ (1599) յեկեղեաց գաւառն ի յԱկրնջին վանքն, ի տէր Կիրակոս Հարպետին և այլ միաբանիցն. ամէն»¹:

Ուրեմն վանքն ունեցել է միաբանութիւն, մարդիկ զբաղվել են գրչագրութեամբ, այն էլ 16-րդ դարի վերջերին և 17-րդ դարի սկզբը-ներին:

20. ԱՆԱՐԾԱԹ ԲԺՇԿԱՑ ՎԱՆՔ

Հիշատակում են մի շարք ուսումնասիրողներ՝ Երզնկայի մյուս վանքերի շարքում, առանց որևէ ճշգրիտ տեղեկութիւն տալու: Կ. Ղազանճյանը տեսել է նրա ավերակները, ինչ որ վկայում է, թե անցյալում իրոք այդպիսի վանք գոյութիւն ունեցել է: Բուժական նպատակով մարդիկ ուխտի են գնացել այնտեղ մինչև Մեծ եղեռնի տարին:

21. ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԿԱՄ ՉԱՐԽԱՓԱՆԻ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Երզնկայից երկու ժամ հեռու, Չախրրման գյուղի մոտ: Հիշատակվում է Պ. Նաթանյանի «Արտոսը Հայաստանի» և Գ. Սյուր-մենյանի «Երզնկա» գրքերում, որպես հանգած վանք, ուխտատեղի:

22. ԳԱՌՆԻԿ ՃԳՆԱՎՈՐԻ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Երզնկայի Տաճրակ և ճրգնի գյուղերի մոտակայքում: Գառնիկ ճգնավորի մասին գրել են մի շարք հայ պատմիչներ (Մովսես Խորենացի, Սամուել Անեցի և այլն): Ըստ ավանդութեան ապրել է 4-րդ դարում: Հետևաբար նրա անունը կրող վանքն էլ պիտի որ շատ հին լիներ, սակայն ժամանակի ընթացքում կործանվել է: Ժողովուրդը ցույց է տվել նրա ավերակները, որոնք հավատացյալների համար եղել են ուխտատեղի:

23. ՍՈՒՐԲ ԵՂԻԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐ

Այս անունով Երզնկան ունեցել է երեք վանք, մեկը՝ Կեղզուտ գյուղում, մեկը՝ Հանդիսում, երրորդը՝ Երկան գյուղի ս. Գևորգ վանքի մոտակայքում: Երեքն էլ վաղուց դադարել են գործելուց և մեր մատենագրութեան մեջ էլ չեն հիշատակվում:

¹ Հ. Ոսկյան, Բարձր Հայքի վանքերը, էջ 55:

24. ԽԱԶԿԱ ՎԱՆՔ

Կոչվել է նաև Տիրաչեն, բայց բոլոր բանասերներն էլ գտնում են, որ չպետք է չփոթել Տիրաչեն ս. Ներսես վանքի հետ: Տ. Պալյանը գրել է. «Մենք ինքնին համոզում մը գոյացուցինք, թե ասոնք առանձին վանքեր պիտի ըլլան»¹:

25. ԽՆԴՐԱԿԱՏԱՐ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Մարեք գյուղի մոտ. կոչվել է նաև Ոսանեկատուր ս. Աստվածածին: Վանքի ամայացումից հետո նրա հողերն օգտա-գործել են Մարեք գյուղի բնակիչները:

26. ՍՈՒՐԲ ԿԱԹՈՂԻԿԵՒ ՎԱՆՔ

Երզնկայի ամայացած վանքերից է. գտնվել է քաղաքից երեք ժամ հեռու. Սբկաթող գյուղի մոտ, որի անունն էլ անչուչտ առաջացել է ս. Կաթողիկե բառերի աղավաղումից: Մի հիշատակարանի ժլատ տվյալներից երևում է, որ այս վանքը անցյալում եղել է շեն և մշակութային կենտրոն, որտեղ գրվել են ձեռագրեր «ի մայրաքաղաքս յերզնկայս, ընդ հովանեաւ սուրբ Կաթողիկէիս աստուածաբնակ տաճարիս»:

27. ՍՈՒՐԲ ՄԻՆԱՍԻ ՎԱՆՔ

Այս վանքի հիշատակությունը գտնում ենք բազմաթիվ ուսումնասիրողների մոտ՝ Ղազանճյան, Ամատյան, Ալիշան, նաև պատմիչ Գրիգոր Դարանաղցի և ուրիշներ, սակայն ոչ մեկը որոշակի ոչինչ չի ասում նրա անցյալի մասին: Ասում են միայն, թե գտնվում է Երզնկայի արևմրտյան կողմում, Կապուսի վանքի մոտերքը, Սեպուհ լեռան լանջերին, թե այս վանքում, 13-րդ դարում ստվորել է Հովհաննես Երզնկացին: Եթե ճիշտ է վերջին փաստը, նշանակում է ս. Մինասի վանքը մասնակցել է Երզնկայի մտավոր զարթոնքին՝ 12-13-րդ դարերում: Տ. Պալյանը գրում է. «Այս վանքն ալ ի վաղուց անցած է ի շարս շաբաթացյալ հայ վանորեից և այժմ բեկորները կնշմարվին»: Անչուչտ հիմա այդ բեկորներն էլ չկան:

¹ «Բյուզանդիոն», 1902, № 1614:

28. ՍՈՒՐԲ ԹՈՐՈՍԻ ՎԱՆՔ

Ոմանց կարծիքով եղել է Երզնկայի Հնագույն վանքերից: Գտնվել է քաղաքի հյուսիսային կողմում, Ախորճրզ գյուղի մոտ: Կոչվել է նաև Պաղ ապուրի վանք, «վասնզի մեծ պահոց առաջին յոթնեկին շաբաթ օրը հոս կայցելեին ուխտավորները և միմիայն պաղ ապուրով կգոհանային»¹: Նշանակում է եղել է սիրված ուխտատեղի: Չպետք է շփոթել Սըրըխը ս. Թորոսի վանքի հետ: Կան որոշ հիշատակություններ, որոնց համաձայն 14-րդ դարում ունեցել է գրչագրական գործունեություն:

29. ՓՈՐՁԱՎԱՆՔ

Գտնվել է Երզնկայի Ղուլիջան կամ Գուզուլջան գյուղում: Հնուց քանդվել է և դարձել ուխտատեղի:

30. ՔԱՌԱՍՈՒՆ ԽԱՉԵՐԻ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Սընգոր (Սուրբ Գրիգոր) լեռան ստորոտում, դեպի Տրապիզոն տանող ճամփին: Վաղուց քանդված է եղել, թեև մինչև 19-րդ դարի վերջերին նշարվել են ավերակները:

31. ՍՈՒՐԲ ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԻ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Երզնկայի և Տաճրակի միջև: Անցյալում եղել է քաղաչեն ու կամարակապ գեղեցիկ վանք, որ քանդվել է վաղուց և քարերը օգտագործվել են Եփրատի վրա ձգված կամուրջի համար: Տ. Պալյանը այս վանքի մասին գրում է. «Տաճրակ անուն գյուղեն կես ժամու չափ հեռի, Պրաստիկ անուն գյուղի հարավ-արևմտյան կողմն է և անցած է ի շարս շաբաթացյալ հայ վանքերու, թեև ասկից 40 տարի առաջ վանքին և իր միջի քարաչեն ու կամարակապ տաճարին կանգուն ըլլալը գիտցողներ կան»:

32. ՍՈՒՐԲ ՕԳՍԵՆՏԻ ՎԱՆՔ

Գտնվել է Երզնկայից երեք կամ չորս ժամ հեռու, Կարմրի անուն գյուղի մոտակայքում: Տեղացիների հավաստիացմամբ անցյալում կոչվել է Օգսենտի վանք: 19-րդ դարի վերջերին դեռ ավերակները պահպանված են եղել:

¹ «Արևելյան մամուլ», 1890, փետրվար, էջ 77:

Մենք մանրամասնորեն խոսեցինք Երզնկայի վանքերում կատարված մշակութային աշխատանքի մասին: Հիշատակվեցին բազմաթիվ գրիչներ, ծաղկողներ, մանրանկարիչներ: Չխոսեցինք միայն այդ վանքերի ճարտարապետական արժեքի մասին:

Երզնկան այս բնագավառում պարծենալու քիչ բան ունի: Ճարտարապետական այնպիսի կոթողների, ինչպիսիք են Զվարթնոցը, Հոփսիսեն, Աղթամարը, Հաղբատը, Սանահինը, Անիի Առաքելոց եկեղեցին, Երզնկայում չենք հանդիպում:

Անշուշտ դա պիտի բացատրել առաջին հերթին շինանյութի հնարավորությամբ: Արևելյան Հայաստանի տուֆը, ընտիր բազալտը մեծապես օգնել են հայ ճարտարապետներին ստեղծելու այնպիսի կոթողներ, որոնցով հիացել են բոլորը, որոնք դարմանք են պատճառել Արևմուտքին:

Երզնկայի շրջակայքը չի ունեցել առհասարակ քարի որևէ շտեմարան, այն պատած է եղել համատարած բուսահողով, որի միջով հոսել է Եփրատը: Անգամ այն վանքերը, որոնք շինված են հեռու վայրերից բերված քարերով, չունեն այն վեհությունը, որ ունեն Արևելյան Հայաստանի վանքերը:

Կա վկայություն, որ հենց Գրիգոր Լուսավորիչի օրերին կառուցված եկեղեցիների մի մասը փայտաչեն են եղել:

Շինանյութի պակասին պիտի վերագրել այն փաստը, որ Երզնկայում ոչ միայն հեթանոսական կրոնից քրիստոնեություն անցնելու շրջանում է նկատվում հնի տեղում նոր վանքերի, եկեղեցիների կառուցումը, մի բան, որ ընդհանուր էր նաև Արևելյան Հայաստանում, այլ հենց միջին դարերում էլ մարդիկ հազվադեպ են նոր վայրերում աղոթատեղիներ կառուցել: Հնի տեղում են կառուցել, օգտագործելով քանդվածի շինանյութը, առաջին հերթին քարը:

Քարի պակասի թելադրանք է եղել նաև այն, որ չնայած մուսուլման տիրապետողները սրբատեղիների նկատմամբ որոշ հանդուրժողականություն են ունեցել, արդյունք նախապաշարունակների, սակայն կառավարական շատ շինությունների, կամուրջների համար օգտագործել են մեր հին վանքերի փլատակներից հանված սրբատաշ, նաև անտաշ քարերը: Երբեմն էլ քանդել են անգամ կանգուն եկեղեցիներ կամ վանքեր: Եվ եթե այնուամենայնիվ որոշ վանքերի փլատակները մնացել են մինչև մեր օրերը, ապա դրանք եղել են այնպիսի անմատչելի վայրերում, որտեղից քարեր տանելը դժվար կամ անհնարին է եղել:

Ուսումնասիրողները վկայում են, որ իրենք թուրքական ոչ միայն նման կառույցների վրա, այլև սովորական բնակարանների, անգամ գոմերի պատերին տեսել են հայերեն հին արձանագրություններ ունեցող սրբատաշ քարեր, հավանաբար սայլով բերված որևէ հայկական վանքի ավերակներից:

Քանի՞ վանք է ունեցել Եկեղյաց գավառը: Անհնար է այս հարցին ճշգրիտ պատասխան տալ, բայց որ անհամեմատ մեծ թիվ պիտի լինի, քան մեզ հայտնի է, կասկածից վեր է: Երզնկայի շրջակայքում կան բազմաթիվ անուններ, որոնք ինքնին հուշում են անցյալում սրբատեղիներ լինելը, ինչպես Սբնգոր, Տաճրակ, և այլն: Ս. Ամատյանը գրում է, որ գյուղական սովորական շինարարությունների, անգամ վարուցանի ժամանակ դուրս են եկել հնում կառուցված տաճարների հետքեր, գերեզմանաքարեր, արձանագրություններ, այն էլ այնպիսի վայրերում, որտեղ բացառապես ապրելիս են եղել թուրքեր կամ քրդեր¹:

Որոչ հին վանքեր էլ, մոտակա գյուղերի բունի թուրքացման կամ թուրքերով վերաբնակեցման պատճառով դարձել են մահմեդական սրբատեղիներ, անգամ արաբերեն արձանագրություններ են գրվել: Այդպիսի մի մատուռ կա Դերջանի Մամախաթուն կենտրոնում, կա Անի Կամախում, այդպիսին է դարձել Գառնիկ ձգնավորի վանքը, որը 19-րդ դարի սկզբներից եղել է թուրքական սրբատեղի և կոչվել սուլթան Սեիդ...

Ս. Ամատյանը պատմում է թե ինչպես թուրքերը հորինել են մի ամբողջ ավանդություն վերահիշյալ թուրք սուրբի մասին և պատմում են սրբատեղիի պահակները: «Ձի գիտցվիր թե,- գրում է Ամատյանը հումորով,- Գառնիկ ձգնավորի և Սեիդ սուլթանի միանգամայն վերաբերյալ այս քնարանին մեջ ո՞ր սոցանն կննջն արդյոք»:

Գուցե ոչ մեկը, բայց որ սրբատեղին եղել է քրիստոնեական, հայկական և Գառնիկ ձգնավորի մասին էլ խոսում է Մովսես Խորենացին, փաստ է:

Այն վանքերը, որոնք կառուցված են եղել անմատչելի վայրերում, կամ առհասարակ մարդկային բնակավայրերից հեռու, քարաժայռերի վրա, անդնդախոր ձորերի լանջերին, համեմատաբար գերծ են մնացել ավազակային հարձակումներից, քանդումներից: Դրանք չեն կարողացել դիմանալ միայն տարերային աղետներին, առաջին հերթին երկրաշարժերին, իսկ այն վանքերը, որոնք կառուցված են եղել մեծ ճանապարհների մոտ, օսմանյան տիրապետության շրջանում աստիճանաբար օղակվել են թուրքերով, կույ գնացել իրենց հավատացյալ ծխերով:

¹ «Արևելյան մամուլ», 1890, փետրվար, էջ 74:

33. ԵՐՁՆԿԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԻ ԱՍՏԻՃԱՆԱԿԱՆ ՇԻՋՈՒՄԸ

Օսմանյան կայսրությունից գոյություն ունեցող 500 տարիների ընթացքում մեր վանքերն աստիճանաբար փոխել են իրենց կոչումն ու նկարագիրը: Կրթական, գրչագրական գործունեությունն նվազեցման գույճով ընթաց՝ մեծացել է ուխտագնացության հոսանքը, կապված խորապես հոգեբանական գործոնների հետ, որի հիմքում ընկած էր աղբյուրները սրբերից՝ իրենց փրկելու, օտար բռնակալների ձեռքից ազատելու համար, մյուս կողմից՝ առհասարակ հավատի նվազումը հենց վանքերում:

Վանահայրերը, միաբանությունների անդամները գրական, կրթական աշխատանքի փոխարեն մղվել են դեպի աշխարհիկ կյանքը, ուխտավորների ճոխ սեղաններից օգտվելը:

Յուրահատուկ այս շեղմանը, բարոյական նահանջին մասամբ էլ նպաստել է կնոջ ներթափանցումը վանքերի պարիսպներից ներս, դարձյալ կապված տնտեսական և քաղաքական հանգամանքների հետ, երբ իրենց ամուսիններին պանդուխտ ուղարկած կամ այրիացած շատ հարսեր, ապաստան են գտել վանքերում: Ոմանք ապրել են սև աշխատանքով, ոմանք ընդգրկվել են կուսանոցներում, երկու դեպքում էլ երբեմն ենթակա՝ ամուրի հոգևորականների բարոյական ճնշման:

Գրիգոր Դարանաղցին ակնհայտնի վրդովմունքով խոսելով Սեպուհ լեռան լանջերին գտնվող վանքերի մասին, գրում է. «Որ և այսօր տակաւին դեռ այնպէս են մեր վանքերը յԱրգրումէն ի վայր, կանանց տունք և քրտատունք են, ո՛չ մշտնջենաւոր ժամանակագրութիւն, ո՛չ պատարագ, ո՛չ կարգ, ո՛չ կրօնք և ո՛չ սաղմոսերգութիւնք»¹:

Գրիգոր Դարանաղցին իր գրքի մի այլ էջում, ընդհանրացնելով հարցը, գտնում է, որ ո՛չ վարդապետներն են կանգնած իրենց կոչման բարձրության վրա, ո՛չ քահանաները: Երզնկայի քահանաները, ասում է նա, աշխարհական մեծամեծների հետ սեղան են նստում և իրենց տալիս են կերուխումի: Նրանք ո՛չ պաս են ճանաչում, ո՛չ ուտես, «անխտիր ուտէին զձեթ և արբեցութիւն գործէին ի պաս աւուրն և մեծ աղուհացիցն ոչ կիրակի էր յայտ, ոչ լուր աւուրքն, ի գինարբեցութիւնսն ընդ այր և ընդ օտարականի խառնիխուռն նըստելով՝ անառակութիւն գործէին»²:

¹ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 73:

² Նույնը, էջ 510:

Հենց վանքերում, ասում է Գրիգոր Դարանաղցին, մարդիկ ավագ ուրբաթ օրը ինչ ասես ուտում են՝ կատակելով թե Քրիստոսն այդ օրը խաչի վրա լինելով՝ չի տեսնի իրենց արարքները, «զի տէրն լինելով ի խաչին»:

Գրիգոր Դարանաղցին ափսոսանքով է հիշում այն երանելի ժամանակները, երբ ժողովուրդի մոտ ընդհանուր հարգանք ու հավատք կար Սեպուհ լեռան վանքերի ու նրանցում գտնվող վանականների նկատմամբ: Գովում է Ավագ, Կապոսի և Երկանի վանքերը: Վերջինում,- ասում է,- բազմաթիվ վարդապետների գերեզմաններ կան և «բազում գրեանք ի յԵրկանի վանս և Կայիփոսին, այլ նմանապես և յԱագ վանքն այլ առաւելապես»¹:

Հասկանալի է, որ Գրիգոր Դարանաղցուն հաջորդող դարը ավելի պիտի խորացներ վիճակը, վանքերը տաներ ղեպի լիակատար քայքայում, թե տնտեսական և թե բարոյական տեսակետից, ենթակա տևական սարսափների, որի պայմաններում այրվել, ոչնչացվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, եկեղեցական մասունքներ, իսկ միաբանությունները աստիճանաբար քայքայվել են, ձուլվել, փոքրացել, վանքերի ձեռքից խլվել են նրանց պատկանած կալվածները, հետևաբար միաբանությունը սնող միջոցները, մանավանդ որ այդ շրջանում զանգվածային ուխտագնացություններն էլ հազվադեպ են եղել:

Մղկտում է Կ. Ղազանճյանը, տեսնելով վանքերի այդ տխուր վիճակը:

«Հիմա ինչ է և ինչ նպատակի կծառայեն վանքերը. եթե իբրև հնություն պիտի մնան, պետք է քայքայվածներուն և ավերակներուն տեր ըլլալ, նորոգել և կանգուն եղածները քայքայումն խնայել: Եթե իբրև ազգային կալված կպահվի, պետք է անոնց եկամուտները շատցնելու կամ գեթ չկորցնելու հոգ տանել. եթե իբրև ուխտատեղի և կրոնական զգացմանց վառարան պիտի համարենք, պետք է մի այնպիսի ձև տալ որպեսզի ժողովուրդի ջերմեռանդությունը չի խանգարի և ս. Ավետարանի ճշմարտությունը քարոզվի. եթե իբրև զբոսավայր, պետք է գոնե կանոնավորություն մը ենթարկել և ժողովրդյան բարուց և վարուց վերաչինություն օգտակար ընել»²:

Այսպիսով, 19-րդ դարի կեսերին Երզնկայի վանքերը հասել էին այնպիսի մի աստիճանի, երբ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի առաջ կանգնած էր երկու ելք՝ կամ հաշտվել զավտոի հարյուրավոր վանքերի աստիճանական քայքայման, կալվածների հափշտակման ու

¹ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 510:

² Կ. Ղազանճյան, *Ոսոն նամակներ*, էջ 22-23:

իսպառ վերացման փաստի հետ, կամ մտածել գեթ վանքերի ու նրանց կալվածներից մի մասի պահպանման մասին:

Անչուշտ նախընտրելին երկրորդն էր:

Որոշվում է վանքերը հանձնել ոչ թե վանահայրերի խնամակալությանը, այլ՝ վանապահների պահպանությունը, այն էլ բացառապես ամուսնացած մարդկանց՝ այսինքն՝ կամ քահանաների կամ աշխարհական մարդկանց, որոնք այն պիտի ժառանգեին միմյանցից և օգտագործեին:

Այս նոր կարգադրություն հիմնական նպատակը վանքի ապահով պահպանումն էր ավազակային հարձակումներից: Եթե վանքը դեռևս բավականաչափ կալվածներ ուներ, վանապահն էլ ի վիճակի էր այն շահագործման դնել: Դրանից կարող էր օգտվել թե՛ վանապահը և թե՛ ազգը, իսկ եթե այնպիսի վիճակումն էր, որ հազիվ ինքնաբավ կարող էր համարվել, նրանից ազգը ոչինչ չէր սպասում, իսկ եթե ավելի ծանր վիճակի մեջ էր, և նույնիսկ վտանգ կար որ վանապահը չկարողանալով տոկլալ կարող է թողնել և հեռանալ, այդ դեպքում կարող էր ստանալ որոշ նպաստ:

Այստեղ կար նաև ավելի հեռատարած ծրագիր ժողովուրդին ուխտագնացությունների միջոցով դեռևս Հայոց եկեղեցու, հետևաբար քրիստոնեություն հետ կապելու ծրագիրը, երբ աստիճանական թուրքացումը սպառնում էր Հայաստանյայց եկեղեցու գոյությունը:

Առանձին վանքերի մասին խոսելիս մենք ծանոթացանք նման վանապահներից մի քանիսին, տեսանք, որ նրանք միաժամանակ ֆիզիկապես ուժեղ, ի պահանջել հարկին թշնամուն դենքով դիմադրելու կարող մարդիկ էին:

Որպես ուշագրավ վավերագիր այստեղ մեջ ենք բերում Երզնկայի վանքերից մեկի հոգաբարձություն և վանապահ-վարդապետի միջև կնքված պայմանագիրը նույնությունը:

34. Ս. ՆԵՐՍԵՍ ՎԱՆՔԻ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՎԱՆԱՊԱՀ-ՎԱՐՁԱԿԱԼԻ ՄԻՋԵՎ ԿՆՔՎԱԾ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

1. Վանուց այնպես պիտի խնամ տանիմ, ինչպես իմ սեփական կալվածքին. պարտական եմ կատարել ի նմա այն ամեն չինություն ու նորոգություն, որո ծախսը ավելի չէ քան հարյուր դահեկան. պարտավոր եմ նույնպես ի գարնան վանուց շրջակային մեջ տնկել երեք հարյուրի չափ ուռի ու բարտի ծառատունկեր:

2. Վանքապատկան բոլոր գույքերն, զորս հոգաբարձությունն համրելով ու տոմարավ ինձ կհանձնե, թվականես մեկ տարի վերջ իրեն պիտի դարձնեմ՝ հինգածներն նորոգելով:

3. Էլմեղընա ինձ հանձնված լինելով ութ ոչխար, յոթ այծ, հինգ կով ու երեք հորթ, մեկ տարի վերջ հոգաբարձության պիտի վերադարձնեմ զայնս նույնությամբ. պատրաստ եմ, ըստ հնավանդ սովորություն, ամեն առավոտ այցելուաց բաշխել մածուն, կաթ և այլն:

4. Եկեղեցական մասունքի, գանձանակի հասույթը և իմ ծառայությունս համար ստացած դրամական պարզեներս ինձ կպատկանին:

5. Վանքապատկան բոլոր հողային կալվածոց էմլաքի տուրքը ես պիտի վճարեմ, վերջը փոխարեն՝ յարդեն վանքի բաժինն ես պիտի վերցնեմ:

6. Վանքապատկան կալվածոց, ինչպես են՝ այգի, պարտեզ և արոտայրք, հողային բերքն պիտի բաժնվի, ըստ օրինաց մշակություն, իմ ու հոգաբարձությանց միջև. պարտական եմ այգվույն թերի մասն ամբողջացնել:

7. Պարտեզին քարե ցանկապատը, որ ավերածներ ունի, հառաջիկա գարնան պիտի նորոգեմ և պատին այժմու բարձրություն վրա հինգ աղյուս ևս պարտավոր եմ շարել:

8. Սահմանյալ տարեկան յոթն ու կես օսմանյան ոսկվո վարձքը կամավ ու հոժարությամբ պիտի վճարեմ, կես ոսկին թվականես երկու ամիս վերջ և մնացյալն հառաջիկա 84 տարվո հուլիս 25-ին հասուցանելով:

9. Վանուց անասնոց աղբը միմիայն վանքապատկան արտորեից ի պարարտություն պիտի գործածեմ:

10. Հանուն ս. վանուցս նվիրելի կենդանիք, անթիք, իրեղենք ազգին կվերաբերին:

11. Վանուց ծառերը չպիտի կտրեմ, ջուրը չպիտի ծախեմ:

Վերոգրյալ պայմաններով և մեկ տարի պայմանաժամով կըստանձնեմ ս. Ներսեսի վանուց վանապահությունը, որո ի հաստատություն կստորագրեմ:

Նաչատուր Տ. Պողոսյան

3 օգոստոս, 1883

ի վանս ս. Ներսեսի եկեղյաց

(Վկայք)»¹:

¹ «Արևելյան մամուլ», 1888, փետրվար, էջ 54-55:

Այս պայմանագրի ընթերցումից դժվար չէ կուահել, որ Հոգաբարձություն միակ նպատակն է եղել տվյալ վանքի պահպանումը, ծառերի բազմացումը և այլն: Երևում է նաև, որ վանապահին շատ էլ բան չի մնում: Գուցե դա է եղել պատճառը, որ որոշ վանքերի վանապահները հրաժարվել են նման ծանր պատասխանատվությունից և թողել հեռացել են:

Բայց եղել են նաև գերդաստաններ, ինչպես Սրբրլսը Թորոս վանքի Հոգան իր վրա վերցնող վանապահները, որոնք սերնդեսերունդ մոտ մեկ դար պահել են վանքը և բերել հասցրել են մինչև 1916 թվականը, ուսական բանակի գրավման օրերը:

Վանքերի անվթար պահպանման համար պատրիարքարանը ուրիշ միջոցների էլ է դիմել: Այդ միջոցներից է եղել դրանք հայ ամիրաններից մեկնումեկի խնամակալությունը հանձնելը: Այսպես Պայյան ամիրանները, որ հայտնի են եղել իրենց ազգանվեր գործունեությամբ, վերցրել են Երզնկայի գավառի որոշ վանքերի խնամատարությունը: Կան նյութական միջոցներ հայթայթելու տվյալներ: Ամատյանը բերում է նման փաստեր:

Բայց, ըստ երևույթին, Կ. Պոլսում 1840–1850–ական թվականներին ամիրանների և էսնաֆ դասի, այսինքն՝ արհեստավորություն միջև բորբոքված բուռն պայքարը, որ իր բարձրակետին հասավ Սկյուտարի ճեմարանի խնամակալությունն ստանձնելու հարցում, իր ազդեցությունն է ունեցել նաև գավառում, այդ թվում՝ Երզնկայում:

Ս. Ամատյանի նկարագրություններից տեսանք, որ Երզնկայի վանքերից մի քանիսի պահպանման հոգսը իրենց վրա են վերցրել ոչ թե Կ. Պոլսում ապրող ու գործող ամիրանները, այլ հենց Երզնկա քաղաքի արհեստավորական դասը: Օրինակ, պղնձագործներն իրենց հովանավորության տակ են առել Երկանի ս. Գևորգ վանքը:

Որպես վերջաբան Երզնկայի վանքերին նվիրված այս գլխի, ուզում ենք մեջ բերել գերմանացի Ամանդ Ֆրեհի՝ 1840–ական թվականների տպավորություններից մի քանի տող.

«Սեպուհ լերան ամբողջ գանգվածը քանի անգամներ սասանություններ կրած է, ապառաժներ ապակիի պես կտրած և իրենց մեջ ահագին անդունդներ բացած են, ուսկից ճամփաները այժմ կտանին հայկական սրբավայրերը: Այս բարձանց վրա ոչ մի բուսականություն իրարու վրա դիզված քարաժայռերու ահավոր պատկերը չմեղմացներ: Միայն տեղ-տեղ ժայռերու զազաթանց վրայն կախված են վայրի շոճիներ և զարհուրելի անդնդոց վրա անհուն բարձրությունց մեջ կճախրեն արծիվներ: Ամբողջ օրվան մի ճամփա կտանի այսպես

տանթեական դժողաց մեջ, ուսկից Տուժիկի ավազակ քրդերն անգամ ահարեկ խույս կուտան: Արդարև հափշտակելու ալ ոչինչ չէ կարելի գտնել այստեղ: Անատիկ բերդերու նման երեք առանձնացյալ վանքեր կան մի անկյուն թագուցած, ուր ո՛չ բարբարոսության ճիրանը և ո՛չ ալ քաղաքակրթության նշույլը կրնան թափանցիլ: Վարդապետները, որոնք վանքը կապրին և Գրիգոր Լուսավորչի հիշատակը բթամիտ հիացմամբ կպահպանեն, կոպիտ ու տգետ են: Իրենց ամբողջ կյանքին ոչինչ չեն լսեր և իմանար բացի ջրերու խոխոջեն, արծիվներու ճիչեն և երբեմն ալ ստորերկրյա դղրդմանց որոտումեն, որ խուլ մոնչմամբ կթնդացնեն Եփրատա եզերքը, Տրդատա բարձունքեն վար, որոտալով և ոռնալով... Լեռանց խոռոչներուն մեջ կգտնվին նաև բնական զավիթներ, հայ թագավորաց դամբաններ, որոնց վեհափառ դիակներն ու աճյունները ժամանակի փոթորիկները ամեն կողմ ցրված են»¹:

¹ «Արևելյան մամուլ», 1878, նոյեմբեր, էջ 26:

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐՋՆԿԱՅԻ ԴՊՐՈՑԸ

Մեր աշխատությունների նախորդ գլխում մանրամասն խոսեցինք Երզնկայի վանքերի մասին, հիմնականում կանգ առնելով նրանց կրթական, գրչագրական գործունեությունը:

Այս գլխում ծանոթացնելու ենք մատենագրական այն հարուստ ժառանգությանը, որ ստեղծվել է այդ վանքերում և որը կազմում է Հայ միջնադարյան գրականության փառքը:

Մասնավորապես 12–14-րդ դարերում Երզնկան մատենագրական և մանրանկարչական այնպիսի դարձրինք է ապրել, որ դարմանք է պատճառել Հայ և օտար տասնյակ հետազոտողների: Երզնկացիները տվել են նշանավոր մատենագիրներ, տաղերգուներ, փիլիսոփաներ, ճշգրիտ գիտություններով զբաղվողներ, թարգմանիչներ:

Մի քանի տասնյակի կարող են հասնել Երզնկայի մատենագրական դպրոցի ներկայացուցիչները: Անդրադառնալու ենք առավել հայտնիներին, որոնք են՝

1. Կոստանդին Երզնկացի,
2. Հովհաննես Երզնկացի Պլուզ,
3. Հովհաննես Երզնկացի Մործորեցի,
4. Կիրակոս Երզնկացի,
5. Մովսես Երզնկացի,
6. Գրիգորիս Երզնկացի,
7. Մխիթար Երզնկացի,
8. Գևորգ Երզնկացի:

Սրանք տարբեր աստիճանի ու կարողությունների տեր մատենագիրներ են. մի քանիսը Հայկական շրջանակներից դուրս եկած, համընդհանուր ճանաչման արժանացած, մյուսները՝ ավելի համեստ անուններ, սակայն միևնույնն է, Երզնկայի մատենագրական դպրոցում ունեն իրենց արժանի տեղը:

1. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԵՐՁՆԿԱՑԻ

Կոստանդին Երզնկացին մեր միջնադարյան տաղերգությունյան ամենապայծառ ղեմքերից է, հայկական վերածնությունյան ականավոր ներկայացուցիչներից, հայ աշխարհիկ քնարերգությունյան հիմնադիրը: Նա բնության, սիրո մեծ երգիչն է, որ իր գրական հուժկու տաղանդով, լեզվամտածողությունյան ինքնատիպությունմբ, փիլիսոփայական խորությունմբ, ներշնչանքը ժողովրդից ստանալու բացառիկ ուժով, համեմատությունյան եզրեր ունի համաշխարհային խոշորագույն գրողների հետ: «Տողեր ունի Կոստանդին Երզնկացին իր քերթվածոց մեջ,- գրում է Ա. Չոպանյանը,- որոնց նմանը Վիյեննի, Դանթեի, Լեոբարտիի, Պետրարկայի, Լամարտինի և ուրիշ նշանավոր բանաստեղծներու գործոց մեջ մատնանիչ կրկվին»¹:

Կենսագրական հավաստի տվյալներ քիչ կան այս նշանավոր ու պայծառ մտածողի վերաբերյալ: Նա իր մասին գրել է.

**Թէ խընդիր լինիք անուանս արժանի,
Կոստանդին անուն՝ կոչի եզրնկացի:**

Երզնկա քաղաքում է ծնվել, թե՞ գյուղերից մեկում: Չգիտենք: Երկու դեպքում էլ կարող էր կոչվել Երզնկացի:

Ծննդյան թվականը ևս անորոշ է: Ըստ պատմաբան Հ. Քյուրտյանի՝ ծնված պիտի լինի մոտավորապես 1250–1260-ական թվականներին: Բանասեր Արմենուհի Սրապյանն էլ, որ լույս է ընծայել Կոստանդին Երզնկացու բանաստեղծությունների գիտական տեքստը ընդարձակ առաջաբանով, գտնում է որ ծնված պիտի լինի 1250-ական թվականներին:

Կրթությունն ստացել է Երզնկայի վանքերից մեկում, բայց թե ո՞ր վանքում՝ դարձյալ անորոշ է: Ոմանք փորձել են լուծել այդ հարցը կողմնակի տվյալներով, սակայն հստակ եզրակացություն չեն եկել: Ըստ Հ. Քյուրտյանի՝ սովորած պիտի լինի կամ ս. Կիրակոսի կամ Եփրատ գետի մյուս ափին գտնվող Տիրաչենի վանքում, որոնք եղել են ժամանակի ամենաձաղկուն կրթական կենտրոնները:

Տաղերից մեկում ակնարկություն կա, որ 15 տարեկանում արդեն սովորում էր վանքում: Այն փաստը, որ հակառակորդները մեղադրել են նրան թե նա վարդապետների չի աշակերտել՝ ոմանց հիմք է տվել կարծելու թե վանքերում երկար չի մնացել, պարզապես գրաճանաչ է

¹ Ա. Չոպանյան, Կոստանդին Երզնկացի, տե՛ս «Անահիտ», ամսագիր, Փարիզ, 1905, մայիս, էջ 93:

դարձել, յուրացրել որոշ գիտելիքներ, թողել հեռացել է, ինքնազարգացմամբ ու իր բնածին ձիրքի շնորհիվ ապրել է մտավոր բացառիկ հասունացում:

Մենք էլ համամիտ ենք այս ենթադրությունը, հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ նա գրեթե գերծ է մնացել քրիստոնեական միատիցիզմից, ինչ որ շատ դժվար պիտի լիներ վանքերում հասունացած մարդու համար, որքան էլ նա մղում ունենար ղեպի աշխարհիկը:

Ինքը՝ Կոստանդինն էլ ասում է թե գրելու շնորհքը ոչ թե այս կամ այն ուսուցչից է ստացել, այլ ի վերուստ, թե որոշ գիտելիքներ ձեռք բերելուց հետո զարմանքով է նկատել, որ բանաստեղծ է:

**Այնպէս, որ ես ի յիմ
Պօսից շարելըն՝ զարմացայ:
Սիրով ու մեծ յուսով
Ես այս բանիս ի փորձ մըտա¹:**

Վերոհիշյալ բանաստեղծություն մեջ նա վանքում լինելու մասին խոսում է անցյալ եղանակով՝ «մինչ ի վանք կայի», որից Ա. Սրապյանն իրավացիորեն եզրակացնում է, թե հետագայում վանքում չի եղել: Այստեղից էլ հնարավոր է այն եզրակացությունն անել, թե նա բանաստեղծական արվեստը սովորել է դրսում՝ ժողովրդական երգիչներից ու բանասացներից, քանի որ, ինչպես նկատում է Հ. Քյուրտյանը, այդ ժամանակ Հայաստանում չկար մի այնպիսի բանաստեղծ, որից կարողանար սովորել:

Կարող ենք չհամաձայնվել այս կարծիքին և ասել, թե գուցե ունեցել է մի բանաստեղծ ուսուցիչ, որի գրածներից նմուշներ մեզ չեն հասել, սակայն դրանով հանդերձ՝ բավական հիմնավոր է Քյուրտյանի ենթադրությունը, մանավանդ որ Կոստանդին Երզնկացու արվեստը ոչ թե միտում է ղեպի անհատական դրոշմ ունեցող մի գրականություն, այլ գնում է ղեպի ժողովրդական մտածողության, բառ ու բանի վրա խարսխված գրականությունը, աշխարհընկալումը:

Ուսումնասիրողներին զբաղեցրել է նաև այն հարցը, թե Կոստանդին Երզնկացին աշխարհակա՞ն է եղել, թե՞ հոգևորական, մանավանդ որ աշխարհական մատենագիր հազվադեպ ենք հանդիպում միջնադարում:

Ա. Չոպանյանը գտնում է, որ եղել է աշխարհական: Քյուրտյանը ենթադրում է թե սկզբում եղել է կրոնավոր, հետագայում հրաժարվել է:

¹ Կոստանդին Երզնկացի, Տաղեր, աշխատասիրությունը Արմենուհի Սրապյանի, Երևան, 1962, էջ 190:

Ստեղծագործությունն գաղափարական միտումը ավելի Քյուրտ-յանի կարծիքն է հաստատում, թեև նրա ամենավաղ հասակում գրած բանաստեղծություններն էլ աննշան չափով են տուրք տալիս կրոնական գաղափարախոսություն:

Կոստանդին Երզնկացին հալածվել է հետադեմ հոգևորականության կողմից: Այդ մասին ինքը գրել է հատուկ բանաստեղծություն: Սակայն, ըստ երևույթին եղել է նաև մի խավ, որը գնահատել է նրա ստեղծագործության աշխարհիկ բովանդակությունը և քաջալերել է: Բանաստեղծություններից մեկում Կոստանդինը գրում է.

*Եղբարք մի կան հետ մեզ սիրով,
Աշխարհի բան ուզեն գրրով.
Նա ես վասն այն յայտնի ձայնով.
Սիրու բաներս ասացի յուով¹:*

Ուրեմն Երզնկայում այդ ժամանակներում եղել են «աշխարհիկ բանը», այսինքն՝ սիրային բանաստեղծությունները գնահատողներ, խնդրել են Կոստանդինին գրել այդպիսի երկեր: Դրանք կրոնական միապաղաղ աղոթքներից, շարականներից հոգնած մարդիկ էին:

Բնականաբար հակառակորդների շրջանակը ավելի մեծ է եղել և Կոստանդին Երզնկացին գուցե խեղդվեր խավարամուլների այդ ճահիճում, եթե չլիներ նախախնամական մի բարեկամություն, եթե նրան ձեռք չմեկներ հեռավոր Պարսկաստանում ապրող մի բարեկամ՝ Ամիր Փոլինը:

Ո՞վ է եղել առեղծվածային այս անձնավորությունը, ի՞նչ ազգություն է պատկանել, քանի որ ոչ անունն է հայկական, ոչ ազգանունը, ո՞րտեղ է ծանոթացել Երզնկացուն, ինչպիսի կապ է եղել նրանց մտերմությունը, զուտ գաղափարակա՞ն, թե հիմնված գործնական որևէ խնդրի վրա: Մեր ուսումնասիրողներին այնքան էլ չի զբաղեցրել այս հարցը:

Փաստ է այն, որ Կոստանդինն իր բանաստեղծություններն ուղարկել է կամ անձամբ հանձնել է այդ մարդուն: Ամիր Փոլինը դրանք ամփոփել է մի գրքի մեջ և պահել: Հնարավոր է, որ Փոլինը անձամբ եղած լինի Երզնկայում և ստացած լինի ձեռագրերը: Եթե չլիներ Ամիր Փոլինը, չլիներ ինչ որ թաքուն պայմանավորվածություն նրանց միջև, դժվար թե Երզնկայում կազմված որևէ տաղարան կամ գանձարան տեղ տար այդքան աշխարհիկ բովանդակություն ունեցող գործերի:

¹ Կոստանդին Երզնկացի, էջ 165:

Հ. Քյուրտյանը իրավացիորեն գրում է. «ականջներուն խորթ էին վարդի և պուլպուլի իր սիրային մրմունջները, այդ իսկ պատճառով վարկաբեկ եղավ՝ Երզնկացին Կոստանդին: Չարտագրվեցան իր գործերը ուրիշ տաղարաններու մեջ, և չհիշատակվեցան իր շրջանին կրոնավորներուն հիշատակարաններուն մեջ, մեկ խոսքով գուցե ան ենթարկվեցավ «պոլթոթ»-ի մը, որուն հավանաբար կպարտինք Երզնկացվո անհայտ մնալը»¹:

Այս ճիշտ գնահատականը տալուց հետո Քյուրտյանը հիշում է երկու Կոստանդին՝ տարբեր հիշատակարաններում, որոնցից մեկը ապրել է Տիրաչենի վանքում և ասում է թե Կոստանդին Երզնկացին գուցե 1314 թ., այսինքն՝ կյանքի վերջին տարիներին ապրել է հիշյալ վանքում:

Ա. Սրապյանն էլ Հայկական սովետական հանրագիտարանում գրած հոդվածում միանում է այդ կարծիքին, ընդունում Տիրաչենում լինելը²:

Անհավանական ենք համարում այս ենթադրությունը: Ճիշտ է, որ երիտասարդ տարիքում աշխարհիկ մեղանչումներ ունեցող մարդիկ իրենց ծերությունը փորձել են վանքերում քավել մարդկային թուլություն իրենց արարքները, իրենց համար տեղ ապահովել հանդերձյալ կյանքում, երբեմն էլ այդ բանը պարտադրվել է նրանց, ինչպես հետագայում՝ Սայաթ Նովային, սակայն այլ է պարագան Կոստանդինի դեպքում: Նրա նկատմամբ եղած թշնամությունը այնքան խորն է եղել, որ եթե նա վերադարձել է վանք, պիտի պարտադրվեր գրել տաղեր արդեն կրոնական բովանդակությամբ, իսկ նման տաղերը հաճույքով պիտի հիշատակվեին Կոստանդինի աշխարհիկ գործերը մերժող հոգևորականների կողմից, մինչդեռ մեզ չի հասել այդպիսի և ոչ մի բանաստեղծություն: Նույնիսկ վաղ շրջանում գրված և կրոնական երանգ ունեցող մեկ երկու բանաստեղծությունները շատ հեռու են միստիցիզմից, իսկ հայտնի «Մեկնություն վարդին համառոտ: Վասն անգիտաց չինեցի» երկը մեղանչման որևէ երանգ չունի: Այնտեղ ամենևին չենք գտնում հոգու և մարմնի պայքար. յուրահատուկ հումորով բացատրում է իր տգետ հակառակորդներին, թե վարդ ասելով հասկացել է Հիսուսին, ծաղկունքը՝ քահանաներն են, թե բլրուլի երգը «ի վերա վարդին» «Այն փողն էր յարութեան, զոր և կոչեաց յառաւօտին» և այլն:

Քրիստոնեական եկեղեցին ինքն է դիմել նման պարզունակ բացատրությունների՝ Աստվածաշնչի ազատ նկարագրություններից

¹ Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 157:

² «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հատ. 5, Երևան, 1979, էջ 614:

մարդկանց հոգին ազատ պահելու համար: Հիշենք «Երգ երգոցը», որի գերազանցապես աշխարհիկ, սիրային բացատրությունները ներկայացվել են որպես Հիսուսի և Երուսաղեմի երկխոսություն...

Նույնը չի՞ կատարվել Վերածննդի նկարչություն մեջ, որտեղ իրական կինը իր մարմնական հրապույրներով ներկայացվել է որպես Տիրամոր կերպար, նկարիչներն էլ, եկեղեցին էլ քաջ գիտակցելով հանդերձ թե այդ հոյակապ գործերը դիտողներն առաջին հերթին հիանում են դրանց մարմնեղեն բարեմասնություններով և ոչ վերացական որևէ գաղափարով, ընդունել են:

Կոստանդին Երզնկացին էլ կարողացել է համոզել իր տգետ ու մոլեռանդ հակառակորդներին, թե՞ մարդիկ՝ գիտակցելով հանդերձ բացատրություն անհամողիչ լինելը հանդուրժել են: Հնարավոր է:

Մինչև այստեղ մենք խոսեցինք Կոստանդին Երզնկացու կենսագրության և հարակից հարցերի մասին, այժմ ծանոթանանք նրա ստեղծագործություններին, որոնք այնքան զբաղեցրել են հայ և օտար տասնյակ բանասերների, թարգմանիչների:

Կոստանդին Երզնկացուց մեզ հասել է ընդամենը մեկ ձեռագիր երգարան, բաղկացած 182 էջից, գրված թղթի վրա, 1336 թվին: Գրիչն ու ստացողը եղել է Ամիր Փոլինը: Վայրը՝ Դավրեժ:

Այս ձեռագիրն ունեցել է ուշագրավ ձևակառուցող, երկրից երկիր թափառելուց հետո 1759 թ. ընկել է Կ. Պոլիս: Նույն տարում տարվել է Վենետիկ՝ Մխիթարյանների վանքը, որտեղ էլ պահվում է մինչև այժմ:

Ձեռագրի սկզբում գետեղված է «Յաղագս միաբանութեան եղբարց, բանք սակաւ և պիտանիք» երկը, ապա՝ 57-րդ էջից արդեն բանաստեղծություններն են, որոնց ընդհանուր թիվն է 22: Ունի հետևյալ հիշատակարանը. «Գրեցաւ սայ ի Թավրէժ, ի Դառվազայի սնջայոանս, շնորհիւ և ողորմութեամբ ամէնօրհնեալ Տիրամօր սուրբ Աստուածածնին, ձեռամբ մեղապարտ և դատապարտեալ ոգոյ՝ նուաստ գրչի Ամիրիս՝ մականուն Փօլին Քալայմաչ ի Յուսափայ որդուս Միթոռի թոռն, ի վայելումն անձին իւրոյ և յիշատակ հոգոյ իւրոյ և ծնօղացն իւրոյ: Տէր Յիսուս Քրիստոս Աստուածն բոլորից ողորմեսցի մեզ և ձեզ կարդացողին և լսողին և այնոցիկ որք հաւատով զմեզ ի Քրիստոս յիշեն, Քրիստոս զիւրեանքն յիշէ յիւր արքայութիւնն, ի թվիս ԶԶԵ (1336) ի Նաւասարդի գրեցաւ այս գիրս, ամէն»¹:

Բացի այս հիմնական ձեռագրից, Կոստանդին Երզնկացու տաղերից մի քանիսն էլ վերցվելով տարբեր ձեռագրերից՝ տպագրվել են

¹ Հ. Քյուրայան, Երիզա, էջ 162:

երգարաններում և մամուլում: Նրան վերագրվող մի քանի երգ լույս է տեսել «Բազմավեպի» 1848 և 1866, «Անահիտի» 1902, 1905 թվերի տարբեր համարներում:

Այսպիսով՝ վավերականորեն Կոստանդին Երզնկացուն պատկառող տաղերի թիվը 25-ից չի անցնում:

Գրանք առանձին հրատարակելու առաջին փորձը կատարել է Մ. Պոտուրյանը¹: Առավել ամբողջական և գիտական հրատարակությունը պատրաստել է բանասիրական գիտությունների դոկտոր Ա. Սրապյանը, որը ներածական ընդարձակ հետազոտություններով այն տպագրել է 1962 թվականին, Երևանում:

Կոստանդին Երզնկացու բանաստեղծություններից նմուշներ թարգմանվել են ռուսերեն, ֆրանսերեն և այլ լեզուներով:

Ո՞րն էր այն նորը, որ բերում էր Կոստանդին Երզնկացին հայ հին քնարերգության մեջ:

Մեր միջնադարյան գեղարվեստական գրականությունը, ստեղծված լինելով բացառապես վանքերի պատերից ներս, հոգևորական սրբմի տակ աշխարհից կտրված մարդկանց կողմից, մոմի, խունկի, աղոթքի թմրեցնող մթնոլորտում, կրել է այդ բոլորի կաշկանդիչ ազդեցությունը, ենթակա հոգևոր պետերի և հենց իրենց՝ հեղինակների յուրահատուկ «գրաքննությունը»: Քրիստոնեական գաղափարախոսության դեմ մեղանչելու սարսափը դամոկլյան սրի նման կախված է եղել մտքի մարդկանց գլխին, անգամ սովորական գրիչների, որոնք ինքնաձաղկման ինչպիսի արտահայտություններ ասեք որ չեն գործածում իրենց հասցեին՝ կատարած կամ չկատարած մեղքերի թողության համար:

Ճնշիչ, կաշկանդիչ այդ մտայնությունը չէր կարող իր կնիքը չդնել անգամ ամենից պայծառ անհատականությունների, ականավոր մտածողների ստեղծագործությունների վրա:

Այս երևույթի վրա հատուկ ուշադրություն են դարձրել Ա. Չոպանյանը, Մ. Արեղյանը, Հ. Քյուրտյանը և այլ ուսումնասիրողներ: Ա. Չոպանյանը, օրինակ, գտնելով որ Գրիգոր Նարեկացին «անձնական հոգիի մը մեջ գալարվող փոթորիկ մը կարտահայտե ամենաբուռն, ամենակենդանի, ամենահզոր ոճով մը, բայց ատ ալ մեղքին մղձավանջն մտալլկված, հավիտենական պատիժներուն սարսափեն հալածված միջնադարյան վանականին ջլախտավոր հոգիին ողբերգու-

¹ Մ. Պոտուրյան, Կոստանդին Երզնկացի. ԺԳ դարու ժողովրդական բանաստեղծ և յուր քերթվածները, Վենետիկ, 1905:

թյունն է, և ոչ բնականոն ու հավիտենական մարդ էակին անհատական էությունը դրդող տոամենքեն մեկը»¹;

Մ. Աբեղյանը նույն միտքն է զարգացնում, գրելով թե Կոստանդին Երզնկացին «յուրացրել է Գրիգոր Նարեկացու այն տաղասացությունը, որ հոգևոր իմաստով անձնական շեշտերով երգում է ուրախ, լուսավառ բնությունը: Կոստանդինի այս կարգի բերթվածները շատ ավելի մաքուր ու ջինջ են, ուստի և ավելի գեղեցիկ են, քան իր վարպետ Գրիգոր Նարեկացու Ծննդյան ու Վարդավառի տաղերն իրենց մթուժյամբ և բառախաղերով»²:

Ահա մարդկային հոգու ազատագրումն է, որ բերել է մեր չափածո Հին գրականության մեջ Կոստանդին Երզնկացին, բերել է նյութի բազմազանությունը գեղարվեստական մշակման բարձր արվեստով: Քրիստոնեական եկեղեցու հազար տարվա գաղափարական պարտադրանքի դեմ ըմբոստացման յուրահատուկ արտահայտություն է Երզնկացու ջինջ ու վտիտ, կենսախինդ ու խորապես մարդկային պոեզիան:

Մյուս կողմից իր խորքում այդ գրականությունն ունի դեպի հեթանոսական միտելու շեշտ, ոչ թե ոստյուն դեպի նախաքրիստոնեականը, այլ ընկալումը, ձուլումը այն ամենի, որ հակառակ քրիստոնեական դարավոր պարտադրանքին, ուղեկցել էր հայ ժողովրդին անցած հազարամյակի ընթացքում: Արևը, լուսը, բնության պաշտամունքը մարդ արարածի գոյության խթանն է եղել և չէր կարող մարդս հրաժարվել դրանցից, որքան էլ վարպետներն ու քահանաները փորձեին առաջնությունը տալ հոգուն, աշխատեին ճգմել, թուլացնել մարմնականի պահանջը:

Կոստանդին Երզնկացու մեծությունը կյանքի այդ զարկերակը ճանաչել և երգելն էր:

Ինչ որ կատարել են մեր օրերում Հ. Թումանյանը, Ավ. Իսահակյանը, նույնը կատարել է Կոստանդին Երզնկացին 13-րդ դարում, վերցրել է ժողովրդից, վերադարձրել նրան:

Մ. Աբեղյանը մանրամասն վերլուծելով Կոստանդին Երզնկացու «Արեգակի, գարնան և լուսու բանքերը», ասում է թե ամենից առաջ այդ երգերում է երևում «կյանքի ու բնության սիրահար շնորհալի բանաստեղծը». «Նա բնությունից առնում է ընդհանրապես մեղմ ու

¹ Ա. Չոպանյան, Հայրեններուն բուրաստանը, Փարիզ, 1940, էջ 26:

² Մ. Աբեղյան, Հայոց Հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, Երևան, 1946, էջ 311:

քնքուչ տեսարանները, արեգակի ծագումը, լուսով ու գույնով, գարնանային կյանքով ու բուրմունքով լցված: Այս տեսակի երկերի մեջ է ահա ամենից ավելի փայլում Կոստանդին բանաստեղծական տաղանդը... նրա երգերի մեջ լույսն ու սերը դարձել են մի տեսակ պաշտամունքի առարկա. նա ներբողում է արեգակի ծագում, գարնան գալուստ, լույս ու սեր, հորինելով մեկը մյուսից գեղեցիկ քերթվածներ»¹:

Միջնադարյան հայ քնարերգուից շողշողուն գոհարներից է Կոստանդին Երզնկացու «Զարթիք ի յերագուստ» տողով սկսվող բանաստեղծությունը, որտեղ երգում է երևի ծագումը, բնության գարթոնքը.

*Զարթիք ի յերագուստ, բացեք զաչերդ, ով կայք ի քուն.
Տեսեք մէջ գիշերիս շատք՝ որ պահ մի չեն լել ի քուն...
Զարթայ ես ի քընոյս, ելայ կացի պահ մի արթուն.
Երբ էանց գիշերն յերկար՝ նըչան եղեւ առաւօտուն.
Տեսի լուսին պայծառ, բագում աստեղք ի յիր սպասուն,
Ջերկինքն են զարդարել ւ են արարածըք իմաստնոյն:
Մի աստղ ելաւ պայծառ առջև Արուսեակին լուսոյն,
Ուննր լոյս գեղեցիկ, քան զաստեղացն՝ այլ գերագոյն.
Ետես ըզնա լուսին և հրաման տայ աստեղնոյն.
Հաւսար ի մայր մըտան, նուագեցան յիրենց լուսոյն...
Քաղցր է ծընունդ լուսոյն, երանի տամ ես այն մարդոյն,
Որ բաժին ինքն ունենայ՝ ի յայն լուսոյն առաւօտուն:
Թէ դուռն կայ երկնից՝ պարգեւատու մի Աստուծուն,
Ի ծագել արեգականն ի մեզ բացվի դուռն բարոյն...
Թէ անուշ հոտ կայ բուրել ւ ի կեանք փոխէ զդուռն մահուն,
Են շատոց հոգի հարբած՝ յանուշ հոտոյն յառաւօտուն.
Թէ անմահական սէր կայ, որ հոգի տայ հոգեստնուն,
Իմ բաժին սէրն ու հոգին խառնել ի սէրն առաւօտուն:
Թէ ինձ կեանք կամ խընդութիւն բաժին կայ ի դուռն ի սիրուն,
Մէկ պահու սէրն ի սըրտէ թող՝ լինի ինձ յառաւօտուն.
Թէ հոգի տալ կու պիտի, կամ թէ հոգի հանել մարդուն,
Նա յօժար եմ ես հոգով՝ զհոգիս փոխան տալ իմ սիրուն:
Ով կամի սիրով լինիլ ինքն յարութեան որդի լուսոյն,
Թող խընդրէ ի յայն սիրոյն, որ ինք յարեաւ առաւօտուն.*

¹ Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., նույն տեղում:

*Ի սիրուն սէր յաւելու, սիրով գընալ տունն ի սիրուն,
Ի ով սիրոյն ինք հետեի՝ հասնի սիրովն առաւօտուն...
Ես յետին և անպիտան, որ Կոստանդին կոչի անուն,
Որնդրեմ ի քէն, տուր ինձ սէր՝ ի սիրուն առաւօտուն¹:*

Այս բանաստեղծութիւնն ընթերցելիս դժվար չէ նկատել, թե որն է Կոստանդին Երզնկացու ներչնչման հիմնական աղբյուրը՝ արև, լույս, առավոտ, ըստ որում առավոտը նրա համար ամենօրյա վերագարթման, յուրահատուկ հարության, կրկին կյանք մտնելու սիմվոլ է:

Հայտնի է, որ մեր ժողովրդական հավատալիքների մեջ արշալույսը դիտվել է ամենօրյա հարություն: Ահա թե ինչու Երզնկացին նախընտրում է որ իր հետ կատարվելիք բոլոր դեպքերը կատարվեն առավոտյան, լուսաբացին, նշանակում է արևածագին:

Եթե առավոտը մեռած գիշերվան հաջորդող հարությունն է, ապա գարունը Երզնկացին դիտում է որպես բնության հարությունը, զարթոնքը:

*Գարունն լինի ուրախութիւն և ցընծութիւն երկրածընաց...
Ծառքըն ծաղիկա ի վեր փըչեն, թէ կան դայար ու չեն մըսած...
Բուրաստանքըն գարդարին, վարդըն փըռէ տերև շարած.
Վասն այնոր ինք թագաւոր, որ համբերէ ի մէջ փըչաց:
Ձի որ տըված ի հողն ի պահ ըոյսք ու սերմանք կայ սերմանած՝
Վըճարեն ըզսերմանողն և տան տէրանց շատ յաւելած...
Ահա եղև յորդոր գարուն, յայտնեցաւ զինչ կայ պահած
Ու զինչ ծածուկ գործք ու սերմանք զիրենք ցուցին յամէն ցեղաց¹:*

Նույնքան ուշագրավ է և աշխարհիկ զգացողությամբ աուցված՝ «Տաղ գարնան եւ ուրախութեան» երգը, որտեղ բանաստեղծը, բնության գովքը, գարնան կախարդանքը զուգորդում է սիրո զգացմանը:

*Ահա հոտըն գար գարնան, իւր տեսն երևէր խնդման,
Ձինչ պարտէզ և այգեստան, ծաղկունք գոյնզգոյն բացուան...
Եկայք մտնունք ի բաղչայն, խօսիմ ես հազար դաստան,
Որտեղ որ սիրու տէր կան, ամէնն մեզի մօտ թող գան:
Այսօր եմ հուքմով իշխան, հաւասար ծաղկունք՝ զինչ որ կան
Հրաման ունին և ֆարման, վարդին երևան թող գան:*

¹ Կոստանդին Երզնկացի, *Տաղեր*, էջ 124-127:

² Նույն տեղում, էջ 150-151:

Վարդն էր ի Թախտին փոման, բարձր էր նստեր գերդ զխան,
Ծաղկունքըդ ամէն ժողվեցան, բոլոր վարդենոյն նստան:
Ունին շատ սիրոյ դարման, վարդն տեսայ ի փոման,
Կարմիր տերևն ի վառման, գերթ զակունք են ի շարման:
Մէճիս գուգեմ ի սայրան, բլբուլն է ներս ի մաստան,
Սաղի լուսեղէն մեծ տան, կանգնին ու գինի մեզ տան:
Սաղի՛, լի՛ց ու տո՛ւր գկթղայն, իմ սիրտս է սիրուդ Հաւան,
Որ ես խմեմ զայն կթղայն, որ մէջն է գինով յորդան:
Մըտրուպ դու սազէ՛ գչաչթայն, որ մորճըն խաղայ մոյտան.
Այ մորճ ու բարակ ւ երկայն, քո տեսն ի լուսին նըման:
Աչերդ է ի ծով նըման, ունեբդ՝ աղեղան լարման
Կանգնել սուրաթիդ փասպան, վախեմ թէ խոցես մահուան:
Շրթունքն բերէ գփարդան, ւ իւր լեզուն խօսի լարման,
Քաղցր է ու շիրին իւր ձայն, այն որ մեզ շաքրի համ տան:
Այսօր է մեզ օր խընդման, Հաւսար սիրեղեացդ որ կան,
Զինչ սիրտ որ սիրով բացւան, այսօր միատեղ նըստան:
Սաղի է մեզի գօրհան, վարդն է մեզ Հարիֆ սուլթան,
Մտրուպ բլբուլնի շատ կան, խօսին ի սիրու շատ բան¹:

Անդրադառնալով Վարդ ու սոխակի սիրավեպին, Մ. Աբեղյանը գրում է, թե առաջին անգամ Կոստանդին Երզնկացին է օգտագործել այդ թեման միջնադարյան Հայ գրականությունն մեջ, մի սիրավեպ, որի «այլաբանությունն տակից պարզ ցոլանում է զգայարանական հեշտավետ սերը»:

Աբեղյանը գուգահեռներ է անցկացնում նույն սիրավեպի արևմրտանվրոպական մշակումների հետ: Գտնելով, որ նրա լավագույն մշակումներից մեկն է Տորկատո Տասսոյինը, գրում է.

«Ահա մեր Կոստանդինի սիրավեպի նյութը, որ էապես նույնն է, ինչ որ նրանից ավելի քան 250 տարի հետո հորինող իտալացի հռչակավոր բանաստեղծինը: Մեր քերթվածի մեջ սերը նույնիսկ ավելի վեհ ու վսեմ է, զի դա հեշտանք չէ փափկություն դրախտում, այլ ըստ կրոնական հայացքի, բխելով Սեր աստծուց՝ դարձած է հավերժ կենդանություն աղբյուր, մի աստվածային ստեղծագործ կենդանաբար ու գեղեցկացնող գորություն ամբողջ բնություն համար»²:

Ինչ է նկարագրում Կոստանդին Երզնկացին իր այդ չքնաղ երկում՝ բնությունն զարթոնքն ազդարարող մի ամբողջ սիմֆոնիա, որին մաս-

¹ Կոստանդին Երզնկացի, *Տաղեր*, էջ 153–157:

² Մ. Աբեղյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 311:

նակցում են բուսական և թռչունների աշխարհը, յուրաքանչյուրը բացահայտելով իր նկարագիրը: Դրանք ի վերջո այլաբանորեն ներկայացնում են մարդկային փոխհարաբերությունները, հիմքում ունենալով անաղարտ ու մաքուր սերը:

Նա նկարագրում է նախ գարնան հոյակապ զարթոնքը, ծիլ ու ծաղիկ բողբոջում են, զգեստավորվում պեսպես գույներով, զարդարում սար ու ձոր, «զլեռն, զղաշտն ու զբաղչանին»: Գեղգեղում են տեսակ տեսակ թռչունները, որոնք «ի սիրու են ստեղծված, սէր կա յիրենք որ կու խօսին»: Ծաղիկները բոլորը ցնծում են, միայն վարդը դեռ չի բացվել: Ծաղիկներն ուրախ են դրա համար, չեն ուզում, որ բացվի ու իր գեղեցկությունը ուշադրություն գրավի, իրենց վրա ուշադրություն դարձնող չլինի: Մանուշակը, ձնծաղիկը, շուշանը, նունուֆարը, նարգիզը, մասրենին, սուսամբարը հավաքվում են, խորհուրդ անում կտրել վարդի թուփը...

Բայց սոխակը հանկարծ իր երգով հայտնում է, թե վարդն արդեն զարթնել է քնից...

*Վարդն լրսեց զձայն պլպուլին, էբաց ըզդուռն վրանին,
Ու էհան զկանաչ կապայն՝ հազաւ զաթլասն և զխրմզին:
Լուր ծաղկունք թառամեցան, կէսք մի զտերևըն թափեցին,
Կէսք մի այլ զփախուստ առին՝ բարձր և ի դժար լերունքն ելին.
Կէսք մի այլ յամօթուն կապուտ հազան և ի սուգ մըտին...
Նա վարդըն զարդարեց ըզբուրաստանքն ու զբաղչանին,
Ու շարժեց տերև հազար, կարմիր՝ նրման նրտան հատին.
Նա պլպուլն երեկ նըստաւ ու հարբեցաւ յանուշ հոտին,
Ու ասէր զօրն ու զգիշերն ինքն անդադար ի դէմ վարդին.
Թէ՛ Սէր է ծառն ու սէր ծաղիկն, ու սէր հաւուն ձայնն ի ծառին,
Սէր է վարդն ու սէր պլպուլն՝ սիրով նըստել ի վրայ վարդին.
Սիրով են դոյն ու դոյն ու գեղեցիկ այն ծաղկընին,
Վասըն սիրոյ փոքրիկ հաւերն ի ծաղկընուն վերայ նըստին¹:*

Բլբուլն ուրախանում է, թառում վարդի թփի վրա: Վարդը դեմքը դարձնում է դեպի սիրած բլբուլը և բացատրում իր բուռն սերը, ասում է թե սերն է, որ իրեն պահում է փշոտ թփերի միջին, սերն է իրեն կենդանի պահում, իր թերթիկները սիրուց են բացվում, հենց որ սերը հեռանա իրենից՝ քամին կառնի կտանի իրեն.

¹ Կոստանդին Երզնկացի, *Տաղեր*, էջ 140-141:

Ահա կամ ես զարդարած, իմ տերևներն զերդ հուր վառին,
Ու բացել եմ զիմ սրբտիս մէջնն ի դիմացդ, որ է դեղին.
Բա՛ց զիմ սիրտս ու համբուրէ և կըշտացիր սիրովդ հին,
Ահա գան և զիս քաղեն և այլ ոչ գըտնուս ի բաղչանին:
Պլպո՛ւլ, մի՛ դու զարմանար զպայծառ վարդիս գեղ պատկերին,
Զի ով որ սէր չունենայ՝ առ ինք չըկայ գեղեցկութիւն:
Զուրըն սիրով յիս վերանայ, որ յարմատոյս առ իս քամին,
Ի ի լուսոյ արեգականն ես ժողովեմ զգեղեցկութիւն¹:

Կոստանդին Երզնկացու «Բանք վարդի» բանաստեղծութիւնը արժանացել է Հիացական գնահատումների հայ և օտար բազմաթիվ բանասերների, գրողների կողմից: Իր խոսքի կշիռն իմացող, գնահատումների մեջ զուսպ ակադեմիկոս Մ. Աբեղյանը, ի տես գրական այս գոհարի, մտքի պերճանքի ու զվարթ խայտանքի, ոգևորված գրել է թե սիրո այս գովքը 13–14-րդ դարերի «մեր հին բանաստեղծութիւն մի աննման, մի փարթամ փթթած ծաղիկն է, որ թեև այլաբանութեամբ, բայց այնպես գունագեղ ու վճիտ է հորինված, և այնպես պատշաճ է հարմարեցրած իրական կյանքին, որ պարզապես հասկացվում է աշխարհիկ բովանդակութիւնը: ... Այս սիրավեպի մեջ նորանոր կողմերից լրացվում է զարնան գեղազարդ պատկերը: Դա ջերմին, լուսաճաճանչ ու հրճվալից մի հարսանիք է մայր երկրի համար ձեռնային մոայլ մթութիւններից և սառած քարացած մեռելութիւնից հետո, երբ հարավային հողմի փչելով վերանում է ամեն տրտմութիւն և կենդանացած չարժվում, ծաղկում է բնութիւնը»²:

Ներկա աշխատութիւն ծրագրից դուրս է Կոստանդին Երզնկացու ստեղծագործութիւնների հանգամանալից վերլուծութիւնը, որ կատարել են Ա. Չոպանյանը, Մ. Աբեղյանը, Ա. Սրապյանը և ուրիշներ: Փորձեցինք ցույց տալ այն նորը, որ բերեց նա միջնադարյան հայ քնարերգութիւն մեջ և դրանով էլ դարձավ հիմնադիրը գրական մի հոսանքի, որ շարունակեցին նրանից հետո տարբեր տաղերգուներ:

Կոստանդին Երզնկացին նորարար էր նաև լեզվի հարցում: Առաջինը նա էր, որ հրաժարվեց եկեղեցու մենաչնորհրդարձած դասական գրաբարից, օգտագործեց ժողովրդական հասկանալի լեզուն, նրա հյութեղ ոճերն ու բառ ու բանը, կենդանի պատկերները, տալով դրանց բանաստեղծական շունչ ու գունագեղութիւն:

¹ Կոստանդին Երզնկացի, *Տաղեր*, էջ 142–143:

² Մ. Աբեղյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 327:

Այս բոլորը նկատի ունենալով է, որ Ա. Չոպանյանը նրան գերազանց է համարել Հովհաննես Թլկուրանցուց, Գրիգորիա Աղթամարցուց, Մկրտիչ Նաղաչից: Նրան համեմատել է նաև եվրոպական դասական գրողների հետ, ցույց տվել Երզնկացու առավելությունը մի քանի գրողներից: Ա. Չոպանյանը գրում է. «Եթե ձևի վերջնական կատարելության տեսակետով վար կմնա Պելլոյի երգեն, կգերազանցե դայն՝ հրճվանքի ավելի հորդ ու լայն զորությունը մը, պատկերներու հարստությունը և այլազանությունը, և հոգեկան խորունկ շունչով մը, որ Պելլոյի մեջ կպակսի»¹:

Վ. Բրյուսովը Կոստանդին Երզնկացու «Գարուն» ստեղծագործության մասին գրում է. «Չափածոյի ու լեզվի ուժով և ավյունով՝ այս պոեմը պատիվ կրերեր այդ դարի Արևմտյան Եվրոպայի ամեն մի գրականության, իսկ Եվրոպան նույնիսկ ոչինչ չունի դրան հակադրելու: Իսկ պոեմի համակող ոգին իր բոլոր մասնիկներով պատկանում է Վերածնության վեհ շնչին, երբ դա այն ժամանակ հագիվ էր ծագում Արևմուտքի առաջավոր երկրներում և անհայտ ուղիներով տարածվել էր Հայաստանի հեռավոր լեռները»²:

2. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՐԶՆԿԱՑԻ ՊԼՈՒՋ

Հովհաննես Երզնկացիով նույնքան հպարտանում է հայ գրականությունը, որքան Կոստանդին Երզնկացիով, նրա մասին նույնքան շատ է գրվել, որքան առաջինի:

Հովհաննես Երզնկացին միջնադարի համար բացառիկ երևույթ է իր բազմակողմանի զարգացմամբ, լայն գիտելիքներով, լեզուների իմացությունը, շոշափած բնագավառների բազմազանությունը: Եղել է բանաստեղծ, հոետոր, գիտնական, թարգմանիչ, հոգևորական, հասարակական-քաղաքական գործիչ:

Հովհաննես Երզնկացու մասին լույս են տեսել բազմաթիվ հոդվածներ, առանձին հետազոտություններ: Այս բոլորով հանդերձ՝ նրա հետ կապված որոշ հարցեր դեռ կարոտ են լուսաբանման: Ի դուր են նրա մասին գրողներից ոմանք շեշտը դրել գլխավորապես բանաստեղծ Հովհաննես Երզնկացու վրա: Այդ բնագավառում չէ նրա մնացուց տեղը, համեմատության եզրեր չունի Կոստանդինի հետ: Այն մի քանի ոտանավորները, որոնք վերագրվել են նրան և ուղի համարվել դեպի Պառնասի գագաթը, վավերական չեն, ինչպես պիտի փորձենք

¹ Ա. Չոպանյան, Կոստանդին Երզնկացի, տե՛ս «Անահիտ», 1905, էջ 94:

² Վ. Բրյուսով, Հայաստանի և հայ կուլտուրայի մասին, Երևան, 1967, էջ 86:

ցույց տալ: Իսկ այն, ինչ վավերականորեն նրա գրչին են պատկանում, թե՛ իրենց կատարման վարպետությունը և թե՛ գաղափարախոսությունը դուրս չեն կարող գալ այդ դարերում վանքերի պատերից ներս ստեղծված կրոնական գրականության սահմաններից:

Հովհաննես Պլուզ Երզնկացին վարդապետ է այս բառի լայն առումով, հավատարիմ՝ եկեղեցական օրենքներին, քրիստոնեական պատգամներին: Պայատական և եկեղեցական բարձր շրջանների հետ կապված մտածող է, նրանց ականավոր տեսաբանը, բարձր հեղինակություն՝ կաթողիկոսների, իշխանների, անգամ թագավորների մոտ:

Բայց, լինելով ժամանակի ամենազարգացած մարդկանցից, շատ բարձր է կանգնած շրջապատի տղետ, նեղմիտ հոգևորականներից, նախապաշարունակներից: Իր երկերում թողնում է խոհուն, բանիմաց մտածողի երևույթները փիլիսոփայորեն գնահատողի տպավորություն, գնահատումներ, սակայն, որոնք չեն մեղանջում Հայաստանյայց եկեղեցու դավանանքին:

Ուսվար միջավայրում նրա ունեցած բացառիկության ապացույցներից է Երզնկացու համբավի դուրս գալը Եկեղյաց գավառի շրջանակներից և տարածումը ամբողջ Հայաստանով մեկ և Կիլիկյան Հայաստանում:

Հովհաննես Երզնկացու կենսագրությունից ավելի շատ փաստեր են հասել, քան Կոստանդին Երզնկացուց:

Ծնվել է Երզնկայի Աբկա գյուղում, 1245 թվականին: Հետագայում նրա մասին գրողները կոչել են Հովհաննես Երզնկացի Պլուզ, Ծործորեցի, նաև Մաշածին: Այժմ հայ բանասիրության համար արդեն լուծված հարց է, թե Հովհաննես Երզնկացի Պլուզն ու Հովհաննես Երզնկացի Ծործորեցին տարբեր գործիչներ են: Հ. Քյուրտյանը տվել է դրա սպառիչ բացատրությունը, ուստի ավելորդ ենք համարում մտնել մանրամասնությունների մեջ, մանավանդ որ մեր աշխատության բնույթն էլ այդ չի թելադրում: Հովհաննես Երզնկացի Ծործորեցուն անդրադառնալու ենք առանձին:

Կրթությունն ստացել է նախ Սեպուհ լեռան մոտակայքում գտնվող ս. Մինաս վանքում: Ինքը այդ մասին գրել է, ասել թե սովորել է «ի լեառն հանգստեան Սուրբ Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի, յԱնապատսն որ ընդ հովանեաւ նորին, յորում ի մանկական հասակին էաք վարժեալ յուսումն դարութեան, յԱնապատն որ յանուն Սուրբ Մինասին»¹:

¹ Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 174:

1266 թ. նա արդեն եղել է սարկավագ Երզնկայի ս. Փրկիչ եկեղեցում: Այնտեղ, նույն տարում, հազիվ 21 տարեկան, արտագրել է «Գրիգորի Աստուածաբանի առ նաւարկութիւն» երկը, դրան կցելով ընդարձակ մի հիշատակարան, որտեղ բավականաչափ տեղեկութիւններ տալիս է իր մասին: Այդ հիշատակարանում կարդում ենք. «Գրեցաւ ձեռամբ իմով, նուաստ և անարժան և մեղապարտ անձին իմոյ սուտանուն Յովհաննիսի, վատ սարկաւագի, բայց գրեցաւ ի քաղաքիս, որ կոչի Եկեղեցաց գաւառս, մականունն Եզնկայ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Փրկչիս, ի թուականութեանս հայոց է՞ ու ի ԺԵ (1266), ի հայրապետութեանն տեառն Կոստանդեայ, և ի յարհիւսկոպոսութեանն տեառն Սարգսի Մարհասիայի մեծի, և ի Քրիստոսապսակ իշխանի մերոյ պարոն Յովհաննիսի Տեառն ծառայի իւրաժամանակ կենացն յերկարացի, ամէն: Արդ աղաչեմ և բազմամեղ և անարժան գրողս գորբազնեալ քահանայդ զհայր (...) յիշեայ զհոգևոր հայր իմ զուսուցիչն և զվարդապետն զտէր Յովհաննէս, ի մաքուր և յանբիծ յաղաւթս քո, որ սպանեալ եղև յանաւրինաց սրով զենեալ. ո՞հ դառն տրտմութեան և անմխիթար սգոյ, ընդ նմին յիշեայ զառաջին զուսուցիչն իմ զհայր Յակոբ, և զպատուական հայրն իմ զՇիրին, և զհանգուցեալ մայրն իմ զՍափիրա, և զեղբարքս իմ զԱւետշահ և զՄահնշահ, և զհոգևոր եղբայր իմ և զուսումնակիցն զՍարգիս և զհանգուցեալ մայրն իւր... և մեղաց թողութիւն խնդրեայ ի Տէր, այլ աղաչեմ զքեզ հայր անմեղադիր լինել քեզ ինձ, եթէ սխալանք ինչ կայ ի դմայ, կամ խոշորութեան գրոյս թողութիւն արա ինձ, զի դեռ առաջին գիրն այս է, զի գրեալ է թողէք և թողցի ձեզ»¹:

Բավական բան իմացանք. մոր անունը եղել է Սափիրա, հոր անունը՝ Շիրին, եղբայրներինը՝ Ավետշահ և Մահնշահ, մայրն այդ ժամանակ արդեն վախճանված է եղել, հայրը՝ ողջ: Ս. Մինաս վանքում աշակերտել է Հակոբ վարդապետին: Առաջին ձեռագիրն է եղել, որ արտագրել է:

Ս. Մինասի վանքից հետո ուսումը շարունակել է Արևելյան Հայաստանում, Հաղբատ և Սանահին վանքերի մոտակայքում գտնվող Կայենո ձորի վանքում: Այնտեղ էլ աշակերտել է ականավոր մատենագիր Վարդան Արևելցուն: Ենթադրվում է, թե նա այդ վանքում մնացել է մինչև Վարդանի մահը՝ 1271 թ., ապա՝ հաջորդ տարի վերադարձել է Երզնկա, այն օրերին, երբ այստեղ եղել է ս. Ներսեսի նշխարների հայտնի գյուտը (1273), որին ներկա է եղել, և ամենայն հավանականությամբ, Սարգիս արքեպիսկոպոսի հանձնարարությամբ գրել է այդ գյուտի պատմությունը:

¹ Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 174-175:

Որ իսկապես Հովհաննես Երզնկացին այդ տարիներին ուշադրու-
թյան կենտրոնում է եղել, որպես գիտուն և զարգացած մարդ, երևում
է մի այլ պատասխանատու գործի նրան հանձնարարվելուց՝ դարձյալ
Սարգիս արքեպիսկոպոսի կամ նրա որդու՝ Հովհաննես իշխանի կող-
մից:

Կիլիկիայի հայոց թագավոր Լևոն III-ը, իմանալով ս. Ներսեսի
նշխարների գյուտի լուրը, հրամայել է ի պատիվ այդ իրադարձու-
թյան կառուցել եկեղեցի: Կառուցվել է եկեղեցին և տեղի է ունեցել
հանդիսավոր օծումը:

Ահա այդ հանդիսավոր օրվա համար հատուկ շարական է գրել ոչ
այլ ոք, քան Հովհաննես Երզնկացին: Շարականը առաջին անգամ
երգվել է եկեղեցու օծման առիթով: Դա շատ վերամբարձ, միաժա-
մանակ օրվա վեհությունը խորհրդանշող երկ է, որն սկսվում է բա-
նաստեղծական հետևյալ տողերով.

«Որ գլոյս անձառ շնորհեաց աստուածային քո գիտութեանդ, ծա-
գեցեր յաշխարհս Հայաստանեայց, գրթած հայր երկնաւոր, գրթա ի
մեղացեալքս: Որ ընտրեցեր յորովայնէ զմաքրեալն հոգւով սուրբն
Ներսէս՝ ժառանգեաւ զվիճակն հայրենի, հովուեալ արդարութեամբ
և իրաւամբք...»¹:

Բոլոր հիմքերը կան ենթադրելու, թե Երզնկայում նա եղել է Սար-
գիս արքեպիսկոպոսի մոտիկ մարդկանցից և վայելել է մեծ հարգանք:
Սարգսի ողբերգական մահից հետո էլ (1276) դեռ միառժամանակ
գործել է Երզնկայում: Այդ տարիներին է, որ ս. Գրիգոր Լուսավորիչ
վանքի միաբանները խնդրել են նրան կանոններ գրել իրենց միա-
բանության համար: Գրել է «Կանոնք և սահմանք միաբանութեան
եղբարց, որ աստուածային սիրով միաբանեցան յեղբայրութիւն մի-
մեանց յԵրզնկա» երկը:

1281 թ. մեկնել է Երուսաղեմ, նպատակ ունենալով այնտեղից
անցնել Կիլիկիա, որտեղ արդեն նրան գիտեին և հնարավոր է որ
նամակագրական կապ էլ ունենար:

Նա Կիլիկիայում մնացել է բավական երկար և արժանացել է պա-
լատական մեծ պատիվների: Հակված ենք կարծելու, որ Սարգսի չա-
րանենդ սպանությունից ընդամենը մի քանի տարի հետո կատարված
այս ուղևորությունը հետապնդում էր քաղաքական նպատակներ:
Գուցե և Կիլիկիա էր մեկնել Սարգսի հաջորդի՝ Ներսեսի հատուկ
հանձնարարութեամբ, խնդրելու հայոց Լևոն թագավորից՝ զբաղվելու
իրենց ճակատագրով, մահմեդական տիրակալների հետ բանակցելիս:

¹ Ն. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 178:

Կիլիկիայում Հակոբ Ա Կլայեցի կաթողիկոսը նրան նշանակել է Միս քաղաքում իր հիմնած ուսումնարանի վերակացու, իսկ Լևոն III թագավորը նրան մասնակից է դարձրել երկու որդիների՝ Հեթումի և Թորոսի ասպետական աստիճան ստանալու ճոխ հանդիսություններին, հանձնարարել արտասանել հավուր պատշաճի ճառ: Այդ ճառը նույնպես պահպանվել է և հասել մեզ: Նրա հետ մտերիմ կապեր է պահպանել գահաժառանգ Հեթումը¹:

Կիլիկիայից վերադառնալուց հետո Երզնկայում չի ապրել, թե ի՞նչն է եղել դրա պատճառը՝ հայտնի չէ:

Այսպես թե այնպես Հովհաննես Երզնկացուն կյանքի վերջին տարիներին տեսնում ենք Վասպուրականի Արտազ գավառի ս. Աստվածածնի կամ ս. Թադեի վանքում, որտեղ շատ համերաշխ գործակցել է վանահայր Զաքարիայի հետ:

Տարիներ անց, երբ Կիլիկիայի Օշին թագավորի հրամանով 1317 թ. գումարվել է Աղանայի ժողովը, Հովհաննես Երզնկացին հրավեր է ստացել մասնակցելու այդ ժողովին: Չնայած առաջացած տարիքին՝ մեկնել է Կիլիկիա:

Վերադառնալով Հայաստան, շարունակել է ապրել Արտազում: Դա այն չրջանն էր, երբ լատին քարոզիչներ, թափանցելով հայ իրականություն, գործում էին քողարկված ձևով: Երզնկացին որևէ անպատեհություն չի տեսել նրանց մոտենալու, նրանցից լատիներեն սովորելու մեջ: Այնքան է հմտացել այդ լեզվին, որ թարգմանել է Թովմաս Արվինացու «Աստվածաբանություն» մի մասը:

Հ. Քյուրտյանը չի ընդունում, որ Հովհաննես Երզնկացին է թարգմանել այդ գիրքը, քանի որ ուներ առաջացած տարիք, ութսունն անց պիտի լիներ²: Անշուշտ, սա հիմնավոր փաստարկ չէ: Հայագետներ Ղ. Ալիշանը, Ե. Շահազիրը և ուրիշներ բանասիրական աշխատանքով են զբաղվել 80 տարեկանից հետո նույնպես: Իսկ լատիներենը նա մասամբ էլ կարող էր սովորած լինել Կիլիկիայում ապրելու տարիներին:

Նրա կյանքի այդ տարիներին է, որ մի մեծ երկրաշարժից կործանվել է ս. Թադեի վանքը: Այնտեղ էլ, հավանորեն խոր ծերություն հասակում 1326 թվին վախճանվել է Հովհաննես Երզնկացին:

Հովհաննես Երզնկացի Պրուզն ունեցել է ճոխ գրադարան, որը ցանկացել է նվիրել Կիլիկիայի կաթողիկոսարանին, նկատի ունենալով Հոռոմկայի վանքի անառիկ դիրքը, բայց խոր վշտով լսել է վանքի անկումը ու նրա հարստության առևանգումը:

¹ Ղ. Ալիշան, Հուշիկք հայրենյաց Հայոց, հատ. Բ, Վենետիկ, 1870, էջ 475-476:

² Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 171:

Ինչպես տեսանք, Հովհաննես Երզնկացին ունեցել է իմաստավորված կյանք, որը, սակայն, անցել է բացառապես վանքերի պատերից ներս, հոգևոր և աշխարհիկ բարձր շրջաններում:

Ունեցել է ստեղծագործական բեղուն գործունեություն, գրել է բազմաթիվ երկեր: Դրանց մեջ բացառիկ տեղ է գրավում «Մեկնութիւն քերականին» գործը, որն ունի մտահղացման ու կատարման ուշագրավ պատմություն: Այդ մասին ինքը տվել է բավականաչափ տեղեկություն:

Մեծ գովեստներ շտայելով Հայոց Հակոբ Ա կաթողիկոսին, ասում է թե նա է իրեն հրամայել՝ աշակերտների հետ պատրաստել մի Քերականություն: Եվ որովհետև կաթողիկոսի այդ առաջարկությունը հաճելի է եղել իր համար, համաձայնվել է: Կաթողիկոսը խնդրել է նաև, որ Երզնկացին գրի քերականության մեկնությունը, լրացնի, բացատրի իրենից առաջ նույն բանը կատարած մարդկանց թերի թողածը: Ասում է, թե այդ գործը իրենից առաջ կատարել էր Գրիգոր Մագիստրոսը, որի մեկնությամբ է, որ դասավանդել էին մինչ այդ, ինքն էլ դրանով էր սովորել:

«Այժմ ասեմ թե ինչ էր պակասում նախորդ մեկնություններում և ինչ ավելացրինք մենք, նաև ուզում եմ մի քանի խորհուրդներ տալ ուսումնասերներին, որովհետև իմաստության հմուտ Մագիստրոս իշխանը աշխատել էր այդ բանի վրա, միմյանց միացնելով խոսքերը հետևյալ երեք մեկնիչների՝ Դավիթ Փիլիսոփայի, Մովսես Քերթողի և մի ուրիշ իմաստունի, որի անունը չի հիշատակում... Բայց նա միմյանց չէր խառնել մեկնիչների խոսքերը, և ոչ էլ յուրաքանչյուր մեկնության հարմար ու ճիշտ բառեր էր գրել: ... Ուստի այն հարցերը, որոնց հստակ լուծումը չէր տրված, առիթ էին տալիս մտքերի շփոթության, իսկ այն բաները, որոնք կրկնվում էին, դառնում էին ձանձրալի: Նախադասությունն ու ստորադասությունը տեղին չլինելով՝ դրանց օգտագործումը դառնում էր հոգնեցուցիչ: Մենք ժամանակ հատկացնելով՝ աշխատել էինք հավաքել քերականության մեկնությունները, գտել էինք յուրաքանչյուրի աշխատությունը, առանձին կատարված կամ համախմբված մի գրքի մեջ, որի հին օրինակները ուսումնասեր Պարոն Հովհաննեսը՝ մեծապատիվ տեր Սարգսի որդին, գտել էր Երզնկա մայրաքաղաքի ինչ որ տեղում: Դրանց մեջ էին մեկնությունները Դավիթ Փիլիսոփայի, Մովսես Քերթողի, և երեք այլ մեկնիչների, որոնց անունը չի հիշված. այնտեղ էր նաև Բարսեղի մեկնությունը: Դերջանի վանքում էլ գտա Համամ Արևելցի վարդապետի պատմությունը: Որոշ նյութեր էլ քաղեցի Ընդատակեսի դա-

սագրքից: Այս մեկնիչների գրքերից, դեսից դենից խոսքի լուծումով գրադված մեր իմաստուններից, երբեմն էլ այլ իմաստասիրական գրքերից անհրաժեշտ նյութեր քաղելով, իրենց համագոր խոսքի մոտը դրինք ու այս բոլորից կազմեցինք սույն մեկնությունը... Եվ այսպես, ավարտելով մեր նպատակադրած աշխատանքը, այն ընծայեցինք մեր մորը՝ սուրբ եկեղեցուն, հնարավորություն ստեղծեցինք որ ուսանող պատանիները օգտվեն նրանից»¹:

Այս ընդարձակ բացատրությունը ուշագրավ է շատ կողմերից: Նախ՝ աչքի է ընկնում Երզնկացու գիտական պատասխանատվության խոր զգացողությունը: Ինչպես Պատմահայր Մովսես Սորենացին իր «Հայոց պատմության» սկզբում մեծ բարեխղճությունամբ ծանոթացնում է, թե իրենից առաջ ինչ է կատարվել և ինչ աղբյուրներ է օգտագործել, Երզնկացին էլ մանրամասնորեն թվարկում է ոչ միայն իր օգտագործած գրականությունը, այլև ցույց է տալիս նրանց թերությունները, նշում այն նորը, որ իրենն է: Նրա թվարկումից երևում է, թե որքան շատ աղբյուրներ է օգտագործել, գուցե և օտար լեզուներով, մի բան, որ բացառիկ երևույթ էր այդ դարերում:

Գարձյալ պատասխանատվության գիտակցությամբ պիտի բացատրել այն փաստը, որ հաշվի առնելով տարբեր դասի աշակերտների կրթական մակարդակը, տրամադրելի ժամանակը, նա իր մեկնությունը կազմել է երկու տարբերակով, մեկը ընդարձակ, մյուսը՝ համառոտ: Առաջինը նա շարադրել է Սեպուհ լեռան վանքում, իր աշակերտներին սովորեցնելու համար: Ապա նա կրկին անդրադարձել է այդ նյութին Կիլիկիայում: Գրել է ավելի ընդարձակ տարբերակը, որի առաջաբանում ի միջի այլոց ուշագրավ տողեր է նվիրել Հեթում II թագավորին. «Հայոց աստվածասեր Հեթում թագավորը, որդին բարեպաշտ Լևոնի, որդին՝ իմաստուն Հեթում արքայի և սուրբ թագուհի Զաբելի, որն էլ դուստրն էր առաջավոր պսակավոր Լևոնի, Ստեփանի որդու, Լևոնի որդու, Կոստանդինի որդու, սա էլ Ռուբեն մեծ իշխանի որդու, սերած երկու թագավորական ցեղերից՝ Բագրատունիներից և Արծրունիներից...»²:

Կիլիկյան թագավորությունից ամբողջ տոհմագրությունը այսպես թվարկելուց հետո Հովհաննես Երզնկացին վերամբարձ մակղիրներով հյուսում է Հեթումի գովքը, նրան համարում «բարեպաշտության բողբոջ», «գարնանային ծաղիկ», «սպեղանի և դեղ ամոքիչ», «ուս-

¹ Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, стр. LXXXVII—XC.

² Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, Զեռագիր № 2266, էջ 195 բ—196 ա:

յալ մարդկանց հարգող ու զնահատող», «ավետարեր աստղ»: Դրա համար էլ, եզրակացնում է Հովհաննես Երզնկացին, իր այդ գիրքը ձոնում է «Բիւր բարեաց պարտականս, խոհեմամիտ և իմաստութեան պտուղ արքային»¹:

Ընդարձակ ներկայացրեցինք Հովհաննես Երզնկացու լեզվաբանական աշխատությունների ստեղծագործական պատմությունը, որովհետև այդ աշխատությունը համարվում է անկյունաքար հայ լեզվաբանության և ունեցել է համազգային նշանակություն: Չենք խոսելու աշխատության լեզվաբանական արժանիքների մասին, դուրս համարելով մեր նպատակից, բավականանանք այն զնահատականով, որ տալիս է Երզնկացու այս նշանավոր գրքին ակադեմիկոս է. Աղայանը. «Այսպիսով, ահա, նրա գործը դառնում է իսկապես իրենից առաջ եղած բոլոր քերականական գործերի հանրագումարը և, միաժամանակ, հետագայի այդ կարգի աշխատությունների հիմնական աղբյուրը հանդիսանում. սակայն Երզնկացու աշխատությունն արժեքավոր է ոչ միայն դրանով, այլև այն բանով, որ նա գրեթե միակ վստահելի աղբյուրն է իր օգտագործած աղբյուրների՝ մեզ հասած ձեռագրերի սրբագրման համար, մանավանդ Մագիստրոսի մեկնությունների համեմատական օգտագործմամբ. նրա վկայությունները վրստահելի և կողմնորոշիչ են դառնում հենց այն բանով, որ յուրաքանչյուր վկայության դիմաց հիշված է հեղինակը. իսկ այդ չափազանց մեծ արժեք է տալիս նրա գործին նաև բանասիրական տեսակետից»²:

Հովհաննես Երզնկացու «Հավաքումն մեկնությունների քերականին» նշանավոր աշխատությունը միայն լեզվաբանական, քերականական հարցեր չէ, որ շոշափում է: Այնտեղ խոսվում է գրականագիտական, գեղագիտական, երաժշտական և այլ խնդիրների մասին: Տրվում են սահմանումներ, թե ինչ բան է տաղերգությունը, ողբերգությունը, դյուցազներգությունը, կատակերգությունը, և գրական այլ ժանրեր, այս բոլորի համար բերելով օրինակներ անտիկ հեղինակներից, նաև Հոմերոսի «Իլիականից» ու «Ոդիսականից»:

Երզնկացին բացատրում է երաժշտության թողած ազդեցությունը մարդու հոգու և մարմնի վրա, խոսում միջնադարյան Հայաստանում երաժշտությամբ հիվանդություններ բուժելու փորձի մասին: Նա երաժշտությունը բաժանում է երկու կարգի՝ «աստվածային», որ կատարվում է սրբատեղիներում, եկեղեցիներում, «մարդկային», որ կատարվում է «ուրախական» հանդեսներում, խնջույքներում:

¹ Մաչողի անվ. Մատենադարան, Ձեռագիր № 2266, էջ 196 բ:

² Է. Աղայան, Հայ լեզվաբանության պատմություն, Հատ. 1, Երևան, 1958, էջ 84:

Երգնկացին մի ամբողջ ուսմունք է ստեղծել երաժշտի գիտակցութեան մեջ ծագող «անմարմին» ելևէջների (ինտոնացիաների) ու կատարման ընթացքում մարմնավորող «մեծ և փոքր», «ծանր ու թեթև», «սուր և բութ», «սուղ և երկար» և այլ ձայների մասին¹:

Նա միայն երաժշտական տեսաբան չի եղել, այլև ստեղծագործող և կատարող: Գրել է կրոնական, աշխարհիկ բովանդակութեան տաղեր, քառյակներ, ողբեր, շարականներ, Հորինել դրանց եղանակները: Շարականներ է գրել Գրիգոր Լուսավորչի, Ներսես Մեծի հիշատակին:

Նրա հորինած շարականները միայն սովորական աղոթքներ, Աստծու փառաբանություններ չեն, այլ արտահայտում են հայրենասիրական գաղափարներ, մարդու ներաշխարհի հույզերը արտահայտող գեղեցիկ պատկերներ, հեռու են խրթնաբանությունից, դժվարընկալի համեմատություններից, պարզ են իրենց լեզվով, արտահայտչամիջոցներով:

Երգնկացուն վերագրվել են արձակ և չափածո մի շարք երկեր, խրատական տաղեր, մեկնություններ: Դրանց մանրամասն անդրադառնալը դուրս է մեր ծրագրից, մանավանդ որ այդ բանը կատարել են Ա. Սրապյանը, Հովհաննես Երգնկացուն նվիրված մենագրական հետազոտությունում² և Է. Բաղդասարյանը՝ Երգնկացու խրատական գործերի հրատարակությամբ³ ներածական ընդարձակ հոդվածներով:

Ուզում ենք անդրադառնալ մի կարևոր հարցի՝ Երգնկացուն վերաբերվող սիրային տաղերին, մասնավորապես «Այս Ինչ կրակ էր» սկզբնատողով սկսվող գործին:

Մեզնից առաջ Հ. Քյուրտյանը պաշտպանել է այն ճիշտ տեսակետը, թե Հովհաննես Երգնկացին (Պլուզը) սիրային բանաստեղծություններ չի գրել: «Այդպիսի վերագրում այս գուտ կրոնավոր հայ գիտնականին, ըստ իս բացառիկ երևակայության արդյունք կրնա ըլլալ»⁴:

Հ. Քյուրտյանը ուշադրություն է դարձնում թե գաղափարական՝ սիրային կողմի վրա, թե լեզվական աստղաձի:

Բանասերի առաջին նկատառումը կարող ենք վերապահությունը ընդունել, բայց երկրորդը՝ անվարան:

¹ «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հատ. 6, Երևան, 1980, էջ 560:

² Ա. Սրապյան, Հովհաննես Երգնկացի. ուսումնասիրություն և բնագրեր, Երևան, 1958:

³ Է. Բաղդասարյան, Հովհաննես Երգնկացին և նրա խրատական արձակը, Երևան, 1977:

⁴ Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 223:

Սոսանք «Այս ինչ կրակ էր» չքննող բանաստեղծություն մասին:

Ա. Սրապյանը «Հովհաննես Երզնկացի» գրքում ոչ միայն տեքստային բաժնում է գետեղել այդ բանաստեղծությունը, այլև ներածական Հոդվածում գրել է. «Այս տաղը, որ միջնադարյան Հայ բանաստեղծության մեջ մեզ Հայտնի առաջին սիրային քերթվածն է, առաջին անգամն էլ մեր պոեզիայում ցույց է տալիս սիրո ամենագոր, անհաղթելի ուժը: Սերը հաղթահարում է ամեն մի արգելք, ամեն խոչընդոտ, նույնիսկ կրոն, հավատ ու ազգություն: ... Տաղը միաժամանակ երևան է բերում հեղինակի մեծ վարպետությունը, պատմելու բարձր արվեստը, նկարագրելու շնորհքն ու աշխույժ, ութմիկ ոճը»¹:

Արդարև այդ գործը բացառիկ երևույթ է մեր միջնադարյան չափածո գրականության մեջ, և եթե իսկապես ապացուցվի, որ գրվել է 13-րդ դարում, կարելի է համարել այդ դարի մարգարիտը: Բայց արդյո՞ք հնարավոր պիտի լինի այդ բանն ապացուցել:

Մենք համամիտ ենք Քյուրտյանի այն կարծիքին, թե այդ երգը Հովհաննես Երզնկացի Պուգիրնը չէ, այլ մի այլ Հովհաննես Երզնկացու: Կարծում ենք նաև, որ չի կարող ավելի վաղ գրված լինել, քան 15-րդ դարը, գուցե և 16-րդ դարը:

Փաստարկենք մեր տեսակետը, չկրկնելով Քյուրտյանին:

Բանաստեղծությունը մեզ հասել է չորս տարբեր ձեռագրերում, որոնցից ամենահինը արտագրված է 1695 թվականին: Կնչանակի 17-րդ դարի վերջերին, ընդհուպ 18-րդ դարի չեմին: Մյուս երեքը ավելի ուշ շրջանի արտագրություններ են: Ուրեմն մոտ 400 տարվա մի ժամանակաշրջան է բաժանում Հովհաննես Երզնկացու ապրած օրերից:

Եթե անգամ Երզնկացի Պուգը գրած լիներ, այդ չորս հարյուր տարիների ընթացքում պետք է որ գործը կրած լիներ մեծ փոփոխություններ, մանավանդ որ այն երգվել է, և երգողներից յուրաքանչյուրը կարող էր ըստ իր ճաշակի փոխել բառեր, նախադասություններ, անգամ անուններ: Բայց ինչո՞ւ մտածել թե Հովհաննես Պուգ Երզնկացին է գրել ու փոփոխությունների է ենթարկվել և չմտածել թե չորս հարյուր տարիների ընթացքում կարող էր մի ուրիշ Հովհաննես Երզնկացի հանդես գար, մանավանդ որ Հովհաննես անունը ամենից շատ տարածված անուններից է: Իսկ արտագրողները հեշտությունամբ կարող էին սխալմամբ այն վերագրել նշանավոր Հովհաննես Երզնկացուն:

¹ Ա. Սրապյան, Հովհաննես Երզնկացի, էջ 114-115:

Միջնադարյան տաղերգուների մասին գրողներից և ոչ մեկը՝ Ղ. Արիչան, Գ. Զարպհանայան, մեր օրերում Ա. Չոպանյան, Մ. Աբեղյան այդ բանաստեղծությունը չեն վերագրել Հովհաննես Երզնկացուն, մանավանդ, որ Աբեղյանը քննություն է առել Երզնկացու շատ ապելի երկրորդական գործերը և չէր կարող մոռացություն տալ նման մի գոհար:

Առաջինը պրոֆ. Մ. Մկրչյանն է, որ 1938 թ. հրատարակած «13–18–րդ դարերի Հայ աշխարհիկ գրականություն» ժողովածուում բանաստեղծությունը վերագրել է Հովհաննես Երզնկացուն, հետևելով Կ. Կոստանյանցի սխալին, մինչդեռ հայտնի է, որ Կոստանյանցի ժողովածուները գիտական նպատակ չեն հետապնդել և նման թյուրիմացություններ որքան ասեք՝ պարունակում են:

Մենք ուզում ենք այդ բանաստեղծությունը Հովհաննես Պլուզ Երզնկացունը չլինելը փաստարկել այլ տեսանկյունից, որի վրա մեր բանասերները զարմանալիորեն ուշադրություն չեն դարձրել: Մեզ զբաղեցնելու է հիշյալ երկի թուրքերեն նախադասությունների լեզուն:

Նախ ասենք, որ 13–րդ դարում թուրքերենի ազդեցություն չի նկատվում Հայ մատենագրության մեջ: Նկատվում է, այն էլ բավականաչափ ուժեղ, պարսկերենի, արաբերենի ազդեցությունը: Այդ երկու լեզուներն էլ հետագա դարերում է, որ ազդեցին թուրքերենի վրա, աստիճանաբար անճանաչելի դարձնելով բուն թուրք–թաթարական միջուկը: Այժմ օսմաներեն կոչվող թուրքերենը ամբողջովին առյցված էր արաբերենով:

Կոստանյանցի Երզնկացու 24 բանաստեղծություններում գտնում ենք հարյուրից ավելի արաբերեն և պարսկերեն բառեր, բայց և ոչ մեկ թուրքերեն բառ: Մինչդեռ մեզ զբաղեցնող բանաստեղծությունում կան ամբողջական նախադասություններ, տողեր, այն էլ ոչ թե 13–րդ և 14–րդ դարերի թաթարերենով գրված, այլ՝ 17–18–րդ դարերի ժողովրդական թուրքերենով, որն անհամեմատ զերծ էր արաբական ազդեցությունից: Օրինակ՝ Հայ տղան ասում է մոլլայի աղջկան.

Սէն միւսիրման, մոլլայ դրզի,
Պէն Յովհաննէս քէշիչ օլլի,
Որնձորդ է յիս ի՞նչ բան ունի:

Թուրք աղջիկը պատասխանում է

**Եօրու, եօրու, կեաւուր օղլի,
Կէօթիւր պիզտէն մուհալ սօզի,
Սէն Յովհաննէս, քէշիչ օղլի,
Պէն միսիւրման մոլլա դըզի,
Ջիրար սիրենք խօշ կու լինի¹:**

Սրանք ամենապարզ թուրքերենով, այն էլ ժողովրդական լեզվով գրված նախադասութիւններ են, հասկանալի բոլորին, նաև այժմ: Հետո ուշադրութիւն է գրավում զուտ թուրքերեն բառերի առատութիւնն ամբողջ բանաստեղծութեան մեջ, մի բան, որ պակասում է Հովհաննէս Երզնկացու չափածո մյուս գործերում, անգամ աշխարհիկ բովանդակութիւն ունեցողներում:

Բացառված է այն կարծիքը, թե այս ստեղծագործութիւնը Հովհաննէս Երզնկացունն է:

Ոմանք էլ այն վերագրել են Հովհաննէս Թլկուրանցուն, որը նույնպես թուրքերեն բանաստեղծութիւններ է գրել: Նախ ասենք որ Թլկուրանցին ապրել է 15-րդ դարում, մոտ 200 տարի Երզնկացուց հետո, ուրեմն նրա թուրքերենը ավելի մոտ պիտի լիներ օսմաներենին, մինչդեռ միանգամայն հակառակն է: Ահա մի քաոյակ՝

**Ղարատիր դաշարի խումար.
Իւզու կուլուստանլու դէմէր:
Այ դօնճա կուլլէրինկ կէնճի.
Էյլէտինկ պենի գարընճի²:**

Ով թուրքերեն լեզվի տարրական ծանոթութիւնն ունի, իսկույն կնկատի, որ Թլկուրանցու և Երզնկացու թուրքերենների մեջ սարու ձոր կա: Թլկուրանցունը թաթարերեն է, Երզնկացունը նոր, հասկանալի օսմաներեն: Թուրքերեն բառերն էլ Թլկուրանցու մոտ օգտագործված են հին թուրքերենի առողանութեամբ:

Բայց այս չի նշանակում, թե Երզնկացին չափածո երկեր, այն էլ աշխարհիկ բովանդակութեամբ, չի գրել: Գրել է: Մեր կարծիքով դրանց թիվը 15-ից չի անցնում: Հիշենք մի քանիսը՝ առաջին տողերով. «Օրհնեալ է Աստուծոյ անունն», «Յամենայն մեղաց ի զատ», «Ազամայ որդիք ամեն», «Մեր Տէրն ի դրախտն երեկ» և այլն:

¹ Ա. Սրապյան, Հովհաննէս Երզնկացի, էջ 164-165:

² Հովհաննէս Թլկուրանցի, Տաղեր, Երևան, 1960, էջ 219:

Ոչ մի կասկած չկա, որ սրանք Հովհաննես Երզնկացի Պլուզիներն են. այդ բանը երևում է թե՛ նրանց բարձրացրած խրատական գաղափարախոսությունները և թե՛ լեզվով, որ շատ է տարբեր «Այս ի՛նչ կրակ էր» հայտնի գործից:

«Այս ի՛նչ կրակ է» երկը ուրիշի գործ է: Այդ ոտանավորը հատուկ քննությունն նյութ է դարձրել նաև Ա. Մնացականյանը և ցույց տվել նրա բազմաթիվ տարբերակները արտագրված վերջին մի քանի հարյուր տարիների ընթացքում:

Մինչև այստեղ մենք խոսեցինք Հովհաննես Երզնկացու լեզվաբանական, գեղարվեստական երկերի մասին, բայց նա զբաղվել է նաև ճշգրիտ գիտություններով՝ տիեզերագիտություն, բժշկություն, դեղագործություն, որոնցում առավել հստակ հանդես է եկել նրա փիլիսոփայական գաղափարախոսությունը, աշխարհընկալման միտումը:

Նրա երկերի մեջ կարևոր տեղ է գրավում «Բանք յաղագս երկնային շարժմանց» ճառը: Գրել է Կիլիկիայից վերադառնալուց հետո, Թիֆլիսում: Դարձյալ Թիֆլիսում գրել է 1000 տողանոց չափածո մի երկ նույն նյութի շուրջ: Այս երկու երկերը միասին լույս են տեսել 1792 թվականին, ընդարձակ մի վերնագրով, որտեղ խոսվում է նաև դրանք գրի առնելու հանգամանքների մասին¹:

Թե այս աշխատությունում և թե մեր արդեն քննության առած Քերականությունում ու այլ գործերում նա զարգացրել է իր փիլիսոփայական հայացքները աշխարհի ստեղծման, մարդու և տիեզերքի կապի, հոգևոր և մարմնական գոյի ու բազմաթիվ այլ հարցերի մասին:

Նա միանգամայն գիտական բացատրություններ է տվել երկնային մարմինների, բնական երևույթների, Արկտիկայի, բևեռի, օր ու գիշերվա վեցամսյա տևողության և այլ հարցերի մասին, այդ թվում՝ մարդու և բնության փոխհարաբերության:

Նա, օրինակ, մարդու ուղեղը համարում է մտածողության և զգացողության կենտրոնը, հոգեկան երևույթները բացատրում է մարմնում կատարվող նյութական փոփոխություններով, արտաքին ազդեցություններով:

Ըստ նրա նյութը երբեք չի ոչնչանում, փոխում է միայն իր գոյածրը, տեսակը: Մահը ոչ թե հոգու բացակայությունն է մարմնից, այլ մարմնի նյութի քայքայումը: Նա գտնում է, որ կյանքի և գոյու-

¹ Հովհաննես Երզնկացի, Վիպասանություն գերկնային մարմնոց շարժմանէ, Նոր Նախիջևան, 1792:

Թյան հիմքը շարժումն է, միտքը խոսքան հողի է նման «որ ինչ սերմանես՝ դայն պտղաբերես»¹:

«Հովհաննես Երզնկացին Հայ միջնադարյան գրականության զարթոնքի, գիտությունների և արվեստների վերածնունդի արտահայտությունն է», - իրավամբ ասված է «Հայկական սովետական հանրագիտարանում»:

3. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ ԾՈՐԾՈՐԵՑԻ

Մինչև վերջին տասնամյակներն այս նշանավոր գործիչը չփոթվել էր Հովհաննես Երզնկացի Պուլգի հետ: Թյուրիմացությունը գալիս էր 17-րդ դարից: Նրանց ստեղծագործությունների գրիչները սխալմամբ միացրել են այդ երկու անունները այն պարզ պատճառով, որ երկուսն էլ եղել են Արտազի Ծործոր վանքում, երկուսն էլ երզնկացի են, երկուսն էլ տաղեր են հորինել:

Կասկածողներ, թե Պուլգն ու Ծործորեցին կարող էին տարբեր անձնավորություններ լինել՝ նշմարվել են 19-րդ դարի վերջերից: Ղ. Ալիշանը թեև նրանց համարել է նույն անձնավորությունը, սակայն հայտնել է տարակուսանք:

Առաջինը այդ խնդիրը մանրակրկիտ քննության է ենթարկել Հ. Քյուրտյանը «Երիզա» աշխատության մեջ և անառարկելի փաստերով ապացուցել է թե դրանք տարբեր մարդիկ են, տարբեր թե՛ ոճով, գրելակերպով, գրական նախասիրություններով և թե՛ զարգացման աստիճանով²:

Հ. Քյուրտյանին հետևել է Ա. Սրապյանը:

Արդ՝ ո՞վ է այս Հովհաննեսը, որ եղել է փրկիստիա, մեկնիչ, թարգմանիչ, գրող: Ծնված պետք է լինի Երզնկայում կամ նրա գյուղերից մեկում, մոտավորապես 1270-ական թվականներին: Եղբորորդին է Կիրակոս Երզնկացու: Նախնական կրթությունն ստացել է Եկեղյաց գավառի վանքերից մեկում, ապա ուսումը շարունակել է Գլաձորի Համալսարանում: Գլաձորից էլ մեկնել է Արտազ, գործել Ծործորի վանքում, որի համար էլ, ըստ երևույթին, կոչվել է Ծործորեցի: Աշակերտել է Եսայի Նչեցուն:

Ենթադրվում է, որ թաղվել է Հաղբատի վանքում:

¹ Հովհաննես Երզնկացու փրկիստիայական հայացքների մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Գրիգորյան, Հովհաննես Երզնկացու փրկիստիայական հայացքները, Երևան, 1962:

² Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 236 և հտ.:

Նրա անվան Հիշատակությանը առաջին անգամ հանդիպում ենք 1302 թ. Թեղենյաց վանքում Եսայի Նչեցու համար արտագրված Ներսես Լամբրոնացու «Սաղմոսաց մեկնություն» հիշատակարանում, որտեղ ասված է. «Յովհաննէս անուն, որ էր ի հոչակաւոր քաղաքէն Եղնկայ կոչեցեալ»¹: Այդ ձեռագրի կեսը ինքն է գրել, կեսը՝ Վարդան գրիչը:

Գլխավորի վանքում էր նա 1302 թվից: Կան փաստեր, որ նա 1312 թվին Արտագում գրադվել է գրչությունը և կրթական գործածությունը: Քյուրտյանը նրան է վերագրում Ղ. Ալիշանի հիշատակած մի ճառը, որի խորագիրն է «Յովհաննէս վարդապետի Ծործորեցոյն արարեալ ի բանէ Եսայեայ որ ասէ Հոգի տեառն ի վերայ իմ»²:

Ունեցել է հասարակական, քաղաքական եռուն գործունեություն: Նպաստել է կաթողիկոսության տարածմանը Հայաստանում, մասնակցել է 1317 թ. Ադանայում գումարված միաբարակական ժողովին:

Գրել է մեկնություններ, քարոզներ, չափածո երկեր, փիլիսոփայական թղթեր: Հորինել է «Համառօտ տեսութիւն քերականին» խորագրով մի երկ, հավանաբար որպես ուսումնական ձեռնարկ:

Նրա գրած Մատթեոսի Ավետարանի մեկնություն հիշատակարանում կարդում ենք. «Ապիկար ոգիս Յովհաննէս Եղնկայեցի, սպասաւոր բանի, բնակեալ ի վիճակ սուրբ Առաքելոյն Թաղէոսի ի վանս Ծործորու կոչեցեալ... եղև գրութիւն սորա ի թիւ մարդեղութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի ՌՅԺԶ (1316)»³:

Նույն այդ տարում նա գրի է առել Մխիթար Գոչի 28 առակները: 1318 թվականին էլ արտագրել է մի Աստուածաշունչ՝ Նչեցու համար: Հ. Քյուրտյանը նրան է վերագրում Թովմա Աքվինացու «Աստվածաբանություն» թարգմանությունը:

Քյուրտյանը կասկածում է, թե նրա արտագրած վերոհիշյալ առակները պատկանում են Մխիթար Գոչին: Հնարավոր է, որ ինքը գրի առած լինի՝ ըստ իր լսածների, մանավանդ որ Ծործորեցին իր ժողովածուի ոչ սկզբում և ոչ էլ վերջում չի հիշատակում Մխիթար Գոչի անունը, մի բան, որ պարտադիր կերպով կիրառվում էր նման դեպքերում:

Վենետիկի Մխիթարյաններն էլ, լույս ընծայելով Գոչի առակները, դրանք չեն մտցրել իրենց ժողովածուի մեջ և առաջին անգամ Ն. Մառն է որ Գոչին է վերագրել հիշյալ առակները: Մառնի հետևել

¹ Լ. Ս. Սաչիկյան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 6:

² Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 240:

³ Նույն տեղում, էջ 238-239:

է Մ. Աբեղյանը, որին չի զբաղեցրել առակաների հեղինակային պատկանելության հարցը:

Երզնկացու արտագրած ժողովածուի հիշատակարանի որոշ մըտքերը ավելի են խորացնում կասկածը: Այնտեղ ոչ միայն Գոչի անունը չի հիշատակվում, որպես առակաների հեղինակ, այլ ուղղակի ասված է. «Եւ այս առակք ստեղծականք աւարտեցան ի փառս Քրիստոսի... զվերջացեալ ի բարի գործոց զտարտամ գրիչս զՅովհաննէս ծանօթ բանի և տեղեալ Եզնկացի, իսկ այժմ Ծործորեցի, աղաչեմ չմոռանալ ի բարիս զիս և զիմն ամենայն, ի թուին փրկչին ՌՅԺԶ (1316)»¹:

Եթե հաստատվի, որ Հովհաննէս Երզնկացի Ծործորեցու կազմած ժողովածուի առակաները Գոչինը չեն, ապա միջնադարյան հայ առակագիրների թիվը բարձրանում է երեքի՝ Վարդան Այգեկցի, Մխիթար Գոչ, Հովհաննէս Երզնկացի Ծործորեցի:

Այստեղից կարող ենք համարձակ մի քայլ անել և Ծործորեցուն վերագրել սիրային այն բանաստեղծությունները, որոնք սխալմամբ վերագրվել են Հովհաննէս Երզնկացի Պյուզին: Խոսքը չի վերաբերում միայն «Այս ինչ կրակ էր» բառերով սկսվող գործին, որը գրված է հետագայում:

Այդպիսի բանաստեղծություն ենք համարում, օրինակ, «Երկունս ի մէկ տեղ բերած» բառերով սկսվող գործը, որը պարզապես նըվիրված է հոգու և մարմնի պայքարին, մարմնականի, այսինքն՝ աշխարհիկի այնքան ակնհայտնի նախապատվությունամբ, որ երեք չէր կարող նման բան գրել հայ եկեղեցու բարձրաստիճան մի պաշտոնյա:

Հրաշալի այս բանաստեղծությունը բերում ենք ամբողջությամբ, որպեսզի ընթերցողը գաղափար կազմի նրանում արտահայտված աշխարհիկի խոր զգացողություն մասին:

Երկունս ի մէկ տեղ բերած, գերթ ընկեր կասեն թե պահէ,
Ու չորս բընութիւն օտար հետ իրաց կասեն թէ սազէ.
Հինգ դուռն է ի բաց թողած, զայդ ամուր կասեն թէ փակէ,
Զիս հոգան ի յայտոց միջին, գերթ կըրակ ըզմոմն կու հալէ:
Զերկուսս ընկեր ո՞նց պահեմ, մեկըս՝ հող, մէկըս հողի է.
Հոգիս թէ ի վեր քարչէ, հողըս ծանր ի վայր կու հակէ,
Վախեմ թէ հողոյս լըսեմ նա հողոյս լոյսն պակասէ,
Ու հետ հողոյն ո՞վ թըռչի, երբ նորա տունըն հեռի է:
Զայս չորս յիրար ո՞նց սազեմ. ամէն մէկ յինքըն կու քաչէ,
Զոր հողըս խուչկիկ առնէ, ջուրըս գէջ կու ցըրտացնէ,

¹ Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 239:

*Քամին զիս յերերք ունի, կըրակին բոցըն կու վառէ.
Ընցաուն սիրելի չարկամ մէկտեղ ո՞վ իսկի տեսել է:
Հինգ դուռն է ի բաց թողած, թէ՛ փակէ, որ գող չըմտնէ,
Այս բերդս է գանձով ի լի ու հազար չարկամ կու մըտնէ,
Զչարկամս ես ի յիս ունիմ, որ գըրուիս գամէն կու քակէ,
Զթագաւորս որ ի ներս նըստիլ, նա սա այլ գողըն կու խարէ:
Խելօքին հարցուկս եղան, թե զպատճառն ո՞վ իսկի գիտէ,
Աստուած է՞ր հոգի ստեղծել ւ ի հողոյ մարմին կապել է,
Կարծես վասն այնոր արար, թէ ի վեր քարչել զնա կարէ,
Կամ զհոգին ի մէջ մարմնոյն քան զխալաս ոսկի նա զուգէ՞¹:*

Այս երգի յուրաքանչյուր տողը ըմբոստացում է գիտնական Հովհաննես Երզնկացու (Պլուզի) գաղափարների ու նրա որդեգրած ոճի դեմ: Նա այդպիսի ոտանավոր չէր կարող գրել ո՛չ երիտասարդ հասակում և ո՛չ էլ ծերության:

Այսպես թե այնպես Հովհաննես Երզնկացի Ծործորեցին դեռ ամենից քիչ ուսումնասիրված հեղինակներից է և ապագա հետազոտողները կարող են բացահայտել նրա ստեղծագործական կյանքի մուխ էջերը, ամբողջացնելով նաև նրա կենսագրությունը:

Ի դեպ՝ բնութագրական է, որ իր գրեթե բոլոր հիշատակարաններում Հովհաննես Երզնկացի Ծործորեցին ի տարբերություն Պլուզի, չարունակ հիշեցնում է, թե հետագայում են նրան Ծործորեցի կոչել, «Զոր այժմ Ծործորեցի գրեն» նախադասությամբ:

4. ԿԻՐԱԿՈՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ

Այս Երզնկացին չունի նախորդների կշիռը և նրա տեղն էլ Երզնկայի մտավոր զարթոնքի մեջ ավելի համեստ է: Այդ է պատճառը, որ անունը քիչ է հղումվել մեր բանասիրություն մեջ:

Կիրակոս Երզնկացին եղել է հիմնականում կրթական գործիչ, գրիչ: Մատենագրական վաստակը նշանակալից չէ, թեև գրել է մեկնություններ, չարականներ, խրատական գործեր, զբաղվել է երաժշտությամբ, հորինել չարականների եղանակներ:

Միջնադարի մշակութային կյանքում կրթական գործիչները նվազ դեր չեն կատարել մատենագիրներից: Մանավանդ որ նա չի եղել սովորական դաստիարակ, այլ ականավոր մանկավարժ, ստեղծել է ուսուցման իր ուրույն մեթոդները, որոնք չարադրել է խրատական

¹ Ա. Սրապյան, Հովհաննես Երզնկացի, էջ 161-162:

ճառերում և իր պատրաստած փրիստփայական, գրականագիտական, մանկավարժական ձեռնարկներում: Աճեցրել է բազմաթիվ աշակերտներ, որոնք ունեցել են գրչագրական, կրթական գործունեություն:

Նրա ականավոր մանկավարժ լինելու փաստը երևում է Թորոս Ծաղկողի կողմից 14-րդ դարում հորինված գեղեցիկ նկարից, որտեղ տեսնում ենք Կիրակոս Երզնկացուն՝ ուսուցանողի գահի վրա հանդիսավոր նստած, առաջը՝ նրա աշակերտները, որոնցից մեկը, բաց արած գիրքը՝ ընթերցում է դասը:

Ծնված պետք է լինի Հովհաննես Երզնկացիներից ավելի ուշ, բայց նույն դարում, հավանաբար 1270-ական թվականներին, Երզնկայի գյուղերից Ազրակում:

Որտե՞ղ է սովորել՝ որոշակի չգիտենք: Ենթադրվում է, որ նախնական կրթությունն ստացել է Եկեղյաց գավառի վանքերից մեկում, ապա սովորել Գլաձորի համալսարանում, Ծործորեցու հետ միասին:

Կիրակոս Երզնկացու անունը առաջին անգամ հիշատակված ենք գտնում 1310 թ. մի ձեռագրում որպես ձեռագրի ստացող և գրիչ վարդապետ: Ուրեմն պետք է որ երեսուն տարեկանին մոտ մարդ լիներ:

1324 թ. եղել է Երզնկայում:

Դիոնիսիոս Արիսպագացու ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Ձերջանիկ բարունին զԿիրակոս զստացող գրոցս յիշեսջիք ի Տէր և զծնաւզան իւր, և զբազմամեղ գրաւդս հանդերձ իմով... ի վանքս որ Կայիփոսի կոչի և խիստ անչափ ձին կու կուտի, բազում որոտալով քամի, կուտա քան զծով ու ալի, ձեղ է խիստ յայտնի»¹:

Ուրեմն այդ տարիներին Կիրակոս Երզնկացին Կայիփոսի վանքում ունեցել է կրթական գործունեություն: Երևի այնտեղ էլ սովորել է և դարձել վարդապետ: Հնարավոր է նաև, որ այլ վանքում ստանար կրթությունը, հետո գար Կայիփոս: Այսպես թե այնպես համարվել է բարունապետ, որ տրվում էր կրթական երկարամյա գործունեություն ունեցողներին:

Իսկ որ նա իսկապես Երզնկայի վանքերում աչքի ընկնող վարդապետ, կրթական գործիչ է եղել, երևում է այն փաստից, որ դրանից ընդամենը մի քանի տարի անց 1328 թվին նրան գտնում ենք Երկանի վանքում, ինչպես երևում է Մխիթար Երզնկացու արտագրած Աստվածաչնչի հիշատակարանից: Այստեղ արդեն համարվում է «Հոչակավոր վարդապետ», «արժանաւորն ամենայն գովեստի և յիշման»:

¹ Հ. Քյուրայան, Երիզա, էջ 229:

Միայն հարգանքի սովորական արտահայտություն համարել այդ մակդիրները՝ ճիշտ չի լինի: Ամենայն իրավամբ կարող ենք ասել, որ Կիրակոս Երզնկացին մասնավորապես 14-րդ դարի առաջին տասնամյակներում Երզնկայի գավառում, եղել է ճանաչված կրթական գործիչ և ըստ երևույթին ժամանակի ամենից հռչակված վանքերը, ինչպիսիք էին Կայիփոսն ու Երկանի վանքերը, միայնաց ձեռքից են լայլ նրան՝ իրենց կրթական կշիռը բարձրացնելու ազնիվ ձգտումով:

Այժմ Սպահանում պահվող մի ձեռագրի հիշատակարանից իմանում ենք, որ Կիրակոս Երզնկացին 1330 թ. գտնվել է Պարսկաստանում: Թե ինչ գործով է մեկնել այնտեղ, որքան է մնացել, հայտնի չէ: 1334 թ. կրկին Երզնկայում է եղել:

Նրա անվան հիշատակությունը հանդիպում ենք մինչև 1355 թ. գրված ձեռագրերում: Որոշակի է, որ հաջորդ տարի՝ 1355 թվականին վախճանվել է: Թաղվել է Երզնկայի ս. Սարգիս եկեղեցում:

Այժմ ծանոթանանք Կիրակոս Երզնկացու մատենագրական վաստակին:

Հեղինակն է համարվում «Անձինք Աստուածածնին» շարականի, որը տեղ է գտել բոլոր «Շարակնոցներում»:

Գրել է տաղեր, որոնցից նմուշներ պահվել են տարբեր տաղարաններում: Հեղինակել է խրատներ, քարոզներ: Նրատներից մի քանիսը, ինչպես «Նրատ վասն խոստովանութեանը» զուտ եկեղեցական հարցեր են շոշափում, սակայն ավելի մեծ թիվ են կազմում այն քարոզներն ու խրատները, որոնք շոշափում են գործնական խնդիրներ, կապված ժողովրդի առօրյա աշխատանքի հետ: Այդպիսին է, «Քարոզ վասն ոռոգմանց, սերմանց և հնձոցը»: Ըստ երևույթին Կիրակոսը հմտացած է եղել երկրագործական աշխատանքին և գիտական բացատրություններ է տվել վարուցանքի, հնձի մասին:

Հ. Քյուրտյանը ասում է, թե Կիրակոսի լավագույն երկերը գտնվում են Վենետիկի Մխիթարյանների վանքում պահվող մի Ոսկեփորիկում, գրված 1495 թվականին, այսինքն՝ հեղինակի ստեղծագործելու ժամանակից մոտ մեկ դար հետո:

Կիրակոսը գրել է առաջաբան՝ իր այդ խրատ-քարոզների: Ուշագրավ են համարվում նրա հետևյալ ութը ճառերը՝ «Յաղագս պոռնրկութեան», «Յաղագս սպանութեան», «Յաղագս արծաթասիրութեան», «Յաղագս տրտմութեան», «Յաղագս բարկութեան», «Յաղագս ձանձրութեան», «Յաղագս սնափառութեան», «Յաղագս անբարտավանութեան»:

Կիրակոսը խոսում է այս բոլոր մոլորությունների և թերությունների մասին առանձին-առանձին և անում է շատ ուշագրավ դիտողություններ, որոնք վկայում են, որ դրանք սովորական բարոյախոսական քարոզներ չեն, ունեն գիտական, ճանաչողական արժեք: Հեղինակը հանդես է գալիս որպես լուրջ իմաստասեր, մանկավարժ, անգամ մարդաբանություն ու բժշկության վերաբերյալ լայն գիտելիքների տեր անձնավորություն, օգտակար խորհրդատու: Օրինակ նա շատ հետաքրքիր բացատրություններ է տալիս բարկության և ձանձրույթի մասին, գրելով.

«Բարկույթին է՝ եռանդն չուրջ զսրտին արեանն՝ առ ի տենչումն փոխարէն տրտմեցուցանելոյ»: Իսկ ձանձրույթի մասին գրում է. «Ձանձրութեան դեւն քան զամենայն դեւան ծանրագոյն է, որ և միջօրեայն կոչի, զի այլ դեւքն ծագելոյ կամ մտանելոյ արեգական նմանին, զի ի միոջէ կողմանէ բուռն հարկանեն զհոգւոյն»¹:

Ուրիշ տեղեկություններ չունենք այս գործչի մասին: Նրա ստեղծագործությունների գլխավոր արժանիքներից մեկն էլ համարվել է աշխարհաբարախառն ընտիր լեզուն:

5. ՄՈՎՍԵՍ ԵՐՁՆԿԱՅԻ

Մովսես Երզնկացին մատենագիր է. թողել է մի շարք թղթեր, մեկնություններ, ճառեր, աղոթքներ:

Մեզ հասել է նրա բավականաչափ մանրամասն կենսագրությունը, որ տպագրված է Ղ. Ալիչանի «Հայապատում» գրքում²: Կենսագիր Գրիգորիս Երզնկացին Մովսեսին համարում է «տիեզերաքարոզ վարդապետ»:

Մեր միջնադարյան հեղինակներն ու գրիչները որքան խտացրած գույներով նսեմացնում են, ձաղկում իրենց անձը, համարում «ապիկար», «եղկելի», «մեղքերով լի» և այլն, այնքան գերադրական որակումներով փառաբանում են այն մարդկանց, որոնց մասին գրում են, մանավանդ իրենց ուսուցիչների, տվյալ վանքի վանահայրերի:

Գրիգորիսի այս բնութագրումն էլ կարող է չափազանցություն լինել, բայց և այնպես վկայում է, որ Մովսեսը մեծ հեղինակություն է վայելել չրջապատում, աշակերտների, իր քարոզների ունկնդիրների մոտ: Իսկ դա էլ վկայում է նրա աստվածաբանական, մատենագրական, փիլիսոփայական լայն գիտելիքների մասին:

¹ Հ. Քյուրայան, Երիզա, էջ 235:

² Ղ. Ալիչան, Հայապատում, էջ 507-509:

Ծնվել է Դարանաղյաց Անի (Կամախ) ամրոցում, Ներսես քահանայի ընտանիքում: Կրթությունն ստացել է Երզնկայի Ավագ վանքում, այնտեղ էլ ընդունել է հոգևոր կոչում, ձեռնադրվել քահանա: 1293–1295 թթ. գործել է Երզնկայում, կրկին Ավագ վանքում: Ապա նրան գտնում ենք Կիլիկիայում, որտեղ աշակերտել է Գևորգ Լամբրոնացուն կամ Սկևռացուն: Կիլիկիայում արտագրել է մի Աստվածաշունչ և հետը բերել Երզնկա: Ծննդավայր է վերադարձել իր ուսուցչի մահից հետո՝ 1301 թվականին:

Մովսեսը ուշագրավ խորհրդածություններ է անում հիշյալ Աստվածաշնչի հիշատակարանում՝ ձեռագրերը օգտագործելիս մաքուր պահելու վերաբերյալ, անիծում է այն մարդկանց, որոնք վանքերում օգտակար ձեռագրերը պահում են փակի տակ: Նա ասում է, թե վանքերը դպրոցներ են, մարդիկ պետք է հնարավորություն ունենան օգտվելու ամեն մի ձեռագրից, «գի զէնն զինաւորինն է և կատարողքն աւրհնեալ, ամէն»¹:

Նրա կենսագրության հետ կապված որոշ փաստեր գտնում ենք 1295 թ. Երզնկայի ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքում գրված Ստեփանոս Երկայնի «Մեկնութիւն պատարագի» երկի հիշատակարանում: Աշխարհական և հոգևոր պետերին արժանի հարգանքը տալուց, Հեթումին էլ «բարեպաշտ և աստվածասեր» բնութագրելուց հետո Մովսեսը ասում է. «Մովսէս մեղաւք մեռեալ ոգի, կամեցայ հաւաքումն անել համառօտաբար մեկնութեան սրբոյ պատարագիս, զոր սուրբ հարքն Ոսորով Անձևացեաց եպիսկոպոս և Ներսես Տարսնի յառաջագոյն ընդ երկար քննեալ էին: Նաև զոր յայլոց սրբոց հարց ևս կարացաք բանագտակ լինել յանձն իւր տեղւոջ եղաք առ ի զբօսանս մանկանց Սիրոնի: Եւ զայս ոչ թէ միայն յանձէ կամ սիրով խիզախեցաք, այլ յորդորեալ առաւել յիմաստուն ըրաբունապետէն Յովհաննու, որ և ի սոյն ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս»²:

Ուրեմն «Մեկնութիւն պատարագին» երկը նա լսմբագրել է 1293 թվին, իսկ Ստեփանոս Երկայնն ընդօրինակել է 1295 թվականին, Երզնկայի ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքում:

Մովսես Երզնկացին գործել է մի ժամանակաշրջանում, երբ Հայաստանում բուռն պայքար էր մղվում հայ լուսավորչական եկեղեցուն հավատարիմ մարդկանց և կաթողիկ եկեղեցու հետ մերձենալու կողմնակիցների միջև: Վերջինիս հետևորդները, հրահանգներն ստանալով Հոռոմից, օրեցօր ուժեղացնում էին իրենց դիրքերը, սպառնալով Հայաստանյայց եկեղեցու ինքնուրույնությունը:

¹ «Տաթև», տարեգիրք գրականության և արվեստի, Հայկա, 1930, էջ 198:

² Ա. Ս. Մաթևոսյան, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, էջ 762:

Կաթողիկ եկեղեցու դեմ մղվող պայքարի առաջին շարքերում տեսնում ենք Մովսես Երզնկացուն: Նույն դիրքերում կանգնած են եղել նաև Ստեփանոս Սյունեցին, Հովհաննես Երզնկացի Պյուզը:

Պայքարն ավելի է բորբոքվել Հովհաննես Որոտնեցու, Գրիգոր Տաթևացու, Գևորգ Երզնկացու ժամանակ, որոնք նույնպես գործել են Մովսես Երզնկացու վերակառուցած Ավագ վանքում:

Արտաքուստ կարող է թվալ հակասություն, քանի որ ասացինք թե Սսի կաթողիկոսությունը կողմ է եղել Հոռմի հետ մերձենալու գաղափարին, իսկ Հովհաննես Երզնկացին և Մովսես Երզնկացին կապված են եղել Կիլիկիայի հետ, այնտեղից ստացել հրահանգներ: Պետք է նկատի ունենալ, որ Կիլիկիայի հայ թագավորները և հոգևոր պետերը կողմ չեն եղել արմատական փոփոխությունների՝ որոնք կարող էին Հայոց եկեղեցու ինքնավարությունը ենթարկել Հոռմին: Քաղաքական նկատառումներով նրանք համաձայնվել են եկեղեցական որոշ ծիսակատարությունների նմանեցմանն ու մանր գիշումների:

Մեզ թվում է, որ կենսագրի կողմից Մովսես Երզնկացուն չոայված վերամբարձ մակդիրների տակ պետք է որոնել ոչ այնքան մատենագիր վարդապետի արժանիքները, որքան քաղաքական գործիչ վարդապետի:

Մովսես Երզնկացուց մեզ հասած երկերը հետևյալներն են՝
1. «Մեկնութիւն աղօթից և ժամակարգութեան», որ համառոտված է Ուսարով Անձևացու և այլոց երկերից¹: Հնագույն օրինակը պետք է լինի 1293 թվականից հետո: 2. «Թուղթ ի Տրապիզոն, առ Գրիգոր երեց Հոռոմացեալ», որը մեզ հասել է մի քանի արտագրություններ: 3. «Նրատ կանոնականք..»: 4. Աղոթքներ և այլն:

Ումբագրել է մի Ոսկեփորիկ, որտեղ զետեղված են թե ճառեր, և թե սրբերի վարքագրություններ: Դրանց մի մասը ինքն է գրել, մի մասը՝ խմբագրել: Այդ Ոսկեփորիկից մի ընտիր օրինակ ունեցել է Հ. Քյուրտյանն իր ձեռագրերի ճոխ հավաքածուում: Գրված է եղել 1551 թ.: Մխիթար Երզնկացին այս Ոսկեփորիկի մասին գրել է. «Երիցրս երանեալ և սուրբ վարդապետ Մովսէս Երզնկացի ի յամենայն սուրբ գրոց ժողովեալ զլան և զգեղեցիկն ի միում տփի եղեալ: Եւ կոչի անուն սուրբ գրոցս Ոսկեփոր, վասնզի քան զամենայն ոսկի, և արծաթ և ականս պատուական է և գեղեցիկ սա»²:

¹ «Գիրք որ կոչի Մեկնութիւն աղօթից», Կ. Պոլիս, 1730:

² Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վենետիկ, հատ. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 793:

6. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՐԶՆԿԱՑԻ

Գրիգորիա Երզնկացին նույնպես ապրել է 13-րդ դարի վերջերի ու 14-րդ դարի սկզբների մշակութային վերելքի շրջանում, գրեթե ժամանակակից է նախորդներին: Եթե զույգ Հովհաննեսները, Կիրակոսը, Մովսեսը աչքի են ընկել որպես մատենագիրներ, տաղերգուներ, կրթական գործիչներ, ապա այս անձի անվան հետ կապվում է մի ուրիշ բնագավառ՝ երաժշտությունը: Համարվել է «երջանիկ երաժշտապետն մեր»:

Անշուշտ մեզ շատ պիտի հետաքրքրեր հենց այդ բնագավառում նրա ծավալած գործունեությունը, սակայն հիշյալ գեղեցիկ Հորջորջումից բացի ուրիշ բան չի պահպանվել նրա երաժշտական գործունեության մասին: Բայց քանի որ նա այդ Հորջորջմանն արժանացել է Ավագ վանքում գործելու շրջանում, իսկ նրա այդ վանքում լինելու տարիները զուգադիպում են Երզնկայի մտավոր վերելքին, կասկածից վեր է, որ պետք է եղած լինի երաժշտության ուսուցիչ, դպրապետ այդ կամ այլ վանքերում, հետևաբար պատրաստած երաժիշտ աշակերտներ, ինչ որ արդարացնում է «երաժշտապետ» Հորջորջումը: Գուցե և հորինել, եղանակավորել է շարականներ:

Երկու դեպքում էլ հետաքրքիր մի բնագավառի ներկայացուցիչն է Գրիգորիա Երզնկացին, մանավանդ, որ մատենագրությամբ, գրչագրությամբ, մանրանկարչությամբ զբաղվողների ավելի անուններ են հասել մեզ, քան երաժիշտների:

Գրիգորիա Երզնկացին ծնվել է Սարբերգում, դրա համար էլ ոմանք նրան կոչել են Սարբերգցի:

Փոքր հասակից եկել է Երզնկա, որտեղ ստացել է կրթությունը, սովորել Տիրաչենի վանքում: Գործել է Երզնկայի տարբեր վանքերում: Տիրաչենի վանքում աշակերտել է Կոստանդին Երզնկացուն, ապա սովորել Մովսես Երզնկացու մոտ: 1301 թ. վերջինիս հետ տեղափոխվել է Ավագ վանք, գործել այս վանքի ծաղկման տարիներին:

Այնտեղ մնացել է մինչև 1307 թվականը, այսինքն՝ Մովսեսի Կիրիկիա մեկնելը: Դրանից հետո շարունակել է գործել նույն Ավագ վանքում, թե մեկնել է մի այլ վայր, հայտնի չէ: Մեկ էլ 1314 թվականին, նրան հանդիպում ենք Գլաձորի հայտնի վանքում, այն վանքում, որը երզնկացիների համար եղել է ուսումնառության ավելի բարձր մի աստիճան: Շատերն են նախնական կրթությունն ստանալուց հետո մեկնել այնտեղ, շարունակել կրթությունը:

Գլաձորում գտնվելու փաստը իմանում ենք Մխիթար Երզնկացու կողմից գրված մի ձեռագրի հետևյալ հիշատակարանից. «Քաղցր

Քրիստոս, թող, թող գյանցանս Մխիթարայ և զծնողաց իւրոց և զվարդապետին իւրոյ զԳրիգորիսի: Հասոյց ի յաւարտս ձեռնարկութեանս այս ի թուիս ԶԿԳ (1314), հայկազեան տումարիս: Բայց գրեցաւ գիրքս այս առ ոտս մեծ վարդապետիս Եսայեայ, ի տեղիս, որ կոչի Գլաձոր, ընդ Հովանեաւ Ս. Ստեփանոսիս, հրամանաւ մեծ և երանեալ վարդապետիս իմոյ Գրիգորիսի Երզնկայեցոյ, բանի սպասաւորի, ի վարժումն անձին իւրոյ և ամենայն բանասիրաց: Արդ աղաչեմ զամենեսեան որք Հանդիպիք այսմ խրթնայայտ կտակիս, յիշեսջիկ զառաջ ասացեալ ուսուցիչն իմ զԳրիգորիս և զծնողսն իւր, ընդ նմին և զՀոգևոր Հայրն իւր զԿոստանդին միայնակեաց»¹:

Մի այլ հիշատակարանում մի քանի անգամ հիշել իր ուսուցիչ Գրիգորիսին, ողորմիս խնդրել ոչ միայն նրա, այլև նրա ծնողների, անգամ նրա ուսուցիչ Կոստանդին միայնակյացի համար, ինքնին վկայում է թե Գրիգորիսը որքան ճանաչված ու սիրված վարդապետ, կրթական գործիչ է եղել:

Մխիթարն այստեղ նրա ուսուցիչ Կոստանդինին համարում է միայնակյաց, արդյո՞ք սա մեզ ծանոթ տաղերգու Կոստանդին Երզնկացին է, թե մի այլ անձնավորություն. հակված ենք կարծելու երկրորդը:

Թե որքան ժամանակ է մնացել Գլաձորում, հայտնի չէ. մեկ էլ նրա անվան հիշատակությունը Հանդիպում ենք 1322 թ. ինչ-որ անապատում, հավանորեն Երզնկայի ս. Լուսավորիչ անապատում, գրված Հովհաննես Պլուզ Երզնկացու «Քերականություն» հիշատակարանում: Այստեղ է, որ նա համարվում է «երջանիկ երաժշտապետ»:

1325 թ. եղել է Երզնկայի Երկանի վանքում:

Հ. Քյուրտյանը գրում է. «Ինչպես իր գործունեությունն վերջին տարիները, վայրը, նաև մահվան թվականն ու տեղը կը մնան անծանոթ: Մխիթար Երզնկացի՝ իր աշակերտը, որ 1327–1328-են Երկանի վանքը գրչություն ունի, չի հիշեր իր ուսուցիչը Գրիգորիս Երզնկացին: Գուցե ան արդեն մեռած էր»²:

Ենթադրում է, որ վախճանվել է Երկանի վանքում, 1327–1328 թվականներին:

Երկերն են՝ «Սրատ մկրտություն. երջանիկ բարունապետի և քաջ Հոետորի մեծի Գրիգորի վարժապետի Եզրնկեցոյ ի մի վայր հաւաքեալ զխրատ վասն սուրբ մկրտութեան»: Այս բացատրությունից

¹ Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 263-264:

² Նույն տեղում, էջ 264:

պարզվում է, որ այդ խրատները ոչ թե ինքն է գրել, այլ «ի մի վայր հավաքեալ», այսինքն՝ ամփոփել է մի ժողովածուի մեջ:

Ուրիշ երկեր էլ թողե՞լ է թե ոչ՝ հայտնի չէ: Կա ենթագրություն, թե գրադվել է նաև գրչագրությունը, քանի որ այդ տարիներին Երզնկայի վանքերում հիշատակվում են մի քանի գրիչ Գրիգորիսներ, որոնցից մեկը կարող է նա լինել:

7. ՄԽԻԹԱՐ ԵՐԶՆԿԱՑԻ

Հետաքրքիր մի անձնավորություն էլ սա է՝ Մխիթար Երզնկացին: Ծատ ավելի հայտնի է որպես գրիչ, քան որպես մատենագիր: Ծնվել է կամ Երզնկա քաղաքում, կամ շրջակա գյուղերից մեկում, իսկ կրթությունը ստացած պիտի լինի Տիրաչենի վանքում:

Կա կարծիք, թե առհասարակ հոգևորական չի եղել, հնարավոր է ենթադրել, թե հոգևորական կրթություն ստացել է, գուցե և կոչում ունեցել, բայց առաջնորդվելով Հիսուսի այն մտքով, թե «հոգիս հոժար է, մարմինս տկար», հնազանդվել է ոչ թե հոգու թելադրանքին, այլ մարմնի, ցանկացել է վայելել աշխարհիկ կյանքի բարիքները:

Այս կարծիքին հիմք են տալիս նրա գրած հիշատակարաններից մեկում իրեն մեղադրում է իբրև՝ «ղրժող կրոնավորության». հազվագեպ բնութագիր նույնիսկ այն մարդկանց մոտ, որոնք այնքան անխնա կերպով ձաղկում են իրենց՝ կատարած կամ չկատարած մեղանշումների համար:

Բայց ապրել է վանական միջավայրում: Ամուսնացել է, ունեցել է Բարսեղ անունով որդի: Հիմնականում գրադվել է գրչագրությունը և հայտնի է եղել որպես վարժ գրիչ: Արտագրել է մի շարք ձեռագրեր, դրանք օժտելով շատ ուշագրավ հիշատակարաններով:

Մինչև 1300 թ. մնացել է Տիրաչենի վանքում:

Թե գրանից հետո որտեղ է ապրել, դժվար է ասել: 1314 թ. իր ուսուցչի՝ Գրիգորիսի հետ եղել է Գլաձորում, որտեղ ընդօրինակել է «Լուծմանց գիրքը», այն օժտելով դարձյալ մի արժեքավոր հիշատակարանով:

Եթե գրական ոչ մի այլ ստեղծագործություն էլ չունենար Մխիթար Երզնկացին, միայն այդ հիշատակարաններն էլ բավական էին հաստատորեն ասելու, որ մենք գործ ունենք ոչ թե սովորական գրչի հետ, այլ գրական տաղանդով օժտված մարդու: Միաժամանակ նա օժտված է եղել կատակաբանի, երգիծողի նկատելի տաղանդով. սրամիտ է, աշխույժ գրուցակից, պատրաստաբան, տեղ-տեղ կամթող,

տեղ-տեղ խայթող, բայց միշտ զվարթ ու կենսուրախ, բնավորության գծեր, որոնք անշուշտ նրան պիտի դարձնեին վանքերի պատերից դուրս սիրելի ու փնտրված անձնավորություն:

Նրա Հիշատակարանները գրված են ժողովրդական հյուսիսային լեզվով, ունեն սրամիտ կառուցվածք, երբեմն կիսաչափածո, աշուղական ազատ շարադրություններ, առօրյա կյանքի շատ ուժեղ անդրադարձով: Դրանք վկայում են, որ նա ի վիճակի էր գրել աշխարհիկ տաղեր: Գրե՞լ է, թե ոչ՝ դժվար է ասել. հնարավոր է, որ գրել է, անգամ հասել են դրանք մեր օրերը, բայց վերագրվել են ուրիշ հեղինակների, մի բան, որ այնքան շատ է պատահել:

Վերոհիշյալ հիշատակարաններից մեկը բավականաչափ տեղեկություններ է տալիս նրա հայրենակից ու ժամանակակից մարդկանց մասին, հաղորդում փաստեր, որոնց չենք հանդիպում այլ աղբյուրներում:

Մխիթար Երզնկացու ծննդյան թվականը հայտնի չէ: 1323 թ. գրված մի ձեռագրում հիշատակում է Բարսեղ որդուն որպես արեղա, ուրեմն վերջինս պետք է որ այդ ժամանակ լիներ մոտավորապես 20–21 տարեկան: Եթե ընդունենք, որ անգամ երիտասարդ հասակում է կրոնական սքեմը թողել ու ամուսնացել, կնշանակի ծնված պիտի լինի 1275–1280-ական թվականներին: Իր ծնողների ու հարազատների մասին տալիս է հետևյալ տեղեկությունները. «Նաև յիշման արժանի արարեք զճողոսն իմ զՊաւղոս և զՏիրանց, և զհարազատսն իմ զՄատթէոս և զՄարտիրոս զկրօնաւորեալսն և զքերսն՝ նոցին հետեւել՝ զՄինայ և զՄարթայ և զորդեակն իմ զԲարսեղ արեղայ և զամենայն երախտաւորսն իմ կրկին կենաց»¹:

Այժմ որոշ գաղափար տանք նրա Հիշատակարանների մասին: Ահա Գլխավորի վանքում արտագրած ձեռագրերից մեկի հիշատակարանը. «Գրեցաւ գիրքս այս առ ոտս մեծ վարդապետիս Եսայայ, ի տեղիս որ կոչի Գլխավոր, ընդ հովանեաւ Ս. Ստեփանոսիս, հրամանաւ մեծ և երանեալ վարդապետիս իմոյ Գրիգորիսի Եղնկայեցոյ՝ բանի սպասաւորի, ի վարժումն անձին իւրոյ և ամենայն բանասիրաց...»²:

Այս ընդհանուր կարգախոսից հետո Մխիթար Երզնկացին շարունակում է.

¹ Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վենետիկ, հատ. 1, Վենետիկ, 1914, էջ 60:

² Հ. Քյուրադյան, Երիզա, էջ 267:

*Որք ընթերցմամբ Հայիք ի սա
եւ Հանդիպիք գանձու սորա,
Տես թէ քանի աշխատեցայ
ես Մխիթար գրիչ սորա.
Թուղթս անկոկ ու գրիչ չկայ,
Աւուրքս ցուրտ ու պարզկա,
Չարտախս բարձր ու կրակ չկայ.
Դռներս չոր ու սպաս չկայ,
Եւ այս Գլաձորն ո՞վ գիտենայ
ես յոյժ նեղած ու ճար չկայ.
Եւ ես պանդուխտ ու վեղար չկայ.
Ինձ Հատուցումն յիշման արա
Վասըն փրցուն գրի սորա¹:*

Նույն հիշատակարանում պատմում է թե Գլաձորի վանքն է եկել Եսայի Նչեցու մոտ ուսանելու, թե այստեղ իր ուսուցիչ Գրիգորիս Երզնկացին առաջարկել է նրան այդ գիրքն արտագրել... Կատարել է սիրով, մանավանդ որ Տարոնից ուսանելու եկած Թորոսն էլ, իրեն շատ սիրելուց, օգնել է և ծաղկել ձեռագիրը:

Այս բացատրությունից հետո Մխիթարը դարձյալ շարունակել է չափածո և Հայտնել, թե ձեռագիրը արտագրել է 1314 թ.:

Ն. Քյուրտյանը Մխիթար Երզնկացու մասին տալիս է հետևյալ լրացուցիչ տեղեկությունները, քաղելով տարբեր ձեռագրերի հիշատակարաններից.

«Մխիթար Երզնկացի 1314 թվին արդեն վարդապետ էր: Թե ե՞րբ և ո՞ւր առավ ան իր վարդապետական գավազանը՝ չեմ կրնար ըսել: ... Ըստ իս Երզնկայի մեջ վարդապետացավ, ինչու որ Մխիթար Գլաձորի մեջ շատ չմնաց, 1318 թվին ան Ծործորի վանքը կգտնվեր... 1323 թվին Մխիթար Երզնկացի Երզնկայի և Սեպուհի վանքերը կգտնվեր: ... 1327 թվին Մխիթար Երզնկայի Երկանի վանքը կգտնվեր»²:

Մխիթար Երզնկացու ստեղծագործություններից մեկ շատ բան չի Հասել: Բայց բոլոր Հիմքերն ունենք պնդելու, որ եղել է ծանր կշիռ ունեցող կրթական գործիչներից և պետք է որ գրած լիներ ավելի մեծ քանակությամբ երկեր, քան Հասել են մեզ:

Գրել է հետևյալ ողբ-տաղը՝ «Մխիթարայ Երզնկացույ Ողբանք Հայցեալ Կոստանդեայ Երզնկացույ», որի սկզբնատառերը տալիս են՝

¹ Ն. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 267-268:

² Նույն տեղում, էջ 269-270:

«Կոստանդեա Ասացեալ Եղնկացո Ողբամբ»։ Այս տաղը հրատարակել է Ն. Ակինյանը¹։

Նրան վերագրվել են նաև այլ տաղեր ու գրվածքներ, սակայն դրանց վավերականությունը կասկածելի է։

8. ԳԵՎՈՐԳ ԵՐԶՆԿԱՑԻ

Երզնկայում և Երզնկայից դուրս կրթական, գրչագրական և մատենագրական նկատելի գործունեություն է ունեցել Գևորգ Երզնկացին։ Եղել է Հովհաննես Երզնկացու և Գրիգոր Տաթևացու սաներից, իր հերթին աճեցրել է տասնյակ աշակերտներ, որոնք իրենց արտագրած ձեռագրերի հիշատակարաններում նրան համարում են «մեծ ըարունի», «քաջ հոետոր», «տիեզերալույս վարդապետ», «գերհմաստ հոետոր», «պետ վարդապետաց», «քաջ փաղերա» և այլն։

Այս բնութագրումներից ո՞րն է իրականը, որը՝ չափազանցություն, չենք կարող ասել, բայց որ Գևորգ Երզնկացին եղել է իրոք նշանավոր կրթական գործիչ և Երզնկայի Ավագ ու Կայիփոսի (Կապոսի) վանքերը նրա առաջնորդության տարիներին ապրել են ծաղկման շրջան, կասկածից վեր է։ Եվ, ըստ երևույթին, մեծ հոչակ է ձեռք բերել ոչ այնքան որպես մատենագիր, որքան մանկավարժ, վանքերի առաջնորդ, քարոզիչ, քանի որ «քաջ հոետոր» ածականն էլ միշտ ուղեկցել է նրա անվանը յուրաքանչյուր դեպքում։

Կենսագրական սակավ տեղեկություններ ունենք Գևորգ Երզնկացու մասին։ Ծնվել է Երզնկայում, մոտավորապես 1350-ական թվականներին։ Զգիտենք նրա ծնողների անունները։ Հայտնի է միայն, որ ունեցել է մի եղբայր։ Ուսումնառության և կրթական-մանկավարժական գործունեության լայն շրջան է ապրել Կապոսի և Ավագ վանքերում։ Ենթադրվում է, որ նախ ուսանել է Կապոսում, ապա՝ Ավագ վանքում. համենայնդեպս 1383 թվին արդեն Ավագ վանքում էր, իր ուսուցիչ Հովհաննես Որոտնեցու մոտ։ Այստեղ է ավարտել ուսման շրջանը և անցել մանկավարժական աշխատանքի։

Արիստակես Սեբաստացին 1383 թ. Ավագ վանքում արտագրել է մի Ավետարան, որի հիշատակարանում հանդիպում ենք «գերջանիկ ըարունի» Գևորգին։ Կնչանակի 1370-ական թվականների վերջերից այնտեղ ուսուցիչ էր։

Դրանից հետո նա հաճախ է հիշատակվում որպես այդ վանքի միաբան, առաջնորդ։ Բայց արդեն 1389 թվին նրան գտնում ենք

¹ Ն. Ակինյան, Մխիթար Երզնկացի, տե՛ս «Հանդես ամսօրեայ», 1915, էջ 67-69։

Կապոսի վանքում, ինչպես երևում է Հակոբ Ղրիմեցու կողմից նույն այդ տարում արտագրված ձեռագրի Հիշատակարանից:

Մի քանի տարուց նորից է մեկնել Ավագ վանք, այս անգամ արդեն որպես վանքի Համալսարանի ընթացակետ: Այս չրջանից է սկսվել նրա մանկավարժական, հասարակական բեղուն գործունեությունը, աստիճանաբար դարձել ոչ միայն Ավագ վանքի ակադեմիկոս առաջնորդն ու նրա կրթական գործի ղեկավարը, այլև կենտրոնական դեմք՝ առհասարակ Երզնկայի հասարակական, քաղաքական կյանքում:

Այդ է վկայում այն փաստը, որ երբ 1402 թ. Լենկթեմուրը եկել է Երզնկա, աջ ու ձախ ավեր ու արյուն սփռել, քանդել բազմաթիվ եկեղեցիներ ու վանքեր, Գևորգ Երզնկացուն է հանձնարարվել անձամբ ներկայանալ մեծ բռնապետին և զթուփյուն հայցել հայ ժողովրդի համար, խնդրել, որ չքանդեն սրբատեղիները:

Գևորգը մեկնել է նրա մոտ, բայց սարսափահար ետ է վերադարձել առանց որևէ արդյունքի:

Մինչև 1412 թ. գործել է Ավագ վանքում: 1405 թ. այնտեղ գրված մի Ոսկեգրքում Արխատակես Սեբաստացին ասում է թե այն գրվել է նույն վանքում, «յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս քաջ հոնտորին և տիեզերալոյս վարդապետին մեծին Գէորգայ բազմերախտին իմոյ և ուսուցչին»¹:

1409 թ. Ղազար գրիչը մի Հիշատակարանում գրել է. «Գրեցաւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս մեծ վարժապետիս մերոյ Գէորգեայ ի գաւառէս Դարանաղեաց, որ և առաջնորդ է սուրբ վանիցս Աւագ կոչեցեալ ընդ չքով Տիրամօր սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Առաքելոցս, և սուրբ Կարապետիս»²:

1411 թ. գրված մի ձեռագիր էլ Հիշատակում է Գևորգ Երզնկացուն որպես Ավագ վանքի առաջնորդ, նրան կոչելով «մեծ ընթացակետ», իսկ Հաջորդ տարի գրված մի ձեռագրում Արխատակես Սեբաստացին գրում է. «Եւ եղև զրաւ սորա ի մեծափառ անապատիս որ կոչի Աւագ վանք և ի յառաջնորդութիւն նոյն տեառն իմոյ... մեծի վարժապետին Գէորգէոս փաղերայի»: Մի Ոսկեփորիկ էլ գրվել է 1412 թվին «Ի գերահռչակ անապատս Աւագ վանք... և ի յառաջնորդութեան նորին հարազատի Գէորգէոս փաղերայի»³:

Գևորգ Երզնկացու գործունեությունը Ավագ վանքում սրանով էլ վերջանում է: Նույն տարվա վերջերին կամ հաջորդ տարվա սկզբներին կրկին անցել է Կապոսի վանքը:

¹ Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 305:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 306:

Մոտ Հինգ տարի էլ գործել է այստեղ, ըստ երևույթին դարձյալ որպես առաջնորդ: Այդ տարիներին էլ Կապոսի վանքում գրված ձեռագրերի Հիշատակարաններում են նրան պատվել նույնպիսի պատվավոր մակդիրներով: Այսպես, 1416 թ. գրված մի ձեռագրի գրիչը ասում է թե աշխատանքը կատարել է «Ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս եռամեծի և քաջ փիլիսոփայի բազմերախտ Հօրս մերոյ և վարժապետի Գէորգեայ առի քաջ ըաբունապետին»¹:

Գևորգ Երզնկացին վախճանվել է 1417 թվին Կապոսի վանքում և այնտեղ էլ թաղվել է: Այդ փաստը արձանագրված է մի Հիշատակարանում, որտեղ կարդում ենք «Ի նոյն ամի (1417) յորում փոխեցաւ առ Քրիստոս, Հոչակելի ըաբունապետն մեր Գէորգ, եկն տէրն Ամթայ ի վերա Երզնկիս»²:

Ն. Քյուրտյանը նրա կենսագրությունների շղթան ավարտում է գրելով. «Այսպես կվերջանա բազմավաստակ Գևորգ Երզնկացվո կյանքն ու գործունեությունը: Սիրված և Հարգված դաստիարակմատենագիր մը եղած է ան: ... Իր աշակերտներուն շարքին մենք կգտնենք Արիստակես Սեբաստացին՝ բազմեռանդն և բազմարդյուն գրիչ, Գրիգոր գրիչ, որ ինքզինք կկոչե «բանի սպասավոր», և գրած է 1416 թվի վերոհիշյալ ձեռագիրը, Ավետիք Երզնկացի՝ նույնպես արդյունավոր գրիչ, Հակոբ Ղրիմեցի՝ Հեղինակ և գրիչ, որ 1412 թվին կգրե «Հարցումն Գէորգայ ըաբունապետի և ծառայաբար կատարումն Յակոբայ աշակերտի»: ... Հավանաբար Գևորգի աշակերտն էր նաև Սարգիս Ղրիմեցի, որդի Հաքիմի: Գևորգի աշակերտն էին նաև Աբրահամ արեղա, Հովհաննես Երզնկացի... Ղազար և ուրիշներ»³:

Այդքան լայն գիտելիքների տեղ մի վարդապետ մանկավարժական աշխատանքին զուգընթաց պետք է որ զբաղվեր նաև մատենագրություն: Զբաղվել է: Ահա նրանից մեզ հասած գործերը. «Նրատ մկրտութեան պարզաբանօրէն գրեալ վասն դիւրահաս լինելոյ տգէտ քահանայից»: Այս երկից 4-5 արտագրություն պահվում են Երուսաղեմի վանքում և Վիեննայի Մխիթարյանների մոտ: Սրա համառոտությունը տպագրվել է Երուսաղեմում, 1843 թ.⁴:

Հավաքել և գրի է առել Հովհան Որոտնեցու «Համառօտ լուծմունք» գիրքը, ինչպես երևում է այդ գրքի Հետևյալ խորագրից. «Համառօտ Լուծմունք Աստուածաբանին ի լուսաւոր բանից ար-

¹ Ն. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 307:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 308:

⁴ «Մաշտոց կանոնով մկրտութեան...», Երուսաղեմ, 1843:

դիւնական վարդապետի Յովհաննու Որոտնեցոյ մականունն Կախեալ (=Կախիկ) ի սէրն Աստուծոյ, հաւաքեալ աշխատասիրութեամբ աշակերտի նորին Գէորգեայ Երզնկացու»¹: Նրա քարոզներն էլ ամփոփված են «Քարոզք Գէորգ Երզնկացույ» ժողովածուում:

Նրան են վերագրվում բազմաթիվ ճառեր, հանելուկներ, ողբեր և այլն, որոնց մեծ մասի հեղինակային պատկանելութեան հարցը վիճելի է:

Մենք Երզնկայի մատենագրական դպրոցից և կրթական գործիչներից մի քանիսի՝ առավել հայտնիների մասին միայն խոսեցինք: Անշուշտ դրանց թիվը շատ ավելի մեծ է եղել: Վերոհիշյալ մարդկանց կյանքը և գործը ծանոթացնելիս հիշատակեցինք մի քանի տասնյակ գրիչների անուններ: Ավելի քան երկու հարյուր տարվա մատենագրական կյանքին մասնակից գրիչների թիվը պիտի որ հասած լինի մի քանի հարյուրի: Հ. Քյուրտյանն իր «Երիզա» արժեքավոր աշխատութեան մեջ 20–25 էջ հատկացրել է մտքի այդ նվիրյալներին, որոնց մեջ կան շատ հայտնի դեմքեր:

Ավելորդ ենք համարում անդրադառնալ նաև նրանց, քանի որ դա մեզնից պիտի խլեր բավականաչափ էջեր:

Ուզում ենք խոսել Երզնկայի հայ կանանց մասնակցութեան մասին՝ մտավոր այդ շարժմանը:

Մեր ձեռագրերում պահպանված հիշատակարաններում հանդիպում ենք մի քանի տասնյակ կանանց, որոնց մեկենասութեամբ գրքեր են արտագրվել, նվեր տրվել Երզնկայի վանքերից մեկնումեկին: Դրանց մի մասը յականես անվանե հիշատակվում են նաև Հր. Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարանում»:

Ավելի ուշագրավ է գրչուհիների բավականաչափ լայն գործունեությունը Երզնկայում: Օրինակ, Հռիփսիմե գրչուհին, դուստր Առաքել քահանայի, 1391 թ. Երզնկայում օրինակել է մի ճաշոց, ինչ որ վկայում է նրա ոչ միայն գրագետ լինելու, այլև գեղագիր լինելու մասին:

Մի այլ երզնկուհի՝ Մամախաթունը, կինը Վարդան քահանայի, 1397 թ. գրել է տվել մի Ավետարան:

Մինա կրոնավորուհին, դուստր Պողոսի, քույր Մխիթար գրչի, Երկանի վանքում օրինակել է Հին Կտակարանը, 1327 թ. և այլն:

¹ Հ. Տաշյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենագրանին Մխիթարյանց ի վիճանա, 1895, էջ 455:

ԵՐԶՆԿԱՆ ԹՈՒՐԲ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Մեր աշխատությունների այս գլուխն ընդգրկում է մոտ հինգ հարյուր տարվա մի ժամանակաշրջան, լի տաղանապալի, ծանր իրադարձություններով, ողբերգական դրվագներով, երկիրը հիմքից սասանող քաղաքական դեպքերով, տևական պատերազմներով, ջարդերով, թալանով ու կողոպուտով: Դրանց վրա ավելացել են բնական աղետները՝ տևական երկրաշարժերը, որոնք ուղեկցել են դժբախտ Երզնկային նրա պատմությունն ամբողջ ընթացքում և որոնց պատճառած մարդկային զոհերի թիվը անցնում է հարյուր հազարներից:

Այս ժամանակաշրջանին է գուգադիպում Լենկթեմուրի արշավանքները դեպի Հայաստան և պատմությունն մեջ աննախադեպ ու հրեշալի նձիռների այն շարքը, որ գործել են այդ մարդահրեշի գորքերն իրենց անցած ամբողջ տարածությունը մատնելով հրի ու սրի:

Այս շրջանին են վերաբերում Ջալալիների տարերային ու ահեղ ասպատակությունները՝ միմյանց հաջորդող ալիքներով, նրանց հրոսակախմբերի վայրագություններն ու կոտորածները:

Այն, ինչ որ դարերի ընթացքում ստեղծել էր Հայ ժողովուրդը, քանդում, սրբում տանում էին անաշխատունակ, ավարի ու թալանի սովոր հորդաները: Թալանում էին ինչքը, ճղակտոր անում ծառերը, այգիները, հրո ճարակ դարձնում հանդերը, սպանում բնակիչներին, գերի տանում սիրունատես աղջիկներին ու տղաներին, իրենց ետևում թողնելով մահ ու ավեր, սուգ ու շիվան, քարուքանդ բնակավայրեր, անթաղ մեռելներ: Միառժամանակ ծուխ էր բարձրանում տներից, դադարում էին ճոճվելուց օրորոցները, չէին երևում տուն վերադարձող նախիրներ, ոչխարի հոտեր, որոնք քշվել տարվել էին բորենիների կողմից:

Նման համատարած սարսափից հետո շատերը թողնում հեռանում էին իրենց պապենական տուն ու տեղից, հայրենիքից, բռնում էին պանդխտություն ճամփան, առանց իմանալու թե ուր են գնում, ինչ բախտի են արժանանալու: Գնում էին կարավաններով, տասնյակ գյուղերով, գնում էին թախիծը սրտներում, գուցե կրկին վերադառնալու հույսով: Հենց այդ միտքն էլ դառնում էր խթան, ապավեն՝ ապրելու, կուլ չգնալու, չձուլվելու:

Ոմանք, չդիմանալով անձանոթ երկրների կլիմաներին, սովոր չլինելով բարքերին, աշխատանքի պայմաններին, սուզվեցին մարդկային օվկիանոսում, բայց եղան մարդիկ, խմբեր, որոնք հարմարվեցին, սովորեցին լեզուներ և իրենց ժրջանությունամբ, աշխատասիրությունամբ, արևելյան տոկոնությունամբ դիմացան ամեն կարգի փորձությունների, անգամ հասան բարձր դիրքերի, հարստություն, փառքի, բայց դրա փոխարեն վճարեցին ամենաթանկագինը՝ սեփական ազգություն կորուստը: Փայլեցին որպես օտարներ, կտրված մայր ժողովրդից, նրա լեզվից, ավանդույթներից:

Ու գնում էին երզնկացիները, գնում դեպի հյուսիս, հարավ, արևմուտք, արևմուտք, կարծեք հետևելով ոչ թե մտքի թելադրանքին, որոշակի մի ծրագրի, այլ հենց այնպես, տարերայնորեն, կիսաբնազդով, հուսադրված այս կամ այն մարդու պատմածից, հեռավոր մի երկրից ստացված ինչ որ նամակից, լուրից, մեծ մասամբ չիմանալով անգամ, թե որտեղ են գտնվում այդ քաղաքները, այդ երկրները, ինչպիսի ժողովուրդներ են ապրում այնտեղ:

Գնում էին: Մեկ էլ նրանք երևում էին հեռավոր Հայեպում, Բաղդատում, Ղրիմում, Ռուսաստանի տարբեր վայրերում: Հաճախ էլ, չկարողանալով շատ հեռուները գնալ, մնում էին Օսմանյան կայսրություն մայրաքաղաքի մոտակա վայրերում:

Քանի՞ հազար մարդ է գաղթել Երզնկայից. ոչ ոք չի արձանագրել և չէր էլ կարող արձանագրել: Գաղթել են, ապրել ու մեռել նոր միջավայրում, հաճախ չունենալով ոչ շիրիմներ, ոչ չիրմաքարի արձանագրություններ:

Հայտնի են երզնկացիներով հոծ բնակեցված վայրեր՝ Թուրքիայի տարբեր քաղաքներում, ինչպես Ռոդոստոյում, նաև Արևելյան Հայաստանում՝ Հաղբատ, Ախալքալաք:

Եղել են երզնկացիներ, արդեն 19-րդ դարի գաղթականներից, որոնք իրենց ծննդավայրի հիշատակը պահելու համար օգտագործել են Երզնկյան ազգանունը՝ սերնդից սերունդ: Հետագայում մենք առիթ ենք ունենալու խոսելու նման տոհմերի մասին:

Ոսոսեցիներ ջարդերին, երկրաշարժերին զոհ գնացածներին, արտագաղթողների մասին, չխոսեցինք այն հարյուր հազարավոր հայերի մասին, որոնք չկարողանալով տոկալ դահիճների անյուր տանջանքներին՝ լեզու կտրել, աչքեր փորել, ողջ ողջ այրել և այլն, հարկադրված ընդունում էին մահամեղական կրոնը, դառնում թուրք կամ քուրդ: Ջալալիների և ենիչերիների սարսափների տակ բռնի կրոնափոխ դարձած հայերի թիվը կարող է անցնել տասնյակ հազարների: Երզնկայի գավառում և Դերջանում բազմաթիվ գյուղեր հարկադրված դարձել են կրոնափոխ՝ իրենց քահանաներով, տանուտերերով հանդերձ: Դրանց նույնպես անդրադառնալու ենք հետագա էջերում:

Իսկ հիմա կրկին վերադառնանք ետ, դեպի դարերի խորքը և տեսնենք թե չարաղետ այդ 500 տարիների ընթացքում ինչ դեպքեր են կատարվել Եկեղյաց գավառում:

2. ԵՐՁՆԿԱՆ ԼԵՆԿԹԵՄՈՒՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Նախորդ գլուխներում քաղաքական դեպքերը հասցրինք մինչև 13-րդ դարի կեսերը, այսինքն՝ մինչև սելջուկների և թաթարների գրավումների շրջանը, որը միաժամանակ զուգադիպում էր Երզնկայի մտավոր վերելքին, քանի որ յուրահատուկ կիսանկախ վիճակի մեջ էր ապրում Եկեղյաց գավառը:

Միանգամայն այլ իրադրություն ստեղծվեց օսմանյան թուրքերի ասպարեզ գալուց հետո:

Օսմանցիներն առաջին անգամ Երզնկայում հայտնվել են 13-րդ դարի սկզբներին:

Ըստ որոշ պատմաբանների՝ Չինգիզ խանի կողմից Ուրեգմի պետություն վերացումից հետո օսմանյան թուրքերի նախահայրերից Կեոկ խանի սերնդից Սուլեյման չահն իր յուրայիններով, որոնց թիվը հասել է հիսուն հազարի, Ուորասանի Մահան գավառից դուրս գալով՝ շարժվել է դեպի Հայաստան, և «բնակություն կալաւ ի կողմանս Երզնկայ ի գաւառին Եկեղեաց մինչև ի Նլաթ»¹:

Երբ մեռել է Չինգիզ խանը, Սուլեյմանն իր գորքով նորից ցանկացել է վերադառնալ Մահան, սակայն Եփրատ գետից անցնելիս՝ ձիուց ընկնելով խեղդամահ է եղել:

¹ Գ. Այվազովսկի, Պատմություն Օսմանեան պետության, հատ. Ա, Վենետիկ, 1841, էջ 5:

Թե Սուլեյմանը որքան ժամանակ է մնացել Երզնկայում, կամ ինչ իրադրություններ են կապված նրա անվան հետ, հայտնի չէ:

Սուլեյմանի մահից հետո նրա չորս որդիներից երկուսը վերադարձել են Սորասան, իսկ երկուսը՝ Դունդարն ու էրթողրուլը (որից էլ առաջացել է օսմանյան դինաստիան), մեկնել են Բարձր Հայք, հասել Բասենի հովիտը, սելջուկների սահմանը, որոնց սուլթանն այն ժամանակ Ալա էդ-Դին I-ն էր¹: Սա էլ, երկու եղբայրներին հող տալով, մասնակից է դարձրել թաթարների և հույների դեմ մղվող կռիվներին:

Մեր նշած դեպքերը տեղի են ունեցել 1331 թվականին:

Որոշ ժամանակ անց Մերձավոր Արևելք և Հայաստան են արշավում Լենկթեմուրի զորքերը: «Անողորմ, անգութ, անագորոյն, լցեալ ամենայն չարութեամբ, պղծութեամբ և հնարիւք բանասարկուին սատանայի»: Այսպես է բնութագրել Լենկթեմուրին՝ նրա արշավանքների պատմությունը շարադրող Թովմա Մեծոփեցին²:

Որտեղով որ անցել է նրա զորքը, քարուքանդ են եղել շեն քաղաքները, ամայացել բնակավայրերը, կոտորվել, սրախողխող եղել տաննյակ հազարավոր մարդիկ, թալանվել նրանց հարստությունը մինչև վերջին բեկորը: Հուր է ժայթքել նրա հրոսակախմբերի երախից, արյուն հոսել յաթաղաններից:

Լենկթեմուրի հարվածի ոչնչացնող ուժը իրենց վրա են կրել մարդիկ՝ առանց ազգություն ու կրոնի խտրություն, բայց ամենից ահարկու կոտորածներին ենթարկվել է աշխատասեր ու անօգնական հայ ժողովուրդը:

Լենկթեմուրը ծնվել է 1336 թվականին, այսինքն՝ հենց այն տարիներին, երբ Երզնկայի հովտում երևացել էին օսմանցի թուրքերը: Լենկ նշանակում է կաղ, ուստի նրա անունն էլ բացատրվում է կաղ թեմուր: Արտաքինով եղել է բարձրահասակ, հաղթանդամ, մեծ գլխով, լայն ճակատով, երկար մազերով մարդ:

Ասում են, որ նրա գլխի մազերը ծնած օրվանից ձյան նման սպիտակ են եղել, մի բան, որ չարագուշակ նշան է համարվել նախապաշարված մարդկանց կողմից: Սերվում էր մոնղոլական բարլաս ցեղից, որն այդ շրջանում արդեն թուրքացվել էր: «Լենկթեմուրի մայրենի լեզուն թուրքերեն՝ չաղայթայերեն էր», - գրում է Հ. Մանանդյանը³:

¹ Գ. Այվազովսկի, էջ 5-6:

² Թովմա Մեծոփեցի, Պատմություն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860, էջ 9:

³ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հատ. Գ, Երևան, 1977, էջ 357:

1360-ական թվականների կեսերից իր շուրջը հավաքելով բազմաթիվ թաթար հրոսակների, ասպատակել է աջ ու ձախ, նվաճել քաղաք քաղաքի ետևից:

1370 թ. աթուղանիստ կենտրոն է դարձրել Սամարղանդ քաղաքը և շարունակել պատերազմները: Նախ շարժվել է դեպի Ոսկե Հորդա և Ռուսիա, ապա անցել է Հնդկաստան, Իրան, այնտեղից՝ Անդրկովկաս, Փոքր Ասիա:

Նրա առաջին լուրջ բախումը տեղի է ունեցել 1385 թ. Ջելայիրյան պետություն ուժերի հետ, երբ Իրանի հարավից հարձակվել է Ատրպատականի վրա և գրավել Մուլթանիե քաղաքը, հաջորդ տարի՝ Թավրիզը:

Այնուհետև, անցնելով Արաքս գետը, ասպատակել է Սյունիքը, գրավել Նախիջևանը, հասել Կարբի, Բջնի, Գառնի, Կողբ:

Այս ամբողջ տարածությունն անցել է գրեթե առանց դիմադրության, այնքան սարսափազդու է եղել նրա անունը, այնքան խուճապի է մատնվել ժողովուրդը:

Լենկթեմուրի սովորությունն է եղել մինչև վերջին չունչ սպանել դիմադրողներին, չխնայել ո՛չ կանանց, ո՛չ ծերունիներին, ո՛չ էլ երեխաներին: Քանզև է բերդերի պարիսպները, հողին հավասարեցրել հարյուրավոր բնակավայրեր:

1386 թ. Լենկթեմուրի զորքի վայրագություններին զոհ է դարձել Վրաստանը, կենտրոն ունենալով Տփղիսը: Այդ քաղաքը գրավելուց հետո բարբարոսական հորդաները ձմեռել են Մուղղում: 1387 թ. գարնանը նրանք շարունակել են ասպատակությունները Հայաստանի հարավային և արևմտյան մասերում: Նրանք մտել են Քաջբերունիք, Վաղարշապատ (Ալաշկերտ), հասել Կարին: Այդ նույն տարում Երզնկայում գրված ձառնյի գրիչ Գևորգը արձանագրել է. «Յայսմ ժամանակի, յորում էր թուական հայոց ՊԼԶ (1387) ելաւ ազգն խուժաղուժ յարևելից ի կողմանց հիւսիսոյ, որ կոչէր Լանգթամուր, և եկն մինչև յԱրզրում, և բազում ոճիրս գործեաց... զոր յետս դարձոյց Աստուած, և աղօթք սուրբ Լուսաւորչին պահեաց զքաղաքս Երզնկայ և զգաւառս իւր, որք են առ մեզ բոլորակայ»¹:

Լենկթեմուրը վերադարձին պաշարել է Վանա բերդը, որը դիմադրել է 26 օր, սակայն ի վերջո անձնատուր եղել: Ըստ Սամուել Անեցու շարունակողի՝ բերդից ցած գցված հայերի թիվը հասել է 7000-ի, իսկ գերի տարվածների թիվը՝ անհաշիվ²:

¹ Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 570:

² Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 171:

Վանի այս մեծ կոտորածը համարվում է Լենկթեմուրի դեպի Հայաստան կատարած առաջին արշավանքի ամենացնցող էջը, միաժամանակ հայ ժողովրդի պատմության ամենասարսուղու դրվագներից մեկը:

Երկու տարի Հայաստանում մահ սփռելուց հետո՝ նույն 1387 թ. աշնանը վերադարձել է Սամարղանդ:

1388–1393 թթ. Լենկթեմուրի զորքը զբաղված է եղել Հարավային Ռուսիայի տափաստաններում, կռվել է Ոսկե Հորդայի խան Թողթամիչի դեմ, ապա հարձակվել է Իրաքի ու Պարսկաստանի վրա:

1394 թ. լուր է տարածվել, թե Լենկթեմուրը պատրաստվում է նոր արշավանքի՝ Հայաստանի դեմ: Ժողովուրդը մատնվել է ահ ու սարսափի, համատարած խուճապի:

«Վայ աուրս և ժամուս, թէ որպէս չար համբաւ առաք,- զրված է մի հիշատակարանում,- ձեռս թուլացաւ, միտս կուրացաւ և ամենայն անդամօքս դողամ, զի անօրէն Լանգթամուրն գա, ասեն, սպանողն և արինարբու գազանն»¹:

Եվ արդարև, Լենկթեմուրի զորքը Հյուսիսային Միջագետքից մտնում է Արևմտյան Հայաստան, գրավում բազմաթիվ քաղաքներ, այդ թվում՝ Երզնկան, որտեղ իշխում էր Թախրաթանը: Երզնկան անձնատուր է եղել կամավոր կերպով, չունենալով դիմադրող ուժ: Միայն մեկ երկու վանքերում են դիմադրություն ցույց տվել, ենթարկվել բարբարոսական ջարդի ու ավերի:

Այս ներխուժման ժամանակ Երզնկան ու նրա գյուղերը ինչ զոհեր են տվել, ինչպիսի ավերածություններ են կատարվել, քիչ բան գիտենք: Միակ հավաստի վկայությունը հետևյալն է. «Լանգթամուրն էառ զԱմիթ քաղաք և զամենայն սահմանս նորա... էառ և զՄէրտին, նոյնպէս էառ և զԵզնկայ. և զեկեղեցիս նորա կործանեաց... Եւ մինչդեռ յԵզնկայ էր Լանգթամուրն՝ գնաց առ նա Գէորդ վարդապետ Եզնկացի վասն աղաչելոյ զնա՝ խնայել յեկեղեցիս...»:

Ապա մատենագիրը ասում է թե Գևորգ Երզնկացին որևէ արդյունքի չի հասել, «տեսնելով բռնապետի դաժան դեմքը, վախից չրթները ճաքճքել են»²:

Թեև համառոտ, բայց այս վկայությունը որոշ գաղափար տալիս է Երզնկայում Լենկթեմուրի կատարած բարբարոսությունների մասին: Նախ ցույց է տալիս, թե քաղաքի բնակչությունը ինչպիսի տագնապի

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. IV, Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., Երևան, 1972, էջ 28:

² Թովմա Մեծոփեցի, էջ 45:

մեջ է եղել և ինչպես մարդիկ այդ բռնակալին ընդունել են որպես ահավոր հրեշ, պատուհաս, որի երեսը տեսնողը լեղաճաք է եղել:

Ամենայն հավանականությամբ քանդվել են այն եկեղեցիները, որոնցում ապաստանած մարդիկ փորձել են դիմադրություն ցույց տալ: Անշուշտ անլուր վրեժխնդրության հանդիպելուց հետո է, որ երզնկացիները որոշել են Գևորգ Երզնկացուն պատգամավոր ուղարկել և աղաչել բռնապետին՝ խնայել զեթ իրենց աղոթատեղիները:

Երզնկայից հետո Լենկթեմուրի զորքերը գրավել են Բասենը, Ավինիկ ամրոցը, որտեղ նույնպես եղել է թույլ դիմադրություն և հարյուրից ավելի կոպող հայեր բերդից ցած են գցվել: Այնուհետև նրանց հարձակումներին են ենթարկվել Կարսը, Սուրմալուն, Կողբը, Բագարանը: Այդ բոլորից հետո նոր միայն Լենկթեմուրը թողել է Հայաստանը, դիմել դեպի Աղվանք՝ իր ուժերը չափելու համար Շիրվան ներխուժած Թողթամիչի զորքերի հետ:

1395 թ. ապրիլ ամսին Թերեք գետի ափին հաղթել է Թողթամիչին, գրավել է Աստրախան ու Սարայ քաղաքները, որոնք կողոպտելուց հետո հիմնովին ավերել է:

Հաջորդ տարվա գարնանը կրկին վերադարձել է Անդրկովկաս, իր որդուն՝ Միրանչահին նշանակել է կուսակալ Իրանի, Իրաքի, Հայաստանի ու այլ վայրերի:

1399 թ. Լենկթեմուրը, դուրս գալով Սամարղանդից՝ շարժվել է դեպի Անդրկովկաս, այնտեղից՝ Միջագետք, Ասորիք ու Փոքր Ասիա և կովել այնտեղ իշխող օսմանյան թուրքերի դեմ:

Հայ ժողովրդի պատմության ամենաողբերգական էջերից մեկն է Սեբաստիա քաղաքում Լենկթեմուրի զորքերի կազմակերպած մեծ նախահրը:

Նա առաջարկել է Սեբաստիայի բերդի հայ պաշտպաններին՝ առանց կովի անձնատուր լինել՝ խոստանալով չթափել ոչ մի կաթիլ արյուն: Մարդիկ հավատացել են, զենքը ցած դրել, բաց են արել քաղաքի դռները: Բայց ահա տրվել է անողոք հրամանը՝ հավաքել բոլորին, կապել ձեռները, 4000 մարդու կենդանի-կենդանի թաղել՝ նրանց վրա թափելով ջուր և մոխիր, այսպիսով հավատարիմ մնալով արյուն չթափելու իր խոստմանը: Մնացած բնակչությանը ենթարկել են ահռելի տանջանքների: Կանանց կապել են ձիերի պոչից և տանջամահ արել, իսկ նրանց անմեղ երեխաներին հավաքել են մի դաշտում ճզմել ձիերի սմբակների տակ «իբրև զորայս կամնասայից կոխել զնոսա անողորմութեամբ»¹:

¹ Թովմա Մեծփեցի, էջ 65:

«Նրանց աղաղակը երկինք էր բարձրանում,- գրում է Թովմա Մեծոփեցին,- ո՞վ կարող է նկարագրել այն դառն տանջանքները, որ գործադրեց նեոի առաջնորդը, անողորմ բռնավորը»¹:

Սեբաստիայից Հետո գրավելով նաև Հայաքնակ այլ քաղաքներ, որոնց թվում Երզնկան, Լենկթեմուրը 1401-1402 թթ. ձմեռը անց է կացրել Դամասկոսում:

Այսպիսով, Երզնկան փոխնիփոխ 3-4 անգամ ենթակա է եղել Լենկթեմուրի Հարձակումներին: Դրանով Հանդերձ՝ Երզնկայի վանքերից մի քանիսը կարողացել են շարունակել իրենց մատենագրական և կրթական գործունեությունը: Լենկթեմուրի առաջին և հիմնական նպատակն էր թալանն ու գերեվարությունը, կոտորածը:

Ըստ երևույթին Երզնկայում նա ավերել ու քանդել է այն վանքերն ու եկեղեցիները, որոնք եղել են ինքնապաշտպանական ամրություններ: Մյուսները, որոնք ավարի ու թալանի հեռանկար էլ չեն տվել նվաճողին, մնացել են ազատ: Մասամբ էլ այստեղ դեր է կատարել այդ վանքերի բնական անառիկ դիրքն ու նվաճելու դժվարությունը:

Դառնալով ամբողջ Անդրկովկասի, Փոքր Ասիայի, Միջագետքի ու Սիրիայի միահեծան տերը, իրեն ենթարկելով նաև Եգիպտոսի սուլթանին, Լենկթեմուրը 1404 թ. վերադարձել է Սամարղանդ, մեռել 1405 թ.: «Մեռավ Թամուր դանը,- կարդում ենք մի հիշատակարանում,- որ 21 ամ իբրև զբաժակ բարկութեան առեալ էր զնա Աստուած ի ձեռն, և ում կամէր արբուցաներ, զի յԱրևելից մինչև ի մուտս արևու զամենեսին Հասարակ գերեաց զՀաւատացեալսն և զանհաւատս զամենեսեան սրախողխող արար»²:

Այժմ տեսնենք թե ինչ բերեց նոր՝ 15-րդ դարը, Հայաստանին առհասարակ, Երզնկայի գավառին՝ մասնավորապես:

3. ԵՐԶՆԿԱՆ 15-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

Այս նոր Հարյուրամյակում Հայաստանի ամբողջ տարածությունը մնաց թատերաբեմ թուրք-թաթարական ցեղախմբերի զինված հակամարտությունների:

Դրանք կիսավայրենի ցեղեր էին, անհաղորդ գիտություն, քաղաքակրթության նշույլին, առաջնորդվում էին միայն տիրելու, թալանելու, կողոպտելու, վայելելու մոլուցքով:

¹ Թովմա Մեծոփեցի, էջ 65:

² Լ. Նաչիկյան, Ժե դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին, էջ 53:

Միմյանց դեմ տևական պայքարի մեջ էին ոչ միայն նույն կրոնին պատկանող տարբեր ցեղեր, ասենք օսմանցի թուրքերն ու մոնղոլական ծագում ունեցող թեմուրյանները, այլև հայրերն իրենց որդիների, եղբայրներն իրար ու իրենց հայրերի դեմ:

1410–1453 թթ., այսինքն՝ ուղիղ կես դար, Հայաստանը եղել է կռվախնձոր թուրքմենական ազգակից երկու ցեղախմբերի՝ Կարա-կոյունլուների և Ակ-կոյունլուների միջև: Այդ ժամանակաընթացքում նրանք շարունակ բախվել են միմյանց հետ (1410, 1419, 1421, 1425, 1427, 1435, 1453 թվականներին և այլն):

Պատմական Հայաստանի զգալի մասը գտնվել է Կարա-կոյունլուների տիրապետության տակ: Կարա-կոյունլու Կարա Յուսուֆի կենտրոնատեղին եղել է Վաղարշակերտը (Ալաշկերտ), որտեղ բնակչության ճնշող մասը նստակյաց հայեր էին, կային նաև քրդական քոչվոր ցեղեր:

Համեմատած Լենկթեմուրի հետ, Կարա Յուսուֆի տիրապետության տարիները եղել են քիչ թե շատ տանելի: Թովմա Մեծուփեցին վկայում է, որ մարդիկ կրկին սկսել են վերաչինել իրենց ավերված տները, հնձել արտերը, թե այլևս ավերակների մեջ ապրողներ չեն եղել, «այլ ի չէնս բնակէին, և թեպէտ հարկապահանջութիւն բազում էր, սակայն խաղաղութիւնն առանց խռովութեան էր»¹:

Գրիգոր Խլաթեցի Մերենցն էլ վկայում է, որ Կարա Յուսուֆը

Արար բազում խաղաղութիւն
Եւ յաջողումն մարդկային,
էր էմնութիւն և էժնութիւն,
Ամենևին անգողութիւն²:

Դժբախտաբար մասնակի այս խաղաղությունը կարճ է տևել: 1419 թվականին Ակ-կոյունլու թուրքմենները հարձակվել են Կարա Յուսուֆի վրա, հաջորդ տարի սպանել նրան պատերազմում: Գրավել են Երզնկան:

Կարա Յուսուֆի մահից հետո նրա Իսքանդար որդին ստեղծել է մի քանի հազարանոց բանակ և հարձակվել է իր հորը պարտության մատնող Ակ-կոյունլու Օսմանի վրա, հաղթել է նրան 1421 թվին: Բայց շուտով ինքն էլ պարտվել է և փախել Մուսուլի կողմերը:

Օսմանը գրավել է շատ քաղաքներ, այդ թվում Երզնկան՝ 1425 թվին:

¹ Թովմա Մեծուփեցի, էջ 78:

² Գրիգոր Խլաթեցի, Յիշատակարան աղէտից, Վաղարշապատ, 1897, էջ 14–15:

Վերջապես սկսել են միմյանց դեմ նիզակ ճոճել Կարա Յուսուֆի երկու որդիները՝ Իսքանդարն ու Սպանդիարը: Վերջինս պարտվել է եղբորից:

1435 թ. տեղի ունեցած մի ճակատամարտում Իսքանդարը սպանել է Կարա Յուլուք Օսմանին, արչավել Սեբաստիայի, Թոխաթի, Խարբերդի, Երզնկայի վրա, կազմակերպել է բռնագաղթ դեպի Այրարատյան նահանգը, պատճառ դառնալով վերոհիշյալ քաղաքների հայ բնակչության նոսրացման:

1437 թվին Իսկանդարին հաղթել է Ջահանշահը, որն իշխել է մինչև 1467 թվականը, երբ սպանվել է Ակ-կոյունլու Ուզուն Հասանի կողմից:

Այնուհետև Հայաստանը երկար ժամանակ մնացել է թուրքմենական Ակ-կոյունլուների տիրապետության տակ: Բայց դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ համաշխարհային քաղաքական հորիզոնում փայլատակում էր թուրքական ամենահաղթ սուրը:

Միմյանց հաջորդող օսմանյան սուլթանները գրավել էին վիթխարի տարածքներ: 1444 և 1448 թթ. ընկճելով եվրոպական երկրների զինված ուժերի դիմադրությունը՝ թուրքերը գրավեցին համարյա ամբողջ Բալկանյան թերակղզին¹: Եվրոպան կանգնել էր անակրեկայի առաջ: Սակայն շուտով տեղի ունեցավ ամենասարսափելիին՝ սուլթան Մուհամմեդ II Ֆաթիհը 1453 թ. մայիսի 29-ին գրավեց Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիսը:

Ընդամենը մի քանի տասնամյակի ընթացքում թուրքերի ձեռքն անցան Սև ու Միջերկրական ծովերի հիմնական նավահանգիստները, որոնք որպես առևտրական խոշոր նշանակություն ունեցող կետեր՝ կենսական էին ինչպես ակ-կոյունլուների, այնպես էլ եվրոպական պետությունների, հատկապես Վենետիկի համար:

Ահա թե ինչու Հայաստանը գրաված Ուզուն Հասանը 1472 թ. 100.000-անոց բանակով դուրս եկավ օսմանցիների դեմ: Նա Դերջանի և Երզնկայի վրայով հասավ Թոխաթ, գրավեց այն, սակայն 1472 թ. օգոստոսին պարտվեց: Նրա երեք որդիներն էլ սպանվեցին այդ կռիվներում:

Օսմանցիներն ու ակ-կոյունլուները երկրորդ անգամ միմյանց դեմ պատերազմեցին հենց Երզնկայի մոտակայքում, Դերջանի դաշտում, 1473 թվականին. հաղթեցին օսմանցիները:

Թուրքերի գրավումներից հետո էլ դեռ Հայաստանում իշխում էին ակ-կոյունլուները: Ուզուն Հասանի մահից հետո (1478) միմյանց դեմ

¹ А. Миллер, Краткая история Турции, М., 1948, стр. 12.

դուրս եկան նրա ողջ մնացած հինգ որդիները: Կովել են, սպանել միմյանց մինչև Սեֆյան դինաստիայի ասպարեզ գալը:

Ուրեմն՝ Երզնկան 15-րդ դարի առաջին կեսին ապրել է կարակոյունլու թուրքմեն Կարա Յուսուֆի և նրա որդի Իսքանդարի ու վերջինիս հաղթող Ջահանշահի տիրակալությունից տակ:

Ո՞վ է անմիջապես իշխել Եկեղյաց գավառին: Ցաքուցրիվ փաստեր միայն կան, որոնք սակայն որոշ գաղափար կարող են տալ երկրի ու ժողովրդի ընդհանուր վիճակի մասին:

1420-ական թվականների կեսերին Երզնկայի հայերի վերակացուն է եղել հայագրի Ցաղուբ աղան՝ հորեղբորորդին Սաթլուչ և Սուլեյման պարոնների, երկուսն էլ հայ իշխաններ:

Նշանակում է այդ տարիներին նույնպես իշխող խավերը փորձել են պահել հայկական մասնակի իրավասություններ: Եվ դա միանգամայն բնական էր: Նրանք կարիք ունեին տեղական պայմաններին, ժողովրդի կյանքին, եկամտի հնարավորություններին ծանոթ մարդկանց, որոնց միջոցով միայն պիտի կարողանային գանձել անհրաժեշտ հարկերը և միաժամանակ ստեղծել աշխատանքային պայմաններ, հաջորդ տարիների բերքահավաքներից մթերքներ ստանալու երաշխիքներ, այն էլ մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ Լենկթեմուրի արշավանքների հետևանքով արյունաքամ էր եղել ժողովուրդը, նոսրացել էր հողի աշխատավորությունը թիվը:

Հայերի փոխարեն Երզնկայի դաշտն էին իջել քոչվորական ցեղեր, այդ թվում՝ քրդեր, որոնք ամենևին հողագործություն միտում չունեին, ձմռան ամիսներին ապրում էին հայերից դատարկված գյուղերում, ամռանը իրենց անասունների հետ քաշվում սարերը:

Կարա-կոյունլուների համար նրանք երբեք էլ հարկատու վստահելի տարրեր չէին կարող դառնալ, մինչդեռ դարերի ընթացքում իր հողի ու երկրի հետ կապված հայերը միշտ էլ հակամետ էին նստակյաց կյանքի և հողագործական աշխատանքի, արհեստների, թեկուզ ենթակա բազմապիսի հարկերի և տուրքերի: «Իսքանդար կարա-կոյունլուն,- կարդում ենք «Հայ ժողովրդի պատմություն» IV հատորում,- զգալի չափով հայ էթնիկական տարրի վրա էր հենվում՝ կենտրոնաձիգ ուժեղ պետություն ստեղծելու իր փորձերն իրականացնելիս»¹:

Իսքանդարը պետական պաշտոնների է կոչել բազմաթիվ հայերի, գերազանցապես իշխանների, հայերին օգտագործել է նաև բանակում: Ընդհակառակը, չի քաջալերել պետությունը օգուտ չտվող քոչվորներին, կենտրոնախույս տարրերին, պորտաբույծ ամիրանե-

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. IV, էջ 35:

րին, որոնցից մի քանիսին, այդ թվում իր փեսա Շամս ադ-Դինին սպանել է:

Այսպես թե այնպես 15-րդ դարում Երզնկայում բացարձակ հայկական իշխանություն գոյություն չունենալով հանդերձ՝ հայկական տոհմիկ հավաքական կյանքը դեռևս շարունակվել է: Դրա արտահայտություններից մեկը պիտի համարել այն, որ 1460–1490-ական թվականներին Երզնկայի վանքերից մեկում բարձրագույն դպրոց է հիմնել Հովհաննես Համչենցին:

Անշուշտ, սա չի վերաբերվել միայն Երզնկային: Մուշի, Սասունի գավառներում տեղական հայերն ավելի ինքնիշխան են եղել, քան Երզնկայում, անշուշտ բոլորն էլ հարկատու տիրապետող մուսուլման իշխանություններին:

Այն էլ ինչպիսի ծանր հարկեր են վճարել հպատակ ժողովուրդները: Թվարկենք 15-րդ դարում Երզնկայում գանձվող հարկերը.

1. Պետական ունետա – գանձվել է եկամտի մեկ հինգերորդի չափով, եթե այն ստացվել է պետական հողից, մեկ տասներորդի չափով, եթե վերաբերվել է սեփական կալվածներին:

2. Կալվածատիրական ունետա – գանձվել է բերքի մեկ տասներորդի չափով: Այս հարկը գանձել են նաև վանքերն ու առանձին կալվածատերերը, իրենց հողերի վրա աշխատողներին:

3. Գլխահարկ (խարաջ) – գանձվել է հիմնականում ոչ մուսուլման չափահաս արական հպատակներից: Այս հարկը եղել է ամենածանրը և աստիճանաբար բարձրացվելով՝ դարավերջին գրեթե կրկնապատկվել, մարդգլուխ հասնելով 28 փութ ցորենի:

4. Մավաշի (անասուն) և մարայի (արոտավայր) – հարկեր, որոնք գանձվել են արոտավայրերից անասունների օգտվելու դիմաց:

5. Թամդա – այս հարկը գանձվել է արհեստավորներից:

6. Բաժ – գանձվել է վաճառականներից, առևտրականներից, անգամ խանութպաններից: Քրիստոնյաներից գանձվել է կրկնակի չափով ավելի, քան մահմեդականներից, այսինքն՝ եկամտի մեկ տասներորդի չափով: Օրինակ՝ Երզնկայում մետաքսի բեռի յուրաքանչյուր բաթմանից 81 սև ակչե բաժ են գանձել:

7. Չերիք – գանձվել է միայն ոչ մահմեդական հպատակներից, զինվորական ծառայություններից:

8. Իխարջաթ – բառացի նշանակում է արտակարգ ծախս, գանձվել է զինվորական, վարչական պաշտոնյաներին վճարելու համար:

9. Շիզար ու բիզար – այսպես է կոչվել բերդերի, ճանապարհների, ջրանցքների շինարարությունից ժամանակ հպատակների կողմից կատարված անվճար աշխատանքը:

10. Ռամս կամ Ռուսումաթ – կոչվել են այն տուրքերը, որոնք գանձվել են որպես հավելյալ ոտճիկ՝ պետական պաշտոնյաների:

Այս տասը տեսակ տուրքերից բացի՝ կային պաշտոնական և անպաշտոն բազմաթիվ ու բազմապիսի այլ հարկեր, որոնք գանձվել են պարբերաբար՝ յուրաքանչյուր դեպքում տալով քմահաճ որևէ բացատրություն:

Կային և եկեղեցական տուրքեր՝ պտղի, սրբադրամ, մատաղներ, խոստովանադրամ, հաղորդադրամ, տուգանքներ՝ չհաս ամուսնությունների և այլ դեպքերի համար:

Այս բոլորից հետո ի՞նչ է մնացել դժբախտ ժողովրդի ձեռքին: Եվ արդյո՞ք մնացել է: Ու եթե որոշ բան մնացել է, ապա դա եղել է այնքան, որ գոյատևի հայ գյուղացին մինչև հաջորդ գարունը, կրկին վարուցան անի, պետական ամբարները լցնի:

4. ԵՐՁՆԿԱՆ 16–17-ՐԴ ԳԱՐԵՐՈՒՄ

16-րդ դարի սկզբներից մինչև հաջորդ դարի երեսնական թվականները որոշ ընդմիջումներով Հայաստանը փոխնիփոխ գտնվել է Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Իրանի գերիշխանությունների տակ:

Սեֆյան շեյխերի գերզաստանը, որ 14-րդ դարի վերջերից տիրում էր Արդաբեյլի շրջանին, ասպարեզ էր եկել որպես չիա կրոնական ազանդի դերվիշական հոգևոր առաջնորդների մի գերզաստան:

Սրանք, օգտագործելով կրզլբաչ կոչվող ցեղերին, նրանց տոգորելով կրոնական մոլեռանդ գաղափարներով, պատերազմի էին դուրս բերում տարբեր երկրների ու ժողովուրդների դեմ:

1502 թ. երկու տարբեր ճակատամարտերում կրզլբաչները պարտություն են մատնել ակ-կոյունլուներին, զրավել նրանց մայրաքաղաք Թավրիզը և հիմք են դրել կրզլբաչների Սեֆյան պետությունը, որն ավելի քան երկու դար քաղաքական ասպարեզի վրա մնաց որպես տիրակալ ուժ և օսմանյան թուրքերին սարսափ պատճառող չարիք:

Տոգորված կրոնական ատելությունները դեպի քրիստոնյաները, նրվաճված յուրաքանչյուր երկրում իշխանությունը վստահում էին բացառապես կրզլբաչներին հավատարիմ մուսուլման տարրին՝ Թուրքախոս վաչկատուն ցեղերի առաջնորդներին:

Պաշտոնական կրոն հայտարարելով շիիզմը, պայքարում էին նաև մահմեդական սունիների դեմ, իսկ օսմանցիների պետական կրոնը սունիզմն էր: Եվ որովհետև կրզլբաչների այդ աղանդը առաջացել

էր սոցիալական դժգոհութեան հողի վրա, ուստի հայերի համակրու-
թյունը սկզբում նրանց կողմն էր: Անգամ թուրք գյուղացիութեան
համակրանքը եղել է նրանց հետ, մի բան, որ նպաստել է կրգրլբաշ-
ների հաղթանակներին:

Ինչպես նախորդ շատ նվաճողների առաջին գոհերը եղել էին
երզնկացիները, այս անգամ էլ կատարվել է նույնը: Կրգրլբաշներին
նվիրված հենց առաջին հիշատակութուններում հանդիպում ենք
Երզնկայի անվան:

1501 թ. կամախեցի մի գրիչ՝ Վրթանեսը ասում է. «Վասն աւեր-
ման չարին Սաւֆոյ, որ անբաւ արար գաշխարհն մեր յազգէ մարդոյ,
ղգաւառն ասացեալ Եկեղեաց և այժմ Երզնկայ կոչելոյ»¹:

Կրգրլբաշների առաջնորդ շահ Իսմայիլ I-ը մինչև 1507 թ. նվաճել
է Հայաստանի զգալի մասը, հաջորդ տարի Բագդատը, իշխել ամբողջ
Իրաքին, ապա՝ Իրանին:

1512 թ. օսմանցիների սուլթան Սելիմ Ահեղը հարձակվել է նը-
րանց վրա, 1514 թվին գրավել Թավրիզը, սակայն հարկադրված է
եղել նահանջել:

Այնուհետև հաղթանակը մերթ մեկին է անցել, մերթ մյուսին,
ահուսարսափի մեջ պահելով դժբախտ Հայ ժողովրդին: Կրգրլբաշ-
ները 1575 թվականին պաշարել են Վանը, անխնա կոտորել հայերին:
Ըստ որոշ տվյալների, այդ կոիվներում հայ գոհերի թիվը հասել է
16.000-ի: Ոմանք այս խժոժութունները համեմատել են Լենկթե-
մուրի վայրագությունների հետ:

Այժմ՝ Երզնկայի մասին:

1533–1535 թվականներին օսմանյան թուրքերը և Սեֆյան Իրանի
միջև մղված պատերազմից հետո Երզնկան, Դերջանը, Կարինը և
Կարսը անցել են թուրքերին, Հայաստանի մնացած մասը՝ Իրանին:

«Հայ ժողովրդի պատմութեան» IV-րդ հատորում կարդում ենք.
«ժամանակակիցները նկարագրում են Սորասանից մինչև էրզրում
ընկած տարածութեան ամայությունը: Կրգրլբաշները սուր ու տապար
առած հատում էին Ուլաթի և Արծկեի այգեստանները, ոչնչացնում
անտառները և հրի ճարակ դարձնում արտորայքը... Շահ Թահմազը
իր հիշատակարանում նկարագրում է Բասենի, Սնուսի, էրզրումի,
Բաբերդի, Երզնկայի, Դերջանի, Մուշի, Ուլաթի, Արծկեի, Արճնչի,
Վանի ավերումը, պատմում է Հայ երեխաների գերեվարութեան և
բնակչութեան կողմից իրենց նախկին բնակավայրերը լքելու ու զանգ-
վածային գաղթի մասին»²:

¹ «Հայ ժողովրդի պատմութեան», հատ. IV, էջ 82:

² Նույն տեղում, էջ 84:

Թե թուրքերն այդ կոիվների ընթացքում ինչպիսի վայրագու-
թյուններ են գործել, երևում է թուրք պատմագիր Փեչևիի վկայու-
թյունից, թե «Հաղթական բանակի սարսափից քաղաքներն ու գյու-
ղերը, տներն ու բնակավայրերը այն աստիճան ամայացել, ավերվել
ու բուերի ու ագռավների բնակավայր էին դարձել, որ տեսնողին
սարսափ էին պատճառում»:

Սուսելով թուրքական բանակի վերցրած ռազմավարի մասին, Փե-
չևին զգվանք առաջացնող լկտիությամբ նկարագրում է, թե ինչպիսի
մեծ քանակությամբ գեղեցիկ տղաներ ու աղջիկներ են վերցրել և
դարձրել զինվորների հաճույքի առարկան: «Ձկար մի վրան,- ասում
է նա,- որի մեջ գտնվող արծաթի նման մարմին ունեցող նորաբողջ
տղաների և վարդանման երես ունեցող քնքուշ ու մատղաշ աղջիկ-
ների թիվը երեքից պակաս լիներ. հնգից, տասից ավելի ունեցող
վրաններ անթիվ էին»¹:

Կարծեք քիչ էր այս բոլորը, 16-րդ դարում մի ահավոր, հակա-
մարդկային հարկ էլ ավելացնում են թուրքերը, ղեվչիրմեն՝ պար-
բերաբար կրկնվող տղահավաքների տուրքը, որ մեր գրականության
մեջ հայտնի է «մանկաժողով» անունով:

Երեք դար շարունակված այս ահռելի հավաքների ընթացքում
մոտ կես միլիոն քրիստոնյա արական երեխաներ են հավաքվել,
թլփատվել և նրանցից պատրաստվել են թուրքական մոլեռանդ ենի-
չերիական զորագնդեր, որոնց մասին խոսելու ենք հետագա էջերում:

Թուրքերը ոչ մուսուլման տարրի, այսինքն՝ հիմնականում հա-
յերի համար սահմանել էին ստորացուցիչ օրենքներ: Հայ և հրեա
տղամարդիկ սպիտակ փակեղի փոխարեն պարտավոր էին կրել սև
գդակ: Հետագայում, արդեն հատուկ հրովարտակներով սահմանված
օրենքների համաձայն հայերը իրավունք չունեին թամբած ձի նըս-
տելու, մի մուսուլմանի հանդիպելիս՝ բարձրագույն քայլելու: Հայերը
դատարաններում ձայնի իրավունք չունեին, ապրում էին կատարյալ
ստորացված վիճակում: Քրիստոնյաների դեմ օրենքով սահմանված
այս խստությունների հետևանքով արագորեն վերացան նաև այն
մասնակի արտոնությունները, որ գոյություն ունեին նախորդ դա-
րում:

16-17-րդ դարերում միայն Հայաստանի լեռնային որոշ գոտիներ-
ում տեղ-տեղ պահպանվել են հայկական փոքր իշխանությունների
հետքեր: Ամենուր իշխանությունը գտնվում էր մուսուլման տարրի

¹ «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողո-
վուրդների մասին», կազմեց Ա. Սաֆրաստյան, հատ. Ա, Երևան, 1961, էջ 34-35:

ձեռքին, որն ամեն կերպ աշխատում էր հայերին պարտադրել կրոնափոխություն, խոստանալով նրանց ազատել անիրավահավասար վիճակից:

Կրոնափոխ են դարձել հազարներով հենց Երզնկայում ու նրա շրջակա գյուղերում: Հետագայում մենք խոսելու ենք նույնպես այս մեծ չարիքի մասին:

5. ԵՐԶՆԿԱՆ ԶԱԼԱԼԻՆԵՐԻ ԱՍՊԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

1598 թվականին սկսվել է Ջալալիների ապստամբությունը, հետևաբար նրանց աննախադեպ ոճիրների ու գազանությունների շարանը, ամենաբարբարոսականն ու զարհուրելին, որ մեր ժողովուրդը տեսել է մինչև 1915 թվականը:

Ջալալիների շարժումը ըստ էության եղել է անիշխանական մի ընդլվզում տիրապետող կարգերի դեմ, և սկզբնական շրջանում ունեցել է սոցիալական բովանդակություն, անգամ հայ պատմիչներն ընդունել են այդ փաստը, գրել թե շարժմանը նախորդող շրջանում վերացել էր «դատաստանական իրավունքը, զրկվածների իրավունքի պաշտպանությունը»:

Ջալալի՝ հենց նշանակում է ապստամբ: Շարժումն սկսվել է 1598 թվին և գնալով ընդլայնվել է, իր մեջ ընդգրկել բազմաթիվ շոկատներ: Ապստամբությանը միացել են անգամ փաշաներ, կուսակալներ, դարձրել այնպիսի հզոր ուժ, որը ամբողջ երկիրը պահել է սարսափի մեջ՝ Կիրիկիայից մինչև Կասպից ծով:

Ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ 1598 թ. ապստամբվել է Կարա Յազըճին, հաջորդ տարի՝ Հուսեյին փաշան և Քոսա Սաֆարը, 1601 թվին Ահմեդ փաշան, 1604 թվին՝ Ինջաղան, 1605 թվին՝ Հույարդատրինը¹:

Սրանցից ամենից դաժանն ու գորավորը եղել է Աբդուլ Հալիմ Կարա Յազըճին, որը նախապես եղել էր ենիչերիական խմբերի հրամանատար: Նա, հավաքելով իր շուրջը հունգարական պատերազմի դաշտից փախած քրդերին և թուրքերին՝ կատաղի մարտեր մղել կառավարական զորքերի դեմ, ամրանալով Ուռհայի բերդում, սակայն երկու տարուց պարտվել է, ապաստանել Ջանիկի լեռներում, որտեղ էլ մեռել է: Իրեն հաջորդել է եղբայրը՝ Դելի Հասանը:

Կարա Յազըճիի բանակում եղել է 36.000 զորք:

Այս երկու եղբայրները նվաճել են Եդեսիան, Չորումը, Ամասիան, Մարզվանը, Թոխաթը, Կեսարիան, Սեբաստիան:

¹ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 632-633:

Կա փաստ, որ սուլթանին հավատարիմ փառանքներից ոմանք, ինչպես Սեբաստիայի փառան, Չալալիների դեմ կոմելիս՝ թուրքերի հետ հայերին էլ են զենք տվել, մասնակից դարձրել դիմադրություններին:

Անշուշտ նման համատարած կոիմների ժամանակ Չալալիների սրի տակ պիտի ընկնեին նաև թուրքեր, սակայն կրոնական մոլեռանդությունը չէր կարող իր դերը չկատարել: Զալալիների ցասումը հիմնականում թափվել է անզեն ու անօգնական քրիստոնյաների վրա, առաջին հերթին՝ հայերի, քանի որ հայերով խիտ բնակեցված քաղաքներ էին Արևմտյան Հայաստանում մեր թվարկած բոլոր քաղաքները:

Զալալիների հարյուր հազարների հասնող զորքը առաջին հերթին կարիք ուներ սնվելու և զգեստավորվելու, որ պիտի կատարվեր տեղական բնակչության հաշվին: Եվ դա կատարվել է թե կազմակերպված միջոցներով և թե անկազմակերպ ավարառություն, թալանի ու կողոպուտի միջոցով, որոնց միշտ էլ ուղեկցել են սպանությունները, խռչտանգումներն ու բռնաբարությունները:

Թոխաթի հայերի վիճակը այսպես է նկարագրել Ստեփանոս Թոխաթցին.

*Քաղաքացիքն հազար բարվոք գտունն և ըզտեղըն ձրգեցին,
Ելեալ փախան, ոմն՝ ի բերդին, ոմանք՝ լերին, շատք՝ ի սարին...
Երեք ամիս նըստան տեղին, զգեղ ու զքաղաք թալանեցին,
Ո՛չ հոր թողին և ո՛չ պահունի, զամէնն հանին նըման նեռին:
Յետո հրով բորբոքեցին, զոսկով նախշած ըզչարտընին,
Այրեցին գտուն և ըզտեղի, զմանուկ տղայքն արին գերի,
զոսկի, արծաթ և զղումաշնի՝ զայն թալանեցին անյազելի:
Ըզուրջառներն և զըգեստնի և զծածկոյթ սուրբ սեղանի
Ձիոց ծածկոյթ արին յայտնի, և զայլս հագուստըս միվանի...
Եւ զըսպանեալքն ի փողոցին՝ շունք և զազանք զայն ուտէին:
Աւերեցին և քանդեցին՝ զայն շէն բոլոր ըզքաղքընին¹:*

Հակոբ Երեցը նույն ջարդը նկարագրելով ասում է.

*Այն լուսատիպ կոյս աղջկաներն
Որ արեգակըն չէին տեսեր
Երես ի բաց, բոկ ի նորերն
Ի յընտանեաց էր մուրերեր:*

¹ Պ. Մ. Խաչատրյան, Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր, Երևան, 1969, էջ 252-254:

Անշուշտ տառացիորեն նույնն էր կատարվել Երզնկայում:

1602 թ. Արևելքում գտնվող օսմանյան զորքը ուղարկվում է Դելի Հասանի դեմ կռվելու, բայց այդ 50.000 զինվորները, փոխանակ ապստամբների դեմ դուրս գալու, «Նստան ի վերայ վշտատես և տառապեալ ողորմելի Երզնկոյն և յաւարի առին և անասելի նեղութիւնք ու վիշտք Հասուցին: Եւ երկու ամիս և կէս նստան և այնքան բորբոքեցան և կատաղեցան, որ ըմբռնէին մարդիկ և զերկորիսն (ամորձիք) բանային, դաստառակ արկանէին ի վերայ և ծամէին ատամամբ, որ եօթն մարդոյ այնպէս առնելով մեռան, զոր տեսնողքն պատմեցին մեզ զամենայն որպէս եղեալն: Եւ իւրեանքն աւերելով զբազում տեղիս՝ զԵրզնկան, զԿամալս, զՏիրիկի և զայլ մերձակայ գաւառան, և ուր որ պատահեցան զամենեսեան յաւարի առին և դարձան յետս գնալով ի տեղի իւրեանց ուստից եկեալ էին»¹:

Դժբախտ Երզնկան, հազիվ ազատված այս բարբարոսություններից, ենթարկվել է ջալալիների մի նոր խմբի ասպատակություններին:

1607 թ. Երզնկայի վրա է հարձակվել Ալի փաշա Զանփոլատ Օղլին: Նա 20.000 զորքով գրավել է ամբողջ Կիլիկիան, Փոքր Ասիան, Հասել մինչև Կարս: Ճանապարհի ամբողջ երկայնքով մահ ու ավեր սերմանող այս բռնակալը Հասել է նաև Եկեղյաց գավառը, որտեղ «Բազում աւեր էած երկիցս և երիցս, որ և սովորեալ էր պիղծ արիւնարբուն, որ թոյլ ետ աստուած վասն ծովացեալ մեղաց մերոց»²:

Սուլթան Ահմեդ I-ը 1608 թվականին ոչնչացրել է Զանփոլատի զորքին, ապա իր հարվածն ուղղել է այլ խմբերի դեմ, որոնց բոլորի մարտունակ ուժերի թիվը անցել է հարյուր հազարից:

1610 թ. ճնշվել է ջալալիների ահռելի շարժումը³:

Զպետք է ենթադրել, թե ջալալիներին հետաքրքրել է միայն ավարառությունն ու կողոպուտը, թալանն ու զանգվածային ոչնչացումը, ինչպես մենք այդ տեսանք Լենկթեմուրի ժամանակ:

Ջալալիներն ունեցել են ցեղային ու կրոնական մոլեռանդությունից բխող մի այլ՝ ավելի վայրագ ծրագիր՝ ամեն գնով բնաջնջել, քչացնել Հայերի թիվն ամենուր:

Նրանք հատուկ ուշադրություն են դարձրել արական սեռի բնաջնջման վրա: Թվում է թե չսպանելով կանանց ու աղջիկներին, նրանց պիտի ծառայեցնեին իրենց անասնական կրքերին, սակայն որքան էլ

¹ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 37-38:

² Նույն տեղում:

³ Ջալալիների շարժման մասին մանրամասն տե՛ս Մ. Զուլպյան, Ջալալիների շարժումը և Հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ, Երևան, 1966:

տարօրինակ թվա, ջալալիների շարժման առաջնորդներից մեկը մահվան սպառնալիքով արգելել է իր գինավորներին՝ մերձենալ հայ կանանց ու չափահաս աղջիկներին, իսկ իրենց կրքերին բավարարություն տալ օգտագործելով՝ մանկամարդ տղաներին ու անչափահաս, արբունքի չհասած աղջիկներին, երեխաներին: Այս հրամանի նպատակն էր միայն մի բան՝ կասեցնել հայերի հետագա աճը:

Արական սեռի ծրագրված ոչնչացման, հարկադիր պանդխտություն ու գաղթականություն հետևանքով Երզնկայի գյուղերում և հենց քաղաքում տղամարդկանց թիվն իջել է նվազագույնի, գրեթե կասեցվել է սերնդագործությունը:

Այս աղետալի երևույթը գեթ մասամբ թուլացնելու նպատակ է հետապնդել այն հակամիջոցը, որին հարկադրված են եղել դիմել հայ լուսավորչական եկեղեցու որոշ առաջնորդներ՝ արտոնելով տղամարդկանց՝ կենակցելու մեկից ավելի հայ կանանց հետ:

Մեզ մանրամասնություններ չեն հասել հայ եկեղեցու դարավոր ավանդույթներին հակասող այս արտոնության մասին, չգիտենք թե ինչ աստիճանի է հասել այդ և որքան է տևել: Բայց, որ այն չէր կարող Ղուրանի կողմից արտոնված բազմակնություն նման մի բան լինել, կասկածից վեր է: Իսկ որ արտոնությունը հետապնդել է միայն հայ ազգաբնակչության աճը գեթ մասամբ ապահովելու նպատակը, կասկածից վեր է:

Ըստ բանավոր գրույցների, բերնե բերան մեր օրերն հասած տրվյալների արտոնվել են ոչ արենակցական կապ ունեցող կենակցությունները, հատկապես այն այրի կանանց հետ, որոնց ամուսինները զոհվել են թուրքերի կողմից կամ պանդխտության մեկնելով այլևս չեն վերադարձել և իրենց կապերը խզել են ընտանիքների հետ:

Այսպես թե այնպես, երևույթը խորթ ու արտառոց է թվացել ավանդապաշտ հայ հոգևորական պետերին: Գրիգոր Դարանաղյիսն ասում է, թե երբ ինքը կրկին վերադարձել է Երզնկա, արգելել է հիշյալ սովորությունը: Հենց դա էլ վկայում է, որ նման արտոնություն տրվել է Երզնկայի հոգևոր նախկին առաջնորդների կողմից:

Ջալալիների ավերածություններին զոհ են գնացել ոչ միայն բազմահազար երզնկացիներ, այլև քանդվել են մի քանի վանքեր, ինչպես վկայում է Դարանաղյիսն:

Ջալալիների հորդանների Հայաստան ներխուժելու երկրորդ տարում Երզնկայի շրջանում արդեն ո՛չ ցանք է կատարվել, ո՛չ հունձք: 1600 թ. ծայր է առել սաստիկ սովը, որը հնձել է ջարդերից ու կոտորածներից ողջ մնացածների մեծ մասին. «Բազումք մեռանէին,-

գրում է Գրիգոր Դարանազցին,- ... և անկեալ լինէին դիակունք նոցա թէ ի գիւղս թէ ի քաղաք և թէ յանցս ճանապարհաց, և ոչ ոք էր որ թաղէր զնոսա»¹:

Երզնկացի մի քահանա, Շողա գյուղից, մինչև էրգրում հասնելը ճանապարհներին 30 դիակ է տեսել:

Սուրբ շարունակվել է նաև հաջորդ տարիներին՝ 1605, 1606 թվականներին: Մարդիկ սկսել են դիակներ ուտել: Մարդակերուծյունը դարձել է սովորական երևույթ: Պատմագիրը վկայում է, որ գողացվել են փոքր երեխաներ, մորթվել են, եփվել ու կերվել... Իսկ գայլերը ազատ-համարձակ մտել են գյուղերը, տները, հոշոտել ուժասպառ, պաշտպանվելու անկարող մարդկանց:

Բնակչության կուտակած ու թաքցրած սննդի վերջին պաշարները խլվել են Երզնկայում կենտրոնացված ջալալիական զորքի կողմից, որոնց ղեկավարն էր արյունարբու Ղարաբաչ անուն ապստամբապետը:

Երբ մարդիկ այլևս ոչինչ չեն գտել ուտելու, սովամահների թիվը գնալով մեծացել է ու երկիրը ամայացել մարդկային կենդանի չնչից, իսկ Երիզայի գեղատեսիլ դաշտերը ողողված են եղել ոչ թե ցորենի հասկերով, այլ դժբախտ հայերի դիակներով: 1603 թ. Ղարաբաչն իր զորքով լքել է Երզնկան, քանի որ այնտեղ ո՛չ թալանելու մթերք է մնացել, ո՛չ սպանելու կենդանի շունչ, բացի լեռների ծերպերում, անմատչելի վանքերի խցերում թաքնված փոքրաթիվ հայերից: Նա հարձակվել է Բաբերդին ու Գյումյուշխաններն տիրող ջալալիների վրա: Այդպես են գազանները, երբ որս չեն ճարում, միմյանց են հոշոտում:

Հիշատակեցինք Եվզոկիայի կոտորածը, Երզնկայի կրած տառապանքը: Նույնպիսի փաստեր կարելի է բերել Սեբաստիա և այլ քաղաքների մասին:

1608–1610 թթ. ջալալիների նոր շարժումը ղեկավարել է նույն Ջանփոլադ Օղլին: 1622–1628 թթ. ծավալվել է էրգրումի Աբազա փաշայի ղեկավարած ապստամբությունը:

Պետք է պատկերացնել Հայ ժողովրդի վիճակը այլք առ այլք միմյանց հաջորդող այս պատերազմների ընթացքում: Տղամարդիկ օգտագործվում էին նաև ճանապարհաչինարարության, պետական կառույցների համար: Կան փաստեր, որ հայերը թուրքական բանակի կողմից օգտագործվել են անզամ որպես զրաստ՝ մթերքներ և այլ իրեր մի տեղից մյուսը տեղափոխելու համար:

¹ Գրիգոր Դարանազցի, էջ 35–36:

Ջալալիների ասպատակությունների ամենից մեծ չարիքը եղավ զանգվածային այն արտագաղթը, որ ծայր առավ ամբողջ Հայաստանում: Հայ ժողովուրդն իր անտանելի վիճակից դուրս գալու միակ ելքը համարում էր երկրից փախչելը:

Ոմանք նախընտրել են կրոնափոխ լինել և մնալ իրենց պապենական երկրում: Մենք դեռ խոսելու ենք նաև այդ չարիքի մասին, սակայն մեծ մասը, դժվարանալով թողնել քրիստոնեական կրոնը, իրենց հայրերի ու պապերի ավանդները, որոշել է բռնել արտագաղթի ճամփան՝ իրենց շարժական ինչքից ինչ որ մնացել էր, իրենց հետ վերցնելով: Վերցնելով նաև սրբություններ դարձած եկեղեցական անոթներ, զգեստներ, ձեռագրեր և այլն:

Գաղթականություն հոսանքը մեծ մասամբ Երզնկայից, Կամախից, Ակնից, Տիվրիկից շարժվել է դեպի Կ. Պոլիս ու չրջակաները, եվրոպական Թուրքիայի վրայով հասել մինչև Լեհաստան, Ղրիմ և այլն: Գաղթի սկսվել է 1599 թվականին և շարունակվել է հաջորդ 1–2 տարիների ընթացքում: Գրիգոր Դարանաղցին, տալով ժամանակակցի հավաստի տեղեկություններ այդ գաղթի մասին, ասում է թե ինքը, երբ 1602 թ. էջմիածնի կողմից որպես նվիրակ ուղարկվել է Հին Ջուղա, այնտեղից մեկնել Կ. Պոլիս, մայրաքաղաքում զարմանալի տեսարան է պարզվել իր աչքի առաջ: Կարծեք իրեն զգացել է Երզնկայում կամ Կամախում, քանի որ այդ քաղաքների ու նրանց չրջակա գյուղերի ողջ հայությունը թափված է տեսել այնտեղ, ինչպես և Ռոդոստո և այլ մոտակա վայրեր:

Մարդիկ փնտրում ու գտնում էին իրենց հարազատներից շատերին, ապրուստի, աշխատանքի միջոցներ որոնում, օգնում միմյանց, մխիթարում իրար: Հենց ինքը Դարանաղցին Կ. Պոլսում հանդիպել է իր պատանեկություն և երիտասարդական տարիների ընկերներին, որոնք մերկ ու բոկոտն հագիվ էին փախել Ջալալիների ստեղծած դժոխքից: Նա այնտեղ գտել է իր խորթ եղբորը, հանդիպել Սեպուհ լեռան լանջերի քարանձավներից մեկում ճգնող Պարոնին, որին աչակերտած էր եղել Երզնկայում և որն այժմ վերադառնալիս է եղել Հոռմից ու Իսպանիայից:

Ջալալիների խժոժությունների հետևանքներն ավելի աղետաբեր պիտի լինեին և Երզնկան էլ գուցե վերջնականապես կորցնեք հայկական դեմքն ու նկարագիրը, եթե սուլթանական կառավարությունը վայրագ չարժանան ճնշումից հետո (1610) հատուկ հրովարտակով չպարտադրեք գաղթականներին վերադառնալ հայրենիք և զբաղվել իրենց աշխատանքով, տալով նրանց երեք ամիս ժամանակ, այլապես

սպառնալով բռնի հեռացնել մայրաքաղաքից ու նրա շրջակայքից: Այստեղ չպետք է որոնել մարդասիրական որևէ նկատառում: Այդ կարգադրությունն ուներ տնտեսական լուրջ պատճառներ:

Նախ՝ արդեն մի քանի տարի էր, որ աշխատող ուժեր չլինելու պատճառով Արևմտյան Հայաստանի նկատելի մասում ցանք չէր կատարվում: Հողից բարիք կորզող աշխատասեր ժողովուրդն ոչնչացել էր, կամ լքել երկիրը: Նրա ճակատի քրտինքով վաստակվածը խլվում էր անաշխատունակ մուսուլման տարրի կողմից, լցվում նաև պետական ամբարները, սնում պորտաբույծ թուրքական մի ամբողջ խավ: Հիմա Հայաստանի հողի վիթխարի մասն անմշակ էր, փուշ ու տատասկ էր բուսնում փարթամ արոտավայրերում, ցորենի արտերում ու հանդերում: Հայկական եկեղեցիները վերածվել էին մզկիթների, ախոռների: Սկսված սովը սպառնում էր նաև տիրապետող ցեղերին: Քրիստոնյաների կողքին, հենց ճանապարհներին թափված էին նաև թուրքերի, քրդերի դիակներ: Սովը ազգի, կրոնի խտրություն չէր դնում: Հնձում էր անխնա, հավասարապես, թիկունք ունենալով տարափոխիկ հիվանդություններից ծագող համաճարակները:

Աղետալի այս վիճակի առաջն առնելու միակ ելքը ողջ մնացած հայ գաղթականներին Կ. Պոլսի շրջակայքից ետ վերադարձնելը, աշխատանքի լծելն էր, անգամ սիրաշահելու, խոստումներ տալու ճանապարհով:

Կար մի այլ նկատառում էլ: Երզնկայից, Կամախից և Հայաստանի այլ քաղաքներից Կ. Պոլիս ու նրա շրջակայքը թափված հայ գաղթականները լրջորեն մտահոգում էին տեղական թուրք տարրին: Գաղթական հայերը մեծ մասամբ, եթե չասենք ամբողջությամբ, ճգնում էին ապրել քաղաքներում, զբաղվել առևտրով և արհեստներով, լուրջ մրցակից դառնալով այդ բնագավառներն իրենց ձեռքը պահող թուրք և հույն տարրի համար:

Գաղթական հայերը, չնորհիվ իրենց աշխատասիրության ու ձեռներեցության, կարճ ժամանակում հասել էին նյութական բարեկեցիկ վիճակի, թուրքերից, հույներից գնել էին նրանց տները, խանութները, ստեղծել յուրահատուկ համաքաղաքացիական համայնքներ, ինչպես Կ. Պոլսի որոշ թաղերում, այնպես էլ Ռոդոստոյում:

Երզնկայի գաղթականների նկատելի մասն ապրում էր Ռոդոստոյում և գոհ էր իր վիճակից, ամենևին տրամադիր չէր նորից ընկնելու գավառի դժոխք, որտեղ կյանքը դարձել էր անտանելի: Այստեղ, մայրաքաղաքին անմիջապես մոտ, կային աշխատանքի պայմաններ, որոշ կարգ ու կանոն:

Գավառից եկած հայ գաղթականների թվի մեծացումը անհանգրստացնում էր անգամ մայրաքաղաքի հոգևոր իշխանություններին, առաջին հերթին՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանին, որի քահանաներն այժմ մրցում էին գաղթական քահանաների հետ՝ ծխեր պահելու համար:

Գաղթականները գավառից իրենց հետ բերել էին համաքաղաքացի կամ համագյուղացի կրոնավորների, որոնք ավելի հարազատ էին իրենց, խոսում էին երկրի բարբառով, սովոր էին կենցաղին, ծիսակատարություններին, երբեմն անգամ ազգակցական կապերով կապված էին միմյանց հետ:

Գավառացիները շատ ավելի ենթարկվում էին իրենց հայ խոջաներին, քան պատրիարքին, իսկ դա թուլացնում էր առհասարակ պատրիարքի իրավասությունն ու հեղինակությունը մայրաքաղաքում:

Գաղթականական միջավայրում գործող հեղինակավոր նման խոջաներից էին օրինակ, երզնկացի Սոջա Հովսեփը, Սոջա Դավիթը, նրա որդի Գրիգորը, որոնք ոչ միայն ընտելացել էին տեղական պայմաններին, կապեր հաստատել թուրք բարձրաստիճան գործիչների հետ, այլև ըստ երևույթին հենց նրանց օժանդակությամբ ձեռք էին բերել նկատելի հարստություն:

«1650-ական թվականներին արդեն նման խոջաների ազդեցություն տակ էր Ղալաթիայի առևտրական թաղամասը՝ ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիով, որի մեծաչուք իշխաններն ու երեսփոխաններն էին Սոջա Դանիելը, Սոջա Մկրտիչը, Սոջա Եղիան և ուրիշներ»¹:

Ուրեմն Պոլսի պատրիարքն էլ, օգտագործելով իր ազդեցությունն ու հնարավորությունները դրդում էր կառավարական պաշտոնյաներին, միջոցներ որոնել հայ գաղթականներին իրենց հայրենիքը վերադարձնելու:

Գրիգոր Դարանաղցին մանրամասնորեն խոսելով այս հարցերի մասին, ակնարկ անգամ չի անում, թե Կ. Պոլսի պատրիարքարանը ունեցե՞լ է ազգապահպանման, գավառի հայությունից համախմբման ծրագիր, ինչպիսին, օրինակ ունեցան 19-րդ դարի պատրիարքները, մասնավորապես Մկրտիչ Խրիմյանն իր պաշտոնավարությունից տարիներին:

Վերադարձի պետական հրամանագրի մեջ խոստում էր տրվում երեք տարի հարկ չգանձել տեղափոխվող հայերից: Դժվար է ասել, թե որքան է պահել իր խոստումը կառավարությունը, փաստ է մի

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. IV, էջ 305-306:

բան, որ այդ հրամանագրով երզնկացիները պարտավոր էին վերադառնալ հայրենիք և վերադարձան, նորից կենդանություն տալով Եկեղյաց գավառի գրեթե ամայացած վայրերին:

Ներգաղթի այդ պատասխանատու գործը ղեկավարել է հենց Գրիգոր Դարանաղցին: 1610 թ. գարնանը, նա 7000 գաղթականների գլուխը անցած Սկյուտարից ճանապարհ է ընկել, հասել Մարզվան, Նիքսար, որտեղ մնացել են գաղթականների մի մասը, իսկ մեծ մասը՝ բոլորն էլ երզնկացիներ և կամախեցիներ, շարունակել են ճանապարհը, հասել մի քանի տարի առաջ թողած ավերված կամ կիսավեր իրենց բնակավայրերը:

Կ. Պոլսից դուրս գալու ժամանակ գաղթականներն ունեցել են բավականաչափ հարստություն: Ոմանք իրենց ունեցվածքը բարձել են երեք ջորիի, ոմանք՝ 5, ամենից աղքատը գոնե մեկ ջորի ունեցել է, նաև հնչուն դրամ՝ 100–500 ոսկու սահմանում, յուրաքանչյուր ընտանիքի կամ անհատի համար¹:

Բայց մինչև երկիր հասնելը այնքան դժվարություններ են կրել, այնքան ծախսեր արել, որ ոմանք տեղ են հասել մուրացկան վիճակում: Իսկ Երզնկայում դեռ շարունակվելիս է եղել սովը, աղքատությունը: Ո՛չ շտեմարաններում է ցորեն եղել, ո՛չ մառաններում՝ սննդեղեն, ո՛չ ախոռներում՝ անասուն:

Դարանաղցու վկայությունը Երզնկայում դրությունը համեմատաբար ավելի տանելի է եղել, քան Կամախում, որտեղ բացարձակապես մթերք չի եղել. «զկորեկն յԵրզնկու կու կրեին բեռնակրով և ով ոք բեռնակիրք չունէին, չալակաւ կու բերէին»:

«Յորժամ յԵրզնկան գացաք,- պատմում է Դարանաղցին,- և անդ այլ զայտ արարաք զյամբերն յառաջին ամին յաղցից պահոցն և քարոզ, և դաս ասաք, նա ժողովուրդք վանօրէիցն համար և մեղ կերակրի երեսուն սոմար, որ տեղացս չորս քիլան է, կորեկ ժողվեցի, թէ որչափ աղաղակեցի՝ մեկ չարեկ ցորեն չգտնուաւ, ասացին՝ մեք զապրցուն ի կորեկէն և ի գարուն կու չինեմք: Ահա այսպէս չբաւորութիւն էր յաշխարհին, մեկ փողոյ վաստակի դուռն չկայր»²:

Եղել են մարդիկ, որոնք, չդիմանալով այդ ծանր պայմաններին, հաջորդ տարվա գարնանը կրկին բռնել են Կ. Պոլսի ճամփան:

Դարանաղցին այցելել է Կամախ, Երզնկա, Ակն, Տիվրիկ, ամենուր դատարաններում արձանագրել է սովել իր բերած հրամանագրերը, որպեսզի տեղական իշխանությունները կատարեն սուլթանի հրամանը:

¹ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 159:

² Նույն տեղում:

Երզնկացիների այն մասը, որ Կ. Պոլսում և Ռոդոստոյում իրենց համար ստեղծել էին ապրուստի պայմաններ, հարմարվել էին միջավայրին ու ծանոթություն էին հաստատել տեղական իշխանությունների հետ և վայելում էին նրանց հովանավորությունը, հակառակ արքայական հրամանագրերին, չեն վերադարձել¹:

6. ԵՐԶՆԿԱՆ ԵՆԻԶԵՐԻՆԵՐԻ ՍԱՐՍԱՓԻ ՆԵՐՔՈ

Ենիչերությունը, այսինքն՝ քրիստոնյա հպատակների երեխաներին բռնի կրոնափոխ անելով՝ նրանցից մարտունակ ուժեր ստեղծելով նույն քրիստոնյաների դեմ օգտագործելը նոր չէր, սակայն առաջ ենիչերիները գտնվում էին կառավարություն ուժեղ հսկողություն տակ:

Աստիճանաբար նրանք սկսեցին գործել ինքնիշխան, չենթարկվել կենտրոնական կառավարության հրամաններին, իսկ 17-րդ դարի քսանական թվականներին արդեն սպառնալից ուժ դարձան, լրջորեն մտահոգելով սուլթաններին: Իշխանությունը հետզհետե անցնում էր նրանց ձեռքը, իրենք էին փոխում գավառապետներին, պետական որոշ պաշտոնյաների, փոխում անգամ մեծ վեզիրներին՝ եթե դուր չէին գալիս ենիչերի աղաներին: Ենիչերիներից էին նշանակվում ոչ միայն նահանգապետներ ու գավառապետներ, այլև զինվորական հրամանատարները:

1622 թ. ենիչերիները սպառնալից վիճակ են ստեղծում մայրաքաղաքում, ապստամբում են սուլթանի դեմ, գրավում պալատը և սպանում սուլթան Օսմանին:

Էրզրումի ենիչերիական կայազորը, հետևելով Կ. Պոլսի իրենց եղբայրների օրինակին, նույնպես չի ենթարկվում պետական կարգադրություններին, սկսում է գործել ինքնիշխան, կատարել սանձարձակ վայրագություններ, ահ ու սարսափի մատնելով նահանգի բնակչությանը:

Սրանց դեմ է դուրս գալիս նահանգապետ Աբազա փաշան, որի հիշողության մեջ դեռ թարմ էին ջալալիների ասպատակությունների տխուր հետևանքները, երկրի ամայացումն ու կործանման եզրին հասնելը: Նույնը պիտի կրկնվեր այժմ, եթե չկանխվեր: Ուստի նա, իրեն հավատարիմ զորքերով չըջապատում է ենիչերիների կենտրոնատեղին և անխնա ջարդում նրանց:

¹ Ռոդոստոյում մնացած Երզնկայի հայության հետագա ճակատագրի մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Փաշաճյանի «Հուշամատյան Ռոտոսթոյի հայերուն» (1606–1922) արժեքավոր գրքում (Բեյրութ, 1971):

Բայց որովհետև մայրաքաղաքում իշխանությունը ենիչերինների կողմից նշանակված մարդկանց ձեռքին էր, Աբաղային կանչում են Կ. Պոլիս, որպեսզի Հանձնեն ենիչերինների դատաստանին: Աբաղան չի ենթարկվում հրահանգին, պատերազմական գործողություններ է ծավալում էրզրումից դուրս, արչավում դեպի Արևմուտք, գրավում Կամախը, Երզնկան, Սեբաստիան, հասնում մինչև Էնկյուրի, ամենուր ոչնչացնելով ենիչերիններին: Սրա գորքի սարսափը այնքան մեծ է եղել, որ իրենց կաշին փրկելու համար որոշ ենիչերիններ առերես ձևացրել են թե հայ են, օգտագործել են անգամ հայկական անուններ՝ Թորոս, Ռաչատուր և այլն:

Սակայն երբ գահ է բարձրանում սուլթան Մուրադ IV-ը, նա Աբաղայի դեմ կանոնավոր պատերազմ է սկսում, հանձին նրա տեսնելով ենիչերություն ամենառիսերիմ թշնամուն: Պարտվում է Աբաղան: Սուլթանը խնայում է նրա կյանքը նոր խլրտումների տեղի չտալու համար:

Այսպիսով ենիչերությունը շարունակում է սպառնալիք մնալ թուրքական պետությանը մինչև 19-րդ դարի քսանական թվականները, այդ ամբողջ ժամանակաշրջանում երկրում կատարելով աննկարագրելի ասպատակություններ, կամայականություններ: Նրանց էր ենթարկվում և՛ օրենքը և՛ կառավարությունը: Ինչքի բռնազրավում, ծեծ, խոշտանգում, ծրագրված ջարդեր, բռնաբարություններ, սովորական երևույթ էին ինչպես ջալալիների, այնպես էլ ենիչերական տիրակալության երկու հարյուր տարիների ընթացքում: Ինչպիսի տուրքեր ասեք որ չէին դնում ու գանձում նրանք: «Եւ թէ տասն որդի ունիցի ոք,- գրում է Սիմեոն Լեհացին,- ամէնէն խարաճ առնուն, և թէ հեռանայ, դարձեալ առնուն... զի ամէն տեղ հարամիք էին, սօխթանի, ամէն տեղ թալան և եաղմայ և դուլում»¹:

Հատկապես ձմռան ամիսներին, երբ ենիչերինները լցվում էին գյուղերը, անհնար էր փողոց դուրս գալը: Աչնանից որոշ պաշար կուտակելով՝ հայ գյուղացին հարկադրված էր 3-4 ամիս փակված մնալ գետնափոր, հաճախ աննշմարելի տնակներում, որոնք կառուցվում էին այն հաշվով, որ փողոցներին նայող լուսամուտ չունենան, երեկոները որևէ լույս չթափանցի դուրս:

Պարբերական երևույթ էր սուլթանի և պալատական փաշանների համար սիրունատես աղջիկներ հավաքելը: Գեղեցիկ օրիորդները թուրք իշխանավորների ձեռքին եղել են առուծախի, նվիրատվության

¹ Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն և յիշատակարանք, Վիեննա, 1936, էջ 194:

առարկա: Նրանք սուլթանական հարեմներում որոշ ժամանակ պահ-վելուց հետո նվեր են տրվել փաշաներին, իսկ վերջիններս էլ նվիրել են ավելի ստորադաս պաշտոնյաների:

Հայերը, հատկապես որոշ վայրերում, ինչպես Կեսարիայում, Յողդատում, Բուրսայում, Անկարայում, իրավունք չեն ունեցել իրենց մայրենի լեզուն օգտագործելու: Կտրել են այն մարդկանց լեզուները, ովքեր Հայերեն են խոսել¹:

Նրանք ենթակա էին նաև իրավական կաշկանդումների: Քրիստոնյա հպատակներն իրավունք չունեին թամբած ձի նստելու, դեղին մուճակներ հագնելու, կարմիր գլխարկներ կրելու: Այդ բոլորը արգելված էր համապատասխան հրովարտակներով:

Անգամ հանգուցյալին թաղելու համար թուրք մուլայի կողմից հայ քահանային տրված արտոնագրի մեջ, որից նմուշներ հասել են մեզ և վերաբերում են Կեսարիայի շրջանին, ամենավարկաբեկող ու անարգող բաներով է տրվել այդ «չնորհը»։ Թեև հանգուցյալի «սրբապիղծ մարմինը հողեն ընդունելի չէ, բայց քանի որ իր սոսկալի գարչահոտությունը հանրություն վնասակար պիտի ըլլա» թուլատրվում է թաղել՝ «այդ զգվելի գարչահոտությունը մեծտեղից վերացնելու համար», պայմանով, որ «անարգ այդ լեշը քաղաքից դուրս մի փոսի մեջ գցվի»²:

Բարեբախտաբար նման ծայրահեղություններ չեն եղել բուն Հայաստանում, հետևաբար և Երզնկայում, որտեղ մարդիկ գեթ իրենց մեռյալներին կարողացել են թաղել ըստ պապենական սովորություն:

Մեր բերած փաստերը վկայում են, որ Թուրքիայում պաշտոնական ճորտատիրություն գոյություն չունենալով հանդերձ՝ քրիստոնյա հպատակները ենթակա են եղել առուծախի: Վանի ու այլ քաղաքների շրջաններում հաճախ է պատահել, որ թուրք վաշխառուն չկարողանալով գանձել այս կամ այն հային պարտք տված իր փողի ահռելի տոկոսները, դրա դիմաց վերցրել է նրա կնոջը կամ աղջկան:

Այս ընդհանուր տեղեկություններից հետո՝ այժմ տեսնենք թե ինչ վիճակում է եղել Երզնկան՝ ենիչերիական սարսափի տարիներին:

Երզնկայի վերաբերյալ ուշագրավ փաստեր է հաղորդում Ավետիք եպիսկոպոս Եվդոկացին, որը 1702 թ. դարձել է Կ. Պոլսի պատրիարք և ունեցել շատ արկածալից կյանք: Նա շատ կողմերից ուշագրավ իր ինքնակենսագրականում մեզ զբաղեցնող հարցի մասին գրում է.

¹ «Տաթև», տարեգիրք, Հայկպ, 1929, էջ 6-7:

² Հ. Մորկլընթաու, Ամերիկյան դեսպանի հիշատակներ և հայկական եղևոնին գաղտնիքները, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 242:

առարկա: Նրանք սուլթանական հարեմներում որոշ ժամանակ պահ-վելուց հետո նվեր են տրվել փաշաներին, իսկ վերջիններս էլ նվիրել են ավելի ստորադաս պաշտոնյաների:

Հայերը, հատկապես որոշ վայրերում, ինչպես Կեսարիայում, Յոզղատում, Բուրսայում, Անկարայում, իրավունք չեն ունեցել իրենց մայրենի լեզուն օգտագործելու: Կտրել են այն մարդկանց լեզուները, ովքեր հայերեն են խոսել¹:

Նրանք ենթակա էին նաև իրավական կաշկանդումների: Քրիստոնյա հպատակներն իրավունք չունեին թամբած ձի նստելու, ղեղին մուճակներ հագնելու, կարմիր գլխարկներ կրելու: Այդ բոլորը արգելված էր համապատասխան հրովարտակներով:

Անգամ հանգուցյալին թաղելու համար թուրք մուլլայի կողմից հայ քահանային տրված արտոնագրի մեջ, որից նմուշներ հասել են մեզ և վերաբերում են Կեսարիայի շրջանին, ամենավարկարեկող ու անարգող բառերով է տրվել այդ «չնորհը». թեև հանգուցյալի «սրբապիղծ մարմինը հողեն ընդունելի չէ, բայց քանի որ իր սոսկալի գարչահոտությունը հանրության վնասակար պիտի ըլլա» թույլատրվում է թաղել՝ «այդ զգվելի գարչահոտությունը մեջտեղից վերացնելու համար», պայմանով, որ «անարգ այդ լեչը քաղաքից դուրս մի փոսի մեջ գցվի»²:

Բարեբախտաբար նման ծայրահեղություններ չեն եղել բուն Հայաստանում, հետևաբար և Երզնկայում, որտեղ մարդիկ գեթ իրենց մեռյալներին կարողացել են թաղել ըստ պապենական սովորության:

Մեր բերած փաստերը վկայում են, որ Թուրքիայում պաշտոնական ճորտատիրություն գոյություն չունենալով հանդերձ՝ քրիստոնյա հպատակները ենթակա են եղել առուծախի: Վանի ու այլ քաղաքների շրջաններում հաճախ է պատահել, որ թուրք վաշխառուն չկարողանալով գանձել այս կամ այն հային պարտք տված իր փողի ահուկի տոկոսները, դրա դիմաց վերցրել է նրա կնոջը կամ աղջկան:

Այս ընդհանուր տեղեկություններից հետո՝ այժմ տեսնենք թե ինչ վիճակում է եղել Երզնկան՝ ենիչերիական սարսափի տարիներին:

Երզնկայի վերաբերյալ ուշագրավ փաստեր է հաղորդում Ավետիք եպիսկոպոս Եվդոկացին, որը 1702 թ. դարձել է Կ. Պոլսի պատրիարք և ունեցել շատ արկածալից կյանք: Նա շատ կողմերից ուշագրավ իր ինքնակենսագրականում մեզ զբաղեցնող հարցի մասին գրում է.

¹ «Տաթև», տարեգիրք, Հայկա, 1929, էջ 6-7:

² Հ. Մորկընթաու, Ամերիկյան դեսպանի հիշատակները և հայկական եղևոնին գաղտնիքները, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 242:

«Եւ Երզնկու գաւառ առին թուրքն ազգին յենիչերիք. յոյժ եարամազ էին, քրիստոնէից զտղայքն յափշտակեալ կու պղծէին և զկանայքն կու պղծէին, իբրև զՍողոմ Գոմոր եղև, և այլև աւազակութիւն առնէին, զվանքերն ու եկեղեցիք կողոպտէին, արբեալ ի գինւոյ զմարդիկ բազում սպանին և զիս այլ երկու տեղաց խանչարով խոցոտեցին, բազում արիւն Հեղաւ, մինչ մեկ ժամ անչնչացա»¹: Ապա Ավետիք եպիսկոպոսը պատմում է թե ինչ ղժվարություններով ընկել է Կ. Պոլիս, բողոքել ենիչերիների վայրագությունների դեմ, թույլտրվություն է ձեռք բերել Երզնկայում եկեղեցի կառուցելու, սակայն երբ վերադարձել է, Հայտնել է իր մտադրությունը, տեղական թուրքերը, Հաչվի չառնելով պետական թույլտվությունը, արգելքներ են հարուցել, խոչտանգումների ենթարկել նրան: Դատելու համար Երզնկայից տարել են էրզրում, տանջել. ահա թե ինչպես է նկարագրում նա էրզրումում իրեն տրված պատիժները. «Եկեղեցի եմ շիներ տեի՛ բանտ հարկ և սաստիկ կոճեղս եղ ի յոտս իմ մինչ Գ օր անսուաղ յետ երից աւուր տարաւ յատեան, զոր խելիլ փաշա խօսէր սաստիկ սպառնալեօք, վասն է՞ր շինեցիր զեկեղեցին Երզնկոյ. և ես լալագին դիմօք պատասխանեցի թէ հրամանաւ թուրքին մեծաւորին և ձեր Ղուրան գրքին, հրաման Ֆեթվային և Երզնկու դատաւորին գիտութեամբն շինեցի. կամք քո ինչ է դու գիտես այլ առաւել սպառնայր և կրկին ի բանտ և ի կոճեղս հարկ»²:

Հետաքրքիր է նաև այս պատմության շարունակությունը: Ավետիքին հայտնում են, թե իբր իրենք կարդալ չգիտեն, որպեսզի իմանան թե իսկապես սուլթանը թույլ է տվել Երզնկայում հայկական եկեղեցի կառուցելու: Ավետիքը գտնում է արաբկիրցի մի հայ վաճառական և կարդալ է տվել:

Համոզվել են, սակայն, այնուամենայնիվ 600 դուրուչ կաշառք առնելուց հետո նոր միայն թույլ են տվել, որ շարունակի եկեղեցու շինությունը: Բայց Երզնկայում շարունակվել է արգելքը: Սուրը ձեռքին նրա մոտ է եկել Երզնկայի մուֆթին, ասել է. «Այդ եկեղեցին է՞ր կու շինես: Մի՞թե մենք գյավուրներ ենք, որ թույլ տանք շինել զեկեղեցի»:

Եվ այսպես անվերջ տառապանքներ:

¹ «Մասիս», օրաթերթ, Կ. Պոլիս, 1874, № 1490-1500:

² Նույն տեղում:

7. ԿՐՈՆԱՓՈՆՈՒԹՅԱՆ ՉԱՐԻՔԸ

Չկարողանալով տոկալ ահավոր տուրքերին, տևական թալանին ու ջարդերին, կանանց ու պատանիների նկատմամբ կատարված անարգանքներին, հազարավոր հայ ընտանիքներ, հաճախ ամբողջ գյուղեր ու գյուղախմբեր իրենց քահանաներով հանդերձ ընդունել են մահանդակական կրոնը, փոխել ազգությունը, որպեսզի ազատ չունջ քաչեն:

Ա. Ալպոյաճյանն իր «Պատմություն հայ Կեսարիո» գրքում հիշատակում է Կեսարիայի շրջանում մի շարք գյուղեր, որոնք առաջ եղել են զուտ հայաբնակ, հայախոս, ունեցել եկեղեցիներ, վանքեր, անգամ մշակութային կենտրոններ, սակայն հետագայում բռնի թուրքացվել են¹:

Նույնը կատարվել է նաև այլ քաղաքներում և գավառներում:

Օսմանցիներին որքան մտահոգել է հայերի վաստակը հափշտակելու մոլուցքը, նույնքան՝ նրանց թվական գերակշռության փոքրացումը: Սկզբնական շրջանում, ինչպես գրել են մեր մատենագիրները, Արևմտյան Հայաստանի ընդհանուր բնակչության տասից մեկն էր մահանդակական, մնացածը հայ, իսկ ընդամենը երկու դար անց՝ շատ վայրերում արդեն հակառակն է եղել:

Բռնի իսլամացումը շատ ավելի նպաստավոր էր թուրքերի համար, քան բնաջնջումը: Նախ փոխվում էր թվական հարաբերականությունը՝ Տօգուտ իսլամների, մյուս կողմից չէր պակասում աշխատող ձեռքը, քանի որ աշխատասեր հայ ժողովուրդը կրոնափոխությունից հետո էլ շարունակում էր զբաղվել հողագործությամբ, արհեստներով:

Օսմանցի թուրքերը Անատոլիայի արևմտյան գավառների հույներին շատ ավելի վաղ էին կրոնափոխ արել, քան հայերին:

Արևմտյան Հայաստանի հայերի բռնի իսլամացումը լայն թափ է ստացել 16-րդ դարից, երբ կրոնափոխ դարձնելու ծրագրի համար կիրառվեցին վերևում հիշատակված հալածանքները:

Կան փաստեր, որ քրիստոնեական կրոնին համառորեն հավատարիմ մնալ ցանկացող տղամարդկանց երզնկայում ևս խոշտանգել են հրապարակով, ամորձատել են, կտրել նրանց ձեռներն ու ոտները, ապա միայն սպանել: Ինչպես Կեսարիայի շրջանում, Երզնկայի, Գերսիմի, Կամախի գավառներում հարյուրից ավելի հայաբնակ գյուղեր ջալալիների և ենիչերիների սարսափների օրերին բռնի թուրքացվել են: Գ. Հալաջյանը, որ երկար տարիներ ապրել է այդ վայրերում,

¹ Ա. Ալպոյաճյան, Պատմություն հայ Կեսարիո, հատ. Ա, Կահիրե, 1937, էջ 639:

գրում է. «Այսպես, ասվում է թե Քեչիչդաղի ստորոտից մինչև Սբրն-գոր և Չարդախլիի ստորոտների հայ գյուղերը նախընտրում են կրոնափոխ լինել, բայց հայրենիքից չհեռանալ: Այդ գյուղերից են՝ Փշկըթաղ, Գալաոիճ, Քյարթաղ, Սբրնգոր, էսեսի, Սրկաթաղ, Չորմես, Ուախ, Սլպուս, Հանդեսի, Թիլ, Վարդան-Շահ, Ուաչխալի, Մելիք-թաղ, Ուորան-թաղ, Վերի թաղ, Վարի թաղ, Թըլխաս, Նորգեղ, Քյոչիկներ, Մեքեգինկեր, Կապրիչի, Վասկարիլ, Համտեսի, Չորխաս և այլն»¹:

Սրանք, սակայն, թուրքացած այն գյուղերն են, որոնք պահել են իրենց հայկական անունները թեկուզ աղավաղված, ինչպես Սուրբ Գրիգորը՝ Սբրնգոր, Քարթաղը՝ Քյարթաղ, Չորմեջը՝ Չորմես, Սուրբ Լույսը՝ Սլպուս և այլն: Համարյա այս բոլոր գյուղերում եղել են հայկական եկեղեցիների ավերակներ, անգամ կանգուն չենքեր, մինչև 1890-ական թվականները: Երզնկայի դաշտի հայկական գյուղերը հիմնականում թուրքացել են:

Այդ տեսակետից շատ ուշագրավ է Ջիմինի պատմությունը, որն ինքնին ազգային մի ողբերգություն է: Ջիմինը եղել է Երզնկայի գավառի ամենամեծ ու զուտ հայաբնակ գյուղը: Ունեցել է հազար ընտանիք, իսկ դա նշանակում է հազար տնից ծուխ է բարձրացել, հարյուրավոր օրորոցներ են ճոճվել, մեջները հայ մանկիկներ: Գյուղն ունեցել է եկեղեցիներ, մեծ ու շատ հին մի գերեզմանատուն, որտեղ եղել են հայերեն բազմաթիվ արձանագրություններ:

Բայց... մեր օրերում Ջիմինը եղել է ամենամոլեռանդ մուսուլմանական գյուղը, ոչ մի այլ վայրի թուրքեր այնքան մոլեգնորեն հայ չեն կոտորել ու թալանել, որքան հայ նախահայրեր ունեցող այդ թուրքերը:

Ե՞րբ է պատահել այս մեծ ու փարթամ հայկական ավանի բարոյական ողբերգությունը, այսինքն՝ մոտ 10.000 հայերի բռնի թուրքացումը: Պատմությունը չի արձանագրել, բայց բերնեբերան հասած ավանդությունների համաձայն կատարվել է մոտ 200 տարի առաջ, հավանաբար Չալալիների կամ ենիչերիների ասպատակությունների տարիներին:

Ավանը գտնվում է Երզնկայից 20 կիլոմետր հեռու, Կարնո ճանապարհի վրա, Քեչիչ դաղի ստորոտում, չըջապատված հայկական վանքերով, հնություններով, սրբատեղիներով: Դիրքը շատ առողջարար է: Գյուղի միջից անցնում է արագահոս ու սառնորակ, քաղցրահամ մի մեծ գետ, որի ձայնը լսվում է մի քանի կիլոմետր հեռվից:

¹ Գ. Հալաջյան, Դերսիմի հայերի ազգազրույթությունը, մասն Ա, էջ 249:

Գետակի վրա կառուցված կամարակապ կամուրջը գյուղը բաժանում է երկու մասի:

Ջիմինցիների հիմնական զբաղմունքը հնում եղել է այգեգործությունը: Հարուստ է թիթի, խաղողի և այլ մրգատու ծառերի այգիներով: Զբաղվել են նաև ջորեպանությունը: Երգնկայից Կարին, Կարինից Երգնկա նրանք տեղափոխել են ապրանքներ, մրգեր, մարդկանց:

Ավանդությունն ասում է, թե Ջիմինցիները եղել են նվիրյալ քրիստոնյա հայեր և հեշտությունը կրոնափոխ չեն դարձել: Դիմադրել են, բայց պարտվել են:

Ենիչերիների մոլեռանդ կրոնապետները Ղուրանից հատվածներ կարդալով գրգռել են մուսուլման տարրին՝ չխնայել գյավուրներին, կոտորել պիղծ անհավատներին:

Հայ քահանաներին ամորձատել են, այրել նրանց միրուքները, միաժամանակ հայտարարել, թե, եթե Քրիստոսը Մուհամեդից ավելի ուժեղ է, թող ազատի զոհերին: Դրանից հետո է, որ յաթաղանի սպառնալիքի տակ սկսվել է թլփատման դիվային արարողությունը՝ թմբուկների աղմուկ աղաղակի, զոհերի ճիչերի համանվագի տակ: Որքան ժամանակ է տևել այս մոլեռանդ ծիսակատարությունը, եղե՞լ են դիմադրողներ, բախումներ՝ չգիտենք: Բայց Ջիմինը թուրքացել է... քահանաներին փոխարինել են մոլլաները, որոնք քարոզել են տրամագծորեն հակառակ գաղափարներ, քան մինչ այդ լսել էին Ջիմինցի հայերը՝ եկեղեցիներում: Քրիստոնեական համակերպման քարոզի փոխարեն լսել են «ակն ընդ ականի» պատգամը, թշնամուն, անհավատներին ոչնչացնելու խորհուրդներ: Լսել են ու կատարել: Ու Ջիմինցիները տասնամյակների ընթացքում դարձել են ամենից մոլեռանդ, ամենից դաժան մուսուլմանները, իրենց նախկին կրոնակից, ազգակից հայերի մոլեգին թշնամիները:

Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակը դեռ կիսակործան մնում էին Ջիմինի մեծ եկեղեցին ու մի քանի մատուռներ, որոնց երբեմն ուխտի էին գնում մուրազ հայցող Ջիմինցի թուրք կանայք:

Մնացել էին և գերեզմանատան տասնյակ շիրիմաքարերը, հայերեն արձանագրություններով, իսկ որոշ տներում, ինչպես պատմում են երգնկացիները, պահպանված են եղել անգամ մագաղաթյա ձեռագրեր, Աստվածամոր նկարներ, որոնք օգտագործվել են բուժական նկատառումով... կանանց կողմից:

Պահվել էին որոշ գերդաստանների հայկական անունները՝ Թաթ-օղլուներ, Մաթօղլուներ, Օհանօղլուներ, Անդիկօղլուներ, գերդաս-

տաններ, որոնց պատկանող մարդիկ չէին էլ կարող պատկերացնել, թե իրենց նախնիները եղել են գյավուրներ ...

Զիմինցիներն իրենց հակահայկական կիրքը մոլեգնությունը արտահայտել են թե՛ 1895–1896 թթ. հայկական կոտորածների օրերին և թե՛ Մեծ եղեռնի:

1916 թ. ավանի բնակիչների մեծ մասը թողել հեռացել է: Դրանց փոխարեն՝ գաղթի օրերին Դերսիմի սարերը փախած հայերից 2–3 հազարը ուսական բանակի գրավման շրջանում իջել են ցած, ապրել Զիմինում:

Զիմինցի մի քանի կանայք ամուսնացել են հայերի հետ, եկել են Կովկաս, ապա բնակվել Նորհրդային Հայաստանում: Ապրել են որպես հայեր, հայկական անուններով: Նրանցից մեկը բնակվում էր Կոնդում, այս գրքի հեղինակի հարևանն էր, անունը դարձրած Նագիկ: Գիտեր որ Զիմինցի էր, բայց ոչինչ չգիտեր Զիմինի անցյալի տխուր պատմության մասին:

Զիմինի պատմությունը ընդհանուր է եղել դաշտային Երզնկայի թուրքացած մյուս գյուղերի համար: Ավելորդ ենք համարում դրանց էլ անդրադառնալ:

Միանգամայն այլ ճակատագիր են ունեցել Երզնկայի այն գյուղերը, որոնք գտնվել են Դերսիմի սարերում և որոնք նույնպես կրոնափոխ են եղել, բայց քրդացել են:

Այդպիսի հայկական գյուղերից են եղել Պաղրիի, Մնձուրի, Ավզերտի, Ղազանդաղի, Սուրբույսի, Սիմի, Տուժիկի լանջերին ընկած մի քանի տասնյակ գյուղերն ու ավանները:

Ըստ ավանդության՝ ջալալիների շարժման տարիներին այս լեռնաշխարհի հայերի առաջ կանգնած է եղել երկու ուղի՝ մահմեդականություն ընդունելով կա՛մ թուրքանալ, կա՛մ էլ քրդանալ: Շրջանի հոգևոր առաջնորդ Տեր Սիմոնը մեկնած է եղել ինչ որ ժողովի, որի նպատակն էր միջոցներ որոնել ժողովրդի փրկության համար:

Տեր Սիմոնը վերադառնալով իսկույն ժողովի է հրավիրել հայաբնակ գյուղերի կրոնական ու աշխարհիկ պետերին, բացատրել է դրությունը լրջությունը և առաջարկել կրոնափոխ լինել, բայց ոչ թե ընդունել թուրքական ազգությունը, այլ իրենց հարևան քուրդ ալևիների դավանանքը, որը շատ կողմերով մոտ էր հայերի ընկալումներին հեթանոսական դարերից եկող սովորություններով և հակաթուրք մտայնությամբ:

Ժողովի մասնակիցներն ընդունում են Տեր Սիմոնի առաջարկը: Տեր Սիմոնը դառնում է իր համայնքի ալևի հոգևոր պետը և իրեն

անվանում Սերդ-Ալի: Նա դառնում է Քուրեշաների օջախի փերը, այսինքն՝ կրոնական պետք: Հետագայում հայ և քուրդ կրոնապետների որոշումով կոչվում է փիրեփիրան, այսինքն՝ փիրերի մեծ:

Ըստ նույն ավանդույթյան, որ մեջ է բերում Գ. Հալաջյանն իր «Դերսիմի հայերի ազգագրությունը» գրքում, վերոհիշյալ պատմական ժողովի որոշման արձանագրությունը, գրված հայերեն լեզվով, մագաղաթի վրա, գտնվել է Տեր Սիմոնի մոտ, սերնդեսերունդ խիստ գաղտնի պահվելու պատվիրան, որ սրբությունը հարգվել է մինչև մեր օրերը:

Այդ արձանագրության պարունակությունն իմացել են միայն իրար հաջորդող փիրերը, իմացել են, որ իրենք հայեր են, բայց նույնպես գաղտնի պահել փաստը:

Ահա այդ օրվանից, ենթադրվում է թե 1604–1606 թվականներին, նախկին պատմական Մանանաղիքը և Քարիան կոչվել են Տեր-Սիմ՝ Տեր Սիմոնի անունով, որը արևելահայերը տառադարձել են Դերսիմ:

Որ այս ավանդույթունը շատ մոտ է իրականության և գուցե ամբողջովին վավերական է, երևում է այն փաստից, որ 17-րդ դարից առաջ ոչ մի ձեռագրում չենք հանդիպում Դերսիմ անվան:

Բայց սա դեռ ավանդույթունն է: Կանգ առնենք քրդացած հայերի ու այդ վայրերում ապրող քրիստոնյա հայերի փոխհարաբերության, ծիսակատարությունների, սովորությունների ընդհանրության վրա, որը միանգամայն հաստատում է հիշյալ ավանդության ճշտությունը:

Դերսիմի հայերի մասին գրել են տասնյակ ուսումնասիրողներ: Գրել է Անդրանիկը մի ամբողջ գիրք, կան մամուլում հոդվածներ, գրել է և Թարգի Սաչիկը, սակայն ամենից հավաստին ու գիտականը համարում ենք Հալաջյանի վկայությունները, ուստի վերոհիշյալ հարցերին անդրադառնանք ըստ նրա գրքի:

Հալաջյանը բերում է փաստեր, որոնցից հնարավոր է ենթադրել, թե տեր Սիմոնի գերդաստանում պահպանված արձանագրությունը պարունակել է կետեր՝ հայկական որոշ ավանդույթունների պահպանման, իրենց նախնիների սրբությունները հարգելու մասին:

Դրանց մեջ, անշուշտ, առաջին տեղը պիտի բռնեին հայկական վանքերի հարստությունը կազմող հին ձեռագրերի, եկեղեցական անոթների պահպանումը, վանքերն ու եկեղեցիները գեթ որպես ուխտատեղիներ պահելու և օգտագործելու պատվերները՝ որ կատարել են դերսիմցի քրդերը մինչև վերջ:

Ալեխական դավանանքը թույլ է տվել կապված մնալ այդ վանքերի հետ ուխտագնացություններով, մատաղներով, բժշկական նկատա-

ոուճով սրբերին, անգամ քրիստոնյա քահանաների աղոթքին դիմելով:

Ավելի ուշագրավ է քրիստոնեական մյուս արժեքների՝ մագաղաթյա ձեռագրերի նկատմամբ այս քրդերի ունեցած երկյուղած հարգանքն ու սերը:

Քրդացած հայերն իրենց ձեռագիր գրքերը պահել են մեծագույն խնամքով, որոշ գրքեր գտնվել են փիրերի, այսինքն՝ կրոնական պետերի մոտ, օգտագործվել են բժշկության համար էլ: Բայց ըստ երեվույթին մագաղաթյա այդ գանձերի թիվն այնքան մեծ է եղել, որ շատ գրքեր պահվել են քարայրների մեջ: Ամեն մի գիրք առանձին փաթաթված է եղել սեկի մեջ, իսկ այդ սեկապատ ծրարները դրված են եղել այժի կաշուց պատրաստված տիկերի մեջ և տեղավորված կաղնի փայտից շինված սնտուկներում:

Հայերեն այդ գրքերի ճակատագրի մասին շատ հետաքրքրական փաստեր ենք գտնում Հալաջյանի մոտ: Հալաջյանը ուշագրավ գրույց է ունեցել ալևի Աղուջանների օջախի փիր Սեիդ Ջաֆերի հետ և նրանից ստացել արժեքավոր տեղեկություններ:

Սեիդ Ջաֆերը եղել է կարդացած մարդ. իմացել է հայերեն: Նա ասել է թե կարդում է և՛ հայերեն և՛ հայատառ քրդերեն. դա հասկանալի է, քանի որ քրդերեն կրոնական գրքեր, այդ թվում Աստվածաշունչը, տպագրվել էին հայերեն տառերով:

Երբ Հալաջյանը այս կրթված մարդուն հարցրել է, թե ճիշտ է որ նրա հովված քրդերի մեծ մասը նախկին հայեր են, նա պատասխանել է. «Ձեռ ուզում պատասխանել այդ հարցումիդ»:

«Զրույցի շարունակությունից զգացի, որ Սեիդ Ջաֆերը դողում է հուզմունքից, ուստի փոխելու համար խոսակցության նյութը, հարցրի.

- Գիտե՞ս փիրո, որ մի շարք տեղեր հայերեն գրքեր կան թաքցրած և ասում են, թե այդ գրքերը իրենց նախնիների գրքերն են, այսինքն՝ քրդերեն տառերով և քրդերեն լեզվով գրված մագաղաթներ, և թույլ չեն տալիս որ տեսնենք ու կարդանք:

Սեիդ Ջաֆերը պատասխանել է.

- Այո, տեղյակ եմ, և դրանք բոլորն էլ մեր գրքերն են, ինչո՞ւ եք հետաքրքրվում այդ գրքերով, կամ մագաղաթներով, ինչո՞ւ եք կասկած ներչնում մեր ժողովրդին ձեր այդ պրպտումներով: Եթե չեմ սխալվում, Կաղնուտի քարայրներից մեկում տեսել ես մի գրապահեստ, սակայն թույլ չեն տվել, որ ձեռք տաս գրքերին, այլ գոհացնելու համար հետաքրքրությունդ, հակառակ ավանդական կարգա-

պահույթան, ցույց են տվել քարայրի տեղը և մուտքի դռները միայն: Դա մեծ սխալ էր, թե քո և թե նրանց կողմից, ովքեր համարձակվել են դրժել իրենց խոստումը: ... Մեր նախնիները շատ խելացի են եղել, երբ մտածել են կրոնի անուևով կորստից փրկել գրքերն ու թղթերը, երդումով գաղտնի պահել դրանց գոյությունը, այլապես կարո՞ղ էին խոսք հասկացնել ուսմանը, որ չայրեր և չոչնչացնեիր դրանք: Աստուծո, Հազրեթի Խրդրի, Հազրեթի Ալիի, Իմամ Հյուսեյնի, Խտրը էլիասի անուևներով և նրանցից պատժվելու երկյուղով նախագոչացրել ենք մեր ժողովրդին, ասելով թե այդ գրքերը մերն են, մեր նախնիներից ժառանգություն մնացած, ... մեր գրքերը, բացի օջախի փիրից, ռեյպերից, սեխից, ոչ ոք իրավունք չունի պահելու իր մոտ, այլապես կայծակնահար կլինի այն մարդը, ով կրոնապետից թաքցնում է դրանք: Բացի կրոնապետների անդրանիկ որդիներից, ոչ ոք իրավունք չունի տեղեկանալու գրքերի գոյության մասին: Բացարձակապես արգելվում է մեր պապենական սովորությունների տեղը, թաքստոցը ցույց տալ օտարականներին, ի մասնավորի թուրքերին, նույնիսկ մեր բարեկամ հայերին: ... Փոքր չեղում, անտեղի մի հետաքրքրություն կարող է աղետաբեր լինել բոլորի համար: Ո՞ւմն են այդ գրքերը, ի՞նչ լեզվով են գրված, ես չգիտեմ, և լավ է, որ դուք էլ չգիտենաք, մինչև որ ժամանակը գա և հայտնությունը տեղի ունենա»¹:

Գուցե այդ ձեռագրերը ավանդապահ այս քրդերի կողմից ավելի ապահով են պահպանվել, քան կարող էին պահպանվել միշտ էլ մուսուլմանական հարձակումներին ենթակա հայկական վանքերում: Գուցե: Քանի-քանի տասնյակ հազար մագաղաթներ հրո ճարակ են դարձել բարբարոսների կողմից կամ ոչնչացվել են այլ ձևերով:

Ու այսպես այդ ձեռագրերը հասել էին մինչև մեր օրերը, ընդհուպ մինչև 1920-ական թվականների սկզբները, թուրքական հանրապետության հռչակումը: Իսկ ա՞յժմ, այժմ էլ այդ փրկերը նույնքան հավատարիմ են իրենց հայ նախահայրերի ավանդներին ու երդումներին: Արդյոք այժմ էլ քարայրներում մնո՞ւմ են ձեռագրական հավաքածուներ: Դժվար է ասել: Գուցե նրանք էլ աստիճանաբար դարձան մոլեռանդ ու վաճառեցին այդ գանձերը: Ով գիտի:

Գ. Հալաջյանը ընդարձակորեն խոսում է Դերսիմի ցեղերից Միլրազյանների մասին, որոնց ներկայացուցիչների թիվը հասնում է մի քանի հազարի, և որոնք սփռված են աշխարհով մեկ, ապրում են նաև Խորհրդային Հայաստանում: Պարզվում է, որ մի քանի հարյուր

¹ Գ. Հալաջյան, նշվ. աշխ., էջ 250-252:

տարվա անցյալը ձգվող այս տոհմի մի մասը ընդունել է այլևի դավանանքը, ունեցել են իրենց փրկերը, և այլևս չօգտագործելով հայկական Միրագյան տոհմանունը, կոչվել են Միրոններ: Նրանց քրդացած փրկերից մեկն ասել է, թե իրենց նախահայրերից մեկը կոչվել է Տեր Օհան և ապրելիս է եղել Տիրամոր վանքում: Ուրեմն սա էլ Տեր Միմոնի ժամանակ քրդական դավանանքը ընդունած մարդկանցից մեկն է եղել:

Ձխտսեցիներ քրդացած այս հոծ բազմություն կապի մասին՝ հայկական սովորությունների, ծիսակատարությունների հետ: Նրանք Վարդավառի տունը տոնում են հայերի հետ, նույն կերպ, որը գալիս է անշուշտ ավելի վաղ շրջանից՝ հեթանոսական դարերից: Ինչպես Ջիմինում, այստեղ էլ քուրդ կանայք խմոր հունցելիս խաչակնքում են խմորը, այցելում, ուխտի գնում հայկական վանքերը: Իսկ այդպիսի վանքեր եղել են մոտակայքում: Անշուշտ, դրանց մեծ մասը հետագայում քանդվել է:

Գ. Հալաջյանը գրում է. «Շեն և Հագս գյուղերի միջև ընկած տարածությունում գտնվում էին հարյուր մեծ ու փոքր եկեղեցիների փլատակներ, որոնք հավանաբար մտել են հինավուրց Եկեղյաց գավառի մեջ, որը համընկնում է Երզնկայի շրջանին: Իրար վրա կուտակված սրբատաշ քարեր, այստեղ ու այնտեղ ընկած խոյակներ, ոչ մի տող գրավոր արձանագրություն, ոչ մի կտոր մագաղաթ, բացի ժողովրդի մեջ պահպանված հակասական ավանդություններից և առասպելներից: Մի կողմը կործանված Հագսն էր. մինչև Շեն երկարող տարածության վրա, որպես պատմական կոթողներ անցյալի հզորության, թողել էր եկեղեցիների ավերակները, մյուս կողմը՝ այն մանրանկար Հագսը, որը կործանված ավանի բնիկներն էին հիմնել խուլթաց ձորի արևելյան ափին: ... Թեև ջնջվել էին այդ կոթողները կառուցողների հայկական անունները, բայց զգացվում էր նրանց ներկայությունը, տեսնվում, չոչափվում նրանց ձեռակերտը՝ վեմ քար, կործանված տաճար, գեղակերտ խաչքար, որոնք կան ու կմնան որպես անխորտակելի կենդանի վկաներ անցյալի պատմության»¹:

Գ. Հալաջյանը մեջ է բերում հայերեն մի քանի արձանագրություն՝ վերցված չիրմաքարերից: Դրանցից հնագույնը վերաբերում է հայկական թվարկության 572 թվականին (1123), ամենանորը՝ 1319 թվականին: Անշուշտ դրանից հետո էլ գրված պիտի լինեն արձանագրություններ, որոնք ժամանակի ընթացքում անհայտացել են կամ չի տեսել Հալաջյանը:

¹ Գ. Հալաջյան, նշվ. աշխ., էջ 262:

Գ. Հալաճյանը նկարագրում է ամենայն հավանականությունը հեթանոսական դարերից մնացած Արև աղբյուրը, որը գտնվում է անառիկ ու անմատչելի վայրերում: «Շենի արևելյան բարձրավանդակի ողորկված մի ապառաժի վրա երևում էր խորը փորագրված արևի մի մեծ սկավառակի ճաճանչավոր կերպարը մի քանի տարբեր նշաններով,- կարդում ենք այդ նկարագրությունում,- դրանք փորագրված էին գետնից ավելի քան ութսուն մետր բարձրության վրա... Ժայռը միակտուր էր, բոլորաձև ծակերից վեր տարածությունը շատ ավելի, քան վարից վեր, ոչ կողքերից և ոչ էլ վերևից հնարավոր չէր մոտենալ արեգակնային կերպարին և կամ համահավասար մեծություն կլոր ծակերին: Ժայռի ստորոտից դուրս ժայթքում էր սառնորակ մի աղբյուր, որին հայերը Արեգ-աղբյուր, իսկ քրդերը՝ Գանիե-Շենս էին անվանում: Այս աղբյուրը սրբատեղի էր, մատաղներ էին մորթում թշնամու դեմ մարտերից հաղթական վերադառնալիս»¹:

Եվ այսպես, ամեն քայլափոխում հնագույն դարերից մնացած հայկական հետքեր, որոնք հասել են մինչև մեր օրերը:

Հայ-քրդական հարաբերությունների, ավանդությունների մասին մենք դեռ առիթ պիտի ունենանք խոսելու այս գրքի հետագա գլուխներում:

18-րդ դարը բարիք չբերեց Երզնկայի հայերին, առհասարակ գավառի հայությունը: Միակ նկատելի իրողությունն այն էր, որ ենիչերիները, այլևս թալանի ու զեխ կյանքի հնարավորություններ չգտնելով գավառական կենտրոններում, աստիճանաբար կենտրոնանում էին մայրաքաղաքում ու նրա մոտակա վայրերում, լուրջ մտահոգություն պատճառելով երկրի իշխանություններին, չնայած այդ իշխանություններն էլ արդեն գտնվում էին նրանց ազդեցության տակ: Հիմա արդեն պետական շատ պաշտոններ նշանակվում էին ուղղակի ենիչերի աղաների համաձայնությամբ, որոնց ազդեցության տակ էին նաև կրոնական բարձրաստիճան պետերը՝ Շելխուլիսլամները: Ենիչերիները պարտադրում էին նրանց ֆեթվա արձակել այս կամ այն սուլթանի դեմ, եթե վերջինս հաճելի չէր իրենց: Իսկ դա նշանակում էր գահընկեց անել սուլթանին: Ամենուր տիրում էր կատարյալ անիշխանություն, թշվառություն:

Բայց լավ կլինի լսենք հենց թուրք պատմաբան Ջելդեթ փաչային.

«Որոշ ժամանակից ի վեր,- գրում է Ջելդեթը,- բռնությունների ու անիրավությունների ամեն սահմանը անցել էր Օսմանյան կայսրության մեջ: Ռայաները մեծ թշվառություն էին մատնվել, իրենց

¹ Գ. Հալաճյան, նշվ. աշխ., էջ 262:

երկիրն ու հայրենիքը թողնելով՝ ցիր ու ցան եղել: Դրանով երկիրն ավերվել, ազոավների ու բուերի բնի էր վերածվել: Այդ պատճառով՝ օսմանյան կառավարութունը անկարող էր դարձել պատերազմներ մղել. գրկվել էր հաղթանակներից»¹: Ապա նա ասում է թե կառավարական պաշտոնյաներն իրենց ծախքերը հոգալու համար աղքատների ձեռքից խլում էին նրանց վերջին ունեցվածքը, վաճառել տալիս անասունները, հովանավորում ավազակներին: Հասկանալի է, որ այս բոլորի առաջին զոհերը հայերն էին, որոնք տուն ու տեղ թողած փախչում էին: Միայն Մանազկերտի շրջանում 350 հայկական գյուղերից մնացել էր հարյուր գյուղ, այն էլ կիսաքանդ ու թշվառ:

8. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՆԳ ԴԱՐԵՐԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ

Երզնկայի այս հինգ հարյուր տարիների մշակույթը թե քանակով ու բնույթով և թե գիտական ու գեղարվեստական նշանակությամբ շատ է տարբեր նախընթաց երկու հարյուր տարիների, այսինքն՝ 12-13-րդ դարերի մշակույթից, որի մատենագրական հատվածը համահայկական չափանիշով նշանակալից երևույթ էր:

Թուրքական տիրապետության ժամանակաշրջանում Երզնկայի հայերի մտավոր զարգացումը ապրել է տեական վայրէջք, հասնելով նվազագույնի 19-րդ դարի առաջին քառորդում:

Այս նոր ժամանակաշրջանի առաջին հատկանիշը տեղական տոհմիկ գույնի թուլացումն է՝ «Երզնկայի դպրոց» հորջորջման արժանի որակների բացակայությամբ, նաև մատենագրության վրա թուրքերեն լեզվի նկատելի ազդեցությամբ:

Բնութագրական է նաև մշակութային արժեքների հանդես գալը երկու ճյուղավորումով՝ բուն Երզնկայում և նրա վանքերում և Երզնկայից դուրս՝ տարբեր երկրներում:

Այո, այդ հինգ դարերի ընթացքում էլ գրվել և նկարագարողվել են ձեռագրեր, բայց բավական է աչքի անցկացնել դրանց հիշատակարանները, տեսնելու համար թե որքան տարբեր են եղել ձեռագրերը գրող մարդկանց հոգեվիճակը, տրամադրությունները 12-13-րդ դարերի գրիչներից:

Մինչդեռ թուրքական տիրապետությունից առաջ գրվածների հիշատակարաններում կա համարյա պետականության տեր մարդու

¹ «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», հատ. Ա, էջ 277:

Հոգեկան բավականություն, գովք իշխանների ու հոգևոր պետերի, մաղթանքներ Կիլիկյան Հայաստանի թագավորների, այս նոր շրջանում գրվածները տոգորված են ողբով, լացուկոծով, հուսահատություններ:

Հայ ժողովրդի ընդհանուր վիշտը, տառապանքը հանգիստ չեն տվել մեր գրիչներին, կարծեք մի աներևույթ ձեռք բռնել է նրանց եղեգնյա գրչի ծայրը և մղել դեպի օրվա վիճակի գրառումը, որպեսզի ապագայի մարդիկ տեսնեն թե ինչպիսի դառն օրերում են գրվել այդ ձեռագրերը:

Բայց միայն հիշատակարանները չէ, որ արտահայտել են ժողովրդի ճակատագրի հետ կապված տրամադրությունները, մեր միջնադարյան տաղերգուների ստեղծագործությունները նույնպես տոգորված են նույն ողբով:

Բերենք մի քանի տող Հովասափ Սեբաստացուց, որին հուզել է նաև Երզնկայի հայությունն ողբալի վիճակը: Նա 16-րդ դարի կեսերին գրել է.

*Ի մէջ վշտաց ենք տաճնապու,
Սարսեալ դողայ երկիր նորու.
Լսենք զաւերն Ըսպերու,
Ոնուզ, Բասեն, յԱրզրումու:
Դերջան, Բաբերդ և զՄշու,
Բաղէշ, Կեղի, Երզնկանու.
Անպարտ արյուն բազում հեղու...
Վիշտն էր բազում Յովասափու...¹*

Եթե Երզնկայի մտավոր վերելքի ու փառքի շրջանում, մասնավորապես 12-13-րդ դարերում մարդիկ թե՛ իրենց ստեղծագործությունները և թե՛ հիշատակարանները գրել են ընտիր գրաբարով, երբեմն տուրք տալով ժողովրդական խոսվածքին, ապա 14-18-րդ դարերում արտագրված գրքերում նկատելի է թուրքերեն լեզվի ազդեցությունը մանավանդ տաղերգուների, գուսանների ստեղծագործություններում:

16-17-րդ դարերի տաղերգուներից վերջիններ Դուլ-օղլի Երզնկացուն, որը շատ ավելի գրել է թուրքերեն տաղեր, քան հայերեն: Նրա թուրքերեն տաղերից նմուշներ («Աճեփ նեսիր դերդին», «յԱրևելից

¹ Հովասափ Սեբաստացի, Բանաստեղծություններ, աշխատասիրություններ՝ Վ. Պ. Գևորգյանի, Երևան, 1964, էջ 85-86:

բերիցազ» և այլն) պահվում են Մաշտոցյան Մատենադարանի № 7709 ձեռագրում:

Կենսագրական տեղեկություններ չունենք այս մարդու մասին, անվանը կցված Երզնկացի մակդիրը կասկած չի թողնում, որ ծնվել է կա՛մ Երզնկա քաղաքում, կա՛մ նրա գյուղերից մեկն ու մեկում: Բայց այն փաստը, որ գրել է թուրքերեն տաղեր, պետք է ենթադրել տա, որ սիրված աշուղ է եղել նաև Երզնկայից դուրս, Հայ և թուրք բնակչության մոտ:

Այդ դարերում հոգևոր կյանքը համարյա թե դադարել էր Երզնկայում: Հայ բնակչության գրեթե կեսը, եթե ոչ ավելին, գաղթել էր տարբեր երկրներ՝ Ղրիմից մինչև Եգիպտոս, Վրաստանից մինչև Հունգարիա, Բուլղարիա, էլ չենք խոսում թուրքիայի մայրաքաղաք Կ. Պոլսի, Իզմիր նավահանգստի և այլ քաղաքների մասին:

Ճիշտ է՝ նրանց մեծ մասը զբաղվել է ֆիզիկական աշխատանքով, առևտրով, արհեստներով, սակայն եղել են երզնկացիներ, որոնք երկրում լինելով մտքի մշակներ, նոր բնակավայրերում աշխատել են կապվել վանքերի ու եկեղեցիների հետ, շարունակել գրչագրական գործը կամ հենց նոր բնակավայրերում հմուտ ուսուցիչների ձեռքի տակ սովորել են դեպի մատենագրությունը, մշակույթը:

Հանդիպում ենք երզնկացի բազմաթիվ գրիչների, որոնք գործել են Եկեղյաց գավառից դուրս: Բարեբախտաբար այդ մարդիկ, ուր էլ որ գնացել են, ինչ պայմանների տակ էլ որ ապրել են, ծննդավայր Երզնկայի կարոտը պահել են իրենց սրտում, հիշատակել են իրենց Երզնկացի լինելը:

Բերենք Երզնկայից դուրս գրված նման հիշատակարաններից մի քանի նմուշ: 1330 թ. գրված մի Ավետարանի հիշատակարանում կարդում ենք.

«Արդ, գրեցաւ սա ի թուականութեանս Հայկազեան տումարիս ՉՀԹ (1330) ի Հայրապետութեան տեառն Յակոբայ, և ի թագավորութեան Հայոց Լևոնի, և վրաց Գէորգայ և ի դանութեան Պաւսայիտի յանապատիս Ջղաւնա, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և աստուածակիր սուրբ նշանացս: Զեռամբ ամենամեղ և անարժան ծառայի Աստուծոյ Կիրակոսի՝ Պիտականուն վարդապետի Եզնկայեցւոյ Նժդեհի»¹:

1655 թ. մի երզնկացու գտնում ենք Հայեպում, անունը՝ Սահակ: Անշուշտ ծնողների հետ Երզնկայից գաղթած պիտի լինի 1601–1605

¹ Ս. Տեր-Ավետիսյան, Յուցակ Հայերեն ձեռագրաց նոր Զուգայի Ամենափրկիչ վանքի, Հատ. Ա, Վիեննա, 1970, էջ 179:

Թվականներին, այսինքն՝ ջալալիների սարսափի օրերին: Թե նրանց ընտանիքը ուղղակի որտեղ է գաղթել, հայտնի չէ, գիտենք, որ ինքը Հալեպում գործել է որպես տիրացու, իր համար կազմել և նորոգել է տվել մի Շարակնոց, ինչ որ երևում է հետևյալ հիշատակարանից. «Նորոգեցաւ Շարակնոցս ի մայրաքաղաքն Հալապ, ի Թուին Հայոց ՌՃԴ (1655) ամին, ի վայելումն Եզնկացի տիրացու Սահակին, յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց և ամենայն արեան մերձաւորացն, Աստուած ողորմի ասացէք. ամէն»¹:

Մի ուրիշին՝ գրիչ Միքայել Երզնկացուն գտնում ենք Տրապիզոնում, 1650-ական թվականների կեսերին: Նա այնտեղ գրել է մի Տոնացույց, մի Սաղտետր և մի Պարզատումար, ինչպես նաև երգեր:

Ահա նրա մի ընդարձակ հիշատակարանը, որ պարունակում է ուշագրավ տվյալներ.

**«Մինչ ի գալուստ Քրիստոսի, որք ընթեռնուք սիրով սրտի,
Յիշման աննէք ըզմեզ արժանի, զՄիքայել երէցս Եզնկացի
Մարմնով՝ ցաւօք մեղօք ի լի, որ ես յիշման չեմ արժանի:**

Որ ետ կարողութիւն նուաստ և տառապեալ անձին իմոյ Միքայել երէց գրչի Եզնկացոյ Հասանեալ ի յաւարտ Տօնացոյցս և Սաղտետրիս և Պարզատումարիս և այլ քաղցրաբարբառ երգոցս. ի լաւ և յընտիր օրինակէ ի Թուականութեան Հայոց Հազար և Ճ և Ը (ՌՃԸ-1659) ամին, ի Հայրապետութեան Հայոց Տեառն Յակոբ սրբազան կաթողիկոսի և Թագաւորութեան տաճկաց սուլթան Մահմատին և առաջնորդութեան քաղաքին Յովհաննէս վարդապետի և դիտապէտի: Արդ գրեցաւ գիրս ձեռամբ Միքայել անարժան երիցու ի Թագաւորանիստ քաղաքս Պոնտոս որ Տրապէս յորջորջի»²:

Եկեղյաց գավառից դուրս գործող մատենագիրներից խոսելու ենք Մարտիրոս Երզնկացու և Գրիգոր Դարանաղցու մասին: Վերջինս Երզնկայում չի ծնվել, սակայն նրա գործունեությունը սերտ կերպով կապված է Երզնկայի վանքերի հետ, իսկ գրած «Ժամանակագրութիւնը» ամենահավաստի աղբյուրն է ջալալիների արչավանքների օրերի Երզնկայի տնտեսական, քաղաքական և հոգևոր կյանքի, նաև երզնկացիների զանգվածային արտագաղթի մասին:

¹ Ն. Ակինյան, Ջ. Ոսկյան, Ցուցակ Հայերեն ձեռագրաց Զմմառի վանքի Մատենա-դարանին, Հատ. Ա, Վիեննա, 1971, էջ 95:

² Նույն տեղում, էջ 91:

Նախ խոսենք Մարտիրոս Երզնկացու աշխատությունների մասին: Նրա փոքրածավալ երկը կոչվում է «Այս է պատմություն Ֆրոանկաց երկրին, զոր տեսեալ է Եզրնկացի Մարտիրոս եպիսկոպոսն»¹: Ինքնաձեռագիր օրինակը պահվում է Փարիզի Ազգային գրադարանում, որից արտագրված օրինակներ կան Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ, Երևանի Մատենադարանում և այլուր:

Մարտիրոս Երզնկացու ճանապարհորդական տպավորություններն ուշագրավ են մի քանի տեսակետից: Նախ՝ նյութի բնույթով: Երզնկայի վանքերում գրվել են հարյուրավոր մատենագրական երկեր՝ գեղարվեստական, պատմագրական, փիլիսոփայական, ճշգրիտ գիտությունների վերաբերող, թարգմանական և այլն, սակայն ղըրանց մեջ չկան աշխարհագրական, ուղեգրական տպավորություններ եվրոպական երկրների մասին, մինչդեռ խնդրո առարկա երկասիրությունը ականատեսի իրադեկությունը և ընկալումներով խոսում է եվրոպական տասնյակ քաղաքների, բնակավայրերի մասին, որոնք 15-րդ դարում աչքի են ընկել որպես մշակույթով հարուստ և առևտրաչափ քաղաքներ: Ճիշտ է, նրա նկարագրելու ոճը շատ է լակոնիկ, անցողիկ, սակայն զարմանալիորեն փաստալից է, պարունակում է այնպիսի տվյալներ, որոնք կարող են հետաքրքրել նաև օտար ուսումնասիրողներին:

Բոլոր հիմքերը կան ենթադրելու, որ Մարտիրոս եպիսկոպոսը ոչ թե հետագայում է միտք հղացել զրի առնելու իր ճանապարհորդական տպավորությունները, այլ յուրաքանչյուր քաղաք այցելելիս տեղնուտեղը կատարել է նշումներ: Հնարավոր է, որ մի քանի փաստեր, թվեր վերցրած լինի տպագիր աղբյուրներից, սակայն այն հանգամանքը, որ ամեն մի քաղաք այցելելիս՝ առաջին հերթին հետաքրքրվել է տեղի տեսարժան վայրերով, և տպավորությունները զրի առնելիս ամենևին կարևորություն չի տվել երկրորդական դեպքերի, ցույց է տալիս Մարտիրոսի հասկացողության չափը՝ արվեստի գործերի նկատմամբ: Ճիշտ է, նա տեղեկություններ է տալիս նաև քաղաքների բնակչության, տների թվի, մարդկանց զբաղմունքների և այլ հարցերի մասին, սակայն միշտ ուշադրության կենտրոնում պահում է տվյալ քաղաքի առավել հիշարժան կառույցները, արվեստի կոթողները: Եվ որովհետև դրանք մեծ մասամբ գտնվել են եկեղեցիների, վանքերի շրջափակում, հանգամանորեն ծանոթացնում է:

¹ Վ. Հակոբյան, Մարտիրոս Երզնկացու ճանապարհորդական նոթերը, տե՛ս «Տեղեկագիր», ԳԱ Հասարակական գիտ., 1957, № 6, էջ 103-110:

Նրա նկարագրում թյուններից երևում է, որ ինքը սովորական գրո- սաշրջիկ չի եղել, որ նայել է, դիտել ու անցել, այլ հետաքրքրվել է, հարցեր տվել, մանրամասնություններ իմացել, գուցե և տեղում գրի առել: Այսպես, նկարագրելով գերմանական Քյոլն քաղաքը, նրա ս. Աստվածածին եկեղեցին, ասում է թե իրեն զարմանք են պատ- ճառել Տիրամոր արձանի թանկարժեք զարդերը: Հարցրել է, իմացել, որ այդ զարդերն արժեն 215.000 Ֆլորին: Նույն եկեղեցու հսկա զանգը հնչեցնելու վրա աշխատել են 28 հոգի:

Մարտիրոսը 1492 թ. դեկտեմբերին հասել է Փարիզ, այցելել շատ եկեղեցիներ, բայց ամենից ավելի տպավորվել է Փարիզի Աստվա- ծամոր հռչակավոր տաճարով, նրա նկարագրումներով, որոնց հատկացրել է բավականաչափ տեղ:

Մարտիրոսը իր ուղեգրական երկը գրել է ժամանակի ժողովրդ- դական հասկանալի լեզվով, հեռու գրաբարի խրթնաբանություննե- րից, տեղ-տեղ ուղղակի աշխարհաբար:

Որպեսզի գաղափար տանք նրա լեզվի մասին, տեսնենք թե ինչ- պես է նկարագրում Վենետիկ այցելելը. «ԹՎ. ԶԼԹ (1491) յուլիսի ԺԱ ի յՍտամպուլու ելաք, մտաք ի նաւ մի ֆրանգի. և հոկտ. Ա ելաք ի Վենետ քաղաքն, որ է Վենետիք. մեծ և փառաւոր քաղաք. և ինքն է ի մէջ ծովու շինած. ՀՌԴ (74.000) տուն է. և խիստ փառաւոր և հա- րուստ քաղաք է. և մեծ եկեղեցի կայ ի մէջ քաղաքին, որ ԺՌ (10.000) մարդ կու մտնէ ի մէջն. խիստ զարդարած է ոսկով: Ս. Մարկոս յաւետարանչին եկեղեցին է. և երկու երգեհոն կայ ի մէջն. և երկու թևաւոր առիւծ է շինած ի մէջն, և այլ շատ եկեղեցիք կայ ի քաղաքն, շատ վանօրայք կայ ի բոլոր քաղաքին. ամէն՝ մէջ ծով է շինած: Եւ մեծ մաւիտան (մէյտան, հրապարակ) մի կայ առաջն եկեղեցին Ս. Մարկոսի. ի դրանն շատ ի վեր չորս դեղին պղնձէ ձի մի շինած և կանգնեցուցած մեծ մեծ, և զմէկ ոտքին ի վեր են կայեալ: Եւ ի հարաւային կողմ ծովու դեհն՝ հանց ծախողներն է (փոքր հրապա- րակին մէջ), և երկու մեծ սիւնէ կանգնեցուցած. մէկին վրայ թևաւոր առիւծ մի, մէկային Ս. Գէորդ է կանգնել: Եւ թագաւորին դարպասին պարիսպն ամէնն յոսկով զարդարած: Եւ այլ ազգի ազգի շատ բաներ. ո՞վ կարէ պատմել զքաղաքին զաղէկութիւն»¹:

Մարտիրոս Երզնկացին միակն է Երզնկայի մատենագիրների մեջ, որ շնորհիվ այդ երկարատև ճանապարհորդությունն, տարբեր երկր- ների կյանքին, կենցաղին, գրականությունն ու արվեստին ծանոթա- նալույն, ձեռք է բերել լայն գիտելիքներ: Պետք է որ իմացած լինեք

¹ Ղ. Ալիշան, Հայ-վենետ, էջ 195-196:

առնվազն իտալերեն, ֆրանսերեն և իսպաներեն, կարողար այդ լեզուներով գրված գրքեր, մտերմական կապերի մեջ լինել ականավոր մտածողների հետ, գեթ հոգևորականների շրջանում: Նրա կյանքի վերջին տարիների մասին ոչինչ չգիտենք: Չգիտենք նաև թե ե՞րբ է վախճանվել: Ըստ երևույթին վերստին գործել է Երզնկայի ս. Կիրակոսի վանքում:

Այժմ՝ Գրիգոր Դարանաղցու մասին:

Ծնվել է Երզնկային շատ մոտ գտնվող Կամախ քաղաքում՝ 1576 թվականին, դրա համար էլ կոչվել է Կամախեցի: Փոքր հասակից զրկվել է ծնողներից, դարձել Սեպուհ լեռան լանջերին գտնվող մի վանքի հովիվը: Այնտեղ էլ նա աշակերտել է նույն լեռան քարայրներում ճգնող Պարոնին, որը նրան մղել է դեպի գիր ու գրականությունը, խորհուրդ տվել հովվական մահակը փոխարինել գրիչով: Դարանաղցին նրա մասին խոսում է բացառիկ հարգանքով ու հիացմունքով:

Մինչև 1597 թ. վանքում մնալուց հետո մեկնել է Բաբերդ, աշակերտել Սրապիոն Ուռհայեցուն: Զայալիների արշավանքից հետո, 1600 թ. բազմահազար հայերի հետ հեռացել է ծննդավայրից, տեղափոխվել Արևելյան Հայաստան՝ երեք տարի մնացել Սաղմոսավանքում: Նորից մեկնել է Բաբերդ, ձեռնադրվել վարդապետ:

Զայալիների նոր արշավանքի ժամանակ փախել է Տրապիզոն, այնտեղից՝ Ղրիմ, ապա՝ Կ. Պոլիս, Կիպրոս, Երուսաղեմ, Եգիպտոս և այլն: Երկար տարիներ որպես առաջնորդ պաշտոնավարել է Ռոդոստոյում, որտեղ ապրելիս են եղել հիմնականում Երզնկայից այնտեղ գաղթած հայեր: Ռոդոստոյում պաշտոնավարելիս գրել է մի «Ժամանակագրութիւն»¹:

Աշխատութունը բաժանված է երկու մասի: Առաջին մասում տրվում է 1018–1592 թթ. թուրք-թաթարական արշավանքների ժամանակագրութունը, ապա առավել ընդարձակ նկարագրվում են հետագա տարիների իրադարձութունները: Երկրորդ մասում հեղինակը նկարագրում է 16–17-րդ դարերի էջմիածնի և Սսի կաթողիկոսութունների պատմութունը, հարակից դեպքերի զուգորդութամբ: Դարանաղցին իր այս աշխատութունում լայն տեղ է հատկացրել հայ ժողովրդի առօրյա կյանքին, կենցաղին, քաղաքական դեպքերին:

Մեր գրեթե բոլոր մատենագիրները, սկսած Մովսես Սորենացուց մինչև 18-րդ դարը, այս կամ այն առիթով անդրադարձել են Երզնկային կամ Եկեղյաց գավառին, բայց նրանցից ոչ մեկն այնքան շատ փաստեր չի հաղորդել այդ գավառի ու քաղաքի մասին, որքան հա-

¹ Տե՛ս «Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցուց կամ Դարանաղցուց», հրատարակեց Մեսրոպ վարդապետ Նշանյան, Երուսաղեմ, 1915:

ղորդել է Դարանաղցին: Նա իր գրքի տասնյակ էջերում խոսել է Երզնկայում պատահած հիշարժան դեպքերի մասին, հաղորդել այնպիսի փաստեր, որոնց հանդիպում ենք միայն նրա մոտ:

Դարանաղցու մոտ է, որ, օրինակ, գտնում ենք Ռոդոստոյի հայ համայնքի կազմավորման մանրամասն պատմությունը, մի համայնք, որի կորիզը կազմել են Երզնկայից և Կամախից այնտեղ գաղթած հայերը: Թե «Ժամանակագրությունը» ինչպիսի անփոխարինելի աղբյուր է համարվել այդ իրադարձությունների համար, երևում է հետևյալ փաստից: Դարանաղցու գիրքը մինչև 19-րդ դարի սկիզբը Ռոդոստոյում սրբությունը պահպանվելուց հետո, հանկարծ անհայտացել է, ողոստոցիներին պատճառելով մեծ ցավ, որն իր արտահայտությունը գտել է անգամ մամուլում: «Բյուզանդիոն» օրաթերթում տպագրված մի հոդվածում, օրինակ, խոսելով Ռոդոստոյի գաղութի կազմավորման մասին, ասվում է թե այդ իրադրությունների վերաբերյալ «չնաչխարհիկ աղբյուր մը պիտի ըլլար ձեռագիր երկասիրությունը Կամախեցի Գրիգոր վարդապետի, ուր ամփոփ կգտնվեր այդ գաղութին պատմությունը, որ այժմ կորսված է անհետ, ապարդյուն թողլով զայն վերագտնելու ամեն ձիգ, հորդոր ու ջանք»¹:

Բարբախտաբար Դարանաղցու ձեռքով գրված օրինակը հայտնաբերվել է Երուսաղեմի հայոց վանքի մատենադարանում:

Դարանաղցու գիրքը ուշագրավ փաստեր է պարունակում նաև Կ. Պոլսի պատրիարքարանի հետ կապված հարցերի մասին, ճշտում եկեղեցիների կառուցման հետ կապված շատ դեպքեր:

9. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ

Ոոսեցինք թուրքական տիրապետության հինգ հարյուր տարիների ողբերգական դրվագների մասին միայն, բերեցինք անթիվ փաստեր հայերի հետ պատահած տառապանքներից, առանց հիշատակելու թեկուզ մի դեպք, երբ Երզնկայի հայերը կազմակերպված դիմադրություն ցույց տված լինեին:

Մենք իր տեղում տեսանք, որ Կիլիկիայի Հայկական թագավորության վերջին հարյուրամյակում Երզնկայի հայերի աչքը հառած է եղել դեպի Կիլիկիան: Արդ՝ Կիլիկյան իշխանության անկումից հետո, այսինքն՝ 15-րդ և հաջորդ դարերում, եղե՞լ են մեր ժողովրդի ճակատագրի հետ կապված ծրագրեր, որոնց մասնակցել են երզնկացիները, կամ հենց Երզնկայի հոգևոր իշխանությունները կազմե՞լ են

¹ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ ԿԴ-ԿԵ:

նման ծրագրեր: Փորձենք քննությունն առնել այդ հարցը հենց նեղ՝ գեթ ծրագրերի սահմանում:

Ուզում ենք նման մի ծրագրի հետ կապել Մարտիրոս Երզնկացու գործունեությունն ու արդեն մեզ հայտնի նրա ճանապարհորդությունը Եվրոպա: Մարտիրոսը ծնվել է Երզնկայի Նորգեղ գյուղում, հավանաբար 15-րդ դարի կեսերին: Կրթությունն ստացել է ս. Կիրակոսի վանքում: Քանի որ եղել է եպիսկոպոս, ուստի հավանական է, որ եղել է նույն վանքի վանահայրը: Ենթադրելի է, որ ծավալել է կրթական գործունեություն:

Ըստ Հր. Աճառյանի, նա՝ լսելով որ Քրիստափոր Կոլումբոսը գտել է Ամերիկան, «իրնքն էլ ուզեց նոր աշխարհներ գտնել»¹:

1489 թ. հոկտեմբերի 29-ին դուրս է եկել Երզնկայից, ոտքով կտրել անցել է բավական ճանապարհ, հասել Կ. Պոլիս, որը դրանից ընդամենը քառորդ դար առաջ գրավվել էր սուլթան Մուհամմեդ II Ֆաթիհի կողմից, դարձել Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքը:

Այնտեղ միառժամանակ մնալուց հետո Մարտիրոս եպիսկոպոսը նավով մեկնել է Իտալիա, 1490 թ. հոկտեմբերի 1-ին հասել է Վենետիկ: Մեկ ամիս ապրել է այնտեղ, ապա անցել Հռոմ: Երեք անգամ տեսակցել է կաթոլիկական եկեղեցու հովվապետ պապի հետ: Այնտեղից մեկնել է Գերմանիա, ճանապարհորդել Հոենոսի Հոսանքն ի վար, եղել Բազելում, Ֆրանկֆուրտում, Քյոլնում, Աախենում, ապա անցել Ֆլանդրիա, այնտեղից՝ Ֆրանսիա, հասել Փարիզ: Այնուհետև շարունակել է ճանապարհը դեպի Պիրենեյան լեռնաշղթան՝ դուրս եկել Իսպանիայի սահմանը:

Այս ճանապարհորդությունը տևել է մի քանի տարի: Սան Սեբաստիանում սպառովել է նրա փողը: Տեղական բնակիչները նյութական միջոցներ են հավաքել, ճանապարհ գցել Ատլանտյան օվկիանոսի ափերով:

1493 թ. հասել է Պիրենեյ:

Մինչև այստեղ առասպել չկա, կա միայն մի հարց՝ թե մի հասարակ հայ հոգևորական ինչպես է կարողացել անցնել այնպիսի երկար տարածություն, որն անգամ այժմյան տեխնիկայի ու փոխադրական միջոցների առատությունն պայմաններում պիտի պահանջեր մեծ գումարներ:

Այնուհետև ասվում է թե նա 70 օր էլ ճանապարհորդել է «համատարած անձայրածիր ծովում», թե իբր ենթարկվել է փոթորկի, ետ վերադարձել Իսպանիա:

¹ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Հատ. Գ, էջ 285:

Արդ ի՞նչ նպատակով է ճանապարհորդել մեր երզնկացի հոգևորականը, ո՞ւր էր գնալու: Ունեցե՞լ է որևէ ծրագիր, թե իրեն հանձնել է բախտի քմահաճույքին ու քամու հոսանքին:

Եվ որովհետև նրա նավարկությունն տարին ու օրը համընկնում է Կոլումբոսի երկրորդ ուղևորության տարվան և օրվան, այստեղից ուսումնասիրողները եկել են այն եզրակացության, թե նա ճանապարհորդել է երկիր գտնելու հույսով, թե հասել է մինչև Կուբայի ափերը, ետ վերադարձել:

Այս միտքը առաջինը հայտնել է Փրանսիացի հայագետ Ա. Սեն-Մարտենը, որին կրկնել են Հր. Աճառյանը և ուրիշներ, թեև եղել են վերապահ մարդիկ, գտել, որ նրան տանող նավը ոչ թե 70, այլ 100 օրում կարող էր հասնել Կուբայի ափերը և վերադառնալ:

Երկիր գտնելու նպատակով ճանապարհորդելու վարկածի օգտին խոսող փաստ է համարվել նաև այն, որ Մարտիրոսին տանող նավի նավապետը ասել է, թե իր նավը առևտրական նավ չէ, թե ողջ անձնակազմը նավի ծառայողներն են: Կնչանակի՝ իսկապես արչավասմբային նավ է եղել:

Կա մի այլ փաստարկ: Հայտնի է, որ Կոլումբոսը երկրորդ ճանապարհորդության ընթացքում իր նավերից մեկը ետ է ուղարկել, նամակներ և նվերներ տանելու Իսպանիայի թագավոր Ֆերդինանդ II-ին և Իզաբել թագուհուն: Նավապետ Անտոնիո դե Թորեսը Կոլումբոսի հանձնարարությունը կատարել է նույնությամբ, արքայական ամուլին հանդիպելով Սևիլիայում:

Եվ ահա... ի՞նչ դարձանք, մեր Մարտիրոսը նույնպես իր երկար ճանապարհորդությունից հետո հայտնվում է Սևիլիայում, նույնպես ընդունվում Իզաբել թագուհու կողմից:

Ի՞նչ գործ ունեւ Սևիլիայում, մանավանդ ի՞նչ գործ ունեւ թագուհու հետ: Որ նա Անտոնիո նավապետի հետ է եղել Սևիլիայում և նրա ուղեկցությամբ էլ ներկայացել է թագուհուն, կասկածից վեր է: Ուրեմն՝ իսկապես ճանապարհորդել է «համատարած անծայրածիր ծովում»: 70 օր է մնացել ծովում թե 100 օր՝ էական չէ: Հնարավոր է, որ նավը ոչ թե Կուբայից է ետ դարձել, այլ ավելի մոտ մի վայրից:

Մինչև այստեղ, ուրեմն, ամեն ինչ կարգին է և մենք էլ որևէ հարց չունենք Մարտիրոսին տալու: Ի վերջո նա կարող էր խնդրել նավապետին, որ իրեն էլ վերցնի հետը՝ թագուհուն ներկայանալիս: Մեր կասկածը վերաբերում է նրա ճանապարհորդության նպատակին: Իսկապե՞ս նրան զբաղեցրել է նոր երկիր գտնելու միտքը: Մեզնից

առաջ ուրիշներ էլ կարծել են, որ նա կարող էր դեպի անձայրածիր ծովերը տանող նավը նստել՝ պարզապես մտածելով թե դա գնում է Հնդկաստան և ինքը Հնդկաստանի ճանապարհով կարող է հասնել Երզնկա:

Նախքան մեր ենթադրություններին անցնելը՝ շարադրենք մի շարք հարցեր, որոնք չեն զբաղեցրել բանասերներին:

1. Մինչև Կ. Պոլիս ոտով գնացող եպիսկոպոսը, որ ակներևաբար փող չի ունեցել, ի՞նչպես Կ. Պոլսում փող ձեռք բերեց և նավարկեց դեպի Վենետիկ: Ո՞վ ձեռք մեկնեց նրան: Անկե՞ղծ ձեռք էր դա, թե ուներ հետին նպատակ:

2. Ի՞նչն է ստիպել երզնկացի ճանապարհորդին՝ Վենետիկում իջևանել ոչ թե հայերի կենտրոնը հանդիսացող հյուրանոց-տանը կամ եկեղեցում, այլ՝ ըստ երևույթին ավելի ճոխ մի հյուրանոցում, մանավանդ որ Ալիչանն էլ ենթադրել է թե նա հայոց տունը չի իջևանել՝ այն «ավելի պանդխտոց և աղքատաց համար ըլլալով»¹:

Բայց մի՞թե իսկական պանդուխտ չէր Մարտիրոսը:

3. Առեղծվածային մյուս հարցը Մարտիրոսի հանդիպումն է Հոռոմի պապին, այն էլ երեք անգամ: Կարծեք պետական երկու ղեկավարների հանդիպում լինեք, որ մի օրում չի վերջացել, շարունակվել է երկրորդ և երրորդ անգամ: Ի՞նչ գործ ուներ լուսավորչական մի եպիսկոպոս կաթոլիկների հովվապետի հետ, այն էլ այնքան երկար զրուցելու համար: Բ. Մկրտչյանը հայտնել է այն կարծիքը, թե «Հոռոմի պապը մեծ ուշադրությունը պետք է ունկնդրեր մի մարդու պատմություններին, որ ծայրե ծայր կտրել անցել էր օսմանցիների երկիրը», թե նրա համար հետաքրքրական էր զրուցել եպիսկոպոսի հետ նաև Հայաստանի մասին, որի ժողովուրդն այնքան ձեռներեց է և որը առաջինը քրիստոնեությունը ընդունեց իբրև պետական կրոն»²:

Սրանք միամիտ փաստարկներ են: Նախ Մարտիրոսն ամբողջ օսմանյան կայսրությունը չէր կտրել անցել. նա Երզնկայից եկել էր Կ. Պոլիս՝ ընդամենը անցնելով մի քանի հարյուր կիլոմետր ճանապարհ: Միաժամանակ պապին ամենևին չէր կարող զբաղեցնել ո՛չ հայ ժողովրդի պատմական անցյալը, ո՛չ էլ այն թե հայերը առաջինը քրիստոնեությունը ընդունել են պետական կրոն: Այդ բոլորի մասին պապը ավելի շատ բան գիտեր՝ Արևելքում գործող իր հարյուրավոր քարոզիչների միջոցով, քան հենց Մարտիրոս եպիսկոպոսը: Նման

¹ Ղ. Ալիչան, Հայ-Վենետ, էջ 197:

² Բ. Մկրտչյան, Մարտիրոս Երզնկացու ողբասկանը, տե՛ս «Գիտություն և տեխնիկա», ամսագիր, Երևան, 1969, № 11, էջ 23-30:

բաների համար պապը Մարտիրոսին ունկնդրություն չէր տա, այն էլ երեք անգամ հանդիպելու համաձայնությունամբ, եթե չլինեին շատ ավելի լուրջ, Հոռմի շահերի հետ կապված կրոնաքաղաքական հարցեր:

4. Զարմանալի չէ՞ նաև այն փաստը, որ իբրև պատվավոր հյուր Հոռմ մտած Մարտիրոսը այնտեղից դուրս է եկել բավականաչափ խեղճացած, փողի կարոտ, գրեթե անտեսված:

5. Եվ վերջապես՝ զարմանալի չէ՞ այն, որ այդքան անտեսված մի մարդ հիմա էլ փորձ աներ ճանապարհորդել՝ նոր ցամաքամասեր գտնելու ծրագրով: Կոլումբոսի թիկունքում կանգնած էր իսպանական կառավարությունը, իսկ ապրուստի համար օտարներ փող էին հավաքել:

Թողնենք որ այդ մութ դարում, քաղաքական թռհուրհուրով լի տարիներին դժվար թե Մարտիրոսը Երզնկայի մի խուլ վանքում լսած լիներ Կոլումբոսի գյուտի մասին և ինքն էլ որոշեր հետևել նրան:

Ուրեմն՝ կտրականապես մերժելով Ա. Սեն-Մարտենի, Հր. Աճառյանի և այլոց տեսակետները, թե աշխարհ գտնելու կամ ճանապարհորդելու համար է երկրից դուրս եկել Մարտիրոս Երզնկացին, որոնենք ավելի հիմնավոր պատճառներ՝ հայ հոգևորականի Հոռմ այցելելը բացատրելու համար, նկատի ունենալով ժամանակի հասարակական-քաղաքական պայմանների թելադրանք ծրագրերը:

Մեր կարծիքով, Մարտիրոսը քաղաքական առաքելությունամբ է Երզնկայից մեկնել Կ. Պոլիս, բայց միմյանց հաջորդող դեպքերը այլ ընթացք են տվել նրա ծրագրին և միանգամայն այլ վախճանի հասցրել:

Մարտիրոսը Երզնկայից մեկնել է 1489 թ.: Այդ այն տասնամյակներն էին, երբ սուլթան Մուհամմեդ II Ֆաթիհը նոր էր գրավել Կ. Պոլիսը: Սուլթանը այնտեղ հաստատել էր հայոց պատրիարքությունը և ամեն կերպ քաջալերում էր ձեռներեց հայերի, մասնավորապես արհեստավորների արտագաղթը գավառից դեպի մայրաքաղաք, տալով նրանց արտոնություններ, իսկ պատրիարքին՝ նկատելի լիազորություններ:

Նորաստեղծ պատրիարքարանը սկսել էր կապեր հաստատել գավառի հայերի հետ, որոնք հանձին նրա ուզում էին տեսնել վերջապես իրենց վիճակով զբաղվող մի ուժ:

Շատեր էին ձգտում հանդիպել պատրիարքի հետ, խոսել իրենց ցավերի մասին, նրա միջնորդությունամբ դիմումներ կատարել սուլթանին:

Հնարավոր է, որ այսպիսի մի ծրագրով է Մարտիրոսը մեկնել Կ. Պոլիս: Բայց ինչո՞ւ Մարտիրոսը և ոչ մի ուրիշը:

Մարտիրոսն այդ ճանապարհորդությունից 25 տարի առաջ արդեն եպիսկոպոս էր Երզնկայում, «սպասաւոր ս. Լուսավորչի ս. գերեզմանին», մասնակցում էր Հասարակական-քաղաքական գործերին որպես վանքերից մեկի առաջնորդ: Երբ Ջահանջահի գորքերը գերի էին վերցրել Դերջանցի Ամիրխների երկու աղջիկներին, ի թիվս այլ առաջնորդների, Մարտիրոս եպիսկոպոսն էլ վկայական է տվել Ամիրխներին, որպեսզի վերջինս փող հավաքի, փրկագին վճարի և ազատի աղջիկներին: Կնչանակի դեռևս այդ տարիներին Մարտիրոս Երզնկացին Հեղինակություն է եղել Եկեղյաց գավառում:

Բայց Կ. Պոլսում, ամենայն հավանականությամբ, նա ընկել է Հոռմի պապի գործակալների ծուղակը, գործակալներ, որոնք տենդագին աշխատանք էին կատարում Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում և ծովեզերյա այլ քաղաքներում, օգտվելով այն բանից, որ Կ. Պոլսի գրավումից, հույների զանգվածային հեռացումից հետո թուլացել էր հունական եկեղեցու ազդեցությունն այնտեղ: Կաթոլիկների համար պարարտ հող էր հայ իրականությունը: Հոռմը հայերին ոչ միայն չէր մոտենում որպես առաջին քրիստոնյա պետություն ներկայացուցիչների, այլ՝ որպես հերձվածողների, որոնց պետք էր ուղիղ ճանապարհի բերել, այսինքն՝ ենթարկել Հոռմին:

Հոռմն իր ազդեցությունը Արևելքում տարածելու համար օգտագործում էր թե՛ նյութական չահագրգռվածությունը, և թե՛ քաղաքական ազատության խոստումները: Հայտնի է, որ քաղաքական նման ազատության խոստումներ նրանք տալիս էին հայերին Կիլիկյան թագավորության օրերից մինչև Նապոլեոն III-ի ժամանակները, միշտ պայման դնելով կաթոլիկական դավանանքի ընդունումը:

Նման ծրագրերի կենսագործմանը Հոռմը մասնակից էր դարձրել տասնյակ հայ հոգևորական պետերի թե Մարտիրոսից առաջ, թե նրանից հետո:

Ի՞նչ խոստումներ են տվել կաթոլիկ քարոզիչները երզնկացի եպիսկոպոսին, ի՞նչ խոստումներ է տվել անձամբ պապը՝ չգիտենք: Բայց որ Մարտիրոսի և Հոռմի պապի զրույցների առանցքը նման լուրջ հարցեր են եղել, կասկածից վեր է:

Դրա օգտին են խոսում այն փաստերը, որ մինչև Կ. Պոլիս հետիոտն գնացող եպիսկոպոսն այնտեղ միանգամից կերպարանափոխվել է և «Աստուծո ողորմածությամբ» նավով Վենետիկ է ճանապարհորդել, այն էլ հետը մի ուղեկից՝ Վրթանես սարկավազը:

Կասկածից վեր է, որ Վրթանեսը լատիներեն իմացող, Իտալիայի ծանոթ անձնավորություն է եղել, որի պաշտոնն էր օգնել Մարտիրոսին՝ Վենետիկում և Հռոմում, նրա ունենալիք հանդիպումների ժամանակ:

Բայց ո՞վ էր Հոգում Մարտիրոսի և Վրթանեսի ծախսերը: Հետո ինչո՞ւ էր հայ Հոգևորականը Իտալիա գնում, եթե Կ. Պոլսում արդեն ընկած չլիներ կաթոլիկական շրջանակի մեջ:

Ուշագրավ է, որ Հռոմի պապի մոտ լինելուց հետո Գերմանիայում, Հոլանդիայում, Ֆրանսիայում արդեն Վրթանեսին չենք տեսնում Մարտիրոսի հետ: Ըստ երևույթին նրա պարտականությունն ավարտված է եղել:

Բոլոր փաստերը կան ենթադրելու, թե Մարտիրոսի և Հռոմի պապի բանակցություններն անցել են ապարդյուն և հայ եպիսկոպոսը թողնվել է բախտի քմահաճույքին: Դրանից հետո է, որ սկսվել է նրա բուն թափառական կյանքը: Փոխանակ իսկույն հայրենիք վերադառնալու, եղել է եվրոպական մի շարք քաղաքներում, հասել մինչև Իսպանիա: Ինչո՞ւ Երզնկա չվերադարձավ այն ճանապարհով, որով եկել էր: Պատճառը պարզ է: Ո՛չ փող ուներ, ո՛չ օգնական: Պետք էր ընտրել ավելի կարճ ու քիչ ծախս պահանջող ճանապարհ: Լավագույնը համարվել է նավարկելը... Դեպի ո՞ւր. Ամերիկա՞: Ո՛չ, դեպի Հնդկաստան. որքան էլ որ տարօրինակ թվա, քանի որ 50–60 օրում անցնելով, հենց Կոլումբոսի կարծիքն այն է եղել, թե իրենք անձայրածիր այդ տարածությունը նավարկելով հասնելու են Հնդկաստան: Իսկ այստեղից Մարտիրոսը կարող էր անցնել Պարսկաստան, ապա՝ Երզնկա, մինչդեռ նա մինչև Իսպանիա էր հասել չորս տարում:

Այս ենթադրությունը մերը չէ, բայց համարում ենք հավանական: Սակայն բախտը չի ժպտացել Մարտիրոսին: Նրան տանող նավը կրկին վերադարձել է Իսպանիա: Եվ... այս անգամ էլ նրան տեսնում ենք Իզաբել թագուհու մոտ..., մի բան, որ առեղծվածներով լեցուն մի կյանքի վերջին առեղծվածն էր: Ի՞նչ գործ ուներ նա իսպանական արքունիքում, եթե արդեն Հռոմի պապից օգուտ չէր տեսել: Գուցե հենց այնպես՝ իր հետ մտերմացած նավապետը հաջողեցրել է, որ արևելքից եպիսկոպոսը տեսնի թագուհուն: Անհավանական չէ: Բայց հնարավոր է ենթադրել նաև, որ Մարտիրոսն այս անգամ էլ իրեն հուզող հարցերը ցանկացել է ներկայացնել իսպանական գահին:

Վավերական փաստ է, որ Սևիլիայից ուղղակի վերադարձել է Իտալիա, որտեղ արդեն ո՛չ Հռոմի պապին է ներկայացել, ո՛չ էլ այլ

նշանավոր մարդկանց, թեև եղել է Հոռմում: Անկոնիա նավահան-
գրատից չվել է դեպի Կ. Պոլիս, ապա՝ Երզնկա...

Այսպիսով, 1489–1496 թվականներին այս շատ զարմանալի, ու-
շագրավ անձնավորությունը ուղևորություն է կատարել Արևմտյան
Եվրոպայի երկրներում, անցնելով շուրջ 13.000 կմ ճանապարհ:

10. ԵՐԶՆԿԱՆ ԲՆԱԿԱՆ ԱՂԵՏՆԵՐԻ ԶՈՂ

Բնական աղետներ ընդհանուր հորջորջման տակ խոսելու ենք
բացառապես երկրաշարժերի մասին, որոնց տեականորեն զոհ են
դարձել Երզնկան և շրջակա գյուղերը՝ ավելի, քան որևէ այլ քաղաք՝
պատմական Հայաստանի ամբողջ տարածքում, արդյունք նրա աչ-
խարհագրական դիրքի, ցնցումների առիթ տվող երկրաբանական
տատանումների:

Չկա մի պատմիչ, որ անդրադարձած չլինի Երզնկայի երկրաշար-
ժերին, չփորձի դրանք բացատրել աստվածային բարկություններ կամ
զայրույթով:

Մեր մատենագիրները թողել են ահասարսուռ նկարագրություն-
ներ՝ տարբեր դարերում կատարված երկրաշարժերի մասին: Այդ
երկրաշարժերը կարծեք եղել են ոչ թե երկրի մակերեսի սովորական
ցնցումներ, տատանումներ, այլ բարձրաբերձ սարերի խելացնոր բա-
խումներ միմյանց, որոնց ընթացքում իրար են բախվել սլացիկ լեռ-
ները, հողով ու քարերով լեցվել են անդնդախոր ձորերը, սարալան-
ջերին նոր ձորեր են առաջացել, անհայտացել են ջրի ակեր, գետերը
փոխել են իրենց հունը, երևացել են նոր գետակներ: Քանիցս փոխել
է իր սահանքի գիծը մայր Եփրատը, իր տեղն է փոխել Հենց Երզնկա
քաղաքը... Քանի-քանի գյուղեր ամբողջովին անցել են գետնի տակ,
չթողնելով որևէ հիշատակություն իրենց մասին:

Հենց այն փաստը, որ Երզնկայի գավառում ավանդություններ են
պահպանվել, թե մարդիկ հողի տակից դարեր հետո էլ իբր թե լսել են
կործանված բնակավայրերի մարդկանց ձայնը, անգամ իբր բաղնիք-
ներում լողանք ընդունողների պղնձյա թասերի ձայնը, ցույց է տալիս,
թե ինչպես որոշ բնակավայրեր անցել են երկրի կեղևի շատ խորքը և
մակերեսում չեն պահել որևէ հետք: Թվացել է, թե ինչպես մի օր
Արտավազդը կարող է դուրս գալ անդունդից, այնպես էլ մարդիկ
պիտի երևան գան իրենց նախկին բնակավայրերում: Գուցե դուրս
գան՝ եթե ապագայում պեղումներ կատարվեն Երզնկայի լայնարձակ
տարածքում: Այժմ ծանոթանանք այն երկրաշարժերին, որոնց վերա-
բերյալ տվյալներ են հասել մեզ:

Պատմություն կողմից արձանագրված առաջին երկրաչարժը Երզրնկայում տեղի է ունեցել 1012 թվականին, ամենավերջինը՝ 1939 թվականին: Անկասկած 1012 թվականից առաջ էլ երկրաչարժեր տեղի ունեցել են, որոնք չեն արձանագրվել պատմիչների կողմից: Անշուշտ, վերջին հազարամյակի ընթացքում էլ պիտի լինեին երկրաչարժեր, որոնց մասին նույնպես չի գրվել:

Իսկ արձանագրված երկրաչարժերի պատճառած մարդկային զոհերի թիվը հաշվել են 150.000:

Ս. Էփրիկյանի «Բնաշխարհիկ բառարանը» մոտ 900 տարիների ընթացքում Երզնկայում պատահած երկրաչարժերի թիվը հասցնում է քսանի: Մենք այդ թիվը երեսունի հասցնելու հնարավորություն ունենք, որը ինչ խոսք, դարձյալ պիտի համարել թերի¹:

1. Մեր մատենագիրների կողմից արձանագրված առաջին երկրաչարժը տեղի է ունեցել 1012 թվականին:

Այժմ հերթականությունը, ըստ տարիների, հիշատակենք մյուս երկրաչարժերը, ապա կանգ առնենք դրանցից առավել հայտնիների վրա:

2. Մի երկրաչարժ էլ տեղի է ունեցել 1039 թ.: Դրա մասին գրել է պատմիչ Միքայել Ասորին հետևյալ տողերով. «Ընկղմեցաւ Եղնկայ քաղաքն Հայոց՝ և մնաց միայն տուն մի հաւատացեալ և ողորմած առն, որում անունն էր Կիրակոս և հոգեւտուն մի»²:

Արուլ Ֆարաջն էլ, ականարկելով այս նույն երկրաչարժին, գրել է. «Երզնկա քաղաքը ողողեցավ և միայն Կիրակոսի որդվոց վանքը, որ ցեղով այուրիացիներ են, փրկվեցավ, թեև ջրի լիճով մը բոլորովին չըջապատված էր»³:

Պատմաբան Հ. Քյուրտյանը ենթադրում է թե խոսքը վերաբերում է ոչ թե ոմն Կիրակոսի, ինչպես Միքայել Ասորու խոսքերից կարելի է ենթադրել, այլ՝ ս. Կիրակոս վանքին:

Երկու վկայություններից էլ պարզվում է, որ Երզնկայի այդ երկրաչարժը առիթ է տվել մեծ հեղեղումների, այնպիսի ընդարձակ տարածություններ, որ լճի մեջ են մնացել շատ բնակավայրեր, իսկ հիշյալ վանքը կղզու տեսք է ստացել համատարած հեղեղի մեջ:

3. Մի ահռելի երկրաչարժ տեղի է ունեցել 1045 թվականին, որի մասին ընդարձակ տեղեկություններ են հասել մեզ և խոսելու ենք առանձին:

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս Վ. Ա. Ստեփանյան, Երկրաչարժերը Հայկական լեռնաշխարհում և նրա մերձակայքում, Երևան, 1964:

² Միքայել Ասորի, Ժամանակագրություն, էջ 394:

³ Հ. Քյուրտյան, Երիզա, էջ 81:

4. Ըստ «Բնաշխարհիկ բառարանի»՝ 1066 թվականին նույնպես Երզնկան ցնցվել է: Նաև երկու տարի անց՝ 1068 թվականին: Առաջինի համար որպես աղբյուր նշվում է Մաղաքիա դպիրը, իսկ երկրորդի համար՝ Վարդան պատմիչը: Մեզ թվում է խոսքը նույն երկրաչարժի մասին է, որ տեղի է ունեցել 1068 թվականին:

5. Երզնկայի երկրաչարժերից հաջորդը՝ որ հիշատակվում է մեր մատենագրության մեջ՝ առանց մանրամասնությունների, պատահել է 1151 թվականին: Նյութական և մարդկային մեծ զոհեր չի խլել:

6. Ըստ Գրիգոր Դարանաղցու՝ «ի թուականին ՈժԵ (1166) ահագին շարժ եղև յԵրզնկան»¹:

7. 1236 թվականի երկրաչարժը ավելի զորեղ է եղել: Քանդվել է մի եկեղեցի:

8. «Տասը տարի վերջը 1246 թվականին, դարձեալ շարժ եղավ և փլավ ս. Գրիգոր եկեղեցին»²:

Այս երկու երկրաչարժերի ժամանակ եթե քանդվել են եկեղեցիներ, կասկածից վեր է, որ տասնյակ գյուղեր վնաս կրած պիտի լինեն, որոնք չեն արձանագրվել որևէ տեղ:

9. 1254 թվականի երկրաչարժի մասին ունենք մեկից ավելի վկայություններ, թեև բոլորն էլ ժլատ տողերով: Ասվում է թե այդ տարում, մի կիրակի օր, հանկարծ ցնցվել է Երզնկան. քանդվել են նաև չրջակա տասնյակ գյուղեր: Ըստ Գրիգոր Դարանաղցու 16.000 մարդ զոհ է գնացել³:

Սա շատ մեծ թիվ է. Հնարավոր է, որ կա որոշ չափազանցություն, բայց քանի որ հեռավոր գյուղեր հիմնահատակ կործանվել են. այդ դեպքում զոհերի թիվը կարող է անգամ ավելի լինել: Պետք է նկատի ունենալ, որ այդ դարերում Եկեղյաց գավառը զուտ հայաբնակ էր և հոգևորական իշխանությունները կատարում էին հաշվառումներ:

Դարանաղցին փաստը արձանագրել է դեպքից չորս հարյուր տարի հետո, անշուշտ օգտագործելով գրավոր որևէ աղբյուր: Ավելի հավաստի պիտի համարել Վիլյամ Ռաբրուկի վկայությունը, մի մարդ, որն այդ վայրերով անցել է 1255 թվականին, այսինքն՝ երկրաչարժից մեկ տարի անց: Նա ասում է, թե մեկ տարի առաջ այդ վայրերում այնպիսի ուժեղ երկրաչարժ էր եղել, որ «Երզնկա կոչված քաղաքում տասը հազար անունով հայտնի մարդիկ կորած էին, ի բացառյալ աղ-

¹ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 4:

² Ս. Էփրեկյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հատ. Ա, Վենետիկ, 1903-1905, էջ 657:

³ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 5:

քատներից, որոնց մասին արձանագրություն չկար: Երեք օրվա ճամփորդության ընթացքում տեսանք գետնի մի պատովածք, որ առաջ էր եկել սասանումից»¹:

10. Մի ահռելի երկրաշարժ ցնցել է Երզնկան 1268 թվականին և ըստ Առաքել Դավրիժեցու «ԺԵՌ (15.000) մարդիկ մեռան»²:

11. 1281 թ. երկրաշարժի ժամանակ «Աստված պահել է» երզնկացիներին, մարդկային զոհեր չեն եղել:

12. 1287 թ. երկրաշարժը այնքան ուժգին է եղել, այնքան շատ կյանքեր է խլել, որ զոհերի բուն թիվը, ասում է արձանագրողը, Հայտնի կարող է լինել միայն Աստծուն:

13. 1345 թ.՝ «Շարժ եղև Եզնկայն. շատ օր երերաց գերթ զնան ի մէջ ծովուն: Աստուած պահեաց՝ ոչ փլաւ»:

14. 1356 թ. Երզնկայում տեղի է ունեցել ուժեղ երկրաշարժ, կրկնվել է մի քանի օր, այն էլ օրական 7-8 անգամ:

15. 1374 թ. դեկտեմբերի 9-ին տեղի է ունեցել երկրաշարժ: Երզնկա քաղաքում ու շրջակա գյուղերում քանդվել են բազմաթիվ տներ: Շարժը կրկնվել է այնքան ուժգնությամբ, որ քաղաքի պարիսպները քանդվել են:

16. 1433 թ. արձանագրվել է մի մեծ երկրաշարժ, որը կրկնվել է յոթ անգամ, տարբեր ուժգնությամբ: Մի գրիչ ասում է, թե մարդկանց թվացել է աշխարհի վերջն է եկել:

17. 1258 թ. պատահած երկրաշարժը քիչ թվով մարդկային զոհեր է խլել: «Փլավ Երզնկան պարիսպն ի շարժէն»³, գրում է Դարանաղցին: Եթե քաղաքի պարիսպը քանդվել է, բնականաբար Հարյուրավոր խարխուլ տներ վնասված պիտի լինեին:

18. 1462 թ. երկրաշարժը համարվել է ուժեղագույններից: Քանդվել է Երզնկայի մեծ մասը, բազմաթիվ գյուղեր՝ հիմնահատակ: 1471 թվականին Երզնկայով անցնող Ջոզեֆա Բարբարոն քաղաքը գտել է ավերակ: Հաջորդ տարի գրված մի հիշատակարանում կարդում ենք. «Եւ արդ գրեցաւ սա ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, զի վասն ծովացեալ մեղաց մերոյ Երզնկա քաղաք տապալեցաւ և ԺԼՌ (18.000) հոգի ի ներքև հողոյ մնաց և այլ ոչ մնաց մի կենդանի և տաճկունք փակեցին զՍքանչելագործն: Բայց յայս ուրախ ամբ զի կրակ անկաւ և երեց զՔուրայն ԺԲ մըներա ի հետ և վեց հազար հոգի»:

¹ Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. Ա, էջ 24:

² Առաքել Դավրիժեցի, էջ 624:

³ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 5:

Ուրեմն՝ կարծեք բնական աղետը քիչ է եղել, թուրքերն էլ քանդել են ս. Աքանչեղագործ վանքը: Հիշատակարանում գրողը գոհունակություն է հայտնում, որ թուրքերն էլ են ունեցել վնասներ՝ հրդեհը ոչնչացրել է նրանց մեջիղը և մի քանի մինարեթներ... 1462 թ. երկրաշարժի ժամանակ զոհվել են «ԼՌ (30.000) մարդ»¹ Երզնկայից և շրջակա գյուղերից:

19. 1482 թվականին պատահած երկրաշարժը Երզնկայի պատմության մեջ աննախադեպ աղետ է եղել, որին անդրադառնալու ենք առանձին:

20. Մի մեծ երկրաշարժ տեղի է ունեցել 1576 թվականին: Պատահել է նոյեմբերի հինգին, գիշերով: Դավրիժեցին ասում է, թե այս երկրաշարժի վնասներն այնքան ծանր են եղել, որ երզնկացիները չորս ամիս չեն կարողացել պառկել իրենց տներում: Ավերվել են տասնյակ գյուղեր²:

21. Բավականաչափ ուժեղ մի երկրաշարժ պատահել է 1583 թվականին: Գրիգոր Դարանաղցին այդ ժամանակ եղել է Ծնանառիճի վանքում, յոթ տարեկան: Արդեն ականատեսի իրազեկությունը նա գրում է, թե պատահել է Լուսավորչի պահոց երկուշաբթի օրը³:

22. Մի երկրաշարժ էլ հիշվում է հաջորդ տարի՝ 1584 թ., սակայն Դարանաղցին նրա մասին բերում է այնպիսի տվյալներ, որոնք հար և նման են նախորդ տարվա երկրաշարժին: Միայն տալիս է մի քանի մանրամասնություն, թե քսան գյուղ կործանվել է, 5000 հոգի մեռել են:

Սրանից հետո մոտ 80 տարի այլևս Երզնկայում ուժեղ երկրաշարժեր չեն եղել, համենայնդեպս ոչինչ չենք գտնում մատենագիրների մոտ:

23. Բայց ահա 1667 թ. նոյեմբերի 14-ին, չորեքշաբթի, ժամը 9-ին հանկարծ քաղաքը ցնցվել է և քանդվել են բազմաթիվ շենքեր: «Յառաջ ի խորոց անդնդոց գոռալոյ ձայն եկն, ապա յանկարծակի ի թարթել ական շարժ եղև, բազում շինուածք տուն և մաչիթներ և եկեղեցիք և բաղանիքներ և փութկաններ, և քաղաքի պարիսպն և այլ շինուածք փլան, և բազում մարդիկ սպանին, զորոց որքանութիւնն Աստուած միայն գիտե»⁴:

¹ Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ., հատ. II, էջ 355:

² Առաքել Դավրիժեցի, էջ 631:

³ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 8:

⁴ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 665:

24. Մի հիշատակարան այս նույն երկրաչարժը վերագրում է հաջորդ տարվա, այսինքն՝ 1668 թվականին, գրելով. «Տեսոն հրամանաց երկիրս սարսեաց... Շամախ և ի Շիրուան բազում մարդք մեռան, այսքան թիւ արկան համարով ութսուն հազարեան: Այլ և Եզրնկան, տունք տապալեցան, մղկիթներ ու խան և ժամերն յոյժ քայքայեցան: ... Այս բանք գործեցան թուին հազարեան, հարիւր և տասեան և յօթից յարարդեցան»¹:

25. 1784 թ. հուլիսի 30-ին տեղի է ունեցել մի այլ ավելի ահռելի երկրաչարժ, որի ուժգնութեան մասին գրել են անհավատալի բաներ, առանց կոնկրետ փաստերի: Ասվում է, օրինակ, թե այդ երկրաչարժի ժամանակ հիմնահատակ կործանվել է Երզնկա քաղաքը և դարձել է իր բնակիչների հավերժական գերեզմանը: Ասվում է նաև թե նույն բախտին են արժանացել մոտակա գյուղերից երեքը: Ղ. Ինճիճյանն էլ երկրաչարժի մասին գրել է. «Երկրաչարժութիւն սաստիկ յոյժ և զօրաւոր որով մեծ մասն քաղաքին հանդերձ բնակչօք խորասոյզ եղեալ. ի 8000 տանց անտի հազիւ մնացին 5 կամ 600 տունք: Այլև երեք մերձակայ գիւրօրէք առհասարակ հանդերձ բնակչօք իւրեանց անհետ եղեն»²:

Ինճիճյանի վկայութեան մեջ ուշագրավ են նրա բերած թվերը: Ուրեմն Երզնկան 18-րդ դարի վերջերին ունեցել է 8000 տուն բնակչութուն, որից անվնաս է մնացել վեց հարյուր տունը: Դժբախտաբար Ինճիճյանը չի գրում բնակչութեան ազգային պատկանելութեան մասին: Սակայն այդ դարում հայերի թիվը այնքան էր քչացել, որ հազիվ թե կեսը կազմեր:

Մի քիչ ավելի հանգամանորեն խոսենք Երզնկայում պատահած երկրաչարժերից երկուսի մասին, որոնց վերաբերյալ բավականաչափ վկայութուններ են հասել մեզ:

Դրանցից առաջինը 1045 թվականի ահռելի երկրաչարժն է, որի մասին գրել են մեկից ավելի մատենագիրներ: Ծանոթանանք Մատթեոս Ուռհայեցու վկայութուններին: Նա ասում է, թե այդ թվականին եղել է «մեծասաստ բարկութիւնը Աստուծոյ» ահռելի երկրաչարժով, այնքան ուժգին, այնքան ցնցող, որ «դողացաւ ամենայն տիեզերք առհասարակ... շարժեցաւ ամենայն արարածք և բազում եկեղեցիք խախտեալ փլաւ ի հիմանց ի յեկեղեաց գաւառին, և քաղաքն, որ յԵրզնկան կոչի՝ փլաւ առհասարակ»: Ապա նկարագրում

¹ Հ. Ոսկյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վիեննա, հատ. Բ, Վիեննա, 1963, էջ 164:

² Ղ. Ինճիճյան, Նոր Հայաստան, էջ 98-99:

է աղետի պատկերը հետևյալ փաստերը հաղորդելով. ասում է թե պատահողտեղ է երկիրը, տղամարդիկ ու կանայք ընկղմել են անդունդի մեջ և թե դեպքից հետո բազմաթիվ օրեր անդնդի խորքերից դեռ լսվում էր այդ դժբախտ մարդկանց աղաղակի ձայնը¹:

Երկրաշարժը տեղի է ունեցել ամառ ժամանակ. մի քանի օր շարունակ կրկնվել են ցնցումները: Տարերային աղետի պատճառած փոշուց, ասում է Ուռհայեցին, ցերեկով խավար ու մութ տեսք է ընդունել Երզնկա քաղաքը, կանգ է առել կյանքը, արևն ու լուսինը արյան գույն են ստացել, միայն հորիզոնի վրա բարձրանալիս երևացել են իրենց պայծառ տեսքով:

Մի այլ պատմիչ նույն երկրաշարժի մասին խոսելով՝ ասում է, թե առհասարակ Երզնկա քաղաքը ընկղմվել է գետնի տակ և թե օրեր շարունակ քաղաքը ճոճվել է ու ցնցվել, խլելով նորանոր զոհեր ու քանդելով կանգուն մնացած շենքերը: 1045 թ. երկրաշարժի մասին ընդարձակորեն խոսում է նաև Առաքել Դավրիժեցին: Նա նույնպես ասում է, թե արևն ու լուսինը արյան գույն են ստացել, թե «փոխեցաւ գոյն լուսաւորաց ի կարմրութիւն, մառախուղն պատեալ էր գերեսս երկրի»²:

Մի բան ակնբախ է՝ 1045 թ. երկրաշարժից Երզնկան կործանվել է Ամենայն հավանականութեամբ հետագայում կառուցվել է նորը՝ մերձակա վայրում:

Դժբախտաբար այս մեծ աղետի պատճառած զոհերի մասին չի գրվել: Ի վերջո՝ ո՞վ կարող էր հաշվել զոհերի թիվը մի աղետի, որից երկրի երեսից ջնջվել են քաղաքներ ու բազմաթիվ գյուղեր և որը մարդիկ համեմատել են Սողոմ Գոմորի կործանման հետ:

Այսպիսի մի մեծ երկրաշարժ էլ տեղի է ունեցել 1482 թ., որը խլել է 30.000 մարդու կյանք: Դարձյալ ասվում է, թե Երզնկան կործանվել է, քար ու քանդ եղել, 20 գյուղեր իրենց բնակիչներով ու անասուններով մնացել են հողի տակ: Այդ մասին Գրիգոր Դարանաղցին գրում է. «Շարժ եղաւ յԵրզնկան և երեսուն հազար հոգի ի ներքև հողին մնացին»³:

Այս երկրաշարժի մասին մեզ հասել է Մըսկին Երեց Անուշապակցու մի ողբը, որ ավելորդ չենք համարում մեջ բերել ամբողջութեամբ:

¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 65:

² Առաքել Դավրիժեցի, էջ 622:

³ Գրիգոր Դարանաղցի, էջ 5:

Տաղ մայրաքաղաքին Եզրնկու, որ չարժ ելաւ և կործանեցաւ

Յինն Հարիւր Հայոց Թըւական,
Երեսուն և մէկ Թիւն ի լըման (1482),
Զարմանալի բան մի եղաւ,
Մայրաքաղաքն ի յեզրնկան:
Յանկարծակի մահու դիպան,
Պատուհասի Հանդիպեցան,
Սողոմացոց նըման եղան,
Ներքև Հողին զընտանեցան:
Յորժամ քաղաքն ի Թունտ ելաւ,
Եւ մանր ու մեծ ի դող ելաւ,
Թէ վայլէ մեզ Հազար բերան,
Մեք չը կեցանք ի պատուիրան...
Տէրըն յառաջ արար զայս բան,
Մի՞թէ ըզմեղքըն մոռանան,
Եւս առաւել պոռնրկեցան,
Պոռնկութեամբ նոքա կորեան:
Յիշոցքն արար ըզ զեզրնկան,
Որ յԱստուծոյ աչացն ելան,
Քահանայիւքըն միաբան,
Ներքև Հողին զընտանեցան:
Կին մի կանչեց, թէ սուրբ Նըչան
Ըմ դու պահէ զիմ մէկ տըղան,
Աստուած լըսեց նորա ձայնին,
Որ փըրկեցան մայրն ու տըղան:
Եւ տասն ու Հինգ օրն ի լըման,
Ապա գըտան զայն մէկ տըղան,
Լալով կերթար դէպ ի շուկան,
Թ' իմ Հայրն ու մայրն ինչպէս եղան...
Զայն գեղեցիկ սարկաւազ երն,
Որ չէ տեսեր աչըք մարդկան
Բեթլէէմի մանկանց նըման,
Ներքև գետին զընտանեցան:
Զայն գեղեցիկ աղջըկունքն և կին,
Վայրի եղունքն էին նըման,
Գարնանաբեր ծաղկանց նըման,
Ներքև Հողին Թարչամեցան:

Ո՞վ է տեսեր այնպէս խեղճ բան,
Որ ճանաչեց հայրն ըզտրղան,
Նոր պըսակած հարսն ու փեսան,
Ի մէկ մէկէ բաժանեցան:
Հազար աւաղ ըզեզընկան,
Մէջ աշխարհիս է Հայաստան,
Վարպետաց է բնակարան,
Վաճառականաց էր օթևան:
Հազար աւաղ զան ճոխ մանկտիքն,
Որ միաբան կոտորեցան,
Ամէնն մընաց հողաբերան,
Ներքև հողին զընտանեցան:
Աստուծոյ խնամքն վերացան,
Տես թ' ինչ արար ըզ զեզընկան,
Որ ոչ ի ծերըն խընայեց,
Ի՛ ոչ ի մանուկն լ՛ ոչ երեխան:
Քահանայիցըն չը խըղճաց,
Ոչ ժողովուրդն էր միաբան,
Ջեկեղեցիքն կործանեց,
Եղուկ է մեզ Հազար բերան:
Բոլոր քաղաքն աւերեցաւ,
Ի յանդընդոց երկիր շարժաւ,
Երկու տարպայ հինգ Հազարաւ,
Ներքև հողոյն զընտանեցաւ:
Մըսկին Երէց Անուշպակցի,
Մեղօք ի լի և անարժան,
Այդ հերիք է զինչ գործեցիր,
Դարձից և լեր դու փօշիման:
Ես աղաչեմ զձեզ միաբան,
Որ չը կըտրէք զՏէր մեղան,
Մեղքըն քակեց ըզ զեզընկան,
Այս աշխարհիս է մեծ նըշան¹:

¹ Տ. Պալյան, Հայ աշուղներ, Հատ. 1, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 108-110:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԵՐՋՆԿԱՆ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ

Գ Լ ՈՒ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԵՐՋՆԿԱՆ 19-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

1. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՎԻՃԱԿԸ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿՋԲՆԵՐԻՆ

Թուրքերը քաղաքական հորիզոնում երևալու առաջին տարիներից ի վեր իրենց դրսևորել էին որպես ռազմատենչ, մարտունակ ժողովուրդ:

13-րդ դարի կեսերից սկսած նրանք արագորեն նվաճեցին Համարյա բոլոր այն երկրները, որոնք իրենցից առաջ գրավել էին արաբները:

Արաբական հզոր Աբասյան խալիֆայության ավերակների վրա այժմ տակավ առ տակավ երևում էր օսմանցի թուրքը:

Թուրքերը 14-րդ դարում խուժեցին Եվրոպա, 15-րդ դարում՝ նախկին Բյուզանդական կայսրության տարածքում, Հաստատեցին հզոր պետություն՝ իրենց անցած ճանապարհին ոչնչացնելով նախընթաց հազարամյակում քրիստոնյաների ստեղծած մշակույթի նկատելի մասը:

Թուրքերի աշխարհակալական նվաճումները, որ սկիզբ էին առել սուլթան Մուրադ I-ի օրով, 14-րդ դարի կեսերից, երբ այդ սուլթանը գրավեց Ադրիանապոլիսը, Սալոնիկը, Շուսլեն և այլ քաղաքներ, սրբրնթաց արագությունը շարունակվեցին հաջորդ սուլթաններ Բայազիդ I-ի, Մեհմեդ I Չելեբիի, Մուրադ II-ի օրոք, և իրենց զագաթնակետին հասան Մուհամմեդ II Ֆաթիհի ժամանակ, որն իր գահակալությունից ընդամենը երկու տարի անց՝ 1453 թ., գրավեց Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիսը՝ անակրնկալի առաջ կանգնեցնելով քրիստոնյա աշխարհին:

Հետագա սուլթանները, շարունակեցին իրենց ասպատակությունները: Նրանք ընդարձակեցին Ֆաթիհի գրաված տարածությունները՝

ընդգրկելով Բալկանյան ամբողջ թերակղզին, Արևմտյան Ասիայից հասնելով մինչև Եգիպտոս: Նրանք մտան Ավստրիա, մի քանի անգամ պաշարեցին Վիեննան:

Բավական է վերցնել Թուրքիայի պատմության որևէ դասագիրք և թերթել այդ մի քանի դարերին վերաբերող էջերը՝ բոլորն էլ զարդարված պոռոտ նկարներով՝ հաղթական յաթաղանը ձեռքներին, սպիտակ ձիերի վրա նստած սրբնթաց արշավող սուլթաններ, զինվորներ, զրավված երկրները հրի ու ծխի մեջ կորած ներկայացնող համայնապատկերներ, բերդերի, ամրոցների վրա ծածանվող թուրքական դրոշներ՝ զարդարված մահիկով ու աստղով:

Այս բոլորն իրական էին: Բայց նույն այդ Վիեննայի տակ, 1683 թ. թուրքական բանակի կրած խոշոր պարտությունից հետո բախտը երես թեքեց թուրքերից, Օսմանյան կայսրության աստղը սկսեց աղոտանալ, մահիկը սեղմվեց, փոքրացրեց իր կլափի մեջ վերցրած տարածությունը: Կանգ առավ առաջխաղացման թափը, որ սուլթաններին թվացել էր նախախնամություն տնօրինությունը:

Իսկ 18-րդ դարում թուրքական բանակների անպարտելիության առասպելը տեղի տվեց, երբ դեմ առ դեմ կանգնեցին Ռուսաստանի հետ:

Սկսվեց պարտությունների մի շարան, որի առաջին ամփոփումը եղավ 1699 թ. Կարլովիցի պայմանագիրը: Թուրքերը Ավստրիային զիջեցին Հունգարիան, Ռուսաստանին՝ Ազովյան երկրամասը, իսկ Վենետիկի դքսությունը՝ Պելեպոնեսը:

1774 թ. Քյուչուկ-Կայնարջի հաշտությամբ Թուրքիան հարկադրված եղավ Ռուսաստանին զիջել Սև ծովի հյուսիսային ափամերձ որոշ տարածքներ, ներառյալ Ղրիմը:

Հիմա Թուրքիան հարձակողական վիճակից անցել էր պաշտպանողականի. պաշտպանություն մի կողմից արտաքին թշնամի պետություններից, մյուս կողմից՝ իր տիրապետության տակ գտնվող քրիստոնյա ժողովուրդների ներքին ապստամբություններից, ժողովուրդներ, որոնք ժամանակը հասած էին համարում թոթափելու իրենց վրից թուրքական բռնապետության դարավոր լուծը:

Ոնդիրը բարդ կերպարանք էր ստանում նրանով, որ վերջիններիս պաշտպանությամբ հանդես էին գալիս երկու հզոր պետություններ՝ Ռուսաստանն ու Ավստրիան:

1804 թ. սկսվում է սերբերի ապստամբությունը, 1821 թ.՝ Հույների: 1829 թ. Ազրիանապոլսի հաշտությամբ Հունաստանը ստանում է ինքնավարություն, իսկ Սերբիան՝ կիսանկախ վիճակ:

Գարասկզբին ուսական արծիվն արդեն սավառնում էր ղեպի հարավ, իր թևերի տակ առնում Կովկասի մի մասը, գրավում Վրաստանը, իսկ 1826–1828 թթ. ուս-պարսկական պատերազմով Արևելյան Հայաստանի զգալի մասն ազատագրվում է պարսկական դաժան տիրակալությունից, և մտնում Ռուսաստանի կազմի մեջ՝ մեծ հույսեր ներշնչելով արևմտահայությունը:

Թուրքիայի աշխարհագրական քարտեզի վրա կատարված վերոհիշյալ փոփոխությունները չէին կարող իրենց անդրադարձը չունենալ ներքին կյանքի վրա, մասնավորապես հպատակ Հայ ժողովրդի, որը ղեռ շարունակում էր տնքալ բազմապիսի հարկերի, կոտորածի ու թալանի սարսափի տակ: Հայ գյուղացին աշխատում էր օրնիրուն, արդյունքը հանձնում տիրապետողներին:

Քաղաքներում արհեստները հիմնականում հայերի ձեռքին էին: Անհատ արհեստավորների՝ ղերձակների, ատաղձագործների, երկաթագործների, պղնձագործների, ոսկերիչների կողքին՝ Կարինում, Երզրնկայում, Կեսարիայում, Արաբկիրում առաջ էին եկել տնայնագործական արհեստանոցներ, որոնց պատրաստած գործվածքեղենը, պղնձամանները, ոսկերչական իրերը ոչ միայն գնահատվել են երկրի ներսում, այլև արտահանվել արտասահման:

Երզնկայում արհեստների մեծ մասի հայերի ձեռքին գտնվելն է ցույց տալիս մասնագիտությունների, տարբեր արհեստների հետ կապված ազգանունների լայն տարածումը՝ Ղալայջոնք, Թերզոնք, Ղույումճոնք, Ղաղանջոնք և այլն:

Իսկ առևտուրը: Այդ մասին Կ. Մարքսը գրել է. «Ուկրենը են Թուրքիայի առևտրականները. համենայնդեպս ոչ թուրքերը: Երբ ղեռ սրանք նախնական նոմատների կենցաղով էին ապրում, առևտուր անելու նրանց եղանակը քարվան կտրելն էր, հիմա այնտեղ, որտեղ փոքր ինչ քաղաքակրթվել են, նրանց առևտրի եղանակը կամայական ու ճնշիչ հարկահանությունն է: Ծովային մեծ նավահանգիստներում տեղավորված հույները, հայերը, սլավոններն ու ֆրանկները իրենց ձեռքն էին հավաքել ամբողջ առևտուրը»¹:

Ոճոված արտաքին պատերազմների մեջ, միմյանց հաջորդող պարտություններից գլուխը կորցրած պետությունն ի վիճակի չէր սեփական երկիրը ղեկավարել կենտրոնաձիգ ուժով: 18-րդ դարի վերջերից ինքնիշխան գործում էին թուրք և քուրդ ղերբեյները, որոնք իրենց ձեռքն էին վերցրել տեղական իշխանությունների լիազորությունները: Նրանք էին ժողովրդից զանձում հարկերը, տալիս

1

К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. IX, стр. 391-392.

պետութեան բաժինը, մեծ մասը պահում իրենց, վայելում զեխ ու սանձարձակ կյանք:

Սուլթան Մահմուդ II-ին հաջողվել էր 1826 թվականին վերջապես երկիրը ազատել ենիչերիների տիրակալութունից, արմատախիլ անել համաժողովրդական և պետական այդ չարիքը, սակայն շատ բան չէր փոխվել: Գավառում ենիչերիներին փոխարինել էին դերեբեյները:

Չդիմանալով դերեբեյների կամայականութուններին, զավառի Հայ իշխողների վերջին ներկայացուցիչները՝ ամիրաները, որոնց միջոցով էր կառավարութունը հարկերը գանձում, իրենց գործունեութեան ասպարեզը տեղափոխել էին մայրաքաղաք:

2. ԿՅԱՆՔԸ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԳԱՎԱՌՈՒՄ

Հայ ժողովուրդը թուրքական բարբարոսական լծի տակ ապրելու ամբողջ ժամանակաընթացքում թվական տեսակետից տասնապատիկ փոքրացել էր: 50.000–100.000 հայ բնակչություն ունեցող գավառներում այժմ հազիվ մի քանի հազար հայեր էին ապրում: Ամենուր հայերի տներին, դարավոր սեփականութունը եղող հողերին տիրացել էին թուրքերն ու քրդերը, որոնց բնական աճն էլ, իսլամական կրոնի քաջալերանքով, մրցանշային էր աշխարհում:

Թուրքիայի հայաբնակ նահանգները, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանը, 19-րդ դարի սկզբներին բաժանված էին փաշայութունների՝ էրզրումի, Բայազետի, Կարսի, Ախալցխայի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Սեբաստիայի, Ադանայի և այլն:

Գերջանք, Երզնկան, Կամախը ընկնում էին էրզրումի փաշայութեան սահմանի մեջ: Այս բոլոր սանջակները կառավարող սերասեկեր փաշայի կենտրոնատեղին էրզրումն էր (Կարին): Երզնկան առանձնակի դեր և նշանակություն ձեռք բերեց հատկապես այն ժամանակ, երբ 1885 թվականից ի վեր դարձավ թուրքական 4-րդ բանակի կենտրոնատեղին: Այստեղ էին տեղակայված բանակի գլխավոր հրամանատարի գորակայանը, սպայակույտը, հետևազորի, հրետանավորների և հեծելազորայինների գորանոցները, զինապահեստները, զինվորական միջնակարգ դպրոցը և այլն:

Մեր աշխատութեան նախորդ գլուխներից մեկում խոսել ենք Հայերից գանձվող օրինական և ապօրինի հարկերի մասին: Այդ հարկերը գնալով ավելի ու ավելի անտանելի չափերի էին հասել 19-րդ դարի սկզբներին: Օրինակ, կրկնապատկվել էր աշարը, որ գանձվում էր հողից ստացվող եկամտի դիմաց: Առաջ գանձվում էր եկամտի տասը

տոկոսը, իսկ այժմ՝ քսան: Չնայած քրիստոնյաները աչարը տալիս էին կրկնակի անգամ ավելի, քան մուսուլմանները, նրանք վճարում էին նաև հատուկ հարկ այն բանի համար, որ քրիստոնյա էին... Այս հարկը սկզբում գանձվել է ըստ ամեն մի գերդաստանի, տնի, սակայն հետագայում՝ ըստ ամեն մի չափահաս արական անձի: Տարբեր փաշայութուններում տարբեր չափեր էին սահմանված գլխահարկ կոչվող այս տուրքի համար, որ ընդհանուր առմամբ գանձվում էր հնչուն փողով: Տարեցտարի բարձրացվում էր վճարվելիք գումարի չափը: Այսպես, եթե 1815 թ. ամեն մի արական չնչից գանձվել է 16 դուրուչ, 1834 թվականին այն հասել է 60 դուրուչի:

Շարունակվում էր դեռ տուրքերից ամենասարսափելին՝ մանկաժողովը: 18-րդ դարում մասամբ վերացել էր բարբարոսական այդ օրենքը, բայց ահա սուլթան Մահմուդ II-ը, որին հաջողվել էր վերացնել ենիչերիութունը, վերակենդանացրել է մանկաժողովի հարկը, նրան տալով ուրիշ բովանդակություն: Եթե առաջ մանուկներ էին ժողովում և նրանց տալով կրոնական մոլեռանդ դաստիարակություն, պատրաստում էին ենիչերիական զորագնդեր, ապա այժմ մանկաժողովով հավաքում էին բազմահազար պատանիների, նրանց տեղափոխում էին մայրաքաղաք, ստրկական պայմաններում աշխատեցնում Իփլիկ խան կոչվող նավաշինարանում:

Մանկահավաքը կատարվել է անհամեմատ ավելի ղժվարութուններով, քանի որ չատերը նախընտրել են իրենց կյանքի գնով թաքցնել երեխաներին, չհանձնել: Դրա համար էլ այդ հավաքին հաճախ մասնակցել են հարյուրավոր զինվորներ, անհնազանդներին, չենթարկվողներին պատժել սպանություններով:

1832 թ. Կարինից, Սեբաստիայից, Երզնկայից և մյուս վայրերից հավաքել են 6000 հայ պատանիների և ուղարկել են Իփլիկ խան՝ աշխատելու: Թե այնտեղ նրանք ինչպիսի պայմաններում են եղել, երևում է հետևյալ փաստից: Երկու տարի անց՝ 1834 թվականին նրանց $\frac{2}{3}$ -ը զոհ է գնացել նավային աղետների կամ տարափոխիկ հիվանդությունների, իսկ մի փոքր մասն էլ փախել, ազատվել է:

Չենք խոսում հարկերի հավաքման ժամանակ կիրառվող խստութունների, թալանի ու սպանությունների, ավարառությունների մասին, որոնցից այնպես էլ չկարողացավ ազատվել հայ ժողովուրդը թուրքերի գերիշխանություն տակ ապրելու ամբողջ ընթացքում: Նա շարունակում էր մնալ նաև իրավագուրկ ռայայի վիճակում:

1808 թ. Յուսուֆ փաշայի կողմից հրապարակված մի ֆերման թարմացնում, նոր բովանդակություն էր տալիս Ոսլիֆ Օմարի հըռ-

չակած օրենքներին՝ քրիստոնյաների և մահմեդականների փոխհարաբերություն մասին:

Նոր օրենքով քրիստոնյաներին և հրեաներին արգելվում էր ադոթատեղիներ կառուցել, չքեղ տներ ունենալ, սովորել սրբազան արարքերեն լեզուն և կարդալ Ղուրանը, որպեսզի չսրբապղծվեն մահմեդական աստվածատուր լեզուն: Որևէ մահմեդականի երևալուն պես՝ այլահավատները պարտավոր էին ոտքի կանգնել, ճանապարհ տալ՝ գլուխ խոնարհելով: Հրեաներն ու քրիստոնյաները իրավունք չունեին չքեղ հագնել, թամբած ձի նստել, սուր կրել, լայն գոտիներ կապել, տնային ծառայողներ պահել և այլն:

Օրենքով սահմանված կարգ էր, որ ամեն մի քրիստոնյա ընտանիք տարվա մեջ պարտավոր էր երեք օր հյուրընկալել մահմեդական ճանապարհորդներին, պետական պաշտոնյաներին, կատարելով նրանց բոլոր պահանջները, հանդուրժելով նրանց քմահաճույքներին: Նման ղեպքերում հայ ընտանիքներից հեռացվում էին հարս ու աղջիկները, սիրունատես երիտասարդները: Հյուրընկալվող թուրքը մեկնելիս՝ փոխանակ շնորհակալություն հայտնելու, պահանջում էր «գիշ քիրասի», այսինքն՝ ատամնավարձ, որ բարեհաճել է մահմեդականի սրբազան ատամներով ծամել գլավուրի հացը: Դիշ քիրասին տրվում էր որպես նվեր՝ սովորաբար հնչուն դրամով:

Կար նաև հայ եկեղեցու կողմից գանձվող տուրքը, դարձյալ արդյունք՝ թուրքական ճշումների: 1800 թվականին տրված սուլթանական մի հրամանագրով քրիստոնեական վանքերն ու եկեղեցիները պարտավոր էին նույնպես տուրք վճարել՝ ըստ իրենց կալվածների ու եկամտի: Ուշագրավ էր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի վրա դրված հարկը: Պատրիարք ընտրվողը այդ ընտրությունը հաստատող պետական արտոնագիրը ստանալիս պարտավոր էր վճարել 140.000 ակչե հարկ: Ամեն մի նոր վեզիրի իշխանություն գլուխ անցնելիս՝ պատրիարքը պարտավոր էր շնորհավորական այցի ժամանակ 500 ղուրուշ նվիրել նրան, 250 ղուրուշ՝ վեզիր քեհասին, 200 ղուրուշ՝ չաուշ բաշին և այլն:

Հասկանալի է, որ այդ բոլոր գումարները, պատրիարքարանի ծախսերը գանձվելու էր եկեղեցիներից ու վանքերից, իսկ վերջիններս էլ իրենց ծխերից: Ու այդ բոլոր գանձումներն էլ կատարվում էին ոչ թե կամավոր սկզբունքով, ըստ հավատացյալի հնարավորություն, այլ որպես եկեղեցական տուրք:

Գավառի աշխատավոր գյուղացու դժբախտ վիճակը ցնցող պատկերներով է նկարագրել Ս. Տեր-Սարգսենցը (Տեկանց) «Շահենն ի Սիպիր» վեպում:

«Տվեք, տվեք, հա տվեք... ի՞նչ տանք, ախպեր, կտոր մը կորեկ հաց ունինք, այն էլ մեր բերանը չի հասած՝ արտի մեջ կերեն մնա՞նք կղարձենն, միևնույն պահուն՝ թրով թվանքով մարդիկ կուզան հոգ-վույդ վրա կկանգնին, տուրք կուզեն, տուզանք կուզեն... Այս, եթե միայն տասանորդ լիներ, այլ՝ հարյուրին հիսուն պետք է տալ. բայց դու ստակ չունիս, ջուխտ մը եզ ունիս, որով վար ու ցանք կանես, անոնք քո հույս ապավենն են, հարկահանը ծեծով տուզանքով կառնեն կտանի զանոնք... քիչ մը թթու խոսելուդ պես՝ կտանի գրեզ բռնատուն կթալե և այնտեղ կմնաս մինչև ոսկորներդ փտտի... պարտքընտերը յուր ոտք շեմքեն դուրս չի ձգած՝ քիթ բերնի վրա վազելով կուզա սևավոր մարդ մը, ծոցեն խաչ մը կհանն, համբուրե, կըսե, խաչ-համբույր կուզե, ժամ կզնա, երկու դժոխի արքայության վրա սարեն ձորեն գլխից դուրս կուտա, փարա տուր, զավազանապտուղ տուր... Երթանք մեր ոտքով գերեզման մտնենք, ազատինք այս զուլումներեն»¹:

Այսպես էր կյանքը թուրքական բռնապետության լծի տակ տառապող բոլոր զավառներում: Այդպես էր կյանքը նաև Երզնկայում և ամբողջ Եկեղյաց գավառում:

* * *

Երզնկայի հայութունն ահա ապրում էր թուրքիա կոչված այս իրական դժոխքում, ենթակա տիրապետող մոլեռանդ տարրի ամեն տեսակի կամայականություններին: Ինչ որ նկարագրեցինք նախորդ էջերում, ամբողջովին վերաբերում էր նաև Երզնկային:

Չուտ հայաբնակ, հայկական ավանդույթներով ապրող այս գավառը 19-րդ դարը ոտակոխել էր ազգային, կրոնական դիմագիծը դեռևս պահած, սակայն շատ բան էլ կորցրած, իսկ քաղաքի բնակչության մեծ մասը արդեն թուրքեր էին, հայերը կենտրոնացել էին հին եկեղեցիների շրջափակի թաղամասերում, ապրում էին տևական սարսափի մեջ:

Ղ. Ինճիճյանի 1806 թ. տպագրած աշխատությունում կարդում ենք, թե Երզնկայի զավառը անցյալում ունեցել է զուտ հայերից բնակեցված 250 գյուղ: «Այլ այժմ,- գրում է Ինճիճյանը,- ի պատճառս կեղեքելոյ իշխանաց, բազում գիւղօրէք նորա լքեալ կան և անմարդարնակ, և գիւղօրէք ինչ կործանեալ, կամ ըստ կիսոյն քայքայեալք»²:

¹ Ս. Տեր-Սարգսնյ, Շահենն ի Սիպիր կամ Գաղթական Հայր, Կ. Պոլիս, 1877, էջ 160-161:

² Ղ. Ինճիճյան, Նոր Հայաստան, էջ 98:

Եվ այսպես, պատմական Եկեղյաց գավառը 1800-ական թվականներին առաջին տասնամյակներում ապրել է իր ամենաողբալի վիճակը, միշտ ենթակա ավարի, թալանի, հարստահարությունների: Շարունակվել է արտագաղթը ոչ միայն դեպի Կ. Պոլիս, այլև դեպի Ռուսաստան, որքան որ այդ հնարավոր է եղել: Հաճախ մարդիկ ոտով հաղարից ավելի կիրոմետը ճանապարհ են անցել, մի ապահով անկյուն հասնելու համար:

Բայց Թուրքիայի ներքին և արտաքին վիճակը այնպիսին էր, որ այլևս չարունակել նույն բռնությունները՝ անհնարին էր: Հպատակ ժողովուրդներից մի քանիսի անկախությունը տիրանալը, մյուսների կիսանկախ դառնալը, օտար պետությունների ակտիվ միջամտությունը թե՛ տնտեսական և թե՛ քաղաքական կյանքին, դեռևս ստորկական վիճակում գտնվող մի քանի ժողովուրդների ընդվզումները, Ռուսաստանից կամ այլ պետություններից աջակցություն սպասելը, այս բոլորը ստիպում են Աբդուլ Մեջիդ սուլթանին՝ դիմել ներքին ռեֆորմներին: Մեջիդին դեպի այդպիսի ռեֆորմներ էր մղում մեծ վեզիր Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան, որը մոտիկից ծանոթ էր եվրոպական մշակույթին, առևտրին, պետության պարտքերին:

Հենց այդ վեզիրն էլ Եվրոպայից Կ. Պոլիս վերադառնալուց հետո համոզեց սուլթանին՝ իսկույն հռչակել ռեֆորմները:

3. ԱԲՌՈՒԼ ՄԵՋԻԴ ՍՈՒԼԹԱՆԻ ՌԵՖՈՐՄՆԵՐԸ

1839 թ. նոյեմբերի 3-ին սուլթան Մեջիդը ստորագրեց բարենորոգումների մի ծրագիր, որը հանդիսավոր արարողությամբ նոյեմբերի 7-ին ընթերցվեց սադրազամ Ռեշիդ փաշայի կողմից:

Թանգիմաթ ընդհանուր հորջորջումով հայտնի այդ ռեֆորմներով ըստ էության առաջին անգամ Թուրքիան բաց էր անում լուսամուտները դեպի Եվրոպա, տրվում էին առևտրական, տնտեսական, մշակութային ազատություններ, հպատակ ժողովուրդներին կյանքի և գույքի ապահովության խոստումներ, փոփոխություններ էին մտցրվում գանձվող հարկերի մեջ, քրիստոնյաներն իրավունք էին ստանում ծառայել բանակում¹:

Սրանք բոլորը գայթակղեցնող խոստումներ էին, հույսեր ներշնչող՝ ձեռներեց հայ բուրժուազիայի համար: Մայրաքաղաքում բացվում էր գործունեություն լայն ասպարեզ:

¹ Թանգիմաթի մասին մանրամասն տե՛ս **А. Д. Новичев**, История Турции, т. III, часть II, Ленинград, 1973, стр. 109-198.

Սակայն թնդանոթի 101 հարվածներով աշխարհին ազդարարված այդ ուեֆորմների մեծ մասը մնաց թղթի վրա: Թուրքիայի նման մի հետամնաց երկրում հեշտ չէր որևէ բարենորոգում անցկացնելը: Դրանք առաջին հերթին հակասում էին թուրք և քուրդ հողատերերի, մոլեռանդ կրոնական պաշտոնյաների շահերին, իսկ այդ խավը նկատելի ուժ էր ներկայացնում երկրում, թեև նույնքան մտահոգիչ էր ներքին գավառներում խմորվող ժողովրդական շարժումների ալիքը, որի ոլորտում հիմա ընդգրկված էին նաև թուրք աշխատավորները:

1856 թ. Ղրիմի պատերազմից հետո, երբ թե՛ գավառում և թե՛ մանավանդ մայրաքաղաքում ծայր էին առել լուրջ հուզումներ, նախապատրաստվում էին ապստամբական ելույթներ, սուլթան Մեջիդը հրապարակում է նոր ուեֆորմներ, ավելի ճիշտ՝ նախկին խոստումները ներկայացնում է ժողովրդին՝ նոր խմբագրումներով: Նորում ավելի համարձակորեն էր ընդունում Թուրքիայի եվրոպականացման անհրաժեշտությունը: Իսկ դա միակ ելքն էր տնտեսական ճգնաժամից դուրս գալու, պարտքերից թեթևանալու:

Տարբեր լեզուներով, մասնավորապես թուրքերեն և ֆրանսերեն տանյակ գրքեր են լույս տեսել թանգիմաթի ուեֆորմների մասին: Դա միանգամայն բնական է: Թանգիմաթը շրջադարձային պատմափուլ էր Թուրքիայի նման ռազմաֆեոդալական հետամնաց երկրի համար, միջոց՝ տնտեսական բնատիրական փակ վիճակից, համատարած տգիտությունից, անիշխանությունից դուրս գալու:

Այս ամբողջ վերափոխումները կատարվելու էին քրիստոնյա աշխարհի հետ մերձենալու, առևտուրը ընդարձակելու միջոցով, մի բան, որ առաջացնելու էր ավանդապաշտ մոլեռանդ տարրի ուժեղ ընդգիմությունը, որը մեծապես խոչընդոտեց բարենորոգումների ծրագրերի կենսագործումը:

Առևտուրը, տնտեսական գործարքները, տեական չփումը քրիստոնյա աշխարհի հետ՝ բերում էր վերնաշենքային երևույթներ՝ եվրոպական կենցաղ, ճաշակ, առաջավոր գաղափարներ, որոնք հեղաշրջող դեր պիտի կատարեին և կատարեցին մասնավորապես մտավոր կյանքում, թուրքական նոր գրականություն, արվեստի, առհասարակ մշակույթի զարգացման գործում, հակառակ կրոնամոլ մոլլաների և պետական տգետ գործիչների ընդգիմությունը:

Սկսվել էր նոր դարագլուխ Թուրքիայի տնտեսական ու մտավոր կյանքում, որի բերած բարիքները դժվար պիտի լինի թերագնահատել: Դա կյանքի թելադրանքն էր, անխուսափելի անհրաժեշտություն:

Մեր ծրագրից դուրս է մտնել մանրամասնությունների մեջ և ցույց տալ թե ինչ բերեց թանկզիմաթը Թուրքիային, ինչ բերեց բազմաչարչար Հայ ժողովրդին և ինչ դեր կատարեցին եվրոպական լեզուների ու կենցաղին, բարքերին ծանոթ, ձեռներեց Հայերը՝ թանկզիմաթի բնձեռած Հնարավորությունները կյանքում կիրառելու գործում:

Բավական է միայն հիշել, որ առևտրի զգալի մասը Հայերի և Հույների ձեռքին մնաց: Թեկուզ տնայնագործական առաջին արհեստանոցները, գործարանները Հիմնադրողները եղան Հայերը: Ճեզա-յիրլյան, Տատյան ամիրաները Հիմնեցին գործվածքեղենի, մետաքսագործությունյան արհեստանոցներ, գործարաններ:

Պալատական ճարտարապետությունն ամբողջ երկու դար, այսինքրն՝ մինչև 1890-ական թվականների վերջերը, մնաց Պալյան տոհմի մենաշնորհը: Գրիգոր, Կարապետ, Նիկողոս, Հակոբ, Սարգիս Պալյանների նախագծերով Բոսֆորի երկու ափերին կառուցված չքեղ պալատները, դղյակները, զբոսավայրերը, իրենց հազարավոր մասնաբաժիններով, եվրոպական ոճով զարդարված սալոններով ու ներքին հարդարանքի պերճանքով մնացին մայրաքաղաքի զարդը և մինչև այսօր էլ դեպի իրենց են գրավում բազմահազար զբոսաչրջիկներ աշխարհի չորս կողմերից: Պալյանների այդ հրաշակերտ կառույցների մասին տպագրվել են բազմաթիվ աշխատություններ, որոնցից ամենաձավալունն ու ծանրակշիռն է Բարս Թուղլաճիի (Բարսեղ Թուղլաճյան) «Թուրքական ճարտարապետությունյան եվրոպականացումը և Պալյան գերդաստանը» նկարագրող ուսումնասիրությունը¹:

Թուրքական դրամատիկ և երաժշտական թատրոնն ստեղծողները եղել են Հայերը²: Այդ արվեստը սկզբնավորման շրջանից (1850-ական թվականներ) մինչև 1920-ական թվականները եղել է Հայերի մենաշնորհը և դա խոստովանում են իրենք՝ թուրքերը:

Թուրք թատրոնի պատմաբան Ռեֆիկ Ահմեդը, օրինակ, խոսելով թուրքական թատրոնին ամենից շատ ծառայած Հակոբ Վարդուվյանի, Թ. Ֆասուլաճյանի և Մարտիրոս Մնակյանի մասին, գրում է. «Թուրք թատրոնի պատմությունյան մի ամբողջ շրջափուլը իր անվան հետ կապող Հակոբ Վարդուվյանը մեր բեմին անկեղծորեն ծառայած Հայրենակից է»:³ «Ֆասուլաճյանի ծառայությունները թուրք թատրոնին՝ սկսվում է դրանից հետո: Երբ Հակոբ Վարդուվյանը հեռանում է բե-

¹ Pars Tuğlaci, Osmanli mimarliginda Bati, lilâma döbnemi ve Balyan ailesi, Istanbul, 1981.

² Մանրամասն տե՛ս մեր՝ «Հայերի դերը թուրք թատրոնի զարգացման գործում. ըստ թրքական աղբյուրների» (Բեյրութ, 1987) գրքում:

մական ասպարեզից, Ֆասուլաճյանն իր ստեղծած թատերախմբով մեկնում է Բուրսա, տալիս թուրքերեն ներկայացումներ»: «Մեր թատրոնի պատմության մեջ Կետիկ փաշայի (այսինքն՝ Վարդովյանի) և Բուրսայի չրջաններից հետո ուչաղրուլթյան արժանի է Մնակյանի ղեկավարած «Օսմանյան կոմեդի և դրամատիկ» թատերախմբի գործունեությունը (1885–1908): Մարտիրոս Մնակյանը մինչև սահմանադրության հռչակումը մոտ քառորդ դար մեն-մենակ իշխել է բեմին, հանդես գալով թե՛ որպես դերասան, թե՛ որպես ռեժիսոր, միաժամանակ 200 պիես է թարգմանել թուրքերենի»¹:

Բերենք մի քանի վկայություն էլ թուրք թատրոնի պատմաբան և Անկարայի համալսարանի թատերագիտական ֆակուլտետի պրոֆեսոր Մեթին Անդից, որը ծավալուն աշխատություններ է գրել թուրք թատրոնի մասին, իսկ առանձին ընդարձակ մենագրություն՝ Հ. Վարդովյանի «Օսմանյան թատրոնի» մասին:

Նա, ըստ արժանվույն գնահատելով հայերի դերը թուրքական թատրոնի զարգացման գործում, գրում է. «Թուրքերեն լեզվով տրրված ներկայացումներով թուրք թատրոնի զարգացմանը նպաստելու անկեղծ ջանքերի համար հայ արվեստագետներին ինչպիսի շնորհակալություն էլ որ հայտնենք՝ քիչ է»²:

Ավելին՝ Մեթին Անդը իրավացիորեն զարգացնում է այն տեսակետը, թե եթե չլինեք թուրքերեն լեզվով ներկայացումներ տվող Վարդովյանի թատրոնը, գուցե և չզարգանար թուրք դասական դրամատուրգիան, քանի որ ամեն մի դրամատուրգիայի զարգացումը առաջին հերթին պայմանավորված է թատրոնով և հանդիսատեսով, իսկ այդ երկուսն ապահովել է Վարդովյանը: Նա գրում է.

«Հակոբ Վարդովյանի «Օսմանյան թատրոնը» եթե չլինեք՝ գուցե և Նամկ Քեմալը, Ահմեդ Միդհատը, Ալի բեյը և կամ Շեմսեդդին Սամին դրամատուրգներ չլինեին»³: Իսկ այս անունները կազմում են թուրք նոր դասական գրականության փառքը:

Թատերաերաժշտական նույնպիսի եռուն կյանքով էին ապրում հայերը: Կ. Պոլսում գործում էին մեկից ավելի թատերախմբեր: Անգամ Վարդովյանի «Օսմանյան թատրոնը», չնայած գործում էր պետական մենաշնորհով, հավասար չափով ներկայացումներ էր տալիս հայերեն, այն էլ ցուցադրելով տասնյակ պատմական ողբերգություններ, որոնց մեջ հանդես էին գալիս հայոց թագավորներ, իշխաններ,

¹ Refik Ahmet, Türk Tiyatrosu Tarihi, Istanbul, 1934, էջ 44–50.

² Metin And, Tanzimat ve İstibdat döneminde Türk tiyatrosu, Ankara, 1972, էջ 450.

³ Նույն տեղում, էջ 449:

նախարարներ, սպարապետներ, աննկարագրելի ոգևորություն առաջացնելով հայ երիտասարդության մեջ:

Այս բոլորը թանգրիմաթի բարիքներն էին և առանց դրանք իմանալու, անհնար պիտի լինի պատկերացնել մտավոր այն ծաղկումը, որ նկատվեց նաև գավառում, այդ թվում՝ Երզնկայում:

Ի վերջո՝ նույն պոլսահայ մտավորականներն էին, որ մեկնում էին գավառ և զարկ տալիս կրթական, թատերական, առհասարակ մտավոր կյանքին, իսկ մյուս կողմից՝ ինչպես որ Կուտինայի համբավավոր հախճապակուց պատրաստված իրերն էին զարգարում Պայլանների ստեղծած պալատների հարկաբաժինները, այնպես էլ երզնկացի համբավավոր ոսկերիչների, պղնձագործների հրաշալի իրերն էին տեղ գտնում նույն այդ պալատների սրահներում, աշխատանքի մեջ ներգրավելով հարյուրավոր արհեստավորների և արվեստագետների:

Ոոսեցիք հիմնականում մտավոր զարթոնքի մասին, որից օգտվում էին հայերը: Սակայն սուլթան Մեջլիզ խոստումներ էր տվել նաև հպատակ ժողովուրդների իրավահավասարության, երկրում օրինականության ամրապնդման մասին: Նա բառացի հայտարարել էր. «Տերությունս մեջ իմ պաշտպանողական վահանիս տակը բնակյալ ամեն քրիստոնյա հասարակությանց և ուրիշ մահմեդական չեղող կրոնից, իմ նախնիքներես հինուց ի վեր և ետքերը շնորհված ամեն հոգևոր արտոնությունները ու ազատությունները պիտի վերահաստատվին ու անխախտ պահվին»¹:

Համաձայն այս խոստման՝ հայերին իրավունք տրվեց ունենալու իրենց ներքին ազգային, կրոնական, կրթական կյանքը տնօրինող կանոնադրություն:

4. ԻՆՉ ՏՎԵՑ ԹԱՆԶԻՄԱԹԸ ՀԱՅԵՐԻՆ

Բուռն վեճերի ընթացքում մշակվում է Թուրքիայի հայերի եկեղեցական-ազգային գործերի կառավարման այդ կանոնադրությունը, որը հետագայում մկրտվեց «Ազգային սահմանադրություն» մեծադղորդ և հեռանկարային իմաստ ունեցող բառերով:

Անկախ այն բանից, թե որքան էր հավակնոտ «Սահմանադրություն» չորջորջումը, այն նշանակալից դեր կատարեց արևմտահայերի ազգային քաղաքական զարթոնքի գործում:

¹ «Ընդարձակ տարեցույց ս. Փրկչյան ազգային հիվանդանոցի», Կ. Պոլիս, 1910, էջ 297:

Այդ սահմանադրությունները առաջին անգամ Թուրքիայի պատմության մեջ ստեղծվում էր ներկայացուցչական մի մարմին, որն իր ձեռքն էր վերցնում արևմտահայերի կրոնական, կրթական, հասարակական գործունեությունը ղեկավարությունը: Ճիշտ է գավառը ներկայացված էր ավելի փոքր թվով պատգամավորներով, և դրանք մեծ մասամբ ընտրվում էին Կ. Պոլսում ու նրա մերձակայքում ապրող հայերից, սակայն դրանով հանդերձ ստեղծվում էր բավականաչափ սերտ կապ պատրիարքարանի և գավառի միջև¹:

Սահմանադրությունը մեծ ոգևորություն առաջացրեց ազատաբաղձ հայ ժողովրդի, մասնավորապես երիտասարդության մեջ: Ամենուր բացվեցին նոր դպրոցներ, հիմնադրվեցին պարբերականներ, որոնք տարբեր հոսանքների՝ պահպանողականների, ազատամիտների, արմատական ղեմնկրատների գաղափարներն էին պաշտպանում: Անգամ երևացին զուտ մասնագիտական պարբերականներ՝ «Մուսայթ Մասյացը»՝ թատերական, «Քնար արևելյանը»՝ երաժշտական և այլն: Ստեղծվեցին բարեգործական, կրթական, մշակութային տասնյակ ընկերություններ, միություններ:

Հայերն ականատես էին լինում երևույթների, որոնք երկու տասնամյակ առաջ երազել անգամ չէին կարող: Թատերաբեմերից լսում էին հայ թագավորների, իշխանների, նախարարների հայրենասիրական ճառերը, կոչերը հանուն միասնության, հանուն մայրենի լեզուն ու կրոնը պահելու: Տարօրինակն այն է, որ այդ բոլոր հոխորտանքներն արտասանվում էին իսլամական կրոնին պատկանող մի ժողովրդի ու նրա տիրակալների դեմ՝ Պարսկաստանի ու պարսիկների: Թուրքերը ոչ միայն չէին արգելում, այլև հաճախ իրենք էլ ծափահարում էին, ոգևորվում, քանի որ ատելություն ունեին պարսիկների դեմ: Բայց աստիճանաբար հասկացան, ընկալեցին, որ այդ բոլորի տակ խլրտում էր հայ ժողովրդի ինքնատիրապետման, ազգային հավաքականության, ազատագրության ոգին: Նույնիսկ դրանից հետո էլ ղեռ, երկար ժամանակ, մինչև 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի վերջը, հայերը փայփայեցին ազատագրական գաղափարները:

Այո, դա արևմտահայության ազգային զարթոնքի, մտավոր վերելքի շրջանն էր: Մթնոլորտը լիցքավորած էր լուսավորական գաղափարներով, դարավոր ստրկությունից ձերբազատվելու ծանր երկուն-

¹ «Ազգային սահմանադրության» տեքստի թուրքերեն բնագիրը և հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Ա. Սարուխան, Հայկական խնդիրն և Ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում, հատ. Ա, Թիֆլիս, 1912, էջ 1-105 (որպես այդ գրքի հավելվածը):

քով: Դեպի անհացում, թմրություն տանող, հնազանդություն պատգամող եկեղեցական զանգերի դողանջներին հիմա փոխարինում էին ազգային ինքնագիտակցություն բարձրացման շեփորահարումները, որոնք այնքան ուժեղ էին, այնքան անկեղծ և հուսատու, որ լավում էին մինչև հեռավոր գավառներում:

Ռոմանտիկական էր մթնոլորտը, առցյված գործելու պաթոսով, ամենուր համախմբումներ, ճառեր, հուսադրություններ, խոստումներ, հավատ՝ ապագայի նկատմամբ, նղովք մինչ այդ իրենց քնի մեջ պահող կրավորական համակերպման դեմ:

Հայրենասիրական պոռթկումների թարմ գեփյուռը փակում էր Ավետարանի էջերը, բաց անում Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմի» դրվագները: Հիմա մարդիկ արտագրում էին, անգիր անում, երգում Մ. Նալբանդյանի «Ազատություն»-ը, Ռ. Պատկանյանի Հայրենասիրական երգերը: Ա. Արփիարյանը վկայում է, որ երիտասարդության բարձի տակ էր Մ. Նալբանդյանի «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» նշանավոր աշխատությունը: Գեթսեմանին փոխարինել էր Ավարայրի ճակատամարտը, որից էր կենսասնյութ ստանում խանդավառ երիտասարդությունը:

Այս նոր գաղափարների համար հատկապես երիտասարդությունը պայքարում էր մի կողմից իր դիրքերը դժվարություններ գիշող հայ ամիրայական դասի, լուսավորչական եկեղեցու դեմ, մյուս կողմից՝ կաթոլիկական պրոպագանդայի, որի նպատակն էր ջլատել հայ ժողովրդի միասնականությունը, ենթարկել Հոռոմի պապի գերիշխանությունը: Այդ վտանգը ուղեկցել էր հայ ժողովրդին միջին դարերից, հիմա էլ մնում էր վտանգավոր: Բայց ժամանակը գործում էր հօգուտ նոր գաղափարների: Հիմա քչերն էին հավատում, թե դրախտ գնալու ճանապարհը Հոռոմով է անցնում: Նախ պետք էր երկրային հանգստի ու ազատության մասին մտածել, իսկ դրա ճամփան գեներով պայքարի դուրս գալն էր, մի բան, որ քարոզում էին Միքայել Նալբանդյանը, նրա գաղափարակից Հարություն Սվաճյանը և այլ առաջավոր մտածողներ:

1860-ական թվականների սկզբներին Կ. Պոլսում ստեղծվեց հեղափոխական գաղտնի խմբակ, որի առաջնահերթ խնդիրներից մեկն էր մայրաքաղաքի երիտասարդությանն իր ոլորտի մեջ առած ազատագրական գաղափարների հոսանքը տանել Թուրքիայի հայաշատ կենտրոնները: Այդ ծանր պարտականությունն իր վրա վերցրեց Նալբանդյանի զինակից Հ. Սվաճյանը:

1862 թ. ամռանը Սվաճյանը «Մեղու» երգիծաթերթի խմբագրությունը հանձնել է իր գաղափարակից ընկերներին և, վերցրած խորհրդավոր մի ճամպրուկ, լցված նալբանդյանի գրքերով, գաղտնի պայմաններում հեռացել է Կ. Պոլսից, առանց իր թերթի ընթերցողներին հայտնելու, թե ուր է գնում և որքան ժամանակով:

Նա Կ. Պոլսից բացակայել է ուղիղ մեկ տարի. այդ ամբողջ ժամանակաընթացքում նրա առաքելություն մասին ոչինչ չի գրվել «Մեղվում»: Միայն վերադարձից հետո տպագրված երգիծական մի հոդվածում ասվում է, թե Մեչուխեչան, այսինքն՝ Սվաճյանը, եղել է բազմաթիվ քաղաքներում՝ Վանում, Մուշում, Սեբաստիայում, Մարզվանում և այլն: Այդ հոդվածում Երզնկայի անունը չենք գտնում, սակայն շատ մոտիկ գտնվող վայրերում եղած Սվաճյանը հնարավոր է որ այցելել է նաև Երզնկա, Արևմտյան Հայաստանի ամենից ինքնատիպ, հայկական դրոշմը պահած, հայախոս այդ քաղաքը չէր կարող նրա տեսադաշտից դուրս մնալ, մանավանդ որ նա յուրաքանչյուր քաղաքում եղել է մի քանի օր կամ շաբաթ, իսկ թվարկված անունները ընդամենը մի քանիսն են: Բայց եթե անգամ առիթ չի ունեցել Երզնկայում լինելու, այնտեղ հասած պիտի լինեին ազատագրական գաղափարները հենց Կ. Պոլսից, «Մեղու», «Ծաղիկ» առաջադիմական պարբերականների միջոցով, որոնք գավառում լայն սպառում են ունեցել:

Փաստերի սակավ լինելը հակառակը չի կարող ապացուցել:

Վավերականն այն է, որ Սվաճյանը արևմտահայ գավառում ունեցել է հասարակական-քաղաքական եռուն գործունեություն¹: Եղել է պոլսահայ առաջին հասարակական գործիչը, որ հատուկ ծրագրով այցելել է գավառական կենտրոնները: Պոլսահայ մամուլը չէր կարող գրել նրա քաղաքական գործունեության մասին: Բայց Ֆրանսիայում լույս տեսնող «Փարիզ» առաջադիմական թերթի էջերը թափանցած որոշ նյութեր կասկած չեն թողնում, որ այդ մեկ տարվա ընթացքում, մի շարք քաղաքներում ստեղծել է մշակութային միություններ, ընկերություններ, որոնք բոլորն էլ խանդավառված են եղել քաղաքական ազատության հարցով, տոգորված նալբանդյանական գաղափարներով:

«Փարիզում» տպագրված հոդվածներից մեկում ասված է, թե Ակնում ստեղծված ընկերություն անդամները եղել են հիմնականում արհեստավորներ, այսինքն՝ այն խավը, որ Կ. Պոլսում պայքարի էր դուրս եկել ամիրանների դեմ և հաղթանակ տարել: Նույն հոդվածում

¹ Գ. Գասպարյան, Հարություն Սվաճյան, Երևան, 1958:

ասավում է, թե ընկերությունն ունեցել է կանոններ, «որոնց մասին գրելը երկար կուզա»:

«Երկար կուզա» նախադասությունը պարզապես միջոց է հասկացնելու համար թե վախենում է գրել այդ մասին:

Բայց կա ավելի պերճախոս մի փաստ: Կեսարիայում հիմնված ընկերությունն էլ հայտնել է, թե նպատակն է պայքարել հետադիմականների դեմ, նշանաբան ունենալով Նալբանդյանի «Երկու տող» գրքի ձևկատին զրված խոսքերը՝ «Թող որոտա իմ գլխին...», այսինքն՝ «Ազատություն» բանաստեղծությունից ամենամարտական տողերը:

Գավառից ուղարկված մի թղթակցություն մեջ կարդում ենք. «Մեղուն» ալ կստանանք, բայց ինտոր կցավինք Նալբանդյանի վրա», այսինքն՝ նրա ձերբակալությունից համար:

Պետք է նկատի ունենալ, որ այս բոլորը կատարվում էր այն օրերին, երբ բռնկվել էր 1862 թ. Զեյթունի ապստամբությունը և ազատության վառողի հոտը տարածել ամբողջ հայ իրականությունում, իր վրա հրավիրելով նաև եվրոպական մամուլի ուշադրությունը:

5. ԵՐԶՆԿԱՆ ԹԱՆԶԻՄԱԹԻՆ ՀԱԶՈՐԴՈՂ ՏԱՍՆԱՄՅԱԿՆԵՐՈՒՄ

Հայաբնակ յուրաքանչյուր քաղաք, հետևաբար և Երզնկան, ուներ Ազգային սահմանադրության սկզբունքներով գործող վարչական մարմիններ: Գավառի հոգևոր պետը՝ առաջնորդը նստում էր Երզնկայում և ղեկավարում էր ոչ միայն Երզնկայի գավառի հայերին, այլև Կամախի:

Ազգային սահմանադրությունը բավականաչափ լայն իրավասություններ էր տվել հայ եկեղեցուն: Փաստորեն թուրքական կառավարության վրա մնացել էր ծանր պատիժների տնօրինումը, զինվորական տուրքի գանձումը, հարկահավաքման ամբողջ աշխատանքը, քաղաքական հարցերի վերահսկողությունը և այլն:

Հիմա էլ տեղի էին ունենում կամայականություններ, հայերը այնպես էլ չղարձան լիիրավ քաղաքացիներ, չհավասարվեցին իսլամ տարրին, սակայն հայերին էր հանձնված իրենց ներքին կյանքի ղեկավարման գործը՝ ամուսնություն, ամուսնալուծում, ժառանգական հարցեր, կրթական, մշակութային միջոցառումներ:

Հայերն ամեն կերպ աշխատում էին իրենց վեճերն ու դատարանական գործերը լուծել ներքին շրջանակում, չհասցնել մինչև կառավարական մարմիններին, քաջ գիտակցելով, որ կողմերից երկուսի

Համար էլ դա օգտակար չէ: Թուրք պաշտոնյաներն ամեն կերպ աշխատելու էին հարցը բարդ ցույց տալ և երկու կողմից էլ կաշառք պոկել, իսկ պատիժներ տալու դեպքում վճռել ամենից ծանր պատիժներ: Հազվադեպ էր պատահում, որ կողմերից մեկնումեկը առաջնորդարանի որոշումներից դժգոհ՝ ժառանգական կամ ավելի բարդ մի հարց հասցնում էր թուրքական իշխանություններին:

Իսկ հայ և թուրք վեճերը, երբ հասնում էին թուրքական դատարան, տուժողը միշտ էլ հայն էր լինում, անկախ այն բանից թե իրավունքը ումն էր: Հայի վկայությունը չէր ընդունվում թուրքական դատարանում: Անհրաժեշտ էր թուրք վկաներ ճարել, որ կապված էր կաշառքի հետ:

Երզնկայի առաջնորդարանը հայ համայնքի գործերը վարում էր կրոնական և քաղաքական ժողովների միջոցով, երկուսն էլ ընտրովի: Կենտրոնական իշխանությունը հանդիսանում էր Քաղաքական ժողովը, տնտեսական և կրթական գործերը վարում էին Քաղաքական ժողովի կողմից նշանակված Տնտեսական և Ուսումնական խորհուրդները:

Առաջնորդը, որ ղեկավարում էր այս բոլորը, ընտրվում էր Ազգային երեսփոխանական ժողովի կողմից և վավերացվում էր Կ. Պոլսի պատրիարքի կողմից: Գավառում նա էր հայ համայնքի ներկայացուցիչը կառավարություն մոտ: Նայած թե ինչ հեղինակություն էր վայելում թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների մոտ, ըստ այդմ էլ կարողանում էր լուծել հայերի շահերը շոշափող հարցերը:

Յուրաքանչյուր եկեղեցի ուներ թաղական խորհուրդ, որն ընտրվում էր թաղի բնակչության կողմից: Փաստորեն այս խորհուրդն էր տնօրինում թաղի ամբողջ գործը՝ եկեղեցու և դպրոցի բարեկարգում, նյութական միջոցների հայթայթում և այլն: Դպրոցներն էլ իրենց հերթին ղեկավարվում էին կամ թաղականների կողմից, կամ հոգաբարձուների:

Ուրեմն, ավելի քան կես դար Երզնկայի հայերի ճակատագիրը տնօրինել են հոգևոր առաջնորդները: Տեսնենք թե ովքեր են եղել նրանք, ինչ զարգացման, արժանիքի տեր, նրանց անունների հետ ինչպիսի նախաձեռնություններ, միջոցառումներ են կապված:

1860–1914 թթ. Երզնկան ունեցել է ավելի քան 10 հոգևոր առաջնորդ: Մի քանիսը պաշտոնավարել են կարճ ժամանակ և նրանց գործունեությունը հետք չի թողել Երզնկայի գավառի հայ կյանքում:

Ոոսենք առավել հայտնի մի քանի առաջնորդների մասին:

Սրանցից առաջինը Գրիգորիս վարդապետ Ալեաթճյանն է: Նա Երզնկայի առաջնորդն է եղել 1875 թվականից: Ծնվել է Կ. Պոլսում, որտեղ ստացել է կրթությունը, զբաղվել ուսուցչությամբ, միաժամանակ ունեցել է հրապարակախոսական բեղուն գործունեություն: 1863–1866 թթ. Կ. Պոլսում հրատարակել է «Թռչնիկ պեգասյան» պարբերականը, որը, անվանափոխելով «Պեգասյան թռչնիկի», շարունակել է մինչև 1868 թ.: 1870–ական թվականներից վարել է առաջնորդական պաշտոններ նախ Սարբերդում, ապա՝ Երզնկայում: Երզնկա գալով այն օրերին, երբ առաջադեմ տարրերի ու պահպանողականների միջև մղվում էր բուռն պայքար, նկատելի դեր է կատարել կրթական աշխատանքների բարելավման, սահմանադրական իրավունքների պահպանման ուղղությամբ: Երզնկան նրան է պարտական առաջին իգական դպրոցն ունենալու պատիվը: Հենց պաշտոնավարության առաջին տարում հիմնվել է Քրիստինյան աղջրկանց վարժարանը, այդ դպրոցի ծրագրի մեջ մտցրել է օգտակար այնպիսի առարկաներ, ինչպիսիք են կարուձևը, գորգագործությունը, ասեղնագործությունը, նաև երաժշտություն և հանրակրթական առարկաներ, հանդիպելով պահպանողական տարրերի խիստ դիմադրությունը, որոնք նրան վարկաբեկելու համար դիմել են ամեն միջոցի, անգամ խճրճել նրա բարոյական նկարագիրը: Այդ առիթով նրա դեմ սկսված պայքարը հարկադրել է նրան՝ թողնել Երզնկան և պաշտոնավարել Մուշում: «Ան մեծ դիրք ու համբավ շահած ըլլալով՝ ի վերջո Կիլիկիո Տան կաթողիկոս ընտրվեցավ,- գրում է Գ. Սյուր - մենյանը,- սակայն սուլթան Աբդուլ Համիդ իրեն հակառակ ըլլալով՝ վավերացումը ձգձգեց ու Ալեաթճյան եպիսկոպոս կաթողիկոսական գահը չբարձրացած՝ վախճանեցավ»¹:

Գ. Ալեաթճյանին հաջորդել է նույնքան պատրաստված և ձեռներեց մի այլ առաջնորդ՝ Հմայակ եպիսկոպոս Դիմաքսյանը: Ծնվել է Կ. Պոլսում, կրթությունն ստացել Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանում, ապա վերադարձել է Կ. Պոլիս, ունեցել է գրական-խմբագրական գործունեություն: 1867–1878 թթ. հրատարակել է կրոնաբարոյախոսական մի քանի գրքույկներ: 1874–1875 թթ. խմբագրել է «Լույս» կրոնական հանդեսը: Եղել է զարգացած, լեզուների գիտակ հոգևորական: Երզնկայում պաշտոնավարելու տարիներին ստեղծել է համակիրների լայն շրջանակ ոչ միայն հայերի մոտ, այլև թուրք պետական պաշտոնյաների ու զինվորականության: Հայ համայնքը հուզող շատ հարցեր նա կարողացել է լուծել շնորհիվ բարեկամական

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 153:

նման կապերի: «Անոր օրով,- գրում է ժամանակակիցներից մեկը,- բոլոր ազգային վարժարանները բարեկարգություն չավզին մեջ մըտան, ի մասնավորի Քրիստինյան աղջկանց և ս. Երրորդության եկեղեցվո ս. Լուսավորիչ վարժարանը, որ Կեդրոնականի վերածվեցավ: Ինքն էր, որ հիմնեց ս. Ներսես Հայրապետի գիշերօթիկ վարժարանը, շինել տվավ առաջնորդարանը և հայոց գերեզմանատունը: Դարձյալ իր քաջալերություն շնորհիվ էր, որ խումբ մը երիտասարդներ հաջողեցան հիմնել քաղաքային առաջին թատրոնը: Ան հաճախ կայացելը վարժարանները, դասախոսություններուն, քննություններուն ներկա կըլլար, մրցանակաբաշխության հանդեսներուն, դպրոցական լսարաններուն բանախոսություններուն կնախագահեր ու գործնապես կխրախուսեր ուսուցիչներն ու աշակերտները... Հայ գյուղացիք կպաշտեին զինքը, իր ներկայությունը մեծ հրճվանք ու խանդավառություն կպատճառեր բոլորին: Երիզացին գիտցավ գնահատել Դիմաքայանը. մեկ քանի տարի վերջը ժողովուրդի միահամուռ ցանկությունը ու պատրիարքարանի հաճությունը ան գնաց էջմիածին և Գևորգ Դ կաթողիկոսի կողմն եպիսկոպոս օծվելով՝ իր հովվական աթոռը վերադարձավ: ... Քաղաքին գլուխը հաղթական կամար կանգնեցավ և ամբողջ Հայ համայնքը դիմավորեց զինքը: ... Երզնկայի ազգային տարեգրության մեջ նոր դարաշրջան մը բացված էր, ոչ ոք կհամարձակեր անոր ունէ մեկ արարքը քննադատել ու խծրծել. ... պաշտոնական շրջանակներու մեջ անոր դիրքը այնքան բարձրացավ, որ մինչև իսկ միջնորդի դեր կկատարեր կառավարություն ու գավառական քյուրդ ցեղապետներու միջև ծագած վեճերը կարգադրելու համար»¹:

Դիմաքայանը 6-7 տարի Երզնկայում պաշտոնավարելուց հետո մեկնել է Կ. Պոլիս, դարձել Բերա թաղամասի քարոզիչ:

Նրան հաջորդել է Բարդուղիմեոս վարդապետ Պալճյանը՝ 1887 թվականից: Սա չի ունեցել նախորդի հմայքը, ոչ էլ նրա չափ օգտակար գործեր է կատարել: Պատճառն այն էր, որ նրա պաշտոնավարության շրջանը զուգադիպել է Աբդուլ Համիդի քաղաքական խստություններին, երբ դպրոցներն անգամ խիստ հսկողության տակ էին, արգելված էին ազգային առարկաները: Դրա համար էլ հազիվ երկու տարի աշխատած՝ թողել հեռացել է:

Մտտ հինգ տարի էլ Երզնկայի առաջնորդ է եղել Վարդան քահանա Զաքարյանը, մինչև որ 1897 թ. այդ պաշտոնով Երզնկա է հասել Դանիել վարդապետ Հակոբյանը: Նրա անվան հետ կապված

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 154:

միակ միջոցառումը թաղային վարժարանների միացյալ միություն
ստեղծումն էր, սակայն Հակոբյանն էլ մի քանի տարի աշխատելուց
հետո նույն պաշտոնով տեղափոխվել է Զմյուռնիա:

Նրանից հետո որպես առաջնորդ Երզնկայում աշխատել են Ար-
տավազդ վարդապետ Գալենտերյանը, ապա՝ էմանուել վարդապետ
Պալյանը: Վերջինիս անվան հետ են կապվում երկու ուշագրավ մի-
ջոցառում: Նա 1906 թ., այսինքն՝ Համիդյան ամենամոայլ տարիներից
մեկում, երբ Հայերի միմյանց մոտ համախմբումն անգամ ամենա-
անմեղ մի զվարճություն, տոնակատարություն համար դիտվում էր
հակահառավարական ցույց, կազմակերպել է յուրահատուկ ուխ-
տագնացություն դեպի Լուսավորչի վանքը: «Հսկա բաղձություն մը
թե՛ քաղաքեն և թե՛ գյուղեն մասնակցեցավ այդ ուխտագնացու-
թյանը», - գրել է Ժամանակակիցներից մեկը: Պալյանի կատարած
մյուս գործը Հայերի համար բաղնիք կառուցելու նպատակով փող
հավաքել և կառուցելն է, որը մեծ ուրախություն է պատճառել եր-
զրնկացիներին, ազատել մեծ հոգսից:

Երզնկայի հոգևոր առաջնորդների մեջ ամենաերջանիկը եղել է
Երվանդ վարդապետ Փերտահճյանը: Այս անձնավորությունը Երզն-
կա է հասել 1908 թ. Հուլիսին, հասնելու հաջորդ օրը հայտարարվել է
օսմանյան սահմանադրությունը և սկսվել է հայ և թուրք եղբայ-
րության այնպիսի մի շրջան, որի մասին ոչ ոք չէր կարող երազել:
Ազատասիրական ճառեր, սրտառուչ ողջագուրումներ, հավատար-
մության խոստումներ: «Երվանդ վարդապետ երիտասարդ թուրքե-
րու ուսերուն վրա պտըտեցավ ի նշան եղբայրության՝ բեմերու վրա
խլամ մոլլաներու հետ համբուրվեցավ»:

Այդ այն խաբուսիկ օրերն էին, երբ դեռ երիտասարդ թուրքերի
քաղաքականության ներքին՝ հակահայկական կողմը աննշմարելի էր
չատերին:

Երզնկայի վերջին առաջնորդը եղել է Սահակ վարդապետ Օտա-
պաչյանը, սակայն սրա պաշտոնն էլ անվանական է եղել: Դեռ պաշ-
տոնի գլուխ չանցած՝ Երզնկա գալու ճանապարհին, Սեբաստիայի
մոտերքը 1914 թ. սպանել են թուրքերը¹, կատարելով Հայերի հետ
եղբայր մնալու իրենց ուխտը...

Վերոհիշյալ առաջնորդների օրերին են կատարվել Երզնկայի հա-
յերի տնտեսական և հոգևոր կյանքի այն լուրջ փոփոխությունները,
տեղաշարժերը, որոնց մասին խոսելու ենք այս աշխատության հա-
ջորդ մի քանի գլուխներում: Այդ փոփոխությունները հեշտ չեն կա-

¹ Ս. Մոցիկյան, Արևմտահայ աշխարհ, Նյու Յորք, 1947, էջ 164:

տարվել. դրանց ուղեկցել են տևական զգվուտոցները, թշնամական ելույթները, որոնք երբեմն հասել են անգամ մատնությունների: Առաջնորդներից ամենաարժանավորներն անգամ, ինչպիսին Հմայակ Դիմաքայանը, ունեցել են հակառակորդներ, խանգարողներ¹:

Պատճառը չպետք է որոնել հոգևորականների անձնական թերությունների և ոչ էլ ժողովրդի կովասիրության մեջ, ինչպես ներկայացրել են ժամանակի թերթերից մի քանիսը: Պատճառը պետք է որոնել ժողովրդի՝ մի իրավիճակից մյուսին անցնելու հետ կապված դժվարությունների մեջ:

Նախկին հյու հնազանդության շրջանը տեղի էր տվել հասարակական ակտիվացման ոգու: Մարդիկ հիմա սկսել էին դատել, տրամաբանել, կարծիքներ հայտնել, մասնակցել համայնքային վեճերի, միջոցառումների:

Այս բոլորը քաղաքական ինքնագիտակցության բարձրացման արտահայտություններ էին և ողջունելի: Չափազանցություններ, անտեղի պոռթկումներ եղել են, որոնք վնասել են անգամ հայերի ընդհանուր շահերին, սակայն դրանք անխուսափելի էին նման ժամանակաշրջանում: Քաղաքական վերազարթնումը սարերից հոսող հեղեղի նման է, ոչ պատենջ է ճանաչում, ոչ որևէ արգելք, ինքն է իր համար ստեղծում հունը և սահում առաջ:

Իզուր են մարդիկ կարծել, թե նման հակամարտությունները հատուկ են եղել միայն երզնկացիներին: Վանը պակաս թատերաբեմ չեղավ նման երևույթների: Հայտնի է Պողոսյան ապողոսյան վեճը, որ շարունակվեց տասնամյակներ, հական այն չէ, թե մեղադրանքներից որն էր ճիշտ, որը չափազանցված, այլ այն, թե նույն հավատացյալ ժողովուրդը ընդամենը մի քանի տասնամյակ առաջ կարո՞ղ էր այդպիսի ծառայումներ ունենալ իր հոգևոր պետերի դեմ: Սահմանադրական ոգին էր բաց արել թե՛ վանեցիների, կարնեցիների և թե՛ երզնկացիների բերանները:

Այլ քաղաքներում, ինչպես Եվդոկիայում և այլուր, իրենց ծխերի հետ կովի մեջ գտնվող հոգևորականները դիմել են դատապարտելի միջոցի՝ ապավինել են կառավարական պաշտոնյաների, նրանց հետ դաշնակցած՝ հաշիվ են տեսել հակառակորդների հետ, պայքարել են առաջագեմ գաղափարներով տարված երիտասարդության դեմ, Երզնկայում նման բան չենք նկատում և դա պատիվ է բերում նրան:

Քաղաքական զարթոնքի արտահայտություններից մեկը հանդիսացող քննական ոգին, ազգային գործերին միջամտելու յուրաքանչյուրի ձգտումը ոչ միայն բնական էր, այլև օգտակար:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 157:

Այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ մարդիկ բեմերից տեսնում էին հայ թագավորների սխրանքը, ոգևորվում ու պատրաստվում ծափողջուներու ինքնավար Հայաստանը, այդպիսի ժամանակ չէին կարող լսել քրիստոնեական հնազանդություն քարոզ:

Դժվար էր մանավանդ քահանաների գործը: Երիտասարդությունը այլևս չէր լսում նրանց: Այն քահանաները, վարդապետները, որոնք իրենց քարոզների մեջ հայրենասիրական հարցերի մասին էին խոսում, դենքի կոչում մարդկանց, նրանց էին միայն լսում: Դրա համար էլ քահանայի պաշտոնը հիմա սահմանափակված էր կրոնական ծիսակատարություններով՝ ծնունդ, ամուսնություն, մեռել, հաղորդություն և այլն:

Մեր ասածները վերաբերում էին հատկապես 1850–1870-ական թվականներին, 1880 թվականից համիդյան խստությունները կասեցրին այդ ամբողջ ոգևորությունը: Արգելվեց այն ամենը, ինչ կապված էր հայրենիքի, ազատության գաղափարների հետ: Հիմա հոգևորական պետերը, առաջին հերթին առաջնորդը, պարտականություն ունեին չափի տակ պահելու երիտասարդների ոգևորությունը, կանխելու համար անխոհեմ պողոթկումները, որոնք կարող էին աղետաբեր լինել երզնկացիների համար:

Այսպիսի բարդ ու հակասական պայմաններում են աշխատել վերոհիշյալ տասը առաջնորդները՝ մի կողմից ձգտելով հեռու մնալ քաղաքական բնույթ ունեցող դեպքերից, մյուս կողմից ծառայել համայնքի կրթական-մշակութային առաջընթացին:

Այժմ տեսնենք թե 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին Երզնկայի գավառի հայությունը ժողովրդագրական ինչ պատկեր է ունեցել:

6. ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

19-րդ դարի վերջերին Երզնկայի գավառը (սանջակ) բաղկացած էր չորս գավառակներից (կաղա): Գավառակներն էին՝ Երզնկա, Կամախ, Կերճանխ, Գուրուչա: Երզնկայի գավառակի գյուղերը բաժանվում էին ինը գյուղախմբերի (նահիե), որոնց կենտրոններն էին՝ Ճիմին, Քելերիճը, Մեղուցիկը, Քինը, Ոսոկան (Ոսոսսեկ), Ճենճիկեն, Էսեսին, Ղարատիկինը և Վասկերտը (Վասակակերտ): Դեռևս 19-րդ դարի սկզբներին, ըստ ճշմարտախոս և արժանահավատ պատմագիր Ղ. Ինճիճյանի, Երզնկայի գավառակն ուներ զուտ հայերից բաղկա-

ցած 250 գյուղ¹: Տևական կոտորածների, բռնի մահամեղականացման ու զանգվածային արտագաղթների հետևանքով այդ թիվը կրճատվել է 5–6 անգամ: Այսպես, եթե 1878 թվականին Երզնկայի գավառակն ուներ 76 հազար հայ բնակչություն, 1909 թվականին՝ 35 հազար, ապա Մեծ դեպքերի նախօրեին այն կազմում էր ընդամենը 26 հազար: Ընդ որում Երզնկա քաղաքն ուներ չուրջ 14 հազար հայ բնակիչ (ավելի քան 2000 տուն): Այսպիսով, 19–րդ դարի սկզբների 250 հայկական գյուղերից 20–րդ դարի սկզբներին միայն 11–ն էին մնացել հայաբնակ, չուրջ 20 գյուղ էլ՝ թուրքերի հետ խառն: Զուտ թուրքական գյուղերի թիվը հասնում էր մոտ հարյուրի, մի քանի տասնյակ էլ քրդական գյուղեր կային: Ուրեմն՝ Երզնկայի հայկական գյուղերի թիվը անցած հարյուր տարվա ընթացքում նվազել էր ⁴/₅-րդով: Գավառակը փոխել էր հայկական դիմագիծը:

Պատկերն ավելի ամբողջական դարձնելու համար մտնենք որոշ մանրամասնությունների մեջ:

1914 թ., բստ Կարինի Հայոց առաջնորդարանի վիճակագրական տվյալների, Երզնկայի գավառակի հայաբնակ գյուղերն ունեին բնակչություն հետևյալ պատկերը՝

ա. Զուտ հայաբնակ գյուղեր

1. Մթննի – 130 տուն
2. Երկան (էրկան) – 100 տուն
3. Ղարատիկին – 70 տուն
4. Կելենցիկ (Կյուլնցիկ) – 60 տուն
5. Վերի Ագրակ (Չիֆլիկ) – 60 տուն
6. Գյուլլիջն – 60 տուն
7. Մահմուտցիք – 60 տուն
8. Կարմրի – 50 տուն
9. Վարի Ագրակ (Չիֆլիկ) – 40 տուն
10. Տաճրակ – 40 տուն
11. Սրպիհան (Սուրբ Յուսուֆ) – 40 տուն

բ. Սառը (հայ, թուրք, քուրդ) բնակչություն ունեցող գյուղերի հայերի թվաքանակը

1. Մեղուցիկ (Մեղվըցիկ) – 304 տուն (ավելի քան 1800 բնակիչ)
2. Մեծագրակ – 85 տուն

¹ Ղ. Ինճիճյան, Նոր Հայաստան, էջ 98:

3. Ծաթգեղ – 78 տուն
4. Բզվան – 70 տուն
5. Բթառիճ (Փթառիճ) – 68 տուն
6. Ղարաքիլիսա – 45 տուն
7. Ղարաթուշ – 42 տուն
8. Մոլլագեղ – 40 տուն
9. Խնձորեկ (Խնձորի) – 40 տուն
10. Հոռոմագրակ – 36 տուն
11. Շխլի (Շխնի) – 25 տուն
12. Աղջաքենդ – 15 տուն
13. Հարապետի (Հայրապետ) – 15 տուն
14. Ուռեկ – 15 տուն
15. Ծաթեր – 15 տուն
16. Բալանկա (Փալամղա) – 15 տուն
17. Քրդգեղ – 10 տուն
18. Շոխա – 10 տուն
19. Ախոռջուղ (Ախոռիկ) – 5 տուն
20. Բալարան – 5 տուն:

Փոքրաթիվ հայեր էին ապրում նաև Գոմեր, Կամարիկ, Հանդիս, Բրաստիք խան (Պրաստիկ), Լուսնհոնք, Յալընըզբաղ, Մարեք, Ջրանոս, Խանճյան Մզրե, Ղազանճյան Մզրե, Տնկետեկ և այլ գյուղերում ու ազարակներում: Այսպիսով, Երզնկայի գավառակի (կազա) գյուղական հայ բնակչությունը կազմում էր շուրջ 12 հազար մարդ: Իսկ կրոնափոխ դարձած, լեզվով ու ոգով թուրքացած հայերի թիվը անցնում էր 40 հազարից: Տասնյակ թուրքարնակ գյուղեր կրում էին կամ զուտ հայկական, կամ աղավաղված հայկական անուններ, ինչպես օրինակ՝ Սբնգոր (Ս. Գրիգոր), Փչկաթաղ (Ս. Փրկչի թաղ), Մազաջուր (Մեղրաջուր), Վասկերտ (Վասակակերտ), Նոր գեղ, Վարդանչաճ, Ճենճիկե, Թիլ, Ջրմես, Խտիկ, Վաղավեր, Գեր թաղ (Վերի թաղ) և այլն: Դժվար չէ կռահել, որ սրանք նախապես եղել են հայկական գյուղեր, իսկ բնակիչներն էլ՝ հայեր¹:

Երզնկայի 26 հազար հայերից քչերին էր վիճակված վերապրելու: 1915–1916 սև տարիներին նրանց շուրջ 90 %-ը զոհ գնաց թուրքական յաթաղանին՝ գլխավորապես Կամախի և Սանսա կիրճերում, շատերն էլ ջրամույն եղան Եփրատի ոլորաններում:

¹ Երզնկա քաղաքի ու գավառակի (կազա) վերաբերյալ վիճակագրական հավաստի տվյալները տե՛ս **Թեոդիկ**, Գողգոթա հայ հոգևորականության և յուր հոտին 1915 աղետալի տարին, Բոստոն, 1980, էջ 240–248:

ԵՐՁՆԿԱՅԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

1. ԱՌԱՋԻՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ

Ճիշտ է նկատված, որ երզնկացիները կրթական տեսակետից միշտ էլ բարձր են կանգնած եղել Հայաստանի մյուս զավառների հայերից: Երզնկացիները ոչ մի ջանք չեն խնայել իրենց դպրոցները կանգուն և բարեկարգ պահելու համար: 19-րդ դարի վերջերին – 20-րդ դարի սկզբներին քաղաքում քիչ կարելի էր հանդիպել որևէ հայի (երկու սեռից էլ), որ գրաճանաչ չլիներ: Ժամանակակից ըմբռնումով առաջին կանոնավոր դպրոցը Երզնկայում հիմնադրվել է 1870 թվականին: Կոչվել է նախ Լուսավորչաց, հետագայում՝ Կեղրոնական վարժարան:

Կառուցված է եղել Ս. Երրորդություն եկեղեցու շրջակայքում, առաջնորդարանին մոտ: Երկհարկանի ու փայտաշեն շենքի առաջին հարկում եղել է ընդարձակ սրահ, որտեղ մանկապարտեզի երեխաներն են սովորել: Այդ սրահը ծառայել է նաև հանդիսությունների, թատերական ներկայացումների համար: Դարձյալ առաջին հարկում գտնվող մի քանի սենյակ տրամադրվել է նախակրթարանին:

Նույնքան տարածություն ունեցող երկրորդ հարկն արդեն նախատեսված բարձր դասարանների աշակերտների համար:

Վարժարանն ապահովված է եղել կարող ուժերով, մի մասը Կ. Պոլսում կրթություն ստացած երզնկացի երիտասարդներ:

Այնտեղ են սովորել հետագայում Երզնկայի մշակութային և հասարակական կյանքում դեր կատարած բազմաթիվ մտավորականներ, այդ թվում Ոսկան Մարտիկյանը, որը հետագայում հասել է մինչև Օսմանյան կայսրության Փոստի և հեռագրատների նախարարի պաշտոնին:

Երզնկայի կրթական կյանքում նշանակալից դեր է կատարել Եգնիկյան վարժարանը, հիմնադրված 1870-ական թվականների վերջերին: Սա էլ գտնվել է Ս. Նշան եկեղեցու շրջապատում: «Ան Երզնկայի մեջ միակ վարժարանն էր,- գրում է Գ. Սյուրմենյանը,- որ

կառուցված էր դասարանական նոր դրուժյամբ ու հարմարություններով: Առաջին հարկը գետնեն բարձր ու տախտակամած էր, ուներ շենքի երկարությամբ սրահ մը, շուրջը՝ դասարաններով: Վերևի հարկն ալ գրեթե նույն ձևը ուներ, միայն մեկ երկու դասարան ապելի»¹:

Դպրոցը կառուցված է եղել քաղաքի մեծահարուստներից Սարգիս Տեր-Ստեփանյանի, Լեփյանների և Ղազարոսյանների նյութական աջակցությամբ:

Դպրոցը գործել է 4-5 տարի և փակվել 1895 թ. դեպքերի օրերին, ուսուցչական կազմի դեմ սկսված քաղաքական հալածանքների պատճառով: Աչքի ընկնող ուսուցիչներից Փողարյանը ու խնամակալներից Լեփյանն ու Ղազարոսյանը բանտարկվել են, իսկ Սարգիս Տեր-Ստեփանյանը փախել է Հունաստան:

Հետագայում մի խումբ անձնազուհ ռուսուցիչների ջանքերով դպրոցը նորից է բացվել և ունեցել այնպիսի բարգավաճ վիճակ, որ մրցել է քաղաքի լավագույն դպրոցի՝ Կեղրոնական վարժարանի հետ:

Անհամեմատ փոքր տարողություն է ունեցել Ս. Սարգիս եկեղեցուն կից գործող և նույն թաղի նախակրթարանը հանդիսացող Արամյան վարժարանը: Այն գործել է մի քանի տարի միայն: Ունեցել է 150 աշակերտ:

Երզնկան ունեցել է մի վարժարան էլ, որը կոչվել է Նարեկյան: Սա էլ ս. Փրկչի եկեղեցու թաղամասի նախակրթարանն է եղել, եռահարկ «Նսկա ու փառավոր շենք մըն էր,- գրում է Սյուրմենյանը, հին քաղաքին մեջ միակը՝ իր գեղեցկությամբ ու մեծություն»²:

Առաջին հարկում գետեղված է եղել ճաշարանն ու մթերանոցը: Երկրորդ հարկն ունեցել է նեղ սրահ ու մի քանի դասարաններ: Երրորդ հարկում եղել է ուսուցչանոցը, սերտարանը, որն օգտագործվել է դպրոցական հանդեսների, գեկուցումների համար:

Աշակերտների թվի քչություն պատճառով (100-150 երեխա) երրորդ հարկը միշտ էլ դատարկ է մնացել, հաճախ օգտագործվել է Ընկերական վարժարանի բարձր դասարանների համար: Չնայած շոյլ այս հնարավորությունը, նշված թաղամասում անհամեմատ թույլ է եղել կրթական վիճակը:

«Այս թաղը,- պատմում է Գ. Սյուրմենյանը,- ուսման ու կրթության տեսակետեն ամենահետամնացն էր, հոգեպես թույլ ու այլա-

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 140:

² Նույն տեղում, էջ 142:

մերժ բնակչությունն մը ուներ: Ավանդամուղ, նորություններն խորշող, ժամանակի պահանջը անդոսնող, իրենց պապենական սովորություններուն կառչած մնացած էին, կարծես տարբեր քաղաքացիներ եղած ըլլային: ... Եթե ասոնք կանուխեն ուսյալ քահանաներ ունենային, գուցե այս վերջինները հաջողեին հեղաշրջել զիրենք, քանզի կրոնամուղ ըլլալով՝ կղերեն դուրավ կազդվեին»¹:

Երզնկան ունեցել է նաև աղջկանց վարժարան՝ Քրիստինյան կոչված: Հիմնադրվել է 1875 թ. Գր. Ալեաթհյանի ջանքերով: Դպրոցը եղել է երկհարկանի, փայտաշեն: Առաջին հարկը օգտագործվել է տարրական դասարանների համար, երկրորդը՝ նախակրթարանի համար: Բյուջեն գոյացել է աշակերտներից գանձվող թոշակներից, նվիրատուություններից և հանդեսներից ստացած եկամուտներից:

Դպրոցի հոգաբարձությունը հատուկ ուշադրություն է դարձրել աշակերտուհիներին օգտակար գիտելիքներ տալուն: Առաջին հարկում ունեցել են գորգի արհեստանոց, որտեղ աշակերտուհիները սովորել են գորգագործություն: Ունեցել են նաև կարուձևի սենյակ: Հանրակրթական առարկաներից ընտրվել են հայոց լեզու, թվաբանություն, աշխարհագրություն: Այս դպրոցին օգնելու համար ստեղծվել է Երզնկայի հարուստ ընտանիքների կանանցից կազմված մի հանձնաժողով, որը հսկել է դպրոցի բարոյական վարքագծին և նյութական օգնություն է ցույց տվել հոգաբարձությանը:

Քրիստինյան վարժարանը նկատելի դեր է կատարել Երզնկայի իգական սեռի դաստիարակության, նրանց մտավոր վերելքի գործում: Դրա շնորհիվ Երզնկայի հայ ընտանիքներում միշտ էլ եղել են մեկ երկու գրագետ կանայք: Մամուլում տպագրված մի հոդվածից իմանում ենք, որ 1883 թվականին այս վարժարանում սովորել են 250 աշակերտուհիներ, պաշտոնավարել երկու ուսուցիչ, մեկ ուսուցչուհի: Թե ով է եղել Երզնկայի կրթական աշխատանքի մեջ ներգրավված այդ առաջին հայուհին, դժբախտաբար չգիտենք:

Քաղաքում գործել է նաև Հայկազյան մասնավոր վարժարանը, 80 աշակերտով:

Երզնկայի կրթական կյանքում ամենից մեծ դեր կատարած հոգևոր առաջնորդներից Հմայակ եպիսկոպոս Դիմաքսյանը նախաձեռնել է նաև քաղաքից դուրս դպրոց հիմնելուն, «գյուղական դպրոցաց վարժապետ հասցնելու նպատակով»: Նա այդ գործը գլուխ է բերել մեծ դժվարություններ հաղթահարելով, բնակչությունից հանգանակություն անելով, Կ. Պոլսից նյութական օգնություն ստանալով:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 142-143:

Դպրոցը հիմնել է ս. Ներսես վանքում, կոչել «Ներսիսյան վարժարան գիշերօթիկ»։ Ահա թե ինչ ենք կարդում մոտ Հարյուր տարի առաջ տպագրված մի հոդվածում այս դպրոցի մասին։

«Առաջին տարին՝ որովհետև ուսանողք սակավ, գործը նոր և ժողովուրդը եռանդված ու հուսալից էր, ամենայն ինչ լավ ընթացավ։ Քաղաքային մի քանի կարող ազգայինք զոհացուցիչ տարեթոշակներով կպաշտպանեին մեկ մեկ սան, մեն մի գյուղ՝ յուր տված աշակերտին համար կվճարեր ցորյան, լուբիա, հարդ, փայտ, բանջարեղեն և այլն միանգամայն։ Սակայն հետզհետե բեռին ծանրությունը զգալի եղավ»։

Լորիով, ցորենով, դարմանով դպրոց պահելը հեշտ չէր։ Կարճ ժամանակից փակվել է 40 աշակերտ և 10 ծառայող ունեցող այդ դպրոցը, թեև այն մի քանի տարիների ընթացքում, որ գործել է, հասցրել է մի քանի ուսուցիչներ՝ գյուղական դպրոցների համար։

Մենք խոսեցինք Երզնկայի տարրական և յոթնամյա դպրոցների մասին։

Գավառի կրթական կյանքին օգնող ընկերությունները, որոնք հիմնադրվել էին Կ. Պոլսում 1870-ական թվականների կեսերին, ծրագրել էին կենտրոնական քաղաքներում ստեղծել միջնակարգ դըպրոցներ, որոնք պատրաստեին ուսուցիչներ տեղացի երիտասարդներից։ Դրանք կարող էին աշխատել ոչ միայն տվյալ գավառում, այլև՝ մոտակա հայաշատ վայրերում։ Դա անհրաժեշտ էր, քանի որ Կ. Պոլսում կրթություն ստացած երիտասարդներից քչերն էին համաձայնվում գավառ մեկնել՝ ուսուցչական աշխատանքի։ Չէին մեկնում անգամ գավառից եկած և պոլսական կյանքին ընտելացածները։ Գավառի ընդհանուր հետամնացությունը, կյանքի անապահովությունը, պահպանողական, տգետ մարդկանց հետ տևական պայքարի մեջ լինելու երկյուղը, այս բոլորը հեռու էին պահում զարգացած մարդկանց, որքան էլ որ Կ. Պոլսի դպրոցներում նրանց ուսուցիչները սերմանած լինեին հայրենասիրական գաղափարներ, Հայաստանի մտավոր վերելքին օգնելու անհրաժեշտությունը։

Տեղերում ուսուցչական ուժեր պատրաստելը անհրաժեշտ էր նաև մի այլ նկատառումով։ Օտար վայրերից եկած մարդիկ դժվար էին հարմարվում տվյալ գավառի կյանքին ու սովորություններին, հաճախ անգամ չէին հասկանում բարբառը։ Մինչդեռ այնտեղ ծնված ու մեծացած երիտասարդը, մոտիկից ծանոթ ծննդավայրի մարդկանց հոգեբանությունը, սովորություններին, պահանջներին, կարող էր ավելի հեշտ լեզու գտնել թե՛ աշակերտների ու նրանց ծնողների, թե՛ հոգաբարձությունների հետ։

Ահա այս բոլորը հաշվի առնելով, 1870-ական թվականների վերջերից մի շարք քաղաքներում սկսում են թաղային վարժարաններին զուգընթաց հիմնել երկրորդական դպրոցներ: Վառում հիմնադրվում է Վարժապետանոցը, 1881 թվականին Կարինում՝ Սանասարյան վարժարանը, Խարբերղում՝ Ամերիկյան միսիոներների Արմենիա կոլեջը, որը հետագայում՝ համրդյան խստությունների շրջանում վերանվանվեց Եփրատ կոլեջ: Սերաստիայում նույնպես ստեղծվել է նման դպրոց:

2. ԵՐԶՆԿԱՅԻ ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ՎԱՐՃԱՐԱՆԸ

Այդպիսի կենտրոնական վարժարան է եղել Երզնկայի Ընկերական վարժարանը, որի մասին ավելի ընդարձակ ենք խոսելու, քանի որ խոշոր դեր է կատարել առհասարակ գավառի կրթական, մշակութային կյանքում: Հետաքրքիր է, որ Ս. Ծոցիկյանը այն անվանում է Ուսումնարան կամ Ընկերական կրթատուն¹:

Բարեբախտ պայմաններում է գործել այս դպրոցը այն առումով, որ Երզնկայում օտարերկրյա միսիոներական կազմակերպությունները խարխալ չէին գցել. կրթական գործը միշտ էլ գտնվել է հայ ազգային մարմինների ձեռքին, անշուշտ եկեղեցու ազդեցությունակ:

Բացատրություն կարիք չունի այն իրողությունը, որ նման դպրոցների հիմնադրումը զուգադիպում էր ռուս-թուրքական պատերազմի ու նրան անմիջապես նախորդող հուսատու օրերին, երբ օրակարգի հարց էր համարվում ապագա Հայաստանի ինքնավարությունը, Կարինն էլ նկատի էր առնվում մայրաքաղաք, իսկ Կ. Պոլսում կազմվում էին վառ երազներ: Անգամ ռուսահայ մտքի այնպիսի մի ականավոր ներկայացուցիչ, ինչպիսին Գրիգոր Արծրունին էր, առաջարկում էր Կ. Պոլսի պատրիարքարանը տեղափոխել Կարին...

Երզնկայի Ընկերական վարժարանի հիմնադրման մեջ մեծ դեր է կատարել Կ. Պոլսում կրթություն ստացած, արևմտահայերի սահմանադրական շարժման տարիների գինովությունը արբեցած մի պատանի՝ Հակոբ-Շավարչ Քենտերյանը: Այս երիտասարդի անունը կապված է ոչ միայն կրթական կյանքի, այլև Երզնկայի թատերական շարժման հետ:

Քենտերյանին համագործակցել են Երզնկայի Հայտնի Դանիելյան մեծահարուստ գերդաստանի անդամներից մահտեսի Մկրտիչ Դա-

¹ Ս. Ծոցիկյան, նշվ. աշխ., էջ 163:

նրեկյանը, Հովհաննես Դանիելյանը, Հակոբ Պետրոսյանը, Փ. Պոյաճյանը:

Այս մարդկանցից ստեղծված հանձնաժողովն է, որ 1878 թ. աշնանից անցել է լարված աշխատանքի, կատարել հանգանակություն, որոշել են ուսուցչական կազմը, լուծել շենքի հարցը:

Տնօրեն և ավագ ուսուցիչ է նշանակվել Խաչիկ Հավնունին:

Հոգաբարձությունը մեկ-մեկ շրջագայել է տները, աշակերտներ հավաքագրել, նախապատրաստական բոլոր աշխատանքներն ավարտել և 1879 թ. հունվարի սկզբին մեծ հանդիսավորությամբ կատարվել է դպրոցի պաշտոնական բացումը:

Սակայն դեռ մի ամիս չանցած՝ ծանր հիվանդացել է ու վախճանվել Խ. Հավնունին, որի հետ մեծ հույսեր էին կապել Երզնկայի հայերը, քանի որ բնիկ Տիվրիկցի այդ մարդը աշխատել է Երզնկայում որպես ուսուցիչ և գիտեին բոլորը: «Ջերմ ազգասիրություն, ծայրագույն ճշտապահություն և մանավանդ քաղցր բնավորությամբ դաստիարակի մը ընտիր տիպար էր տիար Հավնունի, զոր ավաղ, երկինք կարի վաղ հափշտակեց Ընկերական սաներեն»¹:

Հոգաբարձությունը որոշել է նրա փոխարեն Արարիկից հրավիրել պատրաստված մանկավարժ Սարգիս Ամատյանին, որը մեծ դեր պիտի կատարեր հետագայում առհասարակ Երզնկայի մշակութային կյանքում:

Երեք ամիս է տևել Ամատյանին տեղափոխելու աշխատանքը: Այդ ժամանակամիջոցում դպրոցի տնօրենի պաշտոնը ժամանակավորապես կատարել է Մկրտիչ Թորոսեցը: Նա հնարավորություն չի ունեցել շարունակելու պարապմունքները: Զբաղվել է դպրոցի համար հիմնական շենք վարձելու և այլ աշխատանքներով:

Եկել է Ամատյանը, վերջնականապես լուծել շենքի հարցը և 1879 թ. հուլիսի 1-ին պաշտոնապես վերսկսել է պարապմունքները՝ քաղաքի ս. Փրկիչ թաղամասում գտնվող նոր ու հարմարավետ շենքում:

Նախ գործել են նախակրթարանի երեք դասարանները՝ 50 աշակերտներով: 1880 թ. հունվարին աշակերտների թիվը հասել է 70-ի, իսկ մեկ տարի անց՝ 130-ի: Նախակրթարանային երեք դասարանների վրա ավելացել են միջնակարգի չորս դասարանները՝ «եթե չըսենք Պոլսո դպրոցներու ծրագրեն բարձր, գոնե անոնց հավասար ծրագրով»:

¹ «Ընկերական վարժարան Եկեղյաց», Ա տեղեկագիր երկամյա, 1879-1881, 4. Պոլիս, 1881, էջ 4:

Աշակերտներին ընդունել են ուսման վարձով: Կարիքավոր ընտանիքի երեխաները սովորել են ձրի կամ հարուստներից մեկնուսմեկի կողմից սահմանված կրթաթոշակով և համարվել են նրանց որդեգիրը:

Ընկերական վարժարանի երկամյա Տեղեկագրից իմանում ենք, որ 116 աշակերտներից 90-ը սովորել են ուսման վարձ վճարելով, 8-ը՝ որպես մեծահարուստների որդեգիրներ, իսկ 18-ը՝ ձրի:

Դպրոցն ունեցել է յոթը դասարան, որոնցից առաջին տարում վեցն են ապահովված եղել աշակերտներով: Վեցերորդ բարձրագույն դասարանն իր առաջին շրջանավարտները տվել է 1882 թ. հուլիս ամսին:

Մեզ հասել են նաև այն մեծահարուստների անունները, որոնց նյութական օժանդակությունը սովորել են վերոհիշյալ մի քանի աշակերտները և որոնք պարբերաբար օժանդակել են դպրոցին՝ կարիքի դեպքում: Այդ մեծահարուստներն են եղել Նշան Տեր-Ստեփանյանը, Գրիգոր Մարյանը, Մարկոսյան եղբայրները, Զիվան և Առաքել Դանիելյան եղբայրները, Գաբրիել Ղազարոսյանը, Գաբրիել Փափագյանը:

Ընկերական վարժարանը հենց առաջին տարում Երզնկայում ձեռք է բերել մեծ հեղինակություն, մասնավորապես Ս. Փրկիչ թաղամասի բնակիչների շրջանում, որոնք նյութական և բարոյական ոչ մի զոհողություն առաջ կանգ չեն առել թաղամասի պատիվը բարձր պահող վարժարանի կարիքները բավարարելու համար:

Դպրոցի գտած հաջողությունը պայմանավորված էր մի քանի գործոններով:

1. Ապահովված էր բազմակողմանի զարգացման տեր ուսուցիչներով, որոնք կարող էին մրցել Կ. Պոլսի լավագույն ուսուցիչների հետ՝ իրենց լայն գիտելիքներով և լեզուների իմացությունը:

Զհաշված այցելու ուսուցիչներին, մնայուն ուսուցիչների թիվը եղել է հինգ: Դրանք են Սարգիս Ամատյան-տնօրեն, դասախոս Փլերանսերենի, թուրքերենի, պատմության և աշխարհագրության: Այս առարկաների սոսկական թվարկումն էլ ցույց է տալիս Ամատյանի լայն զարգացումը: Նա երկար տարիներ աշխատակցել է «Արևելյան մամուլ», «Բյուզանդիոն», «Մասիս» և այլ պարբերականների՝ հիմնականում գավառի կրթական կյանքը ներկայացնող հոդվածներով: Վայելել է մեծ հարգանք այն բոլոր քաղաքներում, որտեղ պաշտոնավարել է հետագայում (Արաբկիր, Տրապիզոն, Զմյուռնիա, Հալեպ):

Ընկերական վարժարանի լավագույն ուսուցիչներից է եղել Պետրոս Փողարյանը, որ ավանդել է Հայկաբանություն, կրոնագիտություն, բնագիտություն, թվաբանություն, ձայնագրություն և գծագրություն: Ուրեմն նա ունեցել է և՛ երաժշտական և՛ նկարչական գիտելիքներ:

Մկրտիչ Թորոսենցը դասավանդել է թվագիտություն և տոմարագիտություն, Ժիրայր Վասակունին՝ թվաբանություն, մարդակազմություն, մարմնամարզություն: Նշան Գնդունին էլ եղել է օգնական ուսուցիչ և գեղագիր:

2. **Դասավանդվող առարկաների բազմազանությունը:** Ի տարբերություն մինչ այդ գործող թաղային վարժարանների՝ Ընկերական վարժարանում լայն տեղ է տրվել գործնական օգտագործություն ունեցող առարկաներին: Կրոնի հետ կապված առարկաները, որոնց թիվը հասնում էր 3-4-ի թաղային վարժարաններում, իջեցվել է մեկի՝ կրոնագիտության: Վարժարանի 1881 թ. Տեղեկագրում գտնում ենք ուշագրավ մանրամասնություններ ավանդվող առարկաների մասին: Պարզվում է որ, օրինակ, ազգային պատմության առարկան նախակրթարանի երկրորդ դասարանում անցել են Հայոց պատմության նշանավոր դեմքերի կյանքը անգիր անելով, իսկ հետագա դասարաններում՝ «սկիզբն ցվեռջ», այսինքն՝ ընդարձակ: Այդ առարկայի դասագիրքը եղել է Մ. Մուրադյանի «Պատմութիւն Հայաստանեայց առաքելական ս. եկեղեցւոյ» գիրքը, որը, ի դեպ, Կ. Պոլսի Կեղրոնական վարժարանում նույնպես օգտագործվել է որպես Հայոց պատմության դասագիրք, ինչպես վկայում է իր արժեքավոր հիշողություններում ակադեմիկոս Հ. Աճառյանը: Դա եղել է քողարկման միջոց, քանի որ Հայոց պատմությունը պաշտոնապես արգելված էր Համիդյան կառավարության կողմից, իսկ եկեղեցական պատմությունը՝ ոչ:

Վերջին դասարաններում աշակերտներն արդեն սովորել են Արեվելքի հին ազգերի պատմությունը, Միջին դարի պատմությունը, Հասնելով մինչև նորագույն ժամանակները:

Աշխարհագրության ծրագիրը կազմված է եղել հետևյալ սկզբբունքով. նախակրթարանի երկրորդ դասարանում անցել են Երիզաքաղաքի ու նրա շրջակայքի աշխարհագրությունը, տեղագրությունը, կլիման: 3-րդ դասարանում՝ «Հայաստանի աշխարհ (ըստ նոր և նախնի աշխարհագրաց, գծելով)»: Հաջորդ դասարանում սովորել են Թուրքիայի ընդարձակ աշխարհագրությունը, նաև ծանոթացել են Եվրոպայի, Ասիայի, Աֆրիկայի, Ամերիկայի աշխարհագրությանը:

Ավելի բարձր դասարաններում անցել են բնական և ուսումնական աշխարհագրություն:

Աշակերտները թվաբանությունը անցել են աստիճանական դարգացումով, չորս գործողությունից հասնելով մինչև տոմարակալություն ու գրահաշիվ:

Նախակրթարանում երեխաները սովորել են միայն մեկ լեզու՝ հայերենը, Ուսումնարանում նաև ֆրանսերեն և թուրքերեն, բարձր դասարաններում հասնելով այդ երկու լեզուներով շարադրություն գրելու աստիճանին, մի բան, որ քիչ չէր այդպիսի մի ժամանակաշրջանում և կարող էր համեմատվել Կ. Պոլսի լավագույն երկրորդական վարժարանների մակարդակի հետ, անգամ հայտնի Կեղրունական վարժարանի:

Դպրոցի ծրագրում՝ նախակրթարանի երկրորդ դասարանից սկսած՝ հանդիպում ենք երկու ուշագրավ առարկաների, որոնք շարունակվել են ուսումնարանային բաժնում: Այդ առարկաներն են՝ գեղարվեստ և գիտություն: Գեղարվեստ առարկայի դիմաց որպես բացատրություն կարդում ենք՝ «գծագրություն և ազգային երգ»: Սա՝ նախակրթարանի առաջին և երկրորդ դասարաններում: Հետագայում այդ առարկան եղել է գծագրություն, հայկական ձայնագրություն, գեղագրություն, իսկ վերջին դասարանում՝ մանրանկարչություն:

Նշանակում է վարժարանի ծրագիրը կազմողները հաշիվ են առել, որ կլինեն մարդիկ, որոնք կցանկանան զբաղվել երաժշտությամբ ու մանրանկարչությամբ, գրչագրությամբ, այլ խոսքով մասնագիտություններ, որոնք վաղ միջնադարից սկսած այնքան բուռն ծաղկում էին ունեցել Երզնկայում և ցանկալի է համարվել շարունակել այդ ավանդույթը:

Գիտություն առարկայի տակ էլ հասկացել են բնագիտություն, մարդակազմություն, ուսումնառության վերջին դասարանում արդեն՝ քիմիա և ֆիզիկա: Վերջինիս համար ուսուցիչ չլինելու պատճառով որոշ տարիներ չի ավանդվել:

Այս ծրագիրը հետագայում կրել է որոշ փոփոխություն, երբ արգելվել է ոչ միայն հայոց պատմությունն ու Հայաստանի աշխարհագրությունը, այլև ազգային երգը: Դրանով հանդերձ, պետք է ասել, որ խստությունները մայրաքաղաքում ավելի չեղտված են կիրառել, քան երկրի հեռավոր անկյուններում, որտեղ թույլ է եղել լրտեսների հսկողությունը, եթե չասենք հազվադեպ է պատահել, որ լինեն մատնություններ:

3. **Դասավանդման մեթոդը:** Առաջին բանը, որ գրավում է ուշադրություն, դասավանդման սխոլաստիկ մեթոդի փոխարինումն է գիտակցական, տրամաբանական ուսուցման մեթոդով: «Ընկերական վարժարանի» Տեղեկագրում այդ մասին կարդում ենք. «Դասախոսական եղանակը գլխավորաբար հետևյալ երկու սկզբնաց վերա հիմնյալ են. 1. Ամեն ուսումն (յուրաքանչյուր դպրոցական շրջանի մեջ) ուսանողաց՝ իրենց հասակին կարողություն և ֆիզիկական ու մտավոր զարգացման չափովը ավանդել. 2. ուսումն ավանդել պարզ, ամփոփ, դյուրըմբռնելի և միանգամայն գրոսեցուցիչ եղանակով»:

Հին դպրոցի պատժական մեթոդների վերացումը Ընկերական վարժարանում, Ֆայախկայի փոխարինումը համոզչական պատիժներով, հետապնդել է մի նպատակ՝ աշակերտությունը պատվաստել անհատական արժանապատվության գիտակցություն:

Ինչպես հետագայում Կարնո Սանասարյան վարժարանում, ավելի ուշ՝ Կ. Պոլսի Կեդրոնականում, Ընկերական վարժարանում ուսուցիչներն աշակերտներին դիմել են **պարոն** բառով: Սա սովորական չոյանք չի եղել, այլ նպատակ է ունեցել ամրացնել աշակերտի մեջ այն գիտակցությունը, զաղափարը, թե նա արդեն պատրաստվում է հասարակությունը օգտակար քաղաքացի դառնալու, դուրս է եկել երեխայության տարիքից:

«Դասախոսը,- կարդում ենք Տեղեկագրում,- իբրև ճշմարիտ բարեկամ և ընկեր ուսանողաց, մեծ հարգանք և քաղցրությամբ կվարվին նոցա հետ և որոց սրտի մեջ կջանան պատվո և վեհանձնություն զգացմունք զարթուցանել: Բռնություն, զանակոծություն և այլ նրմանօրինակ փտած խիստ միջոցներ խպառ արտաքսված են վարժարանես»¹:

Կանոնադրության մեջ կան կետեր, որոնք վերաբերում են դպրոցի ներքին կարգուկանոնին, աշակերտների ժամանակին դպրոց գալուն ու վերադարձին, ճաշերի ժամերին, փոխադարձ հարգանքին, զգեստների մաքրությունը և այլն: Ուշագրավ է այդ կանոնադրության մեջ «ամեն պարագայի մեջ մաքուր հայերեն խոսիլ» արտահայտությունը:

Ընկերական վարժարանում ամեն ամիս գումարվել են ծնողական ժողովներ, որտեղ ոչ միայն տեղեկություններ են տրվել աշակերտների առաջադիմության, ետ մնացողների վիճակի մասին, այլև լսվել են զեկուցումներ, ճառեր, տրամախոսություններ հենց աշակերտների կողմից արտասանված: Նման հանդիպումներ աղջիկների համար կազմակերպվել են երկու ամիսը մեկ անգամ:

¹ «Ընկերական վարժարան եկեղյաց», էջ 16:

Վարժարանին կից գործել է Սանուց միությունը, որը ստեղծել է գրադարան, աշխատել ձոխացնել այն նոր գրքերով: Կիրակի օրերը հավաքվել են բարձր դասարանի աշակերտները և զբաղվել են ընթերցանությունում կամ գրական նյութերի շուրջ վիճաբանություններ ունենալով:

Մի ընկերություն էլ ստեղծվել է մանկավարժական աշխատանքների օժանդակելու համար: Այդ ընկերության պարտականություններից մեկն է եղել ծնողների կապի ուժեղացումը դպրոցի հետ, միաժամանակ աշխատել վերացնել ուսուցչի և աշակերտի միջև գոյություն ունեցող անջրպետը, մտերմացնել նրանց, վերացնել «ծառայական երկյուղն» և աշակերտներին վարժեցնել «ազատության և համարձակության», ինչպես կարդում ենք Կանոնադրության մեջ:

Թե երզնկացիները որքան են զնահատել Ընկերական վարժարանի հենց առաջին տարվա աշխատանքները, երևում է այն համախոսականից, որ նրանք ուղղել են դպրոցի հիմնադիրներին 1881 թ. հունվարի 18-ին:

Որպես պատմական ուշագրավ վավերագիր մեջ ենք բերում այդ ուղերձը նույնությամբ.

«Պատվարժան տյարք Հիմնադիրք Ընկերական վարժարանի եկեղյաց:

Վարժարանիդ աշակերտաց ծնողք սրբազան պարտավորություն մը կհամարին իրենց խորին շնորհակալությունն ու երախտագիտությունը այսու մատուցանել պատվարժան հիմնադիր տյարցդ, որ հայրենասիրական ոգվով բարոյապես և նյութապես այնչափ գոհողություն հանձն առած եք ազգային մանկավույն կրթության խընդիրն քաջապես առաջ վարելու և հայրենյաց օգտակար և ճշմարիտ զավակներ պատրաստելու, որո մի մեծ ապացույցն է Վարժարանիդ աշակերտաց ամենասուղ միջոցի մեջ ունեցած հառաջադեմ վիճակը, որ հաստատված է թե՛ տարեկան քննությանց միջոցին քննիչ մեծապատիվ տյարց տված վկայությամբ, թե՛ մեր ծնողացս առօրյա քննություններովն: Մասնավորապես երախտապարտ ենք Վարժարանիդ պատվարժան ուսուցչաց, որոց անձնվեր ջանից և կատարյալ հմտության արգասիք են ընկերական սանուց ստացած սրտի և մտքի այն ամեն կրթություններն, որք ճշմարիտ դաստիարակության հիմունք են և հայ ազգին ու ներկա դարուս պիտոյից իրապես կհամապատասխանեն:

Ուստի, մեծապատիվ տյարք, մեր անհուն գոհունակության իբր դուզնաբյա նվեր՝ հաճեցեք սույն պարզ ու անկեղծ ուղերձն ընդունիլ

և հրատարակել տալ Վարժարանիդ տարեկան Տեղեկագրոյն հետ ի մխիթարութիւն հայերենյաց և ի պարծանս Երիզայի: 18 հունվար, 1881, Երիզա: Ստորագրութիւնք»¹:

Ընկերական վարժարանի համբավը կարճ ժամանակում այնքան է մեծացել, որ ոչ միայն Երզնկա քաղաքից, մոտակա գյուղերից, այլև Հայաստանի այլևայլ շրջաններից աշակերտներ են ուղարկվել այնտեղ սովորելու. աշակերտների մեջ եղել են կարնեցիներ, բայբուրդցիներ, տրապիզոնցիներ:

Մամուլում տպագրված մի հոդվածից իմանում ենք, որ Երզնկայի դպրոցների առաջադիմութիւնը արձագանք է գտել անգամ փարիզյան մամուլում²:

Հիմնադրումից չորս տարի հետո վարժարանը տվել է իր առաջին շրջանավարտները, որոնցից մի քանիսը իսկույն աշխատանքի են անցել Երզնկայում, մի քանիսն էլ ուղարկվել են Կ. Պոլիս՝ կատարելագործվելու: Շրջանավարտներից երեքն էլ, որոնք եղել են ամենից բարձր ցուցանիշներով աշակերտները, պահվել են Ընկերական վարժարանում՝ ուսուցչի պաշտոնով:

Հետագայում ավելի է մեծացել շրջանավարտների թիվը, որոնք նկատելի դեր են կատարել Երզնկայի, Կամախի, Դերջանի մտավորական կյանքում:

Տարեցտարի, սակայն, համիդյան խստութիւնների սաստման զուգընթաց՝ ծանրացել է վարժարանի վիճակը: Հարուստները, առ ի զգուշութիւն, թուլացրել են իրենց կապը դպրոցի հետ: Ոսխտվել է բյուջեն:

Ընկերական վարժարանը 1884 թ. կանգնել է նյութական նկատելի դժվարութեան առաջ: Հարկ է եղել դպրոցի վիճակը ներկայացնել մամուլում և օժանդակութիւն խնդրել: Զմյուռնիայի «Արևելյան մամուլը» տպագրելով վարժարանի կողմից ուղարկված մի գրութիւն, անում է ուշադրավ եղրակացութիւններ:

«Ցավալի լուրեր կհասնին մեզ Երիզայի Ընկերական վարժարանի արդի վիճակին վրա, որ նյութական տագնապի մեջ կգտնվի: Արդեն հայտնի է, որ այս վարժարանը Հայաստանի առաջին վարժարաններեն մին է, ըստ վկայութեան հայազգի և օտարազգի ականավոր անձանց: Անշուշտ կրթութեան դատն զգալի հարված մը պիտի կրե, եթե երբեք այդ կրթարանը քայքայի:

¹ «Ընկերական վարժարան Եկեղյաց», էջ 8:

² «Արևելյան մամուլ», հունիս, 1884, էջ 27-30:

Խմբագրությունն պարտ կհամարի կրթասեր ազգայնոց և կրթական ընկերություննց ուչադրությունը հրավիրել Ընկերական վարժարանի այդ անկայուն վիճակին վրա, որ փութան կարևոր աջակցությունն ընձեռելու ի սեր կրթության Հայաստանի մանկավույն բարօրություն: Քանի որ Ընկերական վարժարանի արտադրած օգուտները Հայաստանի զանազան կողմեր կրնան փոխիլ, ազգասիրություն պարտ մը կատարած պիտի լինին անոնք որ դրամական նպաստներ պիտի հայթայթեն այդ վարժարանին: Տարակույս չունինք, որ Հայոց Միացյալ ընկերությունը պիտի շարունակեն իրենց նպաստն և չպիտի թողուն որ Ընկերական վարժարանը կործանի»:

Հետաքրքիր է, որ երզնկացիներն ակնկալել են նաև ոռոսահայերից օգնություն ստանալու հանգամանքը. «Ռուսական Հայաստանի և արտաքո բնակյալ մերազնյայք, եթե լավ տեղեկություն ունենան Ընկերական վարժարանի վերաբերյալ և զայն ճանաչեն ինչպես որ է, պիտի փութան իրենց նպաստով քաջալերել, ինչպես քաջալերել են արդեն մի շարք կրթական հաստատություններ»¹:

Ընկերական վարժարանի վարչությունը դիմել է Կ. Պոլիս և Միացյալ ընկերությունից նյութական օգնություն խնդրել: Ստացել է որոշ բան, սակայն դրանով դրությունը չի փոխվել:

Տեսուչ Ս. Ամատյանը, չկարողանալով տոկալ տևական դժվարություններին, հրաժարվել է իր պաշտոնից և մեկնել է ծննդավայրը՝ Արարկիր:

«Ընկերականի աստղը այսպես մարելու վրա՝ վերջին ճիգ մըն ալ ի գործ կը դրվի: Դպրոցի տնօրենությունն կհրավիրվի Միհրան Խորթումճյան, որ զորավոր նկարագրի և կամքի տեր, լուրջ ու հեղինակավոր, վերջին ծայր կարգապահ ու խստապահանջ մեկը ըլլալով՝ կը հաջողի վարժարանը ներքնապես բարեկարգել, բայց հիմնադիր անդամները այլևս չկրնալով կուրծք տալ ու դիմագրավել դժվարություննց, մանավանդ դրամական տագնապին, դպրոցը կը փակվի վերջնականապես, որպես շողչողուն աստղ 6-7 տարի Երզնկայի կրթական ասպարեզին վրա փայլելն հետո»²:

Ընկերական վարժարանի տնօրինությունը սովորություն է ունեցել պահելու հատուկ մատյան, որտեղ իրենց տպավորություններն են գրել դպրոցն այցելած ականավոր մարդիկ: Հետագա քաղաքական փոթորիկները ուր են նետել այդ արժեքավոր մատյանը, հայտնի չէ: Բարեբախտաբար 1881 թ. լույս տեսած երկամյա Տեղեկագրում մեջ

¹ «Արևելյան մամուլ», 1884, հունիս, էջ 30:

² Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 132:

են բերված այցելուներից մի քանիսի տպավորությունները, որոնք այնքան կարևոր են Լնկերական վարժարանի կշիռը հասկանալու տեսակետից:

Հայտնի բանահավաք Գ. Սրվանձտյանցը, որ 1879 թ. այցելել է Երզնկա և իր «Թորոս աղբար» արժեքավոր գրքում համառոտակի նկարագրել ճանապարհորդությունը, Լնկերական վարժարանի տրպավորությունների մատյանում թողել է հետևյալ գրությունը, «1879 մայիս 14. Երիզայի Հայոց Լնկերական վարժարանին այցելություն ընելով թե կանոնադրությունը, թե օրագրությունը և թե դասերու մեթոդները ուչադրություն անելով, մեծ հույս ունեցա թե սույն նորահաստատ վարժարանը օր ըստ օրե արագ արագ պիտի հառաջադիմե փութաջանությունը դասատուաց և խնամակալությունը հիմնադրաց, որոց ի քաջալերս գոհություն և օրհնություն կը նվիրեմ սրտագին»¹:

Սարբերդի առաջնորդ Կարապետ ծ. վ. Բագրատունին, Կ. Պոլիս մեկնելիս այցելել է Երզնկա, ներկա գտնվել Լնկերական վարժարանի ավարտական քննություններին և տպավորությունների մատյանում գրել է, թե ինքը շատ գոհ է մնացել աշակերտների առաջադիմությունից: «Կը քաջալերեմ թե Հիմնադիր խորհրդո մեծ. անդամք և ուսուցիչք և աշակերտք, զի առավել ևս աշխատությունը քայք և լույս տան դպրոցին և Երիզայի փառքը բարձրացունեն, զի փառք Երիզայի ընդհանուր ազգություն կվերաբերի. և նախանձելի լինին այլևայլ գավառաց դպրոցներուն և Հայ ժողովրդայն»²:

Կարնո անգլիական հյուպատոս Հենրի Թրոթերը հետևյալն է գրել. «Պատիվ ունեցա Երիզայի Լնկերական վարժարանը այցելելու. ուրախ եմ աստ արձանագրելու, թե աշակերտք լեզվագիտություն և աշխարհագրության մեջ գոհացուցիչ հառաջադիմություն մի ըրած են խնամք յուրյանց փութաջան դաստիարակաց: Դպրոցին մեջ տեսնված կարգ ու կանոնը և աշակերտաց համարձակությունը պայծառ ապագա մը կը խոստանան»³:

Կարնո ռուսական դերհյուպատոս Կ. Կամսարականի կարծիքը. «Շատ ուրախ եմ, որ Երիզայի մեջ մի այսպիսի բարեկարգ վարժարան տեսա, որ իրավամբ դպրոց կոչվելու արժանի է, և ավելի ուրախ եմ, որ սա Հայաստանի մեջ տեսած ամեն վարժարաններեն լավագույնն է ամենայն կերպով: 25 սեպտ. 1880, Երիզա»:

¹ «Լնկերական վարժարան Եկեղյաց», էջ 25:

² Նույն տեղում, էջ 27:

³ Նույն տեղում, էջ 29-30:

Դպրոցի ազգային ոգու մասին բնութագրական է Սրապիոն Սևա-
յանի կարծիքը. «Հայրենասիրական եռանդը, որ կը ներշնչվի աշա-
կերտաց,- գրում է նա,- միանալով բարոյականին և խոհուն ուսման,
որոնք կավանդվին տղայոց, զիրենք անտարակույս ապագային կա-
րող, հմուտ, հայրենասեր մեկ մեկ անհատներ պիտի շինեն»¹:

Նման բարձր կարծիք հայտնողներից մեկն էլ, Ջարեհ Թորոսյանը
ասել է. «Սղճի հանդարտությամբ կվկայեմ, թե անհամեմատ բարձր
է Հայաստանի բազմաթիվ քաղաքաց ամենն լավ դպրոցներեն»:

Մեզ հասել են Ընկերական վարժարանի առաջին երկու տարիների
աշակերտների անունները, ուսման առաջադիմության ցուցանիշնե-
րով: Այդ տախտակից երևում է, որ վերջին դասարանների աշա-
կերտներն անհամեմատ ավելի բարձր թվանշաններ են ստացել,
ինչ որ վկայում է նրանց բացարձակ հասունության մասին: Այսպես՝
5-րդ դասարանի ինը աշակերտներից հինգը բացարձակ գերազան-
ցիկներ են, որոնցից երկուսը պաշտոնական ուսանող, այսինքն՝ վճա-
րովի, երկուսը՝ թոշակավոր, մեկը՝ ձրի: Մյուսներն ունեն 5 և 4 թվա-
նշաններ:

* * *

Ուշագրավ է այդ երկու տասնամյակներում Երզնկայի դպրոց-
ներում սովորող աշակերտների թվական աճը: 1886 թվականին Եր-
զնկայի վեց դպրոցներում սովորող աշակերտների թիվն անցել է
1000-ից, որից 700-ը տղաներ, 300-ը՝ աղջիկներ: Եթե նկատի ունե-
նանք, որ այդ տարիներին շատ գյուղեր ունեին իրենց դպրոցները,
ապա միայն քաղաքի համար փոքր թիվ չէր 1000 աշակերտը: Ուսու-
ցիչների թիվն էլ հասել է 40-ի:

Իսկ ինչ նյութական միջոցներով են գործել դպրոցները:

«Դպրոցներու պյուտճեն կգոյանար առհասարակ թոշակներե,
հանդեսներու հասույթեն և նվիրատուութուններե,- գրում է Գ. Սյուր-
մենյանը,- պակաս մնացածը թաղի եկեղեցւո սնտուկեն կլրացվեր:
Երզնկացիք միշտ ջանացած են տեղական միջոցներով հոգալ իրենց
դպրոցներու ծախսերը: Քանի մը տարի միայն Կ. Պոլսո Միացյալ
ընկերութունը՝ հիսուն և Փարիզի Հայուհյացը երեսուն ոսկիով նը-
պաստած են Ընկերական վարժարանին»²:

Ինչպես Կ. Պոլսում, Երզնկայում էլ դպրոցների վրա ուժեղ է եղել
մեծահարուստների ազդեցությունը, քանի որ նրանք նույնպես նյու-
թական օժանդակություն են ցույց տվել այս կամ այն դպրոցին:

¹ «Ընկերական վարժարան Եկեղյաց», էջ 31:

² Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 145:

Տոն օրերին որպես կանոն բարձր դասարանների աշակերտները այցելել են նրանց տները, երգել ուսուցիչների սովորեցրած ազգային երգերը կամ չարականներ: Ծննդի, Հարսանիքի ծիսակատարությունների ժամանակ նույնպես դպրոցական երգչախմբերը փայլ են տվել Հարուստների տների Հավաքներին, ինչպես այդ կատարվել է Զիվան էֆենդի Դանիելյանի եղբոր ամուսնություն հանդեսին, որին ներկա է եղել նաև Թուրքական չորրորդ զորաբանակի Հրամանատար Զեքի փաշան:

Երգնկայի մատաղ սերնդի դաստիարակություն գործում նվազ դեր չեն կատարել մանկապարտեզները:

Մինչև 1890-ական թվականները սկզբները Երգնկայում չի եղել մանկապարտեզ այժմյան ըմբռնումով: Ամեն մի թաղ ունեցել է իր «Ծաղկոցը», որտեղ թաղի երեխաներին սովորեցրել են խաղեր, երբեմն նաև ոտանավորներ, կամ գրաճանաչ դարձրել:

Հետագայում, Քրիստինյան օրիորդաց վարժարանին օժանդակող կանանց միություն ջանքերով ստեղծվել է մանկապարտեզ, ապահովվել ընդարձակ սրահով, որտեղ «մոտ 250–300 մանուկներ մանկավարժական նոր մեթոդներով կկրթվեն: Հաճախ լսարաններ տեղի կունենային Հոն ու ժողովուրդը խուռներամ կերթար իր փոքրիկներու խաղն ու պարը տեսնելու, անոնց զվարթ երգն ու արտասանությունները լսելու»¹:

Սյուս թաղերում էլ ստեղծվել են նման մանկապարտեզներ, այնպես որ դարավերջին Երգնկայի հայերի գրեթե բոլոր երեխաները ընդգրկված են եղել բարեկարգ ու մաքուր մանկապարտեզներում:

Ավարտելուց առաջ Երգնկայի կրթական կյանքին նվիրված այս գլուխը, ուզում ենք հիշատակել այն մարդկանց անունները, որոնք ունեցել են կրթական, մանկավարժական երկարամյա գործունեություն, աշխատել են դպրոցներում որպես ուսուցիչ կամ տեսուչ: Դրանց մի մասը տեղացիներ են եղել, մի քանիսը՝ դրսեցիներ:

Ահա մի քանի անուններ. Մկրտիչ Հայկունի՝ աշխարհագրություն ուսուցիչ. Թաղեոս Բագրատունի՝ հայկաբան, Մարգար Շավարշ, Գրիգոր Մամիկոնյան, Պետրոս Փողարյան, Մարտիրոս Թորոսյան, Օհան Սյուրմենյան, Նշան Փթիկյան, Զարմայր ձերմակյան, Միհրան Խորթումճյան, Հովհաննես Տեր-Կարապետյան, Նշան Ոսկերիչյան, Խաչիկ Տյուրկերյան, Տիգրան Պաղտիկյան, Սողոմոն Ռեհանյան, Մանուկ Պալոյան, Տիգրան Կարմիրյան, Մերուժան Օզանյան, Պետրոս Սրապյան, Գարեգին Մարտիկյան, Հայկ Սրապյան, Գուրգեն Փա-

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երգնկա, էջ 144:

փաղյան, Կարապետ և Գրիգոր Նարնջյան եղբայրներ և այլն, մեծ մասամբ ուսուցիչներ տարբեր առարկաների:

Սրանցից Պետրոս Սրապյանը երկար տարիներ եղել է Եզնիկյան վարժարանի տնօրենը և վայելել է նույնպիսի հարգանք, ինչպիսին վայելել է Ընկերական վարժարանի տնօրեն Ս. Ամատյանը¹:

Քրիստինյան վարժարանի երկարամյա տեսուչն է եղել Սարգիս Ահարոնյանը, նույնքան վաստակաշատ մի մանկավարժ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Երզնկայի Հայկական դպրոցները ներկայացրել են հետևյալ պատկերը.

Կեդրոնական վարժարան, ունեցել է 300–350 աշակերտ, 10 ուսուցիչ:

Եզնիկյան վարժարան, ունեցել է 250–300 աշակերտ, 8 ուսուցիչ:

Արամյան վարժարան, ունեցել է 150–200 աշակերտ, 6 ուսուցիչ:

Ս. Փրկչյան վարժարան, ունեցել է 100–150 աշակերտ, 4 ուսուցիչ:

Քրիստինյան աղջկանց վարժարան, ունեցել է 350–400 աշակերտուհի, 7 ուսուցիչ:

Մանկապարտեզ՝ 150–200 երեխա, 3 ուսուցիչ-դաստիարակ:

Ուրեմն՝ բոլոր դպրոցները միասին վերցրած ունեցել են մոտ 1500 աշակերտ, 38 ուսուցիչ:

Ոսոցցինք միայն քաղաքի մասին: Հայկական գրեթե բոլոր մեծ գյուղերն ունեցել են գեթ նախակրթարան, անգամ մանկապարտեզ: Նման գյուղեր են եղել Արմտանը, Մթնինին, Երկանը և այլն: Ս. Ամատյանը 1887 թ. տպագրած մի հոդվածում Երկան գյուղի դպրոցի մասին հետևյալն է գրում. «Ս. Գևորգա քովն է Երկան գյուղն, որ հայաշատ, այգեվետ, դրախտաշատ գյուղ մ' է: Հայք շատ լուրջ և ճարպիկ են ի գյուղականս: Ունին երկու դպրոց, մին անհատական, մյուսն ազգային: Անհատական վարժարանին ուսուցիչն է պ. Շավարշ Չիլասոցյան, ուչիմ ու ծանրաբարո երիտասարդ մը, քաղաքին Ընկերական վարժարանին ուսումնավարտներեն»²: Բավականին բարձր կրթական մակարդակ է ունեցել Ղարատիկին գյուղի դպրոցը, որտեղ դասավանդել են Երզնկայի Ընկերական վարժարանի շրջանավարտները: 1914 թ. դպրոցն ուներ շուրջ 30 սաներ:

Երզնկայի մտավոր կյանքում Հայկական դպրոցների դերը դժվար պիտի լինի հասկանալ, առանց նկատի ունենալու տիրապետող թուրք ժողովրդի ուսման մակարդակը: Համարձակ կարող ենք ասել, որ Ընկերականի, Եզնիկյանի նման վարժարաններ Երզնկայի թուրքերը

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 144:

² «Արևելյան մամուլ», 1887, էջ 438:

ունեցան հայերից ավելի քան կես դար հետո, 1920-ական թվականների վերջերին:

1870–1880 թթ. Երզնկայում գործել են միայն մեջիդներին կից կրոնական տարրական դպրոցներ, որտեղ մոլլա դառնալու կոչում ունեցող երիտասարդները սովորել են արաբերեն տառերը կարդալ, Ղուրանից հատվածներ անել, առանց հասկանալու անգիր արված այդ հատվածների իմաստը, որը չէին հասկանում նաև սովորեցնող մոլլաները, արդարանալով այն իմաստուն պատճառաբանություններ, թե դա Աստուծո լեզուն է, ամեն մարդ չի կարող հասկանալ:

Իսկ երզնկացի թուրք աղջիկները գրաճանաչ դարձան միայն այն տարիներին, երբ Մուստաֆա Քեմալը հրաժարվեց թուրք ժողովրդին տգիտություն մեջ պահող «աստվածային լեզվի» տառերից և ընդունեց լատիններենը, այսինքն՝ 1928 թ. դեկտեմբերից հետո:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ ԵՐՁՆԿԱՅՈՒՄ

1. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԽԱՂԵՐ

Խոր անցյալից սկսած՝ երզնկացիների զվարճությունների հիմնական միջոցներն են եղել ժողովրդական խաղերը, թատերական բնույթ ունեցող ցուցադրությունները:

Այդ խաղերի մի մասն ընդհանուր էին եղել թե՛ հայերի և թե՛ թուրքերի համար, մի մասը՝ հատուկ միայն հայերին և ունեին ազգային բնույթ, պաշտամունքային հենք:

Ընդհանուր խաղերից են՝ դարագոյզը, օրթա օյունուն; Առաջինը մեծ մասամբ ցուցադրվել է սրճարաններում և հանդիսատես ունեցել միայն տղամարդկանց, այն էլ փոքր թվով, որքան որ տեղավորել է սրճարանը: Երկրորդը կրել է ավելի մասսայական բնույթ, ցուցադրվել է հրապարակներում և գեթ լուսամուտներից կամ հեռուներից դիտվել է նաև փարաջանների մեջ փաթաթված թրքուհիների կամ հայուհիների կողմից:

Թե՛ դարագոյզ խաղացողների և թե՛ օրթաօյունիների մեջ եղել են հայեր, սակայն լեզուն երկու դեպքում էլ մնացել է թուրքերենը, որը ընդհանուր էր բոլորի՝ համար և հասկանալի թե՛ տիրապետող և թե՛ հպատակ բոլոր ժողովուրդների համար:

Ընդհանուր ժողովրդականի և ազգային ժողովրդականի միջին տեղն է բռնել լարախաղացությունը: Ցուցադրողներն ընդհանուր առմամբ եղել են հայեր, իրենց համարել Մշո ս. Կարապետ վանքի ղուլեր, այսինքն՝ որդեգրեր, միշտ հայտնել են թե ոչ միայն այնտեղ են սովորել, այլև ս. Կարապետն է ուժ ու հնարամտություն տվել իրենց:

Չնայած ազգային, կրոնական այս երանգին, նաև այն փաստին, որ լարախաղացները հայկական կենտրոններում են կատարել իրենց ցուցադրությունները, ունեցել են նաև թուրք հանդիսականներ:

Օրեր առաջ մունեստիկը հայտարարել է Մշո ս. Կարապետի ղուլերի գալու և ելույթներ ունենալու օրը, տեղը, հաճախ նաև կատարողների անունները, եթե դրանք հռչակված, հայտնի անուններ են եղել:

Կատարվել է նախապատրաստական աշխատանք, հայտարարված տեղում կանգնեցվել են ձողերը, ամրացվել պարանը:

Մի նոր մունետիկ հայտարարել է խաղի սկսվելը: Սունված բազմության ներկայութամբ՝ լարախաղացը ոգեկոչելով ս. Կարապետին և աղերսելով նրա օգնությունը, բարձրացել է լարի վրա, սկսել է քայլել: Առաջին քայլերն անելիս ունեցել է դիտմամբ կատարված տատանումներ, սարսափ պատճառելով հանդիսականներին, թե որտեղ որ է կրնկնի, ապա արդեն լիովին տիրապետած ձեռքի հավասարակշռիչ ձողին՝ սկսել է պարել պարանի վրա, դ՛հու-զուռնայի ներդաշնակ հնչյունների տակ, կատարելով մերթընդմերթ վտանգավոր, երկյուղ ազդող չարժույթներ:

Մինչ լարախաղացը զբաղված է եղել իր վարպետության ցուցադրումով, օգնականը ֆեսը բաց արած շրջագայել է ժողովրդի մեջ և դրամ հավաքել: Տվել են՝ ով որքան ցանկանա:

Հրապարակային նման ցուցադրությունների ժամանակ երբեմն հանդես են եկել Կ. Պոլսից կամ այլ քաղաքներից եկած կրկեսային վարպետներ, կատարել են անպարարական փորձեր սնտուկների մեջ մտած՝ սղոցով կտրել են տվել սնտուկը լայնքով իրենց մարմնի զբաղեցրած մասով, ապա՝ դուրս եկել ողջ... Հրաչքով: Կամ հանդիսականներից մեկնումեկից վերցրել են ինչ որ իր, բոլորի ներկայութամբ կտրել են, թաշկինակ գցել վրան, տակից հանել անվնաս... Հրաչքով:

Կատարվել են նաև հիպնոզի փորձեր:

Հայերը, սակայն, ունեին ազգային խաղեր, որոնք կազմակերպվում էին մասնավորապես Բարեկենդանի և Վարդավառի տոնակատարությունների օրերին: Սովորություն էր հավաքվել մեկնումեկի տունը Բարեկենդանի գիշերներին և կազմակերպել զանազան խաղեր, զվարճանալ մինչև ուշ գիշեր: Պատահում էր, որ ծպտված այցելում էին տունե-տուն, նախօրոք մշակված, բայց հիմնականում հանապատրաստի երկխոսություններով քննադատում, զբախոսում էին կամ հյուրընկալ տան մարդկանց, կամ քաղաքի երևելիներից մեկնումեկին, հաճախ հենց նրանց տներում, առանց որևէ անախորժության տեղի տալու, քանի որ Բարեկենդանի կատակները միշտ էլ ներողամտության են հանդիպել:

Եթե Բարեկենդանի խաղերը հիմնականում չորս պատերից ներս են կատարվել ձմռանը, ապա Վարդավառը նշվել է բաց դաշտերում, հաճախ կայերում ու հանդերում, ամբողջ գյուղի մասնակցութամբ: Երգնկացիներն այդ օրը նշել են քաղաքից դուրս կամ ուխտագնացություններով, կամ մոտակա զով վայրերում բաց անելով իրենց սեղանները:

Վարդավառի տոնակատարությունների ժամանակ կատարվել են ժողովրդական այնպիսի խաղեր, որոնք ունեցել են թատերական երանգ: Երբեմն ցուցադրվել են որոշակի սյուժեի վրա կառուցված խրատական կամ դաստիարակչական, նաև քննադատական պատկերներ: Ծաղրվել են անբանները, ծուլերը, վաշխառուները: Կատարող դերակատարները ոչ միայն հագուստով են ծպտվել, այլև ունեցել են յուրահատուկ դիմահարդարում, ածուխով բեղեր, մազերից, բրդից միլուքներ են պատրաստել, կեղծել են իրենց ձայնը և այլն:

Ընտանիքներում կամ սրճարաններում զվարճության սիրված միջոցներից է եղել աշուղական մրցումներն ու նրանց երգերը առհասարակ:

Երգնկացիները հաճախ են լսել տարբեր քաղաքներից եկած աշուղների, այդ թվում կովկասցիների, որոնք կատարել են արևելյան սիրավեպեր, ինչպես «Աշուղ Ղարիբ», «Ասլի Բյարամ», «Շահ Իսմայիլ»:

Պատահել է, որ աշուղը դրանք կատարել է դերասանական նկատելի վարպետությամբ, օգտագործելով դիմախաղ, ձայնի երանգավորման հարուստ գունավորում:

2. ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԵՐՁՆԿԱՅՈՒՄ

Թատերական կյանքը Կ. Պոլսում աշխուժացում ապրեց Ղրիմի պատերազմից անմիջապես հետո, 1850-ական թվականների կեսերից, երբ Օրթագյուղ, Պասադուղ, Բերա թաղամասերում սկսեցին գործել հայկական թատերախմբեր: Այդ խմբերում նկատելի հասունացում ապրած դերասան-դերասանուհիներն էին որ դարձան 1861 թ. դեկտեմբերին հիմնադրված հայ առաջին պրոֆեսիոնալ թատերախմբի՝ «Արևելյան թատրոնի» կորիզը:

Կ. Պոլսում հանդես եկան հայկական մի քանի թատերախմբեր, որոնք հայերեն ներկայացումներ տվեցին մինչև ռուս-թուրքական պատերազմի վերջը, երբ 1879 թ. սուլթանական կառավարությունը արգելեց հայերեն ներկայացումները:

Մեր ծրագրից դուրս է պոլսահայ թատրոնի գործունեությունը ներկայացնելը: Մենք դրան անդրադարձել ենք մեր եռահատոր աշխատությունում¹:

¹ Գ. Ստեփանյան, Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հատ. Ա-Գ, Երևան, 1962, 1965, 1975:

Այստեղ նշենք միայն, որ գավառական թատրոնը ծնունդն էր պոլսահայ թատերական շարժման, գործեց նրա ավանդներին հավատարիմ, նույնպիսի նպատակադրումով, այսինքն՝ ազգային-ազատագրական գաղափարների չեփորահարում թատերաբեմից: Կարող ենք ասել, որ այդ դերը կատարեց լավագույնս, գավառական երիտասարդությունը տողորելով վառ հայրենասիրություն ոգով:

Մեր հաշվումներով հարյուրից անցնում է այն քաղաքների, վայրերի թիվը, որտեղ հայերը թատերական ներկայացումներ են տվել, հիմնականում սիրողական ուժերով: Այդ քաղաքներից են՝ Կարինը, Վանը, Երզնկան, Սեբաստիան, Տրապիզոնը, Ակնը, Ուարբերդը, Եվդոկիան, Մալաթիան և այլն:

Ո՞ր թվականի, ո՞ր ամսին է տրվել թատերական առաջին ներկայացումը Երզնկայում՝ դժվարանում ենք ասել. անշուշտ դպրոցներում բարոյախոսական պատկերներ ցուցադրված պիտի լինեն՝ աշակերտների ուժերով, ինչպես այդ կատարվում էր բոլոր վայրերում: Դրանք ներկայացումներ չէին բառիս այժմյան հասկացողությամբ, թեկուզ սիրողական մակարդակի ներկայացումներ: Կատարվում էին մեծ մասամբ երկախոսությունների ձևով: Հանդիսատեսներն էլ եղել են դպրոցներում սովորող աշակերտների ծնողները, նաև քաղաքի երեկյիններից ոմանք, եթե հանդեսները կատարվել են ուսանողական տարվա փակման, մրցանակաբաշխությունների օրերին: Այսպիսի աշակերտական ներկայացուցիչներ տրվել են թե՛ Ընկերական և թե՛ Կեդրոնական վարժարաններում: Դրանով հանդերձ՝ նման հանդեսների ժամանակ բարձր դասարանների աշակերտները հաճախ ի հայտ են բերել ոչ միայն արտասանական, այլև դերասանական տվյալներ, որոնք քաջալերվել են ուսուցիչների կողմից:

Բայց նույն այդ դպրոցական ներկայացումները աստիճանաբար փոխել են իրենց բնույթը՝ կապված ժամանակաշրջանի քաղաքական մտայնության հետ: Աստվածաչնչային պատկերներին փոխարինել են հայոց պատմությունից վերցված հայրենասիրական դրվագները: Կ. Պոլսում կրթություն ստացած, հայ ժողովրդի անցյալին ծանոթ մարդիկ, ուսուցչական աշխատանքի անցնելով Երզնկայում, իրենց հետ բերել են ոչ միայն նոր գաղափարներ, այլև թատրոնի ճաշակ, դրանց մասնակից են դարձրել տեղի երիտասարդությունը, կազմակերպել են թատերական փոքրիկ ներկայացումներ, որոնց մասնակցել են 2-3, երբեմն ավելի աշակերտներ: Թարգի Սաչիկ Տեր-Ստեփանյանը, օրինակ, վկայում էր, որ Ընկերական վարժարանում, որտեղ նա սովորել է 1880-ական թվականների կեսերին, ներկայաց-

րել են Արչակ թագավորի և Շապուհի հանդիպման հետ կապված մի պատկեր, որը հանդիսականների կողմից ընդունվել է ջերմությամբ: Արչակի դերակատար երիտասարդն էլ խավաքարտից պատրաստված թագ է ունեցել, հագել ծիրանի գգեստ:

Երզնկայի թատերական շարժման սկզբնավորումը կապվում է Հակոբ Շավարչի և Մ. Կ. Գույումճյանի անունների հետ, երկուսն էլ Կ. Պոլսում կրթություն ստացած, պոլսահայ թատրոնով խանդավառված, նույնիսկ բեմում երևացած երիտասարդներ, որոնք վերադառնալով իրենց ծննդավայրը՝ Երզնկա, մեծ դեր են կատարել թե՛ կրթական կյանքում, աշխատելով որպես ուսուցիչ, և թե՛ թատերական արվեստը զավառ բերելու գործում:

Նրանց մոտիկ մասնակցությունը 1871 թ. Երզնկայում հիմնադրվել է աշակերտական թատերախումբ, տրվել են ներկայացումներ:

Քաջալերված գնահատումից՝ մի խումբ հայրենասեր երիտասարդներ 1877 թ. դեկտեմբերին հիմնադրել են Ուսումնասիրաց ընկերությունը, նպատակ ունենալով օգնել թե՛ դպրոցներին, թե՛ թատերական շարժման ծավալմանը: Ահա այս միությունն է, որ ծրագրել է կառուցել թատերական շենք: Բայց լսենք, թե ինչ է պատմում անմիջապես աշխատանքներին մասնակցողներից մեկը՝ Մերունի Բառնարաս ծածկանունով 1880 թ. մամուլում տպագրած արժեքավոր հոդվածում:

«Ընկերությունը դեռ երկու ամսվան կազմված էր, երբ այս շինությունն ձեռնարկեց. սորա անդամները 15-են մինչև 20 տարու պատանիներ են, և այս հանդուգն գործին ձեռնարկեցին որպեսզի գոյացած հասույթը ազգային դպրոցներուն տան: Ամենն առաջ որոշվեցավ մեն մի ընկեր 4 ոսկի վճարել (ընկերության անդամները 365 հոգիե կը բաղկանան): Հիշյալ գումարը թեև իրենց կարողութենն վեր էր, բայց ազգային եռանդը ամեն բանի կհաղթե. անմիջապես 4 ոսկի գոհողությամբ, բայց սիրով տվին, թատրոնի շենքը սկսվեցավ, բոլոր երիզացվոց զարմանք պատճառելով այսպիսի բարձր գործ մը, գետինը ս. Երրորդության թաղեն առնվեցավ ձրի, բայց յոթը տարինն վերջը թատրոնը ամբողջ թաղին տալու պայմանավ»¹:

Պարզվում է, որ անփորձ երիտասարդներն իրենց ուժերից բարձր գործ են բռնել: Նրանք ցանկացել են կառուցել Կ. Պոլսի Կետիկ փաշա թաղամասի հայկական թատրոնի շենքի նման շենք... հաշվի չառնելով Կ. Պոլսի և Երզնկայի տարբերությունը: Պատանեկան միամիտ խանդավառությունը շուտով փոխարինվել է հիասթափություն: Շենքը դեռ կես չհղած՝ գումարն սպառվել է, կանգնել է աշխատանքը:

¹ «Մասիս», 1880, նոյեմբեր, 24-25:

Երիտասարդները չեն հուսահատվել, կատարել են նոր հանգանակություն, միաժամանակ որոշել գիշեր-ցերեկ աշխատել շինարարության վրա. «Կորոշվի ամենը մեկանց գիշերները մինչև լույս աշխատիլ, այնպիսի աշխատություն մը, որ բնավ տեսնված չէր», գրում է նույն Ծերունի Բառնարասը, իսկ ժամանակակիցներից մի ուրիշն էլ հետևյալն է պատմում. «Ժողովուրդը սիրահոժար, ամեն մեկը իր կարողության չափով կմասնակցեր շենքի կառուցման գործին: ... Թատրոնի շենքը բարձրացած էր, վրան ալ ծածկված, կմնար տախտակամածը. վարպետները պարապ կեցած էին՝ տախտակ չըլլալուն համար: Ուումը մը երիտասարդներ տեղե մը 20 տախտակ բերին, քիչ վերջը տերը վրա հասավ և սկսավ բարկանայ: - Եղբայր, աս ինչ խայտառակություն է, տվածս հերիք չէր՝ ատո՞նք ալ գտաք բերիք: Հոն ներկա էր Գազանճյան Կիրակոս էֆենդին, քաղաքի հարուստներեն, դառնալով մարդուն ըսավ. - Դե ինչ ես իրար անցեր, ասիկա ազգային գործ է, եթե հիմա իմ գերաններս ալ բերեն՝ ինչ կրնամ ըսել: Մարդուն խոսքը բերանն էր, իր գերաններն ալ բերին ու տարին սղոցներուն տակ, ափ ի բերան թողլով երկուքն ալ»¹:

Շատ ուշագրավ է այս մանրադեպը, որը ցույց է տալիս թե համաքաղաքային ինչպիսի ոգևորության պայմաններում է կառուցվել Երզնկայի թատրոնի շենքը:

Վերջապես կառուցվել է: «Դերասանաց խումբը անմիջապես կկազմվի պ. Մ. Կ. Գույումճյանի տնօրինությամբ, - շարունակում է Բառնարասը, - և կպատրաստվին առաջին անգամ պ. Գույումճյանի գրած թատերգությունը և զավեշտը ներկայացնել, տայլալ հայտարարությունները կցրվին, տոմսակները կծախվին, ամեն մարդ կսպասե նորակառույց թատրոնին մեջ ներկայացում տեսնելու: 1877 և դեկտեմբեր 22 չաբաթ գիշեր է. հանդիսականները կսկսին զալ. և ահա կառավարության կողմեն անակակալ՝ հարյուրապետի մը առաջնորդությամբ 4-5 ոստիկան կուզան թատրոն և կհայտարարեն որ արգելյալ է ներկայացում տալ, պետք է ժողովուրդը ցրվելով՝ դուռը գոցվի: Տխուր հրաման: Պահ մը առաջ, որ հանդիսականները վարագույրին բացվելուն կսպասեին՝ այս հրամանին հնազանդելով՝ տրտում տխուր կմեկնին... Իսկ ընկերությունը՝ թող ընթերցողը երեվակայն թե ինչ հուսահատություն մեջ կը թաղվի... ամեն բան տակնուվրա կըլլա. կփճանա նաև պ. Գույումճյանի հեղինակած աշխատությունները, որ նույն իրիկուն պիտի ներկայացվեր առաջի ժողովրդյան...»²:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 229:

² «Մասիս», 1880, նոյեմբեր, 24-25:

Ապա հողվածագիրը մանրամասն պատմում է այն տառապանքները, որին ենթարկվել են թատրոնի գործի նախաձեռնողները: Գիմել են էրզրումի վալիին, որը ասել է թե առայժմ թող փակ մնա թատրոնը: «Նամակներ, Հեռագիրներ կերթան, դարձյալ ոչինչ»:

Սրանով հանդերձ՝ Երզնկան ունեցել է իր ազգային թատրոնը և երզնկացիները դիտել են մի քանի պատմական ողբերգություն: Ունեցել է անգամ իր նվազախումբը:

Բեմագրել են նախ «Վարդան Մամիկոնյան» ողբերգությունը: Ահա թե ինչպես է նկարագրել այդ հանդիսավոր երեկոն ժամանակակիցներից մեկը. «Թատրոնը կտքա հորդահոս բազմությունը, ժողովուրդը անձկանոք կսպասե վարագույրի բացվելուն: Անհամբեր սպասում: Վերջապես վարագույրը կբացվի. Քաջն Վարդան՝ բեմին վրա...: Ժողովուրդի ցնծություն չափ ու սահման չկա. ուրախության հորդառատ արցունքներ և գոհունակություն ժպիտ՝ բոլորի երեսին: Ներկայացումը կողեռեր բոլորն այ: Նոր երազներ կհյուսվին, նոր ծրագիրներ կմշակվին: Գույումճյան, միշտ գնահատվելով ու քաջալերվելով կչարունակե իր ներկայացումները»¹:

«Վարդան Մամիկոնյանից» Հետո ներկայացվել են «Գայլ Վահանը», «Արշակ Բ-ն», «Արտաշես Մեծը», «Տրդատ թագավորը», «Սև հողեր» և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, բոլորն էլ պատմական ողբերգություններ են, բոլորն էլ ողբերգական և հերոսական դրգավներով լի, հպարտ Արտաշես աշխարհակալից մինչև Լենկթեմուրի խժոժությունները, այլ խոսքով հայոց պատմության մի դասընթաց՝ բեմից, այն էլ երզնկայի նման մի հեռավոր անկյունում:

Բայց ե՞րբ են ցուցադրվել վերոհիշյալ հայրենասիրական պիեսները: Գ. Սյուրմենյանի մոտ կա ժամանակաշրջանի, տարեթվի որոշակի սխալ: Նա գրում է. «Իննսունական թվականներն է. զարթոնքի օրեր են: Վերակենդանության շունչ մը կփչե մայրաքաղաքեն դեպի գավառները ու խանդավառ երզնկացիք այդ օրերուն կմտածեն ունենալ թատրոնի իրենց մասնավոր շենքը»²:

«Իննսունական թվականներ» նախադասությունը պարզ թյուրիմացություն է: Այդ տասնամյակը ոչ միայն չի եղել «զարթոնքի, վերակենդանության» շրջան, այլ համիդյան բռնապետության ամենամռայլ ու դաժան տարիները, երբ Վարդան Մամիկոնյանի, Արտաշես կամ որևէ այլ հայ թագավորի անունն անգամ հնարավոր չէր

¹ Գ. Ստեփանյան, Երզնկա, էջ 229:

² Նույն տեղում:

տալ: Այդ օրենքները պաշտոնապես ընդունվել էին 1880-ական թվականների սկզբներից և հանձնվել գրաքննիչներին:

Զարթոնքի ու վերակենդանության տարիները 1850–1870-ական թվականներին էին, ավելի որոշակի ասենք մինչև 1879 թվականի վերջը, երբ «Արա Գեղեցիկ» պատմական ողբերգությունը հետո Կ. Պոլսում արգելվեց ոչ միայն պատմական ողբերգությունների ցուցադրությունը, այլև առհասարակ հայերեն լեզվով ամեն մի ներկայացում:

Նույն Սյուրմենյանն իր արժեքավոր գրքի շատ էջերում խոսել է այդ մասին, խոսել հենց Երզնկայի դպրոցներին նվիրված գլխում, որտեղ լայնորեն օգտագործված է Ընկերական վարժարանի 1881 թվականին տպագրված Տեղեկագիրը:

Ուրեմն անառարկելիորեն կարող ենք ասել, որ «իննանական թվականներ» արտահայտությունը վրիպում է, պետք է լինի յոթանասունական թվականներ: Բայց դա էլ չի լուծում հարցը: Ե՞րբ է ներկայացվել «Վարդան Մամիկոնյանը», որով մի փայլուն թատերաչրջան է սկսել Երզնկայի հայկական թատրոնը, դերասան, ռեժիսոր, դրամատուրգ մահտեսի Կարապետ Գույումճյանի ղեկավարությամբ:

Մեր կարծիքով դա պետք է լինի 1876–1877 թթ. թատերաչրջանը, քանի որ 1880-ական թվականների սկզբներից անհնար էր նման մի բան, իսկ 1880 թ. երզնկացիները մամուլում ողբում էին իրենց թատրոնի փակումը: Ծերունի Բառնաբասը նախընթաց չրջանի մասին չի խոսել, որովհետև «Մասիսը» կամ մի այլ թերթ արդեն գրել են այդ մասին: Նա ասում է, թե «Մասիսը» հաճախ է անդրադարձել Երզնկայի թատրոնին: Եթե ներկայացումներ տրված չլինեին՝ ինչու՞ պիտի անդրադառնային: Բառնաբասի խոսքը վերաբերում է երկրորդ թատերաչրջանի նախապատրաստական աշխատանքներին: Որ դա այդպես է՝ երևում է նաև Բառնաբասի հոդվածի հետևյալ տողերից. «Ահա թատրոնին վախճանը: Մի՞թե այս էր տարվան մը աշխատություն բարոյական և նյութական զոհողության վարձքը: Այսպես՞ պիտի քաջալերվեին Երիզայի դեռափթիթ պատանյակները: Ո՞չ ապաքեն նոցա մատաղ սրտերուն ազգային եռանդը մարելով՝ ապագային կենդանի դիակներ պիտի դառնան»¹:

Ուշագրավ է այստեղ «տարվան մը աշխատություն» նախադասությունը: Ի՞նչպես կարող էր Բառնաբասը խոսել նախընթացի մասին և մեկ տարի հաշվել, երբ հոդվածի սկզբում գրել է ոչ միայն որոշակի տարեթիվ, այլև ամիս և օր՝ «Այս թատրոնը 1877 և հունիսի

¹ «Մասիս», 1880, նոյեմբեր, 24–25:

24-ին հիմնարկեցավ» խոսքերով, իսկ հետագայում էլ գրել է թե 1877 թ. դեկտեմբերի 22-ի գիշերն է խափանվել թատրոնը: Այս բոլորը նկատի ունենալով՝ մենք ընդունել ենք Երզնկայի թատրոնի բացումը ուս-թուրքական պատերազմի հուսատու օրերին¹:

Ժամանակակիցները գրել են միայն պատմական ողբերգությունների ցուցադրություն մասին, նշել դրանց անունները: Բայց ինչպես Կ. Պոլսում, Երզնկայում էլ ողբերգություններից հետո ցուցադրվել են կատակերգություններ, զավեշտներ: Այդ մասին գրվել է, բայց չի ասվել, թե ինչ են ցուցադրվել: Եվ որովհետև մահտեսի Գույումճյանը գրել է ոչ միայն ողբերգություններ, այլև կատակերգություններ, այն էլ երզնկացիների թերությունները քննադատող գործեր, հնարավոր է որ նրա գրածները բեմադրված լինեին: Ունենք գրավոր վկայություն, որ նրա մի զավեշտը հենց Երզնկայի Ջոջերի կենցաղային այլանդակությունները ցուցադրող, ներկայացվել է, սակայն անունը մեզ հայտնի չէ: Կա փաստ, որ վերոհիշյալ զավեշտից հետո Գույումճյանի շուրջ ստեղծվել է աննպաստ մթնոլորտ:

Ի՞նչ ճակատագիր է ունեցել այդքան տառապանքներով ու զրբկանքներով կառուցված թատրոնի շենքը:

«Երզնկայի հայություն պարծանք եղող թատրոնի հոյակապ շենքը քանի մը տարի գոց կմնա, ատեն մը հարդանոցի կվերածվի»: Ու մի օր էլ, 1885 թվականին, իբր թե արկածով այրվել է, հենց այն տարում, երբ, զարմանալի զուգադիպություն մի գիշերվա մեջ Համիդի հրամանով հիմնահատակ քանդվեց Հ. Վարդույանի Կետիկ փաշայի թատրոնը:

Ուզում ենք, որ Երզնկայի պատմությունը նվիրված մեր այս աշխատության էջերում արձանագրվեն այն մարդկանց անունները, որոնք ամենից առավել ջանքեր են թափել թատրոնի ստեղծման գործում:

Գրանցից մեկի՝ Կարապետ Գույումճյանի մասին որոշ բան ասվեց: Ծնվել է Երզնկայում, որտեղ ստացել է նախնական կրթությունն ու աշխատել միառժամանակ: Ապա մեկնել է Կ. Պոլիս, շարունակել ուսումը: Այնտեղ էլ խանդավառվել է թատրոնով, տեսել Պ. Աղամյանի, Մ. Մնակյանի, Ս. Պենկյանի խաղը, սովորել է նրանցից: Վարդույանի թույլտվությամբ մասնակցել է մի քանի ներկայացումների, ներկա եղել այդ մեծ խմբի փորձերին: Լայն ծրագրերով վերադարձել է Երզնկա, նվիրվել ուսուցչության, ձեռք բերել հեղինակություն

¹ Գ. Ստեփանյան, Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հատ. Գ, էջ 219-225:

մասնավորապես արհեստավորական խավերում: Պոլսահայ մամուլում արդեն «քաջ դերասան» գնահատմանը արժանացած Գույումձյանը որոշել է Երզնկայում դարկ տալ թատերական արվեստին: Գրել է պիեսներ, մեծ մասը՝ կատակերգություններ և զավեշտներ, վերցված Երզնկայի մեծահարուստների կյանքից: Դրանցից ոչ մեկը մեզ չի հասել, ուստի չգիտենք, թե զեղարվեստական ինչ արժեք են ներկայացրել: Կան վկայություններ, որ այդ զավեշտներից մեկը բեմադրվել է, մի քանիսն էլ ընթերցվել են գրական հավաքույթներում և տեղի երևելիներից ոմանք թափանցիկ ակնարկներ են տեսել իրենց հասցեին, տեսել են իրենց բարոյական մեղանչումները և դրա համար թույլ չեն տվել, որ ներկայացվեն: Գուցե մասամբ էլ այդ մեծահարուստների մատն է խառն եղել թատրոնի փակման գործին:

Գույումձյանից բացի՝ Երզնկայի թատերական շարժմանը մեծապես օժանդակել են Համբարձում Սյուրմենյանը, Նշան Քաջյանը: Սրանք երկուսն էլ հետագայում զոհ են գնացել Մեծ եղեռնին: Հիշատակվում են նաև այլ անուններ, ինչպես Միքայել Թադյան, Սարգիս Տեր-Ստեփանյան, Մկրտիչ Ապտալյան, Ավետիս Քաջբերունի և ուրիշներ: Բոլորն էլ եղել են վերոհիշյալ Ուսումնասիրաց միությունից գործուն անդամներից և մասնակցել են թատերական շարժմանը:

1880-ական թվականներից մինչև 1908 թ. օսմանյան սահմանադրության հռչակումը Երզնկայում տրվել են միայն աշակերտական ներկայացումներ, ցուցադրելով բացառապես բարոյախոսական պատկերներ և զավեշտներ, մեծ մասամբ թարգմանական:

Մեկ էլ օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո է, որ ինչպես զավառական մյուս քաղաքներում ու հենց մայրաքաղաքում, Երզնկայում էլ ստեղծվել են հնարավորություններ՝ թատերական ընդհատված կյանքը վերսկսելու: Հիմնադրվել են մշակութային, բարեգործական և այլ բնույթի մի քանի ընկերություններ, որոնց մասին խոսելու ենք հետագա էջերում:

«Կրթասիրացը» և «Եկեղյացը» միացել են և կազմել «Եկեղյաց կրթասեր միությունը», որն ունեցել է լսարան-ակումբ:

Հենց վերոհիշյալ միությունն էլ ստեղծել է թատերախումբ, կազմված տեղական սիրողական ուժերից:

Նկատի ունենալով, որ թատրոնի նոր շենք կառուցելը երկար ժամանակ և նյութական մեծ զոհողություններ էր պահանջելու, Միությունը վարձել է մի մեծ տուն, դարձրել թե իր համար կենտրոնատեղի և թե գրադարան-ընթերցարան: Իսկ այդ շենքի մեծ սրահը օգտագործվել է դասախոսությունների և ներկայացումների համար:

«Որպես առաջին գործ,- գրում է Թատերախումբը և ներկայացումները կազմակերպողներից Դերենիկ Ճիզմենճյանը,- սկսանք պատրաստել «Ռուզանը»՝ հայոց պատմությունն առնված խաղ մը: Անսվան մը տքնաջան աշխատանքն հետո վերջապես կրցանք Թատրոնի բացման լուրը տալ հասարակություն: Ու ահա հանկարծ հարց մը ցցվեցավ մեր առջև: Միություն ժողովին մեջ խնդիր հարուցվեցավ թե կիներն ալ պիտի կրնայի՞ն տղամարդոց հետ Թատրոն գալ: Ոմանք կառաջարկեին կանանց համար առանձին ներկայացնել, որուն Թատերական խումբը կհակառակեր: Ժողովը ի նպաստ խումբին որոշում տվավ»¹:

«Ռուզանը» աննկարագրելի խանդավառություն է առաջացրել երզնկացիների մեջ: «Համիդյան օրերու կաշկանդումներն հետո ազատության այս փոքրիկ նշույլը կշլացնեք քաղաքացիները»:

«Ռուզանից» հետո Թատերախումբը բեմադրել է Ա. Ահարոնյանի «Արցունքի հովիտը», որը նույն տպավորությունը չի գործել հանդիսականների վրա իր այլաբանական, սենտիմենտալ բովանդակության պատճառով:

Երզնկայի այս ներկայացումները դիտողների մեջ եղել են մեծ թվով թուրքեր՝ բարձրաստիճան գինվորականներ, պետական պաշտոնյաներ, հարուստ առևտրականներ: Եթե նրանցից մի քանիսը հայկական ներկայացումները դիտել են պարզապես հետաքրքրությունից դրդված, ապա ոմանք առաջադրանք են ունեցել հետևելու, թե հայերը ինչպես էին օգտագործում օսմանյան սահմանադրության ընձեռած ազատությունը:

Թուրքերը առաջարկել են հայկական Թատերախմբին՝ թուրքերեն լեզվով բեմադրել Նամրկ Քեմալի «Սիլիստրա կամ Հայրենիք» դրաման, որը Կ. Պոլսում, Ն. Վարդույանի Թատրոնում բացառիկ հաջողություն էր ունեցել 1870-ական թվականների կեսերին և պատճառ էր դարձել հեղինակի բանտարկությունն ու արքային: Հիմա Կ. Պոլսում ամենից փնտրված հեղինակներից էր Նամրկ Քեմալը:

Թատերախումբը ընդունել է առաջարկը և նախապատրաստական մեծ աշխատանքից հետո բեմադրել այդ պիեսը, ունեցել հաջողություն թուրքերի մոտ: Դիտել են միայն թուրք տղամարդիկ և հայերը, քանի որ հարեմական կաշկանդումները թուրք կնոջը վանդակի մեջ պահեցին մինչև հանրապետության հռչակումը:

Նամրկ Քեմալի «Հայրենիք» պիեսի ներկայացումը դիտողների մեջ եղել է թուրքական 4-րդ զորաբանակի հրամանատար Զեքի

¹ Գ. Ստեփանյան, նշվ. աշխ., էջ 232:

փաշան, բարձրաստիճան այլ զինվորականների հետ: Նրանք հայտնել են իրենց գոհունակությունը և նյութապես օգնել թատրոնին:

1909 թ. փետրվարին էլ, Վարդանանց տոնի առթիվ խումբը ներկայացրել է «Վարդան Մամիկոնյան» պիեսը:

Այս բոլորը կատարվել է սահմանադրությունն առաջին տարում, այսինքն՝ 1908–1909 թատերաշրջանում:

Հաջորդ երկու տարիներին ներկայացումներն ավելի կազմակերպված բնույթ են կրել: Թատերական եղանակի ամիսներին գրեթե ամեն ամիս, երբեմն ամիսը երկու անգամ ներկայացումներ են տրվել:

«Հարուստ թե աղքատ, այր թե կին կվագեին թատրոն,- կարդում ենք ժամանակակիցներից մեկի հուշերում,- ու ժողովուրդի հոգին թունդ կելլեր, անցյալի իր հիշատակներով և գտած ազատությունով կապրեր: Տեղ կար՝ կուլար, տեղ կար՝ կհրձվեր, կհպարտանար իր անցյալի փառքերով»¹:

Սկզբում թատերախումբը բաղկացած է եղել միայն տղամարդկանցից: Կանացի դերերը կատարել են փոքրահասակ տղաները: Հետագայում, երբ Կովկասից ուսուցչական պաշտոնով Երզնկա են եկել Լիպարիտ և Անահիտ Ավետիսյան ամուսինները, կանացի դերերը կատարել է Անահիտը, համարձակություն ներշնչելով նաև երզնկացի մեկ երկու օրիորդների:

Վերոհիշյալ զույգի գալուց հետո խումբը դարձել է ավելի ուժեղ, ի վիճակի ավելի բարդ պիեսներ ներկայացնելու:

Բեմագրել են Արեյան–Արմենյան թատերախմբի խաղացանկից տասից ավելի գործեր՝ Ալ. Շիրվանզադեի «Պատվի համարը», «Կործանվածը», «Նամուսը», «Չար ոգին», «Եվգինեն», թարգմանական պիեսներից Ջիոկոմետիի «Ոճրագործի ընտանիքը», Մոլիերի «Բոնի ամուսնությունը», «Ակամա բժիշկը», նաև Պարոնյանի «Մեծապատիվ մուրացկանները», Լ. Շանթի «Ճամբուն վրա» և այլն:

Այսպիսի խաղացանկ ունեցել են միայն Թիֆլիսի և Կ. Պոլսի այդ տարիների կայուն թատերախմբերը: Դժբախտաբար Երզնկայի այդ տարիների թատերական ներկայացումները թույլ արձագանք են գտել մամուլում և մենք չգիտենք թե ովքեր են կատարել էլիզբարովի, Բարխուդարի, Կորրադոյի նման բարդ դերերը:

Թատերախմբի մակարդակի մասին է վկայում այն իրողությունը, որ ներկայացումներ է տրվել նաև Երզնկայի գյուղերում: Մեծ Ագարակում տրված ներկայացումը դիտելու են եկել մոտակա գյուղերից սայլերով եկած գյուղացիներ: Վկայություն կա նաև Ղարատիկին գյուղի դպրոցական թատերախմբի մասին:

¹ Գ. Ստեփանյան, նշվ. աշխ., էջ 233:

«Մահճուտցիք ու Մեղուցիկ գյուղերն իրենց բեմը ունենին, ուր պարբերաբար ազգաշունչ կտորներ կրեմադրվեին: Մթննի գյուղը նույնպես իր բեմը ուներ, ուր խաղցվեցավ «Ավարայրի արծիվը», «Արցունքի հովիտը», «Չար ոգի» ու այլ ազգային ու պատմական խաղեր»:

Կարևորն այն չէ, թե ինչ բեմեր են եղել դրանք, ովքեր են կազմակերպել ներկայացումները, ովքեր ինչ դերեր են կատարել: Վարդան Մամիկոնյանը և Արտաշես թագավորը գուցե հաճախ մարազներում, խարխուլ տախտակամածների վրա են երևացել. հականն այն խանդավառությունը, ոգևորությունն է, որ ծայր առնելով մայրաքաղաքից, տարածվել էր ամենուր, իր շրջապտույտի մեջ առնելով մտավորականին էլ, վաճառականին էլ, արհեստավորին էլ ու գյուղացուն էլ:

Երզնկայի հայերեն ներկայացումները շարունակվել են մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակը:

3. ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ԵՐՁՆԿԱՅՈՒՄ

Մինչև 1860-ական թվականների ազգային դարձման տարիները Երզնկայում իշխողը եղել է եկեղեցական երաժշտությունը: Որ անցյալից երաժշտության ուսուցումն էլ մնացել է հոգևորականների մենաշնորհ՝ վանքերում և եկեղեցիներում: Մեր դպրապետները ոչ միայն եկեղեցու շրջանակում երգչախումբ են ղեկավարել, շարականներ սովորեցրել, այդ երգչախմբերով մասնակցել արարողություններին, չունչ ու գույն տվել պատարագին, այլև իրենք մասնակցել են տոնախմբությունների, երեկույթների: Համատարած խավարի տարիներին նման ելույթները այժմյան հասկացողությունամբ յուրահատուկ համերգներ էին, մանավանդ որ քաղաքական թույլատու պայմաններում երբեմն իրենց ծրագրերում ունեցել են շարականներից բացի՝ աշխարհիկ երգեր:

Դպրապետներից առավել հայտնիները, որոնք եղել են հմուտ ոչ միայն հայկական նոտագրությունը, այլև եվրոպական, երաժշտության դասեր են տվել հարուստ ընտանիքների երեխաներին, այդ թվում՝ աղջիկներին: Սրանք էլ իրենց հերթին սովորեցրել են ուրիշներին:

1860–1870-ական թվականներին Երզնկայում ճանաչված դպրապետի համբավ է վայելել Նոթաջի Տեր Հարությունը: Սժտված գեղեցիկ ձայնով և երաժշտական լայն գիտելիքներով, եղել է ամբողջ

քաղաքի սիրելի երաժիշտը, մեծահարուստների սեղանների զարդը, միաժամանակ ունեցել է կրթական, մանկավարժական լայն գործունեություն: Աճեցրել է տասնյակ երաժիշտներ, ղեկավարել եկեղեցական երգչախմբեր:

Նույնքան փնտրված դպրապետ է եղել Սաչիկ Տյուրկերյանը՝ Մեղուցիկ գյուղից: Նա երաժշտական կրթությունն ստացած է եղել Կ. Պոլսում, Համբարձում Հիմոնճյանի, Արիս Հովհաննիսյանի մոտ: Միաժամանակ որպես երաժշտության ուսուցիչ Կ. Պոլսում աշխատելուց հետո վերադարձել է Երզնկա, նվիրվել ձայնագրության ուսուցմանը թե՛ որպես եկեղեցու դպրապետ և թե՛ որպես երգեցողության ու ձայնագրության ուսուցիչ դպրոցներում: Թե ինչպիսի խոշոր դեր է կատարել այս մարդը Երզնկայի երաժշտական կյանքում, երևում է ժամանակակիցներից մեկի հետևյալ վկայությունից. «Ան հիմնովին բարեփոխեց ու բարեկարգեց եկեղեցվո ընդ որ երգեցողությունները, անոնց մեջ կատարյալ հեղաշրջում հառաջ բերելով: Մկրտություն, հարսանեկան, թաղման և մասնավորապես պատարագի արարողությունները ամենքն ալ էջմիածնա եղանակին դարձուց: ... Ան որ թաղին մեջ որ պաշտոնավարեր, անոր եկեղեցին առանձին թոխք ու փայլ կառներ. ժողովուրդը խուռներամ կդիմեր այն եկեղեցին, ուր Տյուրկերյանի խումբը կերգեր»¹:

Երզնկայի եկեղեցիներն ու դպրոցները միմյանց ձեռքից խլել են նրան: Աշխատել է ս. Նշան թաղային վարժարանում, ապա՝ ս. Ներսես Հայրապետի գիշերօթիկում, ավելի ուշ քաղաքի Կեղրոնական վարժարանում, անշուշտ միշտ կապված եկեղեցական երգչախմբերի հետ:

Այս երկուսից բացի՝ որպես հայտնի երաժշտագետներ հիշվում են նաև Օհան Սյուրմենյանը, Ստեփան Ավագյանը, Ներսես Տերմենճյանը, Սիսակ Կապուտիկյանը, Կարապետ Նարնջյանը, Արշակ Մատթեոսյանը և ուրիշներ:

Աշխարհիկ բովանդակությամբ երգերը, արևելյան սիրավեպերը («Աշուղ Ղարիբ», «Ասլի Քյարամ», «Շահ Իսմայիլ» և այլն), հիմնականում կատարվել են աշուղների կողմից, սրճարաններում, և դուրս գալով սրճարանների պատերից, թափանցել են տները, կատարվել գեղեցիկ ձայնով օժտված մարդկանց կողմից: Կատարվել են հաճախ ամբողջ սիրավեպերը, անշուշտ մեծ մասամբ թուրքերեն, հազվադեպ՝ հայերեն:

Առհասարակ թուրքական երգը տարածված է եղել հայերի մեջ, անշուշտ փաստ է նաև այն, որ այդ երգերն ստեղծողների մեջ մեծ

¹ Գ. Ստեփանյան, նշվ. աշխ., էջ 161:

Թիվ են կազմել Հայերը: Բովանդակություններն էլ, լինելով սիրային կամ կենցաղային, հարազատ է եղել բոլորին, անկախ ազգությունից:

1860-ական թվականների ազգային գարթոնքի առաջին տարիներից թուրքերեն երգը աստիճանաբար իր տեղը զիջել է ազգային Հայրենասիրականին: Լայնորեն տարածված են եղել Ղ. Ալիշանի, Միք. Նալբանդյանի, Ռ. Պատկանյանի, Մ. Պեչիկթաշյանի, Ն. Ռուսինյանի Հայրենասիրական երգերը՝ «Բամ. փորոտան», «Կիլիկիա», «Ազատություն», «Ի բյուր ձայնից», «Թե Հայրենյաց պսակադիր» և այլն, որոնք կատարվել են մինչև Համիդյան բռնապետական կաշկանդումների սաստկացումը, արգելվել են, մեկ էլ կրկին լավել օսմանյան սահմանադրություն Հռչակումից հետո, երբ վերոհիշյալ երգերի վրա ավելացել են Հայ քաղաքական կուսակցությունների սխրանքները գովերգող երգերը՝ «Դարձյալ փայլեց», «Տալվորիկ», «Հեռավոր երկիր», «Իբրև արծիվ», «Ահա կերթամ սիրելի մայր» և այլն:

Ոոսեցինք եկեղեցական, ընդհանուր աշխարհիկ թուրքերեն և Հայ Հայրենասիրական երգերի մասին: Բայց Հայ ժողովուրդը դարերի խորքից իր հետ բերել էր ժողովրդական երգի հարուստ պաշար, որոնք սակայն, հիմնականում կատարվում էին ծիսական տոնախմբությունների օրերին, ինչպես Բարեկենդանի, Վարդավառի, Տյառն-ընդառաջի, նաև ընտանեկան հավաքույթներում, խնջույքներում:

Վերջապես կար օրորոցային երգը: Բնորոշ է, որ Հայ մայրը Երզնկայում երբեք թուրքերեն երգով չի քնացրել իր մանկիկին: Ունեցել է օրորոցային հրաչալի երգեր, որոնցից ամենից տարածվածներից է եղել «Ես քուն չունիմ անգութ մայրիկ» հրաչալի երգը, որը երգվել է նաև այս գրքի հեղինակի պապի՝ Մարտիրոսի, հոր՝ Նաչիկի, իր և որդիների ու թոռների օրորոցների մոտ, ավելի քան մեկ դարուց ի վեր:

Հայ երգերը տոնախմբությունների, ընտանեկան հավաքույթների շրջանակից դուրս գալով համաժողովրդական տեսք ստացան օսմանյան սահմանադրության տարիներին, երբ վերոհիշյալ երգերի վրա ավելացան նաև ժողովրդական երգերի կոմիտասյան մշակումներն ու շահմուրադյանական կատարումները: Դրանք իսկույն անցան երգչախմբերի երգացանկերի մեջ, մտան ընտանիքները և կատարվում էին ազատորեն ամենուր: Հիմա Հայ երգը կարող էր լավել փողոցներում, աշխատանքի վայրերում, ամենուր:

Երզնկայում պարեղանակները երգվել են թե՛ Հայերեն և թե՛ թուրքերեն, ինչպես հայտնի «Թամգարա» պարը, որը եղել է երզն-

կացիների սիրած պարերից, «Երզնկայի պոլկայից» հետո: Երզնկայի պոլկան նկատելիորեն տարբեր է Վանի «Ֆորկաֆորկայից» և նա-
զանքը ավելի շեշտված, ավելի արտահայտիչ: Շատ սիրված պարերից է եղել «Նազպարը», (Ջէ, չէ, չեմ կրնար խաղալ): Այս սքանչելի պարը, որը մինչև մեր օրերում պահել է հմայքը և հայկական պարի ոգին է խտացնում իր մեջ մասնավորապես դանդաղ ռիթմով ու նազանքի բազմազույն շարժումներով, ծնունդ է առել Կարինում, և այնտեղից տարածվել է ամենուր:

Օսմանյան սահմանադրությունից տարիներին, ինչպես Կ. Պոլսում, գավառում էլ փորձեր են արվել մինչ այդ թուրքերենով տարածված որոշ երգեր կատարել հայերեն թարգմանությամբ: Այսպես, Կ. Պոլսի օրինակին հետևելով, Երզնկայում հայտնի «Յուրու յուրու» երգը կատարվել է «Քալե մանչս քալե, առյուծ մանչս քալե...» բառերով:

Վերոհիշյալ երգը նման կատարմամբ առաջին անգամ հնչել է Կ. Պոլսում, համիդյան բռնապետական ռեժիմի վերջին տարիներին, մի հայ երգչուհու՝ Փիրուզ հանրմի կողմից, որը խստորեն պատժվել է այն պատճառաբանությամբ, թե «առյուծ մանչս քալե» բառերը ապստամբություն կոչեր են...

Երզնկայում գործել են հատուկ նվագախմբեր, բաղկացած հիմ-
նականում դափից, դուդուկից, ջութակից: Քաղաքն ունեցել է և սի-
րող և պրոֆեսիոնալ նվագախմբեր, որոնց ապրուստի միջոցը եղել է նվագելը: Չալղըջը ընդհանուր անունով կոչվող այդ նվագախմբերը հրավիրվել են հարսանեկան հանդեսների, ծնունդ-մկրտություն կո-
չունքների, ուխտազնացություն օրերի խնջույքների: Նվագել են նաև թատերական ներկայացումների ժամանակ:

Բացի տեղում ստեղծված, աճած այս նվագախմբերից, եղել են և այլ քաղաքներից, մասնավորապես Կարինից եկած խմբեր, որոնք նվագել են հատկապես Բարեկենդանի օրերին:

Թուրքերը նման նվագախմբեր չեն ունեցել, հայերն են սպասարկել նրանց, եթե առիթը ներկայացել է: Սակայն նրանք էլ ունեցել են պետական փողային նվագախումբ՝ 4-րդ զորաբանակի կայազորին կից, բաղկացած 50 հոգուց: Այդ նվագախումբը կատարել է ոչ միայն պետական քայլերգեր, թուրքական հայրենասիրական երգեր, այլև եվրոպական օպերաներից հատվածներ, մի բան, որ վկայում է նվագախմբի կարողություն, եվրոպական նոտաներին տեղյակ լինելու մասին:

Եվրոպական նոտաներ հայկական դպրոցներում սովորեցրել են 1880-ական թվականների սկզբներից:

Երզնկայում 1880-ական թվականներին եղել է 3 դաշնամուր. մեկը գործել է Ընկերական վարժարանում, մեկը՝ Կեդրոնական, երրորդը՝ Քրիստինյան աղջկանց վարժարանում: Սրանք ընկերակցել են աչակերտական երգչախմբերի ելույթներին: Հարուստ ընտանիքներից որոշ աղջիկներ այդ դպրոցներում հետևել են դաշնամուրի՝ դպրոցական պարապմունքներից դուրս: Քաղաքի ս. Սարգիս եկեղեցին էլ ունեցել է երգեհոն, որը «Պատարագի արարողության հետ կը նվագեր»:

Ժողովրդական ավանդական դճուղ-գուռնան միշտ էլ սիրված նվագ է եղել ոչ միայն գյուղական վայրերում, այլև քաղաքում, մասնավորապես հրապարակային հանդեսների, լարախաղացական ցուցադրությունների, հարսանեկան ուրախությունների ժամանակ:

Սահմանադրության տարիներին գավառ թափանցեց նաև գրամաֆոնը, որ այն ժամանակ կոչվում էր ֆոնոգրաֆ: Հարուստ ընտանիքներում հնարավոր էր տեսնել այդ տարօրինակ, խորհրդավոր, ոմանց համար սատանայական գործիքը, որի միջից մարդիկ երգում էին առանց երևալու: Մենք երեխաներս մեր գլուխները մտցնում էինք հսկա բացված խողովակի մեջ՝ տեսնելու համար, թե որտեղ է նստել երգողը...

4. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՅԼ ԲՆԱԳԱՎԱՌՆԵՐ

Արվեստի մյուս ճյուղերը անհամեմատ թույլ են զարգացել Երզնկայում: Նախ՝ իսլամական կրոնը երբեք չի քաջալերել նկարչությունը, մասնավորապես դիմանկարչությունը, որ համարվել է Աստուծո գծած մարդկային կերպարի ազավաղում ու կեղծում: Դրանով պետք է բացատրել, որ թուրքական ազգային նկարչություն առհասարակ չի զարգացել:

Հայերն ունեցել են հայտնի Մանասների գերդաստանը, որը գործել է Կ. Պոլսում, սակայն շատ ավելի կապված է եղել եվրոպական դեսպանատների հետ, քան տեղական հայկական կամ թուրքական շրջանակների: Մանասները եղել են կաթոլիկներ, կաթոլիկ եկեղեցիների համար պատրաստել են սրբանկարներ, ինչպես և մի քանի թուրք սուլթանների դիմանկարները¹:

Քանդակագործությունը զարգացման ամենևին հոգ չունեցող գավառում: Գերեզմանատներում, հետևելով մեր նախնիների սովորությունը, մարդիկ հասարակ շիրմաքարերով բավարարվում էին, ա-

¹ Y. Çark, Türk dövleti hizmetide Ermeniler, Istanbul, 1954, էջ 135-145:

ոանց չոայլ քանդակազարդումների: Երզնկայի գերեզմանատների շիրմաքարերի վրա հայերը քանդակել են մի քանի խաչեր, որոնք արվեստի գործեր են եղել:

Փայտափորագրության և ոսկերչության հետևողների թիվը ավելի մեծ է եղել: Երզնկացիները, խոր անցյալից իմացել են փայտյա կաղապարների վրա քանդակել նուրբ զարդեր, որոնք օգտագործել են մանուսագործության մեջ, այսինքն՝ տպածո կտավեղենի: Նման կտորներ, ինչպես և ոսկերչական նուրբ գործվածքներ, ծխատուփեր, կանացի զարդատուփեր և այլն, այնքան մեծ արվեստով են պատրաստվել, որ տարբեր երկրների ցուցահանդեսներում արժանացել են համաշխարհային մրցանակների:

Հայերը թուրքերի համար պատրաստել են նուրբ զարդեր պարունակող մատուցարաններ, պղնձի վրա հյուսելով գեղեցիկ նախշեր, արարական տառերի նրբահյուս գուգորդումներ:

Մի քանի խոսք էլ ասենք Երզնկայի ընկերությունների մասին:

Վաթսունական թվականների ընկերությունների մասին առիթունեցանք խոսելու կրթական կյանքին նվիրված գլխում:

Սահմանադրության հռչակումից անմիջապես հետո կազմակերպվել է Հայկական բարեգործական ընդհանուր միություն մասնաճյուղը, տեղի հոգևոր առաջնորդ Երվանդ վարդապետի ջանքերով: 1906 թվականին Պողոս Նուպար փաշայի նախաձեռնությամբ Եգիպտոսում հիմնադրված Բարեգործականը այդ տարիներին մասնաճյուղեր ուներ շատ քաղաքներում՝ նաև Երզնկայում: Այդ ընկերության ատենապետն է եղել Հարություն Լեփյանը, ատենադպիրը՝ Տիգրան Փափազյանը, գանձապահը՝ Գրիգոր Լեփյանը: Գործուն անդամներից են եղել Ղազարոս Մոմջանը, Գիսակ Սյուրմենյանը, Ռաչիկ Ալթունյանը և ուրիշներ:

Բարեգործականի մասնաճյուղին մեծ մասամբ հարուստներն են անդամակցել:

«Կրթասիրաց» և «Յեկեղյաց» միություններն ավելի մեծ գործ են կատարել, սակայն չեն կարողացել դառնալ հայ համայնքի վրա ազդող կենտրոնաձիգ ուժեր: «Կրթասիրացի» հիմնական խնդիրներից մեկն է եղել ստեղծել հարուստ գրադարան, երիտասարդությանը կապել գրքերի աշխարհի հետ: Ընկերության անդամներից Սեպուհ Նանջյանը, Ռուբեն Անդրիկյանը և ուրիշներ մեծ դժվարություններով և նյութական զոհողություններով ձեռք են բերել մի քանի հարյուր կտոր գիրք՝ հիմնականում Վենետիկում, Կ. Պոլսում, Թիֆլիսում տպագրված, որոնց թվում Ա. Արասխանյանի «Մուրճ» ամսագրի մի քանի տարվա հավաքածուները:

Գրքերն ընթերցողներին տրամադրվել են ձրի կամ չնչին վճարով, հետևելով անկորուստ և մաքուր վիճակում վերադարձվելուն: Երիտասարդությունը մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել հակաբռնապետական գրքերի նկատմամբ, որոնց թվում՝ Բաֆֆու, Ե. Օտյանի, Ա. Շիտանյանի, Ս. Բյուրատի ստվար վեպերի: Դրանք կարդացվել են հաճախ գիշերները լուսացվելով, խմբակային ընթերցումներով, այսինքն՝ երբ մեկը հոգնել է, շարունակել է կարդալ մյուսը և այս բոլորը՝ հաճախ մոմի լույսի տակ, գյուղական վայրերում՝ անգամ ձեթի ճրագի կամ մարխի լույսի: ... Երանելի օրեր, երբ ազգային ոգին ուժ է ներչնչել մարդկանց, մղել ամեն սխրանքի, դժվարությունների հաղթահարման:

Օսմանյան սահմանադրությունից հետո ստեղծված «Եկեղյաց միություն» նախաձեռնողներն ու գործուն անդամներն են եղել Գարրիել Նազաչյանը, Միհրան Լեփյանը, Մամիկոն Վարժապետյանը: Այս ընկերությունն էլ աշխատել է գրադարան ստեղծել, թատերական ներկայացումներ կազմակերպել, սակայն երկու միությունների մրցումը դառնալով անհմաստ, միացել է Կրթասիրացին և ստեղծվել է «Եկեղյաց կրթասեր» միությունը, որն ունեցել է 400–500 անդամ և նկատելի դեր է կատարել քաղաքի մշակութային կյանքում:

«Այս միության շուրջ, - գրում է Արմենակ Մելիքյանը, - սկզբնական շրջանին համախմբվեցան հարուստ թե աղքատ, մտավորական թե արհեստավոր անխտիր, սակայն հարուստները կամաց կամաց քաշվելով՝ հավաքվեցան Հ. Բ. Ը. Միություն շուրջը և ասպարեզը ձգեցին նորահաս մտավորական սերունդին: Այդ սերունդը, պատիվ իրեն, ահագին զարկ տվավ Միություն հռաջադիմության և անոր միջոցով՝ շրջանի կրթական ու մշակութային գործին: «Եկեղյաց կրթասեր» միությունը իր նպատակներու իրագործման համար ստեղծած էր Գրադարանային, Լսարանային ու Թատերական հանձնախումբեր, որոնք կրնտրվեին տարեկան ընդհանուր ժողովի կողմն և կգործեին հսկիչ մարմնի մը հսկողության ներքև: Գրադարանի հանձնախումբը ուներ քանի մը հազար կտոր գրքեր, առավելապես հայերեն, գնված կամ որպես նվեր հավաքված: Այդ գիրքերը ամսական չնչին գումարի մը փոխարեն կտրամադրվեին հանրության՝ ընթերցումի համար: Միությունը ուներ նաև ընթերցասրահ մը, ուր կգտնվեին այն ատենվան բոլոր կարևոր թերթերն ու պարբերականները»¹:

Գուրգեն Փափաղյանը պատմում է. «Գրեթե ամեն կիրակի դասախոսություն կար և ժողովուրդը եկեղեցիեն հետո խոսուներամ

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երգնկա, էջ 231:

կվագեր լսարան՝ միության հատուկ ժողովասրահը, օրվան դասա-
խոսը լսելու համար: Գասախոսները առհասարակ տեղական հա-
մեստ ուժեր էին՝ ուսուցիչներ կամ նորահաս մտավորականներ, ո-
րոնք իրենց կարողությունն չափով կջանային լուսաբանել հանրային
բնույթ կրող խնդիրներ»¹:

Երզնկայի երիտասարդություն մտավոր կյանքում կատարված տե-
ղաշարժերը լավագույնս երևում է հիշյալ լսարան-ակումբում կար-
դացված դասախոսությունների նյութերից՝ «Հողի համայնացումը»,
«Կրոնի ծագումը», «Օսմանյան սահմանադրությունը», «Բալկանյան
ժողովուրդների ազատագրումը», Մարքսի «Կապիտալը» և այլն:

Գաղափարական ինչպիսի՜ հեղաշրջում՝ նոր սերնդի մոտ, նախա-
սիրությունների, հետաքրքրությունների շրջանակի ինչպիսի՜ ընդ-
լայնում, դեպի սոցիալական, քաղաքական հարցերը մղվելու ձգտում:
Կրոնաբարոյախոսական թեմաների իսպառ անտեսումը հիշյալ դա-
սախոսությունների ցանկում, ցույց է տալիս ինքնագիտակցություն
զարթում, միաժամանակ հոգևորական իշխանությունների ուժի թու-
լացում:

Ափսոս, որ չգիտենք թե Մարքսի «Կապիտալի», «Հողի համայ-
նացման» և այլ նման բարդ հարցերի մասին ովքեր են զեկուցել և ինչ
պաշարով: Պետք է ենթադրել, որ նման թեմաներով զեկուցողները
եղել են հնչակյանները, որոնք 1890-ական թվականների կեսերից
իրենց մամուլում խոսում էին սոցիալիզմի մասին, իսկ օսմանյան
սահմանադրության տարիներին Կ. Պոլսում հրատարակում «Կայծ»
տեսական պարբերականը և նրա էջերից արևմտահայ ընթերցող-
ներին ծանոթացնում մարքսիստական գաղափարների հետ, իսկ նը-
ման պարբերականներ այդ տարիներին անարգել թափանցում էին
գավառ և ընթերցվում հետաքրքրություններ:

Ջարմանալի է, բայց Երզնկայում մամուլը շոշափելի զարգացում
չի ունեցել: Այստեղ կարող ենք արձանագրել միայն մեզ ծանոթ
երկու օրգաններ, որ լույս տեսան օսմանյան սահմանադրությունից
հետո: Առաջինը «Արդի» շաբաթաթերթն է (1909–1911), իսկ երկ-
րորդը՝ «Արոր» ամսաթերթը (1910–1911): Վերջինս նախապես լույս
էր տեսնում խմորատիպ, ապա՝ կանոնավոր շարվածքով, խմբագիրն
էր Արմենակ Մելիքյանը (Մելիք-Շահ):²

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 231:

² Մ. Բաբլոյան, Հայ պարբերական մամուլը (1794–1980), Երևան, 1986, էջ 75, 81:

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

1. ԵՐԶՆԿԱՅԻՆԵՐԻ ԱՌՕՐՅԱ ԿԵՆՑԱՂԸ, ԶԲԱՂՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

Երզնկայում հայերն ապրում էին առանձին թաղերում, թուրքերը՝ առանձին: Հայերի թաղերը ընդհանուր առմամբ կոչվում էին նույն թաղում գործող եկեղեցիների անուններով:

Կանանց կյանքը հիմնականում անցնում էր տանը և թաղում, որտեղից դուրս գալու առիթ հազվադեպ էին ունենում: Մինչև հայկական թաղամասում բաղնիք կառուցելը հայերը հարկադրված են եղել օգտվելու թուրքական բաղնիքից: Կանայք բաղնիք են գնացել թրքուհիների նման ծածկած իրենց ամբողջ երեսն ու մարմինը չարսափով:

Չնայած այդ ապահովական միջոցներին՝ թուրք տղամարդիկ հաճախ իմացել են, որ նրանք հայուհիներ են, առիթ են տվել անախորժու թյունների: Պատահել է, որ հարձակվել են հայ կանանց վրա, առևանգել:

Նման դեպքերից խուսափելու համար սովորաբար տղամարդիկ ուղեկցել են կանանց՝ թե՛ բաղնիք գնալիս և թե՛ վերադառնալիս: Այդպես շարունակվել է, մինչև որ հայերն էլ իրենց թաղամասում կառուցել են բաղնիք:

Ցեղային նկարագրերը — Ուսումնասիրողներն անդրադառնալով երզնկացիների կենցաղին ու նկարագրին, շեշտում են, որ նրանք գրեթե բոլորն էլ ունեցել են բարեկեցիկ կյանք: Եղել են ծայրաստիճան աշխատասեր: Չկար աչքի ընկնող աղքատություն:

Երզնկացիներն ընդհանրապես հյուրամեծար են, վեհանձն, առատաձեռն, սիրում են ուրախությունն ու հյուրասիրությունը: Նրանց տոհմային բարքերը տիպար աստիճանի մաքուր են: Նրանք պատվախնդիր են, ջերմեռանդ եկեղեցասեր: Երզնկացի տղամարդը ընտանիքի կատարյալ հայր է, իսկ կինը՝ ընտանիքի իսկական մայր ու տանտիկին:

Երզնկացի տղամարդը միջահասակ է, քաջատղջ ու երկարակյաց, վայելուչ, արթուն, բարեկիրթ, հայրենանվեր, ազգային իրավունքների համար նախանձահույզ և զոհաբերվող: Երզնկացի կանայք հայտնի են իրենց գեղեցկություններով: Նրանք միջահասակ են, նրբակզամ, բարեձև, սպիտակամորթ, սև աչքերով ու կամար հոնքերով, ազնվացեղ, մաքրակենցաղ, պատվազգաց ու կատարյալ տանտիկին:

Շնորհիվ ազգային ու տոհմային դաստիարակությունը՝ Երզնկան ուներ ուժեղ նկարագրի տեր, զոհաբերվող, հայրենասեր ու ազատագրական գաղափարներով տոգորված աննման երիտասարդություն¹:

Տները – Երզնկայի տները ընդհանուր առմամբ միահարկ էին, կառուցված հում աղյուսից: Դրա համար էլ երկրաչարժերի ժամանակ դրանք հիմնահատակ կործանվել են: Որոշ տներ կառուցվել են քանդվածի տեղը, պահպանելու համար ավանդական օջախը: Եղել են հայկական տներ, որոնցում նույնիսկ հեթանոսական մշակույթի մնացորդներ են հայտնաբերվել, գերազանցապես օջախի վայրում:

Հայրս՝ Խաչիկ Տեր-Ստեփանյանն իր գրավոր հիշողություններում պատմում է, որ Եփրանենք կոչվող իրենց գերդաստանի տան օջախի տեղը եղել է շատ հին, ամեն անգամ, որ քանդվել է տունը, նորը կառուցել են այնպես, որ օջախը նույնությունամբ օգտագործելի լինի: Նրա ասելով այդ օջախի վերին մասում եղել է քանդակազարդ սրբատաշ քար, որ հազվադեպ բան է առհասարակ Երզնկայում:

Քարուկիր շենքեր Երզնկայում այդ օրերում հազվադեպ էին: Պետական, զինվորական մի քանի շինություններ, գորանոցներ, հասարակաց օգտագործման շենքեր՝ բաղնիք, մեջիդ, եկեղեցիներ, նաև մատների վրա հաշվվող մեծահարուստների տներ, ինչպես Դանիելյանների, Մոմջանների, Տեր-Ստեփանյանների և այլն:

«Հին տուները, – գրում է Սյուրմենյանը, – կբազմապիսիս գլխավորապես երկու մասն. առաջին՝ բակի մասը, ուր կգտնվեին փայտանոցը, արտաքնոցը, ոմանց մեջ նաև ախոռ ու հարդանոց՝ կով, հավ պահելու համար: Երկրորդը բնակարանի մասն էր, վրան ծածկված 1–2 հարյուր քառ. մետր տարածություն մը, որուն մեջ դրան կողքին կգտնվեր սենյակ մը հյուրի և ձմռան համար, խորքը՝ մառան մը: Որպես բաժանմունք՝ այսքան: Մնացած ընդարձակ տարածություն մեկ կողմին վրա կգտնվեր թոնիրը: Պատին մեկը բռնած կըլլար փայտյա հսկա դարակ մը՝ բազմաթիվ աչքերով ու գեղազարդված. տանտիկինը անոր մեջ դասավորած կըլլար իր պղնձյա ամանեղենները: Տան զարդն էր այս դարակը: ... Շատ մը տուններու մեջ, տան

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 204–209:

մեկ կողմին վրա կտեսնվեին «տողապ» ու «ճագ» կոչված երկու հիմնական գործիքներ՝ տեղական ճարտարարվեստի, մանուսայի վերարերյալ, ինչպես նաև «Հոր» մը՝ մանուսա գործելու համար: Տանը պատերեն մեկուն մեջ 80–100 սանտիմետր խորությամբ մեծկակ խոռոչ մը կգտնվեր, որ ծալք կկոչվեր: Տանը ամբողջ անկողինները այդ ծալքին մեջ կհավաքվեին: Եվ վերջապես մառանի ու տան սահմանին վրա կգտնվեր փայտյա մեծկակ ամբար մը՝ զանազան բաժանմունքներով, մեջը բնադոն կոչված տարեկան այլուր, հաճար և այլն ամբարելու համար»¹:

Կերակուր, հագուստ-կապուստ – Ինչպես Հայաստանի շատ կողմերում, Երզնկայում էլ սովորություն է եղել աշնանից ձմռան պատրաստություններ տեսնել և մառանը, փայտանոցը լցնել անհրաժեշտ պաշարով: Պահել են ձավար, կորկոտ, սպիտակ լոբի, ոսպ, սիսեռ, չորացած մրգեր՝ ծիրանի չիր, չամիչ, ընկույզ, կաղին, յուղ, զավուրմա, պանիր, չորթան և այլն, նաև փայտ, ածուխ: Ամբողջ տարվան բավարարելու չափ ցորեն են առել, աղացել, լցրել փայտյա հատուկ մեծ ամբարի մեջ, որի ներքևի մասն ունեցել է անցք և այնտեղից վերցրել են այլուրը հացի կամ խմորեղենի համար: Միաժամանակ մեծ կարասների մեջ դրել են թթուներ, որոնք պետք են եկել հատկապես մեծ պասի յոթը շաբաթների ընթացքում: «Թթուներու գլխավոր տեսակներն էին՝ կանաչ պղպեղի, լոլիկի, կաղամբի, բազուկի և այլն թթուները, ինչպես նաև պողիկներու տեսակներ՝ պոժախ պողիկ, թաթիկ պողիկ, խենթ պողիկ և այլն»²:

Երզնկացիների սիրած կերակուրներն էին՝ դղմած ապուր, պաղապուր, թանապուր, կաթնապուր, էրիչտայով ու զավուրմայով ապուր, փլավ մի քանի տեսակ. փլավ՝ ձավարով, բուլղուրով, հաճարով, բրնձով, քեչկեկ, որ ավանդական հարիսան էր, փաչա (խաչ), խավիժ, թանխաչ, քալաճոչ, սպիտակ լոբուց պատրաստված մի քանի տեսակ կերակուրներ, կանաչ լոբի՝ տապակած կամ բուլղուրով եփած, դեսեֆե (յուղի մեջ տապակած ծիրանի չիր), սու բեռյրեկի և այլն:

Կերակուրներն ուտում էին թոնրատանը կամ տան որևէ այլ մասում, գետնին ծալապատիկ նստած, մեջտեղը փայտե կլոր խոնջան դրած: Ընտանիքի անդամները սովորաբար նստում էին խսիրների կամ մինտերների վրա, հյուրերին առաջարկվում էին փափուկ բազմոցներ:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 111:

² Նույն տեղում:

Կերակուրն ուտելուց առաջ և հետո փոքրահասակներն աղոթում էին: Ուտում էին խոնջայի կենտրոնում գրված ընդհանուր մեծ ամանից, փայտյա կամ նիկելե գդալներով. նոր նոր հարուստների տներում սկսել էր օգտագործվել նաև պատառաքաղը:

Բացի կերակրի ամաններից և հարակից պարագաներից, կային առօրյա օգտագործման իրեր՝ ջրի փարջ կամ պղնձե մեծ գյուզյուժ, որով աղբյուրից ջուր էին բերում, ջեզվե՝ սուրճ եփելու համար, թեյ-նիկ՝ թեյի համար, ինքնաեռ, բաժակներ և այլն:

Երզնկացի հարուստ հայերի տներում դարավերջին արդեն կային եվրոպական սպասքներ, թանկագին և նկարագարդ ափսեներ, բաժակներ, ոսկյա, արծաթյա գդալներ և այլն:

Անգամ արհեստավոր տղամարդկանց մեծ մասը հագնում էր եվրոպական կոստյում, իսկ մտավորականությունը նաև կապում էր փողկապ: Կանանց տարազը ավելի պահպանողական էր, հայկական հին զգեստները: Գ. Սյուրմենյանն ասում է թե կանայք «կհագնեին կամ լրիվ շրջագգեստ և կամ տակը փեշ, վրան պլուզ: Տարիքոտ կիները առջևնին գոգնոց, իսկ տան մեջ գլուխին յազմա կկապեին: Այն ատենները կանանց հագուստի ուսերն ու մազերու առաջամասը ուռույց (պոմպե) ընելը նորույթ էր: ... Տարիքոտները գծավոր կամ առանց գծի ծպավոր շայեր եռանկյուն ձևով գլուխին կառնեին և կամ, մասնավորապես երիտասարդներն ու աղջիկները, վելո կոշված, ամառը մետաքսե, ձմեռը բուրդե նեղ ու երկար կտորով մը գլուխին ու վիզերին կփաթտեին՝ երբ տունեն դուրս ելլեին երեսնին բաց»¹:

Արհեստագործություն – Երզնկայի հայերի զգալի մասը եղել են արհեստավորներ՝ դերձակներ, ատաղձագործներ, ոսկերիչներ, պղնձագործներ, դարբիններ, կահագործներ: Ղազանջըլար կոշվող վայրում գետեղված են եղել պղնձագործների խանութները:

Հայ ոսկերիչները պատրաստել են այնպիսի նուրբ զարդեր, որոնք գնահատվել են միջազգային ցուցահանդեսներում: Թուրք փաշաները, բարձրաստիճան պաշտոնյաները Հայ ոսկերիչներին են պատվեր տվել կանացի զարդեր, գեղեցիկ իրեր՝ թե՛ իրենց հարեմների և թե՛ Կ. Պոլսի վերագասներին նվիրելու համար:

Ոսկերչությունը հավասար զարգացում է ապրել պղնձագործությունը, որոշ արհեստավորների մոտ վերածվելով արվեստի: Այս երկու զբաղմունքներն էլ երզնկացիներին ծանոթ են եղել հնագույն դարերից:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 195:

Մեր գրականությունը մեջ արտահայտված է այն կարծիքը, թե հեթանոսական դարերում Հայաստանի տարրեր վայրերում կանգնեցված ոսկյա և պղնձյա արձանները, պատրաստված կանացի զարդերը՝ ականջօղեր, ապարանջաններ, մանյակներ և այլն, արդյո՞ք Հայաստանում չեն պատրաստվել:

Գ. Լևոնյանը նման կարծիք հայտնել է նաև Արչակունի Տրդատ Ա թագավորի կողմից Ներոնին նվեր տարված չորս նեոլիթների պղնձյա արձանների մասին խոսելիս, արձաններ, որոնք այժմ էլ զարդարում են Վենետիկի ս. Մարկոսի մայր տաճարի ձևկատը¹:

Վերջին տասնամյակներում Դվինում, Մեծամորում և այլուր կատարված պեղումները հիմնովին հաստատեցին այն կարծիքը, որ ոսկյա և պղնձյա նման իրեր, արձաններ կարող էին պատրաստվել Հայաստանում: Կարող էին պատրաստվել նաև Երզնկայում, որն ունեցել է պղնձի և ոսկու հանքեր, նուրբ արվեստագետներ:

14-րդ դարի արաբ պատմիչ Իբն-ի Բատուտան, ասելով թե Երզնկան ունի պղնձի հանքեր, վկայում է թե այդ քաղաքում պատրաստում են պղնձյա տարրեր ամաններ, իրեր, և «բայսուսներ», այսինքն՝ պղնձյա գեղազարդ աշտանակներ²:

Իբն-ի Բատուտայի վկայությունը հաստատող փաստ է 13-րդ դարում երզնկացի Հայ ոսկերիչների ու պղնձագործների կողմից պատրաստված քանդակազարդ այն մասնատուփերը, որոնց մեջ ամփոփվել են ս. Ներսեսի նշխարները, մասնատուփեր, որոնց մանրամասն նկարագրությունն էլ հասել է մեզ:

Մեր օրերում էլ Երզնկայի հայերը ոսկյա վերոհիշյալ իրերի հետ միասին պատրաստել են պղնձյա կաթսաներ, ջրամաններ, յուղամաններ, աշտանակներ, գյուգյումներ, պնակներ, սինիներ, որոնք իրենց նուրբ կատարումով, գեղեցիկ դրվագումներով ու զարդերով հիացմունք են պատճառել անգամ օտար արվեստագետների, ցուցադրվելով Փարիզում, Վիեննայում, ԱՄՆ-ում: Դրանք գնվել և օգտագործվել են տեղական մեծահարուստների, մայրաքաղաքի փաշաների կողմից, մանավանդ պղնձյա զարդարուն կանթեղները, որոնք եկեղեցական բուրվառների տեսք են ունեցել և կախվել են շքեղ դահլիճների առաստաղներից:

Հայերը Երզնկայում զարգացրել էին արդյունաբերական որոշ ճյուղեր, անշուշտ տնայնագործական եղանակով: Դրանցից էր, օրինակ, յուղահանությունը, որ նույնպես խոր անցյալից եկած մասնագիտություն էր:

¹ «Գեղարվեստ», ամսագիր, Թիֆլիս, 1913, № 5, էջ 153-159:

² Իբն-ի Բատուտա, Հայերի մասին, Երևան, 1940, էջ 31:

Ունեցել են յուր հանող փոքր գործարաններ, որոնք կոչվել են պեղիրխանաներ, քանի որ պեղիր թուրքերեն ձեթ է նշանակում: Նույնիսկ Կարինից, Կամախից, Արաբկիրից և այլ քաղաքներից մարդիկ եկել են Երզնկա և գնել կտավատի, քունջութի և այլ տեսակի ձեթեր:

Սոր հնություն ունի նաև հայերի կտավագործությունն ու մանուսագործությունը: Դեռևս 13-րդ դարում Երզնկայով անցնող Մարկո Պոլոն գրել է. «Երզնկայում հյուսում են աշխարհի լավագույն բեհեզները»¹:

«Երզնկայի հայ բնակչության կարելի է ըսել կեսը այս գործով կապրեք,- գրում է Գ. Սյուրմենյանը,- որովհետև թելին մինչև մանուսա դառնալը տասնյակ մը ձեռքերն կանցնեն... մանածի թրջելը, ներկելը, առէջ լեցնելը, մշտուղ հենելը, գործելը կար, որոնց համար բազմաթիվ մարդիկ կաշխատեին: Այս աշխատանքներուն մեծ մասը կանայք ու երեխաները կրենին, այսպիսով շատ մը աղքատ ու այրի ընտանիքներ իրենց օրապահիկը կհանեին»²:

Հայերը պատրաստել են երեսի ու բաղնիքի սրբիչներ, սավաններ, յազմաներ (կանանց գլխաշորեր): Վերջինիս վրայի նախշերի համար՝ «գծագրության հմուտ արվեստագետներ, կարծր փայտի տախտակներու վրա գեղեցիկ բնանկարներ, փունջերու, թուփերու, թիթեռնիկներու գեղեցիկ նկարներ կգծեին ու քանդակագործի երկաթյա դուրով (ղելեմ) կփորագրեին... Այս արհեստն այ ամբողջությամբ հայերու ձեռքն էր, որուն գլխավոր վարպետներն էին Սեյիսյան, Զիրիչկերյան, Տիպերյան եղբայրները»³:

Վերջապես հայերի մենաշնորհն է եղել բրուտագործությունը, որը նույնպես որոշ վարպետների մոտ դարձել է արվեստ: Պատրաստել են յուղի, պանրի, դավուրմայի բղուկներ, գինու կարասներ, որոնք իրենց տարբեր նախշերով, զարդերով հիացմունք են պատճառել բոլորին:

Դեռևս 1870-ական թվականների վերջերին հայերը Երզնկայում հիմնել են լուցկու գործարան, արտադրել գեղեցիկ լուցկիներ, անունն էլ տուփերի վրա դրոշմել «Լուցկիք Հայաստանի»՝ հայերեն և թուրքերեն: Իշխանությունները մի գիշեր այրել, ոչնչացրել են գործարանը: Անշուշտ թուրքերին գրգռած պիտի լիներ նաև այն, որ հայերը վառողի հետ գործ ունեին և կարող էին այդ պայթուցիկը օգտագործել հեղափոխական նպատակների համար:

¹ Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. Ա, էջ 48:

² Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 177:

³ Նույն տեղում:

2. ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՏՈՆԵՐ, ԾԻՍԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պետք է ասել, որ առհասարակ հայ եկեղեցին շատ ավելի աշխարհիկ է, ժողովրդական, քան քրիստոնեական այլ եկեղեցիներ. աշխարհիկ թե ճարտարապետական մտահղացումներով, ինչպես ամբողջովին արևով աուցված հոյակապ Զվարթնոցը, և թե բովանդակությամբ, հենց մեր շարականների խորապես աշխարհիկ բովանդակությամբ, ինչպիսին է «Առավոտ լուսո, արեգակն արդար, առ իս լույս ծագյալ» շարականը, որը փառաբանում է արևը, լույսը, առավոտը, կյանքը:

Նույնը պետք է ասել կրոնական տոնակատարությունների մասին, որոնց մեծ մասում քրիստոնեականը միայն արտաքին կաղապար է, խորքում ամբողջովին աշխարհիկ են, կյանքից եկող, կյանքը գովերգող, կյանքի վայելքի ձգտող, միաժամանակ բարոյական նորմերը սրբությամբ պահպանող:

Ծանոթանանք հայ եկեղեցու կողմից օրինականացված հիմնական տոներին:

Տյառնընդառաջ – Քրիստոնեական եկեղեցին այս տոնին տվել է կրոնական իմաստավորում, բացատրելով, թե այդ օրը Քրիստոսը հանդիպել է Սիմեոն Ծերունուն: Իրականում զուտ կրակապաշտական այդ ծիսակատարությունը ոչնչով չի կապվում Սիմեոն Ծերունու հետ: Պարզապես բացատրությունն է տրվել, ընդունելի դարձնելու համար մի սովորություն, որը եկել է հազարամյակներից և այնքան լավ է իմաստավորվում ծանր ձմռանից հետո գարունը դիմավորող մարդկանց համար:

Երգնկայում նույնպես, ինչպես այլ վայրերում, հարս ու աղջիկ անհամբերությամբ են սպասել Տյառնընդառաջի (Տերնտեսի) տոնին:

Այդ երեկո, սովորաբար եկեղեցական արարողությունները ուշ են վերջացել՝ մթնելու մոտ: Եկեղեցում եղող յուրաքանչյուր մարդ այնտեղ վառած մոմով վերադարձել է տուն՝ տան ճրագները սրբագործված այդ կրակով վառելու հպարտությամբ:

Բայց էականը սրբազան այդ կրակի տներից դուրս ճառագայթումն ու տարածումն է:

«Փողոցներու, բակերու մեջ, տանիքներու վրա կրակներ կվառվին, բոցեր կբարձրանային, որոնց վրայեն տղայք, մարդիկ, նույնիսկ կանայք կը ցատկերին», - գրում է Գ. Սյուրմենյանը, - ավելացնելով թե կրակի վրայից ցատկող երեխաների սիրած նախադասություններից է եղել «Տերնտաս, մարդդ ինձի կուտաս», մի նախադասություն, որ

աղոթքի հետ ոչ մի առնչություն չունի, Սիմեոն Ծերունու սրտով էլ չէր լինի և որը ամենևին չէր հանդիմանվում ոչ ոքի կողմից, որովհետև այդ արարողությունը, որպես ժողովրդական հանդես, կատարվել է միանգամայն աշխարհիկ ընկալումով, չի ունեցել աղոթելու որևէ երանգ, ընդհակառակը, առիթ է տվել երկու սեռերի հանդիպման, հարս ու աղջկա ուրախ խաղերի ու երգերի: Մինչ կրակը վատվել է, իր բոցերով լուսավորել շրջապատը, երիտասարդները ցատկել են, զվարճացել մինչև ուշ գիշեր, մինչև տարեց կանանց ահազանգը՝ «Աղջի եկեք, ուշ է, եկեք», իսկ աղջիկները, մանավանդ չամուսնացած օրիորդները ցատկել են ու ցատկել...

Բարեկենդան – Նույնպիսի աշխարհիկ բովանդակություն ունի Բարեկենդանը: Այս տոնակատարությունը ամբողջ Հայաստանում կատարվել է նրան տալով խորապես թատերական երանգ՝ ծպտումներ, տնետուն այցելություններ, խաղեր և այլն: Շատ վայրերում, այդ թվում Երուսաղեմի հայոց վանքում այդ օրը հոգևորականները մասնակցել են տոնախմբությանը մոռանալով իրենց կրոնական սքեմն ու պարտականությունները, օրինականացնելով այնպիսի խաղեր, որոնք ըստ էության ծաղր են հենց եկեղեցական ծիսակատարությունների, ինչպես Արեղաթողի սովորությունը, որ այնքան մանրամասնորեն նկարագրված ենք գտնում Վահան վարդապետ Տեր-Մինասյանի «Անգիր դպրություն» ուշագրավ աշխատությունում¹: Նրա այդ նկարագրությունից երևում է, թե աշխարհիկ կյանքից հեռու մնալու դատապարտված հոգևորականները տարվա մեջ գեթ մեկ օր, Բարեկենդանի օրը, մոռանալով վանական խստություններին ենթարկվելու պարտադրանքը, ապրել են կատարյալ աշխարհիկ կյանքով՝ կերուխում, երգ-պար, զվարճություն:

Վ. Տեր-Մինասյանը նկարագրում է արեղաների մի ամբողջ թատերականացված խաղ, որտեղ ըստ երևույթին ծաղրվում է եկեղեցական արարողությունը՝ պատարագի բառերի այլափոխումով ու նրանց զվարճալի բովանդակություն տալով, այդ խաղի ընթացքում գովերգվում են գինին ու աշխարհիկ զգացումները:

Երգնկայի Բարեկենդանի ծիսակատարությունն էլ ունեցել են եկեղեցական կաշկանդումների դեմ դուրս գալու որոշ երանգ:

«Բարեկենդանի ամբողջ շաբթուն,- գրում է Սյուրմենյանը,- տավուլ զուռնայի ձայնը անպակաս էր տանիքներեն: Երիտասարդները կրօրովեին տավուլ զուռնայի շուրջը ու ժամերով կը պարեին: Կը

¹ Վահան վարդապետ Տեր-Մինասյան, Անգիր դպրություն, Կ. Պոլիս, 1904, էջ 63-70:

պարեհին երկսեռ, կին, աղջիկ, տղա, խառն, իրարու ձեռք բռնած: Այդ շարժուն ամեն տան մեջ խմիչքն ու ուտելիքը լիառատ էին, քեֆձիները տունն տուն կը մտնեին, կուտեին, կը խմեին ու քեֆ կընեին»¹:

Ինչպես պատմական Հայաստանի շատ վայրերում, Երզնկայում էլ եղել է փողոցային զվարճությունների սովորությունը. մարդիկ հաճախ երկար փայտերի վրա կանգնած շարժվել են փողոցով ու հետաքրքրվողների բազմություն հավաքել իրենց շուրջը: Ամենից տարածված խաղերից մեկը ծպտված՝ տներն այցելելն ու այնտեղ ծամածուծություններ անելն է եղել: Ընդհանուր առմամբ տղամարդիկ հագել են կանացի զգեստներ, կանացի տեսք տվել իրենց արտաքինին և կնոջ տարազով իրենց ընկերների հետ այցելել են բարեկամների, ծանոթների տները, այնտեղ իրենց ներկայացնելով կին՝ խոսել են կանացի ձեքծեքումով, ձայնի փոփոխությամբ, կատակներ են արել, սրախոսություններով աշխույժ մթնոլորտ ստեղծել, հաճախ մինչև վերջն էլ ցույց չտալով թե ովքեր են իրենք: Երբեմն այսպիսի այցելությունների տրվել է թատերականացված կերպարանք. «Ընդհանրապես խումբեր կկազմեին երեք հոգիե բաղկացած. մեկը կնոջ հագուստ կը հագներ, որ «գոգոնա» կը կոչվեր, իսկ երկուքը տղամարդու, ասոնք մեկը «Ջեյպեկ», մյուսը՝ «Փայլանչո» կանվանվեին: Ասոնք տունն տուն կը պտըտեին, կը նվազեին, կերգեին, ու կը պարեհին»:

Բարեկենդանի ամրոջ շաբաթը այսպես շակունակվող ուրախությունը իր բարձրակետին է հասել հինգշաբթի ու կիրակի օրերը: Մանավանդ կիրակի օրը, երբ 7 շաբաթ մսեղենից զրկվելուց հետո առատ սեղանների շուրջ շարունակել են ուրախությունը մինչև ուշ գիշեր, անհագուրդ այդ կերուխումն էլ կոչելով «Փոր պատտումի գիշեր»:

Ինչպես Երուսաղեմում, Երզնկայում էլ Արեղաթողի օրը Բարեկենդանի շաբաթ իրիկունը թույլ է տրվել որոշ անկարգություն եկեղեցուց ներս, ծաղրանքի ու հարձակման առարկա դարձնելով խեղճ քահանաներին: Լսենք Սյուրմենյանին. «Բարեկենդանի շաբաթ իրիկունը, գրում է նա, երբ եկեղեցիի խորանին վարագույրը գոցվեր՝ անգամ մըն ալ ծաղկազարդի իրիկվան բացվելու պայմանավ, եկեղեցին գտնվող ժողովուրդը բազմոցներով, փոստերով կը հարձակեր քահանաներուն վրա և տուր թե կուտաս, թե՝ «ի՛նչո՞ւ, կը գոցեք վարագույրը» ըսելով լավ մը կը ծեծեին քահանաները: Ներված հանցանք մըն էր այս՝ բոլորին համար, ինչպես ապրիլ 1-ին սուտ խոսիլը:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 212:

Երևակայեցեք, որ ծերերն անգամ մեծ ցանկություններ կը մասնակցեին այս արտոնյալ չարություն: Քահանաներն ալ իրենց հերթին իրենց գլխի ճարը տեսած կըլլային, ոմանք ժամանակեն առաջ կծիկը կը դնեին, եթե ավանդատան դրան ետև դարանակալ սպասողներուն օձիքնին ձեռք չտային»¹:

Աղոթելու հետ ամենեին առնչություն չունեցող այս զվարճալի խաղը կոչվել է «Տերտեր փոստել»:

Ամանորի տոնը – Դարձյալ եկեղեցական, կրոնական բովանդակությունից շատ հեռու, զուտ աշխարհիկ մի ծիսակատարություն է եղել Նոր տարվա տոնակատարությունը, գուցե հազարամյակների խորքից եկող, սերնդեսերունդ փոխանցված, որ Հայաստանի շատ վայրերում նշվում է միանման:

Բազմաչարչար, ամբողջ տարին դժվարությունների, հաճախ թալանի ու կոտորածի իրադարձությունների, բնական աղետների մեջ անցկացրած հայի համար Նոր տարին եղել է հույսի, ապավինման մի հանգրվան, խորհրդավոր մի պահ, լի ապագայի անակնկալների առեղծվածով:

Ինչպես էր կատարվում Նոր տարվա տոնակատարությունը Երզրնկայում:

Արտակարգ ոգևորություն ու տրամադրություն է եղել բոլորի մոտ, մեծ թե փոքր: Մինչ տան տիկինը պատրաստել է ավանդական պահոց գաթան, տան երեխաներն սկսել են իրենց գիշերային սրվարագործությունները: Անշուշտ ամեն տուն էլ ունեցել է թե առատ սեղան և թե պեսպես մրգեր, սակայն տնետուն այցելելու սովորությունը պահվել է միշտ և կատարվել մեծ հաճությամբ:

Պումբ-խումբ երեխաներ, իրենց հետ վերցրած մեկ-մեկ զամբյուղ կամ տոպրակ, բարձրացել են տանիքները և երդիկներից կախ տալով իրենց տոպրակը պահանջել Նոր տարվա նվերը:

«Դեկտեմբերի 31-ն է, ձմրան ամենացուրտ օրերը, գուցե ձյուն կուգա, փոթորիկ է դուրսը, բայց ո՞վ մտիկ կրնա: Զեռքերնին մեյմեկ տոպրակ առած՝ կիցնայինք տանիքները, տոպրակի ծայրին երկար թել մը կապած՝ կը կախեինք տուներու խաչկունքներեն վար, մենք ալ խաչկունքին վրա ինկած ու աչքերնիս տունին հառած՝ աղաչական ձևով տան տիկնոջ կը դիմեինք, ըսելով. «Մորքուր, մորքուր, տոպրակս բան լեցուր»: Երբ տան տիկնոջ ձեռքը տոպրակին դիպեր, կարթը ձուկ ինկածի պես կսկսեինք հրճվիլ ու արագ-արագ տոպրակնիս վեր քաշել: Եթե տան տիկինը համով բաներ մը դրած էր,

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզրնկա, էջ 213:

ինչպես ընկույզ, չամիչ, չաքար, կաղին, նուչ կամ տանձ ու խնձոր, գոհունակությամբ կանցնեինք մյուս տունը: Կը պատահեր, որ տան տիկինը ստեպղին մը կամ բերաննուս համ չտվող աննչան պտուղ մը լեցնեն տոպրակնուս մեջ, այն ատեն՝ «Պուտուկդ մուկ մը իյնա, թոփալ ճուռդ ալ հետը», պոռպոլ կհեռնայինք այդ տեղեն... Պահոց գաթա եփելու ատեն տան տիկինը մեծկակ գաթա մը նկատի կունենար ու անոր խմորին մեջ ոսկի կամ արծաթ փոքր դրամ մը կգետեղեր: Նոր տարվան գիշերը ընտանիքի անդամները ընթրիքի սեղանին շուրջը հավաքվելու ատեն՝ նախ այդ գաթան մեջտեղ կուգար: Տանտիկինը զայն ընտանիքի անդամներուն թիվին համաձայն հավասար մասերու կրածներ, բաժին մը խանութին, բաժին մըն ալ տանը և այլն կհաներ: Գաթան բաժնվելէ հետո՝ ամեն ոք իր ստացած բաժինը կսկսեր արագ արագ ծամել, դրամը որու որ գար, այդ տարին ան ընտանիքին բախտավոր անդամը կհամարվիր»¹:

Տան երեխաները սեղանի վրա իրենց արտասանությունները կատարելուց հետո քաշվել են անկողինները, քնել: Մեծահասակները շարունակել են զվարճանալ մինչև ուշ գիշեր:

Պահպանվում էր նաև դարերի խորքից եկած մի այլ սովորություն: Հավատալով այն ավանդության, թե Նոր տարվա գիշերը թաղի աղբյուրից մի բոլակ ոսկի ջուր է հոսում, մասնավորապես հարս ու աղջիկ լուսաբացին շտապում էին աղբյուր, այնտեղ լվացվում, աղբյուրը կաղանդում, ապա հետները վերցրած ամաններով ջուր բերում տուն:

Նոր տարվա առավոտը փոքրերը մեծերի ձեռքերն համբուրելով ստանում էին իրենց նվերները, ապա այցելում ազգականների տները, նույնպես նվերներ ստանում, մեծ մասամբ չաքարեղեն ու միրգ, անխուսափելի չամիչ լաբլաբուն հետը:

Մնունդ — Քրիստոսի ծննդի տոնը նշվում է հունվարի 6-ին: Օրեր առաջ տանտիկինները պատրաստություններ են տեսնում: Նախորդ գիշերը կոչվում է Նավակատիկ և արգելված է մսեղեն ուտելը: Ծննդյան սեղանի ընդունելի կերակուրներն են՝ բլղուրով կամ բրնձով փլավ՝ դեսեֆետով, այսինքն՝ յուղի մեջ տապակած ծիրանի չիրը վրան, դդում, լոբի, կաթնապուր և այլն:

Բարեկենդանի մեկ շաբաթվա ուրախությունից, կերուխումից հետո, դժվար էր անշուշտ միանգամից անցնել պասի: Ուստի մարդիկ որսացել էին նաև մի օր էլ, որ կոչում էին «օխտը ըրախի»: Դա մեծ պասի առաջին օրն էր: «Քեֆճիներուն այդ օրն ալ յոթը բաժակ օղի խմելու արտոնություն տված էին»:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երգնկա, էջ 210-211:

Սկսվում է մեծ պասը՝ ձմռան կարճ օրերի, սառնամանիքների յոթը շաբաթը, որ անցնում է այնքան դանդաղ: Մարդիկ անհամբեր հաշվում են օրերը ու սպասում թե երբ պիտի վերջանա տաղտկալի ժուժկալուծյան, տներում բանտարկված մնալու շրջանը: Կերուխումի սպասելուց ավելի հաճելի մի զգացում համակում է մարդկանց, վերջին օրերին. չէ՞ որ գատիկն իր հետ բերելու է զարնան չունչն ու թարմությունը:

Օրացույց չկար այդ ժամանակ: Յուրաքանչյուր տուն առաստաղից կախում էր մի մեծ գլուխ սոխ, վրան յոթը փետուր: Տան մեծն ամեն շաբաթ հանում էր փետուրներից մեկը, հաշվում թե քանիսը մնաց գատիկին: Մանավանդ երեխաների հայացքը հառած էր մնում խորհրդավոր սոխին, որ այնքան դանդաղ էր փետրահան լինում... Բնորոշ է, որ մարդիկ նման օրացույց չեն օգտագործել տարվա ոչ մի ամսին, բացառությամբ մեծ պասի ձանձրալի շաբաթներին:

Երգնկայի պահուց ուտելիքներն են եղել պաղապուրը՝ սպիտակ լոբին ու կորկոտը միասին եփած ու տրորած, վրան՝ համեմունքներ, խաչած կարտոֆիլ, կորկոտե փլավ, որի մեջ յուղի փոխարեն օգտագործվել է ծեծած ընկույզ, խոշաֆ ոսպ, թահին հալվա, թոփիկ և այլն:

Ծաղկազարդ – Ու այսպես՝ առաստաղից կախված սոխի վրա մնում է մեկ փետուր, որն ազդարարում է Ծաղկազարդի տոնը: Դա միաժամանակ ազդարարում է զարնան գալը: Զարթնող բնություն թարմ չունչը բաց դռներից խուժում է տները, դուրս վանում ձմռան ամիսներին կուտակված ծանր օդը: Ծաղկազարդին Երգնկայում վաղուց հալած է լինում ձյունը: Ամենուր՝ կանաչ մարգագետիններ, ծաղկած ծառեր: Հիմա մարդիկ սիրում են երկար կանգնել դրսում, արևի տակ, ջերմանալ թե մարմնով և թե հոգով, աստվածային մի անբացատրելի հաղորդակցությունը ողջունելով բնության վերակենդանացումը:

Ծաղկազարդի կիրակի օրերը, ընկայյալ սովորությունը նորահարսները այցելել են իրենց մոր տունը: «Հարսի մարանց կողմն քանի մը կիններ կերթային խնամիին տունը ու աղջիկնին առած տուն կտանեին, գատիկը մարանցը տունը անցընելու համար: Թաղի կանանց համար մեծ հաճույք էր այս չբախումբին երթևեկը դիտել: Երբ լուր կունենային թե հարս կտանին, կիններ ու աղջիկներ իրենց ձեռքի գործը, ինչ որ ալ ըլլար, կձգեին ու կվազեին փողոցին դուռը: Նոր հարսը պարտավոր էր դռներուն առջև կեցած տարիքոտ կանանց

ձեռքը համբուրել, ատոր համար այ չքախումբը օրորվելով, շորոր-վելով թաղին մեկ աջը, մեկ ձախը հանդիպելով կանցներ»¹:

Սկսվում է Բարեկենդանի վերջին շաբաթվա ծիսակատարությունը. այստեղ արդեն եկեղեցին իր գերիշխանությունն ստակ է պահում հավատացյալ ժողովրդին ամենից առաջ եկեղեցական ծիսակատարությունների շքեղությամբ, թատերայնությամբ, երգ ու նվագի հոգեպարար ներդաշնակությամբ և Քրիստոսի կյանքի ամենադրամատիկ դրվագների հուզիչ մատուցմամբ:

Եկեղեցին այդպիսի հանդիսավորությամբ է ցուցադրում Ոսնյվան, Ուաչելությունը և այլն: Սրանք եղել են բեմական շատ հուզիչ, միաժամանակ շատ կենդանի պատկերներ:

Ձատիկ – Խթման օրը բոլորը թափվում են եկեղեցիները՝ հագած իրենց լավագույն զգեստները: Դա ճակատագրական այն պահն է, որ վերջապես քահանան հայտնելու է մեծ պասի ավարտը՝ «Առեք կե-րեք...» նախադասությունը:

Հաջորդ առավոտ արդեն գատիկն է: Լուսաբացից առաջ ժողովուրդը լցվում է եկեղեցիները՝ ուրախ, բարձր տրամադրությամբ: Հազար հինգ հարյուր տարի շարունակ կրկնված նախադասությունն է կարդացվում բոլորի դեմքին՝ «Քրիստոս հարյավ ի մեռելոց, օրհնյալ է հարությունը Քրիստոսի»։ Բայց ժողովուրդը դրանով ազդարարում է նաև գարնան հարությունը, վերակենդանացումը, որը նրան ավելի է հասանելի, ավելի կապված նրա կյանքի հետ:

Այդ օրը նախաճաշից հետո՝ բարեկամներ, ազգականներ այցելում են միմյանց տուն, մեկ-մեկ բաժակ կոնյակով կամ գինիով շնորհավորում գատիկը: Նոր փեսաների համար այդ այցելությունները արդեն պարտադիր էին, մասնավորապես առաջին գատիկի օրը:

Համբարձման տոն – Հին-հին դարերից, գուցե Անահտական օրերից մնացած տոնակատարություն է Համբարձման տոնը:

Համբարձման տոնի նախորդ օրվանից պատմական Հայաստանի ամբողջ տարածքում, լինի դա արևելյան հատվածը թե արևմտյան, հարս ու աղջիկ, դուրս են թափվում իրենց տներից, գնում այգիներն ու պարտեզները, հավաքելու յոթ տեսակ ծաղիկ, ջուր վերցնելու յոթ տարբեր աղբյուրներից: Հավաքված այդ գույնզգույն ծաղիկները, գետեղված ծղոտից կամ եղեգից պատրաստված կողովների մեջ, տանում էին եկեղեցի և օրհնել տալիս քահանաներին, ապա դնում էին յոթը աղբյուրներից վերցրած ջրի մեջ ու թաքուն պահում աստղազարդ երկնքի տակ, որպեսզի իրենց բախտը բացվի:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 215:

Հաջորդ օրը, այսինքն՝ Համբարձման կիրակի առավոտյան, նրանք խումբ-խումբ դուրս էին գալիս և ուրախ տրամադրություններով շարժվում էին նախօրոք իրենց որոշած դաշտավայրերից մեկը: Այնտեղ պատրաստում էին քարից օջախներ, կրակ անում ու կերակուրներ եփում:

Կերուխումն ավարտելուց հետո սկսվում էր զվարճությունը, ժողովրդական խաղերի շրջանը: Պարում էին, ուրախանում, երգում, ապա անցնում օրվա հիմնական ծիսակատարությունը՝ ջանգույումներին ու վիճակ հանելուն:

Փոքրիկ մի աղջնակ վիճակի ամանի միջից մեկ-մեկ դուրս է հանում խմբի աղջիկների կողմից նախորդ օրը ծաղկալից ջրի մեջ դրված տարբեր իրեր ու առարկաներ, յուրաքանչյուր դեպքում, նախքան հանելը ներկաներից մեկը վիճակ գուշակող մի քառյակ է ասում կամ երգում: Նայած թե ինչ պարունակություն ունի քառյակը՝ հանված իրի տերը ուրախանում է կամ տխրում: Անշուշտ հիմնական գուշակությունը վերաբերում է աղջիկների ամուսնական ապագային, թե արժանի պիտի լինե՞ն իրենց սիրած տղային, կամ երջանիկ ամուսնություն հեռանկար կա՞, իսկ եթե արդեն նշանվել է՝ պիտի հասնե՞ր վերջնական նպատակին:

Բերենք մի քանի նմուշ՝ Երզնկայի գավառում տարածված վիճակահանության երգերից:

*Մառին ճյուղը ծոնցի,
Թաշկինակս փոնցի,
Թարագցոց ինատին՝
Երզնկացոց սիրեցի:*

*Դոշակ փոնս փոթ կուգա,
Յար խապարդ ե՞փ կուգա:
Ղուրբան ըլլամ փառջանին,
Մըջեն խնկա հոտ կուգա:*

*Թուֆ չամիչը չոր կըլլա,
Էլին տղան յար կըլլա,
Եփո սիրես ու առնես,
Քընդ շեքերն անուշ կըլլա:*

էլլամ էրթիք ի՞նչ անիմ,
Վարդ ու մեխակ չորցնիմ:
Վարդ ու մեխակ ի՞նչ անիմ,
էփիմ յարիս խմցնիմ:

Հայրս պատմել է, թե իր քույրերից մեկը ինչպիսի հուզում է ապ-
րել, երբ նրա վիճակը լավ դուրս չի եկել: Եղել է այսպիսի երկու տող.

**Թրուչուն մէիր փախցուցին,
Պրզտիկ պըզտիկ մեոցուցին:**

Այդ գուշակութամբ էլ տառապել է իմ էլիզա հորաքույրը և ունե-
ցել արդարև դժբախտ ճակատագիր, փախցվել թուրքերի կողմից:

Վիճակի արարողութունից հետո, երեկոյան հարս ու աղջիկ տուն
են վերադարձել տարբեր տրամադրութամբ, մի մասը ուրախ, մի
մասը՝ թախիժը դեմքներին:

«Երեկոյան մայրամուտին,- գրում է Գ. Տեր-Վարդանյանը,- աղ-
ջիկներու այս խումբերը կվերադառնան գյուղ: Գյուղին մոտ, բարձր
դիրքերու վրա խմբված, անոնք կսկսին երգել իրենց վերջին երգերը,
գյուղին լսելի ձայնով... պճնված խատուտիկ հանդերձանքով, նման
թևեր առած հրեշտակներու, անոնք մեծ ոգևորութուն կստեղծեն
իրենց շուրջը: Արտ ու արոտ, պարտեղ ու հանդ թույր ու բույր կըս-
տանային այս քաղցրիկ հոգիներու ներկայութամբ»¹:

Վարդավառ – Եթե Համբարձման տոնը երիտասարդ աղջիկների
ապագան գուշակելու, բարի մաղթանքների, հույսի, ապավինման
օր է, անշուշտ նաև զվարճության, բնության ծոցում մի քանի ժամ
անցկացնելու օր, ապա Վարդավառը բոլոր տեսակի երազների,
ապագա կյանքի համար տրված խոստումների իրագործման օրն է,
որ այս անգամ էլ կատարվում է մատաղ անելու սովորությամբ:

Վարդավառի օրը ժողովուրդը, ամբողջ ընտանիքներով, իրենց
հետ վերցրած մատաղացու անասունները՝ խոյ, ոչխար, գառ, հավ,
աքաղաղ, գնում են մոտակա վանքերից մեկնումեկը, հաճախ անգամ
ավերակ վանքերի մոտ, անում իրենց մատաղը, զվարճանում:

«Այդ օրը,- գրում է Գ. Տեր-Վարդանյանը,- փլատակ սրբավայ-
րերը կյանք կատանային... Ժամ պատարագեն ետքը օճախներուն
վրա եռացող կաթսաներուն մեջ արդեն պատրաստ կըլլար մատաղը:

¹ Գ. Տեր-Վարդանյան, Երգնկա-Վամախ գավառաբարբառը և ազգագրական
հուշեր, էջ 136:

... Մատաղին Հետ պղուր փիլավը և այլ ուտելիքներ կշարվեին, իրենց մոտ պատրաստ ունենալով թութի պատվական օդին կամ խաղողի կարմիր գինին: ... Ճաշերեն ետքը կսկսեր ուրախությունը մարդոց, երիտասարդներու և ծերերու հավասարապես, երգով ու պարով, դավուլով ու գուռնայով: Տեղի կունենար զինախաղություն, հայրենասիրական ազատ պողթկումներ այս հեռավոր վայրերուն մեջ, ուր չէին հասնիր բռնակալին ակնարկն ու ձեռքը»¹:

Այդ բոլորից հետո սկսվում է օրվա խորհրդանիշը համարվող ջրը-ցայտուքի, այսինքն՝ միմյանց վրա ջուր լցնելու ավանդական խաղը, ուրախ ճիչերի, աղաղակների գրնգուն ծիծաղի համանվագի տակ: Ջրով լի ամանները ձեռքներին՝ վազում են միմյանց ետևից, թրջում մասնավորապես սառը ջրից սարսափողներին:

Վարդավառի օրը, սրբավայրերի խուլ անկյուններում պատահում էին և գաղտնի հանդիպումներ, երիտասարդական սիրազեղումներ, փոխադարձ նվիրվածություն հավաստիացումներ, գիրկը-ընդխառնումներ, անշուշտ խիստ գաղտնի, պահելով հայկական տոհմիկ պատվախնդրությունն ու բարոյականության սրբությունները:

Աստվածածին – Աստվածածնա տոնի հեթանոսական ծագման մասին ավելի շատ է գրվել: Այդ օրվա հետ կապված ծիսակատարությունները գերազանցապես գործնական բնույթ են կրել՝ ոչխարների լվացում, խաղողի օրհնում և այլն:

Հատուկ կարևորություն է տրվել խաղողի օրհններին և դա բնական է, քանի որ խաղողագործությունը Արևմտյան Հայաստանի հայերի հիմնական զբաղմունքներից մեկն է եղել:

Ուաղողը օրհնվել է եկեղեցում, հանդիսավոր պայմաններում, որից հետո յուրաքանչյուր ընտանիք, վերցնելով մի ողկույզ, տարել է տուն, միացրել իր խաղողին, դրանով էլ օրհնված է համարվել ընտանիքի այդ տարվա խաղողի բերքը: Մինչև այդ օրը արգելված է եղել խաղող ուտելը:

Աստվածածնի տոնի օրերին էլ մարդիկ դիմել են դաշտերը, հանգրստացել ու զվարճացել հին վանքերի փլատակների մոտ: Գ. Տեր-Վարդանյանը վկայում է, որ Երզնկայի մոտակայքում եղել է Կաթրնչենք կոչված ուխտավայրի ավերակներ, որտեղ հարյուրամյակների ընթացքում մարդիկ տոնել են Աստվածածնա օրը: Ահա Կաթրնչենք կոչված ամայի այդ վայրերն են, որ Աստվածածնի տոնի օրը կենդանություն են ստացել. փլատակները «կղարդարվեին մայ-

¹ Գ. Տեր-Վարդանյան, Երզնկա-Կամախ գավառաբարբառը և ազգագրական հուշեր, էջ 136-137:

րերու վառած մոմերով, մայրեր, որոնք նեղություն ունին ստինքի և այլ մայրական հիվանդությանց: Հղի կիններն ալ ուխտի կերթան նույն սրբավայրերուն, որ առատ կաթ ունենան և մնան զերծ չար աչքե ու փորձանքե»¹:

Ուխտագնացութուններ – Երզնկայի նման շոգ քաղաքի բնակիչները բնականաբար կարիք պիտի ունենային ամառային ամիսներին գեթ մի քանի օրով կամ շաբաթով դուրս գալու դաշտագնացության, զով օղում անցկացնելու իրենց օրերը, երեխաներին հեռու պահելու շոգի հետևանք համաճարակային հիվանդություններից, միաժամանակ հանգստանալու, ֆիզիկապես կազդուրվելու:

Երզնկայում ուխտագնացությունները կատարվել են երեք տարբեր ուղղություններով. ա) ուխտագնացություններ անմիջապես քաղաքի մոտակա վանքերի շրջակայքում, որ քաջալերվել է կրոնական իշխանությունների կողմից՝ վանքերի նյութական վիճակը բարելավելու նկատառումով, բ) ուխտագնացություններ դեպի Հայաստանի հեռավոր վայրերի վանքերը, առաջին հերթին՝ Մշո ս. Կարապետի վանքը, գ) ուխտագնացություն դեպի Երուսաղեմ:

Ուխտագնացությունները կատարվել են խմբերով՝ թե՛ կյանքի ապահովության նկատառումով և թե՛ ամառանոցային այդ օրերն ավելի հաճելի անցկացնելու համար, քանի որ նրանք այդ վայրերում աղոթելուց ավելի զբաղվելու էին զվարճություններով, երգ ու պարով:

Գնում էին սովորաբար սայլերով, իրենց հետ վերցնելով զիշերելու համար անհրաժեշտ պարագաներ, վրաններ, վերմակներ, սնունդ, անխուսափելի ինքնանոց և այլն:

Երզնկացիները խմիչք քիչ են օգտագործել, սակայն նման օրերին ունեցել են իրենց հետ զինու տկճորներ և սեղանների վրա տղամարդիկ սիրել են մի քանի բաժակ խմել, առանց հարբելու, մի բան, որ հազվադեպ է նկատվել:

Հեռավոր վայրերը կատարվող ուխտագնացությունները տեղի են ունեցել ավելի հանդիսավոր պայմաններում: Դրանց մեջ ամենից նշանակալիցը եղել է Մշո ս. Կարապետի ուխտագնացությունը: Ամռան ամիսներին այնտեղ անպակաս են եղել տարբեր վայրերից եկող ուխտավորները: Գցել են հարյուրավոր վրաններ: Ամեն կողմ կերուխում, զվարճություն, լարախաղացային ցուցադրություններ, դժոլ-գուռնայի նվագներ: Պատմում են, որ նման ուխտագնացություններից մեկի ժամանակ միայն վանեցիները վառել են 500-ից ավելի

¹ Գ. Տեր-Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 136-137:

ինքնաեռ: Պետք է նկատի ունենալ, թե այլ վայրերից եկածներն էլ նկատի ունենալով՝ ինչպիսի եռուզեռ պիտի լիներ այնտեղ: Ու մատաղներ, տասնյակներով, հարյուրներով, նվիրատուություններ վանքին ու վանականներին, կնունքներ, պսակադրություններ:

Այլ բնույթ է ունեցել դեպի Երուսաղեմի ուխտագնացությունը: Կատարվել է դարձյալ խմբակային ձևով: Դեռևս ձմռանից մարդիկ որոշել են թե ովքեր են ուխտի գնալու, ինչ խմբերով, որ ամսին: Նախապատրաստական աշխատանքներն ավարտելուց հետո, երբ հասել է մեկնելու օրը, հավաքվել են նշանակված վայրում՝ մեկնողների հետ նաև նրանց հարազատները, որոնք ուղեկցել են հաճախ մինչև 20–25 կիլոմետր, համբուրվել, աղոթել, բարի ճանապարհ մաղթել ու բաժանվել:

Ուխտավորների վերադարձը ավելի տպավորիչ է եղել, չէ որ նրանք Երուսաղեմից գալիս էին մի մեծ պարտականություն կատարած, Հիսուս Քրիստոսի գերեզմանն ու սրբատեղիները աչքով տեսած, սրբացած: Գալիս էին կարծեք ավելի լրջացած, վերափոխված, հաջի դարձած:

Հաջին թուրքերեն բառ է: Բանն այն է, որ թուրքերն էլ գնում էին Մեքքա, վերադառնում հաջի դարձած: Հայերը սկզբում գործածել են մահտեսի կամ մղդաի բառը՝ Երուսաղեմ այցելողների համար, սակայն հետագայում ընդհանրացել էր հաջին թե՛ թուրքերի մոտ և թե՛ հայերի: Երգնկայում սովորական էր լսել Հաջի Կարապետ, Հաջի Մինաս, Հաջի Հարություն և այլ նման անուններ:

Թուրքերը մասամբ հարգել են հայերի կրոնական զգացումները, հենվելով Ղուրանի ասույթների վրա, հանգիստ են թողել ուխտավորներին: Հազվադեպ է պատահել, որ հարձակումներ են եղել Երուսաղեմ կամ այլ վայրերը մեկնող հայերի վրա:

Հայրս իր գրավոր հիշողություններում մանրամասն պատմում է իր տատիկի Երուսաղեմ ուխտի գնալն ու վերադարձը: Ասում է թե անհրաժեշտ պաշարը վերցրած բավական երկար ճանապարհ ընդառաջ են գնացել Երուսաղեմից վերադարձողներին: Պայմանավորված օրը ուխտավորները չեն երևացել: Դիմավորողները հարկադրված գիշերն անց են կացրել բաց օդում, կերուխումով, զվարճություններով լուսացրել, վստահ, որ հաջորդ օրը երևալու է խումբը: Արդարև հաջորդ օրը եկել են ուխտավորները՝ հաջի դարձած և մեծ հանդիսավորությամբ սայլերով, ջորիներով ու ձիերով վերադարձել են Երզնկա:

Ինչպես Հայաստանի բոլոր վայրերում, Երզնկայում էլ մարդիկ ոչ թե նշել են իրենց ծննդյան օրը, այլ անվանակոչության, այսինքն՝ նայած թե ում անունը եկեղեցական որ տոնին է զուգադիպում: Եվ որովհետև մինչև 1860-ական թվականները քահանաները գերազանցապես քրիստոնեական անուններ են դրել, այսինքն՝ աստվածաշնչային կամ ավետարանական անուններ, ուստ մեծ մասի անունը կապվել է այս կամ այն տոնի հետ, ինչպես՝ Հարություն, Համբարձում, Հակոբ, Մկրտիչ, Գրիգոր, Սարգիս:

Այսպես, բոլոր Հարություններն իրենց ծնունդը նշել են զատկի տոնին, Համբարձումները՝ Համբարձման տոնին, Սարգիսները, Գրիգորները՝ այդ սրբերի օրերին:

Վաթսունական թվականների զարթոնքից հետո մուտք գործած անունները՝ Արչակ, Տիգրան, Հրայր, Ժիրայր, Գառնիկ և այլն, կապվել են Վարդանանց տոնի հետ, այն բացատրությունամբ, թե Վարդանի հետ մարտնչած 66.000 հայ նահատակների մեջ եղել են բոլոր այդ անուններն ունեցողներ:

Անվանակոչության օրերին շնորհավորելու են գնացել սովորաբար մոտիկ բարեկամներն ու ազգականները, ծխախոտարությունն էլ եղել են շատ համեստ: Չեն սիրել մեծ հանդիսավորություն, պերճանք, ճոխ սեղաններ: «Նարնջի մը, խնձորի մը, երբեմն կատակի համար սոխի գլխի մը վրա մոմ մը վառած՝ կներկայացնեին անունի տիրոջ ու կշնորհավորեին զինքը «անունովդ ծերանաս» մաղթանքներով: Հյուրերը կհյուրասիրվեին խմիչքով՝ օղիով կամ գինիով»:

ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍՆԵՐԸ ԵՐԶՆԿԱՅՈՒՄ

1. ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ԾԻՍԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲՆՈՒՅԹԸ

Մենք հարսանեկան ծիսակատարություններին հատկացնում ենք հատուկ գլուխ, որովհետև քիչ ժողովուրդներ կան, որոնց մոտ այդ արարողությունները լինեն այնքան ճոխ, բազմերանգ, հանդիսավոր, որքան հայերի մոտ: Մեր նախահայրերը ամուսնությունը չեն համարել սովորական մի կապ՝ երկու սեռերի պատկանող մարդկանց միջև: Համարել են մարդու կյանքում ամենախոշոր, անկրկնելի իրադարձությունը, դրա մեջ տեսել են սերունդների գոյատևման հիմքը, տվյալ գերդաստանի հարատևման երաշխիքը: Նրանց համար պսակը համարվել է սրբազան դաշինք, անքակտելի, անմերժելի զուգորդում:

Ահա թե ինչու ամուսնական ծիսակատարություններին մասնակցել են ոչ միայն երկու կողմի հարազատներն ու բարեկամները, հայ եկեղեցու պաշտոնական ներկայացուցիչները, այլ հաճախ ամբողջ գյուղը, անգամ հարևան գյուղերի ներկայացուցիչները: Դա ըստ ամենայնի ծավալուն, բազմաբովանդակ արարողություն է, որ կատարվել է մի քանի օրերի, հաճախ շաբաթների ընթացքում, տարբեր վայրերում, կողմերի բնակարաններում, եկեղեցում, մասամբ բացօթյա հրապարակներում:

Մասնակիցներից ոմանք եղել են սովորական հանդիսատեսներ՝ հավաքված հյուրասենյակներում, թոնրատներում, բակերում կամ կտուրների վրա: Նրանք իրենց ծափերով, աղմուկ-աղաղակներով, սրախսուտություններով գույն ու փայլ են տվել հանդեսին:

Մյուսները եղել են ծիսակատարությունների անմիջական մասնակիցներ կամ որպես հիմնական գործող անձեր, ինչպես հարսը, փեսան, հարսի հայրն ու մայրը, քույրն ու եղբայրը, փեսայի հարազատները, քավորն ու քավորկինը, կամ ծիսակատարությունների հետ անմիջապես կապված մարդիկ՝ վարդապետ, քահանա, երաժիշտներ, պարողներ, խաղեր կազմակերպողներ: Վերջիններս բոլորն էլ ունեցել են իրենց որոշակի դերն ու տեղը:

Հայ և օտար մի քանի ուսումնասիրողներ իրավացիորեն Հայկական Հարսանիքը դիտել են որպես թատերական ներկայացում, անգամ փորձել են այն վերլուծել բեմական կառուցվածքով, ծիսակատարությունները բաժանելով գործողությունների, պատկերների:

Պատմական Հայաստանի տարբեր քաղաքներում (Վան, Մուշ, Կարին, Ակն, Երզնկա, Սեբաստիա, Եվդոկիա և այլն) մինչև Առաջին Համաշխարհային պատերազմի մեծ աղետը պահել էին իրենց ազգային տոհմիկ սովորությունները, Հարսանիքները կատարել են գունեղ, ինքնատիպ, խոր անցյալից եկող ավանդույթների պահպանմամբ, իսկ Հայաստանից հեռու՝ թուրքական կենտրոններ Հանդիսացող Հայաչառ քաղաքներում (Կեսարիա, Յոզղատ, Բուրսա և այլն) Հայկական Հարսանիքը մասամբ փոխել է ազգային բնույթը: Պահելով Հանդերձ կրոնական կողմը, որն ի դեպ առհասարակ թույլ է եղել ծիսակատարությունների ընդհանուր շղթայի մեջ, Հանդիսավոր մասում ստացել է թուրքական որոշ երանգ՝ առաջին հերթին կապված լեզվի հետ: Կատարվել են թուրքերեն երգեր, բարեմադրություններ: Հարսանիքի ամբողջ տևողության ընթացքում տիրապետողը եղել է թուրքերենը, քանի որ այդ վայրերի Հայերը թուրքախոս են եղել:

Հարսանեկան ծիսակատարությունների մեջ ուշագրավ է գլխավոր գործող անձերի՝ Հարսի ու փեսայի չքեղ զգեստավորումը, նրանց ներկայացվելը որպես սոցիալական և իրավական ավելի բարձր խավի մարդիկ, հատկանիշներ, որոնք ի Հայտ են եկել ոչ միայն զգեստավորման մեջ, այլև այն բանում, որ փեսան Հարսանիքի ամբողջ տևողության ընթացքում կոչվել է թագավոր, այսինքն՝ թագավոր, իսկ Հարսը՝ թագուհի:

Հայ գեղջուկն ու գեղջուհին, որոնց առօրյա կյանքը շատ չարքաչ է եղել, զգեստը համեստ՝ իրենց դաշտային աշխատանքին ներդաշնակ, գեթ մի անգամ, Հարսանիքի օրը, այսինքն՝ իրենց կյանքի երիտասարդական կիզակետի օրը, հագել են չքեղ զգեստներ, բեմականորեն մտել թագավորի և թագուհու կերպարի մեջ:

Մարդիկ, իննն դրանք Կարինում թե Երզնկայում, Ակնում թե Սեբաստիայում, Հարսի ու փեսայի զգեստները պատրաստել են ամիսների լարված աշխատանքով, այդ գործին մասնակից դարձնելով տվյալ վայրի լավագույն դերձակներին ու դերձակուհիների, զգեստները դարդարել են նուրբ ասեղնագործություններով:

Ահա թե այդ բանը ինչպես է երգել ակնցի գուսանը.

**Ըմանդ ի վերա եկեք,
Թագավորին կապան կարեցեք,
Լուսրնկան աստառ արեք,
Արևն երես ձևեցեք,
Ան մոյ ու խոշոր աստղեր
Թևերուն կոճակ կարեցեք:**

Թագավորի ու թագուհու նկատմամբ բացառիկ վերաբերմունքը ցուցաբերվել է ոչ միայն զգեստավորման մեջ, թագավոր ու թագուհի կոչելու մեջ, այլև այն բանով, որ նրանք եղել են բոլորի գուրգուրանքի առարկան: Մի պահ գյուղի քյոխվան ու ոեսն անգամ զիջել են նրանց: Թագավորն ու թագուհին ունեցել են իրենց թիկնապահները, հանձին փեսաներայրների ու հարսանեղբայրների: Շատ վայրերում, այդ թվում Երզնկայում, փեսայի գլխին դրել են թագ կամ սաղավարտ, իսկ հարսը մինչև մեր օրերում էլ միշտ պճնազարդված է լինում որպես թագուհի:

Թագավորի ու թագուհու պատրանքը ավելի է ընդգծում կնքահայրը: Նա, մոռանալով քավորի պարտականությունների կրոնական կողմը, կատարում է գերազանցորեն աշխարհիկ դեր: Որոշ գավառներում քավորը փեսային ընկերացել է ոսկեղրվազ սուրը ձեռքին, որպես թագավորի թիկնապահ: Այդ նույն սուրը նա պսակաղբուծյան արարողությունների ժամանակ օգտագործել է որպես խաչ՝ «սուրը պատյանեն հանելով և սուրը, պատյանը խաչաձև բռնելով նորապսակ ամուլին գլուխներուն վրա», ինչպես վկայում է հետազոտողներից մեկը:

2. ՀԱՐՍԱՆԻՔԸ ԵՐԶՆԿԱՑԻՆԵՐԻ ՄՈՏ

Երզնկացիների հարսանիքում պահպանվել են վերոհիշյալ սովորությունների մեծ մասը և նույնքան ճոխ ու խորհրդավոր է եղել, որքան Արևմտյան Հայաստանի տոհմիկ մյուս գավառներում:

Ժողովրդական հեքիաթների մեջ «քառասուն օր, քառասուն գիշեր» հարսանիք անելու միտքը ամենևին էլ չափազանցություն չի եղել, մասնավորապես երզնկացի ունեոր ընտանիքների հարսանիքները հաճախ շարունակվել են շաբաթներով, փոխնիփոխ, մերթ տրդայի, մերթ աղջկա տանը, մերթ էլ քավորի:

Երզնկայում էլ, անշուշտ, հարսանեկան ծիսակատարություններում դարերի ընթացքում որոշ բան փոխվել է, բայց հիմնական սո-

վորությունները, մասնավորապես գյուղերում պահպանվել են խորապես ազգային դրոշմով: Կատարված փոփոխությունները վերաբերվել են տղայի ու աղջկա նախաամուսնական կապի ազատականացմանը: Եթե խոր անցյալում ամուսնացող զույգը միմյանց մոտիկից ճանաչել են միայն առագաստի գիշերը, նախընթաց ամբողջ դործարքը կատարել են երկու կողմերի ծնողներն ու բարեկամները, նաև որոշ միջնորդներ, ապա գեթ 19-րդ դարի կեսերից, մասնավորապես 20-րդ դարի սկզբներին տղան ու աղջիկը նախքան ամուսնությունը գեթ միմյանց մոտիկից տեսնելու, իրենց համաձայնությունը հայտնելու հնարավորություն ունեցել են:

Այդ հնարավորությունը ավելի շատ վերաբերում էր քաղաքին: Գյուղը միշտ էլ մնաց ավանդապահ: Այնուամենայնիվ, քաղաքում նույնպես տղան քիչ հնարավորություն ուներ ինքնուրույն կերպով ընտրելու կյանքի ապագա ընկերուհուն, հաճախ ավելի քիչ, քան գյուղում, որտեղ բոլոր տղաներն ու աղջիկները միմյանց գիտեին մանկուց, միասին էին մեծացել, հասունացել և հասունացումից հետո էլ հեովից հեռու պատահություն ունեին իրար տեսնելու, խոսելու, երբեմն անգամ զաղտնի սիրաբանելու, միշտ մնալով պատշաճություն սահմանում:

Այդ բանը դժվար էր քաղաքում: Սահմանադրության տարիներին Կ. Պոլսում ապրած ու ապա Երզնկա վերադարձած որոշ ծնողներ համաձայնվում էին, որ գեթ եկեղեցու շրջապատում զույգերը միմյանց տեսնեն, բայց սրանով էլ սպառվում էր արտոնության սահմանը:

Կուսական անաղարտության պահպանումը խիստ հսկողության տակ էր: Դրա ամենամեծ ավանդապահը հենց ինքը աղջիկն էր, որ այդ հարստությունը համարում էր իր գոյության իմաստը: Հարսին հոր տուն ետ ուղարկելու տխուր ու ամոթաբեր փաստը մահվան համազոր էր նրա համար, կար նաև երկու բարեկամ գերդաստանների բարոյական սնանկության վտանգը: Գոնե մեր սերունդը նման գայթակղություն չի հիշում:

Երզնկայում երբ տղան դառնում էր հասուն երիտասարդ, ծնողներն ու բարեկամները սկսում էին հետաքրքրվել հարսնացու ճարելու հարցով: Եղել են մարդիկ, որ նախօրոք, տարիներ առաջ, նկատի են ունեցել իրենց ապագա հարսնացուին կամ փեսացուին, նույնիսկ կատարվել են պեչիլի քերթմեններ, այսինքն՝ օրորոցանշումներ (օրորոցը խազել), երբ երկու ընտանիքներ՝ դեռևս իրենց երեխաները օրորոցում, որոշել են խնամի դառնալ և իրենց պայմանավորվածությունը հաստատել են օրորոցի փայտի վրա նշան դնելով, սակայն

այդ պայմանավորվածությունը հազվագեղ է կենսագործվել, քանի որ մինչև երեխաների ամուսնական տարիքը հասնելը շատ փոփոխություններ էին տեղի ունենում երկու ընտանիքների ու տղայի և աղջկա կյանքում:

Միջնորդի դերն էլ թե՛ քաղաքում և թե՛ մանավանդ գյուղերում շատ նվազ էր, քանի որ ընտանիքի չափահաս անդամները հեշտու-թյամբ կարող էին հանդիպել միմյանց ու ճանաչել, ուսումնասիրել իրենց հարսնացուներին կամ փեսացուներին:

Աղջկա համար մտավոր զարգացումը մինչև դարավերջը երկրորդական էր, քանի որ իզական դաստիարակությունը դեռ պահանջ էր դարձել, իսկ մանավանդ հոգևորական և պահպանողական խավը այնքան էլ կողմնակից էր դրան: Ամուսնությունը դեպքում երբեմն ուսումը նույնիսկ կարող էր թերություն համարվել այն պարզ տրամաբանությամբ, թե զարգացած աղջիկները ազատամիտ են լինում, «լեզուները երկար», կեսուր-կեսրայրի հանդեպ չեն պահում անհրաժեշտ հարգանք, խուսափում են տնային գործերից, հաճախ հաշվի չեն առնում անգամ ամուսիններին:

Հարսնացու ընտրելիս՝ առաջին նախապայմանը աղջկա աշխատասիրությունն էր, նաև որևէ շնորհք ունենալը, այսինքն՝ ձեռագործ, կարուձև և այլն: Երբ ծնողները մեկին հավանում էին, ամեն կերպ աշխատում էին, որ աղջիկն ու տղան էլ տեսնեն միմյանց: Ինչպես ասացինք, սովորաբար դա կատարվում էր եկեղեցի գնալիս:

Կողմերի նախնական պայմանավորվածությունն ստանալուց հետո, սկսվում էր լուռ բանակցությունը, որին հաջորդում էր աղջիկ-տեսի արարողությունը: Տղայի ծնողները, քավորն ու քավորկինը, որոնք Երզնկայում, առհասարակ արևմտահայերի մոտ կոչվում են կնքահայր ու կնքամայր, անցնում էին գործի: Նրանք մեկ երկու մոտ հարազատների հետ գնում էին աղջկա ծնողների տունը՝ աղջիկ ուզելու: Աղջկա կողմը իրազեկ էր լինում այդ այցելությունը, անակրնկալի էր գալիս, աշխատում էին աղջկան ավելի գեղեցիկ շորեր հագցնել, քաղաքավարական որոշ բաներ բացատրել:

Չնայած այս այցելությունը կատարվում էր երկու կողմերի նախնական համաձայնությունից հետո, այնուամենայնիվ սովորություն էր, որ աղջկա ծնողները սկզբում կիսամերժելու դիրք բռնեին: Նրանք ասում էին թե իրենց աղջիկը դեռ շատ փոքր է, այդպիսի բաների մասին չի մտածում, թե պետք է ժամանակ տալ՝ մտածելու, հարազատների, բարեկամների կարծիքը հարցնելու:

Անշուշտ տղայի կողմը դա մերժում էր համարում, ասում էր թե Աստուծո կամքն է, Աստված ինչ որ ուզի՝ այն էլ կլինի:

Ապա, երբ միմյանց իմացնում էին կողմերի վերջնական համաձայնությունը, տեղի էր ունենում խոսքկապի արարողությունը, որը փաստորեն նախօրոք բանակցության ավարտն ու օրինականացումն էր:

Ոտսքկապը տեղի էր ունենում աղջկա տանը: Կատարվում էին նվերների փոխանակություն և Հյուրասիրություն՝ ըստ տվյալ ընտանիքի նյութական հնարավորության: Չէին ձգտում անտեղի ցուցամոլություն և իրենց ուժերից բարձր ընդունելություն:

Ոտսքկապից հետո սկսվում էր նշանադրության նախապատրաստությունը:

Գեռուս աղջիկտեսի, աղջիկ ուզելու ժամանակ լուրը տարածվում էր թաղամասով կամ գյուղով մեկ, երբեմն ավելի լայն շրջանում, եթե հայտնի գերդաստաններ էին միմյանց խնամի դառնում:

Նշանտուքի արարողությունը նույնպես տեղի էր ունենում աղջկա տանը, երկու կողմերի ավելի մեծ թվով մարդկանց մասնակցությամբ, որոնց մեջ իշխող տեղ ու հարգանք ունեին ծնողներն ու քավոր-քավորկիներ:

Այցելողներից յուրաքանչյուրը որևէ նվեր էր տանում հարսնացուին, քանի որ ըստ էության աղջիկը առաջին անգամ էր երևում տղայի կողմի մարդկանց: Նա երեսը դեռ քողով ծածկած էր ներկայանում ապագա ամուսնու հարազատներին ու բարեկամներին, համբուրում էր նրանց ձեռքը: Գյուղերում ավելի, քան քաղաքում, սկսվում էր կողմերի միջև նվիրատվության սակարկությունը: Տղայի ծնողները հանձն էին առնում տալ հետևյալ նվերները՝ «ձի մը աղջկան հոր, Սարգիսով սահալթ մը աղբորը, լահոռի չալ մը մորը, ջուխտ մը դունտուռա հորաքրոջը, ջուխտ մը օղ մեծ քրոջը, ջուխտ մը պիլեզիկ պզտիկ քրոջը, ոռվել մը պզտիկ աղբորը, թոփ մը մանուսա քեռուն, թեզպեհ մը պապուն, Փես մը քեռուն տղուն և այլն: Ասոնցմե դատ՝ հարսին համար ալ հանձն կառնեն տալ երկու դալթ խաս լալթ, ջուխտ մը ոսկի օղ, ջուխտ մը ոսկի պիլեզիկ, քեմեր մը, արծալթ թեփեղիկ մը, քիրմանի չալ մը և այլն»¹:

Նվիրատվության հարցը այս ձևով կարգավորելուց հետո կողմերը պայմանավորվում են հարսանիքի օրվա մասին:

Քահանան օրհնում է նշանի մատանին, վզնոցը, կամ ապարանջանը, որից հետո փեսացուն դրանք հանձնում է իր նշանածին, ապագա հարսնացուին: Երբեմն արարողությունը վերջանում է համեստ

¹ Գ. Տեր-Վարդանյան, Երզնկա-Կամախ գավառարարտը և ազգագրական հուշեր, էջ 144-145:

մի սեղանով, երբեմն շարունակվում է երկար ժամեր, ճոխ սեղանների շուրջ, կարմիր գինու զորութեամբ ստեղծելով ջերմիկ մթնոլորտ:

Նշանտուքի այս արարողությունը իրավունք է տալիս փեսացուին երբեմն այցելելու իր նշանածին, գրուցելու նրա հետ՝ ծնողների, հարազատների ներկայությամբ: Սովորաբար տղան յուրաքանչյուր այցի ժամանակ չափարեղեն, բո՛հրած կաղին կամ մի այլ ուտելիք է բերում նշանածի համար, թեև նշանածից ավելի՝ այն բաժին է ընկնում տան փոքրահասակներին:

Շատ ուշ միայն, 1910-ական թվականներին, այս սահմանափակ հանդիպումները սկսեցին դուրս գալ աղջկա տան չորս պատերից, և նշանված զույգեր երևացին դրսում, միշտ խուզարկու աչքերի հսկողությամբ տակ:

Նշանտուքի ժամանակաշրջանը հաճախ երկար էր տևում, 1-2 տարի, պետք է պատկերացնել կողմերի հոգեկան տառապանքը, տևական հուզումները, անհամբերությունը՝ վերջապես միմյանց վայելելու համար: Այդ ժամանակամիջոցը սահմանվում էր ոչ միայն միմյանց լավ ճանաչելու համար, ինչ որ շատ բնական էր, այլև երկու կողմերի հարսանեկան նախապատրաստությունների համար: Երբեմն դեր էր կատարում տղայի աշխատանքի կարգավորման հետ կապված հարցերի ձգձգումը, մասնավորապես քաղաքում, քանի որ գյուղերում նման հարց գրեթե չկար:

Հարսանեկան առաջին ծիսակատարությունները սովորաբար տեղի են ունենում կնքահոր տանը:

«Հարսանյաց նախորդ ուրբաթ օրը,- գրում է Գ. Տեր-Վարդանյանը,- կնքամայրը կուգա հրավիրելու իր սանը: Նախ՝ իր ձեռքով կմաղե հարսանյաց գաթային այլուրը, հետո կարմիր շարը կկապե իր սանին վիզը և կառաջնորդե զինք կնքահոր տունը: Կնքահայրն իր կարգին նույն երեկոյին իր տունը կհրավիրե գյուղին ազապ (ամուրի) տղաքը, որոնք կունենան իրենց առաջնորդը՝ ազապպաչի անունով: Նույնպես հարսին կնքամայրն ալ իր տունը կտանի իր սանը և անոր ընկերակցելու կհրավիրե գյուղին ազապ աղջիկները: Այսպես հարսանիքի առաջին խրախճանքները տեղի կունենան կնքահայրերու տունները մինչև շաբաթ լույս: Շաբաթ կեսօրին փեսան ազապներու առաջնորդությամբ և ազապպաչիի ընկերակցությամբ կածիլվի և լողանք կառնե: Շաբաթ գիշեր փեսա և հարս իրենց կնքահայրերու տուններուն մեջ կհինայվին»¹:

¹ Գ. Տեր-Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 145:

Թատերական ուրույն մի պատկեր է փեսայի զգեստավորման ու սափրվելու տեսարանը, որտեղ կա թե երգ, պար, և թե կատակ ու ծիծաղ: Եթե հարսի հանդերձավորումը կատարվում է հուզիչ, դրամատիկ պայմաններում, կապված ծնողից բաժանվելու հոգեվիճակի հետ, հուզիչ են երգերը, լուրջ է շրջապատը, ապա փեսայի հանդերձավորման և սափրման հետ կապված արարողությունը ունի կատակերգական երանգ: Մթնոլորտը մի պահ լրջանում է, փեսայի զգեստի օրհներթի պահին:

«Հուզիչ է մասնավորապես փեսային հալավօրհներբ,- գրում է Գ. Տեր-Վարդանյանը,- փեսան կկենա հագած չալվար ու վերնաչապիկը: Մնացյալ հագուստները ափսեի մը մեջ՝ դրված են սեղանի մը վրա: Քահանան հանդիսավորապես ոտքի կկանգնի շուրջառով և կօրհնե հալավը: ... Նախ կմոտենա փեսային հայրը, կհամբուրե քահանայի աջը, հետո արտասավալից աչքերով (ուրախություն արցունքներ) կմոտենա ու կը համբուրե իր փեսացու զավակին ճակատը: Սա ալ կծոփ և խոնարհաբար կհամբուրե իր հոր ձեռքը: Հետո հայրը կհագցնե անոր բաճկոնը, որուն գրպանը կզետեղե ժամացույցը: Նույն ձեռով կմոտենա մայրը և կկոճկե բաճկոնին կոճակները: Քույրը կզետեղե թաշկինակ մը անոր գրպանը: Ազապապաչին կկապե կարմիր շարը անոր վզեն և վերջապես կնքահայրն ալ կզեն Փեսը անոր գլխուն»¹:

Ինչ երգեր են երգել երզնկացիները փեսայի զգեստավորման պահին: Ահա մի քանի նմուշ.

Օրհնա սալդըճ, օրհնե փեսան,
Օրհնե ամենքս ալ միաբան:
Երզնկայու Սավուզ տեսնե,
Օրհնե այս նոր թագավորը:
Ո՛ւր է ասոր հարն ու մարը,
Թող զան տեսնան բոյն ու բուարը:
Ո՛ւր է ասոր քուրն, աղբարը,
Թող զան տեսնան եղբոր շնորհքը:
Հանեցին հիները հագուցին նորերը,
Այս թագավորին, այս նոր մանուկին:
Հագուցին մինթան, հագուցին մինթան,
Այս թագավորին, այս նոր մանուկին
Լուսավորիչ հայոց հայրը,
Օրհնե այս մեր թագավորը:

¹ Գ. Տեր-Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 145-146:

Հարսանեկան բուն արարողությունը կատարվում է կիրակի օր: Սկսվում է փեսայի տանը: ԳՏուլ-գուռնան դռնե դուռ շրջելով՝ մեկ մեկ կանգ է առնում այն տների առաջ, որոնք հրավիրվում են հարսանիքի: Նվագում են հրավերի եղանակը, որ ծանոթ է բոլորին: Միաժամանակ՝ ամեն տան բաժանվում է մի մեղրամոմ, որը համապատասխանում է հրավիրատոմսի:

Գյուղերում առհասարակ հարսանեկան հանդեսներին մասնակցում են բոլորը, առանց ազգություն ու բարեկամություն խտրություն:

Երեկոյան կնքահայրն ու ազապները փեսին տանում են հոր տունը: Հարսն էլ կնքամոր ու ազապ աղջիկների ուղեկցությունամբ տարվում է իր հոր տունը:

Ուշագրավ է, շատ հանդիսավոր և հուզիչ՝ հարսի զգեստավորման վեհ արարողությունը, երբ հասակակից աղջիկներն իրենց ընկերուհուն հագցնում են հարսանեկան զգեստները, պատրաստում նրան ամուսնական սուրբ սեղանին:

Հոգեպարար ու քնարական մեղեդիներով, հավուր պատշաճի երգերով նորահարսին զարդարում են ինչպես մի եթերային էակ, հրեշտակ, փոխնիփոխ գովերգելով հարսնացուի բարեմասնությունները, լինեն դրանք արտաքին գեղեցկություն վերաբերող, թե բնավորություն:

Ահա Երզնկա-Կամախ գավառների հարսանիքներում հարսի զգեստավորման ընթացքում երգվող երգերից նմուշներ.

*եկանք հարս մը տանինք, ալով ու լալով,
Գլուխը կապեցինք սինբլիշ շալով,
Աչկերը սրբեցինք մենդիլին ալով:
Մի լար, անամ, մի լար, հարս կուգաս մեզի,
Աղվոր խնամտըվոր բերեր ինք քեզի:
Հագածդ ալ ըլլա, կապածդ դեղին,
Սրտիկդ տաք ըլլա մեր աղա տղին,
Ուտդ ուղուր ըլլա մեր տուն ու տեղին...
Աղվոր, քեզ ո՞ր մարն է բերեր,
Ան թուխ աչեր մարն է բերեր:
Մարն է բերեր մեզի համար,
Մենք եկեր ենք քեզի համար,
Քեզ տի տանինք մեզի համար
Շալ ենք բերեր բոլիդ հարմար:
Հալավը բերեր ենք, թեկիդ անցուր,
Հարմառ եկեր ենք, մարիկդ լացցուր,
Աջահամբույրով կաթը հալալցուր:*

Այս ամբողջ ծիսակատարութեան ժամանակ հարսը հուզված կանգնած է, տխուր, թախծոտ: Նա առաջին անգամ պիտի հեռանա հայրական տանից, որտեղ անցել են մանկութեան երջանիկ օրերը, հարազատ ու ջերմ մթնոլորտում: Հիմա պիտի գնա մի անծանոթ, խորհրդավոր աշխարհ, որի մասին ոչինչ չգիտի: Փոքր է, անփորձ, միամիտ: Ուզում է ամուսնանալ, բնութեան օրենքն է, այդպես են ցանկանում ծնողներն ու հարազատները, սակայն հեշտ չէ բաժանումը: Չի էլ կարող իր զգացումներն արտահայտել խոսքով կամ երգով: Նրա փոխարեն երգում են ընկերուհիները.

**Մինչև կարմունջ եթամ, ետևս նայեցեք,
կարմունջն անդին ասնիմ՝ հույսերնիդ կտրեցեք.
Իմ կերած կերակուրս աղքատաց տվեք,
Իմ կերած հացս դուք հալալ ըրեք...**

Մի ուրիշը երգում է.

**Մի լար, ազվոր աղջիկ, աչվիդ կավրի,
Քեզի պզտիկ կարգողին տունը ավրվի...**

Ավելի հուզիչ է դառնում տեսարանը, երբ աղջկան հայրական տնից դուրս են բերում: Լաց է լինում մայրը: Ամուսնացողի ընկերուհիները հարսի կողմից պատասխանում են.

**Մի լար մայրիկ, մի լար, ես նորեն պի գամ,
Տասնըհինգ օր ետքը՝ էրիկովս տի գամ:**

Փեսայի կողմի մարդիկ, սովորութեան համաձայն՝ բռնել են լաց եղող մորը, տարել նստեցրել են տան թոնիրի մոտ, «Թերևս անոր հանձնելով տան օջախի պահպանութեան հոգը»:

Ավելի տպավորիչ է եղել հարսի բաժանումը մորից: Պատահել է, որ նա փաթաթվել է մորը, բարձրաձայն լաց եղել, չի ցանկացել հեռանալ հայրական օջախից:

Գրամատիկ այս երևույթի վրա ուշադրություն են դարձրել հայկական հարսանիքների ներկա եղող օտարները և կասկած հայտնել, թե արդյո՞ք իրական ապրումներ են տեսնում իրենք, թե հարսը պարզապես խաղում է...

Անշուշտ իրական են եղել, մանավանդ երբ աղջիկը ակամա է մտել ամուսնական լուծի տակ, սրտովը չի եղել փեսացուն:

Բաժանման այս տեսարանից հետո հարսին ուղեկցող թափորը դուրս է եկել աղջկա տանից և կրոնական ու աշխարհիկ երգերով հասել է եկեղեցի, որտեղ կատարվել է պսակի արարողությունը: Այստեղ հարսին տրվել է վերջին խոսքը. քահանայի «Տէ՛ր ես որդի», հարցին պատասխանել է դրական և ընդմիջտ կապվել կյանքի նոր ընկերոջ հետ:

Պսակից հետո օրինավոր ամուսինները տարվել են փեսայի տունը: Ճանապարհի զույգ կողմերին, ծանոթ ու անծանոթ մարդիկ, մասնավորապես ազգականները, բարեկամները, ի պատիվ ամուսնացյալների՝ իրենց դռների առաջ սեղաններ են բաց արել, սովորաբար մրգեր, խմիչքներ, աղանդերներ՝ զարդարված մոմերով, հայտնելու համար իրենց ուրախությունը:

Վերջապես հարսանեկան թափորը կանգ է առել փեսայի տան դռանը: Ի վիճակի եղողները տան չեմքի վրա մորթել են մոմերով լուսավորված խոյ՝ հարսի ու փեսի ոտների առաջ, որպեսզի նրանց մուտքը այդ տուն բախտավոր լինի: Հետո փեսայի հայրն ու մայրը իրենց թևերով կազմել են կամար՝ դռան ներսի կողմը, որի տակից անցել են հարսն ու փեսան: Այս ամբողջ ժամանակամիջոցում հարսի դեմքը ծածկված է եղել:

Սկսվել է հարսանիքի եզրափակիչ մասը՝ երգ ու պարով: Աղջիկների խումբը երգել է.

**Թագվորի մեր դուրս արի,
Տես քեզ ինչ ենք բերեր,
Քեզ կարմիր վարդ ենք բերեր,
Քեզ մանուշակ ենք բերեր,
Քեզ տուն շինող ենք բերեր,
Քեզ օգնական ենք բերեր:**

Մոր կողմից՝

**Եկուր հարսս եկուր, մանտրտիկ եկուր,
Ուսիս փուր եմ, վրայն եկուր
Կեսրայրդ է պարողը, բարով եկուր:**

Ճաշից հետո ավելի է տաքացել հարսանեկան ուրախությունը: Կատարվել են մենապարեր, երգեր: Նախ պարել են հարս ու փեսան, ապա՝ մասնակիցները: Նվազը բաղկացած է եղել ջութակից, ուտից,

սանթուրից և դափից: Նվագողները ընդհանրապես եղել են տեղացի հայեր, որոնք մասնակցել են նաև թուրքական հարսանիքների, խնջույքների, դրա համար էլ հատկապես օսմանյան սահմնադրու-թյան հռչակումից հետո իրենց ծրագրերում լայն տեղ են տվել նաև թուրքերեն երգերին, մեծ մասամբ հորինված իրենց կողմից, կամ այլ աշուղների:

Գյուղերում հիմնական նվագը եղել է դհուլ-զուռնան, մանավանդ եթե գյուղը եղել է զուտ հայկական:

Հարսանեկան ուրախությունից հետո կնքահայրը փեսին տարել է իր տունը, որտեղ մնացել է երեք օր, մինչև չորեքշաբթի երեկո, երբ դարձյալ կնքահոր ուղեկցությունը վերադարձել է հոր տունը, առա-գաստ մտել:

Հարսանեկան այս ծիսակատարությունները, արտաքին չդարչով մնալով հանդերձ հայ եկեղեցու օրենքներին հնազանդ, իրենց էու-թյամբ խորապես աշխարհիկ են եղել, ունեցել են ավելի շատ հեթա-նոսական դարերից եկող բնապաշտական տարրեր, քան հոգևոր, որին շատ քիչ ենք հանդիպում ամբողջ արարողություն ընթացքում, հանդիպում ենք միայն պսակի կարճ օրհներբի պահին: Անգամ քա-հանայի միջամտությունը, Մաշտոցից ընթերցվող հատվածը հեռու է անդրաշխարհիկ խոստումներ պարունակող աղոթք լինելուց և խա-րըսխված է աշխարհիկ կյանքի, մարդկային փոխհարաբերություն-ներում անհրաժեշտ խորհուրդների վրա:

Հարսանիքի հաջորդ երկուշաբթի օժիտի օրն է, որ բերվում է փեսայի տուն: «Գեղեցիկ փայտե կամ մետաղե սնտուկի մը մեջ զե-տեղված հարսանեկան օժիտը բեռնակրի մը շալակը կղրվեր, և հար-սին մոտավոր հարազատներուն (մայր, քույր, կնքամայր) ընկերակ-ցությամբ կտարվեր փեսային տունը»:

Օժիտը բաց անելու արարողությունը ընդհանրապես մասնակցել են կանայք ու աղջիկներ: Օժիտի մեջ լինում էին աղջկա կողմից պատ-րաստված ձեռագործները, անձեռնոցներ, զգեստներ, ծնողների կող-մից իրենց աղջկան նվեր տրված զարդեր, տնային առարկաներ:

Ամուսնությունից հաջորդ զատկին, ծաղկազարդի օրը, աղջիկը հա-տուկ մարդկանց ուղեկցությամբ վերադառնում էր մոր տունը: Դա լինում էր նրա առաջին այցը՝ տանից հեռանալուց հետո: Նա ընկնում էր հայրական միջավայրը, որտեղ ամեն ինչ հարազատ է, սիրելի, անգամ տան իրերը, ընտանի կենդանիները, սենյակները, թոնրատու-նը, ամեն, ամեն ինչ: Եվ՝ ամենից հարազատը՝ մայրը, որի հետ ամուս-նությունից հետո առաջին անգամ պիտի զրուցի սրտաբաց, պատմի

բաներ, որոնք չի կարող պատմել ուրիշի: Ուրվագծելու է այն աշխարհը, որի մեջ ապրում է: Անկախ այն բանից, թե ինչ հրապուրիչ կողմեր ունի, որքան է սիրում երիտասարդ ամուսնուն և որքան է սիրվում նրա կողմից, աղջիկը հոգով կապված է մոր հետ, չի ուզում, որ այցելությունը շուտ վերջանա, շուտ վերադառնա իր նոր տունը, որտեղ բացի մեկից՝ մյուսները օտար են, այն չեն: Ձգիտի նրանց հոգեկան աշխարհը, նրանք էլ իրենք չգիտեն՝ ոչ կեսուրը, ոչ կեսրայրը, առավել ևս տալերը: Նոր միջավայրի շատ մարդկանց հետ նա խոսելու իրավունք էլ չունի: Համր հարս է:

Այդ նույն առիթով փեսան էլ այցելում է աներանց տունը, շնորհավորելու զատիկը: Ձորանչը փեսայի գրպանն է դնում մետաքսե թաշկինակ և օղակաձև մի տեսակ գաթա, որ կոչվել է կառն:

Հարսանիքը եթե մեծահարուստների համար փառքի ցուցադրություն առիթ էր, ապա չքավորների, աղքատ գյուղացիների համար ծանր բեռ էր, հաճախ պարտքերի դուռ բաց անող բեռ: Երբեմն եթե կողմերից մեկնումեկը հարուստ էր, մյուսը՝ չքավոր, վերջինս ակամա պիտի կատարեր նվազագույն ծիսակատարությունը, ամոթով չմնալու համար դուռ դրացիների, առաջին հերթին՝ իր խնամիների մոտ:

3. ՀԱՐՍԸ

Հայ նահապետական ընտանիքում հարսը ապրել է կիսաբանտարկված վիճակում, գուրկ՝ իրավական շատ կողմերից: Նոր միջավայրում նրա միակ հարազատը եղել է ամուսինը: Այն էլ կողմերից մեկնումեկը եթե ունեցել է նախաամուսնական թեկուզ լուռ սեր, հեռակա զգացում մի ուրիշի նկատմամբ այդ պլատոնական սերը տարիներ շարունակ մաշել է ենթակային, որոշ սառնություն մտցրել ամուսնական փոխհարաբերություններում, որքան էլ որ նրանք հավատարիմ են մնացել միմյանց:

Բայց եթե նույնիսկ զույգերը եղել են երջանիկ, դարձյալ նորահարսը իրեն զգացել է բանտարկված վիճակում, այն պարզ պատճառով, որ շրջապատի մարդկանց մեծ մասի հետ իրավունք չի ունեցել խոսելու որպես նորահարս:

Երգնկացիների մոտ խստությունը պահպանվել է հարսնությունից սովորությունը, մանավանդ գյուղերում: Քաղաքում մասամբ թուլացել է 19-րդ դարի վերջերից, երբ պարզապես սեղմվել է այն մարդկանց շրջանակը, որոնց հետ հարսը պարտավոր էր չխոսել՝ առ ի հարգանս: Բայց մնացել էին՝ առաջին հերթին կեսուր-կեսրայրը, մա-

նաժամանակ վերջինս, տեղերը, ընտանիքի անդամներից, առհասարակ թաղի մարդկանցից տարեցները:

Հարգանքի տուրք համարվող այս սովորությունը հարսին պատճառել է վիշտ, հուզում, անգամ առիթ տվել ողբերգական դեպքերի:

Հայրս՝ Թարգի Սաչիկը, գրի է առել նահապետական այդ սովորությունից տխուր հետևանքները ցույց տվող ցնցող մի դեպք, որ պատահել է Երզնկայի հայկական գյուղերից մեկում, 1890-ական թվականներին և երկար տարիներ պատմվել է քաղաքում:

Ամուսնանում է մի նորահարսի եղբայրը: Ծնողները խնդրում են կեսրայրից ու կեսրոջից, որ թույլ տրվի բրոջը մասնակցելու եղբոր հարսանիքին: Համաձայնվում են խնամինները: Հարսին վեց ամսական երեխայի հետ ձիով տանում են եղբոր հարսանիքին: Մի քանի օրից կեսրայրը գնում է նրան ետ բերելու: Զիռու վրա նստում է հարսը՝ երեխան գրկին, իսկ կեսրայրը ոտով է գնում, ձիու սանձը բռնած: Երբ անցնում են խիտ անտառից, հանկարծ երեխայի պարուրը անցնում է ծառի ճյուղին, խլվում մոր գրկից: Մայրը բնազդորեն ճչում է, բայց կեսրայրը չի լսում: Ամաչում է ավելի բարձր ձայն հանել, իսկ խոսել՝ իրավունք չունի... չրջապատում էլ չկա փոքրահասակ երեխա, որպեսզի նրա միջոցով հայտնի պատահածը:

Երեխայի կորուստի ահավոր մրմուռը սրտում հասնում է գյուղ: Կեսրայրը նոր միայն նկատում է, որ երեխան մոր գրկում չէ: Հարցնում է, իսկ հարսը լաց է լինում. դեռ իրավունք չունի խոսելու: Կեսուրն է գալիս, հարցնում, վերջապես մի փոքրիկ երեխայի միջոցով հայտնում է պատահածը: Կեսրայրը նստում է ձի, սուրում դեպքի վայրը, սակայն տեսնում է, որ գայլերը հոշոտում են երեխային...

Հարսի համար նվազ ծանր չի եղել կեսրոջ տևական ազդեցությունը:

Հարս ու կեսրոջ փոխհարաբերությունների հարցը զբաղեցրել է շատ ուսումնասիրողների, գրվել են գրքեր: Ավելորդ ենք համարում մտնել մանրամասնությունների մեջ: Ասենք միայն, որ այդ փոխհարաբերությունից վնասը հարսը ավելի է կրել առաջին հերթին վերոհիշյալ իրավական սահմանափակման, խոսելու, իր իրավունքները պաշտպանելու, արդարանալու իրավունքից զուրկ լինելու պատճառով:

Երզնկայում տարածված մտայնություն է եղել այն, որ կեսուրները ավելի են պաշտպանել իրենց հարսների պատիվը, քան մայրերը: Այդ մասին անգամ ստեղծվել են պատմություններ: Դա էլ իրավունք է տվել ողբիներին հավատ ընծայել իրենց մայրերին, վստահ, որ

նրանք առաջին հերթին չահագրգռված են ընտանեկան պատիվը բարձր պահելու ձրգտումով:

Հարսի վիճակի մեջ նկատելի փոփոխություն է մտել, երբ նա մայր է դարձել: Ամուսնությունն առաջին ամիսներից չրջապատի ուշադրությունը Հարսի վրա է բեկովում, ուզում են իմանալ, թե հղիության նշաններ կա՞ն: Գերդաստանի հետագա պահպանման հարցը հուզել է հայ ժողովրդին բոլոր դարերում, անգամ տնտեսական ու քաղաքական դժվարությունների չրջանում: Զբեր կինը միշտ էլ կորցրել է համակրանքն ու սերը ընտանիքում: Միջամտել են մարդիկ, քահանաները, ժողովրդական հեքիմները, խորհուրդներ տվել, բույսեր օգտագործել, աղոթել, սերունդ խնդրել Աստծուց, ավելի հաճախ դիմել են վանքերին: Եղել են դեպքեր, երբ կանայք ուշ են հասունացել և ծննդաբերությունն էլ ուշ է սկսվել:

Հղիության հենց առաջին ամիսներից Երզնկայում հարսներն արժանացել են բացառիկ գուրգուրանքի թե՛ ամուսնու և թե՛ կեսրոջ ու կեսրայրի կողմից: Ծանր աշխատանքներ չեն տվել նրանց, հետևել են սննդին, պատրաստություններ տեսել ապագա ժառանգի համար, ապահովել բարուրի շորերի հարցը, պատվիրել փայտյա օրորոց, վրան կախել կապույտ ուլունքներ, որպեսզի չարքերն աչքով չտան նորածինին:

Ծննդաբերությունը բացառապես կատարվել է տատմայրերի միջոցով թե՛ Երզնկա քաղաքում և թե՛ գյուղերում: Տատմայրերի պաշտոնն է եղել ոչ միայն երեխան ընդունելը, այլև մոր նախնական խնամքը՝ ծննդաբերության առաջին ամիսներին:

Եվ ահա երզնկացի հարսին տեսնում ենք օրորոցի մոտ: Ընդամենը մեկ երկու տարի առաջ անհոգ թռչկոտող, ճովոզող աղջնակը հիմա մայր է: Օրորոցը յուրահատուկ թարմության շունչ է բերում ընտանիքին: Տան ամենամոռայլ անդամներն անգամ, ի տես օրորոցում պառկած մանկիկին, փոխվում են հոգեպես, կարող ենք ասել բնավորությամբ: Ժպիտը ճառագայթում է բոլորի դեմքին: Օրորոցի մոտով ամեն անցնող մի ակնարկ է գցում չրջապատի եռուզեռին անտեղյակ մանկան վրա, որն աստիճանաբար սկսում է ինչ որ բան հասկանալ, հասկացնել, ձայներ հանել:

Ամենամեծ հեղաշրջումը կատարվում է հարսի հոգեկան աշխարհում: Նա հիմա մայր է, տանը ունի երկու հենարան, մեկը՝ ամուսինը, որ այժմ շատ ավելի հոգատար ու գուրգուրող է իր նկատմամբ, մյուսը՝ նորածինը, որն օրեցօր բացվում է ծաղկի նման, կենդանացնում իրեն: Հիմա չխոս հարսը պահեր է գտնում խոսելու նորածինի հետ, օրորներ ասելու նրան, հաղորդակից դարձնելու իր վշտերին ու

ապրումներին, ինչ փուլթ թե մանկիկը չի հասկանում, չի պատասխանում իր հարցերին: Նրան թվում է թե նա և՛ հասկանում է և՛ պատասխանում: Մայր ու որդու զգացումները միայն բառերով չեն արտահայտվում, կա հոգեկան հաղորդակցություն կապը: Ահա նա ժպտում է, թաթիկներով խաղում մոր խոպոպների հետ, ձայներ հանում, որոնք այնքան բազմիմաստ են, այնքան հարուստ հույզերով:

Գերբնական հաղորդակցության ներչնչանքներ են օրորոցային այն սքանչելի երգերը, որ երգել են նորահարս մայրերն՝ իրենց երեխաներին քնեցնելու համար: Դրանց մեծ մասը ստեղծվել են իսկապես օրորոցի մոտ, ոչ մի երգահան չի կարող այնքան հույզ ու բազմերանգ զեղումներ հաղորդել օրորոցային երգերին, որքան մայրը: Նույնիսկ երգահանների կողմից մշակված նման երգերի ատաղձը, հոգեպարար շաղախը նախ մայրերն են հորինել:

Օրորոցային երգերի մեջ հազվադեպ ենք հանդիպում ուրախ տրամադրություն, դրանք մեծ մասամբ թախծոտ են, վշտալի: Եվ դա միանգամայն հասկանալի է: Օրորոցային երգը ամենից առաջ արտահայտում է մենակության խոր զգացումը, իսկ հարսը մենակ է աշխարհում, քանի որ նա ամուսնուն անգամ գիշերներն է միայն տեսնում, իսկ քանի քանի վարդ աղջիկներ՝ օրորոցի մոտ նստելուց, հազիվ երջանկության ճառագայթը թոնրատան առաստաղից ներս ընկած՝ ականա մնացել են մենակ, երբ ամուսինը մեկնել է պանդրխտության՝ փող վաստակելու: Պանդխտությունը հաճախ տևել է տարիներ, երբեմն եղել է ընդմիջտ բաժանման առիթ, երբ ամուսինը Կ. Պոլսում զոհ է գնացել որևէ հիվանդության կամ ամուսնացել է մի ուրիշի հետ, մոռանալով օրորոցի մոտ մորմոքվող, հոգեպես ու մարմնապես մաշվող նորահարսին:

Ու հիմա հարսի շրթներում օրորոցային երգին փոխարինել է պանդրխտության թախծոտ երգը.

Տարին տասներկու ամիս,
Դուն ծովուն քովը կկենաս,
Մովը մահանա կընես,
Ինձ քենե հասրաթ կու պահես:
Թներս կարմունջ կապեմ
Մովու վրայեն անցնիս գաս:
Մենտիլդ աղոտոտ է,
Ղրկե լվանամ,
Դենեմ սև աչերուս,
Պատկիմ քնանամ:

Ու արցունքներ, արցունքներ օրորոցի փայտի վրա, լվացվող շո-
րերի վրա, կերակրամանների վրա, արցունքներ՝ հայր աղերսող ման-
կան կողմից, ամուսին աղերսող հարսի կողմից, որդուն փնտրող մոր
կողմից:

Ու այս բոլորի մեջ հարսի միակ սիտփանքը երեխան է, լինի նա
օրորոցում, թե արդեն օրորոցից դուրս:

Ինչպիսի՞ օրորոցային երգեր են երգվել Երզնկայի գավառում ու
գյուղերում: Ոչ ոք ժամանակին չի հավաքել դրանք, իսկ այժմ արդեն
ուշ է, չկա ո՛չ Երզնկան, ո՛չ հին երզնկացին:

Անշուշտ հենց Երզնկայի գավառում ստեղծված պիտի լինեին
օրորոցային երգեր, բայց երգվել են նաև այլ վայրերում տարածված-
ները: Գեթ մեր գերդաստանում 150 տարուց ի վեր երգվել է «Անուշ
քնիկ աչերն առեր» տողով սկսվող օրորոցային սքանչելի երգը, որի
եղանակն էլ այնքան ներդաշնակ է բառերին: Գրված պիտի լինի
1830-ական թվականներին, տպագրված է 1852-ին՝ «Բուրաստան»
հանդեսում, 1868 թվականին՝ Մ. Միանսարյանի «Քնար հայկակա-
նում», այնուհետև արդեն տասնյակ երգարաններում: Հեղինակն է
Հովսեփ Մալեզյանը, երաժշտութունն էլ հորինել է Արիստակես
Հիսարյանը:

Նկատի ունենալով երգի հնութունը, Երզնկայի գավառում ու
Դերձանում լայնորեն տարածված լինելու փաստը, բերում եմ այստեղ
աննշան կրճատումով.

*Անուշ քնիկ աչերն առեր,
Անուշ հովերն ալ տարուբեր,
Իմ տատրակիս քունն է եկեր
Անուշ երգով ըսեմ օրոր:
Ես քուն չունիմ, անգութ մայրիկ,
Հերիք աչերս կապես, հերիք,
Մեկ պահիկեն կրնես պաճիկ
Զիս արձակե, մըսեր օրոր:
Մինչև չիլան մատաղ մանկտիք,
Ծիծ չեն ի տար անոնց, Գառնիկ,
Դուն չլացած, իմ մեկ հատիկ,
Ես ծիծ կուտամ, կըսեմ օրոր:
Ողճուկ սրտով ձայն եմ ձգեր,
Կը ճրվճրվամ, դուն չես լրսեր,
Անուշ ձայնիդ ես զմայլեր,*

Ես կուլամ, դուն չես լրսեր:
Արցունքներդ մարգարտի պես
Երեսդ է վար ի՞նչ կը թափես.
Մի լար ձագուկ, մի լար, մեղք ես
Ով կուզես ան ըսե օրոր:
Գիրկդ ինձի Հանգստարան,
Ծիծերդ բերնիս անուշ ծորան,
Իրիկվան դեմ պառկիմ օրրան,
Աչքս գոցե, ըսե օրոր:
Քնացնեմ իմ աղավնիս
Մեծացնեմ սիրով որդիս
Կարմիր վարդի նման բացվիս,
Շուքդ նստիմ, ըսեմ օրոր¹:

¹ Մ. Մ. Միանսարյանց, Քնար Հայկական, Ս. Պետերբուրգ, 1868, էջ 120-122:

ԵՐՁՆԿԱՅԻ ԱՆԳԻՐ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ԵՐՁՆԿԱՅԻ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Երզնկայի գավառում վերջին հինգ հարյուր տարիների ընթացքում կողք կողքի ապրել են երեք ժողովուրդներ: Դրանք են՝ երկրի բնիկներ հանդիսացող հայերը, 16–17-րդ դարերից լեռնային շրջաններում ապրող քրդերը և նվաճող, տիրապետող տարրը՝ թուրքերը:

Թուրքերը և քրդերը գրականությունը գրեթե անհաղորդ են մնացել: Քրդերի մոտ տիրել է բացարձակ տգիտությունն ու անգրագիտությունը, հետևաբար բացառվել է զիր ու գրականությունը: Քանի որ նրանք տառեր չեն ունեցել, անգամ օտար միսիոներները նրանց մեջ քրիստոնեություն տարածելու համար հարկադրված են եղել Աստվածաշունչն ու Ավետարանը թարգմանել քրդերեն և հրատարակել հայերեն տառերով: Կարևորը այն չէ, թե եվրոպացի այդ միսիոներները ինչ արդյունքի են հասել և քանի ընթերցող են ունեցել, կարևորն այն է, որ այդպիսի փորձ կատարվել է և հնարավորություն է տվել ամերիկյան Պորտ ընկերությունը՝ Ավետարանի թարգմանությունների թիվն ավելացնել ևս մեկ միավորով...

Թուրքերի մոտ ստեղծվել է արաբատառ գրականություն, որին միանգամայն անհաղորդ է եղել աշխատավոր ժողովուրդը:

Թե՛ քրդերի և թե՛ թուրքերի մոտ, բնականաբար պիտի զարգանար անգիր բանահյուսությունը՝ երգեր, հեքիաթներ, առակներ, առածներ:

Այդ բանահյուսությունն այնքան կենսունակ է եղել, որ ազդել է նաև թուրքիայում ապրող մյուս ժողովուրդների, այդ թվում և հայերի վրա: Նրանց զգալի մասը, մասնավորապես քաղաքային ազգաբնակչությունը, երգել են թուրքերեն երգեր, պատմել հեքիաթներ, օգտագործել առածներ:

Ի տարբերություն Հայաստանի շատ գավառների, որոնց անգիր բանահյուսությունը հավաքել են ժամանակին, տպագրել տարբեր

ժողովածուներում, պարբերականներում, ամենից շատ Ե. Լալայանի «Ազգագրական հանդեսի» հատորներում, Երզնկայի անգիր բանահյուսությունը մնացել է անտեսված: Հատուկենտ հեքիաթներ, առածներ են տպագրվել բարբառային անաղարտություններ: Մի քանի նմուշ տպագրվել է Կ. Պոլսի «Քյուրակն» ազգագրական պարբերականում, մեր օրերում էլ որոշ նշումներ գտնում ենք Գ. Սյուրմենյանի, Գ. Տեր-Վարդանյանի գրքերում:

Քսանից ավելի հեքիաթներ, բազմաթիվ առածներ գրի է առել Հայրս՝ Թարգի Սաչիկ Տեր-Ստեփանյանը, սակայն ոչ թե բարբառով, այլ գրական լեզվով, բարբառի աննշան հատկանիշների պահպանումով:

Վերջապես՝ Դ. Ա. Կոստանդյանի «Երզնկայի բարբառը» աշխատության վերջում գտնում ենք Երզնկայի բանահյուսությունից նմուշներ բարբառային առանձնահատկությունների, լեզվական օրինաչափությունների պահպանմամբ: Դրանց մի մասը մեզ արդեն հայտնիներն են, տպագրված անցյալում, մի մասը գրի են առնված մեր օրերում, տարեց երզնկացիներից:

Կա մի ուշագրավ երևույթ: Մինչդեռ Երզնկայի գավառի գյուղերը բացառապես եղել են հայախոս և պատմվող հեքիաթները, ասվող առածները, կատարվող երգերն էլ հայերեն էին, բուն քաղաքում հայերի և թուրքերի շփումն այնքան մեծ է եղել, որ արդեն 19-րդ դարի սկիզբներից Երզնկայի հայկական ընտանիքներում օգտագործվել են թուրքերեն առածներ, մասնավորապես տղամարդկանց կողմից, որոնք չուկայում խոսել են գերազանցապես թուրքերեն:

Հայկական նույն հեքիաթը հաճախ պատմվել է թե՛ հայերեն և թե՛ թուրքերեն: Ըստ ունկնդիր միջավայրի, պատմվել է հեքիաթի հերոսների կամայական անվանափոխություններ կամ ազգությունների փոփոխություններ: Երբեմն բացասական հերոսները հայերի մոտ դարձել են թուրքեր, թուրքերի մոտ՝ հայեր: Հայրս, որ հայտնի հեքիաթասացող էր, հեքիաթները պատմում էր հայերեն, միջի առածները, երբեմն որոշ նախադասություններ՝ թուրքերեն:

Ինչպես առհասարակ բոլոր հեքիաթները, Երզնկայում ստեղծված կամ պատմվածներն էլ ունեցել են հրաշապատում բովանդակություն: Եվ դա միանգամայն հասկանալի է: Մարդ արարածն իր իղձերը, ցանկությունները, այսինքն՝ ինչ չի կարողանում ձեռք բերել կյանքում, ուզում է ձեռք բերված տեսնել հեքիաթի մեջ, որը մի տեսակ երազային երանգ ունի:

Բայց շատ հեքիաթներ կառուցված են եղել խորապես իրական, մարդկային փոխհարաբերությունների վրա, դրվագները միանգամայն բնական են, կենդանի, համոզիչ, նաև դաստիարակիչ:

Հեքիաթը, միաժամանակ ժողովրդական ստեղծագործությունների մեջ ամենից կենսունակը, տարածվածը, մի ժողովրդից մյուսին փոխանցվածն է:

Տարբեր վայրերում ստեղծված հեքիաթները բերնից բերան հեշտությամբ տարածվում են երկրեերկիր, պատմվում, յուրաքանչյուր դեպքում ենթարկվելով փոփոխության՝ ըստ պատմողի երևակայական թոհիչքի, նաև նոր միջավայրի թելադրանքի: Փոխվում են գործող անձանց անունները, տեղանունները, հազվադեպ՝ նաև սյուժեն:

Ինչպիսի հեքիաթներ են պատմվել Երզնկայում: Քիչ բան գիտենք: Մեզ հասածների թիվը չի անցնում մի քանի տասնյակից, մինչդեռ պատմվել են հարյուրավոր հեքիաթներ:

Երզնկացի Արամ Ազնավուրյանն իր «Հեքիաթներ և զվարճալիքներ» գրքում մեջ է բերվել բավականաչափ հեքիաթներ, որոնք պատմվել են ԱՄՆ-ում ապրող երզնկացիների կողմից: Դրանք գրական լեզվով, երբեմն անգամ ամերիկյան կոլորիտով են գրված և բանահյուսական մեծ արժեք չեն կարող ներկայացնել, մանավանդ որ մեծ մասը ոչնչով չի կապվում Երզնկայի հետ:

Երզնկայում, Դերջանում պատմվող բազմաթիվ հեքիաթներ էլ գրի է առել Թարգի Սաչիկը արդեն հիշատակված ձեռագիր Դավթարում, որը պահվում է մեզ մոտ: Եվ որովհետև նա այդ բոլոր հեքիաթները լսել է անձամբ իր հորից՝ Մարտիրոսից, իսկ վերջինս Երզնկայում ձանաչված հեքիաթ ասացող է եղել, հետևաբար հեքիաթները պահել են տեղական բույրն ու առանձնահատկությունը, թեև դարձյալ բարբառով չէ, որ գրի են առնվել: Հետո՝ Թարգի Սաչիկը մեծ մասամբ գրի է առել ոչ այնքան հրաշապատում, երևակայություն գրգռող պատմություններ, որոնց մեջ վճռական տեղ են բռնում հրեշները, դևերը, կախարդները, այլ՝ բացառապես իրական հենք ունեցող պատմություններ, նույնիսկ ակնհայտորեն հեքիաթային սեռին պատկանողները արտահայտում են իրական կյանքի այնպիսի դրվագներ, որոնք անհավատալի չեն թվում: Դրանցում երևում է երկիրը, հողի աշխատավորը, խաբողն ու միամիտը, շահագործողն ու նրանից վրեժ լուծող հնարամիտ, ճարպիկ, ամեն փորձանքից դուրս գալու միջոցներ գտնող դրական հերոսը, որին սիրել է ժողովուրդը: Այդպիսի հեքիաթներ են «Քել օղլանների» չարքը: Քել օղլանը՝ արև-

վելահայերի մոտ Քաջալ տղան, ճարպիկ է, հնարամիտ, սրամիտ, գիտի չարերին պատժել, վնասել հանուն խաբվածների, տուժածների, բայց նա վրեժ է լուծում, երբ տեսնում է, որ զոհը թույլ է, տկար, խաբվել է, անուժ է և չի կարողանում իր դատը պաշտպանել:

Թարգի Սաչիկի գրի առած և այստեղ ներկայացվող «Քել օղլանների» շարքում ներառնված են նաև պատմություններ, որոնք արևելքում շատ տարածված «Աքլոր եղբայր»-ից են վերցվել, մի հեքիաթ, որը տպագրվել է քանիցս և որտեղ ղեպքերը պատմվում են հայերեն, առածները՝ թուրքերեն:

Գրքի՞ց է անցել Թարգի Սաչիկին, թե բերնբերան պատմվածներն են եկել հասել նրան, էական չէ: Գրանք խորապես ժողովրդական և հաճելի պատմություններ են, իսկ հերոսը այնքան նման Քել օղլանին:

Այս գրքում մենք Երզնկայի բանահյուսությունը ներկայացնելու ենք երկու բաժինով. ա) Երզնկայի բարբառով գրված հեքիաթներ, առածներ, մանրաղեպեր, առակներ, բ) Թարգի Սաչիկի ձեռագիր Դավթարից այն հեքիաթները, ավանդությունները, որոնք հայերի հետ կապված պատմական եղելությունների, ղեպքերի անդրադարձ են, կամ կապված են տեղանունների ստուգաբանության հետ, թեկուզ ժողովրդական իմաստավորումով, երկու ղեպքում էլ ըստ էության Երզնկայի ու նրա շրջակա վայրերի դարավոր պատմության այս կամ այն շրջանին վերաբերող հնագույն ավանդություններ են, մանավանդ որ Եկեղյաց գավառի հնությունների հետ կապված ավանդությունները ամենևին գրի չեն առնվել որևէ հետազոտողի կողմից և դրանցից ոչ մեկը չենք գտնում անգամ Ա. Ղանալանյանի «Ավանդապատում» հիանալի գրքում:

Տեղ ենք տվել նաև «Քել օղլանների» շարքին, քանի որ «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ» բազմահատորյակում տեղ գտած «Քաջալ տղի» հեքիաթներից ոչ մեկը չի հիշեցնում Երզնկայի «Քել օղլանին»:

Վերջապես տեղ ենք տվել մի շարք ավանդությունների, մանրաղեպերի, որոնք կապված են հայ-քրդական հարաբերությունների հետ: Այդ մանրաղեպերում հայը հանդես է գալիս խորամանկ, երբեմն խաբող, բայց և խելացի, ճարպիկ, իսկ քուրդը՝ միամիտ, բայց և բարի, ամեն ինչի հավատացող: Ի վերջո դրանք նույնպես կապվում են Երզնկայի հայերի պատմության հետ, և կարող են նյութ տալ հետազոտողներին:

Վեց տարեկան հասակում հորիցս լսել եմ հետևյալ ոտանավորը՝

Լուսինկա
Լուսինեն ինկա,
Մովուն վրա
Կանթեղ մը կար,
Առնիմ ըսի
Մեջը ինկա:
Սուրբ Սարգիս,
Բռնե գոտիս,
Ձեզե հոգիս:
Արդարներուն դուռը բաց է,
Մեղավորներուն՝ գոց:

Այս ոտանավորը նույնությամբ գտնում ենք Գ. Տեր-Վարդանյանի գրքում «Ձեզե հոգիս» տողի անիմաստ աղավաղումով, որ դարձել է «ճոնե հոգիս»: Գրքի հեղինակը, գլխի չընկնելով, որ «ճոնե» բառ չկա և պետք է աղավաղված լինի, ասում է, թե բառարանների մեջ նայել է և չի գտել այդ բառը, ուստի պետք է ենթադրել, որ աղավաղված է: Մեր հիշած տարբերակը պարզ է դարձնում իմաստը:

Գ. Տեր-Վարդանյանը բերում է մի քառյակ էլ, որ նույնպես լսել եմ հորիցս.

Արև կուգա, ձուն կուգա,
Տերտեր պապան տուն կուգա:
Փիլաֆ կեփիմ եղ չիկա,
Ղառղառներուն տեղ չիկա¹:

Վերջին տունը ենթակա է փոփոխություն, տարբեր անունների օգտագործման, ըստ օրվա խնջույքի մասնակիցների:

2. ՀԵՔԻԱԹՆԵՐ

Վարդապետն ու պառավը

Ժամանակին վարդապետ մը ընեն փոքրավոր մը ճամփա կեղևան: Կուգան կը հասնին գեղ մը ու միսաֆիր կըլլան պառավի մը տունը:

Վարդապետը առտուն կանուխ ժամ պեթա: Ինք իր սահաթը մոռցեր է իր կեցած վանքը: Կը դառնա պառավին կը հարցնե քի դուն

¹ Գ. Տեր-Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 50:

սահաթ չունի՞ս: Ան ա կըսես քի չէ: է, հըպա մենք ո առտուն ժամ պեթանք նը, վո՞վ մեզի ձան պիտ տա. խորոզ ա չունիք ո ընոր ձանենն արթննաք: Պատավը կըսես քի ես գիչերը իրեք հեղ դուս կեթամ. ո՞ր մեկուն ատենը կուզեք ո ձան տամ ձեզի: Վարդապետն է կը դառնա կըսես քի ձունը մեր գլուխն ո քու շեռզ մեզի գոչնակ պիլլա:

Խոսող ձուկը

Վախտով էրիկ մը ու կնիկ մը կան աղեր: էրիկը թենրել, կնիկը՝ էղերսիզ. ամեն օր, առտու լուսցածին պես կնիկը էրկանը առջև երկու հաց կը նետես, «Գուս, աչգիս մ երևար», կըսես աղեր: էրիկը կերթա ծովուն քենարը կը նստի: Մեկ հացը ինք կուտես, մեկալնա ծովուն ձկներուն կը նետես, կեսը առտուն, կեսն ա ճաշուն: Պղտիկ ձկները հացը տանելու չաբալանմիչ կըլլան ըմա, ամեն օր մեծ ձուկ մը կուզա, ընոնց ձառքեն կառնես, կը տանի աղեր: Ըսանկ կանես տարի մը ամեն օր: Ան իսե ըս ձուկը ըզ հացերը իրենց մեծավորին կը տանի աղեր: Մեծավորնին ըսանկ հիվանդութիւն մը կունենա ո բոլոր հեքիմները չին կանա ըորդըններ: Էն ետքը կըսեն քի, եկեր տարի մը հաց ուտես նը կըորդնա: Տարիեն ետքը մեծավորը կըորդնա, իրեն հաց բերող ձուկը առջևը կը կանչես, կը հարցնես քի ըս հացերը տարի մ է ուսկե՞ կը բերես: Ան կըսես քի ծովուն քենարը մարզ մը նստեր ամեն օր ըզ հացերը ծովը կը նետես: Ես ա կառնիմ քեզի կը բերեմ: Ըն սրային մեծավորը հրաման կանես ո եթա ըն մարդը բերես ո մուրազ տա իրեն ըրած լավութեան տեղը: Զուկը դաթ մը լիղապ կառնես հետը, կեթա ծովուն քենարը: Լզու կելլա, կըսես մարդուն քի տարի մ է ծովը նետած հացերդ ես կառնեի, մեր մեծավորին կը տանեի: Մեր մեծավորը քու հացերովդ ըորդցավ: Իմացավ ո ըն հացերը ջուրը նետողը դուն ես, կուզես քեզի մուրազ տալ: Ել, սը լիղապները հագիր ո եթանք: Մարդը կը հագնի լիղապները, կիյնա ձկան ետևը, կեթա: Ճամբան ձուկ կը կըսես ո մեր մեծավորը քեզի իչ մուրազ ո տալ ուզես մընդունիր: Ըսես քի կուզիմ ո մինակ լեզվիդ ծարը հանիս իմ լեզվիս դպցնիս: Ան քեզի բան տալ պի ուզես, մ ընդունիր:

Կեթան, կելլան մեծավորին առջևը: Մեծավորը ինչ ո տալ կուզես՝ մարդը չընդունիր: Ծատ խոսքեն ետք մեծավորը մարդուն ըսածը կանես, ըմա պատվեր կուտա ո մարդու չըսես: Էկեր ըսես, կը մեռնի: Ճամփան մարդը կը նայի ո ձկները ինչ ո կըսեն՝ կը հասկնա: Կելլա ծովեն դուս: Օգնած ըլլալուն՝ ծառի մը տակ քիչ մը կը պառկի ո հագչի:

Ծառին վրա երկու թռչուն կուգան կը կայնին: Մեկը մեկալին կըսե քի սը մարդուն նայե անոթի փորը ջրգրըզ կանե, չիտե ո ելլա գլխուն տակը փորե, խալկին մը ոսկին հանե, տանի կուչտ մը ուտե դեռ մեռած օրը: Մարդը ըս խոսքը լսածին պես կելլա գլխուն տակը կը փորե, խալկին մը ոսկին կը գտնա, մըջեն տորպակ մը ոսկի կառնե, մնացածին վրա կը գոցե ու տուն կեթա, ոսկին կուտա կնկանը ո խարջե: Կնիկը կը հարցնե քի ըս ոսկինեբը ուսկե՞ առեք ես: Եփո էրիկը կըսե քի առած տեղը չի կոնա ըսեր, կնիկը կը բաշլե պոռալ կանչել ու ըսել քի գողցեք ես, դուսը պի խապար տամ: էրիկը յալվար կըլլա. Կնիկ, մ անիր. մ ըլլար, չիմ կոնա ըսեր: Ըսիմ նը կը մեռնիմ: Կնիկը հեջ խոսք մտիկ չաներ: Ըն վախտը էրիկը կնկանը կըսե քի, կնիկ, երկու օր մեռհլեթ տուր, ընկե ետքը կըսիմ: Կնիկը երկու օր մեռհլեթ կուտա:

Մեկալ օրը մարդը բակը նստեր դյուշունմիչ կըլլա քի իչ պի ըսեր ո կնկանը ձեռքեն ազատիր: Դյուշունմեեն երեսեն ճանճ մը իյնա հազար կտոր կըլլա: Տանը պգտի գաղառը քովը կը պտըտեր, խորոզն ա հավերը չորս բոլորը առած կեր կուտեր: Մեկ մ ա խորոզը թևերը չափ չափ գարկեց ու խոսեցավ: Շունը վագեց վրան, չոքեցավ ճտին ու ըսավ. Ձե՞ս ամնչեր, անամոթ, հեզ մը մեր տիրուն երեսը նայե, ինչ ցավու մեջ է, դուն ելեր քեֆ կանես: Խորոզն ա ըսավ քի մեր տերը անխելք է, ես ինչ անիմ, դուն ինչ անես: Հեզ մը չորս բոլորս նայե: Քառսուն կնիկ հրամանիս տակ կը պահիմ մեկ կտուցովս: Ինք մեկ կնիկ չի կոնա պահել: Իրեն տեղը ըլլամ նը գիտեմ անելիքս: Քառսուն հատ թաց դեյնեզ կը դնիմ ջուրը, կնկանս կըսեմ քի, կնիկ, ըս քառսուն դեյնեզը գարնելով վրադ կոռիմ նը, կոնամ ոսկին ուսկե առնելս քեզի ըսեր: Դեյնեզները չի կոռած՝ յա կնիկը թեորեի կուգա, յա կը մեռնի: Ես ա կազատիմ, ինք ա: Մարդը ըս խոսքերը մտիկ կանե, կերթա դեյնեզները կը դնե ջուրը: Երկու օրը լմնապեն ետքը կնկանը կըսե քի քառսուն դեյնեզ վրադ գարնելով կոռիմ նը ոսկիին ուսկե առնիրս կոնամ ըսեր քեզի: Կնիկը «լավ» կըսե: էրիկը կը բաշլե գարնելը: Մեկ հատը դահա չի կոռած՝ կնիկը բայըմիչ կըլլա, կիյնա, վրան կաս կապուտ կը կոի: Ամիս մը խելքը գլոխը չիգար: Ամիսեն ետքը քիչ քիչ կըռոզնա, կը խելոքնա, էրկանը կըսե քի, մարդ, ոսկին ուսկե բերեր ես, բեր, ինձի իչ պետքություն ունի: Աս հատնի նը նորեն պի բերե՞ս, ան նայե:

Ընկե ետքը սիրով ապրեցան դեռ մեռած օրերնին:

Աղվեսն ու Չաղասպանը

Կա աղեր, չի կա աղեր աղվես մը կա աղեր: Ըս աղվեսը ձմեռ ատեն շաբաթ մը անոթի կը մնա: Օր մ ա, ինդոր կըլլա նը՝ վերի ձորեն անցած ատեն նը Չաղաչք մը կը տեսնա: Լուս մը տեսածի պես կը վազե շիտակ Չաղաչքը: Կերթա Չաղասպանին կըսե իր ցավը.

- Շաբաթ մ է անոթի իմ, կը մեռնիմ: Աստծու սիրպուն պատառ մը Հաց տուր ուտիմ:

Ջաղասպանը քիչ առաջ իրեն Համար բաղաչ եփած է աղեր: Աղվեսին վրա մեղքանալով բաղաչին կեսը ընոր կուտա: Աղվեսը փորը կշտացնելե ետք կը դառնա Չաղասպանին կըսե. «Քանի ո իս անոթութենն ազատեցիր, ես ա քեզի մարդկութիւն մը պի անիմ, եկե խոսքս անես նը»: Ջաղասպանն ա կըսե քի էկե դոլայ ըլլալիք բան է նը, կանիմ: Աղվեսը կըսե քի էկո ինձի մեջիդից մը տուր ո քեզի խոշոր բախտ մը բերիմ: Խեղճ մարդը քովը տասը փարա պիլե չունի աղեր:

Աղվեսը շատ յալվար յախար կըլլա նը մարդը դառնա կըսե քի մեջիդից մը չունիմ, ամմա ըսինք քի տեղաց մը գտնամ դե տամ, դուն ըդ մեջիդիցն իչ պի անես: Քեզ թագավոր կանիմ, կը պատասխանե աղվեսը: Մարդը մըտքեն կը խնդա, ամմա էն սոնը չդիմանալով ընոր աղաչանքին, տեղե մը ճար ճարակ կանե ու մեջիդից մը կուտա աղվեսին:

Աղվես խիբարը փարան առածին պես շիտակ թագավորին դոնադը կը վազե ու վեքիլխարջեն կոտը կուզե: Մարդը զարմացած կը Հարցնե քի դուն կոտը ի՞չ ի անես: Թոզլու բեզին մեջիդիցնները պի չափինք, կը պատասխանե: Շատ չերկընցընինք, աղվեսը կառնե կոտը կերթա: Մեջիդիցն կը խոթե կոտին ճեղքը ու ետ բերելով կը նետե վեքիլխարջին առջև: Նետածին պես փարան ճեղքեն դուս կը թոչի: Վեքիլխարջն է կը զարմանա քի ըս Թոզլու բեզը իչ դդե զենզին մարդ է եղեր ո մեջիդիցն կոտին ճեղքն է մնացել ու Հեչ չէ նայեր:

Ասկե ետքը աղվեսը կերթա Չաղասպանեն ոսկի մը կուզե: Մարդը Հերս կելա ու ձախավելը առնելով աղվեսին վրա կը վազե: Մո, սեւրես, ես ըն մեջիդիցն դեվո գտա նը իչ Հալ քաչեցի, Հիմա եկեր ոսկի կուզես: Ջքվե սը տեղեն, չէ նը խերդ կանիծիմ:

Աղվեսը Չաղասպանին ոտքը ձեռքը կիցնա ու էն սոնը ոսկի մ ա կը փրցընե: Ըս Հեզ ա կեթա թագավորին ոսկիի կոտը կուզե: Առած ոսկին կոտին ճեղքը կը խոթե ու ետ կը բերե: Մարդիկը նորեն բերանարաց կը մնան քի ըս Թոզլու բեզը իչ զենզին մարդ է եղեր ո ոսկին

կոտինն ճեղքն է մնացեր ու հեջ չէ տեսեր: Ըս լուրը կը հասնի թագավորին ականջը: Թագավորն ա կը զարմանա քի ինդո կըլլա ո իր երկրին մեջ ըդանկ գեներին մարդ մը կա եղեր դե ինք հեջ խապար չէ ունեցեր:

Ժամանակ կասնի: Օր մ ա աղվես ախրարը կեթա թագավորին աղջիկը Թողլու բեգին համար կուգե: Թագավորը սիրով կընդունի, ամնա, կըսե, քի մեջ մը թող Թողլու բեգը դոնադս գա ո տեսնանք քի իչ տեսակ մարդ է:

Աղվեսը կը վազե ջաղասպանին քով ու կըսե. Հիմա գործդ էդավ: Ել ո թագավորին սարայը էթանք: Ամնա էս ինչ ո ըսիմ ընանկ պի անես: Աղեկ կըսե մարդը, ի՞նչ պի անիմ: Աղվեսը կը պատասխանե. Հիմա ես ու դուն կեթանք թագավորին քով ու ընոր աղջիկը քեզի կուգինք: Ջաղասպանը նորեն հերս կելլա ու կըսե. Մո, հայվան, էս վով, թագավորին աղջիկը վով: Աղվեսը կըսե քի ախրար, քու իչ գործդ է, դու իմ հետս էկո, մնացածը ինձի թող: Էն սոնը կանե չաներ, կը համոզե ջաղասպանը ու ճամփա կիյնան:

Եփո թագավորին սարային կը մոտենան, աղվեսը կը դառնա կըսե քի, դու հոս կեցիր, էս էթամ դոնադը ամեն բան կարգի դնիմ, գամ: Ջաղասպանը չարն չար կսպասե:

Աղվեսը սարայ վազելով՝ չիտակ թագավորին կեթա ու ընոր ոտքը իյնալով կըսե. Աման, տեր, օգնություն: Հարամիները ճամփան մեր վրա հարձակեցան, թալլեցին, սպանեցին: Էս ու բեգս զորով ազատեցանք: Հիմա բեգս կիսամերկ կսպասե ճամփան իրեն հագնելիք տանիմ:

Ըսոր վրա թագավորը նոր լաթեր կուտա ու ձի ու զորք կը դրկե ո Թողլու բեգը սարայ բերին: Ճամփան աղվեսը կը խրատե ջաղասպանին, որ իրեն քովն չի հեռանա ու ձգե ո ինք ջուղապ տա, եղած հարցումներուն:

Աղվեսը վարպետությամբ ամեն բան ընանկ մը կընե ո վերջը վերջը իր բարեկամը կը կարգի թագավորին աղջկան հետ: Հարսնիքն ետքը թագավորը խել մը նվերներով, զոր ու զորքով, ձիու արապայով իր փեսան ընեն աղջիկը կը ճամփե:

Ճամփա կիյնան կեթան: Ջաղասպանը նստեր է զարդարված արապային մեջ, թագավորին աննման աղջիկն ա կուչտին: Կեթան ամնա, վախը սիրտն է, չյունքի ինքն ա չիտե քի ուր կերթան: Աղվես աղբարը կը մոտենա սրտադող բեգին ու ընոր ականջին կը փսփսա. Հեջ մի վախնար, դուն քեֆիդ նայե ու մնացածը ինձի ձգե: Աս կըսե ո առաջ կը նետվի: Ռաստ կուգա տավարի սյուրիի մը: Չորանները կեցած ահ ու դողով կը նային հեռուն եկող բազմության:

- Ըդ ի՞նչ դալարդ է, աղվես ախրար, կը հարցնեն չորանները:

- Չէ՞ք մի գիտեր, թագավորն է կուգա իր բանակով: Էկե հարցնելու ըլլան քի որո՞ւ ին ըս օշխարհները, ըսեք քի Թողլու բեգին ին: Էկե ըսանկ ըսելու չըլլաք նը՝ ձեզ ամենքդ ա կը ջարդեն:

- Ըդկե դուայ ինչ, կը պատասխանեն չորանները:

Բեգին մարդիկը կը հասնին տավարին քով: Կը հարցնեն քի ըս օշխարհները որո՞ւնն ին:

Թողլու բեգին ին, կը պատասխանեն մեկ բերան:

Թողլու բեգը կը լսե աչքերը լայն կը բանա, հավատալը չի գար: Ամնա կը բռնե ինքզինքը ու հպարտ բըյրխները կտրե: Թագավորին աղջիկն ա ըսես նը, նստած տեղը մատ մատ եղ կը կապե:

Ըսպետով իրարու ետեև կը հանդիպին նախրի մը, ձիերու սյուրիի մը և ամեն տեղ չորանները նույն ջուղարը կուտան. - Թողլու բեգին ին:

Աղվեսը կը վազե առաջ, կը հասնի լեռներու մեջ շինված բերդի մը: Մի ըսեր՝ հարամիներու տեղն է եղեր, մեջն ա իլլուք ոսկի ու արծաթ: Ան կենդանիներն ա որ տեսանք, ըմենն ա ըս գողերու մալերն են աղեր: Բեզլիները հեռվանց եկող դալարըլը տեսնելով՝ իրենց մեծավորին խաբար կուտան: Իրարանցում մ է որ կիյնա գողերուն մեջ: Ըդ սահաթին վրա կը հասնի աղվեսը ու կը պոռա.

- Հեյ, ի՞նչ կեցեր եք, գլխներուդ ճարը չի նայի՞ք: Եկողը թագավորին բանակն է, հեմ դե դավուզները: Դհա մեծ մասը ետեև է: Մի կենաք, փախեք, հոգինիդ աղատեցեք: Դէ նը ականջնուդ քոթիկը պիլե չի մնար:

Ըս խոսքին վրա հարամիները փախող փախողի կըլլան, կծիկնին կը դնեն:

Աղվեսն է կը թոփե գողերուն խզմեթքերները, խրատներ կուտա անոնց քի եփո թագավորին գորքերը գալու ըլլան, ըմենքդ մեկ գլխ տվեք ու կանչեցեք.

- Կեցցե մեր տերը, Թողլու բեգը:

Քիչ մը էտքը Թողլու բեգը իր խումբով կը հասնի դրան առաջ:

Աղվեսը ծառաները ետին ձգած կը դիմավորե բեգը և կըսե.

- Համեցեք, համեցեք, տիրոջս՝ Թողլու բեգին դոնաղը հազր է ձեզի համար:

Ջաղասպանը այլի մայիլ եղած վար կիչնա արապայեն և կնկան ձեռքը բռնած՝ ներս կը մտնե իր տունեն՝ էրազ տեսածի պես, առանց հասկանալու քի ինդո՞ էղավ ըս հրաչքը:

Եփո կը տեղավորվին, աղվեսը ամմեն բան տեղընտեղոք կը հասկըցնե ջաղասպանին, խրատելով որ կնկան բան չըսե:

Իչտե ըս կերպով աղվեսին սայայեն ջաղասպանը դարձավ բեզ, թագավորի փեսա և մալ ու մյուլքի տեր, իր ըրած աղեկության տեղ հազարապատիկ առնելով:

Ջաղասպան բեզը, իր կնիկը ու աղվեսը երջանիկ ապրեցան աղ ղոնաղին մեջ երկար տարիներ: Ընտնք հասան իրենց մուրաղին, դուք ալ հասնիք ձեր մուրաղին:

Փեհլիվանը

Ժամանակին գեղացիին մեկը մանչ մը կունենա: Այս մանչը շատ թույլ ու հիվանդ կըլլա: Իչ կանին՝ օգուտ մը չին գտնար: Էն սոնը Էրիկ կնիկ կը մտածին ո մինակ ճարը տղան Աղեկոիջ ուխտի տանիլն է: Օրին մեկը էչը ախոռեն դուս կը հանին, պետք եղած ուտելիք և ուրիշ բաներ վրան կը բեռնան, տղան ալ կը հեծցընեն իշուն ու ճամփա կելլան ղեպի Աղեկոիջ: Իրիկվան ղեմ կը հասնին ուխտատեղին: Գիչերը հոն կանցնին: Հարն ու մարը սրտանց կաղոթեն ո սուրբը իրենց մինուճարին առողջություն տա ու փեհլիվանի մը չափ ուժով անե ան, ո մարդ չի կոնա ընոր ղեմ կենալ: Առտուն խորոզ մը կը մորթին մատաղ կանին ո ախքատներուն կը բաժնին:

Իրենց ուխտը անելե ետք հանգիստ սրտով ճամփա կիյնան ղեպի իրենց գեղը: ՏաՀա ճամփա չինկած կուզին ո տղան իշուն վրա ղնին, ամմա ան ետ կը հրե հարը ո կըսե քի ես իշուն վրա հեծնալու պետք չունիմ, թող մարս հեծնա ո չի օգնի: Էրիկ կնիկ կը զարմանան ո փառք կուտան Աստուծո ո իրենց ուխտը ընդունական արեր է: Քիչ մը կը քալին, ո կը նային քի էչը միչտ ետ կը մնա: Տղան իշուն ետևեն ձան կուտա, չու կըսե, կը մխթե ամմա օգուտ չաներ: Թեմբել Հայվանը գիտես քի մախսուս ոտք փոխել չուզեր: Վերջը վերջը տղան ա հերս կելլա, էչը բեռով մեռով կը նետե ումուզին ո կը քալե: Հարն ու մարը բերաննին բաց կը նային, հավատայնին չի գար: Տեր Աստված, կըսին, աս ինչ ուժ է տվիր մեր տղուն, փեհլիվաններն ա գլուխ պի չի կոնան ելլա իրեն հետ: Եփո գեղ կը մտնեն, գեղացիք կը զարմանան տեսնելով տղան ո էչը շալկած կը քալե. առաջուց բոլորն ա ուրախ կըլլան ո ան թուլ ու հիվանդուտ ուժով փեհլիվան է դարձեր: Ամմա քիչ չանցած կը տեսնան ո ըզ փեհլիվանը պատուհաս դարձեր է գեղին գլխուն: Որ տղայի հետ ո կովի, մեկ թոխա թով գլխը կը թոցնե: Հիմա ըս ղեզապեն ինդո՞ր պի ազատին: Գեղին տղաները

ժողով կանին ու երկար մտածելի ետք կորոշին ու տղուն հարը տանի տղան օխտը լեռան ետին թողու ու կորավի ու ալ ետ չի գա:

Տղուն հարն ու մարը տղաներուն աս որոշումը լսելով կուլան կողբան, ամմա իչ կոնան ընել: Իրենց տղան գեղին գլխուն փորձանք է դարձեր: Հարը կրսե տղուն.

- Զավակս վաղը առտու սը դիմացի լեռը եթանք դե քիչ մը փատ բերինք ու ձմեռը վառենք:

Մյուս առտու կանուխ ճամփա կելլան: Տղան կը շալկե իր հարը, պալթան ու պետք եղածին չափ ա ուտելիք ու կեթան դեմի լեռը: Եփո տեղ կը հասնին, հարը կրսե քի տղաս, մյուս լեռը ավելի փատ կա, հոն երթանք: Ծատ չերկրցնենք, ասպետով օխտը լեռը կասնին: Եփ տեղ կը հասնին, հարը կրսե.

- Տղաս շատ օգնեցանք, էկո, քիչ մը հանգչինք, բան մը ուտինք, քիչ մ ա քնանանք, ետքը պետք եղած փատը կը թոփինք ու կը տանինք:

Ազպես ա կանին: Հարը եփ կը տեսնա ու տղան խոր քունի մեջ է, ապան կը ձգե տղուն վրա ու չի պաղի, ինքը կը դառնա կեթա գեղը:

Տղան շատ կը քնանա, քիչ կը քնանա, կարթննա, կը տեսնա և նե հար կա, նե պալթա: Կը հասկնա ո գլխուն խաղ է խաղցեր իր հարը, ամմա կը մտածե քի, քանի ո իմ հարս ու մարս իս չին ուզեր, ես ա իմ գլխուս ճարը տեսնելու իմ: Ուրիչ ճամփա մը կը բռնե ու կեթա: Ծատ կեթա, շատ կեթա կը հասնի գեղ մը, ծածկված սև ամպի ըմանող շուքով մը: Կը հարցնե քի աս ինչ է, կը պատասխանեն քի տարի մըն է ո արևի երես չինք տեսած: Կը պատմեն ո ամեն առտու սև դուչ մը կուգա արևելյան կողմի լեռան վրա կը նստի: Ընքան խոշոր է ո դանադները կը բանա ու չի թողուր և գեղին վրա արև ծագի: Նե արտերը բերք կուտան, նե ա բաղջանները պտուղ: Տղան կը դառնա կրսե քի էկե դուք իմ ուզածս անեք՝ ես աղ դուչը կտոր կտոր կանիմ: Կը հարցնեն քի ի՞նչ է ուզածդ: Կը պատասխանե քի ձեր քաղաքին բոլոր դեմիքիները թող իրարու քով գան ու ինձի ընանկ խոշոր խլինջ մը շնեն ո ես ըզ դուչին հախեն գամ: Գեղացիք իրարու քով կուգան և տղուն ուզած չափով խոշոր սուր մը կը շնին: Տղան ըզ խոշոր սուրը շալկած գիշերանց ճամփա կելլա և առտուն կանուխ կը հասնի թոչունին նստած տեղը: Բարձր քարի մը վրա կելլա ու անկե կը ցատկե դուչին կոնակը: Եփ թոչունը փայլուն, խոշոր սուրը կը տեսնա՝ վախեն լեղին կը պատոի ու դառնալով տղուն կրսե.

- Աման երիտասարդ, իչ մուրպաղ ո կուգես կուտամ, թեքի իս մի սպաներ: Տղան գեղացիներեն լսած էր ո Պաղտատի մեջ ա մեծ

դև մը եկեր գետին առջև պառկեր է ու թող չի տար ո քաղաքը ջուր եթա, ամեն շաբաթ 18–20 տարեկան ախջիկ մը պի տան դեին ո ուտե և թող տա ո քաղաք 24 սահաթ ջուր ունենա: Հիմա կարգը եկեր է թագավորին աղջկան, ամմա թագավորը ըսոր վաղը ըսելով եռսուն օր է ո կը ձգձգե: Ըդ որն ա վերջին օրն է եղեր: Տղան դառնալով դուչին կըսե. Քեզի երկու պայման ունիմ, էկե ընես նը լավ, քեզ չիմ սատկեցներ, չէ նը վայ գլխուդ: Էն առաջ ըս լեռան վրա ալ պի չի նստիս, ո գեղացիք արև ունենան: Ետքն ա ինձի չուտ մը Պաղտատ պետք է տանիս: Ադկե դոլայ ինչ, կըսե թոչունը: Ալ աս լեռան վրա չիմ նստիր: էկե կոնակիս ամուր փակիս, աչքդ բանաս գոցես՝ քեզի Պաղտատ կը հասցենմ:

Իրավ ալ հազիվ աչքերը գոցեց ու բացավ՝ Պաղտատի մեջ էր: Եփ կը քալեր փողոցեն, տեսավ ո դաուլ գուռնայով մեծ բազմություն մը կուգա: Մոտեցավ ու հասկցավ ո թագավորին ախջիկն է կը տանին դեին տալու: Մեծ խլինջը ումուզին՝ վազեց, եկողներուն առաջը կոցեց:
- Կեցեք, ըսավ, մի տանիք թագավորին ախջիկը: Ես հիմա պեթամ ըդ դեին մարիկը պի լացընեմ:

Ու սուրը քաշած նետվեցավ դեին վրա: Իրեք օր իրեք գիշեր կըր-վեցան: Դեին լեչը կտոր կտոր ըրավ, արունն ա գետի պես վազեց Պաղտատի փողոցներուն մեջ:

Եվ թագավորը լսեց ըդ տղուն ըրած քաջությունը, հրաման ըրավ ո իր պալատը բերեն տղան: Տղան պալատ գնաց իր խոշոր խլինջը դրավ թագավորին թախտին ոտքը ու պագավ անոր ձեռքը: Թագավորը գովեց անոր փեհլիվանի կոհնությունը: Իր ախջիկը տվավ անոր: Եռսուն օր, եռսուն գիշեր հարսնիք ըրավ: Զենկին, ախքատ, ամենքն ա կերան, խմեցին, ուրախացան ու գովեցին իրենց փեհլիվան փեսան:

Ընտք հասան իրենց մուրադին, դուք ա հասնիք ձեր մուրադին:

3. ԵՐՁՆԿԱՅԻ ԳԱՎԱՌԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐ

Խաբեբա չեյիւր

Երզնկայում ապրելիս է եղել մի խաբեբա չեյիս, որը հավատաց-յալներին համոզել է, թե ինքը Մուհամեդ մարգարեի ընտրյալներից է: Ամեն ուրբաթ հրաչքով թոչում է Մեքքա, Մուհամեդի գերեզ-մանի մոտ աղոթում, ապա գիշերով վերադառնում է: Մարդիկ ամե-

ներին էլ չեն կասկածել, թե ձիով երեք ամիս տևող ճանապարհը ինչպես է կարողանում կտրել անցնել մի քանի ժամում: Այլահի կամքն է, ասել են ու ամեն ինչ համարել բացատրված: Նրան սուրբ են համարել անգամ քաղաքապետը, դատին, այսինքն՝ դատավորը:

Կեղծ սրբի ուժը անշուշտ առաջին հերթին օգտագործվելու էր հայերի դեմ, որոնց նա անխնա շահագործել է: Ինչ ցանկացել արել է, ինչ ցանկացել է վերցրել է, չհնազանդվողներին ենթարկել մարմնական պատիժների, անգամ սպանել տվել:

Մի հայ ոսկերիչ՝ Ղուզումջի Կարապետը, որ եղել է կանացի զարդեր պատրաստող և հաճախ էր կողոպտվել շեյխի կողմից, որոշում է վրեժ լուծել նրանից և մերկացնել նրա խարդախությունը:

Նա պատրաստում է ոսկյա մի զույգ ապարանջան, զարդարված թանկագին քարերով: Մեկը պահում է իր դարակում, մյուսը վերցնում գնում է վալիի մոտ, ասում է թե նվեր է բերել նրա ամենասիրելի կնոջ համար:

Վալին հիանում է նվերով: Հարցնում է, թե ի՞նքն է պատրաստել:

Նվերի որտեղից գալը չեն հարցնի, փաշա,- ասում է Կարապետը:

Վալին նվերը տանում է տուն, հանձնում հարեմի՝ իր ամենասիրելի կնոջը, որը նայում է, հիանում, և ասում է թե նման ապարանջանները սովորաբար զույգ են լինում, որքան պիտի ուզեր, որ երկրորդն էլ ունենար:

Հաջորդ օրը վալին կանչում է Ղուզումջի Կարապետին, հայտնում կնոջ ցանկությունը, խնդրում ապարանջանի երկրորդն էլ նվիրել:

- Փաշա,- պատասխանում է վարպետը,- եթե ես պատրաստած լինեի՝ մի՞թե մեկ հատ կբերեի. ձեր խանումը ճիշտ է նկատել, նման արժեքավոր զարդեր զույգ են լինում, բայց ես դա գնել եմ Շամում, երբ անցյալ տարի գործով այնտեղ էի գնացել: Զույգն էին ծախում, բայց իմ փողը քիչ էր, հագիվ մեկը կարողացա գնել: Մյուսը դեռ վարպետի մոտ կլինի: Որևէ մեկին ուղարկեցեք, թող բերի:

- Բայց երկու ամսվա ճամփա է, ում ուղարկեմ:

- Դրանից հեշտ գործ չկա: Այսօր հինգշաբթի է. ուրբաթ առավոտ մեր սուրբ շեյխը պիտի թռչի Մեքքա՝ աղոթելու. անցնելու է Շամից. թող հանդիպի ոսկերչին և վերցնի: Նույնիսկ կարող եմ փողը ես վճարել: Ես խանութի տեղը կբացատրեմ:

Կարապետի մեկնումից հետո վալին կանչում է շեյխին, պատմում ամեն ինչ և խնդրում, որ ուրբաթ օրը Մեքքա գնալիս՝ հանդիպի Շամ, ոսկերիչից գնի ապարանջանի մյուս հատը:

Շեյխը գլխի է ընկնում, որ դա խորամանկ հայ ոսկերչի խաղ է: Իրեն չի կորցնում, ասում է:

- Շատ լավ վալի փաշա, դժվար գործ չէ, կրերեմ:

Ասում է, բայց վալիի մոտից մեկնելուց հետո ընկնում է լուրջ մտատանջության մեջ: Եթե չկարողանա ձեռք բերել ապարանջանը՝ խայտառակվելու է ամբողջ քաղաքում որպես խաբեբա: Եթե գնա ուստա Կարապետի, այդ գյավուրի մոտ՝ անպատվաբեր է: Սակայն այլ ելք չի գտնում: Փոխում է շորերը, որպեսզի մարդիկ իրեն չճանաչեն, գնում է ոսկերչի խանութը:

- Ուստա Կարապետ,- ասում է,- գիտեմ, այս խաղը դու ես պատրաստել, ավելի լավ վրեժ չէիր կարող լուծել: Բայց պետք է ինձ էլ խնայես: Մուսուլման հոգևորականի պատիվս ու հեղինակությունս կարող է ոտի տակ գնալ: Փրկիր ինձ այս փորձանքից, տուր մյուս ապարանջանը, ինչ որ ուզես կտամ: Սոստանում եմ քեզ վարձատրել ոսկիներով, իսկ հայերին էլ այլևս հանգիստ թողնել: Գիտեմ, դու պատրաստել ես զույգ ապարանջաններ:

- Խաթիրը համար քեզ կփրկեմ խայտառակվելուց, սակայն պատրաստ չունեմ, առնվազն մեկ շաբաթ է պետք, որ պատրաստեմ:

- Սակայն վաղը խոստացել եմ:

- Ոչինչ, կասես թե Շամում հանդիպել ես ոսկերիչին, պատվիրել ես, նա էլ ասել է թե հաջորդ ուրբաթ պատրաստ կլինի:

Շեյխը համաձայնվում է: Ուրբաթ օրը թաքնվում է տանը, հաջորդ օրը ներկայանում է վալիին, ասում է թե գիշերը վերադարձել է, թե տեսել է ոսկերիչին, որը խոստացել է մյուս ուրբաթ հանձնել:

Շեյխի մեկնումից հետո վալիին է ներկայանում ուստա Կարապետը և հարցնում է, թե ստացե՞լ է ապարանջանը: Վալին ասում է թե հաջորդ շաբաթ է պատրաստ լինելու:

- Ոչ թե հաջորդ շաբաթ, այլ տասը տարի հետո էլ շեյխը չի կարող այդ ապարանջանը ձեռք բերել: Նա խաբեբա է, երբեք չի կարող մի գիշերվա մեջ Մեքքա գնալ և վերադառնալ: Զարմանում եմ, որ վալի փաշայի նման զարգացած մարդն էլ հավատացել է այդ խաբեբային:

- Բայց պետք է ապացուցես ասածներդ, այլպես քեզ կախել կտամ որպես մուսուլման սրբի վարկաբեկողի: Իսկ եթե ապացուցես, ես պատժել կտամ նրան որպես մուսուլմանի անունը անպատվողի:

- Լավ,- ասում է ուստա Կարապետը,- քանի որ նա առաջիկա ուրբաթ օր ոչ թե պետք է Մեքքա գնա, այլ ծպտված վիճակում իմ խանութը պիտի գա, դուք էլ եկեք և ձեզ համար ամեն ինչ պարզ կդառնա:

Պայմանավորված գիշերը վալին գնում է Կարապետի խանութը, թաքնվում մի անկյունում: Գալիս է չեյխը:

- Պատրաստեցի՞ր ապարանջանը,- հարցնում է չեյխը:

- Մի քանի օրվա գործ է մնացել:

- Բայց ես կարող է խայտառակվեմ. վալիին ասել եմ որ այս շաբաթ հանձնելու եմ իրեն, Շամից եմ բերելու:

- Իսկապե՞ս վալին հավատում է քո այդ ստերին,- հարցնում է Կարապետը:

- Հապա ի՞նչ է անում: Հիմարի մեկն է, կատարյալ հայվան, քթից բռնած՝ խաղացնում եմ: Տուր ապարանջանը, որքան ուզես՝ կվճարեմ և խոստումներս էլ կկատարեմ:

Շեյխը մի քսակ է հանձնում Կարապետին, ստանում ապարանջանը, գոհ սրտով մեկնում է:

Շաբաթ առավոտ նա, մորուսը սանտրած ու ներկած, հպարտ-հպարտ ներկայանում է վալիին, դիմավորվում սրտագին: Պատմում է շինծու մի պատմություն, թե ինչպես Մեքքա գնալիս հանդիպել է Շամ, տեսել ոսկերիչին, գլխին կանգնել պատրաստել է տվել ու բերել է, որ ժամանակին հանձնի սիրելի վալիին:

- Որը միամտաբար և հիմարաբար հավատացել է քո բոլոր ստերին,- վրա է բերել վալին ծիծաղելով:

Շեյխը այլայլվում է, հարցնում թե ով է իրեն զրպարտել այդպես:

- Ոչ ոք,- պատասխանել է վալին,- ես անձամբ եմ ներկա եղել քո և այդ հայ ոսկերչի զրույցին:

Վալին ժողովի է հրավիրել քաղաքի մեծամեծներին, հարկադրել է չեյխին բոլորի ներկայությամբ խոստովանել խարդախությունները: Կազմել են արձանագրություն, ուղարկել Կ. Պոլիս, մահմեդական հոգևորականությունից գերագույն պետ՝ չեյխուլիսլամին, որի կարգա-դրությամբ կեղծ սուրբը պաշտոնազրկվել է:

Էսպեվերեկցի Տեր Վարդանի վրեժը

Պատմության հերոսն է Դերջանի էսպեվերեկ գյուղի հայ քահանա Տեր Վարդանը՝ համարձակ, ազնիվ նկարագրի տեր, իր հոտի շահերը պաշտպանելու համար ոչ մի զոհողություն ատաջ կանգ չառնող մի հոգևորական, միաժամանակ հողի աշխատավոր:

Տեր Վարդանը միշտ պայքարի մեջ է եղել գյուղի տիրակալ, հայերին ահ ու սարսափի մեջ պահող Մեմիչ աղայի հետ:

Մի օր, կամայական հարկահավաքումների, գյուղացիներից նըրանց սննդի վերջին մնացորդների խլելու առիթով Տեր Վարդանը բուռն վեճի է բռնվում աղայի հետ, որը գավազանի հարվածներով ջարդել է տալիս խեղձ քահանայի գլուխը, փետել տալիս միրուքը:

Ձկարողանալով դիմանալ մանավանդ վերջին անպատվությունը, Հայ քահանան թողնում հեռանում է գյուղից ու 35 հոգուց բաղկացած ընտանիքից: Գնում է Երզնկա, աշխատում ս. Նշան եկեղեցում: Ապրում է հանգիստ, ընտանիքն էլ բերել է տալիս, որդիներին ամուսնացնում է և հետզհետե ձեռք բերում հեղինակություն:

Ավելի ուշ՝ նրան վստահվում է առաջնորդական փոխանորդի պաշտոնը: Բայց միշտ սրտի խորքում պահում է միրուքի կսկիծը և մտածում վրեժ լուծել Մեմիչ աղայից:

Մտերմական կապեր է հաստատում Երզնկայի երեւելի Հայերի հետ, դառնում է Հայտնի Դանիելյան ընտանիքի երեխաների դաստիարակը և այդ առիթով ելուժուտ է ունենում տունը: Շուտով՝ այս ընտանիքի միջոցով կապեր է հաստատում նաև թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ, և բոլորի մոտ վայելում լայն հարգանք:

1895–1896 թթ. հայկական կոտորածներից հետո երբ կառավարությունը Դանիելյաններից վերցրել է հայկական գյուղերի բերքը հավաքելու մենաշնորհը, ցորենի այն մասը, որ դեռ տեղափոխված չէր քաղաք, հափշտակվում է թուրքերի և քրդերի կողմից: Քսան ոսկու արժողությունը ցորեն էլ խլում է էսպեվերեկի տիրակալ Մեմիչ աղան:

Հետագայում, երբ կարգը մասամբ վերահաստատվում է և նորից Դանիելյանների իրավունքներն էլ կրկին պաշտպանվում են, Զիվան Դանիելյանը դատի է տալիս Մեմիչ աղային: Տեր Վարդանը նրան հորդորում է պահանջել ոչ թե քսան ոսկի, այլ 200 ոսկի, հաշվի առնելով նրա այլ կողոպուտները:

Գավառապետի միջնորդությամբ դատարանը կարգադրում է Մեմիչ աղային՝ ներկայանալ հարցաքննություն՝ 200 ոսկու գործով:

Մեմիչ աղան անակնկալի է գալիս թե՛ 200 ոսկու պահանջից և թե՛ դատարան ներկայանալու հրավերից: Մտածում է լեզու գտնել Դանիելյանների հետ: Հանդիպում են, բայց Զիվան էֆենդին չի զիջում, ընդհակառակը, հիչեցնելով նրա այլ ապօրինությունները, սպառնում է բանտարկել տալ, եթե ամբողջ գումարը չվճարի:

Այս անգամ էլ մարդիկ խորհուրդ են տալիս Մեմիչ աղային դիմել Դանիելյանների տան ավագերեց Տեր Վարդանին:

- Էսպեվերեկցի տերտերի՞ն,- հարցնում է Մեմիշը սարսափած:
Բայց ես տասը տարի առաջ նրա միրուքը փետել եմ տվել:

Բայց դիմում է հայ քահանային և Տեր Վարդանի միջնորդությունով
50 ոսկիով փակվում է հաշիվը:

1916 թ. երբ ուսական գործը գրավում է Երզնկան, և հայերը
համեմատաբար ազատ են զգում իրենց, Տեր Վարդանի հարազատ-
ները և էսպեվերեկցի այլ երիտասարդներ, սպանում են Մեմիշ աղա-
յին և լուծում հայ քահանայի վրեժը:

4. ՔԵԼ ՕՂԼԱՆԻ ՀԵՔԻԱԹԸ

Քել օղլանի հեքիաթի մեջ Թարզի Սաչիկը ներառնում էր հետևյալ
չորս պատմությունները՝ «Քել օղլանն ու մոլլան», «Քել օղլանը և
Հախվերմազը», «Քել օղլանն ու Թուրք աղան», «Քել օղլանը Թա-
գավոր»:

Երզնկայում, Դերջանում, Կամախում և ավելի հեռավոր վայրերում
չի եղել մի տուն, որտեղ չիմանան Քել օղլանի հեքիաթը: Թե հե-
քիաթասացողները և թե ամեն մի տան տատիկ շարունակ պատմել
են այդ տարօրինակ մարդու արկածները, պատմել են ու երեխաների
մեջ սեր գարթեցրել հերոսի նկատմամբ:

Այդ չորս հեքիաթներից ներկայացնում ենք երկուսը:

Քել օղլանը և մոլլան – Ժամանակին եղել է մի որբ տղա, ոչ հայր
է ունեցել, ոչ մայր: Ապրել է քեռու տանը որպես հոտաղ: Քեռու կի-
նը մահացած լինելով՝ քեռին կրկին ամուսնացել է իրենից փոքր մի
աղջկա հետ, որը տարեկից էր քրոջ որբ տղային: Սրան կոչել են Քել
օղլան՝ ճաղատ լինելուն համար:

Քեռեկինը մեղսապարտ կապեր է հաստատում Թաղի մոլլայի հետ:
Քել օղլանը նկատում է այդ բանը, հայտնում քեռուն: Որոշում են
վրեժ լուծել:

Սովորաբար քեռին ու Քել օղլանը վաղ առավոտյան մեկնում են
հանդերը աշխատանքի, իսկ այդ ժամերին քեռեկինը հանդիպում է
մոլլայի հետ: Մի անգամ Քել օղլանը Թաքնված տեղից լսում է, որ
քեռեկինը խորհուրդ է տալիս մոլլային աշխատել այսինչ վայրում,
որպեսզի նրա համար ցերեկը լավ լավ կերակուրներ բերի:

Նա իսկույն դուրս է գալիս Թաքնված տեղից, վազում քեռու մոտ
և առաջարկում փոխել այդ օրվա իրենց աշխատելու տեղը, լինել
քեռեկնոջ որոշածի մոտ: Մոլլան էլ, նկատելով որ նրանք են զբաղեց-
րել այդ տեղը, չի երևում այնտեղ:

Յերեկը քեռեկինը, կերակուրի մի քանի տեսակներ պատրաստած, շտապում է հանդերը, բայց զարմանքով նկատում է, որ մոլլայի փոխարեն այնտեղ աշխատում են ամուսինն ու Քել օղլանը: Ուզում է ետ դառնալ, բայց Քել օղլանը բարձր բղավում է.

- Քեռեկին այստեղ ենք, արի ուղիղ արտի մոտով:

Քեռեկնոջը մնում է կատարել հրահանգը: Այդ օրը քեռին ու Քել օղլանը պատվական ճաշ են անում՝ ուտում տապակած հավ, փլավ, մածուն:

Հաջորդ օրը Քել օղլանը դարձյալ լրտեսում է քեռեկնոջը և լսում, որ նա պայմանավորվում է մոլլայի հետ մի ուրիշ տեղ, այն էլ այնպես անել, որ մոլլայի եզան սպիտակ ոտը երևա հեռվից, որ ինքը չար- լալվի:

Շտապելով քեռու մոտ, Քել օղլանը ամեն ինչ պատմում է նրան, առաջարկում իրենց եզան մի ոտին սպիտակ չոր կապել...

Այդ օրը նույնպես փառավոր կերակուրներ են ուտում, իսկ մոլլան մնում է սոված:

Երրորդ օրը լրտեսելիս՝ Քել օղլանը լսում է, որ քեռեկինը որոշել է դիմել Մուրատատուր սուրբ Պոպոդիկին և խնդրել իրենց ազատել Քել օղլանի փորձանքից:

Վազում է հիշյալ ուխտատեղին, թաքնվում է հաստ ծառի բնի մեջ: Գալիս է քեռեկինը, ծնկաչոք աղոթում է և ասում.

- Ով մուրատատուր սուրբ, դու որ պաշտպան ես միմյանց սիրող զույգերի, ազատիր մեզ այս Քել օղլանի փորձանքից:

Քել օղլանը, փոխելով ձայնը, ասում է.

- Ով կին, ուխտող կատարվեց, Աստված լսեց քո ձայնը: Դու պետք է մատաղ անես կարմիր կովը, մսի մի մասը բաժանես աղքատներին, մյուսն էլ դավուրմա անես ու մեկ շաբաթ կերցնես ամուսնուդ և այդ Քել օղլանին: Ամեն անգամ որ նրանք ուտեն կարմրած միսը, աչքները քիչ քիչ պիտի վատ տեսնի, իսկ մեկ շաբաթից պիտի կու - րանան: Այն ժամանակ նրանք այլևս ոչինչ չեն կարող տեսնել, ինչ ուղեք՝ կարող եք անել:

Նույն օրը քեռեկինը մորթել է տալիս կարմիր կովը՝ պատճառաբանելով թե թունավոր խոտ է կերել, եթե իսկույն չմորթեն՝ հետագայում միսը չեն կարող ուտել:

Քեռեկինը անցնում է գործի: Կաթսան դնում է կրակի վրա ու կարմրացնում միսը: Երբ քեռեկինը գյուգյումը վերցրած գնում է աղբյուրից ջուր բերելու, Քել օղլանը ամեն ինչ պատմում է քեռուն և ասում է թե եկել է ժամանակը՝ մոլլայից վրեժ լուծելու, միայն թե

ինչ որ ինքը ասի՝ պետք է կատարել: Ամեն անգամ որ մտից ուտեն, պետք է կեղծել թե սկսել են վատ տեսնել, աչքները թուլանում է:

Երբ միսը կարմրում է, քեռեկինը մի մեծ աման բերում դնում է ամուսնու ու Քել օղլանի առաջ և ասում է.

- Տաք-տաք կերեք, համով դավուրմա է:

Ուտում են: Քել օղլանը հանկարծ ասում է, թե իր աչքերը ոնց որ մի քիչ վատ են տեսնում: Նույնը հաստատում է քեռին, իսկ քեռեկինը ուրախանում է, որ սրբի ասածը լինում է:

Նույնը կրկնվում է հաջորդ օրը և հետագայում, իսկ մի շաբաթից Քել օղլանն ու քեռին պատերը բռնելով են դուրս գնում, խաբելով թե բոլորովին չեն տեսնում:

Համոզված որ քեռին ու Քել օղլանը այլևս չեն տեսնում, քեռեկինը նրանց ներկայությունը սիրաբանում է մոլլայի հետ: Քեռին այժմ աչքով տեսնում ու համոզվում է, որ կինը դավաճանում է իրեն: Քրոջ որդուն հարցնում է թե ինչ կարող են անել:

- Այդ գործը իմ վրա թող,- ասում է Քել օղլանը:

Հաջորդ օրը, երբ սովորական ժամին մոլլան գալիս է քեռեկնոջ մոտ, սիրաբանում են, քեռեկինը առաջարկում է մոլլային հանգրստանալ, իսկ ինքը հավա կեփի նրա համար: Մոլլան շոգից թմրած, կոնակի վրա պառկած քնում է:

Քեռեկինը յուզը տաքացնելուց հետո գնում է այլուր բերելու:

Քել օղլանը իսկույն տեղից վեր է կենում, գնում է, արագորեն վերցնում տաք յուղով լի թավան, բերում լցնում մոլլայի բաց բերանից ցած: Մոլլան հազիվ կարողանում է խոկալ ու տեղնուտեղը խեղդվում է: Այդ անելուց հետո Քել օղլանը թավան տանում դնում է կրակի մոտ, շուռ տված, իսկ ինքը գալիս սուսուփուս նստում է իր տեղում, քեռու մոտ:

Քեռեկինը, կարծելով, թե թավան կատուն է շուռ տվել, նոր յուղ է բերում, հավան պատրաստում գալիս է մոլլի մոտ: Ինչ անում է մարդը չի զարթնում: Համոզվում է, որ մեռել է: Լացուկոծը դնում է:

- Ի՞նչ ես լաց լինում, քեռեկին, մեր աչքերի կուրանալու համա՞ր ես ողբում:

- Ձեր աչքերի կուրանալը քիչ փորձանք էր, հիմա էլ մոլլային մեռցրել ու բերել գցել են մեր տունը:

- Հապա հիմա ի՞նչ պիտի անենք: Մենք էլ չենք կարող քեզ օգնել: Իսկույն գնա մուրատատուր սրբին աղոթիր, որ մեր աչքերը լավանան և տեսնենք, թե ինչ ենք անելու:

Քեռեկիներ գնում աղոթում ու վերադառնում է: Մի քանի ընկերից Քել օղլանն ասում է, թե ոնց որ աչքերը քիչ-քիչ սկսում են տեսնել: Նույնը հաստատում է քեռին:

Քել օղլանը քեռեկնոջ հետ զրուցում է առանձին և ամեն ինչ պատմում է, ասում է թե այդ բոլորը ինքն է սարքել: Հիմա էլ կազատի նրան բանտարկվելու փորձանքից, եթե քեռեկիներ խոստանա այլևս հավատարիմ լինել իր քեռուն: Քեռեկիներ խոստանում է:

Քել օղլանը չալակում է մոլլայի դիակը, մնաս բարով ասում քեռուն, դուրս է գալիս տանից: Գնում է ուղիղ մոլլայի տունը, խփում է դուռը:

Մոլլայի կինը ներսից ասում է.

- Մոլլա, բավական է քո արածը: Ամեն օր գնում ես սիրեկաններիդ մոտ և կես գիշերին ես տուն գալի: Չեմ բաց անելու դուռը:

- Բաց արա, այ կնիկ,- ասում է Քել օղլանը, կեղծելով ձայնը,- թե չէ կբարձրանամ տանիքից ինձ կզցեմ ներս:

Կինը բաց չի անում: Քել օղլանը մոլլային չալակում բարձրացնում է տանիքը, թոնրատան վերևի անցքից գլուխը կախում է ցած ու ասում.

- Բաց արա, թե չէ ինձ զցելու եմ ցած:

- Չեմ բաց անի:

- Ահա ընկա,- ասում է ու մոլլային հրում ցած:

Մոլլի կնիկը սկսում է վայնասունը: Քել օղլանը, իբր թե անտեղյակ կատարվածից, հեռվից սուլելով մոտենում է, խփում նրանց դուռը, հարցնում թե ինչ է պատահել:

- Մոլլան մեռավ,- ասում է կինը ու լաց լինում:

- Հանկարծ չմեռավ,- պատասխանում է,- ես լսում էի, խեղճ մարդը մի ժամ է, որ խնդրում էր դուռը բաց անել, դու չէիր բաց անում: Կարծում ես ես չլսեցի՞: Հենց որ լուսանա, քեզ բանտարկել եմ տալու:

- Աման, խնդրում եմ, մի տարածիր լուրը, ազատիր ինձ այս փորձանքից,- ասում է կինը:

- Տասը ոսկի կտաս, դիակը կտանեմ Եփրատ գետը կզցեմ, դու էլ հարցնողներին կասես, թե ուրիշ քաղաք է գնացել:

Տասը ոսկին առնում է, չալակում դիակը, գնում է: Շատ է գնում, քիչ է գնում, հոգնում է. դիակը կանգնեցնում է մի ծառի տակ, իսկ ինքը հեռվում նստում հանգստանում է:

- Այդ ո՞վ է կանգնել այդտեղ,- լսվում է անտառապահի ձայնը:

- Քո ինչ գործն է,- պատասխանում է թիֆերի տակ թաքնված Քել օղլանը, որին չի տեսնում անտառապահը և կարծում է, թե իր դեմ կանգնողն է խոսում:

- Ասա, ո՞վ ես:

- Չեմ ասի: Ի՞նչ ես անելու: Ես քո էն...էն...էն... հայհոյում է Քել օղլանը:

Անտառապահը զայրացած փայտով խփում է կանգնած մարդուն, որ օրորվելով գլորվում է ցած:

Մինչ անտառապահը մոտենում է, որ տեսնի թե ով էր իր հետ վիճողը, Քել օղլանը դուրս է գալիս թփուտների տակից և ասում է.

- Մոլլային սպանեցիր, հա՞:

- Ինչ մոլլա, ինչ բան, փորձա՞նք ես, այ մարդ:

- Փորձանք չեմ, այլ՝ վկա, որ մարդուն սպանեցիր, թե կսպանես և խփեցիր ու սպանեցիր: Խեղճը միամիտ կանգնած հանգստանում էր, քեզ ինչ վնաս էր տալիս: Հենց վաղը քեզ հանձնելու եմ դատարան որպես մարդասպան: Անտառապահը աղաչում է, պաղատում խնայել իրեն, ասում է, թե չորս երեխայի հայր է, մեղք է:

- Լավ,- ասում է Քել օղլանը, քեզ կխնայեմ երեխաներիդ խաթեր: Երևում է, որ աղքատ ես, փող չես ունենա: Ինձ մի քանի օրվա ուտելու հաց տուր, գնամ: Մի լավություն էլ կանեմ քեզ: Կտանեմ մոլլայի դիակն էլ կզցեմ Եփրատ գետը:

Անտառապահը ուրախանում է, շնորհակալություն հայտնում, նստում միասին հաց են ուտում և մտերմանում են:

Քել օղլանը կրկին շալակում է իր ավարը ու ճանապարհ ընկնում: Շատ է գնում, քիչ է գնում, մոտենում է մի ջրաղացի: Մոլլի սառած դիակը կանգնեցնում է քարի մոտ, ինքը կտրում է ջրաղացի ջուրը: Լոռն է ջրաղացի ձայնը: Դուրս է գալիս ջրաղացպանը և բղավում է.

- Այդ ո՞վ կտրեց ջուրը:

- Ես,- պատասխանում է Քել օղլանը թաքնված տեղից, այն տպավորությունը թողնելով թե քարի մոտ կանգնած մարդն է խոսողը:

- Ինչու՞ կտրեցիր:

- Լավ արեցի, աչքդ էլ հանեցի:

- Հիմա բահով կտամ շան սատակ կանեմ քեզ:

- Ապա մի փորձիր. կյանքիցդ ձե՞ռ ես քաշել:

Ջրաղացպանը հաղիվ բահը բարձրացրած ու կպցրած մոլլային՝ դիակը գլորվում է ցած:

Հեռվից հայտնվում է Քել օղլանը սուլելով, ապա հարցնում է.

- Ինչու՞ սպանեցիր խեղճ մարդուն: Կարծում ես թե չտեսա և չլսեցի՞ քո սպառնալիքը: Խեղճ մարդը կանգնած հանգստանում էր, քեզ ինչ վնաս էր տալիս: Հենց որ լուսանա, հայտնելու եմ ոստիկանությանը: Դա մոտակա գյուղի մոլլան էր, հարգված բարի մարդ էր:

Ջրաղացպանը խեղճանում է, աղաչում է, պաղատում ազատել իրեն փորձանքից: Խոստանում է մի պարկ ալյուր տալ:

Քեյ օղլանը խղճում է նրան, հաշտվում են: Ասում է, թե ինքը կազատի նրան այդ փորձանքից առանց որևէ վարձատրություն: Մի պարկ ալյուրը կարող է ավելի կարիքավորների տալ:

Ջրաղացպանը նրան տալիս է մի քանի բաղարջ, մի գաթա, մի քիչ էլ դավուրմա, խնդրում օգնել իրեն դիակը թաղելու:

- Ես քեզ կազատեմ նաև այդ աշխատանքից,- ասում է,- չալակում դիակը և հայդա դեպի Եփրատ գետը:

Քեյ օղլանն ու թուրք աղան – Քեյ օղլանի փողերը երբ հասնում են, մի հարուստ աղայի մոտ աշխատում է որպես հոտաղ: Պայմանն էր ոչխարներն արածացնել, երեկոները ջուր կրել և անասուններին էլ կերակրել: Դրա փոխարեն աղան նրան ապահովելու էր օրապահիկով, տալու էր իր հին շորերն ու տրեխներ, տարեկան երկու ոսկի էլ փող, որպեսզի հավաքի ու տուն-տեղ լինի:

Քեյ օղլանն աշխատում է անձնփրաբար: Առաջին տարին, երբ վերջանում է, աղան կանչում է նրան իր մոտ, որպեսզի տարվա հաշիվը փակի:

- Առ այս մեկ ոսկին,- ասում է նա,- այս տարի ավելի լավ աշխատիր:

- Բայց աղա,- ասում է, Քեյ օղլանը,- չէ՞ որ մենք պայմանավորվել էինք տարեկան երկու ոսկի:

- Այո, բայց մեկ ոսկին հաշվվում եմ տված վնասիդ դիմաց:

- Ի՞նչ վնաս:

- Կորցրել ես մեկ գառ: Մեկ այծ էլ քո անուշադրություն հետևականքով քարից ընկել է:

- Այծը մորթել ենք և դուք դրանով հյուրասիրություն եք կազմակերպել: Իսկ գառան արժեքը մի քանի դուրուշ է և ոչ մեկ ոսկի:

- Չէ, տղաս, դու դեռ հաշիվ չես սովորել,- պատասխանում է աղան,- գառը կարող էր մեծանալ, ոչխար դառնալ, նրա արժեքն էլ կմեծանար: Չէ որ նա երկար ժամանակ կաթ կարող էր տալ, բուրդ պիտի տար, վերջապես միսն էլ քառապատիկ կարող էր լինել: Այս բոլորը մի ոսկուց ավելի կանի:

- Աղա, մեղք եմ, հախս մի պահիր, տուր աշխատանքիս վարձը, տուն-տեղ եմ ուզում դառնալ:

Աղան կտրականապես մերժում է և ասում, թե եթե դժգոհ է, կարող է դատի տալ:

- Ո՞ւմ կարող եմ բողոքել, աղա, այս գյուղի տերը դու ես, ինչ ուզես, այն էլ կանես:

Բայց Քել օղլանը մտքում որոշում է վրեժը լուծել: Որոշում է Հաջորդ տարի էլ աշխատել:

Երգնկայի գավառում սովորություն է եղել ոչխարը արածացնել օրական երկու անգամ: Օրվա շոգ ժամին բերում են գյուղ, երեկոյան կրկին տանում, այս անգամ սակայն ավելի մոտ տեղեր:

Մի օր, 150 ոչխար առաջը խառնած՝ Քել օղլանը գիշերով դուրս է գալիս ոչխարներն արածացնելու, մինչև առավոտ: Լուսաբացին ինչ որ գյուղում կանանց կթել է տալիս ոչխարները, հանգստանում, և վերցնելով օրվա ուտելիքը, շարունակում է ճանապարհը:

Աղան երբ գլխի է ընկնում, որ Քել օղլանը ոչխարները գողացել է ու տարել անձանոթ ուղղությունը, սաստիկ զայրանում է. այս ու այն կողմ փնտրում է, բայց չի գտնում: Ում որ հարցնում է, հակառակ ուղղություններ են ցույց տալիս և ավելի ևս մոլորեցնում են, քանի որ ոչ ոք չի սիրել այդ վաշխառուին: Ի վերջո հույսը կտրում է նրստում տեղը: Քել օղլանը շարունակում է ճանապարհը շարաթներով, հասնում մի մեծ ու անձանոթ քաղաք: Այնտեղ վաճառում է ոչխարները, փողով մի փոքրիկ խանութ է բաց անում և զբաղվում է առևտրով, աստիճանաբար մեծացնում է գործը:

Անցնում է տասը տարի: Աղայի տղան մեծանում է: Ուզում են ամուսնացնել: Աղան ձի է նստում և գնում է հեռավոր մի քաղաք՝ հարսանեկան զգեստներ և կտորեղեն գնելու: Հետն էլ վերցնում է հիսուն ոսկի:

Անձանոթ քաղաքում հարցուփորձ է անում, թե ում խանութում ընտիր կերպասներ կան: Մարդիկ ցույց են տալիս մի խանութ, որը հենց Քել օղլանի խանութն է եղել, իսկ նա այժմ այդ տեղ հայտնի է եղել բոլորովին այլ անունով:

Աղան երբ մտնում է նրա խանութը, չի ճանաչում տասը տարի առաջվա իր հոտաղին, իսկ Քել օղլանը իսկույն ճանաչում է աղային: Առանց հայտնի անելու, թե ճանաչել է, քաղաքավարությունը ընդունում է, հիսուն ոսկու առևտուր անում, սուրճ հրամցնում, ապա հարցնում է, թե գիշերը ո՞րտեղ է քնելու: Աղան ասում է, թե քաղաքի հին խաներից մեկում սենյակ է վարձել:

- Ձեզ նման պատվավոր աղա,- ասում է խանութի տերը,- հարմար է որ պանդոկում իջևանի, այն էլ երկրորդական պանդոկում: Դուք այսօր իմ հյուրն եք, եկեք մեր տունը:

Ապրանքներն էլ վերցնում են ու գնում Քել օղյանի տունը, որտեղ աղան հյուրասիրվում է ինչպես պետքն է: Նրա համար առանձնացնում են հատուկ սենյակ:

Կես գիշերին Քել օղյանը վեր է կենում, իր հետ վերցնում է մի պարան, մտնում է աղայի սենյակը, պարանը գցում է նրա վիզը, ոտներն էլ կապելուց հետո քաշում է պարանը: Աղան սարսափահար դարձնում է տեսնում, որ կապկպված վիճակում է.

- Ի՞նչ ես անում այ մարդ,- ճչում է:

- Կորցրածս գառան դիմաց ինձնից քո վերցրած արժեքն եմ ետ առնում, չճանաճեցի՞ր, ես քո նախկին հոտաղն եմ: Ոչխարի բրդի, կաշու, մսի համար վերցրածդ եմ ետ առնում: Այդ գումարը, եթե ես վաչխով տայի, հիմա հիսուն ոսկի կարող էր դառնալ... Դու իմ մեկ ոսկին կերար, հիմա իմ ձեռքն է թե քո կյանքը և թե հիսուն ոսկիդ: Կյանքդ բաշխում եմ, բայց հիսուն ոսկին ոչ: Հենց հիմա կնստես ձիդ, առանց ետ նայելու կգնաս քո երկիրը և այլևս չես շահագործի անմեղ մարդկանց: Չփորձես այստեղ մնալ և ինձնից վրեժ լուծել: Կյանքովդ կհատուցես: Այս անգամ չեմ խնայի:

5. ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ ԿԱՊՎԱԾ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Կոթերա կամուրջը – տեղանունների հետ կապված հեքիաթավանդությունների մեջ ամենից հետաքրքիրը Դերջանի Կոթեր գյուղի մոտ, Եփրատի վրա կառուցված կամուրջի շինության հետ կապվածն է: Այդ ավանդության նյութը վերցված է հավանաբար 13-րդ դարի հայ-բյուզանդական հարաբերությունների շրջանից:

Ավանդությունը գրի է առնվել 17–18-րդ դարերում և ղետեղվել Կոթեր գյուղի սեփականությունը հանդիսացող Հայսամավուրքում, որը հետագայում ըստ որոշ աղբյուրների, ընկել է անգլիացիների ձեռքը և տարվել Լոնդոն: Նույն ավանդությունը կարճ շարադրությամբ տպագրել է Ա. Արսիարյանը «Արևելք» օրաթերթում, 1887 թ.:

Կոթեր գյուղի մասին հիշատակություններ գտնում ենք մեր հին պատմիչների մոտ, մի բան, որ վկայում է գյուղի հնություն և խոր անցյալում հայկական բնակավայր եղած լինելու մասին: Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը պահպանվել էին Կոթերի հին եկեղեցին ու բազմաթիվ գերեզմանաքարեր՝ հայերեն արձանագրություններով:

Եղել է երկու Կոթեր. մեկը՝ ըստ երևույթին հեթանոսական դարերից մնացած, մյուսը՝ ավելի ուշ կառուցված և գտնվում է հին Կոթերից չորս կիլոմետր հեռու՝ Եփրատի հանդիպակաց ափին: Հին Կոթերից մնացել էր մի քարաբլուր, մոտին՝ ավերակները սրբատաշ և քանդակազարդ քարերով կառուցված եկեղեցու:

Ահա այստեղ է, որ կառուցվել է Եփրատի վրայի շքեղ կամուրջը: «Բնաշխարհիկ բառարանում» ասված է. «ավանդաբար կըսվի թե կոթերցի հայ երկրագործ մը ԺԳ դարու մեջ շինած է այս կամուրջը: Կամրջի մոտ կա հին պանդոկի մը ավերակ, և վերը՝ ուխտական մատրան մը ավերակը»¹:

Ուրեմն՝ ավանդույթունը հայտնի է եղել նաև «Բնաշխարհիկ բառարանի» հեղինակին: Հայրս ասում էր, թե կամուրջի կամարների վրա եղել են հայերեն արձանագրություններ, որոնք հնարավոր է եղել կարդալ ամռան ամիսներին, երբ Եփրատի ջրերը իջած են լինում:

Ահա և ավանդույթունը:

Հին Կոթերում ապրելիս է եղել Սարգիս անունով բարեպաշտ մի մարդ, որն ունեցել է երկու աղջիկ, մեկ տղա՝ Գևորգը: Սարգիսը սովորություն է ունեցել ամեն տարի մատաղ անել ծնողների հոգու համար: Երբ հասել է նրա մահվան ժամը, կանչել է Գևորգին, արել հետևյալ կտակը՝ շարունակել իր այդ սովորությունը, ամեն տարի մատաղ անել, ամեն օր մի բարի գործ կատարել, ապրել աշխատանքի արդյունքով, չվատնել իրենց ունեցվածքը:

Այս կտակը անելուց հետո՝ Սարգիսը մահացել է: Որդին մի քանի տարի կատարել է հոր ցանկությունը, ամեն տարի նրա համար մատաղ է արել, աշխատել է բարիք գործել, բայց աստիճանաբար վարել է ծույլ ու զվարճասեր կյանք, վատնել հոր ամբողջ հարստությունը, մոռացել է նաև հոր հիշատակը:

Նա որոշել է գնալ Կ. Պոլիս, փող վաստակել, վերադառնալ: Մի օր, չալակած ճանապարհորդական խուրջինը ընկել է ճանապարհ՝ դեպի Կ. Պոլիս:

Մի քանի ժամ քայլելուց հետո հոգնել է, հանգստացել մի սառնադրյուրի մոտ: Այդ պահին ճանապարհի վրա հայտնվում է սպիտակամորուս մի ձիավոր, սիրալիր բարևում է ու հարցնում, թե ո՞ւր է գնում: Գևորգը պատմում է ամեն ինչ և ասում, թե ուզում է Կ. Պոլիս գնալ:

¹ Ս. Էփրեկյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հատ. Բ, էջ 445:

Անծանոթը առաջարկում է միասին գնալ: Երիտասարդին նստեցնում է ձիու վրա, ասում.

- Փակիր աչքերդ:

Փակում է Գևորգը: Եվ երբ ծերունու հրամանով բաց է անում, իրեն գտնում է մայրաքաղաքում:

Անծանոթը, որ դու մի ասա՝ Սուրբ Սարգիսն է եղել, օրհնում է նրան, խրատում չմոռանալ ծնողներին, ինչպիսի բարձր պաշտոնների ու դիրքի էլ որ հասնի:

Գևորգը սկզբում կատարում է չարքաչ աշխատանքներ, սակայն աստիճանաբար բարձրանում է, դառնում կայսեր սենեկապետը, արժանանում նրա ուչադրությանը: Նա արևելյան գեղեցկությունը, առնական արտաքինով ու բնավորությունը գծերով գրավում է կայսեր աղջկա սիրտը և վերջինիս համաձայնությունը ամուսնանում նրա հետ:

Քառասուն օր քառասուն գիշեր հարսանիք են անում: Գևորգը դառնում է կայսեր փեսան և բարձր պաշտոններ գրավում պալատում:

Անցնում է 3-4 տարի: Կոթերցի Հայ երիտասարդը աշխատում է ամեն կերպ գոհ թողնել կայսրին: Ունենում է մի արու զավակ, այդ առիթով մեծ հանդիսություններ է կատարվում պալատում և պալատից դուրս:

Սկզբում ամեն տարի մատաղ է անում ծնողների համար, մասնավորապես վախճանված հոր հիշատակին, սակայն աստիճանաբար մոռանում է, իրեն տալիս կերուխումի:

Մի օր էլ, երբ պալատից դուրս գալով՝ զբոսնում է, հայտնվում է իրեն Կ. Պոլիս բերող խորհրդավոր ծերունին, դաժան հայացքով նայում է Գևորգին և հիշեցնում, թե գիտի որ արդեն մոռացել է ծնողներին, որի համար աստված դժգոհ է նրանից:

Նույն գիշերը Գևորգը քնում է պալատում, կնոջ անկողնում, բայց զարթնում է Կոթեր գյուղի խրճիթում: Պալատից մնացած միակ հիշատակը լինում է արքայական գիշերանոցը:

Գևորգին թողնենք գյուղում, իր մոր մոտ, մենք վերադառնանք Կ. Պոլիս՝ կայսրի պալատը, որտեղ կատարյալ իրարանցում է սկսվել: Ո՞ւր է փախել ապերախտ հայր, ինչի՞ց էր դժգոհ, ինչպե՞ս պետք է գտնել նրան:

Ամեն կողմ փնտրում են ու չեն գտնում:

Ամենից հուզիչը, օրորոցի երեխայի տևական լացն էր սկսվել հոր տնից դուրս գալու պահից և շարունակվում էր անընդհատ:

Անցնում է մի ամբողջ տարի. ո՛չ պալատի հուզումն է անցնում, ո՛չ երեխայի լացը կտրվում:

Կայսրի աղջիկը՝ Մամախաթունը, խնդրում է հորից, որ թույլ տա գնալ Դերջան՝ փնտրել ամուսնուն:

Հայրը համաձայնվում է, ճանապարհի պատրաստություններ տեսնում: Աղջկա հետ դնում է խելահաս մարդիկ, նաև մեծ թվով աղախիններ, ծառայողներ, զինվորական պահակախումբ: Աղջկա խնամակալի մոտ էլ թողնում է մեծ գումար, որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում ծախսի:

Մի քանի օրից կարավանը հասնում է Դերջան, կանգ առնում Կոթեր գյուղի մոտ, Եփրատի ափին: Աղջիկը տեսնում է, որ գետի այս մասում կենսական անհրաժեշտություն է մի լավ կամուրջ կառուցել: Գիտեր, որ ամուսինը այդ կողմերից է, բայց թե որ գյուղից՝ չի իմացել: Գտնում է մի հայ ճարտարապետ, անցնում գործի, հույս ունենալով, որ չփվելով տեղի գյուղերի ու գյուղացիների հետ, պիտի կարողանա գտնել երեխայի հորը: Շուտով սկսվում է շինարարությունը: Բազմաթիվ մարդիկ են աշխատել այնտեղ: Գևորգն էլ է աշխատել կամուրջի շինարարության վրա առանց իմանալու, որ այդ գործը կատարողը իր կինն է:

Մի օր Գևորգի մայրը ասում է.

- Որդի, մեր ինչին է պետք այս գեղեցիկ գիշերանոցը: Դա հարուստի վայել բան է. տանեմ այդ կամուրջը կառուցող մարդկանց տամ. գուցե մի բան կտան, կծախսենք:

Որդին համաձայնվում է: Մայրը վերցնում է գիշերանոցը, փաթաթում գլխաշորի մեջ, տանում է: Հարցուփորձ է անում, ասում են թե որն է դեկավարի վրանը: Ներս է մտնում, տեսնում է որ մի երեխա լաց է լինում, իսկ վրանում մարդ չկա: Ամաչում է սրան-նրան ցույց տալ գիշերանոցը: Դնում է երեխի բարձի տակ և ուզում է դուրս գալ, երեխան ձայնը կտրում է:

Ներս է մտնում տղամարդու շորով մեկը և հարցնում.

- Ասա դու կախա՞րդ ես, ի՞նչ արեցիր, որ երեխայի ձայնը կտրեցիր:

- Կախարդ չեմ, որդի,- ասում է խեղճ կինը,- մի գիշերանոց էի բերել, որ ձեզ տամ, այստեղ չէիք, երեխայի գլխի տակ դրի, նա էլ ձայնը կտրեց:

Երեխի մայրը նայում է բարձի տակ, վերցնում բաց է անում կապոցը և ինչ տեսնի ... ամուսնու գիշերազգեստը:

- Շուտ ասա,- ճշում է նա,- այս գիշերանոցը ո՞րտեղից է քո ձեռքը անցել:

- Գողության ապրանք չէ,- ասում է վախեցած կինը,- որդիս է բերել Կ. Պոլսից: Բայց մեր ինչին է պետք, բերեցի որ ձեզ տամ:

- Այժմ ո՞րտեղ է ձեր որդին,- հարցնում է աղջիկը ավելի հանգիստ:

- Աշխատում է քարհանքերում, ձեր կամուրջի համար քար է կտրում:

- Գնա և շուտ գտիր ու ինձ մոտ բեր: Մի վախենա, ես նրան ոչ թե պատժելու եմ, այլ բարձր պաշտոն պիտի տամ այս շինարարության վրա:

Երեկոյան երբ տղան աշխատանքից տուն է գալիս, մայրը պատմում է ամեն ինչ և ասում է թե առավոտ կանուխ միասին գնալու են կամուրջը կառուցողի մոտ:

Գևորգը երկյուղը սրտում առավոտ կանուխ գնում է:

Աղջիկը հենց որ տեսնում է նրան, ճանաչում է:

Վրանից հեռացնում է բոլոր ծառայողներին, անգամ երեխայի դայակին, իսկ Գևորգին ներս է հրավիրում:

- Այս գիշերանոցը ո՞րտեղից է անցել քո ձեռքը,- հարցնում է նրան:

- Այդ գաղտնիքը դեռ մայրս անգամ չգիտի, բայց կարծում եմ, որ դու գիտես ... դու իմ կիներն ես, աչքերիցդ երևում է, չնայած տղամարդու չորեր ես հագել:

- Հապա ինչու՞ փախար, ապերախտ տղա,- հարցնում է կինը:

Տղան պատմում է ամբողջ պատմությունը այնպես, ինչպես եղել է: Կինը համոզվում է, որ բաժանումը եղել է անկախ նրա կամքից:

Կարգադրում է Գևորգին տանել բաղնիք, զգեստները փոխել, բերել: Հրամանը կատարվում է: Մի քանի ժամից պալատական վրանն է վերադառնում գեղեցկադեմ երիտասարդը: Մինչ այդ՝ ինքն էլ փոխել էր տղամարդու չորերը, հագել կանացի գեղեցիկ զգեստներ: Նա երեխային հոր գիրկն է դնում ու ասում,- ահա քո սիրելի որդին, ես էլ՝ քո կինը, աշխատիր սրանից հետո արժանի լինել երկուսին էլ:

Երբ երեկոյան մենակ են մնում, ասում է ամուսնուն.

- Գևորգ, վաղվանից ես հայտնվելու եմ իմ իսկական սեռով ու անունով, որպես կայսեր աղջիկ, իսկ դու էլ իմ ամուսինը: Դու պետք է դեկավարես շինարարության գործը:

Հենց հաջորդ օրը նա սուրհանդակների միջոցով ուրախ լուրը հայտնում է Բյուզանդիոն՝ հորը:

Կայսրը ողջունում է աղջկա հաջողությունը, ուղարկում մեծ գու-
մար որպեսզի Գերջանում անհրաժեշտ կառուցումներ անեն: Գևորգը
դառնում է այդ գործի ընդհանուր ղեկավարը:

Եփրատի վրայի ութ կամարանոց կամուրջն ավարելուց հետո Եր-
զնկայի ու Կարինի ճանապարհի ուղիղ կենտրոնում կառուցում են
քարաշեն մի մեծ իջևան, որը չունի իր նմանը առհասարակ Արև-
մրտյան Հայաստանում: Կառուցված է քառակուսի, սրբատաշ քա-
րերով առանց լուսամուտի: Լույսն ստանում է տանիքից: Դրսի պա-
տերն ունեն միմյանցից 20 մետր հեռավորության վրա գտնվող սյու-
ներ, որոնք տանիքից էլ մեկ մետր բարձր են: Հենց այդ սյուներն են
պաշտպանում շենքը փլուզումից:

Իջևանի ներսի կողմում անասունների համար կան մեծ ախոռներ,
դարձյալ կառուցված սրբատաշ քարերով: Ամեն մի ախոռում կարող
են տեղավորվել հարյուրի չափ ուղտեր, ջորիներ, ձիեր: Ախոռների
չարքում, ներսի կողմից բակում կան 40-ի չափ կամարակապ սեն-
յակներ, որոնք ծառայել են որպես կացարաններ վաճառականների
համար:

Բակում եղել է գմբեթավոր մի շատրվան:

Իջևանն ունեցել է հաստ տախտակից դռներ, ամրացված երկաթ-
ներով:

Դռներից մեկի վրա կա փոքր աշտարակ, որտեղից դիտում են
ճանապարհը:

Դժբախտաբար իջևանը չունի ոչ մի արձանագրություն, որից
իմացվի նրա կառուցման ժամանակը, կառուցող ճարտարապետի
անունը: Միայն մի քանի քարերի վրա պահպանվել են շինարար վար-
պետների անունների հայերեն սկզբնատառերը և փոքր խաչեր:

Իջևանից 50 մետր հեռու, դարձյալ Մամախաթունում, կա մի այլ
հոյակապ հուշարձան, շինված սրբատաշ քարերով, քանդակագարդ և
30 սանտիմ երկարություն ունեցող անծանոթ գրերով մի արձանա-
գրություն: Ենթադրվում է, որ սա արդեն հայկական շինություն չէ,
այլ՝ սելջուկյան: Կամ նախապես եղել է հայկական, ապա վերածվել
է սելջուկյան աղտթատեղիի, ինչ որ ավելի հավանական է, մանա-
վանդ որ ներսում կա մի փառահեղ մատուռ, հայկական գմբեթով:
Այդ մատուռի մեջ պահվում էր մի գերեզման, թուրք մուլանները այն
ներկայացնում էին որպես մուսուլմանական սրբատեղի, սրբի գերեզ-
մանով:

Մամախաթունի մոտակայքում եղել է մի բլուր, որը պեղելուց
հետո երևան է եկել Հին բաղնիք:

Կոթերի կամուրջի մասին մի շատ սրտառուչ ավանդույթուն էլ հիշում է Գ. Հալաջյանը «Դերսիմի հայերի ազգագրությունը» գրքում: Ըստ նրա ավանդույթունը մեր օրերն է հասել գրավոր վավերագրով և գտնվել է վիժանցի Պուլիկ քեհյաի մոտ:

Այդ ավանդույթյան համաձայն՝ սկզբում կամուրջի շինարարությունը հանդիպել է բնական դժվարությունների: Ամեն անգամ որ կառուցել են մի բան, Եփրատը վարարել է, շարված մասերը քանդելով տարել: Ճարտարապետի ձեռք առած բոլոր միջոցներն անցել են ապարդյուն:

Ահա այդ ժամանակ ճարտարապետի 16-ամյա դուստրը՝ Արեգնազանը, երազ է տեսնում. Ջրերի սպիտակամորուս սուրբը գալիս է նրա մոտ և ասում է, թե կամուրջը կկառուցվի և կանգուն կմնա միայն այն ժամանակ, երբ մարդկային զոհ մատուցվի Ջրերի աստծուն, թե 18 տարին չլրացրած, աշխարհ չտեսած մեկն է լինելու այդ զոհը: Հայտնում է հորը, որն ասում է, թե ինքն էլ նույնպիսի երազ է տեսել: Աղջիկը առաջարկում է զոհաբերել իր կյանքը, որպեսզի կառուցվի Կոթերա կամուրջը: Հայրը կտրականապես մերժում է, սակայն նրա դուստրը սպառնում է անձնասպան լինել, իրեն գցելով ջուրը, եթե մերժվի իր առաջարկը:

Ճարտարապետը ճարահատ տեղի է տալիս:

Երբ հիմքը կառուցվում է, աղջկան ուղղահայաց կանգնեցնում են կենտրոնական կամարի հյուսվածքի մեջ և սկսում են շարել պատը, իսկ Արեգնազանը երգում է.

Հայրիկ, ա՛խ հայրիկ,

Շարեցին, շարեցին, մինչև ծնկներս շարեցին:

Թող շարեն արագ, թող կանգնի կամուրջը ծծերուս վրա:

Հայրիկ, ա՛խ հայրիկ,

Շարեցին, շարեցին, մինչև ծծերս շարեցին:

Թող շարեն արագ, թող կանգնի կամուրջը մարդկության համար:

Հայրիկ, ա՛խ հայրիկ,

Շարեցին, շարեցին, մինչև աչքերս շարեցին:

Թող շարեն արագ, չտեսնեմ աստղեր, լուսին, արեգակ:

Հայրիկ, ա՛խ հայրիկ,

Շարեցին, շարեցին, մինչև պսկաս շարեցին:

Թող շարեն արագ, փեսան դեռ չեկած՝ մտնեմ առագաստ:

Գ. Հալաջյանը, մեջ բերելով այս ավանդույթունը, գրում է. «Աս-վում է թե սգակիր հայրը, ի հիշատակ իր զավակի, կամուրջից մի քիչ վար, ճիշտ դեմ-հանդիման այն կամարին, ուր վարպետը հյուսել էր իր աղջկա մարմինը, սրբատաշ քարերով կառուցել է ստորերկրյա մեծ ավազան, որի միակ մուտքից ներս են խուժում Եփրատի կա-տաղի ալիքները, զարնվում պատերին, շող ու փրփուր բարձրացնում մինչև ձեղունը, ապա ետ դառնում ավազանի նույն մուտքի ձախ կողմից:

Ասվում է նույնպես, թե ստորջրյա այս ավազանը ջրից շատ բարձր ունի թաքստոցներ և կամարաձև տաճար, որի աջ կողմի պատի վրա քարից կոփված խոյի գլուխ կա: Թաքստոցները շինված են տաճարի խորուխյան ձախ կողմում, ուր պահվում են գրչագիր մատյաններ և գանձեր: Վարժ լողորդները, տոնական օրերին և կիրակնամուտին, իրենց կյանքը վտանգելու գնով լողանալով մոտենում են տաճարին, բարձրանում վեր և ձեթ դնում մշտավառ կանթեղին, անմար պահե-լու համար Արեգնազանի զոհաբերության հիշատակը»¹:

Կոթերա կամուրջը անվթար մնացել էր մինչև 1916 թվականը, երբ թուրքերը, ռուսական բանակի առաջխաղացման օրերին պայ-թեցրել են նրա մի քանի կամարները:

6. ՊԱՏԱՌԻԿՆԵՐ ԵՐՁՆԿԱՅԻ ԵՐԳԵՐԻՅ ՈՒ ՊԱՐԵՐԻՅ

Լուսինկա, ինդոօր կեթաս,
Սորվեր ես, գիշեր կեթաս: (Կրկնել)
Իմ յարիս պագ մը դրկիմ,
Չի մոռնաս, իրեն կուտա՞ս: (Կրկնել):

Լուսինկա, լուսդ շատնա,
Իմ յարին կյանքը մեծնա,
Աս գիշեր յարիս կեթամ,
Լուս տուր ո շիտակ եթամ:

Լուսին ես, թե արև ես,
Կնիկ ես, թե աղջիկ ես,
Աս գիշեր քեզի պի գամ,
Տանը դուն մինաճո՞ւկ ես²:

¹ Գ. Հալաջյան, Դերսիմի հայերի ազգագրությունը, էջ 185:

² Գ. Տեր-Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 62:

Պարպաչին - Սխտոր ծեծեմ, օրո՞ւմ ծեծեմ:
Պարողներ - Սխտոր ծեծեմ, օրո՞ւմ ծեծեմ:
Պարպաչին - Կանաչն ու կարմիրն էրևա.
Պարողներ - Կանաչն ու կարմիրն էրևա:
Պարպաչին - Օտքով ծեծինք սեղնի սխտոր.
Պարողներ - Օտքով ծեծինք սեղնի սխտոր:
Պարպաչին - Սխտոր ծեծիմ, օրո՞ւմ ծեծիմ.
Պարողներ - Սխտոր ծեծիմ, օրո՞ւմ ծեծիմ:
Պարպաչին - Քթով ծեծինք սեղնի սխտոր
Պարողներ - Քթով ծեծինք, սեղնի սխտոր:
Պարպաչին - Սխտոր ծեծիմ, օրո՞ւմ ծեծիմ.
Պարողներ - Սխտոր ծեծիմ, օրո՞ւմ ծեծիմ:
Պարողներ - Ձևքով ծեծինք սեղնի սխտոր,
Պարողներ - Ձևքով ծեծինք, սեղնի սխտոր:
Պարպաչին - Սխտոր ծեծիմ, օրո՞ւմ ծեծիմ.
Պարողներ - Սխտոր ծեծիմ, օրո՞ւմ ծեծիմ:
Պարպաչին - Փորով ծեծինք, սեղնի սխտոր.
Պարողներ - Փորով ծեծինք սեղնի սխտոր:
Պարպաչին - Սխտոր ծեծիմ, օրո՞ւմ ծեծիմ.
Պարողներ - Սխտոր ծեծիմ, օրո՞ւմ ծեծիմ.
Պարպաչին - Ճակտով ծեծինք սեղնի սխտոր.
Պարողներ - Ճակտով ծեծինք սեղնի սխտոր:

Ես ո քեզմն յադ իմ եղեր,
Հեփ տուչման սեղնտեն տրբ,
Եվ կամ պետք է խոստովանիմ,
Հեփ պենիմ կյունահրմտան տրբ:
Երեսներդ խնձորի պես,
Էլմանըն թեմնտեն տրբ,
Աչուկներդ ճրագի պես,
Քիլիսե մոմտան տրբ:
Պոկներդ խիս բարակ ին,
Քիլիսե մասնտան տրբ,
Ինճիլն թեճնտեն տրբ:
Առկաներդ սետեֆի պես,
Պոյզ պոսզ չինարի պես,
Սեղվիներն տալրտան տրբ:

.....

Ախջի Մայրամ, մորդ յայլան ո՞ւրտեղ է,
Պաղ աղբյուրի, կանաչ քարին վրան է,
Մայրամ չատր զարկեց Ուսման լեռները,
Մեկզին սիրին կ արծեր, մեկզին գառները:
Մի լար Մայրամ, մի լար աչկզ կավրի,
Քեզ պզտիկ կարգողին տնակն ավրի:

Ջրհորեն ջուր կը քաշինք թուլումներով,
Մայրամը հարս կուտանք զուլումներով:
Աղջի Մայրամ, հորդ յայլան ո՞ւրտեղ է,
Կանաչ կակաչ պաղ ախպուրի վրան է:
Մի լար Մայրամ, մի լար, աչկզ կավրի,
Քեզ պզտիկ կարգողին տնակն ավրի:

Էրկան իմ գացեր, զընզլո, հավոդ իմ կերեր, զընզլո.
Կարմիր մոմերով զընզլո, կանանչ մոմերով, զընզլո:
Էրկան իմ գացեր, զընզլո, գինի իմ խմեր, զընզլո.
Կարմիր մոմերով, զընզլո, դեղին մոմերով, զընզլո,
Էկան կը տանին, զընզլո, Զատկին կը բերեն, զընզլո,
Կանաչ մոմերով, զընզլո, կարմիր մոմերով, զընզլո:

Արև՝ Աղանիկին, բախջան՝ Արմենակին.
Այ կոխճ, աղվոր տղա,
Երգե ո յարդ խաղա:
Արև՝ Աղանիկին, բախջան՝ Արմենակին.
Տերտերին դոան փեշքը,
Օրիորդին բարակ մեշկը:
Արև՝ Աղանիկի, բախջան՝ Արմենակին.
Ուր գացիր, ուր եկար,
Դուսն իմ սրտին դուր եկար:
Արև՝ Աղանիկին, բախջան՝ Արմենակին,
Ես չալիմ յարս խաղա,
Ո՞նաղ բախճ, խանա խանա:
Արև՝ Աղանիկին, բախջան՝ Արմենակին.
Կանաչ արտը մի կոխեր,
Սիրած յարը մի փոխեր:
Արև՝ Աղանիկին, բախջան՝ Արմենակին:

Եկանք Հարս մը տանինք, ալով ու լալով,
Գլոխը կապեցինք սինրիլի շալով,
Աչկերը սրբեցինք մենդիլին ալով:
Մի լար, անամ, մի լար, Հարս կուգաս մեզի,
Աղվոր խնամտըվոր բերեք ինք քեզի:
Հագած ալ ըլլա, կապածդ դեղին,
Սրտիկդ տաք ըլլա մեր աղա տղին,
Ոտքդ ուղուր ըլլա մեր տան ու տեղին:
Մի լար, անամ, մի լար, Հարս կուգաս մեզի,
Աղվոր Հարսներեն բերեր ինք քեզի:

- Մինչև կարճունջ եթամ, ետես նայեցեք,
Կարճունջեն անդին ասնիմ Հույսներիդ կոնցեք.
Ի՞մ կերած կերակուրս աղքատաց տվեք:

Հալավդ բերեր ինք, թեիկդ անցուր,
Հարսնառ եկեր ինք, մարիկդ լացցուր,
Աջահամրույրով կաթը Հալալցուր:

ՈՒՍԿԵ՞ ԿՈՒԳԱՍ (Երզնկայի տարբերակ)

Ուսկե՞ կուգաս Հուշիկ, մուշիկ,
Դուն բտլիկ, պագդ անուշիկ,
Ուսկե՞ կուգաս, վերի Էգո՞ւն,
Պաշիկ մը տուր, պապուդ Հոգուն:

Ուսկե՞ կուգաս, վերի վանա՞,
Պաշիկ մը տուր, մարդ չիմանա:
Ես դիվանա, դուն դիվանա,
Ասված մեզի դուռ մը բանա:

Տանձին տալը ծոնցի,
Ջեվրես տակը փոնցի,
Գնա կորիք, շան տղա,
Քենն լավը ճարեցի:

Կարկուտ կուգա լեռները,
Քաց թողուցեք դռները,

Քոռնա մորս աչքերը
Յարս թողուց լեռները:

Աղջի անունդ Շուշան,
Էկո երթանք Սուրբ Նշան,
Մատնիս տամ քեզի նշան
Ըլլամ քու հորդ փեսան:
Սուրբ Նշանա դուռը փակ է,
Նստե, մաղերդ քակե:

Կըսին դիմացիր, ինդո՞ր դիմանամ,
Թղթիկ մ'ա չես գրեր, գերտերդ իմանամ:
Գիչերը բաց աչկիս, դուն է կերևաս,
Ցորեկը թաց աչկիս, դուն է կերևաս:
Կը կանչիմ, չես լսեր, ինդո՞ր դիմանամ,
Մոտդ գալ չին թողուր, ձանդ իմանամ:

Երգնկայի քաղաքային բնակչությունը, 19-րդ դարից արդեն հորի-
նել և կատարել է նաև թուրքերեն բազմաթիվ երգեր, որոնց մի մասը
տպագրվել է տարբեր ժողովածուներում, այդ թվում Մ. Թումանյանի
«Հայրենի երգ ու բան» ժողովածուի առաջին հատորում:

Թուրքերեն երգերի մեջ ամենից տարածվածն է եղել «էրզինջան-
տան քեմախտան, յար կելիր օյնամակտան» երգը, որ հաճախ է կա-
տարվել խնջույքներում, ուրախ ժամանցներում և մինչև մեր օրերում
էլ չի մոռացվել:

Ահա այդ երգը բնագրով և հայերեն թարգմանությամբ.

էրզինջանտան Քեմախտան,
Յարը կելիր օյնամագտան,
Ասնամ պապամ էրզինջան,
Սեն նե խոչսուն ըրագտան:

Տուրուր սիսեր իչինտե
էրզինջան թա ուղաքտան
էթրաֆընը տաղար տութմըշ,
Ֆարգը յոգտուր ճեննեթտեն:
Ասնամ պապամ էրզինջան
Սեն նե խոչ սուն ըրագտան:

Պու յըլ ֆրաթ փեք ճոչմուչ,
Գըչըն չոգ գար յաղմագտան:
Անամ պապամ էրզինջան
Սեն նե խոչսուն ըրագտան
Տուրուր սիպեր իչինտե,
էրզինջան թա ըրահտան:

Թարգմանությունը

Երզնկայից Քեմախից
Յարն է գալիս պարելով
Հայրիկ մայրիկ Երզնկա,
Որքան լավն ես դու հեովից:

Մածկված է մշուշի մեջ
Երզնկան շատ հեռուններից
Ձորս դին լեռներ պար բռնած
Ձի տարբերվում դրախտից:
Հայրիկ, մայրիկ Երզնկա,
Որքան լավն ես դու հեովից

Այս տարի վարարել է եփրատը
Ձմռանը շատ ձյուն գալուց
Հայրիկ, մայրիկ Երզնկա,
Որքան լավն ես դու հեովից
Մածկված է մշուշի մեջ
Երզնկան շատ հեռուններից:

7. ԱՌԱՄՆԵՐ¹

Անուշ լեզուն օձը ծակեն կը հանե:
Անուշ կեր, անուշ խորաթե:
Արե ա ըլլաս նը՝ մարդու վրա ծաթելիք չունիս:
Ապուրը դեռ դուռը՝ փիլաֆը տանի լեռը:
Աղջիկը չի ծեծողը ծունկը կը ծեծե:
Աղեկը լեռան ետևը, գեչը՝ դռան ետևը
Արզևին՝ հավերուն ջուր տվող շատ կըլլա:

¹ Գրի է առնված՝ Գ. Պաղտիկյանից:

Երեսին կեորն շափլաղ կը զարնին:
Ես աղա դուն աղա, հըպա մեր աղուն վո՞վ պի աղա:
Երես տվինք, աստառ կուզե:
Ջալըմը գուլում կը բերե:
Էչը իշուն քով ո կապեն՝ յա հառեն կառնե, յա փառեն:
Էչն ի՞շ գիտե նուչն ինչ է:
Էկե եղ ունիս՝ գլոխիդ քսե:
Էջելե անելով՝ մեյտան չառնվիր:
Էմմեն մարդ իրեն բախտեն կուտե:
Էմմեն մարդ իրեն կորեկն աղալ կուզե:
Ընողին գտնողին:
Իշուն հեզնելը մեկ ամոթ, իչնալը՝ երկու:
Ինքզինքին կյուվենմիչ չեղողը կո՞իճ չէ:
Ինչ ո ցանես ան կը քաղես:
Իշուն հարսնիք կանչեցին, ըսավ՝ յա ջուրն է պակաս, յա փատը:
Լեղի պատիճանին դռավու չի գարներ:
Լեռը լեռան չի հասնիր՝ մարդը մարդու կը հասնի:
Լզու ըսվածը ոսկոր չունի:
Կաթունկ կաթունկ՝ կը դառնան լիճ խորունկ:
Կաթունկ եղիր, քարը մաչիր:
Կատվին ըսին աղբղ դեղ է, տարավ խորունկ մը թաղեց:
Հազը հազին հետ, դազը դազին հետ, քել խորողն ա
քել հավին հետ:
Հեմ հանցավոր, հեմ ալ կյուճլի (դժվարահաճ):
Հեռավոր սուրբը գորավոր կըլլա:
Հարը մեկ որբ չէ կրցած պահել, մարը քառսուն է խնամեր:
Հարուստին սալը լեռներեն է անցել, ախքատինը
դաշտին վրա է անճրկեր:
Հեռու տեղին սոմունը խոշոր կըլլա:
Հաստ ու բարակ մեկ գին է, վայ բարակ մանողին:
Հարցնող եղիր քի գիտցող ըլլաս:
Հավն ո հավ է, ջուր խմած վախտը երկինք կը նայի:
Հեմ մխին է, հեմ նալին:
Ճերմակ փարան սև օրվան համար:
Ճրագը իրեն տակը լուս չի տար:
Մկան ասնիլը բան մը չէ, ճամփա կըլլա:
Մորը մանածը ներկող է:
Մուկը ծակը չի պարտկվեր, ձախավելն ա պոչն է կապեր:

Մարդիկ խոսելով, հայվաններն ա հոտվըտալով բարեկամ կըլլան:
 Միան առանց ոսկորի չըլլար:
 Մեկ ձեռքին ի՞նչ կըլլա, երկուքին ձանը կելլա:
 Մզրախը ճըվալը չի մններ:
 Մարդ իչ կանն նր՝ իրեն կանն:
 Մեղքը լալով, պարտքը տալով:
 Մեկ ականջեն կը մտնա, մեկալեն կելլա:
 Մեկ ծաղիկով գարուն չի գար:
 Մեկ ձեռքով ծափ չըլլար:
 Մորը նայե դե՝ ընանկ ուզե աղջիկը:
 Մորուք չունիմ քի խոսքս ասնի:
 Նեղ անինք ու տեղ անինք:
 Նեքեղին ծախսը երկուք է:
 Շանը ճիտեն ճիկեր ին կախեր:
 Շան հանդիպելեն՝ չալուին էթրաֆը դառնալն է լավը:
 Շունը հիչե, փատը քաչե:
 Շանը սատկին ո մոտենա, ճամիին դուռը կաղտոտե:
 Շունը շան միսը չուտեր:
 Ուժը իչուն չի հասեր, փալանն է ծեծեր:
 Ութ օրվան կյանքին՝ ինն օրվան ապրուստ է արկավոր:
 Ուտողը չիտեր՝ բրդողը գիտե:
 Ուզան բերանը կթան կով մը կարժե:
 Ուզողին մեկ երեսը սև, չի տվողին՝ երկու երեսը:
 Ունևորին փարան, ախքատին չեյեն:
 Ուզտին ըսին՝ ճիտդ ծուռ է, ըսավ ո՞րտեղս է չիտակ:
 Ուրիչին չվանով հոր չին իչնար:
 Ջիմ ուտեր, ջեպս դիր:
 Չուտողին մալը՝ ուտողին հալալ:
 Պարապ չըվալին ձի չի գար:
 Զաղացքը ջուրն է տարեր, ինք ելեր չախչախը կը փնտրե:
 Զուրն ինկողը արզևեն չի վախնար:
 Զուրին բերածը ջուրն ա կը տանի:
 Սատկած էչ կը փնտրե քի նալերը քակե:
 Սուտ խենթ եղեր, վանքին հավերը կուտե:
 Սոխին անուշը չըլլար:
 Սոխ չիմ կերեր քի սիրտս մրմոա:
 Սուրին յարեն բուժելի, խոսքինը՝ անբուժ:
 Սևը սապոնն ինչ անե, խևը խրատն ինչ անե:

Վար թքնիմ մորուքս, վեր թքնիմ՝ հալիքս:
Վազուն ջուրը աղտ չի վերցնեը:
Տանձին լավը արջերն ին կերերը:
Տասը չափե, մեկ կոե:
Տնտես՝ ամենքը հավսար տես:
Քեյ գլխին շիմչիր սառ:

8. ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐ

Ես ուր՝ ան հետս: Ցորեկը փեշս ի վար, գիշերն ա ու՞ր կորավ:

Շուք, չվաք:

Պատին վրա փիլա մը խոտ: **Հոնք:**

Երկու առու ջուր կը վազի, հինգ ակապար դեմ կը վազին: **Քիթ,**

ձեռք:

Անձակ մարգրիտ, անոլոր դերձան: Ասված կը շարե, մարդը կը քակե: **Ուղող:**

Վրան կապուտ օվանոց, տակն ա շարժուն օրորոց: **Երկինք ու երկիր:**

Երկու ձեռքեր չորս աղբուրե ջուր կառնին: **Կով կթել:**

Նեղ ու մութ տուն, սատանան մեջը քուն: **Մուր ու պատյան:**

Կիչնե դաշտը, կառնե պաշարը, կելլա լեռը, կը թափե սիսեռը:

Ամպ ու կարկուտ:

Ինք մեկ հատիկ, մեջը հազար գնդիկ: **Նուռ:**

Տեղին կուտամ, տեղեն կառնիմ, մեկ կը տանիմ, հազար բերիմ:

Ցորեն:

Տեղ մ՝ ունիմ թաց մաղարա, մեջը կարմիր գերան խաղա: **Բերան**

և լեզու:

Քեռթ քեռթ մինարե, մոլլան վրան կը քալե: **Կչեռք:**

9. ՔՐԴԵՐԻ ՀԵՏ ԿԱՊՎԱԾ ՄԱՆՐԱԴԵՊԵՐ

Երզնկայի և Դերջանի գավառներում շատ տարածված էին քրր-դերի հետ կապված մանրադեպերը: Ինչպես ամբողջ Արևելքում սիրված հերոս է եղել Մոլլա Նասրեղզինը և ամենուր մարդիկ պատմել են նրա հետ պատահած անեկզոտները, դրանք սկսելով «մի օր Մոլլա Նասրեղզինը», կամ «մի օր Հոջա Նասրեղզինը» նախադասություններով, այնպես էլ այս գավառներում մոլլայի անեկզոտներին հավասար հաճույքով պատմվել են այն մանրադեպերը, որոնք սկսվել են «Մի օր մի քուրդ» նախադասությամբ:

Այդ մանրադեպերը բոլորն էլ վերաբերել են Դերսիմի քրդերին: Դերսիմը (պատմական Մանանաղի գավառը) մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակը ապրում էր ներամփոփ, բնատիրական կյանքով, առևտուրն էլ կատարում էր մթերքների փոխանակությամբ միայն: Փողի մասին գրեթե գաղափար չի ունեցել: Քրդերն իրենց ոչխարները, բուրդը, յուղն ու պանիրը բերում էին Երզնկա, Մամախաթուն, փոխանակում անհրաժեշտ ապրանքների հետ, հիմնականում շոր, կտորեղեն և այլն: Քաղաքի մանր առևտրականները, արհեստավորներն էլ թափանցում էին Դերսիմի լեռները, տեղում փոխանակում ապրանքներ, քրդերի համար կարում շորեր:

Դերսիմի քրդերի մոտ տիրում էր բացարձակ անգրագիտություն, տասնյակ գյուղեր կարելի էր գնալ՝ առանց մի գրաճանաչ մարդու հանդիպելու: Քաղաք տեսածների թիվն էլ շատ սահմանափակ էր, իսկ կանայք ամենեին գործ չունեին քաղաքի հետ:

Ամեն ինչ կատարվում էր անգիր ձևով: Ոչ միայն ժողովրդական բանահյուսությունը, երգ ու հեքիաթն էր անգիր տարածվում, այլև կրոնական ծիսակատարությունները: Անգրագետ էին կրոնական պաշտոնյաները, որոնք ծիսակատարությունների ժամանակ արտասանում էին աղավաղված աղոթքներ առանց բան հասկանալու:

Անհաղորդ մնալով քաղաքային եռուն կյանքին, փողի վրա խարսխված առևտրի նենգ գործարքներին, բարոյական մեղանչումների առիթ տվող հանդիպումների, դեպքերի, Դերսիմի քրդերը մնացել էին պարզամիտ, դյուրահավատ, միամիտ, ընտանեկան սրբությունների հավատարիմ մարդիկ:

Նրանք շատ ավելի անկեղծ, բարեկամական հարաբերությունների մեջ են եղել հայերի հետ, քան տիրապետող թուրք տարրի: Միայն 1890-ական թվականների կեսերից համիդյան նենգ քաղաքականությունից հետևանքով քրդերը մասնակցեցին հայկական ջարդերին, թալանին, քաջալերվելով թուրքական կառավարության կողմից: Բայց նույնիսկ հայ ժողովրդի համար ամենաողբերգական և ճակատագրական նշանակություն ունեցող 1915 թ. Մեծ եղեռնի օրերին, եթե եղան վայրագություններ քրդերի կողմից, ապա եղան նաև մարդասիրական դեպքեր: Երզնկայի և Դերջանի հայերից հարյուրավոր մարդիկ կտորածից ազատվեցին ապաստանելով Դերսիմի քրդերի մոտ: Եվ դա բնական էր: Այլուր ասել ենք, որ Դերսիմի քրդերը և հայերը միմյանց հետ կապված են եղել դարավոր ավանդություններով:

Դերսիմում շատ տարածված է եղել քրդերեն մի երգ, որ կատարվել է սազի նվագակցությամբ, և որն իմացել են չափահաս գրեթե

բոլոր քրդերը: Էպիլակական այդ գործի գլխավոր հերոսը մի հայ քահանա է, որ զոհաբերելով իր յոթ որդիներին՝ փրկել է մի քուրդ կրոնապետի կյանքը: Մեջ ենք բերում այդ երգից մի քանի հատված՝ որպես հայ և քուրդ ժողովուրդների դարավոր բարեկամություն շատ բնորոշ արտահայտություն: Երգը վերցրել ենք Թարգի Խաչիկի գրի առած տարբերակից, և հաճախ ենք լսել նրա կատարմամբ 1930-ական թվականներին, Կոնդում:

**Տեսեք տեսեք Աստուծո գործը՝
հայ քահանան զոհաբերեց իր
յոթ որդիներին, որոնց
կորուստն եմ ահա ես ողբում:**

**Անհավատներն ուզում էին
Սպանել իմամ Հյուսեինին,
հայ քահանան զոհեց որդիներին,
Որ ազատի մեր իմամին:**

**Լաց եղավ իմամը, լաց եղան
երկնքի հրեշտակները:
Ողբաց նաև երկիրն ամբողջ
Արձազանք գցեց սար ու ձոր:**

**Աստված վարձատրեց քահանային,
որ թաքցրեց մեր իմամին,
նրա փոխարեն հոժարակամ՝
զոհաբերեց որդիներին:**

Երգի հետագա տողերից իմանում ենք, որ հայ քահանան իմամին փրկելու համար զոհաբերել է յոթը որդիներին, բայց քահանային բանտարկել են, ենթարկել անլուր տանջանքների: Իմամը զաղտնապես մտել է բանտը, համբուրվել քահանայի հետ, նրա օրհնությունը առել:

Քրդերը իրենց կրոնական դավանանքով բավականաչափ տարբեր են միմյանցից: Սյունի շաֆեր քրդերը, որ ավելի մեծամասնություն են կազմում, մոլեռանդ մուսուլմաններ են: Նրանք կանոնավոր նամազ են անում և ուսմազանի 30 օրը ծոմ պահում: Իսկ զազա կոչվող քրդերը, որոնք ապրում են Երզնկայի, Խարբերդի, Կարնո նահանգ-

ներում և կոչվում են նաև ղզլբաչներ, Մուհամեդ մարգարեից ավելի Ալիին են պաշտում: Սրանց թիվը հասնում է մոտ 300.000-ի և մեծ մասամբ ապրում են Դերսիմում: Նրանց կրոնական սովորությունն մեջ զուտ մահմեդականը թլպատությունն է միայն, մնացածը շատ նման է հայկական սովորություններին: Ունեն իրենց տոները, որոնցից մի քանիսը տոնում են հայերի հետ, ինչպես ս. Սարգսի տոնը, որ կոչում են Յախչ, հայերի հետ նույն շաբաթը ծոմ են պահում, այդ օրը նրանք էլ մատաղ են անում:

Համբարձման տոնի օրը հայերը կաթնապուր են եփում, իսկ նրանք՝ աչուր աչի, որը պատրաստում են կաթի մեջ 7 տեսակ չորացրած մրգեր խառնելով: Դա ինչպես հայերը, քուրդ աղջիկներն էլ այդ օրը մանիներով վիճակ են հանում, ձեռքներին ծաղկեփնջեր: Նրանք սովորաբար չեն աղոթում:

Հարսանեկան, թաղման արարողությունները նույնպես նման են հայկականին, տարբերությունն այն է, որ այդ արարողությունները հայերի մոտ ղեկավարվում են քահանաների կողմից, նրանց մոտ՝ փիրերի, որոնք ամեն ինչ ասում են սազի նվագակցությամբ, առանց Մուհամեդի անունը տալու: Հիշում են նախահայր Աղամին, Աբրահամին, Մովսեսին, Դավիթին, Սողոմոնին և Հիսուսին: Քարոզում են դուցազնություն, քաջություն, անզիջում վրեժխնդրություն թշնամու նկատմամբ, իսկ որպես թշնամի նկատի ունեն թուրքերին:

Կանայք, հայ կանանց նման, ազատ են պահում իրենց տղամարդկանց մոտ: Տարվա մեջ ունեն խրախճանքի օր, որի մասին խոսել ենք Անահտական սովորությունների վերապրուկների մասին խոսելիս: Հակառակ այդ օրվա կենցաղային ազատությանը, որը մնացուկն է համարվում Անահիտի պաշտամունքի օրերից, քուրդ կինը ընտանիքում տիպար բարոյականություն է պաշտպանում: Քուրդ կնոջ հավատարմության մասին կան բազմաթիվ պատմություններ:

Ներկայացնում ենք մի քանի մանրադեպեր, բացառապես քրդերի միասնությունը, քաղաքային կյանքին անծանոթ լինելը ցույց տվող:

Քուրդը և գրամաֆոնը – Դերսիմի քրդերը՝ բացի իրենց հրացանի կառուցվածքից, գիտություն ու տեխնիկայի մասին ամենևին գաղափար չունենին: Հրացանի տեսակները, վառողն ու արճիճն էլ նրանք ձեռք էին բերում քաղաքում ապրող իրենց հայ ծանոթների միջոցով:

Որևէ իր, գործիք, որ կապված էր գիտության հետ, միանգամայն զարմանք էր պատճառում նրանց, հրաշք թվում, համարվում սատանայի գործ:

Ահա այդ ձևով է ընդունել նա գրամոֆոնը:

1900-ական թվականների սկզբներին Երզնկայի մեծահարուստներից Սրապյանները Կ. Պոլսից ստանում են 10 գրամոֆոն՝ վաճառքի համար: Առաջին անգամն էր, որ Երզնկայում երևում էր այդ գործիքը և անշուշտ, անգամ զարգացած մարդկանց կողմից, ընդունվում է զարմանքով: Մի քանիսը իսկույն գնվում են թուրք փաշաների կողմից՝ իրենց հարեմի կանանց զվարճացնելու համար: Մի քանիսն էլ վերցնում են հայերը: Գրամոֆոնի հետ վաճառվում էին նաև եվրոպական ընկերությունների կողմից ձայնագրված թուրքերեն, հայերեն և քրդերեն երգերի, պարեղանակների ձայնապնակները:

Երզնկացի Սաչիկ Թորոսյանը, որ գաղտնի կապերի մեջ է եղել մի կողմից Կ. Պոլսում ապրող օտարերկրացի առևտրականների հետ, մյուս կողմից Դերսիմի քրդերի, որոնց մատակարարել է զենքի տեսակներ, գնում է մի գրամոֆոն ու տանում է Դերսիմ՝ իբրև նվեր մի աղայի, որն իր աղջկան ամուսնացնելիս է եղել այդ օրերին:

Թորոսյանը որոշում է անակնկալի բերել թե աղային և թե գյուղի քրդերին: Սկզբում գաղտնի է պահում գրամոֆոնը պարունակող փայտյա արկղը: Աղան հետաքրքրվում է, թե այդ ինչ թանկագին արկղ է, որի պարունակությունը գաղտնի է պահվում: Կասկածում է գննքի մեջ:

Հարսանիքից երկու օր առաջ Թորոսյանը ասում է աղային.

- Աղա, նվագ լինելու՞ է հարսանիքին:

- Անշուշտ, Սաչո քիրվա,- պատասխանում է աղան: Առանց նվագի հարսանիք կլինի: Դ՛հու-գուունայից բացի՝ ունենք նաև սազ, քյամանչա, դաֆ:

- Աղա,- ասում է,- դրանց ոչ մեկը պետք չէ, միք բերի: Իզուր ծախս միք անի: Ես բոլորը բերել եմ:

- Ո՞ւր է:

- Այս, այս արկղի մեջ:

Աղան զարմանքով նայում է հային:

- Կատա՞կ ես անում:

- Ոչ, ճիշտ եմ ասում:

- Արկղի մեջ ի՞նչ կա,- հարցնում է աղան ավելի հետաքրքրությամբ:

- Նվագողներ են նստած իրենց գործիքներով:

- Ինչպե՞ս կարող են տեղավորվել այդ փոքրիկ անտուկի մեջ,- ասում է:

- Թ՛գուկներ են բոլոր նվագողները: Իրենց գործիքներն էլ փոքր են:

- Զարմանալի բան:

- Ոչ մի զարմանալի բան չկա: Երբ նվագեն կհամոզվեք:

- Բաց արա արկղը տեսնենք:

- Դուք նվագողներին պիտի չտեսնեք:

- Հապա՞:

- Պիտի տեսնեք միայն մի մեծ ու լայն փող, որից ձայնը պիտի լսեք:

- Ինչու՞ իրենք պիտի չերևան:

- Ասացի որ թղուկներ են, ամաչում են: Կարևորը նրանց նվագն է:

- Ի՞նչ պիտի նվագեն:

- Ամեն բան չեն կարող նվագել: Օտարներ են, բայց կնվագեն քրդերեն պարեր ու երգեր, մեզ էլ այդ է պետք:

Ապա հայր թվարկում է այն բոլոր երգերը, պարերը, նաև թուրքերեն որոշ երգեր, որոնց ձայնապնակները բերել էր: Հետո ասում է.

- Հիմա, աղա, բոլորը թող սենյակից դուրս գան, դուք էլ հետո մի անկյունում կանգնեցեք, որպեսզի խնդրեմ ու փորձեն մի երգ: Ո՞րն ես ուզում:

Աղան ասում է մի անուն, որ հայի թվարկած երգերից էր:

Բոլորը սենյակից դուրս են գալիս: Աղան կանգնում է մի անկյունում և սրտատրոփ սպասում թղուկների ելույթին:

Թորոսյանը զգուշությամբ բաց է անում սնտուկը, մեծ փողի կլոր մասը դուրս է գցում արկղից, մյուս մասը ամրացնում գրամոֆոնին, դնում աղայի պահանջած ձայնապնակը և ... Հանկարծ գյուղով մեկ տարածվում է երգի աղմուկը: Աղան սարսափած նայում է, չի իմանում ինչ անի, իսկ դրսում արտակարգ իրարանցում է սկսվում, չէ որ ոչ մի նվագող չէր եկել աղայի տունը: Այս ի՞նչ հրաշք էր:

Ամենից շատ վախենում է աղան, գույնը գցում:

- Աղա ինչու՞ մոռյվեցիք,- հարցնում է հայր:

- Ուզում եմ այդ նվագողներին տեսնել: Սա ինձ ենթակա գյուղ է և ես պարտավոր եմ իմանալ, թե ովքեր են եկել իմ տունը:

Հայր մտածում է գուցե աղան մտքով անցկացնի թե արկղի մեջ եթե այդքան նվագողներ կարող են տեղավորվել, կարող են լինել և թուրք ոստիկաններ, իսկ ոստիկաններից սարսափում են քրդերը:

- Աղա,- ասում է Թորոսյանը,- ես կատակ էի անում, այս արկղի մեջ ոչ ոք չկա, սովորական մի մեքենա է, նոր գյուտ է, այնպես է սարքված, որ երգեր, պարեր նվագի: Հիմա մոտ արի, որ ցույց տամ:

Հայր ցույց է տալիս ձայնապնակները և բացատրում է, թե հիմնական գաղտնիքը դրանց մեջ է, թե ասեղի ծայրը քսվելով ձայ-

նապնակին՝ երգեր է երգում: Անշուշտ աղան այնուամենայնիվ ոչինչ չի հասկանում, բայց գոնե համոզվում է, որ արկղի մեջ մարդիկ չկան:

Գյուղը համոզվում է, որ թղուկներ են նստած եղել արկղի մեջ: Թորոսյանը քաղաք է վերադառնում ամբողջ ձմռան պաշարը ապահոված:

Քուրդը և հեռադիտակը – Դեպքը տեղի է ունեցել 1916 թ. Հունիս ամսին՝ ոռոսական զորքի կողմից Երզնկայի գրավման օրերին, երբ թուրքական զինվորներն ու բնակչությունը խուճապահար փախչում էին դեպի հարավ:

Մի խումբ քրդեր, զինված թուրքերից գրավված մաուզերներով, ամեն օր սարից ցած իջնելով կողոպտում էին թուրք զաղթականներին, և վերցրած նրանց անասունները, կրկին բարձրանում էին սար:

Հայրս՝ Թարգի Ուաչիկը, թեև զենք չի ունեցել, սակայն քրդերի այդ խմբից չի բաժանվել՝ ապահովական նկատառումով, մանավանդ, որ մինչև ոռոսական բանակի առաջխաղացումը այդ քրդերն էին պահել իրեն և հարազատացել էին:

Մի օր քրդերի խումբը հարձակվում է փախստական թուրք զինվորների վրա, գրավում նրանց զենքը, նաև հաղարապետի զգեստներն ու իրերը: Զգեստները հագնում է քրդական խմբի պետը: Ռազմաավարի մեջ եղել է երկար մի գործիք, որից ոչինչ չեն հասկացել միամիտ մարդիկ, վախվխելով են շոշափել, կասկածելով թե զենք է, կարող է հանկարծ պայթել:

Թարգի Ուաչիկը գլխի է ընկնում, որ դա հեռադիտակ է: Սկզբում չի հայտնում, ուզում է քրդերի հոգու հետ խաղալ:

- Սրա բլթակը ո՞ր կողմից է,- հարցնում է քրդերից մեկը,- աջ ու ձախ շուռ տալով առեղծվածային իրը և ցույց տալով ընկերներին:

Հարցնում են Ուաչիկին: Նա պատասխանում է, թե հայերին զենք կրելը արգելված է, որտեղ տեսած պիտի լինի նման զենք: Ապա, վերցնելով քրդից հեռադիտակը, ժպտալով ասում է.

- Սա կախարդական գործիք է, որի միջոցով դուք կարող եք Չինումաչինում գտնվող բաներ տեսնել, հրաչքներ տեսնել:

Բոլորի հետաքրքրությունը շարժվում է, ավելի վախվխելով են նայում խորհրդավոր իրին: Ապա Թարգին քաշում է գործիքի երկու ծայրերից, որը երկարում է մոտ 50 սանտիմետրով: Քրդերն ավելի են ապշում այդ ձևափոխությունը տեսնելով, իսկ մի քանիսը ետ ետ են գնում, վախենալով որ ուր որ է պիտի պայթի:

Թարգին հեռադիտակը դնում է աչքերին, հորիզոնի վրա որոշում մի կետ, ուշադիր նայում: Հանկարծ սկսում է բարձր ծիծաղել: Բոլորը զարմացած հետևում են նրան, հարցնում թե ինչու այդպես ծիծաղեց: Նա դիտակը մոտեցնելով խմբի պետի աչքերին, ասում է.

- Նայիր, ինչ ես տեսնում:

Քուրդը նայում է, զարմանում ու ասում.

- Թուրք գաղթականներ եմ տեսնում, անասուններ, կրակի վրա կերակուր եփող կանայք, ծառերի տակ կուշ եկած երեխաներ: Բայց սա իսկապես հրաշք է, կատարյալ հրաշք:

- Դեռ չես տեսել ամենից զարմանալի հրաշքը,- ասում է Թարգին,- այն հրաշքը, որ ինձ ծիծաղ պատճառեց: Հիմա մի քիչ աջ թեքիր գործիքը և նայիր ուշադիր. տես թե ինչ ես տեսնելու:

- Մարդը անում է այն, ինչ ասել էր հայր և հանկարծ ծիծաղում է ավելի բարձր:

- Բայց այդ կինը չի՞ ամաչում իր հետույքը բաց արած պպգել է ծառի տակ:

- Ինչու՞ պիտի ամաչի,- ասում է Թարգին, նրան ոչ ոք չի տեսնում բացի քեզից, իսկ դու էլ չափազանց հեռու ես: Ոնեղճը պարզապես իր բնական պետքն է հոգում, առանց մտածելու, թե իր մերկությունը դիտող կա հեռվում...

Մի քանիսն էլ նայում են ու կրկնում նույն նախադասությունը.

- Աջայիր, աջայիր...

- Այս գործիքը պատերազմի ժամանակ են օգտագործում, բացատրում է Թարգի Սաչիկը, դրանով հետազոտում են, թե որտեղ է թշնամին և ինչ ուղղությունը է շարժվում:

- Շեյթանի գործիք է, բայց օգտակար,- ասում է խմբի պետը և խոսակցությունը փակում:

Քուրդը և ավտոմեքենան – Դեպքը պատահել է Երզնկայում, դարձյալ ոռոսական գրավման օրերին: Թուրքերի նահանջից ու պարտությունից հետո Դերսիմի քրդերը ազատ համարձակ ման են եկել Երզնկայում: Բայց նրանց մի մասը առաջին անգամ է տեսել քաղաքը և ամեն ինչ նորություն է եղել նրանց համար:

Մի խումբ քրդեր Հյուր են լինում Թարգի Սաչիկի մոտ, որը նոր-նոր դերձակի խանութ բաց արած՝ սկսել է աշխատել ապահով պայմաններում: Երեկոյան, մութը կոխելու վրա, նրանք դուրս են գալիս քաղաքում զրոսնելու: Մեկ էլ տեսնում են, որ դիմացից ահռելի մի զանգված՝ աչքերից կրակ արձակելով, Փշչալով սուրում է առաջ՝

ուղիղ իրենց վրա: Բոլորն էլ հրեշի տեղ են դնում և խուճապահար այս ու այն կողմ են փախչում, ավելի չփոթվում, կորցնում ինքնագագողությունը: Մեքենան մոտենում է նրանցից մեկին տակով անում, թեթև վիրավորելով ոտից, կայծակի արագությամբ անհայտանում, ապուշային վիճակում թողնելով բոլորին:

Նրանք վերցնում են իրենց վիրավոր ընկերոջը և վերադառնում են: Հավաքվում են դուռ-դրացի: Քրդերից ամենից համարձակը պատմում է թե ինչպես մի հրեշ, որի նմանների մասին լսել էին միայն հեքիաթներում, հարձակվել է իրենց վրա, ահուելի ձայն հանել, վախեցրել բոլորին, ցանկացել է կուլ տալ իրենց, բայց կարողացել են մի կերպ փախչել, միայն մեկի ոտից է կարողացել բռնել էփղահարը: Ապա ասում է, թե քանի որ իրենք մինչ այդ նման հրեշներ չեն տեսել, ապա ուսաները բերած պիտի լինեն իրենց հետ:

- Միայն ուսական այդ վիշապը պիտի կարողանա թուրքերին ծնկի բերել, ասում է քրդերից ամենախելոքը:

Քուրդը և ծովը – Դերսիմցի մի քուրդ ուզում է փախչել աշիրապետի ձեռքից: Կելենցիկ գյուղում ունեցել է մի ծանոթ հայ բարեկամ, որին հայտնել է մտադրությունը: Հայը նրան խորհուրդ է տվել միասին գնալ Կ. Պոլիս: Ասել է, թե ինքն էլ փող վաստակելու համար է ուզում գնալ այդ քաղաքը և շատ գովել է այնտեղի պայմանները:

Ապա բացատրել է, թե ինչպես են գնալու՝ մինչև Տրապիզոն ոտով, այնուհետև՝ ծովով, որի համար, ասել է հայը, փող է պետք: Մի քանի ոչխար ծախելով ամեն ինչ գլուխ կգա:

Համաձայնվում են: Մի մեծ խուրջին յուղով պատրաստված գարի հաց են վերցնում իրենց հետ, մի քանի ոչխար, ընկնում են ճանապարհ: Գալիս են Երզնկա, ծախում ոչխարները, ճամփա ընկնում ղեպի Տրապիզոն:

Երբ հասնում են Տրապիզոն, հեռվից տեսնում են անձայրածիր ծովը: Քուրդը զարմացած հարցնում է.

- Քիրվա, այս ինչ հարթ տարածություն է, տեսնես՝ ինչ են ցանել:

- Դա ցամաք չէ,- պատասխանել է հայը,- ջուր է, ոչինչ էլ չեն ցանել: Քուրդը չի հասկացել թե ինչպես կարելի է այդքան հարթ տարածությունը թողնել անաչակ: Եթե ջուր է, ասել է նա, հապա ինչպես են ջրի վրա այդքան չենքեր շինել:

- Դրանք չենքեր չեն, այլ նավեր, որոնցից մեկի մեջ էլ մենք ենք նստելու՝ Կ. Պոլիս գնալու համար: Երկաթից պատրաստված նավեր են:

Քուրդը ծիծաղել է, կարծել է թե կատակ է անում հայը, երկաթը ինչպես կարող է ջրի վրա մնալ, երբ մի ասեղ անգամ ջրի երեսին չի մնում:

Որքան էլ բացատրել է հայը, մարդը չի հասկացել, բայց չի էլ վիճել: Սպասել է գործի վախճանին:

Մի քանի ժամից նստել են նավ, որը առազաստները բաց արած ընկել է ճանապարհ: Երբ մի քանի ժամից այլևս ոչ մի ցամաք չի երևացել, քուրդը սկսել է անհանգստություն նշաններ ցույց տալ. հարցրել է թե ու՞ր են գնում այսպես ջրի վրայով: Ոչ սար կա, ոչ ձոր, որ իմանան իրենց ուղղությունը: Հայ բարեկամը ասել է թե նավապետը մի գործիք ունի, որը ցույց է տալիս իրենց գնալու ճանապարհը, գիտի Կ. Պոլսի տեղը:

- Վալա՞դ է,- հարցնում է քուրդը, այսինքն՝ ճանապարհը իմացող մարդ:

- Այո, վալադ է, բայց շունչ չունի, չի կարող խոսել:

- Հապա ինչպե՞ս է հասկացնում:

- Պոչը այս ու այն կողմ շուռ տալով: Պոչը որ կողմը որ թեքի, նավապետն էլ նավը այն կողմ կքչի:

- Ուրեմն նավապետից ավելի խելոք է:

- Հարկավ:

- Եթե սխալ ճամփա ցույց տա, կարո՞ղ ենք ծեծել:

- Եթե ծեծենք, կկոտրվի և բոլորովին ճանապարհներս կկորսւնցենք:

Հաջորդ օրը ծովը սաստիկ ալեկոծվում է: Քիչ է մնում նավն ընկղմվի: Քուրդը տեսնում է, որ բոլոր ուղևորները խուճապի են մատնվել, սարսափի մեջ են: Ինքն էլ սիրտը ետ է տալիս, գույնը գցում: Կարծում է թե խուճապահար ժողովուրդը ճանապարհ է որոնում փախչելու: Հարցնում է հային.

- Վալադը ո՞ւր է, հապա ասում էիր թե խելոք է, տեսա՞ր որ ճանապարհը կորցրեց: Հիմա ի՞նչ պիտի անենք:

- Մի բան կանենք, դու հանգիստ մնա,- ասում է հայը:

Քուրդը տեսնում է, որ նավի տակից ջուրը վիթխարի ուժով շատրվանում է վեր, օրորում նավը տաշեղի նման, իսկ մարդիկ կայմերի վրա բարձրացած առազաստներն են կարգի բերում: Մոտենում է նրանց ու ցանկանում է խորհուրդներ տալ: Ասում է.

- Օղուլ, սրա տակն է խախտվել, կոտրվել, դուք վերևներն եք խառնում: Իջեք ջրի տակը և տեսեք թե բանն ինչու՞մն է...

Քուրդը և ճաշարանը – Վերջապես քուրդն իր հայ բարեկամի հետ հասնում է Կ. Պոլիս: Կ. Պոլիս մի ասա, մի աշխարհ՝ Գերսիմի սարերից ու ձորերից դուրս բան չտեսած քրդի համար: Հազարավոր տներ, լայն ու նեղ փողոցներ, գեղեցիկ կանայք, կառքեր, ամենուր արտակարգ եռուզեռ: Մարդիկ խոսում են այնպիսի լեզուներով, որից ինքը ոչինչ չի հասկանում: Անծայրածիր շուկաներ, որտեղ ինչ ասես որ չկա:

Հայը նրան առաջարկում է մի տեղ նստել ու սպասել, մինչև որ ինքը գնա և գիշերելու տեղ ճարի: Ասում է ու գնում, իսկ Մատն նստում է ու դիտում շրջապատը: Ոչ ոք իրենով չի հետաքրքրվում:

Երկար է սպասում, հայ բարեկամը ուշանում է, ինքը սաստիկ սոված է: Տեսնում է, որ նստած տեղից ոչ շատ հեռու մարդիկ մի տուն են մտնում մարդիկ, ինչ որ բան ուտում, բերանները սրբելով դուրս են գալիս: Երևի մեռելատուն է, մտածում է ու որոշում գնալ փորը կշտացնել:

Վեր է կենում ու գնում: Ներս է մտնում, մի մեծ սրահ, տասնյակ մարդիկ նստած ուտում են, ով ինչ ուզում է՝ այն էլ ուտում է: Մի ազատ սեղանի մոտ էլ ինքն է բազմում առոք-փառոք: Նրան մոտենում է տարօրինակ շորեր հագած մատուցողը և հարցնում է թուրքերեն, թե ինչ է ցանկանում ուտել: Ուրեմն ինչ ցանկանա՝ այն էլ բերելու են: Այ քեզ հրաշք:

Ձեռքով ցույց է տալիս կից սեղանի մոտ նստած մարդու կերածը և հասկացնում է, թե այդ կերակուրից է ուզում:

Բերում են դոլմա, մակարոնով ապուր, էլի բաներ, նաև գինի, հաց, սալաթներ, մրգեր:

Իսկապես որ լավ քաղաք է, մտածում է մարդը և կուչտ ու կուռ ուտում է: Գալիս նորից են հարցնում, թե ուրիշ բանի պահանջ չի զգո՞ւմ: Հիմա էլ տապակած հավ է ուզում, և մտածում, թե այս ինչ հյուրասեր մարդկանց մոտ է ընկել: Ուրիշ փողոց գնալու ինչ պետք ունի: Ուտում է նարինջ, խնձոր, դեղձ: Կշտանում է: Վեր է կենում տեղից և, ինչպես իրենց երկրում սովորութիւն էր, մոտենում է սպասարկողին, որ կարծում է թե տան տերն է, ասում է գլուխը խոնարհեցրած.

- Աստված հանգուցյալի հոգին լուսավորե:

Ասում է քրդերեն, որից ոչինչ չի հասկանում մատուցողը: Երբ պատրաստվում է դուրս գալ ճաշարանից, սպասարկողը բռնում է նրա թևից և ասում է թե քսան դուրուշ փող է վճարելու: Քուրդը թուրքերեն քիչ է իմացել, բայց այդ քչով էլ հասկացել է, որ կերածը

քթից դուրս պիտի բերեն, փող են ուզում: Իսկ իր մոտ փող չկա: Ոչխարների փողը տվել են նավ նստելու, մնացածն էլ հայ բարեկամի մոտ է մնացել:

Ջարմանում է, որ այս գեղեցիկ քաղաքում մարդիկ այնքան անքաղաքավարի են, որ իրենց հյուրի կերածի համար փող են ուզում: Քրդերեն ինչ որ բաներ է բացատրում, հասկացնում է թե փող չունի: Ոչինչ չի օգնում: Քուրդին հանձնում են ոստիկանին:

Գայիս է հայ բարեկամը, փնտրում է, չի գտնում քրդին: Կասկածում է, որ ճաշարան մտած պիտի լինի, մտնում է այնտեղ ու հարցնում: Ճաշարանի տերը ուրախանում է, որ գտել են ձրի ուտել ցանկացող մարդու բարեկամին: Հայը տալիս է 20 դուրուչը և գնում ազատում է զարմացած քրդին, որը ասում է.

- Հենց վաղը կրկին պիտի մեկնեմ Դերսիմ: Այստեղի մարդիկ անխիղճ ու անհյուրասեր են:

ԵՐՋՆԿԱՅԻ ՀԱՅԵՐԸ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

1. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԽՄՈՐՈՒՄՆԵՐ ԵՐՋՆԿԱՅՈՒՄ

1850–1870–ական թվականների մասին խոսելիս ասացինք, թե գավառը այդ տասնամյակներում, դարավոր ստրկությունից ու կեղեքումից հետո ինչպիսի ազգային զարթոնք ապրեց:

Գավառ թափանցող նոր գաղափարները, որոնք բերողներն էին մամուլն ու Կ. Պոլսում կրթություն ստացած երիտասարդները, սուր քննադատություն տակ էին առնում այդ քարոզը: Հիմա մերթ թաքուն, մերթ հրապարակով բացատրվում էր, որ հայերի կրավորական վիճակը ամենևին էլ ի վերուստ սահմանված չէր, որ հայերն անցյալում ունեցել էին փառքի շրջաններ, թագավորներ, նախարարներ, բանակ, սպարապետներ և եթե կրոնական նեղ պայքարը, կաթոլիկ-լուսավորչական անիմաստ թշնամությունը թողած հայերը համախմբվեն, ստեղծեն միասնական ուժ, զինված պայքարի դուրս գան սուլթանիզմի դեմ, ապա նրանք կազատագրվեն, ինչպես ազատվել են թուրքական տիրապետության տակ տառապած այլ ժողովուրդներ, ինչպես հույները, բուլղարները, հունգարացիները և այլն:

Զարթոնքի տարիներին հնազանդության քարոզը տեղի էր տվել ըմբոստացած ոգուն:

1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, սակայն, շատ բան էր փոխվել քաղաքական կյանքում: Արգելվել էին հայկական ներկայացումները, փակվել էր հայ թատրոնը, լրագրերում չէին կարող տպագրվել անգամ ազատություն, հեղափոխություն, ըմբոստություն բառերը, հայ թագավորների անուններ: Սակայն սերմերը ցանկվել էին և չէին կարող չբուսանել:

Սուլթանական կառավարությունից ձեռքը շատ կարճ էր մինչև Արևմուտքի հայաստանի հեռավոր անկյունների գյուղական տները երկարելու և որսալու համար այն մարդկանց, որոնք կարող էին ար-

տասահմանից ստացվող հայերեն գրքեր, կամ լսելու, թե ինչպես հայ մայրը, նստած իր մանկիկի օրորոցի մոտ, ոչ թե առաջվա նման ողբեր էր երգում, այլ երգում էր հայրենասիրական երգեր, Մ. Պեշիկթաշյանի Ջեյթունին նվիրված մարտական երգերը, Մ. Նալբանդյանի «Ազատութիւնը»:

Թուրքական կառավարութեան դաժան հաշվահարգարը, հարյուրավոր հայրենասերների բանտն ու աքսորը, խոչտանգումները զգաստացրին շատ տաքարյուն երիտասարդների, բայց չկարողացան հայերին ետ վերադարձնել դեպի նախկին համակերպվող վիճակը: Ընդհակառակը, որքան ուժեղանում էին համիդյան հալածանքները, այնքան ուժեղանում էր դիմադրական ոգին: Ո՛չ կախաղանը, ո՛չ գնդակահարութիւնը չէին կարողանում վախեցնել ազատութեան գաղափարը ճաշակած երիտասարդներին: Հետագայում էլ, նրանք կախաղան բարձրացան հպարտ ու հաղթողի ժպիտը դեմքներին, այն գիտակցութեամբ, որ զոհվում են հանուն հայրենիքի ազատութեան:

Բայց երանի, որ յուր ազգի

Ազատութեան կզոհվի:

Նալբանդյանի այս տողերը աղոթքի փոխարեն թրթռում էր բուրի շրթներին:

Քաղաքական այս արդար ու վեհ պայքարը ունեցավ մոլորումներ, սխալներ, մասնավորապես հայ քաղաքական կուսակցութիւնների անհեռատես ու անխոհեմ արարքները շատ վնասեցին ազատագրական պայքարին, զոհեր խլեցին, բայց դրանով հանդերձ՝ խմորված պայքարը համաժողովրդական գիտակցված շարժում էր, իսկ նրա անվեհեր այնպիսի ներկայացուցիչները, ինչպիսիք էին Անդրանիկը, Աղբյուր Սեբորը, Գալուստ Արխանյանը, Պապիկ փաշան միշտ էլ պիտի մնան հայ ազատագրական պայքարի անվեհեր հերոսները, սրբագործված անուններ և հայ ժողովուրդը իր հետ դեպի հավերժութիւն պիտի տանի այդ անունները:

Ընդհանուր այս դիտողութիւններից հետո ցույց տանք երզնկացիների մասնակցութիւնը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին: Չենք շարադրելու հայ քաղաքական կուսակցութիւններին վերագրվող որոշ սխրագործութիւններ: Կանգ ենք առնելու բուն ժողովրդական ընդվզում հանդիսացող ելույթների վրա:

Ազատագրական պայքարի գաղափարները, ինչպես տեսանք այս աշխատութեան նախորդ գլուխներից մեկում, Երզնկա էին ներթա-

փանցել 1850–1870–ական թվականներին, երբ ասպարեզի վրա էր Հայ քաղաքական կուսակցություններից և ոչ մեկը:

Սուլթանական կառավարության դեմ ծայր առած ընդվզումը ներքին էր, համաժողովրդական, արդյունք դարավոր ճնշման: Ճնշումն էր առաջացրել հակաճնշման ուժը: Այլ բան է, որ քաղաքական կուսակցությունները 1880–ական թվականների վերջերից և 1890–ական թվականների սկզբներից փորձեցին ուղղություն տալ այդ շարժմանը:

«Կամաց-կամաց անձանոթ դեմքեր սկսան երևալ Երզնկայի մեջ,- գրում է Գ. Սյուրմենյանը,- հնչակյան գործիչներ Արամ Արամյան, Ժիրայր (Մարտիրոս Պոյաճյան) Շնավոն, Կարապետ Ղումրիկյան և ուրիշներ Երզնկայի մեջ ցանցեցին հեղափոխության սերմը, որ արագորեն աճեցավ և ուռճացավ: Ասոնց շնորհիվ դեռ 90–ական թվականներուն, Ընկերական վարժարանի մեջ սկսավ ազգային ու ազատագրական գաղափարներով սերունդ մը հասնիլ Երզնկայի մեջ»¹:

Հայ քաղաքական կուսակցություններից առաջինը Երզնկայում կազմակերպություն ստեղծեցին արմենականները. «Կարապետ Ղումրիկյան, որ մասնավոր առաքելությամբ Կովկասեն Երզնկա եկած էր, իր հայրենաշունչ քարոզչությամբ մեծ խանդավառություն առաջ բերավ ժողովրդին մեջ ու իր ձեռքով հիմք դրավ Երզնկայի անդրանիկ կազմակերպության: Կազմվեցան երկու խումբեր (Արմենական) մեկը քաղաքի, մյուսը Երկան գյուղի մեջ»²:

Սրանից հետո է, որ Երզնկա են թափանցում նախ հնչակյանները, ապա՝ դաշնակցականները: Վերջիններիս գործունեությունը անհամեմատ թույլ է եղել այս գավառում: Գեթ ազատագրական պայքարի առավել ակնառու դրվագները չեն կապվում այդ կուսակցության հետ, ինչպես պիտի տեսնենք ստորև:

Հայրս՝ Ուաչատուր Տեր-Ստեփանյանը, գրի առած հուշերում պատմում է, որ համիդյան բռնապետության ամենախստագույն տարիներին Երզնկացի հայտնի առևտրական Գանիբեյանի և այլոց՝ Եվրոպայից ստացված կտորեղենի հակերի միջից դուրս էին գալիս Մարսելում տպագրվող «Արմենիա» և Լոնդոնի «Հնչակ» պարբերականների կապոցները: Այդ մասին չեն իմացել անգամ հակերի տեղ վաճառականները:

Ստացված թերթերը հանձնվել են խորհրդավոր մարդկանց, որոնք բաժանել են վստահելի երիտասարդների, տվյալ կուսակցություն-

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 27:

² Նույն տեղում:

ներին համակրողների, ընթերցվել են բացարձակ գաղտնապահու-
թյան պայմաններում, անցել են ձեռքից-ձեռք, մաշված վիճակում
հասել նույն խորհրդավոր մարդկանց:

Այդ ճանապարհով են Երզնկա թափանցել նաև Բաֆֆու վեպերը՝
«Նենթեր», «Կայծերը», «Ջալալեղդինը», որոնք ևս ընթերցվել են
գաղտնի, գիշերները:

2. ԳԱԼՈՒՍՏ ԱՐԽԱՆՅԱՆԻ ՀԱՅԳՈՒԿԱՅԻՆ ԽՄԲԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

1890-ական թվականների սկզբներին, Երզնկայի լեռներում տես-
նում ենք անձնազոհ երիտասարդների մի խումբ՝ Փոքր Արմտանցի
Գալուստ Արխանյանի գլխավորությամբ՝ թուրքական բռնապետու-
թյան դեմ պայքարելիս:

Գալուստ Արխանյանը հայ ազգային-ազատագրական պայքարի
առաջին ռահվիրաններից է, որը դժբախտաբար դեռ իր արժանի
տեղը չի գրավել այդ պայքարի պատմության մեջ¹:

Գ. Սյուրմենյանի «Երզնկա» գրքում շատ հակիրճ, մի քանի դր-
վագներ ենք գտնում ժողովրդական այս հերոսի մասին, ճշմարիտ մի
հայդուկի, որը ֆիզիկական ուժին միացրել է հոգեկան արիությունը,
մահը ստրկությունից գերադասելու հաստատակամությունը, միա-
ժամանակ եղել է վերին աստիճանի մաքուր ու ազնիվ նկարագրի
տեր անձնավորություն: Կովել է բռնապետական կարգերի դեմ, ցու-
ցաբերել առասպելական հերոսություն, ձերբակալվել է, դատվել և
1894 թ. վերջերին դատապարտվել ցկյանս բանտարկության: 12 տա-
րի շղթայակապ Երզնկայի բանտում մնալուց հետո, չզիմանալով
տևական տանջանքներին, վախճանվել է 1907 թ. օսմանյան սահ-
մանադրություն հռչակումից մեկ տարի առաջ:

Բարերախտաբար, դեռևս նրա կենդանությունը, բանտում գտնվե-
լու տարիներին, Ա. Արփիարյանը Լոնդոնի «Նոր կյանք» հանդեսի
1898–1899 թթ. մի քանի համարներում հրատարակել է Արխանյանի
խմբի անդամներից Նշան Քեչիչյանի գրի առած հիշողությունները՝
ենթարկելով դրանք գրական մշակման: Արփիարյանն այդ հիշողու-
թյուններին կցած սեղմ բացատրականում ասում է, թե հրատարա-
կում է դրանք որպես վավերական ատաղձ՝ հայ ժողովրդի ազա-
տագրական պայքարի հետագա անկողմնակալ շարադրողների: Նա

¹ Թերևս բացառություն է կազմում Գ. Լազյանի ակնարկը (տե՛ս Գ. Լազյան,
Գեներալ հայ ազատագրական շարժումն, Կահիրե, 1949, էջ 21–27):

գրում է. «Մեր վերջին 30 տարվան պատմությունը մեկանց ամբողջությամբ գրել, դեռ հիմա գրեթե անկարելի է, դրվագներ միայն կրնանք հրապարակ հանել. ուրիշները օր մը ասոնք իրարու քով պիտի բերեն, պիտի քննեն, պիտի բաղդատեն և նորանոր գյուտերու օգնությամբ պատմությունը ամբողջությամբ պիտի ներկայացնեն: Հիմակուհիմա մենք նախնական նյութերը պատրաստենք ապագա պատմագիրներուն համար»: Արփիարյանը նաև ասում է, թե հրատարակում է Քեչիչյանի հուշերը՝ «հայտնի անուններե ոմանց տեղ ծածկանուններ դնելով», երկրում կամ բանտերում գտնվողներին չվնասելու համար: «Ձեմ գիտեր՝ ով ողջ է, ով մեռած, ով հայրենիքը կգտնվի, ով՝ բանտը»¹:

Եվ արդարև այդ շատ կարևոր փաստաթղթերում անգամ խմբի ղեկավարը՝ Գալուստ Արխանյանը հիշատակվում է ծածկանունով, կոչվում Վահան Պեյկերյան, թեև բերված փաստերը բոլորն էլ վերաբերում են Արխանյանին և վերջում էլ ասում է թե «հիմա Պեյկերյանն իր ընկերներով» գտնվում է բանտում:

Գուցե Արփիարյանի այս զգուշությունն է պատճառ դարձել, որ մարդիկ ուշադրություն չեն դարձրել «Հրոսակի մը հիշատակներեն» խորագրով լույս տեսած հուշերի վրա:

Գալուստ Արխանյանը ծնվել է 1870 թ. Փոքր Արմտան հայաբնակ գյուղում, տեղի մեծահարուստներից Սահակ Արխանյանի ընտանիքում: Հայրը և հորեղբայրը եղել են պահպանողականներ, դեմ հեղափոխական ըմբոստություններին: Փոքր Արմտանը 1909 թ. ունեցել է 75 տուն հայ բնակչություն: Ունեցել է եկեղեցի, դպրոց, խանդավառ ու հայրենասեր երիտասարդություն, որոնցից է եղել Գալուստը: Նա ուղարկվել է Կ. Պոլիս սովորելու, բայց հոր տված փողերը տրամադրել է ազատագրական պայքարին և ինքն էլ ղինվորագրվել է Հնչակյան կուսակցությանը: Գործուն մասնակցություն է ունեցել Գում Գափուի ցույցին (1890): Անձնական միջոցներով գնք է գնել և տեղափոխել ծննդավայր: 1891 թ. այստեղ կազմակերպել է ֆիդայական խումբ և մարտնչել քուրդ և թուրք ավազակախմբերի դեմ: Գործակցել է Ռուբեն Շիշմանյանի (Դերսիմի Քեոփ) հետ և ծավալել հեղափոխական գործունեություն: «Հեղափոխության շունչը Մեծ ու Փոքր Արմտաններուն վրա ալ փչեց», - գրում է Ա. Արփիարյանը:

Ստեղծվել են խմբեր, բաժանվել տասնյակների, նշանակվել տասնապետեր, կատարվել է պարտականությունների բաժանում. «Գործող ընկերները ավելի սերտ միաբանություն և ավելի կանոնավոր

¹ «Նոր կյանք», հանդես, Լոնդոն, 1898, 15 նոյեմբերի:

կազմակերպութեան պետք զգացին, ուստի տասնապետները Մեծ Արմտան գումարվելով... գաղտնի քվեարկութեամբ երկու մարմին ընտրեցին, մեկը վարչական, մյուսը՝ դատական: Ասոնք Արմտանի հայկական իշխանութիւնը կազմեցին: Հայ ժողովուրդը իր վեճերուն, իր գործերուն համար այլևս տաճկին դուռը չէր երթար, վարչութիւնը կը դատեր, կտնօրիններ ամեն գործ»¹:

Ինչպէս տեսնուած ենք, սովորական կամ պատահական դիպվածի արդյունք չի եղել հայրենասեր երիտասարդների զինված պայքարը թուրքական իշխանութիւնների դեմ, այլ ունեցել է հեռանկարային ծրագիր, որի առաջին արտահայտութիւններից մեկն է եղել աստիճանաբար իրենց ձեռքը վերցնել գեթ գյուղի կյանքի ղեկավարման գործը, ազատվել թուրքական իշխանութիւնների կամայականութիւններից, քաղաքից, կաշառքից ու տևական ահ ու սարսափից:

Վերոհիշյալ հիշողութիւններից երևում է, որ սկզբում կառավարութիւնը թույլ է տվել, որ հայերը ինքնապաշտպանական նպատակներով որոշ քանակութեամբ զենք պահեն, հետագայում, երբ տեսել է իր դեմ կազմակերպված խմբեր, անցել է հարձակման:

Ձենքի պակասը լրացնելու համար խմբի գործուն անդամներից Նշան Քեչիչյանը ուղարկվել է Կ. Պոլիս, զենք բերելու: Քեչիչյանը Կ. Պոլսում գտել է իր ազգականներից մեկին՝ Սիմոն Մանիկյանին և նրա օժանդակութեամբ ձեռք բերել 10 ուսուցիչ և 500 փամփուշտ, որոնք շաքարի տուփերի մեջ ղնելով բերել է Արմտան:

Արդեն ասացինք, թե Արփիարյանը խոստովանել է, որ փոխել է մարդկանց անունները: Արդ հարց է ծագում՝ իսկ ո՞վ է այդ Սիմոն Մանիկյանը: Դա սովորական ազգանունն է, ասենք Հովհաննիսյան, Հարութիւնյան և այլն. Սիմոն Մանիկյանը հայտնի է, որ եղել է Միք. Նալբանդյանի ծածկանունը, որով է նա Փարիզում լույս ընծայել «Երկրագործութիւնը որպէս ուղիղ ճանապարհ» աշխատութիւնը: Արփիարյանը այլուր խոստովանել է, թե իրենց սերնդի սիրած և բարձի տակ պահած զբքերից է եղել այդ երկը: Արդ՝ ինչո՞ւ է ընտրել այդ ծածկանունը Քեչիչյանի պոլսեցի բարեկամի համար և արդյո՞ք այդ բարեկամը նույն ինքն Արփիարյանը չէ, քանի որ այդ տարիներին Արփիարյանը ղեկավար դեր էր կատարում Հնչակյան կուսակցութեան Կ. Պոլսի մասնաճյուղում և մասնակցել էր Բարբ Ալիի 1895 թ. հայտնի ցույցին ու ձերբակալվել այդ առիթով: Հնարավոր է նաև որ մի ուրիշ հնչակյանի նկատի ունենա Արփիարյանը: Կաս-

¹ «Նոր կյանք», 1899, 15 մայիսի:

կածից վեր է, որ նա ամեն կերպ աշխատել է Արխանյանի գործունեությունը կապել Հնչակյան կուսակցության հետ:

1893 թ. ս. Սարգսի տոնին Արմտանի բնակիչներն իրենց ուխտատեղիում են եղել, որ իմացել են 25 հեծյալ ոստիկանների կողմից Արխանյանի ու Նշան պատվելի տների պաշարվելը: Նշան Քեչիչյանը 10 ընկերներով քաշվել է սարը: Գյուղ վերադարձողներից մի քանիսը իսկույն ձերբակալվել են: Նրանք 25 օր բանտում մնալուց հետո ազատ են արձակվել՝ կաշառքի գորուծյամբ:

Բայց արդեն դիրքերը որոշված են եղել կառավարության ու հայդուկների միջև: Ոստիկանության կողմից հավաքագրված հայ և թուրք լրտեսներ անցել են աշխատանքի, մատնություններ կատարել, հայտնել թե ուր են գնում կասկածելի մարդիկ, որտեղ են ժողովներ անում, ովքեր են մասնակցում այդ ժողովներին:

Լսվում են կրակոցներ: Ընկնում է նախ մի թուրք լրտես՝ էոմերը, ապա ծանրորեն վիրավորվում մի հայ լրտես:

«Հետզհետե մատնիչները կպատժվին, թուրքեր կսպանվին, ձերբակալություններ իրարու կհաջորդեն ... Հայ հրոսակը հրացանը ուսը լեռներ կսուրա»:

Վերջապես՝ Գալուստ Արխանյանին ու նրա ընկերներին գտնում ենք լեռներում հայդուկային թեժ մարտերի մեջ, ապաստարան ունենալով Ակնաձորի անառիկ թաքստոցը: Նրանք եղել են բացառիկ ոգևորության մեջ, որ վերջապես լծվել են հայրենիքի պաշտպանության վեհ գործին, ազատագրական պայքարի երդվյալ զինվորներ են:

«Անցուցին խաչաձև ուսերնուն վրա փայլուն փամփուշտենիները, աջ ու ձախ ձգեցին արծաթապատ խաչերնին ու ընկուկներնին ... Հրոսակի զգեստներով փոքրիկ խումբը գեղեցիկ, կտրիճ լեռնականներ դարձած էին»: Քեչիչյանը գրել է. «Հապա անոնցմե մե՞կը՝ ինչպես նկարագրեմ, իր հսկա մարմնով և առույգ կազմվածքով երկնային էակ մը դարձած էր»: Դա Պեյլերյանն էր, այսինքն՝ Գալուստ Արխանյանը:

Տևական բախումները, տրված զոհերը, վիրավորները, բանտարկություններն աստիճանաբար փոքրացրել են խումբը: Մնացել են վեց հոգի՝ Գալուստ Արխանյանը, Նշան պատվելի Քեչիչյանը, ձինկոն, Գարեգինը, Հրանտը, Եկեն Պաղտասարը: «Կառավարության կողմն չըջուն հեծելազորը կպրտտեր ամեն կողմ, բայց հրոսակներուն հետքը կարող չէր գտնել»:

Քեչիչյանի հուշերում գտնում ենք հայդուկային այս խմբի մի շարք կռիվները ոստիկանության ու թուրքական զորքի դեմ, վրիժառուության գործողությունները մատնիչների դեմ:

Խմբի համբավը տարածված է եղել ամբողջ Եկեղյաց գավառում և նրանից էլ հեռու: Ամեն կողմից նյութական և բարոյական օգնություն են ստացել:

Կառավարությունը գնալով խստացրել է ճնշումը Փոքր Արմտանի վրա, հեղափոխականների ընտանիքի անդամների վրա, որոնց ստիպել են հայտնել իրենց հարազատների թաքստոցների տեղերը, սպառնալով այլապես բոլորին սրի քաշել:

Ի՞նչ վախճան ունեցավ Գալուստ Արխանյանի խումբը: Քեչիչյանը պատմում է, թե երբ խումբը գտնվում էր Բագաոիճ գյուղում, լուր է ստացվում, թե կառավարությունը իմացել է նրանց տեղը և մեծ թվով զորք ուղարկել, վերջնականապես բնաջնջելու համար հայ ապստամբներին: «Երեք օր, գիշեր և ցորեկ հալածված, անոթաթմենն նվազած, ոտքերնին ուռած, գիշեր մը հազիվ հազ կարող կըլլան Արմտան ժամանել»:

Արխանյանի մայրը աղաչել է որդուն մեկնել Մեծ Արմտան, քանի որ Փոքր Արմտանի վիճակը շատ անորոշ ու վտանգավոր է եղել: Ամեն կողմ խուզարկություններ, ծեծ: Որդին լսում է մորը և ընկերներով՝ գիշերով աննկատ դուրս է գալիս գյուղից: Սակայն երկու ոստիկան, նկատելով նրանց, հետևել են ձիով, միաժամանակ սուրահանդակի միջոցով օգնական նոր ուժեր խնդրել:

Հոգնած և թուլացած հայդուկները հազիվ մեկ ժամ քայլած՝ իրենց գցում են Ինի կոչված քարայրը: Այդտեղ էլ սկսվում է փոխհրաձգությունը: Թշնամու գնդակներից մեկը ծանրորեն վիրավորում է խմբին նոր միացած անձնագոհ մի ընկերոջը՝ Խորենին, որն իր հերթին շարքից հանում է երեք թուրք զինվորի:

Գնալով ավելի ու ավելի թեժ կերպարանք է ստանում օրհասական պայքարը թուրքերի դեմ: Քարայրի դիրքը եղել է շատ անառիկ, սակայն երիտասարդները չեն ունեցել ապահով պատենչ: Թշնամու մի նոր գնդակ խլում է Խորենի կյանքը:

Պաշարողները, նկատելով որ իրենց համար դժվար պիտի լինի գրավել քարայրը առանց մեծ զոհերի, համոզում են Արխանյանի մորն ու երկու Արմտանների քահանաներին մտնել քարայրը, համոզել խմբին՝ անձնատուր լինել: Ներսից մերժում են:

Դրուժյունը ավելի է լրջացել, երբ թուրքերը դիմել են նենգ միջոցների: Որպես պատենչ օգտագործել են անզեն ու անմեղ գյուղացիներին:

«Հայերուն վրա ճնշումները կրկնապատկվեցան,- գրում է Քեչիչյանը,- զինվորներն ու ոստիկանները իբր մարտկոց հայերը կգոր-

ծածեին, զենքերը անոնց ուսին հենած կարձակեին, այնպես որ քարայրեն եթե հրացան ալ պարպվեր, փոխանակ թուրք զինվորին գալու, հայու սիրտը պիտի ծակեր: Երկու օր այս կացութիւնը չարունակվեցավ»¹:

Նոր առաջարկներ են լինում թուրքերի կողմից, այս անգամ երկու հայ գյուղերը սրի քաշելու սպառնալիքով:

Արխանյանը հարկադրված է լինում ընդունել առաջարկը: Նա ասել է.

- Լավ է մենք զոհվենք, որպեսզի դուք ազատվեք: Այսպիսով, 1893 թ. սեպտեմբերին Արխանյանն ու ընկերները անձնատուր են լինում, դուրս գալիս քարայրից: Նրանց տանում են զինվորների կենտրոնատեղին. «Հուգյալ, վիչտը սրտներին, հրոսակները գլխիկոր առաջնորդվեցան 500-ի չափ մարդոց քով, որոնց բոլորին ուշադրութեանը առարկան էին: Պեյլերյանը պատվելով՝ հեծցուցին ջորիի վրա, ճինկոն՝ ուսեն վիրավորված, դրին ավանակի վրա, իսկ մյուսները կապեցին մեկ մեկու ու հաղթական թափօրը կրնթանար Արմտան. և ամենն վերջը Խորենին դիակը ջորիի մը վրա բեռուցած կը տանեն ամբոխին ետևեն»²:

Փոքր Արմտանում նրանց ցուցադրական ձևով մի քանի ժամ պահելուց հետո՝ տանում են Երզնկա դատելու:

Ասացինք, որ Քելիչյանի հիշողութիւնները տպագրվել էին «Նոր կյանքում», 1898–1899 թվականներին, այսինքն՝ այն օրերին, երբ Արխանյանն արդեն հինգ տարի էր, որ բանտում էր: Ինչ եղավ նրա հետագա ճակատագիրը:

Գալուստ Սյուրմենյանը, որ ժամանակակից է Արխանյանի կյանքի վերջին տարիների, գրում է. «Արխանյանի խումբն ալ հետո բերվեցավ Երզնկա: Այդ ատեն Երզնկայի բանտին մեջ զանազան հանցանքներով բանտարկված հայերու թիվը հիսունի կը հասներ, որոնց մեջ, բացի Արխանյանեն, քահանա մը և երիտասարդ բժիշկ մը (տոբթ. Կարապետ Փաշայան) կային: Ասոնք գլխավորապես կամբաստանվեին որպես երկրի անդորրութիւնը խանգարող և ժողովուրդը կառավարութեան դեմ զրգոող: Բացի այս, այդ շրջանին Գուրուչայի կամ շրջակա գավառներու մեջ տեղի ունեցած բոլոր դեպքերը՝ սպանութիւն, թալան և այլն, ասոնց կը վերագրվեին ու իրենց գլխավոր կը ճանչցվեին Արխանյան Գալուստը և տոբթ. Փաշայանը: Դատավարութիւնը սկսավ շատ ուշ և տևեց ամիսներ, տա-

¹ «Նոր կյանք», 1899, 15 մայիսի:

² Նույն տեղում:

րիններ ու վերջապես 1894 ղեկտեմբերի 3-ին չարաթ օրը վճիռը հայտարարվեցավ: Դատի տակ էին 28 հոգի, որոնց մեկ մասը մահվան, վեց հոգի ցկյանս և մնացածներն ալ առժամյա բանտարկություն ղատապարտվեցան: Ասոնց բանտ մտնելու օրեն իսկ՝ Երզնկայի բանտը տեսակ մը ուխտատեղի եղած էր երզնկացիներուն համար: Կիրակի ու տոնական օրերուն, ամեն ոք ուտելիքներով բեռնավորված կը վազեր բանտ, հերոսները կերակրելու և անոնց ղեմքը տեսնելու համար: Թեև շատ քիչներն կը հաջողեր այդ, բայց ղարձյալ բանտի հաստկեկ ճաղերեն ներս անոնց մեկն ու մեկին շուքն անգամ տեսնել մեծ բավականություն էր այցելուներուն համար»¹:

Հայրս, որ մինչև 1900-ական թվականների սկզբները ապրել է Երզնկայում, և քանիցս առիթ է ունեցել տեսնելու Արխանյանին բանտի երկաթալարերի ետևից, պատմում էր նույնը, ասում, թե երզնկացիները նախօրոք պայմանավորվում էին, թե հաջող օրը քանի ընտանիք պիտի սնունդ կամ միրգ տանի բանտարկյալներին և չնայած այդ պայմանավորվածություններին, այնքան մարդ էր այցելում բեռնավորված կապոցներով, որ կեսից ավելին հետ էին վերադարձվում: Հայրս նաև պատմում էր, թե առաջին տարիներին Արխանյանը երևացել է հպարտ ու անվհատ, հետազայում, հիվանդությունը հաղթահարելով նրան, ջլատել է ուժերը, գրեթե չի կարողացել մարդկանց երևալ:

Գալուստ Արխանյանը բանտում մնացել է 12 տարի: Այդ ընթացքում նա երկու անգամ փախուստի փորձ է կատարել, սակայն անհաջող: Բանտում վարակվել է տիֆով և մահացել 1905 թ. նոյեմբերի 18-ին²: Մեծ շուքով թաղվել է Երզնկայի Հայոց գերեզմանատանը: Գ. Արխանյանը վայելել է արժանի ժողովրդականություն: Արժանացել է «Մնձուրի առյուծ» անվանմանը, հայտնի է նաև Հաջի Բեկ անունով: Նրան նվիրել են բազմաթիվ երգեր, բանաստեղծություններ, նրա կերպարը մարմնավորել է Վրթանես Փափաղյանը՝ իր «Հաջի Բեգ» վեպում (Կ. Պոլիս, 1919): Արխանյանի ֆիդայական խմբի ողջ մնացած անդամները օսմանյան սահմանադրություն հռչակումից հետո ազատվել են բանտից և վերադարձել իրենց ծննդավայրերը:

Գալուստ Արխանյանի ազդեցությունը է, որ Երզնկայում կազմակերպված Հնչակյան կուսակցություն տեղական մասնաճյուղը ծավա-

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 31-32:

² «Պատմություն Ս. Գ. Հնչակյան կուսակցության» (1887-1962), Հատ. Ա, Բևյուրթ, 1962, էջ 131:

լել է բուռն գործունեություն: Այդ ուղղությամբ կարևոր են երզնկացի փաստաբան Ավետիս Հինայեկյանի (Մորուք) ջանքերը: Նա էր ստեղծել Հնչակյան կուսակցության Երզնկայի անդրանիկ խմբակը (1887–1888): Հինայեկյանը գործակցվել է Ժիրայրի (Մ. Պոյաճյան), Գ. Արխանյանի, Կարապետ Փաշայանի (Թափառիկ) հետ: Մի քանի անգամ բանտարկվել է: Ի վերջո հեռացել է Երզնկայից և գործել տարբեր բնակավայրերում, մասնավորապես Իզմիրում: Ջոհ է գնացել 1915 թ. արյունոտ իրադարձություններին¹: Երզնկայի Հնչակյան առաջին գործիչներից են եղել նաև Տիգրան Մանասյանը (Չավուշ) և Գաբրիել Նուսնյանը: Վերջինս գործուն մասնակցություն է ունեցել Գ. Արխանյանի և Դերսիմի Քեռու Հայդուկային խմբերին: 1910 թ. տեղափոխվել է Ռումինիա, դարձել Կոստանցայի Հնչակյան շրջանային կոմիտեի ղեկավարներից²:

3. ԳԵՐՍԻՄԻ ՔԵՌԻՆ (ՌՈՒԻԲԵՆ ՇԻՇՄԱՆՅԱՆ) ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՅԴՈՒԿԱՅԻՆ ՋՈԿԱՏԸ

Հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ իրեն անմահ փառքով է պսակել Հայ առաջին նշանավոր ֆիդայիներից Դերսիմի Քեռին (Ռուբեն Շիշմանյան):

Ռ. Շիշմանյանը ծնվել է 1865 թ. Երզնկայում: Մանկության տարիներն անցել են Երզնկայից քիչ հեռու գտնվող Սեպուհ լեռան լանջերին: Սովորել է Երզնկայի Կեղրոնական վարժարանում, հարել է Հնչակյան կուսակցությանը: Սկզբնապես գործակցել է Գալուստ Արխանյանի հետ: 1889 թ. կազմակերպել է Հայ իրականության մեջ առաջին ֆիդայական ջոկատներից մեկը, որը հերոսական մարտեր է մղել թուրք և քուրդ հարստահարիչների դեմ: Քեռին աչքի է ընկել անձնական անօրինակ քաջություններով ու սխրագործություններով: Քեռու Հայդուկային ջոկատի շնորհիվ զսպվել են թուրքերի և քրդերի շահատակությունները: Հետաքրքիր է նշել, որ նրա խմբի մեջ են գործել և իրենց մարտական առաջին մկրտությունը ստացել նաև հետագայում Հայտնի Հայդուկ Կայծակ Առաքելը (Տիգրան Աբաջյան), 1915 թ. Շապին Գարահիսարի հերոսամարտի ղեկավար Ղուկաս Դեռվլեթյանը (Ղուկաս Աղբար) և ուրիշներ:

¹ «Պատմություն Ս. Գ. Հնչակյան կուսակցության» (1887–1962), Հատ. Բ, Բեյրութ, 1963, էջ 533:

² Նույն տեղում, Հատ. Բ, էջ 299:

1892 թվականից Քեռու հայդուկային ջոկատը գործում է Շապին Գարահիսարի շրջանում: Ձենք հայթայթելու նպատակով հանդուզն հարձակումով զինաթափել է թուրքական բանակի զինապահեստները մատակարարող գումակի պահակախմբին և բռնագրվել զգալի քանակությամբ զենք ու զինամթերք: 1895 թվականին Քեռու Ֆիրդայիներն անսպասելի հարձակմամբ զինաթափել են Երզնկայի գավառապետի թիկնապահ զորաջոկատին: Դերսիմի Քեռու հայդուկային ջոկատի գործունեությունը լրջորեն անհանգստացնում են ոչ միայն գավառային, այլև նահանգային իշխանություններին, որոնք ջանք չեն խնայում խիզախ հայդուկապետին ծուղակը գցելու համար: 1500 հոգուց բաղկացած թուրքական մի զորամաս կրնկակոխ հետապնդում է հայդուկներին, որոնք ամրանում են Երզնկայից քիչ հեռու գտնվող ս. Լուսավորիչ վանքում: Սակայն կառավարական զորամասերը վանքը գրավել չկարողացան: Քեռին հեռանում է անմատչելի լեռները և շարունակում իր պայքարը: 1896 թվականին անդամակցել է ՀՀ Դաշնակցությունը: 1890-ական թվականների վերջերին Կարապետ Ղումրիկյանի հետ միասին սկսում է բանակցություններ վարել Դերսիմի քրդերի հետ և փորձում նրանց էլ ներգրավել հակաթուրքական պայքարի մեջ: Անկասկած է, որ հեռտես հայդուկապետի այս ջանքերն իզուր չանցան: Դրանք ունեցան ցանկալի արդյունք: 1915 թ. դեպքերի ժամանակ Դերսիմի քրդերը դրսևորեցին հայանպաստ կեցվածք, իսկ ավելի ուշ՝ քրդական ապստամբության ժամանակ, ապստամբ քրդերի գլխավոր ղեմքերից մեկը Քեռու քուրդ գործակից Սայիտ Ռիզան էր:

1900 թ. դավադրարար ձերբակալվել է, իսկ 1903 թ. հունիսի 20-ին Երզնկայի բանտի մեջ կախաղան է բարձրացվել: Ականատեսներից մեկը վկայում է հետևյալը. «Քեռին երեք տարի շղթայակապ բանտը մնալե ետք, 1903 հունիսի 20-ին կախաղան կառաջնորդեն: Քեռին թույլ չի տար, որ դահիճը իր գործը կատարե: Քեռին իր ձեռքով կանցնե օղակը իր վզին ու ոտքով կը նետե աթոռը»¹:

Ռուբեն Շիշմանյանի ջանքերով է, որ Երզնկան դառնում է Կովկասից Արևմտյան Հայաստան զենքի և զինամթերքի փոխադրություն հանգույցներից մեկը՝ մասնավորապես Կարսից՝ Բասեն-Կարին-Երզնկա-Դերսիմ և Բաթումից՝ Օլթի-Կարին-Երզնկա ուղղություններով: Բացի այդ, ծրագրեր է մշակել Երզնկայում կազմակերպելու զենքի վերանորոգման ու զինամթերքի արտադրություն արհեստանոցներ: Քեռին մեծ թվով հետևորդներ է ունեցել. երիտասարդությունը

¹ Գ. Լազյան, Դեմքեր հայ ազատագրական շարժումն, էջ 19:

Հպարտութեամբ ու հիացմունքով էր տալիս նրա անունը և զինվորագրվում ազատագրական պայքարին: Անհրաժեշտ ենք համարում համառոտ գծերով ներկայացնել այդ բազմաթիվ երիտասարդներից միայն մեկին:

Ոսուքը օրիորդ Սրբուհի Յանրզյանի (Հորաքույր)՝ առաջին հեղափոխական հայուհիներից մեկի մասին է: Ծնվել է Երզնկայում 1875 թվականին: Կրթությունը ստացել է տեղի Քրիստինյան օրիորդաց վարժարանում: Պատանեկան տարիներից հրապուրվել է հեղափոխական գաղափարներով: Համագործակցել է Ժիրայրի և Քեռու հետ՝ նյութական միջոցներ ապահովելով վերջինիս հայդուկային ջոկատին: Երզնկայում ստեղծել է երիտասարդներից բաղկացած ընդհատակյա խումբ: 1901 թ. ձերբակալվել է և դատապարտվել ցկյանս բանտարկություն: Ազատ է արձակվել օսմանյան սահմանադրություն հռչակումից հետո: Երզնկայում ստեղծել է Տիկնանց խնամակալական մարմին՝ օրիորդաց բարձրագույն վարժարանին նյութապես օժանդակելու համար: Մահացել է Ակն քաղաքում՝ 1915 թ. տարագրության դաժան օրերին:

4. 1895 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՋԱՐԳԵՐԸ ԵՐԶՆԿԱՅՈՒՄ

Գալուստ Արխանյանն իր ընկերներով Երզնկայի բանտում էր, իսկ նրա զոհված ընկերներից Ուրենի եղբայր Ռուբեն Շիշմանյանն էլ նոր խումբ կազմած Սեպուհ լեռան լանջերին կռվի էր բռնվել բռնապետական ուժերի դեմ, երբ 1895 թ. աշնանից Արևմտյան Հայաստանով մեկ սկսվում են հայկական ջարդերը, անմեղ հայերի արյունով ողողելով գյուղեր ու քաղաքներ, կենտրոն ունենալով մայրաքաղաք Կ. Պոլիսը: Իրագործվում էր նախօրոք մշակված մի ծրագիր, պատճառ բռնելով 1895 թ. Բաբը Ալիում կազմակերպված Հնչակյանների հայտնի ցույցը:

Այդ ջարդերի ալիքից ու թալանից զերծ չէր կարող մնալ Երզնկան իր շրջակա գյուղերով և չմնաց:

«1895 թ. աշնան,- գրում է Գ. Սյուրմենյանը,- ինչպես Անատոլիի բոլոր հայաբնակ գավառներու, նույնպես Երզնկայի մեջ կացությունը խիստ լարված վիճակ ուներ: Հայերու համար գյուղեն քաղաք, քաղաքեն գյուղ երթևեկելը գրեթե անհնար դարձած էր. թալանի, սպանությունից ու բռնաբարման դեպքեր հաճախակի դարձած էին, որոնց թուրք և քուրդ հեղինակները կառավարությունը իր լուտիքամբ կքաշալերեր: Կառավարական ոստիկանները մշտապես հայոց թաղերը

կղեգբերին. ամեն օր խուզարկություններ, ամեն օր ձերբակալություններ տեղի կունենային: Զարդի շուկներ կպտտեին: Ու ահա 1895 թ. հոկտեմբերի 4-ին, բանտի մեջ գտնված քյուրտերը լուր տվին, թե ամսու 7-ին, երկուշաբթի օր թուրքերուն կողմն հարձակում պիտի գործվի հայերուն վրա»¹:

Հայերն իսկույն հատուկ պատգամավորություն են ուղարկում 4-րդ բանակի կայազորի պետ մյուշյուր Զեքի փաշայի մոտ, խընդրում լուսաբանություն: Զեքի փաշան հերքում է լուրերը, խորհուրդ է տալիս նույն օրը վստահ սրտով անցնել աշխատանքի, բաց անել խանութները:

Ժողովուրդը ուրախանում է, հավատում Զեքի փաշային: Կիրակի առավոտ բոլոր եկեղեցիներում հավատացյալներին հայտնում են ուրախ լուրը:

Երկուշաբթի առավոտ հայերը բաց են անում իրենց խանութները և սկսում սովորական առևտուրը:

Եվ ահա, միանգամից, մի խումբ զինված թուրքեր ու քրդեր լցվում են շուկա, հարձակվում հայերի խանութների վրա, սկսում են թալանել ու սպանել անմեղ մարդկանց:

Մի կերպ փախչել կարողացող տղամարդկանցից մի քանիսին էլ սպանել են տան ճանապարհին, սպանել են թուրք այն ոստիկանները, որոնք իբր թե եկել էին կարգ ու կանոնին հսկելու:

Հայկական թաղերը քիչ զոհ են տվել, և այդ ոչ թե այն պատճառով, որ կարողացել են դիմադրել, այլ այն պատճառով, որ Զեքի փաշան թույլ չի տվել շարունակել ջարդը: Ըստ երևույթին նրա նպատակն է եղել մասնակի այդ կոտորածով վախեցնել հայերին, որ հետո մնան քաղաքական ելույթներից:

«Մյուշյուր Զեքի դադարման փող հնչեցնելով, իր թիկնապահներով ու հարյուրակ մը ձիավորներով եկավ հայոց առաջնորդարանը, ձիավոր խումբերը սկսան շրջիլ հայկական թաղերը ու քաղաքին մեջ ջարդն ու թալանը անմիջապես դադարեցավ»²:

Ձեռք առնված այս միջոցառումներով հանդերձ՝ 2-3 ժամ տևող ջարդի ընթացքում միայն Երզնկա քաղաքում սպանվել են մոտ հարյուր հայեր, իսկ գյուղերում՝ 300-ից ավելի, ինչ որ անհամեմատ քիչ է այլ գավառների զոհերի համեմատությունամբ:

Շուկայում սպանված հայերի դիակները հաջորդ օրը կառավարությունը լցրել է եզան սայլերի վրա, ուղարկել հայոց առաջնոր-

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 50:

² Նույն տեղում, էջ 52:

դարանը՝ կրոնական ծեսով թաղելու: Նրանց բոլորին տանում են ս. Երրորդություն եկեղեցի. այնտեղ կատարում հոգեհանգստի արարողություն, թաղում հայոց գերեզմանատանը մի մեծ ու ընդհանուր փոսի մեջ:

Երգնկայի գյուղերից ամենից շատ տուժողներն են եղել Տաճրակը և Կելենցիկը: Թե՛ շատ զոհեր են տվել և թե՛ ամբողջովին թալանվել են: Եղել են գյուղեր, որոնք մարդկային կորուստ չեն ունեցել, բայց ամբողջովին կողոպտվել են, ինչպես Ձիֆլիկները, իսկ Գյուլլիջն գյուղը թալանի չի ենթարկվել, բայց ինքնապաշտպանական կոիվներում տվել է 15 զոհ:

Ամենամեծ վնասը կրել է Մեղուցիկը: Այդ գյուղը տվել է 45 զոհ և ամբողջովին կողոպտվել է: Բզվան գյուղի բնակիչները, ցանկանալով պաշտպանել իրենց կյանքը, ապաստանել են եկեղեցում, նույնիսկ դիմադրել են, սակայն ի վերջո անձնատուր եղել, տալով 42 զոհ:

Մի քանի գյուղեր էլ կոտորածից ու թալանից համեմատաբար ազատ են մնացել իրենց բեկերի պաշտպանությունում և այդ՝ ոչ թե մարդասիրական նկատառումով, այլ զուտ շահադիտական, մտածել են մարդիկ, թե թալանից հետո այլևս աշխատող չի մնալու:

Քրդերը հարձակվել են նաև հայկական վանքերի վրա: Այսպես, չորս-հինգ հարյուր քուրդ պաշարել են ս. Լուսավորչի վանքը: Վանահայր քահանան և Երզնկայից պատահաբար այնտեղ գտնվող Օհանես էֆենդի Փափաղյանը դիմադրել են: Քրդերը չորս օր շարունակել են պաշարումն ու կռվել, միայն 5-րդ օրը դիմել են խորամանկ միջոցի՝ կտրել են վանքի պարիսպների տակ գտնվող բարդիները, կամուրջ դարձրել՝ լեցվել են ներս ու թալանել:

Լուրջ դիմադրություն ցույց տվող գյուղերից է եղել Մթննին: Տեղի քահանա Մաշտոց Բզնունին, խիզախ ու համարձակ մի հոգևորական, զենքը ձեռքին առաջին օրինակն է տվել կռվի՝ անցած տեղացի մի խումբ անձնվեր երիտասարդների գլուխը. «Թշնամին գյուղը կրակի տված էր, բայց ժողովուրդը իր ազատարար քաջամարտիկներու քովը ապաստանելով՝ կոիվը շարունակած էր: Մյուշիր Ձեքի փաշայի հրամանով Չերքեզ Ալի պեկ վաշտ մը ձիավորներով ասոնց օգնություն զնաց ու այսպիսով գյուղացիք ստույգ ջարդե մը ազատեցան»: Այս գյուղը ընդամենը երկու զոհ է տվել, թշնամու վնասն ավելի մեծ է եղել: Մի քանի հոգու սպանել է հենց Բզնունի քահանան:

Դեպքից հետո՝ Մաշտոց քահանան, վախենալով թուրքերի փոխվրեժից, մեկնել է Երուսաղեմ:

Կոտորածների պաշտոնական դադարից հետո էլ, երկու կողմերի թշնամությունը շարունակվել է: Միևուրտը մնացել է չիկացած: Այս ու այն կողմ, խուլ անկյուններում թուրքերը սպանել են անմեղ հայերի:

Նման արարքներ առհասարակ հրահրվել են թուրք հոգևորականների կողմից: Այսպես, Ջարդերից հազիվ մեկ շաբաթ անց, երբ դեռ հայերը խուսափում էին տներից դուրս գալ, մի քանի մեջիդներում մոլլաները հայերի դեմ հրահրումներ են կատարել, Մուհամեդ մարգարեի անունից առաջարկել են սպանել «անհավատ ու պիղծ» գյավուրներուն, հաճելի լինել մեծ մարգարեին: Տգետ ու մոլեռանդ ժողովուրդը, մեջիդներից դուրս գալուց հետո հարձակվել է շուկայի փոքրաթիվ հայերի վրա, թալանել, մի քանիսին էլ սպանել, սակայն, բարեբախտաբար, միջամտել է Ջեքի փաշան, զորք ուղարկել, վերահաստատել է կարգ ու կանոնը:

1895 թ. հոկտեմբերյան այս ջարդերը մեծ հարված են հասցրել երզնկացիներին՝ թե՛ նյութական և թե՛ մարդկային զոհերի տեսակետից: Կոտորածից սարսափահար գյուղացիները լեցվել են քաղաք, մտածելով, որ այնուամենայնիվ քաղաքում կյանքի ապահովությունը ավելի երաշխավորված կլինի, քանի որ կան զորամասեր: Բայց քաղաքում էլ մատնվել են տնտեսական ծանր պայմանների: Շուկան դատարկվել էր, կողոպտվել էին սննդեղենի մատաններն ու պահեստները, խլվել ու մորթվել անասունները: Դժվար է եղել երեխաների համար անգամ կաթ ձարելը:

Մանուսագործությունը, որ երզնկայի ապրուստի հիմնական միջոցն էր, գրեթե կանգ էր առել: Առևտրականներից շատերը հասել էին սնանկությունից դուրս: Ո՛չ ապրանք ունեին, ո՛չ փող: «Ամեն մարդ փակված մնացած էր տուններու մեջ. վախսն ոչ ոք գործի կերթար: Անգործության հաջորդեց սղությունը: Այդ տարի ցորենի գինը սովորականին կրկինը եղավ»:

Անշուշտ այս բոլորը նույնպես ազդել է թուրք միջին խավի վրա, սակայն հայերից թալանված հարստությունը նրանց միառժամանակ պահել է:

Հայերը սպասել են կտրուկ միջոցառումների, երաշխավորությունների, բայց այդպիսի երաշխավորություն չի տրվել: Ի վերջո՝ մահը աչք առած՝ իջել են շուկա, աշխատել: «Գյուղացիք ալ կամաց-կամաց իրենց գյուղերը քաշվեցան և սկսան իրենց գյուղական աշխատանքներուն, իրենց քանդված օճախներուն շինության, առաջին հերթին գյուղի դպրոցն ու եկեղեցին կանգնեցնելով: Կարճ ատենվան մեջ հայերը ինքզինքնին գտան. գացածին տեղը եկավ»:

Իսկ ավարի ու թալանի սովոր տարրը մնացել է նույն սովալլուկ գայլը, ակնարկը հառաժ նոր ջարդերի հնարավորություն: Այդ տարրը աշխատանք չի սիրել և դրանով էլ դժբախտ է եղել: Ապացույց՝ տևական ջարդերից, թալանից հետո էլ միշտ հայերը ապրել են ավելի բարեկեցիկ կյանքով, քան իշխող տարրը:

1895 թ. մեծ ջարդից հետո շարունակվել են թե՛ սպանությունները և թե՛ թալանը: Այս անգամ էլ հայ քաղաքական կուսակցությունների գործունեության հետ ձերբակալություններ են կատարվել: Թուրքական իշխանությունները քրդերին գրգռել են հայերի դեմ, նրանցից խլել տասնյակ նոր զոհեր: Քաղաքական գործունեության համար բազմաթիվ մարդիկ են ձերբակալվել, իսկ օրիորդ Սրբուհի Յանրգյանը (Հորաքույր), ինչպես նշեցինք, դատապարտվել է ցկյանս բանտարկելության:

Ու այսպես, անվստահության, տևական ձերբակալությունների, սարսափի պայմաններում հայերը քարշ են տվել իրենց գոյությունը մինչև 1908 թ. օսմանյան սահմանադրության խաբուսիկ օրերը:

ԵՐԶՆԿԱՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ

1895 թ. դեպքերը չկարողացան վերջնականապես մարել վաթսու- նական թվականներից բորբոքված ազատագրական ոգին, սակայն շատ բան փոխեցին: Հիմա հայ ժողովրդի մոտ վերացել էր այն հույսը, պատրանքը, թե կար մի պետություն, որ կարող պիտի լիներ պաշտպանել հպատակներին զեթ զանգվածային կոտորածներից: Եթե անցյալում տարերայնորեն էին լինում սպանություններն ու թալանը, ապա 1895 թվինը կազմակերպել էր ինքը՝ սուլթանական կառավարությունը: Պատմություն մեջ առաջին անգամ մի պետու- թյուն ցույց էր տվել, որ կարող է զանգվածային ջարդերի, միջնա- դարյան բարբարոսական եղանակներով կոտորել 300.000-ից ավելի խաղաղ հպատակներ՝ հողի աշխատավորներ, բանվորներ, կանայք, երեխաներ:

Փոխվել էր իշխանություն-հպատակ ժողովուրդ հասկացողու- թյունների բովանդակությունը և դա ստիպում էր հայերին՝ ապրել ավելի միասնական փոխադարձ մերձեցման ուժով: Հիմա նվազա- գույնի էր հասել դավանաբանական և այլ կարգի հակամարտու- թյունները, թեև հիմա էլ դրանց փոխարինել էր կուսակցական հակամարտությունը: Յուրաքանչյուր քաղաքական կուսակցություն ցանկանում էր ժողովրդին պարտադրել նրան ազատագրելու իր ուղին: Բայց կար ընդհանուր մի թշնամի, որը կարող էր ծրագրեր կազմել մի ամբողջ ժողովուրդ բնաջնջելու մասին:

1895 թ. ջարդերը զգաստացրել էին հայերին, բայց ելք ցույց չէին տվել: Բոլորն էլ ելքը համարում էին արդեն քաղաքական պայքարը, բայց հեշտ չէր հարյուր հազարավոր հայ երիտասարդներին զինելն ու մի դեկավարություն տակ բերելը: Քաղաքական կուսակցությունները ծրագրում էին օգտագործել Թուրքիայի այլ հպատակների դժգոհու- թյունը, նաև հենց տիրապետող թուրք տարրի:

Թուրք տարրը Հայերի հետ մերձեցման նշաններ ցույց չէր տալիս, ընդհակառակը, մոլեռանդ կրոնավորները շարունակում էին հակաքրիստոնեական քարոզչությունը, որին զոհ էին գնում անմեղ մարդիկ: Զանգվածային ջարդեր չէին լինում, սակայն սպանություններն ու թալանը շարունակվում էր: Եվ եթե որոշ վայրերում համեմատաբար թույլ էր ջարդի սարսափը, դա ոչ թե արդյունք էր թուրքերի բարյացակամության կամ պետական հսկողության, այլ գյուղերի թուրք և քուրդ բեգերի այն գործնական նկատառման, որ դրանից տուժում էր իրենց շահը: Հիմա արդեն հայերը հողից, տնայնագործական արդյունաբերությունից ձեռք չէին բերում այնքան նյութական բարիք, որքան առաջ: Ոչ ոք իր կլթան կովը չի մորթի, ասել էր Երզնկայի գյուղերից մեկի բեգը: Բեգերն ու աղաները հայերին համարում էին իրենց կլթան կովը:

Հետո՝ երկրով մեկ մոլեգնող բռնապետական ուժերից դժգոհ էին նաև թուրքերը: Սուլթան Աբդուլ Համիդը նույնքան խստորեն հալածում էր ազատասիրական ամեն մի ձգտում նաև թուրքերի մոտ: Հենց թուրքական հրատարակություններում արգելված անուններ էին թուրք գրականության ամենանշանավոր դեմքերը՝ Նամրկ Քեմալ, Շեմսեդդին Սամի, Ալի Հայդար և այլն: Գրաքննական կաշկանդումները ընդհանուր էին բոլորի համար: Բառարաններից հանվել էին հարյուրավոր բառեր, որոնք արտահայտում էին ազատասիրական գաղափարներ, բռնապետական կարգերը ակնարկող նախադասություններ:

Նիստ հսկողության տակ էին մասնավորապես եվրոպական կրթություն ստացած, Փարիզում և այլուր ազատության ճաշակը ստացած մարդիկ, որոնք ձերբակալվում էին, անհետացվում: Այդպիսի հարյուրավոր թուրք երիտասարդներ, Փարիզում կամ այլ քաղաքներում գործող թուրք լրտեսների հաղորդած մատուցությունների հիման վրա հայրենիք վերադարձի ճանապարհին ծովամույն էին արվում, թե նրանք վարակված են հակապետական գաղափարներով:

Թուրքիան տնտեսական, քաղաքական անկման այնպիսի աստիճանի էր հասել, որ կանգնած էր կործանման եզրին: Աստիճանաբար վերացել էին օրինականության վերջին մնացորդները, առաջացել էր վիթխարի անջրպետ ոչ միայն հպատակ Հայ ժողովրդի ու սուլթանական պետության միջև, այլ բազմամիլիոն թուրք ժողովրդի ու սուլթանի և նրա նախարարների միջև: Երկրի պետական, վարչական, օրենսդրական, անզամ կրթական ու մշակութային հաստատությունների միակ պարտականությունն էր դարձել սուլթանի կյանքի ապա-

Հովուճն ու Հանգիստը, թուլացումը թշնամական այն օղակի, որը օրըստօրե սեղմվում էր բռնապետի շուրջը:

Օրենքը փոխարինված էր կաշառքով, որը դարձել էր կյանքի գսպանակը: Չկար քրեական որևէ Հանցանք, որը կատարողը կաշառքով չազատվեր: Կաշառքը իր ոլորտի մեջ էր առել պետական ամբողջ կառուցվածքը: Սուլթանը պալատականներին, փաշաներին կաշառում ու սիրաշահում էր շքանշաններով, նվերներով, իսկ վերջիններս տգրուկի նման ծծում էին ժողովրդի արյունը: Հիմա հայերը չունեին այնքան ունեցվածք, որ հավասարակշռեին պետական հարկերն ու տուրքերը, ուստի բռնությունը աստիճանաբար տարածվում էր նաև թուրք տարրի վրա: Պետություն խախտու բյուջեի հաշվին հարյուր հազարավոր լրտեսներ էին պահվում երկրի ներսում և երկրից դուրս:

Օրինակ՝ Փարիզի թուրքական դեսպան Մյունիր փաշան ոչ այնքան զբաղվում էր պետական, դիվանագիտական աշխատանքով, որքան լրտեսական մի մեծ ցանց ղեկավարելու: Նա մի կողմից կաշառում էր եվրոպական թերթերին, որպեսզի հողվածներ տպագրեն ի նպաստ սուլթանի, քննադատական դիրք չբռնեն Թուրքիայի նկատմամբ, մյուս կողմից՝ կաշառում էր հարյուրավոր թուրքահպատակ երիտասարդների, ուսանողների, որպեսզի լրտեսեն միմյանց վրա: Լրտեսների մի մասը կապված էր Մյունիր փաշայի հետ, մի մասը՝ ուղղակի Կ. Պոլսի՝ սուլթանի պալատի հետ. ուրեմն Համիդը անգամ իր դեսպանների վրա էր կասկածում: Երբ հետագայում սուլթանը գահընկեց արվեց և բացվեցին Յըլղզդի պալատի գաղտնապահարանները, դուրս եկավ 600 անդուկ ջուռնալ, այսինքն՝ լրտեսագիր, որոնք օրը օրին ընթերցվել էին կասկածամիտ կայսեր կողմից և տրվել հրահանգներ՝ ոչնչացնել կասկածելի մարդկանց:

Այս բոլորը Օսմանյան կայսրությունը թուլացրել էր, հյուծել, անդամահատել, խաթարել մարդկային փոխհարաբերությունները, երկիրը դարձրել «Հիվանդ մարդ», ինչպես գրում էին օտար մամուլում և գրականությունում մեջ: Ընդհանուր կարծիքն այն էր, որ եթե երկիրը ներսից չբուժի վերքերը, չհաստատի սահմանադրական կարգեր, ապա դրսից եկող միջամտությունը հոշոտելու է Թուրքիային, կուլ տալու նրա անուժ մարմինը:

Երկրի ճակատագիրն ուզում էր իր ձեռքը վերցնել «Երիտասարդ թուրքերի» կուսակցությունը, որի կենտրոնը գտնվում էր արտասահմանում, բայց լայն ցանց ուներ երկրի ներսում, մասնավորապես եվրոպական ցամաքամասում գտնվող թուրքական բանակում:

Բուն թուրք ժողովուրդը, որի իննսուն տոկոսից ավելին խար-
խափում էր տգիտությունն ու անգրագիտությունն մեջ, մասնակից էր
հասարակական կյանքին, թմրած, խեղճացած վիճակում դեռ շարու-
նակում էր լսել նույնքան տգետ մոլլաների քարոզները: Մտավոր այն
զարթոնքը, որ ունեցան հայերը 1850-ական թվականներին, թուրքե-
րը պիտի ունենային դրանից յոթանասուն տարի հետո միայն՝ 1930-
ական թվականներին: Ահա թե ինչու «Երիտասարդ թուրքերի» հե-
ղափոխությունն էլ ոչ թե ներքևից եկող ժողովրդական շարժում
էր՝ այլ վերևից եկող բուրժուական սահմանափակ մի հեղափոխու-
թյուն, որը սակայն անկման հասած նման մի երկրում կարող էր
պաշտպանություն գտնել և գտավ:

Թուրքական գավառը քաղաքական կյանքից, խլրտումներից ան-
տեղյակ էր: Գաղտնի կերպով գավառ թափանցած արտասահմանյան
հրատարակություններից հայերն ավելի շատ բան գիտեին երիտ-
թուրքերի գործունեության մասին, քան իրենք՝ թուրքերը: Եվ այդ՝
հակառակ համիդյան կառավարության ձեռք առած բոլոր խստու-
թյուններին, համիդիե զորամասերի պարբերական հարձակումներին
հայկական գյուղերի վրա, իբր թե անկարգությունները զսպելու հա-
մար: Բացառապես քրդերից կազմված այդ զորամասերի պարտա-
կանությունն էր թույլ չտալ հայերի կողմից ծրագրված ազատա-
գրական և քաղաքական որևէ խլրտում: Ավարի սիրահար քրդերը,
միացած թուրքերի հետ, իրենց սրերն օգտագործում էին կողոպուտի
համար: Հաճախ էր պատահում, որ նման խմբեր մտնում էին հայ-
կական գյուղերը, թալանում ժողովրդի ունեցվածքը, առևանգում
սիրունատես աղջիկներին ու հեռանում:

Աղբյուր Սերոբի, Անդրանիկի հայդուկային խմբերի գործունեու-
թյունը սկսվել էր նման կամայականությունների, ավազակային խըմ-
բերի դեմ պայքարելու ազնիվ մղումով: Քուրդ ցեղապետ Բչարե
Նալիլի սպանությունը Անդրանիկի ու նրա ընկերների կողմից, այդ-
պիսի բախումներից մեկն էր միայն: Մենք արդեն տեսանք Գալուստ
Արխանյանի խմբի գործունեությունը Անդրանիկից առաջ:

Տեսանք, որ այսպիսի ծրագրով են գործել նաև Ռուբեն Շիշման-
յանի խմբի անդամները Սեպուհ լեռան լանջերին, դիրքեր գրավելով
Ավազ և այլ վանքերի պարիսպներից ներս: Գ. Սյուրմենյանն ասում
է թե նրանք թեև պարտվել են, «բայց զինական ուժով իրենց
ցույց տված պայքարը ընդդեմ բռնակալության, խոր տպավորու-
թյուն ձգեց դարերու ստրկությունամբ մեծցած, առնական թոխչքներն
հեռու, թմրած հոգիներու վրա»¹:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 41:

Վերոհիշյալ խմբի աչքի ընկնող անդամներից մեկը՝ բժիշկ Խաչիկ Սեհալյանն անձամբ մեզ պատմել է, թե ինչպիսի ոգևորություն է առաջացրել խմբի գործունեությունը Երզնկայում ու նրա գյուղերում, ինչպիսի հույսեր ներշնչել մարդկանց, թե իրենք ունեն պաշտպաններ:

2. ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ

Հայ ժողովուրդը օրհասական այս ծանր պայմաններում էր գրտնրվում, որ 1908 թ. հուլիսի 11-ին պոլսահայ թերթերում տպագրվեց շատ համառոտ մի լուր, թե օգոստոսի ապստամբ կայսրը բարեհաճել է սահմանադրական ազատություն տալ ժողովրդին:

Առաջին օրը ոչ ոք չհավատաց այդ լուրին. մարդիկ կարծում էին, թե դա հերթական խաղ է, տրամադրություններ չոչափելու, կասկածելի մարդկանց ձերբակալելու համար: Բայց հաջորդ օրերին հրապարակվեցին նոր հրամանագրեր քաղաքատարկայիններին ազատ արձակելու, մամուլի վրայից գրաքննությունը վերացնելու, լրտեսական ցանցը լուծարելու և այլ բնագավառների մասին:

Թերթերն ուշ էին հասնում գավառ, սակայն անհավատալի լուրերը թերթերից առաջ հասնում էին հեռագրերով, որոնցից յուրաքանչյուրը բերում էր ուրախառիթ մի նոր հրահանգ:

Սկզբում հետադիմական խավերը փորձել են ընդդիմություն ցույց տալ, մոլլաներն ու մոլեռանդ տարրերը այդ հրամանների մեջ տեսել են դավաճանություն իսլամական կրոնի դեմ, անարգանք չարիաթի հանդեպ, սակայն աստիճանաբար համոզվել են, որ սահմանադրության դեմ դուրս գալը իրենց ուժերից վեր է, քաշվել են իրենց պատյանների մեջ, սպասելով դեպքերի ընթացքին:

Սուլթան Աբդուլ Համիդը դեռևս գահի վրա էր, բայց անգոր. երկիրը ղեկավարում էր երիտթուրքերի կուսակցությունը՝ միանգամայն նոր քաղաքականությամբ, հայտարարելով թե Օսմանյան կայսրության բոլոր հպատակները, անկախ կրոնից ու ազգությունից, ազատ են ու իրավահավասար:

Գավառում ստացվում են լուրեր, թե նոր կառավարությունը խստորեն պատժում է սահմանադրության թշնամիներին:

Հետո արդեն սկսում են կապոցներով հայերեն թերթեր ու հանդեսներ ստացվել, որոնք թարմ շունչ են բերում գավառ:

Թերթերը հիմա ազատորեն գրում էին, թե ինչպիսի անտանելի պայմաններում են ապրել իրենք բռնապետության ճիրաններում, երբ

«կարելի չէր նույնիսկ գիշերային զվարճությունն մը համար հավաքույթ մ' ունենալ, կարելի չէր նվագել, կարելի չէր, որ 4-5 երիտասարդ քով քովի գային և խոսակցեին, լրտես ոստիկանը հոն էր, իր խոժոռ դեմքով կամ կեղծավոր, նենգամիտ երևույթովը, կաշառակեր, նենգ, քսու, բանասարկու լրտեսը, խաֆիեն, մարդկություն այդ վատասերած և ձևագերծ տիպարը»:

Մարդիկ հիմա չէին վախենում այդ լրտեսներից, թքում ու անցնում էին, իսկ թաքուն անկյուններում անգամ ֆիզիկական հաշվեհարդար տեսնում:

Երիտասարդ թուրքերի հեղափոխությունն ուներ երկու դեմք. մեկը՝ արտաքին, տեսանելի բոլորի համար, մյուսը՝ ներքին, անտեսանելի, բայց խորապես վտանգավոր: Հայ ժողովրդի համար առկա էին նոր վարչակարգի երկու դեմքերը համահավասար:

Ոմանց թվում էր, թե եկել է մի շրջան, երբ վերանալու են ազգամիջյան խտրությունները և Օսմանյան կայսրության բոլոր հպատակները ստանալու են հավասար իրավունքներ ու արտոնություններ և, որ կրոնը չպետք է խանգարի, որ հայ դերձակն ու թուրք ատաղձագործը ապրեն հաշտ ու խաղաղ, հայն ու թուրքը ազատորեն գովաբանեն այն, ինչ օգտակար է երկրի վերելքի համար, քննադատեն վատն ու վնասակարը:

Կատարվում էին հայ և թուրք համերաշխության այնպիսի ցույցեր, որոնք աննախադեպ էին թուրքիայի պատմության մեջ: Ուելսցնոր ողջագուրումներ, փոխադարձ սիրո ճառեր, այս բոլորը ոչ միայն ընտանիքներում, այլև՝ հրապարակային հավաքույթներում, հանդիսավոր ժողովներում, երեկույթ-ցերեկույթներում, որտեղ հիմա հայն ու թուրքը նստում էին կողք կողքի, ծափահարում, հրճվում, գոհունակություն հայտնում տրված ազատության համար:

Ի թիվս մի քանի տասնյակ ընկերությունների, Կ. Պոլսում ստեղծվել էր հայ և թուրք կանանց միացյալ ընկերություն: Հիմա թուրք կինն էլ ուզում էր դուրս գալ հարեմական վանդակից, ստանալ մարդկային տարրական իրավունքներ, երևալ հանրային կյանքում: Բարձրաստիճան պաշտոնյաների մի քանի կանայք բանաստեղծուհիներ Միպիլի և Անայիսի հրահրմամբ մտել էին միացյալ այդ ընկերության մեջ:

Թե ինչպիսի խանդավառ մթնոլորտ է եղել այդ տարիներին, երևում է հիշյալ ընկերության մի ցերեկույթի ծրագրից: Մի հայ աղջիկ երգել է Մ. Պեչիկթաշյանի «ՄՇ ինչ անուշ» երգը, որը 30 տարի արգելված էր: Մի այլ հայ աղջիկ արտասանել է թուրք բանաստեղծ

էքրեմ բեյի ոտանավորը՝ Թուրքերեն, ապա մի Թուրք աղջիկ հայերեն արտասանել է Միք. Նալբանդյանի «Ազատությունը»:

Պետք է պատկերացնել, թե ինչ ոգևորություն է տիրել դահլիճում:
«Հեծկլուտութներ, արցունքներ, ուրախություն,- գրում է Անայիսն իր հուշերում և շարունակում է,- Երջանկություն մը կթևածեր ամբողջ ամբոխին վրա, լուսավողփող հրեշտակ մը իր թևերով կհպեր ամենուն, հրճվանք կբաշխեր... երրորդ անգամ ըլլալով բացվեցավ վարագույրը: Բեմը պարապ էր. մեկն սպիտակ թիթեռնիկի մը պես եկավ աղջնակ մը՝ 8-9 տարեկան, նրբամարմին, թեթև շղարչե հագուստ մը հագած, մազերը արձակ՝ կարմիր ժապավենով պճնված: Կարծես ոտքով չէր որ եկավ ան հոն, այլ՝ թռչելով, կանգ առավ պահ մը. աչքերը դեպի երկինք, ձեռքերը կուրծքին: Պղտիկ թրքուհի Պալքիսն էր ան, որ հայերեն մաքուր, վճիտ առոգանություն մը սկսավ.

**Ազատն աստվածն այն օրից,
Երբ հաճեցավ շունչ փչել...**

Շատերը ոտքի ելած էին, ծափահարությունն ավելի բան մըն էր, ... կպողջրտային «պոպո», «կեցցե», «բիզ» ... Փոքրիկ Պալքիսը գիրկե գիրկ անցավ»¹: Անգամ էնվեր փաշան, ինչպես վկայում է Կ. Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպան Հ. Մորգենթաուն, «բազմաթիվ հայ վարժարաններ այցելեց, քարոզելով տղոց, թե իսլամ-քրիստոնյայի պայքարը հին օրերը հավիտյան անցած են և թե երկու ժողովուրդները հիմա պետք է իրարու հետ վարվին եղբայրներու և քույրերու պես»²:

Չէ, շատ էր խանդավառ մթնոլորտը, դժվար էր չխաբվել, մանավանդ որ անկեղծ էր կատարողական այս ամբողջ մթնոլորտը, խաբկանքը ներքին էր, կառավարողներու ուղեղում, անտեսանելի, դժվարըմբռնելի անգամ Գրիգոր Ջոհրապի նման հասուն մարդկանց համար, որը Փարիզ՝ Ա. Չոպանյանին գրած նամակում ասում էր, թե իրական ազատություն է, չպետք է տարակուսել և պետք է վերադառնալ Կ. Պոլիս:

Սահմանադրությունը տվել էր նաև տնտեսական գործունեություն ազատություն: Եվրոպայի դոները բացվել էին: Հայ ձեռներեց առևտրականներն այնպիսի եռուն աշխատանք էին կատարում, որ կարող էր լրջորեն մտահոգել տիրապետող տարրին: Եվրոպական պետություններն իրենց ապրանքները Թուրքական նավահանգիստներն

¹ Անայիս, Հուշերս, Փարիզ, 1949, էջ 136-137:

² Հ. Մորգենթաուն, Ամերիկյան դեսպանի հիշատակներ, էջ 234:

էին տեղափոխուած հիմնականում հայ և հույն առևտրականների միջոցով: Անգլիական մանուֆակտուրան ողողել էր Անատոլիան բացառապէս հայերի միջոցով: Օտար բազմաթիվ ընկերութունների թուրքիայի գործակալները տեղի լեզվին ու բարբերին ծանոթ հայեր էին, ինչպէս «Ձինկեր» կարի մեքենայի, «Ջենիթ» ժամացույցի և այլն: Կ. Պոլսում, Ջմյունուխայում, Կիրասոնում և գավառական այլ քաղաքներում հայերն ստեղծել էին մետաքսեղենի, երկաթեղենի, պահածոների գործարաններ: Արտադրում էին ընտիր երեսարիչներ՝ վրան հայերեն «Բարի լույս» վերտառութչամբ:

Հայ և թուրք կանանց միութչունում գուցե անկեղծորեն «ազատութչունը» ծափահարող թուրք կանանց ամուսինները խոր մտահոգութչամբ էին դիտում հայերի տնտեսական այս արագ աշխուժացումը, առևտրի հրապարակը իրենց ձեռքը վերցնելու, անգամ անգլիական ապրանքների հետ մրցելու կարողութչունը:

Կ. Պոլսում այդ տարիներին հրատարակվում էին 6-7 հայերեն մեծ օրաթերթեր, տասնյակ երկօրյա, եօրյա, շաբաթական, ամսական թերթեր, մի քանի տարեցույցներ, հարյուրավոր գրքեր՝ ինքնուրույն կամ թարգմանական: Հնարավոր է՛ր անտեսել այս բոլորը: Ով կարող էր մտածել, թե նույն այդ օրերին ծրագրվում էր հայերի բնաջնջման մեծ ծրագիրը:

Ազատութչան պարզևած խելացնոր այս իրադարձութչունները թերթերի, մարդկանց միջոցով արագորեն թափանցում էին գավառ ու վարակում բոլորին, հայ թե թուրք:

Գավառում կար առաջավոր թուրք գործիչների մի խավ, մասնավորապէս բարձրաստիճան գինվորականութչան մեջ, որը տարված էր երիտթուրքերի գաղափարներով և սպասում էր նման մի անարյուն, բայց անխուսափելի հեղափոխութչան: Երգնկայում գտնվող Չորրորդ բանակի հրամանատարութչունը արագորեն կողմնորոշվեց դեպի նոր ոեժիմը: Դա շատ բան էր նշանակում: Եվ ահա Երգնկայում նույնպէս սկսվում են խանդավառ ցույցերը, ողջագուրումները, հայթուրք եղբայրութչան հավաքութչաներ: Թուրքեր ու հայեր բեմ են բարձրանում ու ձառեր են արտասանում հայերի և թուրքերի դարավոր բարեկամութչան մասին: Աշխատում են մոռացնել տալ տխուր անցյալը, որ, նրանց հավաստիացումներով այլևս երբեք չէր կրկնվելու: Ասում են, թե հայն ու թուրքը նույն հողի ծնունդն են, համիդյան հետաղեմ ոեժիմն ու մոլեռանդ տարրերն են, որ թշնամութչուն են սերմանել երկու ժողովուրդների միջև:

«Երզնկան այ անմասն չմնաց այդ ընդհանուր խանդավառութենեն,- գրում է Գ. Սյուրմենյանը,- հայ և թուրք, զինվոր ու ժողովուրդ իրար խառնված Սերային առջև, զորանոցները, հայոց առաջնորդարանին մեջ, ցույցեր, միտինգներ կազմակերպեցին. այցելեցին հայոց գերեզմանատունը, ու օվսանաններ հյուսեցին 1895-ի նահատակներու հիշատակին: Ինչ խղական թոխչք, ինչ ոգևորություն»¹:

1895 թվականի նահատակների հիշատակին նվիրված այդպիսի հարգանքի մի արտահայտություն էլ կատարվել էր Կ. Պոլսում, որտեղ հայ և թուրք մտավորականներ այցելել էին հայոց գերեզմանատունը, և այդ օրն է, որ Վահրամ Փափաղյանն էլ առաջին անգամ արտասանել էր Գ. Վարուժանի «Ջարդը» և արժանացել էր խելացնոր ծափահարությունների: Հիմա նույնը կատարվում էր Երզնկայում:

Աստիճանաբար թուրք շարքային մարդիկ նույնպես ճաշակում են ազատության մեծ հաճույքը, տեսնում թե որքան անկեղծ են հայերն իրենց եղբայրացման արտահայտությունների մեջ:

Կրոնական մոլեռանդությունը գեթ միառժամանակ տեղի է տալիս խոհականությանն ու բանականության ձայնին: Մոլլաները զգուշանում են գրգռիչ հրահրումներից, նույնիսկ Ղուրանից բերում են վկայություններ, թե Մուհամեդ մարգարեն ղեմ չի նման բարեկամության, նա էլ է ճանաչում Հիսուսին, միայն թե առաջին մարգարեն Մուհամեդն է...

Հայ հոգևորականության նկատմամբ կատարվում են այնպիսի ցույցեր, որ անցյալում անհնար էր պատկերացնել: Երզնկայի հայոց առաջնորդ Երվանդ եպիսկոպոս Փերտահճյանը, որ երջանկությունն ունեցավ խանդավառ այդ օրերին հովվել Երզնկայի հայությունը, իր հիշողություններում գրում է. «1908 թ. հուլիսի 23-ին, իբր նորընտիր առաջնորդ ժամանեցի Երզնկա: Հյուրիեթի տոնակատարությունը դիտած էի Կ. Պոլսո մեջ. Երզնկան մայրաքաղաքեն 15 օր վերջ միայն տոնեց: Հյուրիեթ մեյտանին համախմբված էին բարձրաստիճան զինվորականներ. զարդարված ոսկեճամուկ զգեստներով և պատվանշաններով. քաղաքային պաշտոնատարներ, քանի մը հազար զինվորներ ու հայ և թուրք ծովածավալ բազմություն մը: Հրապարակին մեջտեղը զետեղված էր շարժական ամբիոն մը ճառախոսներուն համար: Անոր վրա չեքքեղ Մյուշիր Զեքի փաշային և մյուֆթիին հետ համբուրվեցանք, իբր թե այդ համբույրներով պիտի մոռցվեր ար-

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 60:

յունոտ անցյալը ու հայ, թուրք եղբայրությունը հռչակված պիտի ըլլար: Այդ միջոցին բազմությունը մոլեզնորեն կծափահարեր՝ աղաղակելով «Յաշասըն Հյուրիեթ», «Յաշասըն վաթանտաշլար» (Կեցցե՛ն ազատությունը, կեցցե՛ն մեր հայրենակիցները): Քանի մը օր վերջն ալ հայ երիտասարդությունը իր կողմն ազատության չքեղ հանդես մը կազմակերպեց: 120 միաձև հազված երիտասարդներ չորս մասի բաժնված, յուրաքանչյուր խմբակ իր դրոշակներով կներկայացներ Հյուրիեթը (Ազատություն) Մյուսավաթը (Հավասարություն), Ատալեթ (Արդարություն) և Մեարիֆը (Կրթություն): Ես և մյուսքիս նրատած էինք մեկ կառքի մեջ. մեր քով ունեինք թուրք տղեկ մը ու սպիտակներ հագած հայ աղջնակ մը, որ իր ձեռքին բռնած էր զույգ մը աղավիհներ, ազատությունը խորհրդանշող: Ես կառավարչատան առջև խոսեցա Հյուրիեթի մասին, ուրիշ մը՝ Մյուշիրիեթին առջև Մյուսավաթի մասին, մյուսներն իրենց կարգին ուղերձներ ըրին Ատալեթի, Մեարիֆի մասին, 10.000 զինվորներ անզեն բարևի կանգնած էին ճամբուն վրա: Մենք այցելեցինք բոլոր զինանոցները. զինվորները զիս ձեռքերու վրա կտանեին «յաշասըն էրմենիլեր, յաշասըն էրմենի մուրախխասը» (կեցցե՛ն հայերը, կեցցե՛ն հայոց առաջնորդը) աղաղակելով: Հանդեսը տևեց հինգ ժամ և թողեց խոր տպավորություն: Անկե հետո կարգով Առաջնորդարան կհասնեին հետևակ, ձիավոր և թնդանոթածիզ գունդերեն պատգամավորություններ: Իրենց խընդրանքին համաձայն կերթայինք գերեզմանատուն, նահատակներուն այցելության համար: Հոն օսմանյան դրոշներ կփռեին նահատակներու հողակույտերուն վրա ու կճառեին, դրվատիքներ կհյուսեին ազատության ճամբուն ընկնող դյուցազուններուն համար»¹:

Ինչպես տեսնում ենք այս նկարագրությունից, գավառը ետ չի մնացել մայրաքաղաքից՝ ազատասիրական պոթիկումները, հայթուրքական բարեկամության արտահայտությունները գերադրական աստիճանի հասցնելու գործում:

Ուանդավառ ցույցերով բանտից ազատվել են Գալուստ Արխանյանի զինակիցները, նրանք օվացիաներով առաջնորդվել են իրենց տները, արժանանալով նաև թուրքերի ողջագուրումներին:

Գավառում էլ հիմա մարդիկ ազատ խոսել են ու գրել ինչ ցանկացել են: Գրաքննությունը բոլորովին վերացել էր: Լրտեսները կուչ էին եկել իրենց տներում, մի քանիսն էլ թողել հեռացել էին հետքերը կորցնելու համար:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 60-61:

«Հասարակական կյանքը սկսավ եռալ. իրարու ետևե թատրոններ, լսարաններ, դպրոցները դարձան լույսի և ներչնչման վառարաններ: Սկսան երգվիլ հայկական ազատաշունչ երգեր, իսկ դպրոցներու մեջ դասավանդվիլ հայոց պատմություն, որոնք անկե առաջ խստիվ արգելված էին: Հայերն սկսան բացել բաց զենք զենել, զենք կրել վրանին, նշանառություն, գինավարժություն փորձեր ընել: Երևակալեցեք, որ Սարգիս Տեր-Ստեփանյանի նման ծանր ու լուրջ մարդիկ անգամ երբեմն նշանառությամբ կզբաղեին, և այս բոլորը կկատարվեր օր ցերեկով, թուրքերու աչքին առջև: Այս մասին ոչ թուրքերու զգուշացումը և ոչ հայ պահպանողական տարրի հորդորները ոչ մեկ արժեք ունեցան: Ժողովուրդը իր գտած ազատութենեն գինովցած, ետև առաջ չէր նայիր»¹:

Ազատ, համարձակ գործում էին հայ քաղաքական կուսակցությունները, իրենց պոռոտախոս ճառերով մտահոգություն պատճառելով առավել հեռատես մարդկանց: Այդ կուսակցություններից յուրաքանչյուրը փորձում էր ցույց տալ, թե ինչպիսի մեծ դեր է կատարել բռնապետական կարգերի տապալման գործում: Հոխորտում էին այնպիսի վստահություններ, որ կարճեք ոչ թե թուրքիային հպատակ մի ժողովրդի ներկայացուցիչները լինեին, այլ երկրի իրական տերերը: Անգամ թուրք մտավորականությունը, խելահաս ու հեռատես մարդիկ զգուշացնում էին, խորհուրդ տալիս պահել չափի զգացումը, առիթ չտալ ազգամիջյան նոր հակամարտությունների, բայց այդ բոլորն անցնում էր իզուր:

Նույնիսկ բռնագրավված հողերը ետ ստանալու շարժում առաջ եկավ: Համիդյան բռնապետության շրջանում խեղճ հայ գյուղացու հողերի մեծ մասը խլվել էր նրա ձեռքից և հանձնվել բեգերին ու աղաներին: Հայերը մնացել էին մի փոքր հացով նրանց մոտ աշխատող բատրակներ: Հիմա հայերն ուզում էին ետ խլել իրենց պապենական իրավունքը: Կառավարությունը սկզբում ձևականորեն պաշտպանել է հայերի իրավունքը, բայց հետո սահմանափակել է: Ունենք ուշագրավ մի փաստ նման պահանջների հետ կապված:

Երզնկայի շրջանում գործել է ոմն Հայդար բեգ, որ եղել է քրդերի իշխանը, Ղուզուլչանի ու Դերսիմի տերն ու տիրականը. բոլորն աշխատել են նրա համար, բոլորը վախեցել են նրանից: «Ոմանք անոր ոտքը կհամբուրեին, ուրիշներ՝ ծունկը, ոմանք՝ ուսը, միայն տերտերներն իրավունք ունեին անոր ձեռքը համբուրելու: Ոչ մեկ ղզըլբաշ

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 63:

չէր կարող անաստել անոր հրամաններուն: Քյուրդ մը երբ անոր հրահանգներու կատարումին մեջ թերանար, մանավանդ հեղափոխականներուն բարեկամ մարդ եղած էր, սակայն սոսկալիորեն կեղեքիչ էր, բազմաթիվ հայերու և քյուրդերու արտերը յուրացուցած էր: Բայց ոչ հայը և ոչ ալ քյուրդը կհամարձակեին անոր առջև բերան բանալ: Ամենքը կը սոսկային իրմե»¹:

Եվ ահա եկել էր մի շրջան, երբ հայերն ու թուրքերը, մասամբ նաև քրդերը ճառեր էին լսում դասակարգային թշնամու, հողերի հավասարութեան, Մարքսի «Կապիտալի» մասին, լսում էին հրահանգներ, թե իրենք իրավունք ունեին ետ պահանջելու կալվածատերերից իրենցից խլված պապենական հողերը: Հիմա Հայդար բեգի հովանավորութունը վայելող մարդիկ, քաղաքական կուսակցութունների ներկայացուցիչները կանգնել էին նրա դեմ որպես իրավունք ու հաշիվ պահանջողներ: Ինչպես պատմում է նույն հոգևոր առաջնորդ Փերտահճյանը, օսմանյան սահմանադրութեան հռչակումից հետո «Հայերը, մեջքերնին վեցհարվածյան մը կապած, գավազան մը ձեռքերնին բռնած կտնկվին անոր առջև և իրենց գրավված կալվածները ետ կպահանջեն: Կալվածները ուղելով ալ չէին բավականանար, քյուրտերն ալ կղրդեին որ իրենք ալ իրենց հողերը ետ ուղեն: Կառավարութունը սակայն հայերու հողային խնդիրը լուծելու կողմը չէր երբեք: Հայդար բեգ, ասկե քաջալերված, դանազան պատճառներով իրեն հակառակորդ հայերը բանտարկել տվավ, ոմանց սպառնաց նույնիսկ մահվամբ պատժել: Քյուրդ բեգը այլևս հայոց կատարյալ թշնամին դարձավ»²:

Հայդար բեգը ձերբակալել և բանտարկել է տվել նաև հնչակյան դարձած քրդերի, որոնք բոլորը, ազատ արձակվելուց հետո պայքարել են այդ կալվածատիրոջ դեմ: Հայդար բեգը, որ միաժամանակ Ղուզուլչանի գայմազամն է եղել, հեռացվել է պաշտոնից, մի քանի ամսից որպես հակասահմանադրական՝ ձերբակալվել է ու բերվել Շրգնկա, բանտարկվել, ինն ամիս բանտում տառապելուց հետո մեռել է:

Հասկանալի է, որ ոչ նման բեգերն ու աղաները, ոչ էլ մանավանդ մոլեռանդ հողևորականութունը չէին կարող գոհ լինել մի սահմանադրութունից, որն իրավունք էր տալիս մինչ այդ ստրկական համակերպման դատապարտված հայերին՝ մեջքներին զենքով ու մեծ

¹ Գ. Սյուրմենյան, Շրգնկա, էջ 64:

² Նույն տեղում:

Հոխորտանքով կանգնել տերերի առաջ ու հաշիվ պահանջել նրանցից: Ավելին՝ չէին կարող հանդուրժել, որ նրանք լուսավորեին, ոտի հանեին թուրք և քուրդ գյուղացիներին, նրանց բացատրեին թե իրենց թշնամին ոչ թե աշխատասեր ու բախտակից հայն է, այլ նրանց հողերը խլող, շահագործող բեկը, անկախ այն հանգամանքից, թե ինչ ազգություն է պատկանում, ինչ կրոնի՝ այդ շահագործողը:

Մայրաքաղաքում ավելի լայն տարածում ստացած հակասահմանադրական շարժումը 1909 թ. մարտի 31-ին հանդես եկավ փողոցային ցույցերով ու բախումներով, դեռևս գահի վրա գտնվող սուլթան Աբդուլ Համիդի անմիջական հովանավորությունը, նյութական օգնությունը: Հետամնաց ամբոխը կրկին Կ. Պոլսի փողոցները ներկեց ազատության համար մարտնչած մարդկանց արյունով: Սպանվեցին բազմաթիվ թուրքեր, այդ թվում՝ «Սերբեստ» ազատասիրական թերթի խմբագիրը:

Նախօրոք ծրագրված, բոլոր գավառներում իրենց համախոհներն ունեցող այդ շարժումը արագորեն հասավ նաև Երզնկա:

«Չորրորդ բանակի զինվորությունն ալ, առտու մը կանուխ, ապստամբության դրոշը պարզելով անմիջապես տիրացավ բանտին, հեռագրատան, թաղապետության և կառավարական բոլոր հաստատություն: Ասոր վրա՝ շուկային մեջ իրար անցում մը սկսավ. հայ և թուրք՝ խանութները փակելով, սկսան փախչիլ դեպի տուն: Հայերը կկարծեին, թե թուրքերը իրենց վրա կհարձակին, իսկ թուրքերը հայերուն կկասկածեին: Զինվորությունը Հարպիե զորանոցին առջև հավաքված՝ «Շերիաթ իսթերիզ» կպոռար: ... Գազազած ամբոխը վայրկյան մը մտածած էր հայոց թաղին վրա հարձակիլ, բայց մեծերը զգուշացուցած էին զիրենք, թե այդ քայլը սուղի կրնա նստիլ իրենց վրա, Սահմանադրությունն ասդին հայերու տեսած զինվորական պատրաստությունները աչքի առաջ ունենալով, ու ձեռք քաշած էին այս վտանգավոր քայլեն»¹:

Հայերի գլխին կուտակված ու բոլակ առ բոլակ թանձրացած ամպը առանց պայթելու ցրվում է շնորհիվ սահմանադրության հավատարիմ Մյուշիք փաշայի ձեռք առած միջոցառումների:

Նա անձամբ իր համհարզի հետ մտնում է գազազած ամբոխի մեջ ու համոզում, հորդորում է հանդարտություն: Դիմում է խորամանկ միջոցի: Իրեն անհնազանդ որոշ զորամասեր տեղափոխում է Կարին, այնտեղից բերում է հնազանդ զորամասեր, որոնք իրենց հակակռիտակ են առնում լարված դրությունը, կանխում հայերի ջարդը:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 64:

1909 թ. ապրիլին Մակեդոնիայից բերված բանակը շարժվում է Կ. Պոլիս, գահընկեց անում սուլթան Աբդուլ II Համիդին: Նրա տեղը սուլթան է դառնում Մեհմեդ V Ռեշադը, որը պետք է «թագավորեր, բայց ոչ թե կառավարեր»: Նոր կառավարությունն մեջ մտան երիտթուրքերի ղեկավարները, որոնք շուտով երկրում հաստատեցին արյունոտ դիկտատուրա¹:

Համիդի գահընկեցությունից հետո միառժամանակ շարունակվեց անդորրը, բայց աստիճանաբար հայ և թուրք կողմերը ճշտեցին իրենց դիրքերը արդեն ոչ որպես բարեկամներ: Դրան ուժ տվեց երիտթուրքերի քաղաքականության մեջ նկատվող փոփոխությունը: Սահմանադրության առաջին ամիսներին թուրքիայի բոլոր ժողովուրդներին հավասար հռչակող այդ կուսակցությունը հիմա առաջ էր քաշել «թուրքիան թուրքերին» ծրագիրը, որ ցած էր գցում հավասարության դիմակը: Դրա ցայտուն արտահայտություններից մեկն էր նույն օրերին կատարված Ադանայի հայերի զանգվածային ջարդը, որին զոհ գնացին 30.000 անմեղ հայեր, փողոցները ներկվեցին աշխատավոր մարդկանց արյունով, անապաստան մնացին հազարավոր որբեր:

Նոր սուլթանն իր առաջին գահաճառում կեղծավորաբար ափսոսանք հայտնելով կատարվածի մասին, հավաստիացրել էր, թե կատարվածը հետադեմ տարրերի գործն էր, և այլևս չէր կարող կրկնվել: Թուրք թերթերն էլ հորդորել են հայերին վրեժխնդիր չլինել, մոռանալ պատահածը:

Մինչդեռ պարզվում է, որ Կիլիկիայի կոտորածը ամենևին էլ պատահական ղեպք չի եղել, այլ նախօրոք մի քանի գավառների համար մշակված ծրագիր, որի կենսագործումը որոշ նկատառումներով սահմանափակվել է Կիլիկիայով:

Երզնկայի մյուշիքը, պետք է ասել, այդ օրերին վարել է խոհեմ քաղաքականություն: Ջի հրահրել լիցքավորված շարժումը, ընդհակառակը, կանխել է: Երզնկայի առաջնորդ Ե. Փերտահճյանն իր հիշողություններում գրում է. «Պատրիարքարանն ստացանք հեռագիր մը, որ կգուժեր Կիլիկիայի աղետը: Հուզված վիճակի մեջ հեռագիրը ցույց տվի մյուշիքին ու մյուլթասարիֆին: Մյուշիքը ինձ թելադրեց Հայաստանի վեց նահանգներու առաջնորդներուն և պատրիարքարան հեռագրել, թե Դ բանակը հավատարիմ է օսմանյան սահմանադրության, ամեն գնով պիտի պաշտպանն Հյուրիեթը և

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հատ. VI, Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., Երևան, 1981, էջ 497:

Հանցավորները խստիվ պիտի պատժեն: Անմիջապես վեց առաջ-
նորդներուն և պատրիարքարան ուղղյալ հեռագիր մը պատրաստե-
լով, ցույց տվի Մյուշիրին, ու իր հավանությունը ստանալես հետո
հեռագրեցի, առանց սակագին վճարելու»¹:

Երիտթուրքերի կառավարությունը հիմա մտածում էր Հայկական
Հարցը այլ միջոցներով լուծելու մասին...

Այդ մտայնությունը ավելի շեշտվեց Բալկանյան պատերազմի օրե-
րին: Միանգամից մի քանի երկիր՝ Հունաստանը, Բուլղարիան, Չե-
նոպոլիսը և այլն, ոտի կանգնեցին և հարձակվեցին Թուրքիայի վրա,
գրավեցին մեծ տարածություններ, հասան մինչև Կ. Պոլսի դռները՝
Չաթալջա:

Պատերազմին մասնակցեցին բազմաթիվ հայեր՝ թե՛ չարքային
զինվորներ և թե՛ սպաներ, սակայն Թուրքերը տարածում էին այն
մտայնությունը, թե հայերի ընդհանուր համակրությունը քրիստոնյա
պետությունների կողմն է:

Գաղտնիք չէր, որ Հայկական մի վաշտ Գարեգին Նժդեհի և
Անդրանիկի հրամանատարությունամբ բուլղարական բանակում կըր-
վում էին Թուրքերի դեմ: Թուրքիայի ղեկավարները գիտեին այդ բո-
լորը և լեցված էին վրեժխնդրությունամբ հայերի նկատմամբ:

Գավառական քաղաքներում մանավանդ, կյանքը աստիճանաբար
մոտենում էր նախասահմանադրական վիճակին: Օր չէր լինում, որ
Երզնկայի գյուղերից մեկնումեկը որևէ զոհ չտար կամ չենթարկվեր
քուրդ հրոսակների հարձակումներին, քաջալերվելով Թուրքական
իշխանությունների կողմից:

Թուրքերի և Թուրքական կառավարության ատելությունն հայերի
նկատմամբ գազաթնակետին հասավ Երզնկայում հայտնի ումբի
պայթյունի օրերին:

Հայ քաղաքական կուսակցություններից մեկի անխոհեմ մի քայլն
էր դա, որ միանգամից փոխեց միջնորդուն ի վնաս հայերի: Յնցեց ոչ
միայն Երզնկայի գավառը, էրզրումի ամբողջ վիլայեթը, այլև լայն
արձագանք գտավ մայրաքաղաքում, զբաղեցրեց Հայկական և Թուր-
քական մամուլը:

Առանց այն էլ հայերի նկատմամբ անբարյացակամությունամբ տրա-
մադրված Թուրքերն այն համարեցին Թուրքական իշխանություննե-
րի դեմ զինված պատերազմի պատրաստվելու, ապստամբվելու ազ-
դանչան:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 68:

Իրականում պատահածը մի խումբ անփորձ երիտասարդների անհեռատես արարքն էր:

Ահա թե ինչ էր պատահել:

1913 թ. Երզնկայի Սյուրմենենց կոչվող թաղում, Անթառենց Սարգսի տանը, խիստ գաղտնի պայմաններում հայերը փորձում են ումբ պատրաստել, դրանք ոչ թե ապստամբական, այլ ինքնապաշտպանական կոիվներում օգտագործելու նպատակով: Երիտասարդներից մեկի անզգուշության հետևանքով ումբը պայթել է՝ օդը ցնդեցնելով ամբողջ շենքը, խելով ումբի պատրաստութամբ զբաղված երեք երիտասարդների կյանքը, որոնք էին Սարգիս Գազանճյանը, Տիգրան Մսածյանը, Գալուստ Տեր-Մուշեղյանը: Եղել են նաև վիրավորներ:

Պայթյունի ձայնը լսվել է մինչև մեկ ժամ հեռավորության վրա, իսկ մոտակա բնակարաններից մի քանիսի ապակիները ջարդվել են:

Թաղի կանայք ու աղջիկներն իսկույն շտապել են դեպքի վայրը, հեռացրել ու ապահով տեղ են տարել նույն շենքում պահվող զենքերն ու անվնաս մնացած ումբերը:

Պայթյունից կես ժամ անց դեպքի վայրն են եկել մի խումբ զինվորներ ու ոստիկաններ՝ կառավարիչի գլխավորութամբ, չրջապատել են տունը, արգելել ելք ու մուտքը, սակայն չուտով 4-րդ բանակի հրամանատար Օսման փաշան վերացրել է չրջափակումը՝ ավելորդ ազմուկի տեղի չտալու համար, բավարարվել է թողնելով մի քանի ոստիկան՝ տեղում քննություններ կատարելու նպատակով:

Այս միջոցառումը եղել է արտաքին. իրականում Երզնկայի պետական մարմինները լրջորեն անհանգստացել են պատահածի համար և ցասումով լեցվել հայերի դեմ: Զերբակալել են մի քանի երիտասարդների, որոնք ամենևին կապ չեն ունեցել ումբերը պատրաստողների հետ և Կարնո առաջնորդի ու օսմանյան խորհրդարանի երեսփոխան Վարդգեսի միջամտութամբ ազատ են արձակվել:

Երեք զոհերի հանդիսավոր թաղումը, համակրանքի ցույցերի արժանանալը ավելի են զրգռել թուրքերին հայերի դեմ:

«Պոմպայի դեպքից» հետո ավելի հաճախադեպ են դառնում հայերի դեմ գործադրվող խժոժությունները: Մոլլաները մեջլիդներում առիթ բաց չեն թողնում մոլեռանդ տարրին քրիստոնյաների դեմ զրգռելու, նրանց հայրենիքի ու իսլամ կրոնի անարգ թշնամիներ ներկայացնելով: Կառավարությունն էլ ակնհայտորեն աչք է փակում թալանի ու սպանությունների դեպքերի ժամանակ: Բավական է թերթել այդ ժամանակաշրջանի պոլսահայ մամուլը, տեսնելու հա-

մար թե ինչպիսի շիկացած մթնոլորտ էր ստեղծվել Երզնկայի նահանգում վերոհիշյալ պայթյունից հետո:

«Հուլիսի 25-ի գիշերը Ղարաթուշ գյուղին մեջ քանի մը քյուրտեր հայու մը այգիին պահապանը կվիրավորեն և ունեցածը կկողոպտեն»: Նույն ամսին քրդերը մտել են Կելենցիկ գյուղի հայերից մեկի տունը և օր ցերեկով զենքի սպառնալիքով կողոպտել են ու մեկնել:

Մահմուտցիք գյուղից Եղիա Ժամկոչյանը ցանկացել է ծախել իր ձին. մի թուրք առաջարկել է իր գինը, որին հայը չի համաձայնվել և տարել է քաղաքում ծախել ուզած գնովը: Գյուղ վերադառնալիս՝ ճանապարհին նույն թուրքը կանգնեցրել է նրան, սպանել, փողը վերցրել ու փախել է անպատիժ:

Սկսում են կասկածով վերաբերվել նաև բանակում ծառայող հայ զինվորների ու սպաների հետ: Սահմանափակել են նրանց մինչ այդ ունեցած որոշ արտոնությունները՝ կիրակի օրերը եկեղեցի գնալու, կրոնական պարտականությունները իրենց հարազատների հետ կատարելու վերաբերյալ:

Մթնոլորտը շիկացած էր: Մոտալուտ էր ամպրոպը:

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՀԱՅԵՐԻ ՏՈՒՐՔԸ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻՆ

1. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

«Երկուշարթի առավոտ մըն էր,- պատմում է Գ. Սյուրմենյանը,- Հանկարծ թմբուկի մը ուժեղ ձայնն արթնցա: Փողոցին մեջ անսովոր աղմուկ մը կար: Կառավարության կողմն մունետիկ մը իր անճոռնի ձայնը մեջտեղ ձգած՝ կկանչեր: Մունետիկը կլոեր, թմբկահարը կսկսեր, թթմբկահարը կլոեր՝ մունետիկը կսկսեր, ու այսպես շարունակաբար: Թաղին կիները թափված էին փողոց. մունետիկի ու թմբկահարի գլխուն հավաքված՝ կուզեին պատառ-պատառ ընել գանոնք, որպես չարաղետ բուերու:

Նախապես քաղաքի իսլամ մուխթարներուն առանձին, ապա գյուղերու գյուղապետներուն և նույնպես քաղաքի մուխթարներուն հավասարապես կնքված զոց նամակներ բաժանված էին և խստիվ պատվիրված, որ չբացվին անոնք, մինչև իրենց հրահանգ տրվիլը: Այդ օրը այդ նամակները բացվեցան, պատերուն թուղթեր փակցվեցան: Այս բոլորով կառավարությունը կհրահանգեր 18-45 տարեկան տղամարդկանց, հետերին հինգ օրվան պաշար առած ներկայանալ ամենամոտիկ զորահավաքի կեդրոնը: Մեկ խոսքով՝ «Ամեն մարդ զենքի տակ»: այդ էր օրվա կարգախոսը»¹:

Հայրս՝ Թարգի Սաչիկն էլ այսպես է պատմել Դերձանում Հայտարարված զորակոչի մասին: Մենք այն ժամանակ ապրում էինք Մամախաթունում:

«1914 թվականի օգոստոսի սկզբներին, մի առավոտ ղեռ նոր էի խանութս բաց արել ու կարի մեքենայի մոտ նստել, երբ ներս մտավ մի ծանոթ սպա և ասաց.

- Վարպետ, պատերի վրա թուղթ են կպցրել, կարդացե՞լ ես:

- Ձէ, ինչի՞ մասին է:

- Պատերազմ է Հայտարարվել: Ընդհանուր զորահավաք է, 20-45 տարեկան հասակ ունեցողները կանչվում են զենքի տակ:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 263-264:

Մարդը մեկնեց: Ձեռքս մեքենայի անիվի վրա՝ քարացած նայում էի կարածս կտավին: Չգիտեի ինչ անեի. ձեռներս թուլացել էին, այլևս չէի կարողանում աշխատել: Ընդհատեցի աշխատանքս, փակեցի խանութս, գնացի տուն... Չորակոչի ենթակա տղամարդիկ Հենց հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 10-ին հրավիրվում էին կենտրոնական հրապարակը: Այդ օրը Մամախաթունի մեծ ճանապարհի վրա համբուրեցի երեխաներիս, նայեցի իմ նորաստեղծ օջախին, և խուրջինը շալակիս, ընկերներիս հետ ճանապարհ ընկա դեպի Երզնկա... Այն ժամանակ մեզ թվում էր, թե ընդամենը մի ամսից ամեն ինչ կվերջանա և մենք կվերադառնանք մեր տները»¹:

Ավաղ, Թարգի Սաչիկը այլևս չվերադարձավ Մամախաթուն և իր որդուն էլ՝ այս տողերը գրողին, հանդիպեց դրանից 14 տարի հետո, Երևանում...

Չորակոչվածներին Երզնկայում ջոկել են ըստ մասնագիտությունների և արհեստավորներից շատերին փոխադրել են Դաբաղխանա, որտեղ նրանք բանակի համար հազուստ, կոչիկներ են կարել, մինչև որ հասել է նրանց հետ հաչիվը մաքրելու ժամն էլ...

Կարճ ժամանակում պատերազմն իր բոցերը տարածեց Եվրոպայով մեկ: Գերմանական զորքը մտավ Բելգիա, այնտեղից անցավ Ֆրանսիա:

Թուրքերը դեռ պատերազմի մեջ չէին: Ոմանք ասում էին, թե Թուրքիան չեղոթություն է պահելու: Բայց այդպես չեղավ: Շուտով կողմնորոշվեց դեպի Գերմանիան: Գերմանական «Գերեն» և «Բրեսլաու» ռազմանավերը մտան Դարդանել՝ Թուրքական անուններով, անձնակազմն էլ Թուրքական զինվորական համազգեստով: Թուրքական ամբողջ բանակն արդեն վարժեցվում էր գերմանական սպալակույտի կողմից:

1914 թ. օգոստոսի կեսերին Թուրքիան պաշտոնապես միացավ Գերմանիային, իսկ հոկտեմբերի 29-ին պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին: Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր հայերի վերաբերմունքը դեպի Ռուսաստանը, իսկ այժմ զենքի տակ գտնվող հայերը հարկադրված էին կռվել այն պետությունից, որի վրա էին հույսեր դրել ավելի քան մեկ դարուց ի վեր: Թուրքական բանակում ծառայող հայերը պիտի կռվեին Հենց իրենց արյունակից եղբայրների՝ հայերի դեմ, որոնք ծառայում էին ռուսական բանակում:

Այս բանը քաջ գիտեր Թուրքիան: Հիմա նրան հարկավոր էր ոչ միայն ատելություն հրահրել հայերի դեմ առհասարակ, այլ ծրագրել

¹ Գ. Ստեփանյան, Մղձավանջային օրեր, էջ 12-14:

Հայերի մասսայական բնաջնջումը, Արևմտյան Հայաստանի դատարկումը Հայերից:

Այս պայմաններում է, որ սկսվեց կենսագործվել հրեշալին մի ծրագիր, որը երիտթուրքերի կողմից հղացվել էր շատ վաղուց և այն մշակողները պարզապես սպասում էին հարմար ժամանակի:

Հայերի բնաջնջման ծրագիրը կենսագործողները թուրքերն էին, սակայն այդ ծրագրի մտահղացման և իրականացման միջոցների որոշման մեջ մեծ դեր էր կատարել Գերմանիան՝ Կ. Պոլսի իր դեսպան Ղ. Վանգենհայմի ամենամոտիկ մասնակցությունը: Հայկական կոտորածները սկսվելուց անմիջապես հետո գերմանական պաշտոնաթերթերից մեկը՝ «Deutsche Tageszeitung»-ը ի լուր աշխարհի Հայտարարեց. «Թուրքիան ոչ միայն իրավունք ունի, այլև պարտավոր է պատժելու ապստամբ և արյան ծարավ Հայերին»¹:

Որոշվել էր Հայ ժողովրդի գլխին խփել առաջին հարվածը: Մարմինը հոշոտելն արդեն հեշտ պիտի լիներ:

1915 թ. ապրիլի սկզբներին Կ. Պոլսի բոլոր ոստիկանատները ստանում են զմռսված և խորհրդավոր փակ ծրարներ, հետն էլ կարգադրություն, թե բաց չանել մինչև այդ մասին հրահանգ տրվելը:

Ստացվում է այդ չարագուշակ հրամանը և 1915 թ. ապրիլի 11-ի (նոր տոմարով 24-ի) գիշերը Կ. Պոլսի բոլոր ոստիկանատները նույն ժամին բաց անելով նախօրոք ստացված ծրարները, հրահանգ են ստանում ձերբակալել տվյալ թաղամասում ապրող նշված մտավորականներին:

Նույն գիշերում ձերբակալում են մոտ 270 հայերի, որոնցից ավելի քան 150-ը ականավոր մտավորականներ, գրողներ, արվեստագետներ, հրապարակախոսներ, իրավաբաններ, հասարակական գործիչներ: Նրանց լցրել են բանտերը, ապա արքսորել Այազ և Չանկրի, իսկ մի քանի ամսից՝ նախամարդու բուլթ գործիքներով գազանաբար խոչտանգել են:

Մեր ժողովրդի մշակույթին ծառայելու հանցանքի համար մեղավոր այդ մարդկանց մեջ էին Հայ երգի ու երաժշտության անմահ գազաթը՝ Կոմիտասը, Հայ ժողովրդի վիշտն ու թախիծը, ընդվզումն ու մաքառումը երգող բանաստեղծներ Սիամանթոն, Վարուժանը, Ռուբեն Սևակը, արևմտահայ արձակի փայլուն ներկայացուցիչներ Գրիգոր Զոհրապը, Ռուբեն Զարդարյանը, Մելքոն Կյուրճյանը, ղեկապետ Ենոկ Ծահենը և ուրիշներ:

¹ Տե՛ս «Արարատ», ամսագիր, 1916, № 3-4, էջ 252:

Առաջին հարվածը տրվել էր հայ ժողովրդի մտավոր ներուժին: Մնում էր հռչակել մարմինը, իսկ հռչակելու, խոչտանգելու դարավոր հմտություն ուներ օգտակար աշխատանքի անընդունակ լինամին:

2. ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՀԱՅԵՐԻ ԲՆԱԶՆՁՈՒՄԸ

Պոլսահայ մտավորականության ահռելի նախճիրից անմիջապես հետո երիտթուրքերն սկսեցին Արևմտյան Հայաստանի և Թուրքիայի հայաբնակ քաղաքների գանգվածային տեղահանությունն ու կոտորածը:

Հարյուրավոր գրքեր են գրվել մեկեկես միլիոն անմեղ հայերի կոտորածի, հայկական ցեղասպանության մասին: Գրվել են թե ընդհանուր աշխատություններ և թե ըստ գավառների, քաղաքների՝ գրքեր, գրքույկներ: Մեր նյութից դուրս է թեկուզ համառոտ կանգ առնել դրանց վրա:

Մեզ զբաղեցնելու է միայն Երզնկայի տեղահանությունն ու կոտորածը: Այդ մասին նույնպես ստեղծվել է հարուստ գրականություն: Միայն ականատեսների պատմածներից հնարավոր է կազմել մի քանի ստվար հատոր: Հուշեր են գրել, կամ պատմել հիսունից ավելի մարդիկ: Դրանցից մի քանիսին տեղ է տվել Գ. Սյուրմենյանն իր «Երզնկա» գրքում, Թարզի Սաչիկի արկածայից կյանքը, որի գրվագների զգալի մասը կապված է Երզնկայի մեծ ողբերգության հետ, հրատարակել ենք մենք «Մղձավանջային օրեր» գրքում (Երևան, 1945, Բեյրութ, 1952)¹: Երզնկացիների աքսորի ու ջարդերի ահասարսուռ նկարագրություններ են տպագրվել 1918–1922 թթ. պոլսահայ մամուլում («Ժամանակ», «Վերջին լուր» և այլն): Վերջապես մեր տրամադրության տակ կան Երևանում ապրող մի քանի հայրենակիցների գրավոր հիշողությունները:

Օգտագործել այդ ամբողջ գրականությունը և մանրամասն խոսել Երզնկայի եղեռնի մասին, մեզնից պիտի խլեր մի քանի հարյուր էջ. և չգիտենք թե գրողի կամ ընթերցողի թույլ ներվերը պիտի դիմանայի՞ հոգեբանական այդպիսի ծանր հարվածի: Չէ՞ որ դա մի ամբողջ ժողովրդի ողջակիզման պատմությունն է, անհավատալի, աներևակայելի, անըմբռնելի մարդկային բանականության համար:

¹ Գ. Ստեփանյանի «Մղձավանջային օրեր» գիրքը հեղինակի եղեռնի տարիներին տեսած արհավիրքներն ու որբանոցային կյանքը՝ «Որբաշխարհ» խորագրով լույս տեսան հեղինակի մահից հետո, 1989 թ. (ծան. խմբ.):

Ներկայացնելու ենք Երզնկայի և Դերձանի հայերի ջարդերի ընդհանուր պատկերը, գաղափար տալու համար թե ինչպես կործանվեց ծաղկուն մի քաղաք, որը 3000 տարի եղել էր հայերի բնակավայրը, ինչպես կործանվեցին նրան շրջապատող հարյուրավոր հայկական գյուղերը:

1915 թ. սկզբներին Երզնկայում, մոլեռանդ թուրքերի շրջանում ընթերցվում է շեյխուլիսլամի գաղտնի հրահանգը, որտեղ ասվում էր, թե անհավատների դեմ մղվող պատերազմը պետք է համարել սրբազան պատերազմ՝ առհասարակ քրիստոնեական աշխարհի դեմ, թե ճշմարիտ մուսուլմանը պետք է անողոք լինի ամեն մի քրիստոնյայի դեմ:

Թուրքիայի հայաբնակ բոլոր քաղաքների մեջիղներում ընթերցված այդ հրահանգը նվիրական պարտականություն էր դնում յուրաքանչյուր մահմեդականի վրա՝ սպանել, անխնա սպանել անհավատներին: «Անհավատների արյունը կարող է թափվել առանց պատիժի, ասում էր շեյխուլիսլամի պատգամում, - բռնեցեք նրանց ու սպանեցեք, որտեղ որ հանդիպեք, գաղտնաբար թե հայտնապես: Դուք անսահման իրավունք ունեք նրանց վրա: Նա՛ որ գոնե մի անհավատ է սպանում, լիովին վարձատրվում է Աստուծո կողմից. ո՞վ կարող է մերժել այդպիսի մի չնչին գործ՝ այդպիսի մեծ վարձատրությունը»¹:

Հրահանգը ուղղված էր Թուրքիայի հայ բնակչության դեմ: Ռազմաճակատի մյուս կողմում գտնվող «անհավատներին» հեշտ չէր գտնել ու սպանել, արժանանալ ջեննեթի հուրիներին: Ծրագրվում էր ահռելի մի սպանդ, որի իրագործմանը երիտթուրքերը տվել էին կրոնական գույն՝ օգտագործելու համար հետամնաց տարրերի կրոնական մոլեռանդությունը, ինչը որ լիովին արդարացրեց իրեն:

Բայց անմիջապես ո՞ւմ ձեռքով էր կատարվելու մեծ ոճիրը: Դրա համար անհրաժեշտ էին փորձառու քրեական հանցագործներ, մարդասպաններ, ավազակներ: Եվ ահա բանտերի դռները բացվում են ու ազատ արձակվում հազարավոր մարդասպաններ ու ավազակներ, որոնք մարդ սպանելու իրենց արհեստը կարճ ժամանակից պիտի սովորեցնեին թալանի մոլուցքով տարված ամբոխին:

Վայրագությունները նախ սանձազերծվել են Երզնկայի գյուղերում, ապա աստիճանաբար անցել քաղաքը. «Ժանտարմայի հիսնապետ Սուլեյմանը, հայտնի չարագործ Ատիլի հետ կողոպտած ու անասելի չարչարանքներու ենթարկած էին Մեղուցիկի, Մեծ Ագրակի, Տաճրակի ու Երկանի հայությունը: Երկան գյուղեն մեկու մը գը-

¹ Հ. Մորկրնթաու, Ամերիկյան դեսպանի հիշատակները, էջ 138:

յուրը շիկացած թաս անցուցած էին. Կելենցիկ գյուղեն աղջկան մը մագերը այրած ու քիթը շիկացած երկաթ խոթած էին, որպեսզի գյուղի զենքերուն ու պահված մարդկանց տեղը ցույց տան: Նույն Սուլեյմանը Հարյուրի չափ ոստիկաններով ու չեթեններով գացած էր Մթննի գյուղը: Նախ գյուղի մեծերը և քահանան կանչած ու դրամ ուզած էր անոնցմե: ... Ժողովուրդեն ոմանց ոտքերուն պայտ զարնել տված, ոմանց եղունգները քաշել տված, մեկ քանիներու գլխուն Հալած յուղ լեցուցած ու շիկացած երկաթներով մարմիննին ծակծկել տված էր, իրենցմե՝ գոյություն չունեցող դավադրության մը մասին խոստովանություններ քաղելու համար»¹:

Աստիճանաբար սարսափը պատում է երզնկացիներին: Միայնաց ետևից բանտարկվում են քաղաքական գործունեության մեջ կասկածվող, Երզնկայի հայերի մտավոր, կրթական կյանքին մասնակցող բոլոր երիտասարդները: Զերբակավողն այլևս տուն չի վերադառնում: Առաջնորդարանի, քաղաքի մեծահարուստ հայերի միջամտությունները քմծիծաղով են լսվում: Այդ երիտասարդներին ենթարկել են անյուր տանջանքների՝ մարմնական խոշտանգումների: Կտրել են մի քանիսի ականջները, մյուսների քթերը, քաշել եղունգները, պահանջելով հայտնել թաքցված զենքերի տեղը: Երիտասարդների մեծ մասը ամենևին էլ կապված չի եղել քաղաքական կազմակերպությունների հետ:

Դատարկվել են քաղաքի դպրոցներն ու եկեղեցիները, վերածվել գորանոցների կամ զինվորական վարժարանների:

Վերջապես՝ զինվորականությունը գրավում է նաև հայոց առաջնորդարանը: Սկզբում մի սենյակ է թողնվել առաջնորդի համար, սակայն 1915 թ. մայիսի սկզբին այդ սենյակն էլ վերցվել է, գրավվել գանձարկղը, եկեղեցական բոլոր հարստությունը:

Նույն այդ օրերին, այսինքն՝ մայիսի սկզբներին տեղահանել են մի քանի հայ ընտանիքների՝ Սարգիս Տեր-Ստեփանյանի, Արզումանյանների, Զայճյանների և այլոց ընտանիքներին: Երզնկայի այս մեծահարուստների աքսորի դեմ ցանկացել են բողոքել քահանաները, որոնք խմբով այցելել են շեյխ հաջի Ֆելվիին, որտեղ եղել է նաև քաղաքի կառավարիչ Մեմդուհուհ, այսինքն՝ հայերի դեմ սրբազան պատերազմ հրահրող չարագործները: Քաղաքի կառավարիչ Մեմդուհուհը կարգադրել է իսկույն բանտարկել քահանաներին:

Բողոքել են նաև կանայք՝ գրկներին երեխաներ: Գաղազած կառավարիչը կարգադրել է նրանց էլ տանել և զցել Եփրատ գետը:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 272:

«Անոնց մեջ կուտային Տիլպեր մամայի, Թումաննեց Մարանայի, Պալիպեկցի Նարանի և ուրիշ շատերու անունները»:

Վերևում հիշատակված և այլ տասնյակ մեծահարուստների ընտանիքներն աքսորում են Կամախ, բռնագրավելով նրանց ողջ հարստությունը:

Միամիտ այդ մարդիկ կարծել են, թե իրենց տեղափոխելու են ապահով վայրեր, դրա համար իրենց հետ վերցրել են բավական հարստություն, գրաստների վրա դրել ու տարել: Կամախում նոր միայն հասկանում են, թե ինչ ճակատագիր է սպասում բոլորին: Ահա թե ինչ է պատմում Արևալույս Նորհատյանը (օրիորդ Փաշայան) իր հիշողություններում. «Հասանք Քեմախի կիրճին բերանը. ընդարձակ դաշտի մը մեջ կեցուցին մեզ: Տղամարդիկ բեռները վար առին և սկսան վրանները զարնել: Մենք, հարս ու աղջիկ, մտանք վրաններու մեջ, ուստիկաններու աչքին չբռևալու համար: Անկողինները փոեցինք ու անոնց վրա նստանք: Այդ միջոցին դուրսեն հավաք հավաք ձայն մը փրթավ. մայր մը «աղջիկս տարին, զավակս տարին» պոռալով աղջկան մը ետևեն կը վազեր: Ու ահա գնդակ մը գետին տապալեց հեք մայրը, իսկ թուրքերը աղջիկը առին տարին: Քիչ մը վերջը դուրսեն կրկին ձայներ. կը պոռան, կը կանչեն: Այս անգամ ալ Մոմձյաններու հարսը, Տեր-Ստեփանյանին աղջիկը՝ Բրաբիտը փախցուցին: Օթելոճի Հոֆրդի կողմն ուստիկան մը եկած՝ Թաթուլ Ուաչատուրյանի աղջիկները՝ Սաթենիկն ու Արշալույսը կը հարցնեն: Երկու քույրեր, մեկը մյուսն գեղեցիկ: Մայրերնին՝ տիկին Ուսարովանույշը աղջիկներուն ձեռքեն բռնեց, մեկ կողմ տարավ ու հարցուց իրենց. «Աղջիկներս, տաճկական հարեմի մեջ անարգ կյանք մը ապրի՞լ կուզեք թե՛ պատվավոր մահ»: Երկուքն ալ անվարան «Մահ, մահ», պատասխանեցին: «Թույն տուր մեզի, մայր,- ըսին անոնք,- մենք կը նախընտրենք կույս մեռնիլ՝ քան հարեմներու մեջ մայր դառնալ»: Մայրերնին գրպանեն ծրար մը հանեց, դողդողալով բաժակի մը մեջ հալեցուց թույնը և աղջիկներուն տվավ, որ խմեն: ... Մայր ու աղջիկներ իրարու գրկի մեջ ինկած կուլան, մահվան կսպասեն: Անցավ մոտ 10 վայրկյան, թույնը թեև խիթեր, կծկումներ կուտար իրենց, բայց թույլ ըլլալուն՝ մահը կուշանար: Մինչ այդ ուստիկան մը եկավ և ուզեց տանիլ աղջիկները, բայց իրենք ընդդիմացան: Ուստիկանը գնաց, որ օգնականներ բերե ու բռնի տանի գիրենք: Երբ ուստիկանը քիչ մը հեռացավ՝ մայրը աղջիկներուն թեքերն բռնելով վազեց դեպի գետը, վերջին անգամ համբուրեց գիրենք ու հանձնեց Եփրատի ալիքներուն: ... Ուստիկանները, ձեռքներին լույս բռնած, վրանն վրան կը

պատեին և աչքերնուն դպածը կաննեին կը տանեին: ... Լուսաբացին՝ Տեր Մեսրոպ քահանան, ... աղոթքի նստով, դեռ աղոթքը չվերջացուցած՝ հրեշի նման մեկը սուրը ձեռքին խոյացավ Տեր Հոր վրա, ու մեկ հարվածով գլուխը առջևը ձգեց: Ժողովուրդը այս տեսնելուն պես չգիտցավ ուր փախչիլ: Սկսան վրանները քանդել, ձիերը բեռցնել: Երբ բոլորովին պատրաստ էինք և մեկնումի հրամանի կապասեինք, հանկարծ ոստիկանները լուր մը տարածեցին, թե քյուրտեր կիրճը բռնած են ու թույլ չեն տար որ ժողովուրդը կիրճեն անցնի, մինչև որ 500 ոսկի չտրվի իրենց: ... Այդ միջոցին թուրք մը ուզեց Գույումճյանի ձեռքեն ձին առնել, Գույումճյան ընդդիմացավ. երբ տեսավ, որ ձին ձեռքեն պետի առնեն, եղբայրը օգնություն կանչեց. թուրքը բարկացավ, երկուքին ալ մեկ մեկ գնդակ արձակեց ու տապալեց գետին: ... Մայրը մազերը կը փետտեր, երեսաներուն ճիչը, հարսներուն լացը ու կոծը երկինք կը հասնեին»:

«Մեկ ալ հանկարծ ազդանշանի մը վրա գնդակներու տեղատարափ մըն էր, որ սկսավ մեր վրա: Ամեն կողմն գնդակ կը տեղար. ոչ մեկը պարապի կանցներ. քառորդ ժամվան մեջ դաշտը դիակներով լեցվեցավ: Փախչող փախչողի: Կաղաղակեն, կճչան ու կը վազեն. բայց ո՞ւր, իրենք ալ չեն գիտեր: Շատերը գացին գետը ինկան: ... Գետը հեռու չէր մեր գտնված տեղեն... Ախ, որքան դժվար է անձնասպանությունը: Երկու քույրերս իրարու վիզ փաթթվեցանք ու լացինք, հետո օր. Սրբուհիին ձեռքերը համբուրեցինք, մորս ալ ձեռքերն ու երեսները արցունքով թրջել էտք, բարձր տեղ մը ելանք ու «մնաք բարո՛վ» պոռալով նետվեցանք ջուրը: «Զագուկներս ես ալ կուգամ» ըսելով մայրս ալ ջուրը նետվեցավ: Անկե հետո մորեղբայրս, մեծ մորեղորոս տղան, որ տասը տարեկան գեղեցիկ մանչուկ մըն էր, իրարու ետև ինկան գետը:... Մեկ ալ տեսա, որ ձեռք մը մազերես բռնեց ու զիս իր կողմը քաշեց. դարձա տեսա, որ մայրս էր. գետին մեջտեղը՝ բարակ ծառի մը ճյուղերը բռնած՝ իր ձագուկներուն կրպասե, որպեսզի ազատե: ... Ո՞ւր են քույրերդ,- հարցուց ինձի մայրս: «Անիկա Նորայրին հետ կորսվեցավ», - ըսի»:

Զրից դուրս գալուց հետո մեկնել են Երզնկա:

Մի ոստիկան նկատել է սրանց ու տարել բանտարկել է Թիրյաքյանների տանը: Առավոտյան այնտեղից դուրս են բերել ու ոստիկանների հսկողությամբ նորից տարել նույն ճամփով. «Կեսօրին հասանք հոն, ուր նախորդ օրվա ջարդն ու կոտորածը տեղի ունեցած էին: Ախ, Աստված իմ, ի՜նչ տեսարան, դիակ դիակի վրա դիզված, ոմանք դեռ չունչերնին վրան, կը տքան: Երեսաներ «մամա», «մամա» կան-

չելով իրենց մայրերը կը փնտրեն: Կառավարութենէն մասնավոր պաշտոնյաներ եկած էին, որոնք մեռելները մերկացնէին և դիակները սայլերու վրա բեռցնելով կը տանէին գետը թափելու համար: Մեզ բերող ոստիկանները ինկան այդ դիակներու մեջ, կողոպուտի համար: Մոտ երկու ժամ սպասցուցին մեզ մինչև որ գրպանսին ոսկի ժամացույցներով, աղամանղե մատանիներով ու կարմիր ոսկիներով լեցուցին. անկե վերջը եկան մեզ ճամփա հանեցին: Բավական ոլոր մոլոր ճամփաներէն անցնելէ վերջ, երեկոյան հասանք «Օրթա խան» ըսված տեղը...»¹:

Հասնում են Քեմախի կամուրջի մոտ, որտեղ գաղթականներին Հանձնում են տեղական ոստիկանութեան, երզնկացի ոստիկանները, իրենց ավարի հետ վերադառնում են: Ծարունակվում է նույն կողոպուտն ու սպանութունը: Այստեղ կրկին խուզարկել են բոլորին, ոմանց գետը նետել, ուրիշներ ղաշունահարել «Կամուրջին երկու կողմերը մասնավոր քննիչներ կեցած էին, որոնք երեխաները կը քննէին ու մանչերը գատելով ջուրը կը նետէին: ... Ծերեր, հիվանդներ կամ հոգնածներ, երբ կարավանէն ետ մնային, ոստիկաններու կամ ճամփեն անցնող թուրքերու կողմէ կսպանվէին. օրերով անոթի ծարավ, կիզիչ արևին տակ մնալով բոլորովին կը հյուծվէին ու կանչընչանային: Քանի մը ժամ ետքը չորս ձիավորներ Այճյան Զարուհին, Խոսրովանույշ Տեր-Անդրեասյանը, Գեղեցիկ Գազանճյանը և ուրիշ օրիորդ մը իրենց ձիերու գավակը առին ու տարին. ... Օր մը քյուրտ մը կացինը ձեռքին մեր վրա հարձակվեցավ ու «գրամ տվեք, եթէ ոչ ձեր գլուխները կը թոցնեն» գոռաց: Մորս աչքով ըրի, որ քայլ: Մայրս, օրիորդ Սրբուհին շալակը, անցավ: Ես մնացի քյուրտի ձեռքը. ինչքան լացի, աղաչեցի, օգուտ չըրավ, տեսա որ զիս բռնած չէ, ազատ եմ, ձեռքէն ազատելու համար ինքզինքս նետեցի ձորն ի վար. բավական գլորվեցա, բարեբախտաբար ճամփան քարի մը զարնվեցա ու կեցա: Գլուխս ճեղքված, մարմինս ալ քանի մը տեղէ վիրավորված էր: Երբ մյուս կողմէն ճամբան կելլեի, հոն Քաջյան Նշան էֆենտիի մարմինը տեսա. նոր սպանված էր: Վերջապես զացի հասա մեռոնց ու ճամփան շարունակեցինք»:

12 օրից հասել են Ակն: Այնտեղ ղեռ հայերը չէին տարագրվել: Ապաստան են գտնում մի հայի տանը, որտեղ էլ մի գիշեր մեռել է հեղափոխական օրիորդ Սրբուհին: Կանայք բահերով փորել են պարտեզը, թաղել: Կառավարութունը հրաման է հանել, թե ով որ կարավանից մարդ թաքցնի իր տան առաջ կախվելու է: Մի քանի

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 354-358:

չարաթից աքսորել են նաև ակնցիներին: Տղամարդ արդեն չի եղել այնտեղ: Մի քանի ընտանիք իսլամությունն ընդունելով մնում են: Տղամարդկանց այդ իրավունքը չի տրվել:

Ակնա գայմագամը առաջարկել է օրիորդ Արևալույսին թրքություն ընդունել և դառնալ իր որդու օրինավոր կինը, սակայն Նորհատյանը մերժել է, շարունակել Գողգոթան: «... Երբ լեբան գլուխը հասանք, ողբերգությունը սկսավ, հոն տղամարդիկը կացինով կըսպանեին ու ձորն ի վար կը գլորեին: Կարգը եկավ մեր Մատթեոսին, մորեղբորս կնոջ եղբորը: Մատթեոսը թևին տակ դրամ պահած էր, խեղճ տղան այդ նեղ վայրկյանին զիս մոտը կանչեց ու գաղտուկ մը այդ դրամը ձեռքս դրավ ու գնաց: Տղուն կոշիկները ոտքեն հանեցին և վզակոթին կացինի հարված մը տալով ձորն ի վար գլտորեցին: ... Այդ գիշեր առաջին գիշերն էր, որ ակնցիները սուգի մեջ կը մտնեին, թայան, առևանգում, սպանություն մինչև լույս տևեցին: Հետևյալ օրը շարունակեցինք մեր ճամփան, բայց ու՞ր, մինչև ե՞րբ կը հարցնեինք ոստիկաններուն. «մինչև որ վերջերնիդ գա», լրբորեն կը պատասխանեին մեզի»¹:

Ու այսպես, մինչև արաբական տոթակեզ անապատները, ամեն քայլափոխում ահ ու սարսափ, մինչև որ ավատրիացի երկաթուղային մի պաշտոնյա է հանդիպում, ազատում ու ամուսնանում նրա հետ:

1915 թ. մայիսի 25-ը մնում է Երզնկայի պատմության ամենամոռյալ ու սև էջը: Այդ օրը, չորեքշաբթի, սուգ ու շիվանով, Երզնկայի ու շրջակայքի բոլոր հայերը հավաքվում են փողոցներում, ու ժանդարմների խիստ հսկողության տակ ճանապարհ ընկնում այն ուղիով, որ ընթացել էր առաջին կարավանը, իսկ այդ կարավանի հետ պատահածի մասին արդեն լսել էր քաղաքը, լսել ու սարսափել:

Սրանք արդեն իմացել են, որ անիմաստ է հետները իրեր, ապրանքներ տանելը: Երբ որոշակի է դարձել աքսորի լուրը, հայերը թափվել են Երզնկայի հրապարակները, որպեսզի իրենց հարստության գոնե մի մասը վաճառեն ու փող տանեն իրենց հետ, սակայն թուրքերը չեն ցանկացել գնել: Միևնույնն է, այդ ամբողջ հարստությունը մնալու էր իրենց, քաղաքում, ճանապարհին, թե նրանց սպանությունից հետո: Ոմանք էլ իրենց թանկագին իրերը թողել են ծանոթ, հարևան թուրքերի մոտ, որպեսզի երբ վերադառնան, ետ ստանան: Գեռ հույս են ունեցել, թե պիտի վերադառնան: Մի քանիսը միայն կով կամ այծ են վերցրել իրենց հետ, որպեսզի երեխաներին ճանապարհին սնուցանեն կաթով, միամիտ մարդիկ, կարծեք Երզնկայի ավանդական ուխտագնացության էին գնում:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 360-362:

Գ. Սյուրմենյանի տիկինը, Աստղիկ Սյուրմենյանը, որ եղել է այս նոր կարավանի մեջ, հետևյալ ձևով է պատմում պատահած դեպքերը. «Հարսներ, աղջիկներ իրենց օժիտները, լավ լավ հագուստները սավանի մեջ առնելով վերմակ ու բարձ շինեցին, դրամ, դարդ՝ հագուստներու զանազան մասերու մեջ կարեցին: Ոմանք ոսկիներն իրենց կոշիկներու տակը, ձեռքներին բռնած զավազանին մեջ և կամ ջրամանին հատակը տեղավորեցին ու վերջապես մանկամարդ կիներ ու նորահաս աղջիկներ նաև թույնի պատրաստություն տեսան, վտանգի մը պահուն մահը գերադասելու համար»:

Ու ահա մայիսի 27-ին (հունիսի 9-ին) չորեքշաբթի օր, Երզնկայի ոստիկանները հանկարծակի լցվել են հայկական թաղերը և մտնելով տները, զավազանի հարվածների տակ դուրս են հանել ժողովրդին: Այդ բանը այնքան արագ, այնքան դաժանորեն է կատարվել, որ շատերը հացը թոնիրի կողին կպցրած թողել հեռացել են իրենց պապենական տանից, աճապարելու հետևանքով շատ անհրաժեշտ իրեր չեն կարողացել վերցնել իրենց հետ, ընդհակառակը վերցրել են անկարևոր բաներ:

Տներից բռնի դուրս քշված ժողովրդին հավաքել են եկեղեցու հրապարակը, այնտեղից ճամփա հանել ղեպի Կամախ: Հետ մնացողներին էլ հաջորդ օրն են նույն ձևով հանել:

Առաջին օրվա կարավանը, երբ հասել է Թիլչայ, այնտեղ կանգնեցրել են, նախօրոք որոշված ծրագրով սարերից խուժել են զինված քրդերն ու թուրքերը և սկսել են թալանն ու ջարդը՝ հենց կարավանին ուղեկցող ոստիկանների աչքի առաջ ու նրանց մասնակցությունը: Երզնկացիները փորձել են դիմադրել, սակայն երիտասարդները արդեն վերցված էին զինվորական ծառայություն: Կարավանի մեջ եղել են կանայք, երեխաներ և ծերունիներ: Բայց պայքարը մղվել է կյանքի համար, երեխաների կյանքը փրկելու համար: Եվ, ծերունիները իրենց մոտ պահված սառը զենքերով, մահակներով հարձակվել են ավազակների վրա, սպանել մի քանի ոստիկանների ու քուրդ ավազակների:

Թուրքերը դիմում են նենգ միջոցի: Հայտնում են, թե արգելվում է ջարդը, թե 4-րդ բանակի հրամանատարությունից խիստ հրահանգ է եկել այլևս ոչ ոքի չսպանել, թե պատահածն էլ եղել է թյուրիմացություն: Հայտնում են նաև, թե Երզնկայից հատուկ մի գումարտակ գորք է ուղարկվել կարգը պահպանելու համար:

Մի պահ հավատում է դժբախտ ժողովուրդը, հավատում, թե իրենց նորից տուն են ուղարկելու, վերադարձնելու են իրենցից խըլ-

ված ապրանքները: Նրանք բռնում են վերադարձի ճանապարհը: Ու երբ իսկապես տեսնում են Երզնկայից եկող գորքին, փառք են տալիս աստծուն, խաչակնքում են, հանգստանում:

Քայց պարզվում է, որ գորքն ուղարկվել է որպես օժանդակ ուժ՝ ջարդը շարունակելու համար: Թե ինչ է կատարվել դրանից հետո՝ անհնար է նկարագրել:

Մի քանի հազար անմեղ կանանց ու երեխաների, ամենատարեց ծերունիներին անգամ Թիլչայում սպանելուց հետո, կարավանը շարունակել է իր ճամփան դեպի Կամախ: Այդտեղ՝ Քեմախ բողազի մոտ կանգնեցրել են թշվառներին՝ Եփրատի ամենից նեղ ու ամենից խոր տեղում, կամըջի մոտ:

Գաղթականներին դարձրել են վարժական թիրախ՝ Քուչուկ գաբիթ (կրտսեր հրամկազ)՝ դպրոցի ուսանողների համար...

«Հայ կանանց ու երեխաներին Քեմախ բողազի մոտ Եփրատի ափին շարում էին 50, 100, 200 մետրի վրա, - պատմել է ակնատեսներից մեկը, - ու կրակում էին: Մինչ որ կանայք գլխի էին ընկնում և փորձում էին փախչել, մի քանի տասնյակ գաղթական արյունաթաթախ, կիսամեռ գլորվում էին Եփրատի մեջ»:

Հաջորդ օրը կարավանը շարունակել է ճանապարհը: Երեկոները նույն տեսարանը: «Աջն, ձախեն հավարի, օգնություն ձայներ անպակաս էին: Այդ գիշեր առևանգումի, բռնաբարություններու բազմաթիվ դեպքեր տեղի ունեցան: Առավոտ լուսաբացին բոլորս ոտքի վրա էինք, ... երբ հանկարծ Քեմախի կիրճն քյուրտերը ամպի նման սկսան գալ մեր կողմը... իրար կփաթթվեինք, իրարմն օգնություն կուզեինք: ... Որսորդե հալածված եղնիկներու նման խումբերու բաժնրված, մեյ մը վեր, մեյ մը վար կվազեինք, բայց ո՞ւր: Քանի մը վայրկյան վերջ դահիճներուն ճանկն էինք: Զարկին, սպանեցին, թալանեցին մեզ անխնա»¹:

Գիակներին թողած թալանի վայրում, ողջ մնացածներին հավաքել են, շարունակել ճամփան, միշտ հավատացնելով, թե այլևս ջարդ չի լինելու, թե նրանց տանելու են Խարբերդ, որտեղ մնալու են մինչև պատերազմի վերջը:

«Հոգնած ու ջարդված անցանք մեր սիրելիներու թարմ դիակներու մեջն: ... Ամբողջ օրը քայեցինք այրող արևի տակ, մեզի համար անսովոր պայմաններու մեջ, անտի ու ծարավ: Երեկոյան ուշ ատեն հասանք խանի մը մոտերը. գիշերը կրկին հրաձգություն, կրկին առևժանգում, թալան: Ատկե վերջը արդեն հերթական ու սովորական

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 352:

եղան նման դեպքերը: Կորսնցուցիւնք ամեն բան... ճամփան թուրք ու քուրդ գյուղացիներ, նույնիակ կին ու երեխա՝ ձեռքերնին երկաթի կտոր մը, փայտ մը բռնած, կհարձակեին ասոր անոր վրա ու դրամ կպահանջեին: Անգամ մը թուրք գյուղացի մը, կացինը ձեռքը հարձակեցաւ հորս վրա, փարա՛ փարա՛ գոռալով. ես վախես ինչ ընելս չգիտցա. լավ էր, մայրս առաջ նետովեցաւ ու այդ հրեշին բուռը ափ մը դրամ լեցուց՝ ազատեց հայրս: Առտունները կանուխ ճամփա կելլեինք և իրիկունները կանգ կառնեինք. ամբողջ օրը կբալեինք. շատ անգամ ալ ոստիկաններու հարվածներուն տակ կվազեինք, բայց կտրած ճամփանիս սովորական ատենվան 2-3 ժամվան ճամփայն անդին չէր անցներ: Որովհետև երեխայի նման տկարացած էինք, ոտքերնիս ավելի ետ կերթար՝ քան առաջ: ... Կարավանեն ետ մնացողը կթալանվեր ու վերջն ալ կպանվեր. և կամ, եթե բանի պետք կուգար, կառևանգվեր թուրքերու ու քյուրդերու կողմն: ... Յորեկը թուրքերուն ու քյուրդերուն պակաս թողածը ոստիկանները գիշերը իրենք կլրացնեին ամեն կերպով»¹:

Մենք նկարագրեցինք աքսորի ճամփաներին երզնկացիների կրած սպանդից դրվագներ: Սակայն թուրքիան բնաջնջման տարբեր եղանակներ էր ծրագրել և կիրառեց հետևողականորեն: Դրանցից մեկն էր դեռևս բուն աքսորից ու ջարդից առաջ հայ տղամարդկանց ամեն ին թաքուրների, այսինքն՝ ճանապարհների վրա աշխատող խմբերի մեջ ընդգրկելով նրանց չարաչար աշխատեցնելուց հետո զանգվածային սպանությունը:

Ամենասարսափելին Սանսա ձորում կատարված սպանդն էր, որ իրագործել է Երզնկայի ժանդարմերիայի հրամանատարը: Նա այդ վայրում հավաքել է հազարից ավելի տղամարդկանց, նրանց հանձնել ոճրագործ չեթենների մի խմբակի: Չեթենները ամենավայրագ պայմաններում աշխատեցրել են հայերին, մինչև որ դարձել են անուժ ու անպետք աշխատանքի համար, ապա համատարած ջարդի են ենթարկել:

Այս մեթոդով կատարված երկրորդ սպանողը եղել է ավելի ահուկ: Հայտնի է, որ պատերազմի հենց սկզբից երկու հազար հայ աշխատավորների հավաքել էին Դաբաղխանայում և աշխատեցրել զինվորական չորեր, կոշիկներ պատրաստելու գործում:

Մեծ եղեռնի ամբողջ տևողությունն ընթացքում նրանք դեռ ողջ էին: Սպանել, աքսորվել էին նրանց բոլոր հարազատները, իսկ իրենք այդ բոլորի մասին կցկտուր տեղեկություններ էին միայն լսել:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 353:

Բայց ահա, երբ Կովկասյան ռազմաճակատում ստեղծվում է տագնապալի իրավիճակ թուրքական բանակի համար, ռուսական զորքը հասնում է Կարին և սկսվում է նաև թուրքերի գաղթը: Էնվերի կարգադրությամբ սպանում են նաև այդ 2000 հայ արհեստավորներին, նրանց գնդակահարելով Ջենքելեկ քեոփրու կոչվող վայրում:

Չուտ պատահականություն, ինչպես ասվում է՝ հրաչքով, այդ երկու հազար հայերից ազատվել է միայն մեկը՝ այս սողերը գրողի հայրը, երգնկացի Սաչիկ Տեր-Ստեփանյանը, որը եղել է Մամախաթունի միակ դերձակը պատերազմի նախօրյակին և Դաբաղխանայում էլ աշխատել է որպես դերձակ: Ահա թե ինչպես է նկարագրել նա այդ սպանողը, որ մենք տպագրել ենք մեր «Մղձավանջային օրեր» գրքում:

«Թևակոխեցինք 1916 թիվը: Ամայի քաղաքներից ու գյուղերից այլևս ոչ մի լուր չէր լսվում: Կյանքը մեռել էր ամենուր:

Հունվարի կեսերին հանկարծ լուր ստացվեց, թե Կ. Պոլսից ժամանել է էնվեր փաշան: ... Երեկոյան դեմ ամբողջ զորանոցով մեկ հնչեց հավաքի շեփորը: Մահվան դողը պատեց մեզ: ... Հավաքվեցինք զորանոցի ընդարձակ հրապարակում: Շարվեցինք ութ-ութ: Մեր առջև զգաստ դրությունը կանգնած էր մաքուր հագնված, փափախը գլխին, գրավիչ արտաքինով մի զինվորական: ... Նա գննող հայացք գցեց մեզ վրա, ապա դառնալով իր մոտ կանգնած զինվորականին, հանգիստ ասաց.- այս մարդկանց մեջ այլազգիներ կա՞ն: - Այո, փաշա, բազմաթիվ հայեր կան,- պատասխանեց մարդը...

Դարպասների մոտ սպասում էր ավտոմեքենան: Էնվերն իր ընկերների հետ նստեց ու հեռացավ: ... Հաջորդ օրը, աշխատանքից անմիջապես հետո, դարձյալ հնչեց հավաքի մահազույժ շեփորը: Դարձյալ շարվեցինք նախորդ օրվա պես: Հրամանատարը բարձր ձայնով ազդարարեց: Բոլոր հայերը հինգ քայլ առաջ: Հրամանատարը կարդաց մի շարք անուններ, մեծ մասամբ քաղաքի երիտասարդների անուններ: Մոտ 150 հոգու ջոկելուց հետո, մեզ ցրեցին, իսկ նրանց զույգ զույգ շարելով, դուրս հանեցին պարիսպներից: ... Մի շաբաթից 150 հոգու էլ ջոկեցին ու տարան: Երեք չորս շաբաթից հասավ աղետալի լուրը, թե բոլորին Ջենքելեկ քեոփրու կոչվող կամուրջի մոտ սպանել են: Ճիշտ էր այդ, թե սուտ՝ չէինք կարող ստուգել: Դեռ իմ անունը չէին կարդում, բայց սպանդանոցում մսագործի դանակին սպասող ոչխարի օրհասական դրությունն էինք ապրում: Վերջապես պետք է զար սարսափելի վայրկյանը: Ու եկավ... Լավ հիշում եմ, շաբաթ երեկո էր, ամբողջ զորանոցում մնացել էր ընդամենը 200 հայ:

Դրանց մեջ էի նաև ես: Երբ վերջին անգամ հայտարարեցին, թե բոլոր հայերը պետք է հավաքվեն հրապարակում, մենք 200 հոգով, գլխիկոր, մոտեցանք հրապարակի կենտրոնում բարձրացող բարդիներին, որոնք ծածկվել էին ձյան սպիտակ շղարշով: ... Մեզ զույգ զույգ շարեցին... կարդացին մեր անունները, յուրաքանչյուրիս տվին մեկ մեկ բոբոն հաց և պաշտոնապես հայտնեցին, որ տանելու են ուրիշ տեղ: Բացվեց դարպասի դուռը, ներս մտան 50-ից ավելի սպառազեն չեթեններ: Մենք նրանց մասին լսել էինք... Երզնկայի ամբողջ հայերի ջարդն այդ մարդիկ էին իրականացրել, որոնք քրեական հանցագործներ էին, մարդասպաններ և բանտերից ազատվել էին այդ տխուր պաշտոնը կատարելու համար: ... Չեթենների մի մասը շարվեց մեր աջ կողմը, մյուս մասը՝ ձախ, ապա հրաման տրվեց շարժվելու: Բացվեցին դարպասների դռները: Մենք վերջին անգամ նայեցինք մեր անհյուրընկալ զորանոցի շենքերին և գլխիկոր քալեցինք առաջ: Արդեն մուժ էր: Մեզ տարան քաղաքի կենտրոնում գտնվող մի շենք: ... Այնտեղ զույգ զույգ կապեցին մեր ձեռքերը, ապա հրամայեցին քայլել քաղաքից դուրս: Ինձ ծանոթ էին բոլոր ճանապարհները: Այո, գնում էինք դեպի Ձենբելեկ քեոփրու, այն կամուրջը, որի մոտ ինչպես լսել էինք, սպանել էին մեր բոլոր ընկերներին»:

Այնուհետև Թարգի Խաչիկը պատմում է, թե ինչպես տարել են իրենց այդ չարագուշակ վայրը, շարել հատկապես նրանց համար նոր փորված փոսի առաջ, հանել են նրանց վրայի չորերը: Ապա լսել են մի բառ՝ աթեշ... (կրակ):

«Լսեցի՞նք» մենք այդ բառը, լսեցի՞նք համազարկի ձայնը, որ հաջորդեց այդ հրամանին: Չեմ հիշում: Միայն գիտեմ, որ ինկա փոսը: Դրանից հետո դահիճները դաշույնի հարվածներ հասցրին բոլորիս»:

Հրաչքո՞վ է ազատվել հայրս: Ոչ, մեր օրերում հրաչքներ չեն լինում: Ազատվել է մահից պարզապես այն պատահականութամբ, որ հասակով բոլորից կարճը լինելով՝ գնդակներն անցել են գլխի վրայից, իսկ սվինահարությունից ստացած վերքերը ծանր չեն եղել:

Փաստն այն է, որ Ձենբելեկ քեոփրուն եղել է 2000 հայ ազնիվ աշխատավորների համայնական գերեզմանը:

Գ. Սյուրմենյանը, լինելով թուրքական բանակի սպա, սկզբում վայելել է որոշ արտոնություն: Աքսորից անմիջապես հետո Կարնո զորամասից հատուկ թույլտվությամբ մեկնել է Երզնկա, ընտանիքին տեղափոխելու ու այդ առիթով էլ, մի թուրք զինվոր օգնականի հետ անցել է աքսորի այն ամբողջ ճանապարհով, որտեղով անցել էին ընտանիքի անդամները:

Իր «Երզնկա» գրքում նա մոտ հարյուր էջ հատկացրել է ճանապարհորդական այդ տպավորություններին: Հիշել է չոր փաստերը, առանց գեղումների, ավելորդ դատողությունների, դատաստանի: Դրանով էլ նրա այդ տպավորությունները ստանում են վավերագրական արժեք և ամբողջ մերկությունամբ ցուցադրում են Երզնկայի մեծ ողբերգությունը, ընթերցողին անցկացնելով Դանթեական դժոխքի ահասարսուռ պարունակներով:

Դեպի Երզնկա իր ճանապարհին Սյուրմենյանը նախ անցել է Դերջանով, ակննատես եղել կամ լսել Դերջանի գյուղերից մի քանիսի վերջնական բնաջնջման պատկերներին:

«Մոտեցանք Ղարխուն գյուղին,- գրում է նա,- գյուղին գլուխը քանի մը վրաններ կային... Մտանք հրամանատարի վրանը... Գիշերը ընթրիքեն հետո մեր հյուրընկալը սկսավ խոսիլ օրվա նորություններու, հայկական ջարդերու մասին: Ան պատմեց քանի մը օր առաջ մոտակա ձորի մը մեջ տեղի ունեցած հայկական մեծ ջարդի մը մասին: Պատմեց թե երկու օր առաջ Երզնկայի կառավարիչ Մեմդուհայդտեղեն անցնելու ատեն, ջարդեն ազատած ու արտերու մեջ պահ տված կիներն ու երեխաները հավաքել տալով ջուրը թափել տված է»:

Սյուրմենյանը ամենուր ներկայանալով որպես թուրք՝ ոչ ոք չի կասկածել, որ նա հայ է, դրա համար ամեն ինչ պատմել են հաճույքով և ինքն էլ մնացել է անվնաս՝ իր օգնական Շապանի հետ:

Ճանապարհին հանդիպել են քրդերի, որոնք ասել են թե Երզնկայի կառավարիչի հրամանով են եկել այդտեղ հայեր կոտորելու համար, և անհամբեր սպասում են, որ իմանան թե ճանապարհներին հայկական կարավաններ կամ խմբեր կա՞ն: «Շուտ կուզեին իմանալ, թե Կարնո քաղաքի հայերը ե՞րբ պիտի հասնեին իրենց քով»:

Սյուրմենյանն ու նրա օգնականը Հայդար խանի լճի մոտ նկատում են մի քանի թուրք տղաների, որոնք ասում են. «էֆենդի, էֆենդի, այնտեղ երկու հայեր կան, մենք չկրցանք սպանել զիրենք, դուք եկեք սպանեցեք»:

Ինչպես երևում է այս փաստից, շեյխուլիսլամի հայտարարած սրբազան պատերազմի ոգին համակել էր զառամյալ ծերունուց մինչև փոքրահասակ երեխան:

«Երբ Քեմալսու կիրճին բերանը հասանք, գետի անկյուն կազմած մասերուն վրա հարյուրավոր դիակներ տեսանք՝ ուռած, սեցած ու անճանաչելի վիճակի մատնված»:

Կամախում նրանց հյուրասիրել են թուրք կրոնավորներ, որոնք ոգևորությամբ պատմել են, թե ինչպես Հայկեթ անուն մի թուրք երիտասարդ սպանել է բազմաթիվ հայերի, թե թուրք երեխաներն անգամ, կատարելով Ղուրանի պատգամը, մասնակցել են հայերի ջարդերին. «գետը նետված հայ տղաներեն ազատված ու ցամաք ելածները բռնելով ու զանոնք կրկին ջուրը գցելով, մինչև որ խեղդվեին»:

«Հանկարծ դուրսեն «փաթ» ձայն մը լավեցավ: Այդ ի՞նչ ձայն էր, հարցուցի իրենց՝ գլուխս վեր առնելով: - Ոչինչ, էֆենդի, կյավուր կնետեն ջուրը» պատասխանեց շեյխերեն մեկը որպես անկարևոր դեպք մը: - Օրական հարյուրներով կթափեն գետը, վրա տվավ երկրորդը, տրամադրությունս լավացնելու համար՝ ինձ ուրախալի լուր մը հաղորդած ըլլալու գոհունակությամբ»:

Կես գիշերին ճանապարհ են ընկնում դեպի Ակն: Լուսաբացին հանդիպում են մի թուրք երիտասարդի: Հարցնում են, թե հայ գաղթականներ տեսե՞լ է մոտակայքում: Տղան պատասխանել է. «Քիչ մը վարը կամուրջ մը կա. տեղահանվածները կամուրջն անցնելու ատեն՝ ժանդարմները վիզերնին կկտրեին, ջուրը կձգեին: Ասոր վրա անոնք ալ վախնալով դաշտին մեջ ցրվեցան»:

Կամուրջի երկու կողմերու ձողերուն մեկ մասը կտրված էր ու կամուրջը արյունով ծեփված, հոն՝ ուր հայեր սպանված ու ջուրը նետված էին: Կես օրվան ատենները ջրաղացի մը քովն կանցնեինք. քառասուն-հիսունի չափ մարդիկ հոս ու հոն փռված էին: Ես ու Շապան ձայն տվինք իրենց, պոռացինք, բայց ոչ ոք գլուխը բարձրացուց: Բոլորն ալ անթթութենես սովամահ եղած էին: Զառիվեր մը կբարձրանայինք. ճամփուն վրա տարիքոտ թուրքի մը հանդիպեցանք, որ փոքր հայ աղջնակ մը ձեռքն բռնած կտաներ: ... Ձիեն վար իջա ու սկսա աղջիկը հարցուփորձել. «Բազառիճցի ենք, ըսավ, հայրս գյուղին մեջ սպանեցին, մայրս ալ ճամփան կորսնցուցի. հիմա այս մարդուն հետ կերթամ, որ ինձի հաց տա՝ ուտեմ, քանի օր է, որ բերանս բան դրած չեմ: ...12-13 տարեկան հայ աղջնակ մը, 50-55 տարեկան թուրքի մը ձեռքը...»:

Կամ՝ «Կեսօրեն հետո մեծկակ առուի մը մեջն անցանք: Զուրին երկու եզերքները դիակներով լեցված էին: Մեջերնին դեռ ողջեր ալ կային, ի միջի այլոց կնոջ մը դիակը տեսա, իր չորս զավակներով շրջապատված: Անտոնցմե երեքը անչնչացած էին, չորրորդը մորը կուրծքի վրա ինկած, մահամերձ վիճակի մեջ էր: Զուրին մոտերը քանի մը կիսավեր շենքեր կային, անոնք ալ սպանվածներով լիքն էին»:

Մի ուրիշ պատկեր՝ «Ճամփուն ճիշտ եղերքը նորածինի մը լացի ձայնը լսեցինք: Շապան ձինն վար իջավ ու գրկեց զայն: Ան հագիվ երկու ամսու կըլլար, բերանը բոլորովին չորցած էր: Այդ միջոցին քանի մը կաթիլ անձրև ինկավ իր չրթունքներու վրա, լեզուն դուրս հանած՝ խեղճ մանկիկը կուզեր օգտվիլ այդ խոնավութենեն»:

Գ. Սյուրմենյանի վկայությունները թեև կարելի է հաստատել հայ և օտար բազմաթիվ ակնաստեսների ցուցումներով, սակայն բավարարվենք միայն ամերիկյան դեսպան Հ. Մորգենթաուի մեկ վկայությամբ: Նա գրում է, թե Եփրատի ոլորաններից մեկում՝ Երզնկայի մոտ, «սպանված հայերու հազարավոր դիակներ անանկ թումբ մը ձևացուցած էին, որ Եփրատը հարյուր յարդի չափ (մոտ 9 կմ – Գ. Ս.) տեղ իր ընթացքը փոխած էր»¹: Այնուհետև ներկայացնելով այլ սահմոկեցուցիչ իրողություններ, Մորգենթաուն բացատրում է, որ դա արվում է բանից անտեղյակ արևմտյան ընթերցողներին ճշմարտությունը ներկայացնելու համար. «Այս տեսակ զարհուրելի դեպքեր պատմելով՝ միակ նպատակս այն է, որ առանց մանրամասնություններ լսելու, անգլիախոս հասարակությունը չկրնար ճշգրտորեն հասկանալ, թե ինչ է այն ազգը, զոր մենք թուրք կը կոչենք»²:

3. ԴԵՐՋԱՆԻ ՍՊԱՆԴԸ

Մինչև այստեղ ես նկարագրեցի հիմնականում Երզնկայի կոտորածը, թուուցիկ մի քանի ակնարկ գցելով նաև հայաբնակ գյուղերի վրա:

Երզնկայի ամենից մոտ գտնվող և տնտեսական, մտավոր կյանքով նրա հետ կապված Դերջանը դուրս թողնել այս աշխատությունից ճիշտ պիտի չլիներ: Ուստի գեթ ընդհանուր գծերով խոսենք նաև Դերջանի կործանման մասին, մի հայաբնակ գավառի, որը մեր մատենագիրների մոտ հիշատակվում է դեռևս 5-րդ դարից և տվել է մտավորական, քաղաքական գործիչներ, եղել է մշակութային կենտրոն:

19-րդ դարի վերջին Դերջանի մասին տպագրված մի հոդվածից իմանում ենք, որ գավառն ունեցել է 30-ի չափ հայաբնակ գյուղեր, նաև բազմաթիվ այլ գյուղեր, որոնցում նույնպես ապրել են հայեր՝ քրդերի ու թուրքերի հետ միասին:

Հայկական գյուղերից նշանավորներն են՝ Բագառիճը, Կոթերը, Փիրիզը, Բուլքը, Դվինիկը, Մանցը, Հողեքը, Ծաղկարին, Սուվլարը, Հի-

¹ Հ. Մորգենթաու, Ամերիկյան դեսպանի հիշատակները, էջ 264:
² Նույն տեղում, էջ 266-267:

րանին և այլն: Սրանցից Բագաոփճը ունեցել է 200 տուն հայ, Փիրիզը, Կոթերը և Բուլքը՝ մոտավորապես 100–120-ական տուն, Դվինիկը՝ 80, գրեթե նույնքան էլ մյուսները: Ամենափոքր հայկական գյուղը՝ Աստոյի գոմն ունեցել է 60 ընտանիք:

Գավառի մանր ու մեծ հայ ընտանիքների թիվը հասել է 1500-ի: Եղել են ընտանիքներ՝ բաղկացած 8–10 շնչից, բայց եղել են ընտանիքներ էլ, որոնք ունեցել են մինչև 35–40 շունչ և բազում եղբայրներով, հարսներով ապրել են նույն հարկի տակ, հնազանդ գերդաստանի ավագին: Եթե ընդունենք, որ յուրաքանչյուր ընտանիք միջին հաշվով ունեցել է տասը շունչ, ապա Դերջանի ամբողջ գավառում կունենանք մոտ 15.000 հայ:

Գյուղերի մեծ մասն ունեցել է դպրոց ու եկեղեցի: Անգամ եթե «Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարանի» տվյալները ճիշտ համարենք, թե Դերջանում դարավերջին եղել է 700 տուն հայ, դարձյալ ընդհանուր թիվը մոտենում է 10.000-ի:

Այդ գավառում եղել են գործող և հանգած 5–6 վանքեր, որոնցից են Նյաձորի վանքը, Ծակքարի ս. Դավիթը, Սըրխըր ս. Թորոսը, որը գտնվում է Երզնկայի սահմանին և դրա համար էլ հիշվում է նաև Երզնկայի վանքերի շարքում:

Արդ՝ ինչ ճակատագիր ունեցավ խոր անցյալից իր ազգային ավանդույթներով, լեզվով, մինչև մեր օրերը հասած այս գեղեցիկ գավառի հայության ճակատագիրը:

Նույն ճակատագիրը: Զարդը տեղի է ունեցել նույն մեթոդներով, ինչ Երզնկայում ու նրա գյուղերում: Այսինքն՝ նախօրոք, դեռևս 1915 թ. սկզբներին բանակային ծառայությունների չզտնվող տղամարդկանց հավաքել են և ճանապարհաչինություն վրա աշխատեցնելու պատրվակով հանել են գյուղերից և խմբերով հաշվհարդար տեսել մոտակա ձորերում, մի մասին էլ թափել են Եփրատ գետը:

Ունեւորներին, ինչպես այդ արել էին Երզնկայում, խաբել են թե նրանց հատուկ գրաստներով, սայլերով, ոստիկանների ուղեկցությունը տեղափոխելու են ավելի հարավ, մինչև որ պատերազմը ավարտվի ու վերադառնան: Հենց այդ սուտ խոստումն էլ հնարավոր է դարձրել, որ նրանք փոխանակ իրենց հարստությունը թաքցնելու այնպիսի տեղեր, որ կարող պիտի չլինեին գտնել թուրքերը, իրենց հետ են վերցրել արժեքավոր ամեն ինչ՝ ոսկեղեն, զարդեր, թանկագին իրեր, զգեստներ և այլն:

Ոճրագործները, նրանց գյուղերից դուրս բերելուց, ամայի տեղեր տանելուց հետո թալանել են ամբողջ ունեցվածքը, սպանել մարդ-

կանց, գցել ջուրը, գեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին վերցնելով իրենց հետ:

Այդպես է պատահել, օրինակ, Մամախաթուն շրջկենտրոնի առևտրական, իմ հորեղբայր Ստեփան Տեր-Ստեփանյանի ընտանիքի հետ: Գյուղաքաղաքի գայմագամը նրա ընտանիքին ջարդերից հետո վեց շաբաթ պահել է, ամեն շաբաթ մի քսակ ոսկի նվեր ստանալու պայմանով, ապա ասել է թե նոր հրահանգ է ստացվել բոլորին կոտորելու վերաբերյալ, բայց ինքը, որ Ստեփան էֆենդիի լավությունը տեսել է, ուզում է ազատել նրա ընտանիքին և ամբողջ ունեցվածքով, երկու սայլերով տեղափոխել շատ ապահով մի վայր: 1915 թ. աշնանը հորեղբորս ընտանիքին տրամադրվել է երկու սայլ, ամեն ինչ տեղավորել են այդ սայլերի վրա: Աղա էմին՝ Ստեփանն իր կարմիր ձիու վրա, կինը՝ Ազնիվը, երկու աղջիկները՝ Պերճուհին ու Շողակաթը և երկու որդիները՝ Մկրտիչն ու Մարտիրոսը սայլերի վրա, ճանապարհ են ընկել: Բացի կառապան երկու թուրքերից, որոնց հանձնարարվել է հսկել ընտանիքի ապահովությունը, ուղեկցել են նաև երկու ոստիկաններ, կասկած չթողնելով, որ իսկապես ապահով տեղ են հասնելու:

Երբ սայլերը հասնում են Մամախաթունից ոչ հեռու գտնվող Սև ջուր գետի ափը, ամայի մի վայր, կանգնեցնում են սայլերը և ընտանիքին ուղեկցող ոստիկանի տարազով չեթենները, սայլապանների մասնակցությունը անցել են գործի: Նախ հենց ձիու վրա դաշունահարել ու սպանել են Ստեփանին, քարչ տվել ցած, գցել գետը: Ապա կողոպտել ու միմյանց մեջ են բաժանել ընտանիքի հարստությունը: Պարանը գցելով վզին, խեղդամահ են արել հորեղբորս կնոջը՝ Ազնիվին: Նրան գրկած նետել են ջուրը, սակայն շորի ծանրությունից կասկածել են, թե վրան փող կա: Հանել և գտել են շրջագրեստի փեչերին կարված ոսկիները, կրկին նետել գետը: Սպանել են նաև տղաներին, իսկ երկու գեղեցիկ աղջիկներին՝ 16 տարեկան Պերճուհուն ու 14 տարեկան Շողակաթին բաժին են հանել երկու չեթեններին:

Այս ամբողջ դեպքը պատմել են սայլապան թուրքերը Մամախաթուն վերադառնալուց հետո, դժգոհելով, թե իրենց բաժին քիչ են հանել, ամեն ինչ չեթեններն են վերցրել ու բարձրացել իրենց գյուղերը:

Դերջանի գյուղերի բուն ջարդի պատկերը կարող ենք տալ Դվինի Հայաբնակ գյուղի ճակատագրով: Ունեցել է հազար հինգ հարյուր չնչից ավելի հայ բնակչություն: Գրեթե բոլորն էլ գոհ են գնացել ահռելի սպանդին, ամբողջ գյուղից ազատվել է ընդամենը 35-40

շունչ, որոնցից մի քանիսը առասպելական թվացող տառապանքներից հետո եկել հասել են Կովկաս, ի վերջո բնակվել Բասարգեչարում:

Դրանց մեջ են եղել մոտ քառասուն չնչից բաղկացած Մարտիրոսյանների ընտանիքի երեխաները: Այդ երեխաներից Հարություն Մարտիրոսյանը, որ այժմ ապրում է Երևանում, Բասարգեչարում ստեղծել էր դարձյալ մեծ ճյուղավորում ունեցող ընտանիք, մեր խնդրանքով գրի է առել իր քույրերի ու եղբայրներից մեկի հուշերն ու տրամադրել է մեզ: Ներկայացնում ենք Դվինիկի ողբերգությունն ըստ այդ գերդաստանի ազատված մարդկանց վկայությունների, ամենից ուշագրավ փաստերը վերցնելով Հարությունի մեծ քրոջ՝ Զարդարի հիշողություններից:

Զարդարն այդ ժամանակ եղել է 7-8 տարեկան և ամեն ինչ հիշում է հարազատորեն: Եվ կարո՞ղ է մարդ չհիշել նման դեպքեր:

1915 թ. փետրվար ամսին հավաքել են Դվինիկի բոլոր տղամարդկանց, իբր թե ճանապարհների վրա աշխատեցնելու համար: Գյուղից հեռացնելուց հետո նրանց մեծ մասին կոտորել են: Մյուսներին հաջողվել է փախչել և վերադառնալ գյուղ: Ծրագրել են գյուղը պաշտպանել զենքով, սակայն Դվինիկի հարուստներից Սահակ աղան և մի քանի այլ մարդիկ ղեմ են դուրս եկել, գտել, որ դա կործանարար կլինի գյուղի համար:

Վերոհիշյալ երիտասարդները հարկադրված վերցրել են իրենց զենքերը և բարձրացել սարերը: Դրանց մեջ են եղել Հարությունի երեք եղբայրները՝ Սարգիսը, Գևորգը, Կարապետը, որոնք երեքն էլ զոհվել են թվական գերակշռություն ունեցող թուրքերի հետ կռվելիս:

Նույն տարվա հունիսյան մի օր տեղի է ունեցել Դվինիկի սպանդը: Այդ օրը անասունները սարից տուն չեն բերվել: Հովիվները հայտնել են, թե քրդերը, թե՛ ոչխարները և թե՛ նախիրը սարից ուղղակի քչել են իրենց գյուղերը: Ցանկացել են բողոքել, սակայն պարզվել է, որ դեպքը պատահել է նախօրոք ծրագրված պայմանավորվածությամբ:

Հաջորդ առավոտ շրջապատվել է ամբողջ գյուղը: Մարդկանց լցրել են մարագները, թալանել են նրանց տները, հափշտակել ամբողջ հարստությունը: Ապա արդեն թալանել են մարագները լցվածներին: Վերցրել են նրանց վրայի թանկագին զարդերը: Օղերն ավելի հեշտ խլելու համար, դանակներով կտրել են կանանց ականջները, մատանիների համար՝ մատները, եթե տեսել են, որ դժվար է մատներից հանել: Նույնիսկ ձեռքեր են կտրել ապարանջանների համար:

Չափահաս տղամարդկանց գյուղից դուրս բերելով սպանել են ձորերի մեջ: Ահռելի խոչտանգումների են ենթարկել գյուղի վարժապետին՝ Մարգարին, որը այնքան մեծ աշխատանք է կատարած եղել գյուղի մանուկներին մայրենի դաստիարակություն տալու գործում:

Կանանց առաջարկել են ընդունել մահմեդական կրոնը և ազատվել մահից: Երեցկնոջ՝ Հոփսիսիմեի գլխավորությունը նրանք մերժել են այդ առաջարկը, նախընտրել մահը: Ապա ծանր տանջանքների ենթարկելով կանանց՝ առաջարկել են հայտնել զենքերի տեղերը, որ նույնպես մերժվել է, ասելով թե իրենց մոտ զենքեր չկան, մինչդեռ հնչակյանները այդ գյուղում պահած են ունեցել բավական զենք: Գաղազած թուրքերը սպանել են մի քանիսին, իսկ կանանցից մեկին էլ գցել են վառված թոնիրը:

Կանայք ու աղջիկները՝ թուրքերի ձեռքը չընկնելու, տգեղ երեվալու համար կտրել են իրենց գլխի մազերը, մուր են քսել դեմքներին, այլանդակել են իրենց: Ոչինչ չի օգնել: Նրանք ջոկել ու տարել են առավել զեղեցիկներին ու մանկամարդներին: Մի քանիսին տարել են ծանոթ քրդեր ու թուրքեր, հավաստիացնելով, թե հետագայում ետ են բերելու:

Ապա, մոտ 200 կանանց, ծեր տղամարդկանց ու երեխաների դուրս են հանել գյուղից, տարել են նախ Մանց, որտեղի հայերն արդեն կոտորվել էին և մնացել էին միայն թուրքերը: Այնտեղ՝ կարավանը ավելի թեթևացնելու համար կրծքի երեխաներին գցել են գետը, մնացածներին տարել են Երզնկայի մոտակայքում գտնվող Չիլխորոզ քրդական գյուղը: Այստեղ սկսվել է նոր ջարդը: Մի քանի տասնյակ կանայք գիշերով փախել են արտերը, մյուսներին տարել միացրել են զեպի Քեմախ բողազը տարվող կարավաններին և մեծ մասին այստեղ գցել են ջուրը:

Փախչողները մի քանի օր ցերեկները թաքնվել են արտերի մեջ, գիշերները սոված-ծարավ քայլել անձանոթ ուղղությունը, հասել են Դվնիկի մոտակա մի քրդական գյուղ: Այնտեղ հավաքվել են մոտ 30 հայ ընտանիք, ապրել են մինչև 1916 թ. ռուսական բանակի գալը, երբ վերադարձել են Դվնիկ, ամբողջ գյուղից մնացել էր 33 հոգի, որոնցից 12-ը սարերից իջած տղամարդիկ: Այնտեղ էլ մնացել են մինչև 1918 թ. հունվար ամիսը, մեծ նահանջի օրերը, ապա եկել են Կովկաս՝ Կարին, Սարիղամիշ, Կարս, Դիլիջան, Սևան ճանապարհով հասել Բասարգեչար, որտեղ էլ ապրել են մինչև մեր օրերը:

Թոռուցիկ նկարագրելով Երզնկայի հայերի ահավոր կոտորածը, հոգու պարտքն եմ համարում մի քանի խոսք ասել զիմադրական այն

հերոսական ճիգերի մասին, որ դրսևորեցին Երզնկայի հայերը 1915 թ. մայիսյան ողբերգական օրերին: Ընդհանրապես քիչ բան է հայտնի հայերի դիմադրական շարժման մասին: Առավելապես հանրահայտ են Վանի, Շապին Գարահիսարի, Մուսա լեռան և այլ վայրերի դիմադրական կռիվները: Առանձին փորձեր էլ եղան Երզնկայում: Երզնկայի շրջանի դիմադրական կռիվների մասին լսել եմ Նոյեմբար Բաղդասարյանի (Աղամյան), Մանուկ Աստյանի և էլի մի քանի վերապրողների պատմածներից: 1915 թ. մայիսի կեսերին, երբ Բթառիճի հայերին կարգադրվել է տարագրվել, գյուղի հայկական հատվածի ռես Գերոբ Աղամյանն ընդդիմացել է և մի խումբ երիտասարդների հետ բարձրացել մոտակա լեռները: Դիրքավորվելով Եփրատի ափի բարձունքներից մեկի վրա, խումբը կռվել է 14 օր՝ հսկայական կորուստներ պատճառելով հակառակորդին: Քերոբի փոքրաթիվ ջոկատը շրջապատվել է կանոնավոր բանակի զորամասերով: Շուտով սպառվել է զինամթերքը, ջոկատի մարտիկներից շատերը սպանվել են, մի քանիսն էլ ծանր վիրավորվել: Քերոբ Աղամյանն իր մոտ է կանչել զինակիցներին և առաջարկել անձնատուր լինել՝ հուսալով, որ նրանցից ոմանց կհաջողվի կենդանի մնալ, միայն առաջարկելով երգվել՝ կենդանի մնալու դեպքում մինչև վերջ պայքարել թուրքերի դեմ: Իսկ ինքը՝ հրաժեշտ տալով լամբի տղաներին, բարձրադիր ժայռից նետվել է Եփրատը: Քրդերը Քերոբի մասին երգեր են հյուսել, որտեղ ասվում է, թե նա կենդանի է մնացել և շուտով կգա ու վրեժ կլուծի թուրքերից:

Դիմադրական մի այլ փորձի մասին էլ վկայում է երզնկացի Խորեն Զատիկյանը: Երզնկայի տարագիր հայերի կարավանը թուրք պահապանների ներկայությամբ հարձակման է ենթարկվում քրդերի կողմից, սկսվում է անխուսափելի թալանն ու ջարդը: Փարլոչ Կյուրեղ անունով մի երիտասարդ երզնկացի անսպասելի ու հանդուգն հարձակմամբ դաշունահարելով սպանում է ուղեկից երկու թուրք զինվորների և տիրանալով նրանց հրազենին, այլ տարագիր տղամարդկանց հետ հրացանազարկ են անում քրդերին: Հայերին հաջողվում է զինաթափել ու սպանել բոլոր քրդերին և ուղեկցող թուրք զինվորներին: Այնուհետև կարավանը ետ է վերադառնում Երզնկա: Դեռ քաղաք չհասած բանակի և ոստիկանության զինված ուժերը նրանց դիմավորել են հրացանային հուժկու համազարկերով: Անհավասար, սակայն հերոսական կռվի ընթացքում սպանվել են հարյուրավոր մարդիկ: Կենդանի մնացածներին ոստիկանները հավաքել և դարձյալ ճանապարհ են դրել դեպի Կամախ, դեպի մահվան կիրճը¹:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 344:

ԵՐԶՆԿԱՆ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳՐԱՎՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1916-1917 թթ.)

1. ԱՄԱՅԱՑԱԾ ԵՐԶՆԿԱՆ

Մինչ Երզնկայի, Դերձանի, Կարինի և այլ վայրերի Հայերի գաղթականական կարավանները մեր նկարագրած ծանր պայմաններում, կոտորվելով, թալանվելով առաջանում էին դեպի Հարավի տոթակեղ անապատները, օրեցօր փոքրանալով, հալվելով ու հյուժվելով, ուսական բանակը շարժվում էր դեպի Կարին՝ ահուսարսափի մատնելով հյուժված ու բարոյալքված թուրքական բանակին, նաև թուրք ու քուրդ բնակչությանը: Բանակում սկսվել էր ուժեղ դասալքություն, հակառակ բարձրագույն հրամանատարություն խստագույն սպառնալիքներին:

Ռուսները Կարինը գրավեցին 1916 թ. փետրվարի 16-ին: Այժմ հերթը եկել էր թուրքերի զանգվածային տեղահանությունը դեպի արևմուտք:

Տարբերությունն այն էր, որ մինչդեռ Հայերի տեղահանությունն ու Հարավ տանելը արտաքին վարագույր էր՝ թաքցնելու նրանց բնաջնջման դիվային ծրագիրը, թուրքերի տեղահանությունը կատարվում էր սեփական կառավարության օժանդակությամբ, հսկողությունամբ, հատուկ սայլերով, հարուստները ձիերով, կառքերով և այլն:

Դա զուգադիպեց այն օրերին, երբ Կարին-Երզնկա տարածքի բոլոր գյուղերում մնացած վերջին Հայերին էլ հավաքել ու նոր կարավան էին ստեղծել այդ վայրերից նրանց վերջնականապես հեռացնելու, բնաջնջելու համար: Թեև ասում էին, թե հիմա Հայերին կոտորելու հրահանգ չկար, միայն տեղահանելու էին:

Այդ վերջին կարավանի մեջ էր նաև այս գրքի հեղինակը: Ես այն ժամանակ յոթ տարեկան էի և շատ բան հիշում եմ: 1916 թ. հունվար ամսին եմ տեղահանել մեզ: Ցուրտ, սառնաչունչ մի գիշեր հանկարծ ուտիկանները խուժեցին մեր տունը և կարգադրեցին մի քանի օրվա ուտելիք վերցնել ու դուրս գալ: Մինչ այդ մեզ ազատ էին թողել որ-

պես թուրքական բանակում ծառայողների ընտանիքների: Իսկ Հիմա, երբ ոուսը եկել-հասել էր մեր դռները, էլ կարող էին մեզ հանդուրժել:

Ես, յոթ տարեկան հասակումս, ընկա մահվան այդ կարավանի մեջ ու անցա տառապանքի այն ահռելի կամուրջը, որով անցել էին Երզնկայի ու Դերձանի հայերը: Չեմ նկարագրելու թե ինչ տեսա: Շատ բան տեսա, շատ բան զգացի: Դրանք ես գրի եմ առել մի այլ հատուկ գրքում, այստեղ անիմաստ է վերհիշելը, մանավանդ որ ուրիշների հետ պատահածներով արդեն գաղափար տվել եմ կատարվածի մասին:

Իմ նպատակն է ցույց տալ այն Երզնկան, ուր հասավ ոուսական զորքը ու կանգնեց. հազար ափսոս, մի տարուց նահանջեց՝ իր հետ տանելով հայ ժողովրդի բոլոր երազներն ու ծրագրերը:

Երբ մեր կարավանը հասավ Երզնկա, այնտեղ արդեն ոչ մի հայ չկար: Հենց այդ շաբաթներին գնդակահարեցին Դաբաղխանայի 2000 հայ արհեստավորներին, որոնց մեջ էր հայրս:

Չգիտեմ ինչու՝ մոտ տասը օր մեզ պահեցին այնտեղ: Ամեն օր շրջակա գյուղերից հայեր էին բերում ու միացնում մեզ: Ցերեկները երեխաներով թափառում էինք հայկական տներում, ավերակ, քարուքանդ: Ջրհորների մեջ քարեր էինք գցում, որպեսզի սառույցը կտորվեր ու մենք ձայնը լսեինք: Բայց երբեմն քարը սառույցին չէր հասնում. դիպչում էր մարդկանց գլուխներին, մարմիններին: Ջրհորները լիքն էին հայերի դիակներով:

Ահա թե ինչպես է պատմել իր ծննդավայրի այդ օրերի վիճակը հայրս՝ Նաչատուր Տեր-Ստեփանյանը, որ ոուսական զբաղման առաջին օրերին իջել էր Դերսիմի սարերից և զբաղվում էր իր արհեստով՝ դերձակությամբ:

«Ահա և քաղաքը եզերող այգիները: Մի անբացատրելի զգացում համակում է ինձ: Մի բույս ինձ թվում է, որ ես ամենուրեք պիտի գտնեմ ծանոթներիս, կոչկակար բարեկամիս՝ կոչիկ կարելիս, մըր-գավաճառին՝ չամիչ կշռելիս, վաճառականին՝ հակեր բաց անելիս: Բայց այդ բույսերն անտեսել է: Իսկույն հիշում եմ, որ մտնում եմ մի քաղաք, որը համարյա ամայի է: Այդ միտքը կարծես մարմնական ցավ է պատճառում ինձ, ճմլվում է սիրտս: Ահա և ինձ ծանոթ փողոցները, ոչ ոք չկա: Չկան ոչ միայն հայեր, այլև թուրքեր: Փողոցներում նկատում եմ խումբ-խումբ քայլող ոուս զինվորներ: Չգիտեմ ինչու, բայց ինձ թվում է, որ իմ կյանքը պարտական եմ նրանց: Ուզում եմ վազել դեպի նրանց, փաթաթվել, շնորհակալու-

թյուն հայտնել, բայց ափսոս, լեզու չգիտեմ: Եթե այդպես անեմ, ինձ խելագար կկարծեն:

Շրջակա գյուղերից հետզհետե վերապրած հայերը գալիս էին Երզնկա: Նրանք մեծ մասամբ կանաչք ու երեխաներ էին: Տղամարդ համարյա չկար: Գալիս էին ու իրենց ավերված, մոխիր դարձած տներն ուզում էին շինեցնել, ուզում էին նորից շինել թուշունի իրենց բույնը, նոր ձագեր հանել, ապագայի վեմը դնել: Ընդամենը մի քանի ամսում բավական թվով հայ որբեր ու այրիներ եկան¹:

Մի ուրիշը գրում է.

«Այդ օրերուն լեռներու գագաթներեն, ժայռերու խոռոչներեն հայեր կրուսներին, հեղեղի պես կլեցվեին քաղաքը. կարծես գետնին տակեն կելլեին անոնք... բոլորն ալ մերկ, անթի ու արգահատելի վիճակի մեջ»:

Կոտորածի օրերին Դերսիմի քրդերը կատարել էին վայրագություններ, խլելով հարյուրավոր անմեղ հայերի կյանքը, բայց եղել էին ցեղապետներ, որոնք փրկել էին շատ հայերի: Այդպիսի դեր են կատարել Զեյնալ աղայի, Քուչուկ աղայի և Քիրլի Հասանի աշիրեթությունները: Նրանք «Գոմերներու, Թխնգորի, Զաֆերլուի, Տապի չրջաններու մեջ պահած էին հարյուրավոր հայեր, ու Երզնկան ուսներու կողմն գրավելու ժամանակ՝ բերած էին Սուլթան Սեիդի ու Հոն հանձնած էին սահմանային պահակախումբին»²:

Քրդական այդ ցեղախմբերն անշուշտ ունեցել են նաև իրենց տնտեսական նկատառումը՝ այդ հայերին իրենց կալվածներում ձրի, մի փոր հացով աշխատեցնելու օգուտը, սակայն, դրանով հանդերձ՝ փրկել են գազանային սպանդից հարյուրավոր հայերի:

Ռուսական զորքերի կողմից Երզնկայի գրավումից հետո (12 հուլիսի, 1916 թ.), Հայոց Ազգային բյուրոյի հատուկ հանձնարարություններ այնտեղ է գործուղվել հայտնի հայդուկապետ Սերաստացի Մուրադը (Մուրադ Արիմյան): Նրա առջև նաև խնդիր էր դրվել հայտնաբերել Երզնկայում, Դերջանում և չրջակայքում դեռևս կենդանի մնացած հայերին և նրանց փրկել քրդական ու թուրքական ստրկությունից: Այդ նպատակով Երզնկայում գտնվելու առաջին իսկ օրերից Մուրադը ստեղծել է հետախուզական հատուկ ջոկատներ, որոնք ուղարկվել են քրդերի և թուրքերի բնակավայրերը: Այդ ջոկատները կարողացել են ազատել բազմաթիվ երեխաների և կանանց³: Հուլիսի վերջերին

¹ Գ. Ստեփանյան, Մղձավանջային օրեր, էջ 163-166:

² Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 409:

³ Սեպուհ, էջեր իմ հուշերեն, հատ. Ա, Բոստոն, 1925, էջ 284:

Երզնկայում գորավար Սեպուհի (Արշակ Ներսիսյան) հետ Մուրադը հիմնադրել է «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» հիմնադրամը և ծրագրել մնացյալ հայության փրկություն գործը:

Նախ ծրագրվում է թուրքական հարեմներից, թուրքերի կանանոցներից հայ աղջիկներին ու կանանց հավաքել, մի բան, որ սկզբում այնքան էլ հեշտ չի կատարվել, քանի որ մուսուլմանական մոլեռանդ օրենքները ամենևին չէին կարող թույլ տալ, որ օտարներ թափանցեն կանանոցները: Շատ թուրքեր աշխատել են ամեն կերպ թաքցնել իրենց մոտ գտնվող հայ աղջիկներին և դա հաջողվել է նրանց: Մինչև այսօր էլ, այդ աղետավոր օրերից յոթանասուն տարի անց, թուրքական ընտանիքներում հնարավոր է գտնել շատ հայուհիներ, որոնք այլևս չեն էլ հիշում, որ եղել են հայեր:

Հայ աղջիկներին ու կանանց թուրքական ընտանիքներից դուրս բերելու համար հայերը դիմել են բազմապիսի միջոցների:

Առաջին հերթին վճռական դեր է կատարել ամենազոր կաշառքը: Մեծ արդյունք է տվել նաև մի խումբ հայ կանանց հետախուզական աշխատանքը վիպական պայմաններում: Այդ կանայք, ներկայանալով որպես կանացի չորեր, դարդեր, իրեր վաճառող փերեզակներ, մանր առևտրով զբաղվողներ, թափանցել են թուրքական ընտանիքներից ներս, թուրք կանանց վաճառել նման իրեր, միաժամանակ կաշառքներ, նվերներ տալով որոշ աղախիներին կամ կանանց, իմացել են, թե ում տանը պահված հայ աղջիկ կա: Իսկ երբ իմացել են, նրանց բերելն արդեն դժվար չի եղել. ուսական իշխանությունները հայերին թույլ են տվել պահանջելու նրանց:

Մեծ մասամբ հայուհիները ուրախություն արտասուքներով են դիմավորել իրենց ազատարարներին, բայց պատահել է, որ արդեն նոր պայմաններին և թուրքերի կրոնական քարոզչությունը ենթարկված մանկամարդ աղջիկներ հեշտությունը չեն բաժանվել ամուսիններից, եթե եղել են նրանց միակ ու սիրելի կինը: Այդտեղ մասամբ էլ դեր է կատարել թերահավատությունը ապագայի նկատմամբ, կրկին ետ բերվելու անպատեհությունը: Դրանով հանդերձ՝ մատների վրա են հաշվվել այդպիսիները: Թուրքական ընտանիքներից հավաքել են հարյուրավոր հայ կանանց, որոնց մի մասը ամուսնացել է ազատված հայ զինվորների հետ, ընտանիքներ կազմել:

Հայ կանանց հավաքելու այս անձնվեր աշխատանքին նվիրվածներից են եղել երզնկացի Սրբուհի Չուգուրյանը, Սաթենիկ Չաթալբաշյանը, Գեղեցիկ ՍանՅանը, բարերոգի տիկին Զարուհին և ուրիշներ, որոնց հանդեպ երախտագիտությունը լցված հայ կանայք դեռ մինչև 1970-ական թվականներն ապրում էին նաև Երևանում:

Կոտորածի օրերին բռնի իրենց ծնողների գրկերից խլված երեխաներին կրկին ղեպի մայր ժողովուրդը բերելու գործում մեծ դեր է կատարել նշված «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» հիմնադրամը: Ստեղծվել է հատուկ մարմին, որը թուրքերից և քրդերից փողով գնել է հայ երեխաների, յուրաքանչյուրի համար վճարելով մեկ ոսկի:

Այդ ձեռնարկի շրջանակներում Մուրադը՝ Կայծակ Առաքելի ընկերակցությունը, կապեր է հաստատել Դերսիմի քրդերի ցեղապետերի հետ: Համագործակցությունը շուտով տալիս է ցանկալի արդյունքներ: Ինչպես վկայում է «Հուսաբեր» օրաթերթը՝ «Տերսիմի կողմից այնտեղի քրտերը էջերի վրա նստեցրած, բերում հանձնում էին իրենց պատսպարած հայերին, որոնց որպես ճանապարհի ծախս վճարվում էր յուրաքանչյուր բերված մի հայի համար մոտ 12 ուրլի»¹: «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» ձեռնարկի միջոցով հայերին փրկելու վերաբերյալ չափազանց ուշագրավ է ամերիկահայ կամավոր Ռուբեն Ռահանյանի վկայությունը. «Քյուրտ ցեղապետ Սըրտր աղան ութ հայ զրկած է... Քյուրտը, որ խոստացած էր վեց հայ բերել, բերավ: Ասոնց համար էլ երեք ոսկի և մեկ գլուխ շաքար տվի: Նույն ատեն երեք հայեր այ ինքնաբերաբար եկան՝ կազմելով 17 հոգիանոց խումբ մը, զոր զրկեցի Երզնկա»²:

Թալանով ու կողոպուտով հարստություն ձեռք բերելու սովոր, ոսկու մոլուցքով տարված, բայց այժմ այն ձեռք բերելու հնարավորություններից զրկված թուրք և քուրդ ջարդարարների համար դա շատ ձեռնառու առևտուր էր. նրանք ոչ միայն իրենց մոտ պահված երեխաներին ու կանանց են բերել հանձնել հայկական մարմիններին, այլ ընկել գյուղից-գյուղ, հետաքրքրվել, հայտնաբերել հայերի, էժան գնով գնել նրանց և բերել քաղաք վաճառել՝ ամեն մի շնչի համար ստանալով մեկ ոսկի:

Այդ առևտրով զբաղվողներից մեկը հայտնել է հայկական մարմիններին, թե եթե իմանար, որ ամեն մի հայի գլուխը արժի մեկ ոսկի, այնքան երեխաների կթափե՞ր Եփրատ գետը, մարդ էլ ոսկին ջուրը գցի...

Ի դեպ՝ փողով հայ երեխաներ գնելու շարժումը ծավալվել է նաև այլ քաղաքներում: Մալաթիայում, օրինակ, 1918 թ. ստեղծվել էր հայկական նման մի մարմին, բայց էր արել որբանոց բացառապես թուրքերից ու քրդերից գնված երեխաների համար: Մալաթիայի չըրջակա գյուղերից հենց թուրքերը գնում էին հայ երեխաների, լցնում

¹ «Հուսաբեր», օրաթերթ, Կահիրե, 1916, 6 հունիս:

² Տե՛ս «Հայրենիք», ամսագիր, Բոստոն, 1966, № 2, էջ 71:

սայերը, բերում վաճառում էին քաղաքում, ինչպես պիտի վաճառեին ձմերուկը: Մեծ մասամբ 6–10 տարեկան երեխաներ էին դրանք, արդեն իրենց ծնողներին ու իրենց մայրենի լեզուն մոռացած:

Ես այդ տարիներին կարճ ժամանակով ապրել եմ Մալաթիայի որբանոցներում՝ մինչև Ամերիկյան նպաստամույց ընկերությունն որբանոցների բացվելը: Հիշում եմ, թե ինչպես թուրքը կամ քուրդը սայլը կանգնեցնում էր մեր որբանոցի դռանը, ու մեկ-մեկ երեխաների թևերից, էնթերիների փեշերից բռնած բարձրացնում էր սարսափահար արարածներին, գոլում նրանց առողջությունը, ասում թե վարդի պես պահված երեխաներ են, պետք է մի քիչ թանկ գնահատել, որպեսզի իրանց էլ մի մի բան մնա:

Ու հաշվում էին, մի կողմից որբերի գլուխները, մյուս կողմից կարմիր ոսկիները, ստացված հայկական բարեգործական մարմիններից:

Վաճառվող երեխաների մեծ մասի անունները ԱՏմեղ, Հասան, Հյուսեին էին, ոչ մեկ հայ անուն, բայց հենց առաջին օրը, մատյաններում արձանագրվում էին հայկական անուններով, այն էլ անպայման նշանավոր մարդկանց անուններով՝ Արշակ, Տիգրան, Արտաշես, Վարդան, Վահան և այլն: Մեր այդ որբանոցում տասից ավելի Վարդան ու Տիգրան կար, ազգանուններն էլ՝ Մամիկոնյան, Սուրենյան, Բագրատյան: Նրանցից մի քանիսը հետագայում եկան Հայաստան և գուցե մինչև այժմ էլ կան:

«Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» չարժուճը ավելի արդյունավետ դարձնելու համար ստեղծվել է հատուկ ջոկատ, որի նպատակն է եղել չբավարարվել Երզնկայի շրջակայքով և մարդ ուղարկել Դերսիմ և այլ վայրեր՝ հայեր գնելու համար: Սերաստացի Մուրադը «Յուրաքանչյուր հայու համար մեկ ոսկի տալով՝ Սվազեն, Խարբերդեն, Քեմախեն, Արարկիրեն, Չմշկածագեն, Խոզաթեն և այլն բազմաթիվ հայեր երզնկա բերել տվավ Տերսիմի վրայով, քյուրտերու միջոցով: Կովկասեն ալ բավական ներգաղթողներ եղան, այնպես որ Երզնկա հավաքված հայերու թիվը 3–4000-ի հասներ»¹:

Հայահավաքման ու պահպանման գործով զբաղվողներից երզնկացի Արշակ Ալճյանը Երզնկայում այդ տարիներին հավաքված հայերի թիվը հաշվում է հինգ հազար:

Անշուշտ սրանց մեծ մասը երզնկացիներ չեն եղել: Երզնկան կործանվել էր ահավոր չափով, ազատվածների թիվն աննշան էր: Դժվար էր ցույց տալ որևէ ընտանիք, որ գոհ տված չլիներ ընտանիքի անդամների մեծ մասին, գոնե ողջ մնացած լինեին 2–3 հոգի: Ընդհակառակը, հարյուրավոր ընտանիքների ծուխը իսպառ հանգել էր:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 411:

Հաճախ միմյանց գտնում էին նույն ընտանիքի այնպիսի անդամներ, որոնցից մեկը ընկել էր արարական անապատները, մյուսը՝ Դերսիմի սարերը, երրորդը մնացել էր թաքնված սարերում կամ թուրքական գյուղերում, անշուշտ թուրքացած, անուն ազգանունը փոխած:

Ու եկել են, գտել միմյանց, հավաքվել, մղկտալով հարցուփորձ արել, ուրախացել լսելով ողջերի մասին, լաց եղել իմանալով հարազատների մահը:

Երզնկայի կյանքը բնականոն վիճակի մեջ դնելու, ռուսական գրավող բանակին օժանդակելու համար Կովկասից, Մոսկվայից և այլ վայրերից Երզնկա են ուղարկում օժանդակ մարմիններ, ինչպես Մոսկվայի հայկական կոմիտեի, «Ռուս քաղաքների միություն» և այլ մասնաճյուղեր: Սրանք թե՛ զբաղվել են գաղթականների համար աշխատանք ճարելու, նրանց սնունդով ապահովելու գործով և թե՛ գաղթականների երեխաների կրթության հարցով:

«Ժողովուրդը շուտով ինքզինքը գտավ, շուկան՝ խանութներ բացվեցան, կյանքը սկսավ եռալ, այնպես որ մեկ երկու ամսվա մեջ քաղաքը կարծես հարություն առավ», - գրում է երզնկացի Արմենակ Մելիքյանն իր հիշողություններում:

Անշուշտ սա այն Երզնկան չէր, որ տեսանք պատերազմից առաջ, տեղացի ոչ միայն հայերի, այլև թուրքերի մեծ մասը չէր երևում: Հայերը կոտորվել էին, թուրքերն իրենց կատարածի հաշիվը տալու երկյուղը սրտերում հրապարակ չէին իջնում, հակառակ որ ռուսական գրավող զորամասերի վարչությունը ոչ միայն ամեն երաշխիք տալիս էր նրանց կյանքի ապահովության համար, այլև հետևում էր, որ կիրառվեն որոշումները, առիթ չտրվի վրեժխնդրությունների, որոնք պատահում էին այս ու այն անկյունում, իշխանությունների տեսադաշտից հեռու վայրերում:

Չեչտ չէր անցյալը մոռանալը: Հայերը չէին կարող ներել մասնավորապես ջարդերի բուն կազմակերպիչների ազատ-համարձակ երևալը ժողովրդի մեջ: Քանի որ իշխանությունները նման պատիժներ չէին տալիս կրկին չհրահրելու համար ազգամիջյան ատելությունը, հայ վրիժառուներն իրենք էին երբեմն հաշվահարողար տեսնում առավել ակնառու ոճրագործների հետ:

Այսպես, մի կերպ ծուղակը գցելով արժանի պատիժ է տրվել Երզնկայի չրջանի ամենամեծ ոճրագործներից մեկին՝ Գյուլիջևի, Ղարատիկինի, Մահմուտցիքի, Շխլիի, Վերի և Վարի Զիֆլիկների հազարավոր հայերի սպանող կազմակերպող, այդ ջարդերին միշտ անձամբ մասնակցած Մրթաշանին, որին կոչում էին նաև Մրթո, Մրթուղա:

Վրեժխնդրություն ղեպքեր ավելի շատ նկատվել են Երզնկայի և Դերձանի գյուղերում, ուսական գրավումների այդ շրջանում: Կատարողներն էլ այդ վայրերն են թափանցել որպես քուրդ, հաճախ ավելի ապահովական նկատառումներով, իրենց հետ վերցնելով նաև մի քանի կազակներ:

Գործել է Դերձանցիների հայդուկային մի խումբ՝ Բուլք գյուղացի Կիպրանոս Սարգսյանի գլխավորությամբ: Ունեցել են տասնապետներ, հիսնապետներ, հարյուրապետ: Բաղկացած է եղել մոտ 200 հոգուց: Այդ խմբի ղեկավար Կիպրանոսը մինչև 1960-ական թվականները ապրում էր Կիրովականում, որտեղ էլ մահացել է: Իսկ խմբի աչքի ընկնող անդամներից Արսեն Բաղդասարյանը հիմա էլ կենդանի է և ապրում է Արխագիայի Նովի Աֆոն քաղաքում, և 88 տարեկան է: Արսենը այս գրքի հեղինակի ազգականներից է, ծնված Դերձանի Աստոյի գոմ գյուղում¹:

Ես հաճախ եմ նրան պատմել տվել իր առասպելական արկածները, իսկ 1968 թ. գրի եմ առել առավել կարևորները:

Նա ասում էր, թե իրենց խմբի հիմնական նպատակներից մեկը եղել է կարիք ունեցող հայերի զինված պաշտպանությունը, քրդերի ու թուրքերի տներից հայ կանանց ու երեխաների հավաքումը, նաև հայտնի ջարդարարներից վրեժ լուծելը:

Քեռի Արսենը նկարագրել է իրենց խմբի գործողություններից դրվագներ, որոնցից յուրաքանչյուրը մեկ-մեկ հուզիչ նորավեպ է: Ցույց տալու համար, թե ինչ պայմաններում և ինչ եղանակներով են կատարվել նրանց գործողությունները, հիշատակենք դրանցից մեկը շատ համառոտ:

Արսենն ու նրա եղբայրը՝ Միքայելը, հագած քրդական տարազ, եղել են մի յայլաղում, որտեղ տեսել են մի գեղեցիկ աղջիկ՝ հայկական շեշտված դիմագծով: Մոտին գտնվող ամուսինը վիրավորական խոսքեր է ասել Արսենին, որ համարձակվել է մինչև իրենց կանանց միջավայրը թափանցել:

Եկել են քրդերը, հաշտեցրել: Ոչ ոք չի կասկածել, որ սրանք հայեր են: Իմացել են, որ այդ մարդը հարյուրավոր հայեր ջարդող, նրանցից մեկին ծառին կապելով մորթազերծ անող Շեպկելի Մուսա կոչվող հայտնի ավազակապետն է, որ ուսական գրավումից հետո քաշված իր պատյանը ապրում է ծայր աստիճան զգուշությամբ, իր տանը պահելով մի հայ աղջիկ:

¹ Արսեն Բաղդասարյանը մահացավ Գ. Ստեփանյանից կարճ ժամանակ անց, 1989 թ.: Այժմ Երևանում ապրում է Արսենի որդին՝ Կառլեն Բաղդասարյանը (ծան. խմբ.):

Յայլադից վերադառնալուց Հետո Հայ երիտասարդները որոշում են գնալ Մուսայի գյուղը, ազատել դժբախտ Հայուհուն: 10–15 զինված հայեր, բոլորն էլ ծպտված քրդական համազգեստով, իրենց հետ էլ վերցրած երեք կազակներ, գնում են Շեպկելի Մուսայի գյուղը՝ էքրեկ: Ներկայանում են գյուղապետին և ասում են, թե ուզում են տեսնել Մուսային: Մուխթարը նրանց տանում ներկայացնում է, ինքը վերադառնում:

Մուսան օջախի մոտ պառկած է եղել: Հայդուկները հանում են զենքերը և ասում թե դիմադրելն անիմաստ է, իշխանություններն իմացել են, որ իր տանը բռնի Հայուհի է պահում, եկել են տանելու:

Մարդը դիմադրություն ցույց չի տվել: Հենց այդ պահին սենյակը երկու մասի բաժանող վարագուրաձև կապերտի ետևից դուրս է եկել Հայուհին և ցասումնալից հուզումով, հայերեն ասել է.

- Սատկեցրեք այս հրեշին, նա իր գլխի մագերի չափ հայ է սպանել, ինձ նման տասնյակ աղջիկների է դժբախտացրել, սպանեցեք, միք խնայեք, նա հրեշ է, մարդ չէ, ազատեցեք ինձ նրա ճիրաններից:

Ապա աղջիկը ասել է թե նա հայերից կողոպտված գանձերն էլ թաքցրել է օջախի տակ փորված մի խոր փոսում. կարող են փորել և հանել ու տանել բաժանել գաղթականներին:

Երիտասարդներից երկուսը հսկել են Մուսայի վրա, մյուսները աղջկա ասած օջախի կրակը հանգցնելուց հետո վերցրել են սալ քարեր, փորել, բաց արել խոր փոսը, հանել տոպրակներով զարդեր, ոսկյա ապարանջաններ, օղեր, մանյակներ, մատանիներ և այլն:

Աղջիկն ասում է նաև, թե իրենից բացի հինգ այլ հայուհիներ էլ կան նույն գյուղում, քրդերի տներում որպես հարձ:

Հայ երիտասարդներն առանց դիմադրություն հանդիպելու նրանց նույնպես վերցնում են, բոլորին զնում սայլերի վրա և աղջիկներին պահող մարդկանց հետ միասին տանում են Երզնկա:

Ես խոսեցի միայն Երզնկայի մասին: Գյուղերը նույնպես աստիճանաբար սկսում են կենդանություն նշաններ ցույց տալ: Առաջին ամիսների անորոշությունից հետո մարդիկ աստիճանաբար կազմում են ապագայի ծրագրեր, քաշվում իրենց պապենական օջախները:

Նոսրացել էր անշուշտ բնակչություն թիվը: Գյուղեր կային, որ հագիվ մեկ-երկու հոգի էին ազատվել, բայց գյուղեր էլ կային, 40–70 ազատվածներ ունեին, դրանք այն գյուղերն էին, որոնց բնակչություն թիվը անցյալում հազարից անցնում էր:

Հեշտ է՛ր վերականգնումը: Հիմա չկար ո՛չ դպրոց, ո՛չ ուսուցիչ, ո՛չ եկեղեցի: Կոտորածը խլել էր ամեն ինչ, այնուամենայնիվ, մարդիկ

ուղում էին ապրել, ապրել իրենց նախկին գյուղերում, հարազատ վայրում, սեփական հողում ու հանդերում: Ու գալիս են միմյանց մոտ, անասուններ գնում, գյուղատնտեսական գործիքներ ձեռք բերում, վերանորոգում քանդված տները, աշխատում, նորից ծուխ բարձրացնում տանիքներից, առանց մտածելու, թե կրկին կարող էր փոխվել ամեն ինչ և քաղաքական մի նոր փոթորիկ կարող էր քանդել ամեն ինչ, իրենց էլ վերջնականապես ցրել աշխարհով մեկ:

«Մեկ երկու տարիներն ի վեր խոպան մնացած արտերը սկսան հերկվիլ ու ցանվիլ, այգիներն ու պարտեզները մշակվիլ: Գյուղերու կյանքն այ կարճ ատենվան մեջ զգալիորեն փոխվեցավ»¹:

Ռուսական զորքը քաշվելուց հետո ծանրացել է Երզնկայի հայերի վիճակը: Քաղաքի ղեկավարությունը փաստորեն անցել է հայերի ձեռքը՝ Սեբաստացի Մուրադի ղեկավարությունը:

Մուրադը փորձել է սիրաշահել թուրքերին, առաջարկել է մոլլաներին անցնել իրենց կրոնական պարտականություններին, թուրք որոշ մարդկանց խոստացել է պաշտոններ, սակայն այս բոլորը անցել է ապարդյուն: Հայ և թուրք թշնամությունը կրկին օրեցօր սկսել է բորբոքվել՝ ռուսական զսպիչ ուժի բացակայություն պայմաններում: Դրան նպաստել է մի կողմից ռուսական բանակի արագ նահանջը, ռազմաճակատի դատարկումը, մյուս կողմից՝ թուրքական բանակի առաջխաղացումը:

Ահա թե ինչպես է նկարագրում Երզնկայի հայերի համար ծանր այդ օրերի վիճակը երզնկացի Արշակ Փեշտիմալձյանը (Ալձյան), որ գործուն մասնակցություն է ունեցել զինվորական պաշտպանական աշխատանքներին:

«Այդ ատենները Երզնկայի ռուս բանակի հրամանատարն էր հայերու հանդեպ լավ վերաբերող գեներալ Լիախովը: Սեբաստացի հեղափոխական Մուրատ և բժիշկ Արշակ Պողոսյանը ևս որպես Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի ներկայացուցիչներ Երզնկա կղերներվեին: Լիախով զիտեր, որ Երզնկայի զինվորական կացությունը վտանգի մեջ է»:

Լիախովի առաջարկով Մուրատը ստեղծել է մի կոմիտե, որն զբաղվելու էր առաջին հերթին երեխաներ ունեցող ընտանիքների քաղաքից ապահով հեռացումը կազմակերպելով:

Գններալ Լիախովի հրամանով Երզնկայի կայազորի հրամանատար է նշանակվում ռուսական բանակում ծառայող ֆրանսիացի գնդապետ Մորելը: Ռուսական զորքի հեռացումից հետո ճակատագրական անհրաժեշտություն է դառնում ապահովել Քղիի ճակատը և

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 411:

Թույլ չտալ թուրքական կանոնավոր բանակների առաջխաղացմանը, որը աղետարեն պիտի լիներ ոչ միայն Երզնկայի համար, այլև առհասարակ արևմտահայությունը:

Մի քանի հարյուր անձնագոհ հայ մարտիկների շնորհիվ կազմակերպվել է այդ պաշտպանությունը և հայերը կարողացել են երեք ամիս թույլ չտալ, որ թուրքական բանակը արագորեն առաջանա դեպի Արևելք:

Այս բոլորը տեղի է ունեցել 1917 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին:

Թուրքերը, արդեն վստահ իրենց հաղթանակին, առաջարկել են հաշտություն բանակցություններ, որ տեղի է ունեցել Երզնկայում, 1917 թ. նոյեմբեր ամսին:

2. ՄԵԾ ՆԱՀԱՆՋԸ

1917 թ. դեկտեմբերի 5/18-ին թուրքական զորքերի հրամանատարություն և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի միջև Երզնկայում ստորագրվում է զինադադարի համաձայնագիրը, որով ռազմական գործողությունները դադարեցվում էին Կովկասյան ամբողջ ռազմաճակատում՝ Սև ծովից մինչև Վանա լճի հարավային կողմը:

Թուրքերը կոմիսարիատին առաջարկում են սկսել հաշտության բանակցություններ: Ռուսական 2-րդ կորպուսի հրամանատար գեներալ Լեախովը ետ է կանչվում: Ռուսները բոլորովին հեռանում են: Հայերի տրամադրության տակ այդ ժամանակ եղել է ընդամենը 800-ի չափ զինվոր, որ շատ փոքր էր մեծ ճակատը պաշտպանելու համար: Սկսվում են թուրքերի և քրդերի պարբերական հարձակումները հայերի վրա:

«Քրտական հրոսակներու արշավանքներն ու հարձակումները հայկական ուժերու վրա՝ ամենուրեք կշարունակվեին մեծ թափով: Քրտական հարձակումները զիմազրավելու նպատակով՝ Մուրատ ճակատ զրկեց հազարի չափ զինվոր, երկու թնդանոթով ու չորս գնդացիրով, հրամանատարությամբ բժիշկ Արսլանյանի, որ քաղաքապահ զինվորներու հազարապետն էր: Կոիվը վերջացել էր հայոց ծանր պարտությունը, սպանվեր էին ի միջի այլոց երկու թնդանոթաձիգ ռուս սպաներ և ինքը՝ հրամանատարը՝ բժ. Արսլանյան: Այս պարտությունը մեծ վիշտ պատճառեց ժողովուրդին, միևնույն ատեն ժողովուրդի հուսալքման ու բարոյալքման խոչոր շարժառիթ մը եղավ»¹:

¹ «Լրաբեր», շաբաթաթերթ, Նյու Յորք, 1973, 17 նոյեմբերի:

Շարունակվել են կոիվները օրեցօր թուլացնելով հայերի դիրքը:

Երզնկայի զինադադարը խախտելու պատրվակով թուրքերը թիկունքում հրահրում են քրդական շարժումներ և պարբերաբար հարձակումներ կատարում հայկական դիրքերի վրա: Մուրադն իր վրա է վերցնում Երզնկայի ճակատի հրամանատարությունը: Դրությունը օրհասական էր: Երզնկայի զինված ուժերը մեկուսացված էին էրզրումից, զգացվում էր պարենի պակաս, ամենակարևորը՝ սոսկալիտրեն նվազ էին զինված ուժերի մարտիկների թիվը: Հսկայական ճակատը՝ Երզնկայից-Մամախաթուն, պահում էին ընդամենը 2 հազար զինվոր, մինչդեռ թուրքական հարձակվող զորամասերն ունեին շուրջ 23 հազար զինվոր, չհաշված քուրդ և թուրք բաշիրոզուկներից բաղկացած ոչ կանոնավոր զորամասերը: Երզնկայում կենտրոնացվել էին նաև 6000-ից ավելի գաղթականներ և անհրաժեշտ էր նաև ապահովել նրանց անվտանգ գաղթը: Արդեն փետրվարի 12-ին թուրքական զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար Վեհիբ փաշայի հրամանով թուրքական բանակը խախտելով Երզնկայի զինադադարը՝ անցնում է հարձակման, հիմնական նպատակ ունենալով գրավել Երզնկան: Հմտորեն գլխավորելով Երզնկայի պաշտպանությունը, միաժամանակ Մուրադը կազմակերպել է տեղի հայությունից գաղթ-նահանջը դեպի Կարին¹: Դա հերոսական և անօրինակելի նահանջ էր: Երզնկայի հայությունից «Մնացորդացը» իր փրկություն համար, անշուշտ, պարտական է անվահեր Մուրադ Սեբաստացուն:

«Գաղթական հայերը սկսան կռք, ձի փնտրել իրենց երեխաները փոխադրելու համար: ... Թշնամին կը մոտենար, թուրք կանոնավոր բանակն էր, որ կը հռոաջանար, թնդանոթի ձայները մինչև քաղաք կը հասնեին... թշնամիին կրակը երթալով կը սաստկանար ու հրացանի գնդակները կարկուտի պես կը թափվեին քաղաքին վրա: ... Հայերը երեք կողմն շրջապատված էին. միայն հյուսիսային կողմը բաց էր դաշտն դուրս գալու համար»:

Սկսվում է մեծ նահանջը: Զինվորներին էլ հաշված՝ 6000-ի է հասել նահանջողների թիվը: Կամաց-կամաց քաղաքի թուրքերն էլ դուրս են գալիս իրենց տներից, մասնակցում թալանի և սպանություններին:

«Զորանոցները հավաքված ժողովուրդով փետրվարի 2-ի (նոր տոմարով՝ փետրվարի 15-ին – խմբ.) երեկոյան ճամփա ելանք,- գրում է Սյուրմենյանը,- կենդանիներու, սայլերու ու հետիոտն քայ-

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս Ա. Ամիրխանյան, Ռուս և թուրք զինադադար, Ֆրեզնո, 1921, էջ 101-102:

լողներու հսկա շարան մը սկսավ քակվիլ ու երկարիլ ճամփու երկայնքին: Կքալեինք անձայն ու անշշուկ. հուղարկավորութեան թափորի մը պես: Շատ չանցած քաղաքը կորսվեցավ մեր տեսողութենէն, քիչ վերջը նաև գորանոցները, ուր մեր վերջապահները կը մնային դեռ, կամուրջնէն հետո գանոնք ևս օդը հանելու համար:

Ամբողջ դաշտը հանկարծական մշուշով մը ծածկվեցավ, գրկելով ժողովուրդը իր հայրենի պայծառ երկինքը, գյուղերը ու լեռները վերջին անգամ տեսնելու և անոնցմէ իր կարոտը առնելու հաճույքնէ: ... Նահանջի միակ բաց ճամփան Սրնգորն էր, բայց ձմռան այդ սառնամանիքին, կիներով, երեխաներով այդ լեռը անցնիլ ու թուրքերէն ատաջ Բարերդ հասնիլ՝ հարց էր: Տրապիզոնէն հառաջացող թրքական ուժերը մեկ ժամէն մյուսը կրնային կտրել մեր ճամփան և ամբողջութեամբ բնաջինջ ընել մեզ: Որով խոհեմութեամբ համարվեցավ, որպէս փոքրագույն չարիք, անցնիլ Երզնկայի դաշտն, ապստամբ գյուղերու մեջն, Զոր բերանն, ու Զիլեկէն մտնել Սանսայի ձորը ու քյուրտերու կողմէ փակված այդ գիծը պատռելով բռնել Մամախաթուն-Կարին ճամփան:

Ձյունի ընդարձակ սավանով մը ծածկված էր դաշտը: Սկսավ կրկին ձյունել: Առավոտոյան արշալույսին ահագին ճամփա կտրած, հոգնած ու դադրած վիճակի մեջ հասանք Զիլեկ, Սանսայի ձորին բերանը: Ամենքի փափաքն էր գեթ օր մը հանգստանալ այդտեղ, բայց Մուրատ չհամաձայնվեցավ: Կարավանը կրկին շարժվեցավ դեպի ատաջ: Քյուրտերը բռնած էին Սանսայի ձորի երկու կողմերու բարձունքները: Սկսան կրակել մեր վրա: Այլևս անկարելի էր ճամփան շարունակել: Յուրտը մեկ կողմէն, թշնամիի գնդակը մյուս կողմէն սաստիկ կը նեղեին ժողովուրդը. այլևս երթը կանգ առավ ու ժողովուրդի մեջ խուճապը ծայր տվավ, կիներ, երեխաներ կուլային, կը պոռային ու հոս-հոն կը վազեին: Մուրատ չկորսնցուց իր գլուխը, ձիավորներու խումբ մը գրկեց ձախ կողմի բլուրները ու ինքն ալ իր հետ բերած երկու թնդանոթները պատրաստել տալով սկսավ ուճակոծել քյուրտերու դիրքերը, մյուս կողմէ գինվորութեանը մահու կենաց կոխով մղեց թշնամիին դեմ, և շատ չանցած քյուրտերը թողուցին իրենց դիրքերը ու հեռացան: Անկէ հետո շարունակեցինք մեր ճամփան ու հասանք Չորս. գիշերը անցուցինք Չորսի գորանոցներուն մեջ: Լուսաբացին քյուրտերը կրկին սկսան հրացանաձգութեան, այս անգամ ավելի բուռն թափով. ոչ ոք կրնար զորանոցներէն դուրս գալ, ելողը կիցնար քյուրտերու գնդակէն, այդ օրը սպանվեցավ մեր նշանավոր Շեկ Պետոսը: Յերեկով կիրճէն անցնիլ անհնար ըլլալով,

ժողովուրդը ամբողջ օրը անցուց Չորսի մեջ ու գիշերը մուխը կոխելուն ճամփա ելավ: Կիրճեն ազատվելու վերջին գիշերն էր, միայն թե կարողանայինք ապահով դուրս գալ: Հազիվ քիչ մը հառաջացած էինք, հանկարծ կարավանը կանգ առավ. քյուրտերը ճամփուն վրայի փայտյա կամուրջը, որ մեծկակ առվի մը և անդնդախոր ձորի մը վրայն կանցնեք, կրակի տված էին, որպեսզի գաղթականությունը չկրնար իր ճամփան շարունակել, մնար ձորին մեջ ու իրենք ալ գային կողոպտելու, սպանելու ամենքը: Դրությունը հուսահատական էր, ժողովուրդը կեցած էր գահավեժ խորխորատի մը առջև աջ կողմը Եփրատն էր, ձախը՝ անմատչելի ժայռեր և երկու կողմերն ալ թշնամիով բռնված: Ամեն ոք ելքի մը կսպասեր. հրամանատարությունը հոս կը վազեր, հոն կը վազեր՝ ճար մը գտնելու համար, բայց ի զուր: Անցան ժամեր, լույսը բացվեցավ և լույսին հետ քյուրտերը սկսան կրկին կրակ տեղացնել մեր վրա:

Մուրատ հանկարծ հնարք մը մտածեց. գաղթականության միասին բերած սայլ, բարձ, վերմակ, անկողին և այլ իրերը ճիշտ կամուրջին առջև ջուրը թափել տվավ ու այսպիսով անց մը գոյացավ, որուն վրայն ժողովուրդը սկսավ մեկիկ-մեկիկ անցնիլ մյուս կողմը: Ցուրտեն սառած մեր ձեռքերով հազիվ կրցանք թույլ դիմազորություն մը ցույց տալ, մինչև որ ժողովուրդին մեծագույն մասը իյնալով, ելլելով կրցավ անցնիլ այդ վտանգավոր վայրը: Լավ էր, անկե հետո մեր լքած գույքերու թալանով զբաղեցան և չափով մը մոռցան մեզ, ու մենք ձորին մնացած մասը անցանք, անարգել հասանք Վիժան»¹:

Երզնկացի Մկրտիչ Ապաճյանն էլ հետևյալն է պատմում այս ծանր նահանջի մասին. «Սանսայեն հետո քյուրտերը իրենց ուժերը կեդրոնացուցին Ֆամի վրա: Թշնամի ուժերու անհամեմատ առավելությունը հաշվի առնելով, մեր ուժերը որոշեցին նահանջել: Լուր տրվեցավ Շամ-փաշայի, Մուկանլը Ահմեդի կեդրոնները, որոնց դիրքերը մոտ ըլլալով, հաջողեցան իրենց շրջանի պահեստները կրակի տալ ու միանալ Ֆամի մեր կեդրոնին. իսկ Ղեմպերիի ուժերը պաշարվեցան քյուրտերու կողմն ու գերի ինկան: Ղեմպերիի մեջ 21 զինվորներ կային, բոլորն ալ երզնկացիներ, ղեկավար ունենալով Սուրեն Անդրիկյանն ու Օննիկ Գուշակյանը: Ֆամի մեջ կային տասնյակ հազարավոր մոսին հրացաններ, թնդանոթի ռումբեր, միլիոններու հասնող փամփուշտ, ինչպես նաև 50.000 փութ այլուր. Ֆամի մեր պահակախումբը կովեցավ այդ մթերքն ու ռազմանյութերը փճացնելու ժամանակ շահելու համար և սակայն ատեն մը եղավ, որ մենք ալ պաշարվեցանք, թուր-

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 421-422:

քերը ամեն կողմն չըջապատեցին մեզ, լավ էր, որ Միհրան Թուրիկյան (քղեցի) գնդացիրով մեզի օգնություն եկավ. ան դուրսեն, մենք ներսեն կուվելով շղթան ձեղքեցինք ու Դերջանի վրայով Կարնո ճամփան բռնեցինք. այդ կովին 4 սպանված և 12 վիրավոր ունեցանք»¹:

Կարավանը Վիժանի մեջ երկու օր հանգստանալուց հետո շարժվում է դեպի Մամախաթուն, այնտեղից՝ Կարին: Վիրավորների ու կիսասատած մարդկանց տեղավորել են Սանասարյան վարժարանում, որը վերածվել էր հիվանդանոցի: Բայց կրնակալոխ երզնկացիներին հետևող թշնամին շուտով հասնում է նաև Կարնո դռներին:

«Մուրատ, Սեպուհ և գոր. Թորգոմ բռնեցին Թեփետերեսիի, իսկ գոր. Անդրանիկ կեդրոնի դիրքերը: Առաջին հարձակումը եղավ հայերու կողմն ու բավական հաջողություն ձեռք բերվեցավ. բայց գոր. Անդրանիկ կռուելով երկու կողմի ուժերը և թշնամիին ուժերը անհամեմատ խոչոր գտնելով, անհավասար կովի մը աղետալի հետեվանքները աչքի առջև ունենալով, նահանջի որոշում տվավ: 12 մարտ 1918-ին թուրքերը վերագրավեցին Կարինը»²:

Սկսվել է Կարնո հայտնի նահանջը, որի մեջ եղել են նաև երզնկացիների բեկորները:

Գաղթականներից հետո նահանջում է բանակը: Բայց վրա է հասել Սարիղամիշի կոիվը: Մարտերով, տառապանքներով հայերը հասնում են Կարս, այնտեղից՝ Կովկաս:

Այստեղ անհրաժեշտ է մեկ-երկու խոսք ասել նշված իրադարձություններին կարևոր մասնակցություն ունեցած «Երզնկայի գնդի» («Эрзынганский полк») մասին: Ինչպես հայտնի է, 1917 թ. ամռանը Արևմտյան Հայաստանի ազատագրված մարզերում ձևավորվեցին ժողովրդական-պաշտպանական ոչ կանոնավոր ջոկատներ: Երզնկայում նման ջոկատի հրամանատարն էր Սեբաստացի Մուրադը: Զոկատը կազմավորվել էր Երզնկայի և շրջակայքի հայ բնակչությունից և ուներ մոտ 300 զինվոր: Նույն թվականի դեկտեմբերին, արդեն ռուսական բանակի նահանջի պայմաններում, ռազմաճակատի Երզնկայի հատվածի ռուսական զորամասերի հայ զինվորներից ու տեղի հայ ազգաբնակչությունից՝ կամավորություն սկզբունքով, ձևավորվեց Երզնկայի միասնական զորաջոկատը՝ գնդապետ Մորելի հրամանատարությամբ: Դրա կազմի մեջ մտավ նաև Երզնկայի վերը նշված ջոկատից և Բաբերդի կամավորական խմբից (հրամանատար՝

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 421-422:

² «Ամենուս տարեցույցը», տարեգիրք, Կ. Պոլիս, 1923, էջ 110-111:

Սեպուհ) ձևավորված միացյալ զորամիավորը՝ բաղկացած 500 արևմրտահայ կամավորականներից (հրամանատար՝ Մուրադ):

Փետրվարի կեսերին Երզնկայի զորաջոկատը արյունաքամ մարտերով նահանջելով հասավ էրզրում, որտեղ այն կազմացրվեց և դրահիման վրա ստեղծվեց «Երզնկայի գունդը»՝ կապիտան Կարապետ Հասան-Փաշայանի հրամանատարությամբ: Մարտին գունդը մտցվեց գնդապետ Մորելի I հայկական հատուկ բրիգադի կազմի մեջ: Երզնկայի գունդը փետրվար-ապրիլ ամիսներին նահանջելով հասավ Ալեքսանդրապոլ: Մայիսին այն ակտիվ մասնակցություն ունեցավ հերոսամարտերին: Հարվածային խմբի կազմում գունդը որոշակի դեր խաղաց Արաքս կայարանի շրջակայքում թուրքական բանակի ջախջախման գործում: Այնուհետև՝ հայկական բանակի վերակառուցման շրջանակում, գունդը կազմացրվեց, իսկ մարտիկները ծառայությունները կրեցին այլ զորամասերում¹:

Այսպիսով, ինչպես ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը, այնպես էլ Երզնկան գրավվեց հայ ժողովրդի ռիսերիմ ու նենգ թշնամու՝ թուրքի կողմից: Ու այսպես աշխատասեր, իրեն սնող, կյանք տվող ժողովուրդից իսպառ զրկվեց Երզնկան, ամայացավ մի քաղաք, որը գեթ վավերական տվյալներով 3000 տարի եղել էր հայերի բնակավայր, ունեցել էր փառքի ու անկման շրջաններ, որտեղով եկել անցել էին հոռմեական լեզեռնները, արաբական, սելջուկյան, թուրք-թաթարական վայրի հորդանները, եկել էին, ավերել, քանդել, գնացել էին, բայց չէր հուսահատվել հայ ժողովուրդը, վերաշինել էր, կրկին կառուցել, բուժել վերքերը, մինչև որ եկել էին նվաճողներից ամենից վայրագները, ամենից անմարդկայինները, եկել էին ու իրենց բանաստեղծներից մեկի բերանով ազդարարել, թե «Կոխտած տեղերուս ամեն մեկ մասեն արյուն պիտի ժայթքի: Երկարած թաթիս տակ, գարունները աչնան և աշունները զնդանի պիտի վերածվին: Վարդաստաններ գերեզմանատներ պիտի ընեն, սվինովս անանկ կործանված ու գետնի հավասար ավերակույտ մը պիտի թողում, որ տասը դարեր չկարենան քաղաքակրթություն մը կանգնեցունել անոր վրա... Շունչես հուր պիտի սփռեն, գենքես մահ, իսկ քայլափոխես՝ անդունդ... Գթությունը պիտի կախեն յաթաղանիս սայրին, իմաստությունը՝ հրազենիս լուցկիին, քաղաքակրթությունն ալ՝ նժույզիս ետևի պայտին...»

¹ Հայկական ազգային զորամիավորումների, այդ թվում և «Երզնկայի գնդի» մասին տե՛ս Գ. Ղորղանյանի՝ «La participation des Arméniens à la Guerre Mondiale sur le Front do Caucase (1914-1918)», Paris, 1927: Տե՛ս նաև նույնի հայերեն թարգմանությունը «Հայրենիք» ամսագրի 1927 թ. համարներում:

Լեոներու փապարներ, անտառներու շուքեր և խոպանությանց փոթ-
փոթած դեմքեր պիտի խոսին Նավիտենության՝ «Հոստեղեն անցնող
թուրքին պատմութիւնը»:

Ինչպիսի հանճարեղ ինքնաբնութագրում...

Մնացե՞լ են հայեր Երզնկայում, որպեսզի գեթ մեկ ծաղիկ դնեն
համայնական այդ գերեզմանների վրա:

Մեզ ծանոթ վերջին տվյալները վերաբերում են 1928–1929 թվա-
կաններին:

Այդ տարիներին Երզնկա քաղաքում եղել են վաթսուն հայ կա-
նայք, հավանաբար թուրքական ընտանիքներում, իսկ գյուղերում՝
քառասուն հայուհիներ: Փոքր և Մեծ Արմտաններում եղել են 66
հայեր, որոնցից 26-ը՝ տղամարդ, 40-ը՝ կին: Դերջանի կենտրոն Մա-
մախաթունում եղել է 8 տղամարդ, 15 կին: Դվնիկ գյուղում՝ 3 տղա-
մարդ, 5 կին, Բագաոհիճում՝ 2 տղամարդ, 3 կին, Վիժանում՝ 4 կին,
Կոթերում՝ 3 որբ, 8 որբուհի, Ծաղկարիում՝ 3 կին, Ոսարխիում՝ 23
կին, 6 տղամարդ և այլն¹:

Եթե այս թվերը համեմատենք նույն տարիներին հայկական այլ
քաղաքներում ու գավառներում ապրող հայերի թվի հետ, Երզնկա-
յինը ամենից քիչն է: Այսպես այդ նույն թվերին Սեբաստիայում եղել
է 5000, Կեսարիայում՝ 4000, Մալաթիայում՝ 1500 հայ և այլն:

¹ «Ընդարձակ տարեցույց ս. Փրկչյան Ազգային Հիվանդանոցի», Կ. Պոլիս, 1930,
էջ 145:

ԵՐՁՆԿԱՑԻՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. ԵՐՁՆԿԱՑԻՆԵՐԻ ՑՐՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

Երզնկացիներն իրենց գավառից դուրս գալուց հետո՝ հիմնականում երկու ուղղությամբ են տարածվել: Այն երզնկացիները, որոնք եղել են աքսորի ճանապարհներին և անլուր տառապանքներ կրելով հասել են մինչև արաբական անապատները, ցրվել են արաբական երկրներում, Բալկաններում, Ֆրանսիայում, հասել մինչև Ամերիկա: Մենք նրանց մասին խոսելու ենք առանձին գլխում:

Այս գլուխը հատկացրել ենք այն երզնկացիներին, որոնք կոտորածի օրերին թաքնվելով Դերսիմի սարերում, քրդերի տներում կամ այլուր, փրկվել էին, ուսական գրավման շրջանում ապրել Երզնկայում, և մեծ նահանջի օրերին, բազմահազար այլ գաղթականների հետ բռնել էին Ռուսաստանի ճանապարհը, առաջին հերթին հանգրվանելով Կովկասում:

Բայց Կովկասը, իր վրա կրելով Առաջին համաշխարհային պատերազմի ողջ ծանրությունը, հյուրընկալելով հարյուր հազարավոր գաղթականների, ի վիճակի չէր տեղավորելու, աշխատանք ու սնունդ տալու հեղեղի նման յուրաքանչյուր օր եկող նորանոր խմբերի:

Ռուսաստանը անձայրածիր տարածություններ ուներ, որտեղ աշխատասեր ու չարքաչ կյանքի սովոր հայը կարող էր հաց ճարել:

Վանի, Կարինի, Երզնկայի բազմահազար հայեր ընտանիքներով և առանձին-առանձին՝ բռնում են Ռուսաստանի տարբեր քաղաքների ճանապարհները՝ վստահ, որ գեթ թուրք ու քուրդ ջարդարարների չեն հանդիպելու:

Երզնկացիների մի մասը մնացել է Թբիլիսիում, որտեղ մինչև 1970-ական թվականներն ապրում էին քսանից ավելի ընտանիքներ՝ Երզնկա քաղաքից կամ գյուղերից: Անշուշտ, սկզբնապես նրանց թիվը ավելի է եղել, սակայն աստիճանաբար հեռացել են: Թբիլիսիում մնացել են հիմնականում առևտրով զբաղվողներ և արհեստավորներ:

Երզնկացիների մի մասը տարածվել է Սև ծովի ափերի երկայնքով ընկած վայրերում՝ Բաթում, Սուխում, Գագրա, Սոչի, հասնելով մինչև Նովոռոսիյսկ, Անապա: Անապայում Երզնկացիները ստեղծել են «Երզնկա» կոլտնտեսությունը, որը եղել է այդ երկրամասի ամենահարուստ տնտեսություններից մեկը և մինչև Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիները պահել է հայկական դիմագիծը, ունեցել դպրոց, ակումբ, կապեր է պահպանել Հայաստանի հետ: «Երզնկա» կոլտնտեսությունը Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին տրվել է հերոսներ ու հերոսուհիներ, որոնցից մեկը արժանացել է բացառիկ գնահատման, կանգնեցվել է նրա արձանը:

Երզնկացիների մի այլ հոսանք շարժվել է դեպի Հյուսիսային Կովկաս, բնակություն հաստատել Կրասնոդարում, Մայկոպում, Արմավիրում: Այս բոլոր քաղաքներում մեծ թիվ են կազմել նաև վանեցիները: Ամենուր եղել են հայկական դպրոցներ:

Վերջապես երզնկացիներ ու դերձանցիներ ապրել են Վրաստանի Շուլավերի շրջանում, որտեղ մասնավորապես Կարմիր գյուղում տեղավորվել են դերձանցի բազմաթիվ ընտանիքներ: Նրանց մի մասը հետագայում տեղափոխվել է Ռուսաստան կամ Հայաստան, մի մասը մինչև այժմ էլ դեռ այնտեղ է ապրում:

Մի ընդարձակ գլուխ հնարավոր էր հատկացնել մեր հիշատակած վայրերում ցրված երզնկացիներին, ամենևին չկասկածելով, որ ինչպես Հայաստանում ապրող երզնկացի ընտանիքների, այնպես էլ Մայկոպից կամ Կրասնոդարից, Բաթումից կամ Սուխումից դուրս են եկել ականավոր շատ դեմքեր, ծնված երզնկացի ընտանիքներում:

Դժբախտաբար մեր ձեռի տակ չունենք անհրաժեշտ նյութեր այդ բացը լրացնելու, ուստի զանց առնելով՝ խոսենք Հայաստանում բնակություն հաստատած երզնկացիների մասին:

2. ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՐԶՆԿԱՑԻՆԵՐԻ ՆՈՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Տարբեր դարերում, տարբեր տարիներին՝ տասնյակ հազարավոր երզնկացիներ են գաղթել իրենց հայրենիքից ու ցրվել օտար ափեր: Մենք այնպես էլ չգիտենք նրանց հետագա ճակատագիրը: Գաղթել են, ձուլվել օտարների մեջ ու կույ գնացել մարդկային օվկիանոսում: Ձուլվել ու անհետացել են Ամերիկայում, Բալկաններում, Ֆրանսիայում, Ռուսաստանում:

Միակ վայրը, որ երզնկացիների գոյատևման, հայ ապրելու հանգրվան է հանդիսացել՝ եղել է Խորհրդային Հայաստանը: Ամենևին

էլ պատահական չէ, որ ամբողջ աշխարհով մեկ ցրված երզնկացիները միասին վերցրած չեն թողել այնքան հետք, այնքան չեն ծառայել Մայր Հայրենիքին ու ժողովրդին, որքան Սորհրդային Հայաստանում ապաստան գտած, Հայկական միջավայրում, Հայկական պետականութեան պայմաններում աշխատող երզնկացիները, որոնց մեծ մասը պահել է երզնկացի լինելու արժանապատվությունը, հպարտությունը և հիշում, որ ինքը կամ իր նախնիները եղել են երզնկացիներ:

Ծանոթացնելու ենք մի քանի երզնկացի գերզաստանների:

ԵՐԶՆԿՑԱՆՆԵՐ

Նախորդ գլուխներից մեկում տեսանք, որ երզնկացիները հարկադրված են եղել թողնել իրենց Հայրենիքը և օտար երկրներ գաղթել Հնագույն դարերից սկսած: Գաղթել են դեռևս Բյուզանդական կայսրություն և արաբական տիրապետությունների շրջանում, մասնավորապես ջալալիների արշավանքների, ենիչերիների ասպատակությունների տարիներին:

Նման մի զանգվածային գաղթ էլ 1829 թ. մեծ գաղթն էր, որ Հայ ժողովրդի պատմություն մեջ Հայտնի է Կարնո գաղթ անունով:

Անկախ այդ հորջորջումից՝ Կարապետ եպիսկոպոս Բագրատունու գլխավորությամբ կատարված այդ մեծ տեղաշարժին մասնակցել են նաև այլ գավառների տասնյակ հազարավոր Հայեր, ինչպես Երզնկայից, Կամախից ու Դերջանից: Կա կարծիք, որ մոտ 30.000 հոգի են գաղթել վերոհիշյալ երեք գավառներից:

Կարինը իր դիմագիծը պահպանել է Ախալցխայում ու Ախալքալալում և մինչև այսօր էլ այդ երկու քաղաքների ու նրանց տասնյակ գյուղերի բնակիչները հավատարիմ են մնացել Բարձր Հայքի ավանդույթներին, բառուբանին, ծիսակատարություններին:

Երզնկացիներն այնպես էլ պիտի մոռացվեին այդ մեծ հեղեղի մեջ, եթե գեթ մի ընտանիքի նահապետները չմտածեին Երզնկայի հիշատակն իրենց ապագա սերունդների մեջ վառ պահելու մասին:

150 տարի առաջ Հայրենիքից դուրս եկած և մինչև Ախալցխա ու Ախալքալաք հասած այդ ընտանիքի շատավիղներն են, որ ճյուղավորվելով դարձել են հարյուրից ավելի Երզնկյան ընտանիքներ և ցրվել Կովկասով մեկ, նաև Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում:

Միայն Երևանում այժմ ապրում են 27 Երզնկյան ընտանիքներ: Գրեթե նույնքան էլ Թբիլիսիում:

Ահա այս ուշագրավ տոհմի պատմությունն է, որ ուզում ենք գետեղել մեր աշխատությունում, քանի որ Երզնկյանների մեծ մասը ոչ միայն գիտի, թե որտեղից է եկել իրենց ազգանունը, այլ հպարտությունը է հիշատակում Երզնկայից սերվելու փաստը:

Այդպիսի Երզնկյաններից է ականավոր մանրէաբան, կենսաբանական գիտությունների դոկտոր Լևոն Երզինկյանը, որն էլ մեզ հաղորդել է Երզնկյանների տոհմագրություն որոշ մանրամասնությունները:

Ահա այդ պատմությունը:

1828–1829 թթ. մեծ գաղթի ժամանակ մինչև Կովկաս հասած երզնկացիներից երկու եղբայրներ՝ Հովակիմը և Քոռ Սհանը այստեղ բաժանվել են միմյանցից: Հովակիմն իր բազմանդամ ընտանիքով մնացել է Ախալցխայում, իսկ Սհանը բնակություն է հաստատել Ախալքալաքում:

Սրանց բուն ազգանունը Երզնկայում եղել է Վահրատյան: Ըստ երևույթին այդ երկու եղբայրները կամ ծնված պիտի լինեին 1790-ական թվականներին, կամ՝ 19-րդ դարի սկզբներին:

Նրանք, իրենց ծննդավայրի հիշատակը պահելու համար, պայմանավորվել են, ուր էլ որ գնան, օգտագործեն Երզնկյան ազգանունը:

Հովակիմի սերունդը նախ ապրել է Ախալցխայում, ապա՝ Թիֆլիսում, իսկ Սհանի սերունդը՝ նախ Ախալքալաքում, ապա՝ Հաղբատում: Ավելի ուշ՝ Հաղբատցի Երզնկյաններն էլ տեղափոխվել են Թիֆլիս, վերջապես երկու ճյուղավորումների ժառանգները արդեն բնակվել են Անդրկովկասի և Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում, միշտ հավատարիմ մնալով իրենց նախապապերի պատգամներին՝ պահել Երզնկյան ազգանունը:

Ծանոթանանք այդ երկու ճյուղավորումներին՝ առանձին-առանձին:

1835 թ. Ախալցխայում ծնվել է Հաջի Հովակիմ Վահրատյանի որդին՝ Հարություն Հովակիմի Երզնկյանը: Նա այստեղ էլ ստացել է կրթությունը, ձեռնադրվել քահանա, պաշտոնի բերումով տեղափոխվել է Կարս, աշխատել այնտեղ:

Հարություն Հովակիմի Երզնկյանը ունեցել է երկու որդի՝ Գրիգոր Երզնկյան և Հակոբ Երզնկյան: Առաջինը՝ Գրիգոր Երզնկյանը ծնված 1856 թ., կրթությունն ստացել է ծննդավայրում և ունեցել է մանկավարժական բեղուն գործունեություն: Նա աշխատել է Կարսի ս. Լուսավորչյան և ս. Շուշանիկյան դպրոցներում որպես տեսուչ և

մի քանի առարկաների ուսուցիչ: Միաժամանակ ունեցել է գրական հրապարակախոսական գործունեություն: Աշխատակցել է արևելահայ մամուլին: 1880-ական թվականների վերջից թղթակցություններ է տպագրել «Արձագանք» հանդեսի մի քանի համարներում: Հրատարակել է դասագրքեր:

Հակոբ Երզնկյանը ունեցել է փոթորկալից կյանք: Չի հետևել հոր՝ Հարություն քահանայի մասնագիտությունը, այսինքն՝ չի ընդունել հոգևորական կոչում, ունեցել է հասարակական, քաղաքական գործունեություն: Կրթությունն ստացել է Ախալցխայում, աշխատել Թիֆլիսում, որտեղ էլ նախ հարել է Հնչակյան կուսակցությանը, ապա դարձել սոցիալ-դեմոկրատ և ունեցել հեղափոխական խիզախ գործունեություն: Հիմնական մասնագիտությունը եղել է զինագործությունը:

Թիֆլիսում նրան տրվել է զենքեր նորոգելու պատենտ, պայմանով որ իր պատրաստած զենքերը չլինեն ուսուսական:

Այս աշխատանքի բերումով մտերմական կապեր է հաստատել Կովկասի հեղափոխական շրջանների հետ, ունեցել է հայ, ռուս, վրացի բազմաթիվ գաղափարակից ընկերներ, որոնց համար զենք է հայթայթել: Նրա այդ կարգի բարեկամներից են եղել առասպելական հեղափոխական գործիչ Կամոն, Սերգո Ռանոյանը և ուրիշներ:

ՌՄԴԲԿ կենտրոնի առաջադրանքով և Ռանոյանի հանձնարարությամբ Հակոբ Երզնկյանը պատրաստել է երեք ռումբ, որոնք ընդհատակի ընկերների կողմից կոչվել են «Հակոբի ռումբեր»:

Կամոն այդ ռումբերից մեկն օգտագործել է Թիֆլիսի Երևանյան հրապարակում իրագործած հայտնի օպերացիայի ժամանակ, մյուսով Բարյատինսկի փողոցում սպանել են գեներալ Գրյազնովին:

Այս դեպքերից հետո ձերբակալվել է Հակոբ Երզնկյանը: Նրա մոտ հայտնաբերվել է Ա. Ռանոյանի և Ս. Մարտիկյանի համար պատրաստած երկու ատրճանակ: Նրան բանտարկել են Մետեխի և Օրթաճալայի բանտերում, դատել են և դատապարտել ցմահ աքսորի:

Թիֆլիսում են ծնվել Հակոբ Երզնկյանի երեք որդիները՝ Լևոնը (ծն. 1906), Ալեքսանդրը (ծն. 1909), Սուրենը (ծն. 1911) և դուստրը՝ Անահիտը (ծն. 1907 թ.):

Երզնկյանների Հաղբատում հաստատված տոհմի մի ճյուղավորումն էլ հետագայում բնակություն է հաստատել Թիֆլիսում:

Այս տոհմի շառավիղներից են՝ Հարություն Երզնկյանը, նրա որդին՝ Արամայիս Երզնկյանը, վերջինիս որդին՝ Յուրի Երզնկյանը և այլն:

Ուշագրավ է, որ Երզնկյանների երկու ճյուղավորումներում էլ կրկնվել են նույն անունները: Արամայիսի հայրն էլ Հարություն է, Լևոնի պապն էլ, Արամայիսի տղան էլ Լևոն է, Հակոբի տղան էլ:

Նախքան մի քանի ականավոր Երզնկյաններին ծանոթացնելը անհրաժեշտ է դառնում լուծել մի կնճոռոտ հարց, որը չի տեղավորվում Երզնկյանների նախահայրերի 1829–1830 թթ. գաղթելու շրջանակի մեջ:

Ունենք մի այլ Երզնկյան էլ, այն էլ դարձյալ Հաղբատում ծնված, որը յոթ տարեկան էր Կարապետ եպիսկոպոսի գաղթի տարիներին: Դա Ռոստոմ բեգ Երզնկյանն է, բավականաչափ հայտնի մի դեմք, հեղինակ բազմաթիվ աշխատությունների, որի թե՛ ծննդյան թիվն է հայտնի և թե՛ մահվան: Նա ծնվել է Հաղբատում 1823 թվականին, վախճանվել 1893 թ. Թելավում:

Արդ՝ կամ պետք է կասկածի տակ առնենք մեր շարադրություն այն մասը, որ վերաբերում է Երզնկյանների տոհմագրության սկզբնավորությանը, կամ ժամանակը ետ պիտի տանենք մի քանի տասնամյակով:

Ուզում ենք ընդունել երկրորդը:

Որ Ռոստոմ բեգ Երզնկյանը և արդեն մեր հիշատակած Հաղբատցի Երզնկյանները նույն գերդաստանին են պատկանել, կասկածից վեր է: Հետևաբար կասկածից վեր է նաև, որ Հովակիմ և Սհան եղբայրները Հաղբատ են եկել շատ ավելի վաղ, քան Կարնո մեծ գաղթը:

Կարող էին գալ:

Նախ Հաղբատը երզնկացիներին ծանոթ ու հարազատ վայր է եղել դեռևս 12–13-րդ դարերից: Հաղբատի հռչակավոր վանքում են սովորել մի քանի գրիչներ, ծաղկողներ, վերջապես այնտեղ գործել է Հովհաննես Երզնկացին:

Կապը Հաղպատի հետ՝ շարունակվել է հետագա դարերում: Իսկ 19-րդ դարասկզբին, երբ ուսաները փորձել են ներթափանցել Անդրկովկաս՝ ճակատել թուրքերի հետ, արևմտահայերի հույսը միշտ դրված է եղել ուսական զենքի վրա: Փաստ է, որ ուսական զորքը փորձել է Ախալցխան գրավել դեռևս 1807 և 1811 թվականներին: Հուսատու այդ օրերին շատ արևմտահայեր գաղթել են հենց այն վայրերը, որ հետագայում դառնալու էին Կարապետ եպիսկոպոսի բերած գաղթականների նոր հայրենիքը:

Վավերական փաստ է նաև այն, որ 1829–1830 թթ., երբ էրզրումի գաղթականները եկել են Ախալցխայում տեղավորվել ու գետի աջ ափին կառուցած իրենց նոր ավանը ցանկացել են կոչել «Նոր էրզ-

րում», Պասկևիչը մերժել է: Հենց այդ ժամանակ Ախալցխայում արդեն ապրում էին 411 հայեր, որոնք ավելի վաղ էին եկել: Իսկ որ Թուրքիայից դեռևս 16-րդ դարից սկսած, մասնավորապես հետագայում Ջալալիների արչավանքների օրերին զանգվածային գաղթեր են եղել ոչ միայն դեպի արևմուտք, դեպի Կ. Պոլիս, այլ հենց դեպի Ախալցխայի ու Ախալքալաքի գավառները, ցույց է տալիս այն փաստը, որ 16-րդ դարի վերջերից Ախալցխայում ապրող ծխերի մեծ մասը կրել է հայկական անուններ:

Արդ միանգամայն բնական է, որ Հովակիմն ու Սհանը կարող էին այնտեղ եկած լինել շատ ավելի վաղ, քան Կարապետ եպիսկոպոսի գաղթը:

Դրա օգտին են խոսում այն փաստերը, որոնք վերաբերում են այդ թվականներին այլ Երզնկյանների գոյությունը Հաղբատում: Օրինակ՝ 1824 թվականին, այսինքն՝ հենց այն տարում, որ ծնվել է Ռոստոմ բեգ Երզնկյանը, Հաղպատի վանքի բակում վերանորոգվել է Հովհաննես Երզնկացու գերեզմանը: Հնարավոր է, որ այդ բանը կատարած լինեին նրա հայրենակիցները: 1833 թվականից հետո Հաղպատի վանքի վանահայրերի ցուցակում գտնում ենք երկու Երզնկյանների:

Հաղպատի վանքի բակում կա Երզնկյանների տոհմի գերեզմանատունը, որտեղ գտնում ենք 1860-ական թվականներին մահացած Երզնկյաններ, որոնց թվում՝ երեցկին Թագուհի Երզնկյանին, վախճանված 1865 թվականին: Հնարավոր է, որ սա էլ ծնված լիներ 1820-ական թվականներին:

Այս ընդհանուր դիտողություններից հետո ժամանակագրական կարգով ծանոթացնենք առավել ականավոր մի քանի Երզնկյաններին:

ԵՐԶՆԿՅԱՆ ՌՈՍՏՈՄ ԲԵԳ (1823–1893) – Բանասեր, կրթական գործիչ: Ծնվել է Հաղպատում: Կրթությունն ստացել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, ավարտել 1842 թվականին՝ բարձր ցուցանիշներով, որի շնորհիվ էլ նույն տարվանից պահվել է այնտեղ՝ որպես Հայկաբանություն և պատմություն ուսուցիչ: Հենց հաջորդ տարի՝ 1843 թվականին, լույս է ընծայել «Համառօտություն պատմութեան Հայոց» ուսումնական ձեռնարկը, որը երկար տարիներ օգտագործվել է որպես դասագիրք: Կովկասահայ առաջին պարբերականում՝ «Կովկասում», 1846 թ. տպագրել է Կոիլովից կատարած մի թարգմանություն և փոքրիկ մի հետազոտություն՝ Հաղպատի վանքի մասին: Նույն այդ տարում թողել է ուսուցչությունը, հրաժարվել հոգևորական կոչումից, ծառայել ցարական բանակում: Մեկնել է Դաղստան, մասնակցել

Շամիլի դեմ մղված կռիվներին: 12 տարի ապրելով Դաղստանում, ուսումնասիրել է այդ երկրի պատմությունը, կենցաղը, սովորու-
թյունը: Գրել է «Ավարիա» խորագրով մի աշխատություն, որն ըստ
էություն հանդիսանում է Դաղստանի պատմությունը: Նրա այդ աշ-
խատությունը մնացել է անտիպ: 1861 թվականին թողել է զինվորա-
կան գործունեությունը, վերադարձել Կովկաս, նշանակվել Թելավի
հայկական նորաբաց դպրոցի ուսուցիչ: Գրել է «Պանդուխտ Դաղըս-
տանի» գիրքը, որն ունի ինքնակենսագրական բնույթ, և որից հատ-
վաճներ տպագրել մասնույում: «Մեղու Հայաստանի» լրագրի 1860-
1861 թթ. տասնյակ համարներում տպագրել է Սանահինի և Հաղ-
պատի հնությունների ընդարձակ նկարագրությունները, իսկ «Արա-
րատ» ամսագրի 1886 թվականի վերջին երեք համարներում և հա-
ջորդ տարվա ութը համարներում տպագրվել է նրա ամենից ուշա-
գրավ աշխատությունը՝ նվիրված Հաղպատի վանական համալիրի
վիմական արձանագրություններին¹:

ԵՐԶՆԿՑԱՆ ԵԶՆԻԿ (1852-1919) – Երաժշտագետ-խմբագիր: Ծնվել է
Թիֆլիսում: Կրթությունն ստացել է Ներսիսյան դպրոցում, որն ա-
վարտել է 1871 թ. և զբաղվել ուսուցչությամբ: 1873 թ. Գևորգ Դ կա-
թողիկոսը նրան հրավիրել է Էջմիածին՝ Նիկողոս Թաչչյանից ձայ-
նագրություն սովորելու: 1874 թ. ավարտել է դասընթացը ձեռնա-
դրվել քահանա, նշանակվել Ներսիսյան դպրոցի ձայնագրության
ուսուցիչ, միաժամանակ պաշտոնավարել է Գայանյան օրիորդաց
դպրոցում: 18 տարի շարունակ երաժշտություն է դասավանդել Ներ-
սիսյան դպրոցում: Հրատարակել է ձայնագրության վերաբերյալ մի
քանի ձեռնարկներ, ինչպես «Դասագիրք հայկական ձայնագրու-
թյան», «Մանկական ձայնագրյալ երգարան», «Ազգային լիակատար
ձայնագրյալ երգարան»: Հրատարակել է նաև կրոնական դասա-
գրքեր: 1906–1910 թթ. Թիֆլիսում հրատարակել է «Հովիվ» կրոնա-
կան շաբաթաթերթը, որը հետագայում վերանվանվել է «Հովիտ» և
լույս տեսել մինչև 1917 թվականը:

ԵՐԶՆԿՑԱՆ ՍՈՒՐԵՆ (1881-1963) – Հրապարակախոս, խմբագիր, հասա-
րակական գործիչ: Ծնվել է Հաղպատում: Կրթությունն ստացել է
Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, որն ավարտելուց հետո ուսումը շա-
րունակել է Մոսկվայի, Փարիզի, Ժնևի համալսարաններում: Դա-

¹ Թոստոմբեկ Երզնկյան, Հնախօսական տեղագրություն Հաղպատայ աշխարհա-
հոչակ վանից Սրբոյ Նշանի, Վաղարշապատ, 1886:

րասակգրից մասնակցել է բանվորական շարժումներին: Աքսորվել է Միրիբ: Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխությունից հետո աշխատել է Թիֆլիսում, խմբագրել մի քանի թերթեր՝ «Բանվոր», «Լոռվա գյուղացիություն» և «Երևան»: Եղել է Թիֆլիսի «Մարտակոչ» օրաթերթի խմբագիրներից, Հայաստան կազմակերպիչներից: 1920-ական թվականների կեսերից աշխատել է Մոսկվայում, վարել պատասխանատու պաշտոններ: 1930 թվականից աշխատել է Ֆինլանդիայի խորհրդային դեսպանատանը և այլևս չի վերադարձել: Բնակություն է հաստատել Շվեդիայում: Երկար լուծությունից հետո, կյանքի վերջին տասնամյակում, 1950-ական թվականներին սիյուուքահայ առաջադիմական մամուլում («Լրաբեր», «Պայքար» և այլն), հանդես է եկել մի շարք հոդվածներով, օգտագործելով Ս. Լորելի ծածկանունը: Այդ հոդվածներից մեկում բացատրել է հայրենիք չվերադառնալու պատճառները: Շվեդիայում ապրելու տարիներին հեղափոխական հերոս Կամոյի մասին հրատարակել է մի ծավալուն աշխատություն:

ԵՐԶՆԿՑԱՆ ԱՐԱՄԱՑԻՍ (1879-1938) – Կուսակցական, պետական գործիչ: Ծնվել է Հաղպատում: Կրթությունն ստացել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, որն ավարտելուց հետո մեկնել է արտասահման, ժնեի համալսարանում հետևել է հասարակական գիտությունների դասընթացին: Վերադառնալով Կովկաս, մասնակցել է հեղափոխական շարժումներին: 1903 թվականին, ՌՍԴԲԿ 2-րդ համագումարից հետո հարել է մենչևեիկյան կուսակցությանը: 1907 թ. մասնակցել է ՌՍԴԲԿ 5-րդ (Լոնդոնյան) համագումարին: Ունեցել է խմբագրական, հրապարակախոսական բեղուն գործունեություն: 1906 թվականին խմբագրել է «Կայծ» թերթը, 1915 թվականին՝ սոցիալ-դեմոկրատական «Պայքար» թերթը: 1920 թ. ընդունվել է կոմունիստական կուսակցության շարքերը: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո պատասխանատու պաշտոններ է վարել նախ Վրաստանում, ապա՝ Հայաստանում: Եղել է ՀԽՍՀ Հողագործությունից ժողովրդական կոմիսար, ժողկոմխորհրդի նախագահի տեղակալ, Երևանի քաղաքային գործադիր կոմիտեի նախագահ: 1920–1929 թթ. խմբագրել է «Գյուղատնտեսական կյանք» չաբաթաթերթը: Անհիմն բռնադատվել է, մահացել բանտում:

ԵՐԶՆԿՑԱՆ ՅՈՒՐԻ – Կինոռեժիսոր, Հայկական ԽՍՀ ժողովրդական արտիստ (1975): Ծնվել է 1922 թվականին, Երևանում: Միջնակարգ և բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանում: 1948 թ. ավարտել

է Ռ. Միմոնովի գլխավորութեամբ գործող Մոսկվայի Հայկական թատերական ստուդիայի ռեժիսորական բաժինը: Որպես պրակտիկանտ 1946–1948 թթ. սովորել է Մոսկվայի Վախթանգովի անվան թատրոնում: Հետագայում, 1952 թ. էքստենս կարգով ավարտել է Երևանի թատերական ինստիտուտը:

1940 թվականից Երևանի Ջ. Զաքարյիի անվան աղբրեջանական թատրոնում բեմադրել է պիեսներ, իսկ 1943 թվականից աշխատել է «Հայֆիլմ» կինոստուդիայում, նախ որպես գեղարվեստական ձեւավորող, ապա՝ ռեժիսոր: 1955 թվականից ունեցել է անհատական նկարահանումներ: Այդ տարվանից նկարահանել է գեղարվեստական և դոկումենտալ տանյակ ֆիլմեր, ինչպես «Հասցեատիրոջ որոնումները», «Հովազաձորի գերիները», «Առաջին սիրո երգը», «Իմ ընկերոջ մասին», «Փառքի օղակները», «Դժվար անցում» և այլն¹:

ԵՐԶՆԿՑԱՆ ԼԵՎՈՆ (ծն. 1906) – Մանրէաբան գիտնական, կենսաբանական գիտությունների դոկտոր: Ծնվել է Թիֆլիսում: Բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանի պետական համալսարանում, որի գյուղատնտեսական ֆակուլտետն ավարտել է 1930 թվականին:

1933 թվականից աշխատել է կաթի արդյունաբերությունից համաձիւթենական գիտահետազոտական ինստիտուտի Հայկական մասնաճյուղում: 1961 թ. նշանակվել է Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի մանրէաբանությունից ինստիտուտի խմբող միկրոօրգանիզմների լաբորատորիայի վարիչ: Հրատարակել է մասնագիտական ծավալուն հետազոտություններ: Մշակել է մայրական կաթին փոխարինող «Նարինե» և «Կարինե» աննդանյութերը²:

ԵՐԶՆԿՑԱՆ ԴԱՎԻԹ (1920–1976) – Դիրիժոր: Ծնվել է Հաղպատ գյուղում: 1934 թվականից Կիրովականի դրամատիկական թատրոնում նվագել է ջութակ: Ապա տեղափոխվել է Երևան, սովորել պետական կոնսերվատորիայում, ավարտելուց հետո իբրև երաժիշտ աշխատել է Երևանի պատանի Հանդիսատեսի թատրոնում, պետական կրկեսում, իսկ 1943 թվականից մինչև կյանքի վերջը՝ Երևանի Հ. Պարոն – յանի անվան երաժշտական կոմեդիայի պետական թատրոնում, որտեղ նախ եղել է ջութակահար, ապա՝ դիրիժոր, գլխավոր դիրիժոր: Նրա ղեկավարությամբ այդ թատրոնում բեմադրվել են «Մեծ հարսանիք», «Աղբյուրի մոտ», «Երեք գրոշանոց օպերա», «Սիլվա», «Իմ

¹ Յուրի Երզնկյանը մահացել է 1996 թ. (ծան. խմբ.):

² Լևոն Երզնկյանը մահացել է 1991 թ. (ծան. խմբ.):

չքննող լեզի» և այլ գործեր: Նրա ղեկավարությունում են պատրաստվել «Կարինես», «Արևելյան ատամնաբույժ» և «Մորզանի խնամի» պիեսների ռադիո-ձայնագրումները, որոնք Հաճախ են Հաղորդվել մեր ռադիոյից:

ԵՐԶՆԿՑԱՆ ՄԱՐՈ (ծն. 1920) – Կինոդրամատուրգ: Սովորել է կինոմատոգրաֆիայի Համամիութենական ինստիտուտի սցենարական բաժնում, որն ավարտել է 1947 թ.: Նրա սցենարներով նկարահանվել են «Գվարդիականի կինը», «Սիրտը երգում է (Գր. Մելիք-Ավագյանի հետ), «Կյանքը կողքով անցավ» և այլ ֆիլմեր¹:

ԽԱՆՁՑԱՆՆԵՐ

Այժմ անցնենք մեր հիմնական շարադրանքին, այսինքն՝ մեծ նահանջից հետո Հայաստան ապաստանած երզնկացի ընտանիքներին:

Դրանցից ամենալայն ճյուղավորում ունեցողները ՍանՆյաններն են:

Երզնկայում եղել են ՍանՆյան մի քանի գերդաստաններ: Նրանցից երկուսը գաղթել են Հայաստան, ապրել Երևանում, տարիների ընթացքում բազմացել, ճյուղավորվել են և սովետահայ գիտությունն ու մշակույթին տվել տասնյակ գործիչներ:

ՍանՆյան այդ երկու ընտանիքներից մեկի ներկայացուցիչներն են Ներսես, Արամ, Սեպուհ և Ժիրայր ՍանՆյան եղբայրները և նրանց երկու քույրերը՝ Արչալույսն ու Սանդուխտը:

Սրանցից Ներսես ՍանՆյանը (1906–1937) ծնված Երզնկայում, բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանում, և ավարտելուց հետո դասավանդել է Մարքսիզմ-Լենինիզմի ինստիտուտում, որպես կուսակցություն պատմության դասախոս:

Երկրորդը՝ Արամ ՍանՆյանը եղել է Հայտնի մաթեմատիկոս, այդ առարկան դասավանդել է մեր ուսումնական Հաստատություններում և Համարվել Հանրապետության լավագույն մասնագետներից մեկը: Թարգմանել է մաթեմատիկայի դասագրքեր:

ՍանՆյանների երրորդ եղբայրը՝ Սեպուհը, փայլել է զինվորական ասպարեզում, կրթությունն ստացել է Երևանի զինվորական դպրոցում, ծառայել խորհրդային բանակում, Հայրենական պատերազմի տարիներին եղել է Ս. Զաքիյանի զիվիզիայում և զոհվել գերմանացիների դեմ մղված մարտերում:

¹ Գ. Ստեփանյան, Կենսագրական բառարան, Հատ. 1, Երևան, 1973, էջ 311:

Ժիրայր ՍանՅանը, որ կրտսերն է չորս եղբայրների մեջ, մասնագիտությամբ ինժեներ է:

Անհամեմատ ավելի շատ նյութ ու ասելիք ունենք երզնկացի մյուս ՍանՅանների մասին, այսինքն՝ Սեպուհ ՍանՅանի, նրա երկու որդիների՝ Հակոբի ու Գրիգորի, և Հակոբի ավագ որդու՝ Դավիթ ՍանՅանի մասին:

Սեպուհ ՍանՅանը եղել է Երզնկայի ականավոր մտավորականներից, բազմակողմանի զարգացման տեր, լեզուների հմուտ, կատակասեր, սրամիտ ու կենսուրախ անձնավորություն:

Նա միջնակարգ կրթությունն ավարտել է Երզնկայում, ապա շարունակել ուսումը Կ. Պոլսում: Օսմանյան սահմանադրության առաջին տարիներին նկատելի դեր է կատարել Երզնկայի մշակութային կյանքում, Եզնիկյան դպրոցին կից Հիմնադրված գրադարանի հարստացման, դասախոսությունների կազմակերպման գործում:

Որպես հմուտ մասնագետ 1911 թվականին պաշտոնի է հրավիրվել Վան, որտեղ ապրել է մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելը, Վանի ինքնապաշտպանական կոմիտեի օրերին եղել է այնտեղ: Մեծ նահանջի օրերին իր ընտանիքով՝ երկու որդի և մեկ դուստր, գաղթել է Կովկաս, նախ ապրել Թիֆլիսում, ապա եկել Սորհրդային Հայաստան, վարել է տարբեր պաշտոններ:

Սեպուհ ՍանՅանը Նոր Երզնկա ավանի Հիմնադիրներից է, 1934 թվին եղել է երևանաբնակ երզնկացիների հանձնաժողովի մեջ, ինքն է գրել չրջաբերական Նոր Երզնկայի Հիմնադրման մասին, բացատրելով իրենց նպատակները: Ինչ-ինչ պատճառներով այն ժամանակ դադարեց գործը և մեկ էլ արձարծվեց և լուծում ստացավ 1960-ական թվականներին:

Սեպուհ ՍանՅանն ապրեց մինչև խոր ծերություն և վախճանվեց Երևանում 1950-ական թվականներին:

ՀԱԿՈՒ ՍԱՆՅԱՆ – Սեպուհ ՍանՅանի ավագ որդին է, ծնվել է Վանում, 1912 թվականին:

1915 թ. գաղթի օրերին ընտանիքով եկել են Կովկաս, բնակություն հաստատել Թիֆլիսում, որտեղ ստացել է հանրակրթական և մասնագիտական նախնական կրթությունը: Նրա երաժշտության ուսուցիչը եղել է երզնկացի երգահան Ազատ Մանուկյանը, որը մտերմական կապերով կապված է եղել Սեպուհ ՍանՅանի հետ և ամեն ջանք թափել է նրա որդու երաժշտական հակումները քաջալերելու, անհրաժեշտ օգնությունը ցույց տալու համար:

1925 թվականին Սանջյանների ընտանիքը տեղափոխվել է Երեվան, որտեղ Հակոբը շարունակել է կրթությունը, սովորել նորաստեղծ պետական կոնսերվատորիայում: Վերջին դասարանից տեղափոխվել է Լենինգրադի կոնսերվատորիան, ավարտել 1937 թվականին: Համարվել է փայլուն ջութակահար:

Վերադառնալով Երևան, աշխատել է Ալ. Սպենդիարյանի անվան Օպերայի և բալետի պետական թատրոնում որպես կոնցերտմեյստեր, իսկ Երևանի կոնսերվատորիայի ջութակի դասարանում՝ որպես ավագ դասատու:

Հայրենական պատերազմի տարիներին ծառայել է խորհրդային բանակում, ղեկավարել հայկական դիվիզիայի ինքնագործ էստրադային նվագախումբը, ջութակի վարպետ կատարումներով հմայելով բոլորին:

Նրա այդ տարիների կյանքն է պատկերված գրող Հ. Քոչարի «Երգը» գեղեցիկ ակնարկում, որը նախ տպագրվել է «Սովետական Հայաստան» թերթում՝ «Նամակներ գործող բանակից» շարքում, ապա գետեղվել է հեղինակի պատմվածքների ժողովածուում:

Հակոբ Սանջյանն իր ղեկավարած նվագախմբով Հարյուրավոր համերգներ է տվել զորամասերում, ամենուր արժանանալով մարտիկների ջերմ վերաբերմունքին:

Հայրենական պատերազմի ավարտից հետո վերադարձել է Երևան, շարունակել մանկավարժական, ստեղծագործական աշխատանքը, միաժամանակ վարել է պատասխանատու պաշտոններ:

Նախ աշխատել է Օպերայի և բալետի պետական թատրոնում ու երաժշտական դպրոցում: 1948–1950 թթ. եղել է Հայֆիլհարմոնիայի, իսկ 1950–1952 թթ. Օպերայի և բալետի պետական թատրոնի տնօրեն, նկատելի դեր է կատարել մեր օպերան լավագույն կատարողական ուժերով ապահովելու, հայկական, ռուսական և արևմտասկրոպական դասական օպերաների բեմադրությունների ուղղությամբ:

Հակոբ Սանջյանը երկար տարիներ՝ 1952–1965 թթ., եղել է Հայաստանի կուլտուրայի մինիստրության կից Արվեստի վարչության պետ, ըստ էության ղեկավարելով և ուղղություն տալով Հանրապետության երաժշտական ողջ կյանքին:

Ապա, առողջական պատճառով թողել է վարչական պաշտոնը, զբաղվել գիտություն: Աշխատել է Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի արվեստի ինստիտուտում:

Հակոբ Սանջյանը սովետահայ մամուլում տպագրել է երաժշտագիտական և այլ բնույթի բազմաթիվ հոդվածներ, ի հայտ բերելով

մասնագիտական, վերլուծական խոր հմտություն, հրապարակախոսական լայն ձիրք:

1962 թ. դեկավարել է Հայաստանի երգի-պարի պետական անսամբլի հյուրախաղային համերգները Մերձավոր Արևելքում (Սիրիա, Լիբանան, Եգիպտոս): Այդ ուղևորություններից իր ստացած տպավորությունները լույս է ընծայել «Երգը կանչում է» գրքում, որը պարունակում է փաստական հարուստ նյութ՝ վերոհիշյալ գաղթավայրերի մտավոր, երաժշտական կյանքի վերաբերյալ: Առանձին գրքով լույս է ընծայել նաև «Միքայել Թավրիդյան» մենագրությունը (Երևան 1957), իսկ մամուլում տպագրել է արժեքավոր հիշողություններ Ալ. Սպենդիարյանի և այլ երգահանների մասին: Գրել է «Սայաթ-Նովա» օպերայի լիբրետտոն:

ԴԱՎԻԹ ԽԱՆՋՅԱՆ – Հայկական ԽՍՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ, դիրիժոր Դավիթ Խանջյանը ծնվել է Երևանում, ջութակահար, երաժշտագետ Հակոբ Խանջյանի և ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ Տաթևիկ Սաղանդարյանի ընտանիքում, 1940 թվականին:

Մասնագիտական կրթությունն ստացել է Երևանի Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայում, որի դաշնամուրի դասարանն ավարտել է 1963 թվականին, դիրիժորականը՝ 1968 թվականին:

Աշխատել է Հայկական ԽՍՀ սիմֆոնիկ նվագախմբում, 1971 թվականին այդ նվագախմբի հետ մասնակցել է երիտասարդ դիրիժորների համամիութենական 3-րդ մրցույթին և արժանացել դիպլոմանտի կոչման:

Նա 1972–1973 թթ. մասնագիտությունը կատարելագործել է Վիեննայի երաժշտական ակադեմիայում: Վերադառնալով Երևան, շարունակել է աշխատել Հայաստանի պետական սիմֆոնիկ նվագախմբում նախ որպես դիրիժոր, ապա՝ գլխավոր դիրիժոր և գեղարվեստական ղեկավար¹:

ԳՐԻԳՈՐ ԽԱՆՋՅԱՆ – Երգնկայում կամ երգնկացու ընտանիքներում ծնված մարդկանցից քչերն են ձեռք բերել համընդհանուր այնպիսի լայն ճանաչում, համբավ, ինչպիսին ձեռք է բերել Հայկական ԽՍՀ ժողովրդական նկարիչ, ԽՍՀՄ Գեղարվեստների ակադեմիայի իսկական անդամ, ԽՍՀՄ պետական մրցանակների դափնեկիր Գրիգոր Խանջյանը, որի ստեղծագործական կյանքի երեք տասնամյակներից յուրաքանչյուրը հանդիսացել է բեղմնավոր գործունեություն, ինքնատիպ արվեստի աստիճանական հասունացման մի շրջան:

¹ Դավիթ Խանջյանը մահացել է 1981 թ. (ծան. խմբ.):

Գրիգոր Խանժյանը ծնվել է Երևանում, 1926 թ. նոյեմբերի 29-ին, երզնկացի ականավոր մշակութային գործիչ Սեպուհ Խանժյանի ընտանիքում: Կրտսեր եղբայրն է երաժշտագետ Հակոբ Խանժյանի:

Մասնագիտական կրթությունն ստացել է նախ Երևանի Փ. Թերլեմեզյանի անվան գեղարվեստական ուսումնարանում, որն ավարտել 1945 թվականին, իսկ 1951 թվականին ավարտել է Երևանի գեղարվեստական ինստիտուտը:

Նույն տարվանից մասնակցել է Հանրապետական, Հետագայում նաև միութենական և արտասահմանյան տասնյակ ցուցահանդեսների:

Գրիգոր Խանժյանը Հենց առաջին տարիներից հավասարապես Հետաքրքրություն է ցուցաբերել թե՛ գրաֆիկայի և թե՛ գեղանկարչության նկատմամբ:

Նա ստեղծել է բազմաթիվ թեմատիկ նկարներ, դիմանկարներ, բնանկարներ, նատյուրմորտներ, որոնք ցուցադրվել են Խորհրդային Միության և արտասահմանյան տարբեր քաղաքներում: Իր գործերում պատկերել է գյուղի և քաղաքի մարդկանց, նրանց աշխատանքը, Հայաստանի չքնաղ բնությունը, Հայ ժողովրդի պատմական անցյալի հերոսական գրվազները, արտասահմանյան տարբեր երկրներում կատարած իր ճանապարհորդություններից ստացած տպավորությունները, ընդլայնելով ընդգրկած աշխարհի սահմանները, միշտ հավատարիմ պատկերվող կյանքի էությունն ու խորքին:

Նրա առաջին տարիների, այսինքն՝ 1950-ական թվականների լավագույն գործերից են «Սևանի ձկնորսները», «Երևանի կառուցողները», «Մթնշաղը», «Եվ հաց, սեր և երազանք», նաև Փափուլ մայրիկի, Հնձվոր Հարությունի, Ջեմմայի, Որդու դիմանկարներ, բոլորն էլ կատարված 1953–1963 տասնամյակում: Նույն այդ շրջանում է ստեղծել «Գառնի», «Ձկնորսական նավակը», «Արայի լեռը» հիանալի բնանկարները, «Հայկական նատյուրմորտը» և այլն:

Հետագայում ստեղծած կտավներից են «Հացը լեռներում», «Վերադարձավ» և այլն:

Գրիգոր Խանժյանն իր մենաշնորհյալ տեղն ունի նաև գրաֆիկ նկարչության բնագավառում:

1952 թ. նրա նկարազարդումներով լույս է տեսել Հ. Թումանյանի «Անուշը», հաջորդ տարի «Սասունցի Դավիթը», ապա՝ Թումանյանի «Հեքիաթները», «Գիքորը», «Չախսչախ թագավորը», «Լոռեցի Սաքոն», որոնք սիրելի ու հարազատ են դարձրել նրա անունը մեր մատաղ սերնդի մոտ, արժանացել Հանրապետական և միութենական

մամուլի բարձր գնահատմանը, իսկ դրանցից «Լոռեցի Սաքոն» պոեմի նկարագարողումները Բրյուսելի համալիսարհային ցուցահանդեսում արժանացել են բրոնզե մեդալի:

Գրքի ձևավորման սովետահայ դպրոցի մի նոր և ուրույն աստիճանը հանդիսացան Գրիգոր Սանճյանի հետագա մի քանի գործերը, առաջին հերթին Ս. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպի և Պ. Սևակի «Անլուելի դանգակատունը» երկի նկարագարողումները, առաջինը կատարված 1958 թվականին, երկրորդը՝ 1963–1965 թվականներին:

Սրանցից բացի նկարագարել է Մ. Շոլոխովի «Մարդու ճակատագիրը», Գ. էմինի «Սասունցիների պարը» և այլ գործեր:

Քանիցս այցելել է Իտալիա, Ֆրանսիա, Իսպանիա, Կանադա և այլ երկրներ, վերադարձել է հարուստ տպավորություններով, տեղում կատարված գործերի պաշարով: Այդ ճանապարհորդությունների արդյունքն են «Փարիզ» խորագրով նկարաչարը, ինչպես և իտալական ու իսպանական նկարաչարերը:

Սանճյանի նկարները ցուցադրվել են Սորհրդային Միության տասնյակ քաղաքներից բացի՝ նաև արտասահմանյան շատ երկրներում՝ ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Բելգիա, Չինաստան, Լեհաստան, Մեքսիկա, արժանանալով մի շարք մեդալների ու մրցանակների: Ունեցել է անհատական ցուցահանդեսներ Երևանում (1966, 1981), Լենինգրադում (1969), Մեքսիկայում (1976) և այլն:

Գրիգոր Սանճյանի արվեստի առանձնահատկություններից են ստեղծագործական, կատարողական մեծ վարպետությունը, կերպարվեստի դասական ավանդների օգտագործման մեջ սեփականը պահելու ուժը, պատկերավող նյութի ազգային էությունը չեչտումը, տվյալներ, որոնք նրա համար ապահովել են բացառիկ հռչակ:

Սանճյանն ամենից առաջ իր երկրի, ժողովրդի անցյալով ապրող, ներչնչանքը նրանից ստացող նկարիչ է, համամարդկայինն էլ իր ազգային ուրույն աշխարհով տեսնող արվեստագետ:

Նրա արվեստի այս շատ կարևոր առանձնահատկությունը, որ բանալի է ամեն մի արվեստագետի ստեղծագործություն խորքը թափանցելու, երևում է «Իմ ժողովրդի պատմության տարեթվերից» (1967), «Հայաստան», «Եվ այս ամենը մեր օրերում» (1972–1973) նկարաչարերում, որոնք պատկերում են Հայ ժողովրդի պատմության թե՛ հուսադրող, ոգևորող և թե՛ մոայլ էջերը:

Գր. Սանճյանի տաղանդի փայլատակման վառ արտահայտությունը հանդիսացավ գորելիներին համար արված մեծադիր և բազմա-

Ֆիզուր երկու ստվարաթղթերը՝ «Վարդանանքը» և «Հայոց այրու-
բենը», որոնք ցուցադրվեցին 1981 թ. Հայաստանի նկարիչների տա-
նը, ապա Մոսկվայում և մեծ հետաքրքրություն առաջացրին արվես-
տագետների մոտ:

«Վարդանանց պատերազմը» 5-րդ դարից՝ Եղիշեից մինչև մեր
օրերը, Հանդիսացել է ոգևորության, հայրենասիրական զգացումնե-
րի արծարծման, հերոսականության խորհրդանիշ՝ գրողների, երգա-
հանների, նկարիչների, քանդակագործների համար:

Տարբեր մարդիկ, տարբեր դարաշրջաններում տարբեր կողմերից
են դիտել Հայ ժողովրդի պատմության ամենափայլուն դրվագներից
մեկը հանդիսացող այդ պատերազմը:

Մինչև 18-րդ դարի վերջերը Վարդանանց պատերազմը համարել
են քրիստոնեական կրոնի համար Հայ ժողովրդի մղած պատերազմը:
19-րդ դարում, Հայ ազգային-ազատագրական զաղափարների հրա-
հրման, ազգային զարթոնքի շրջանում Ղևոնդ Երեցն իր տեղը դի-
ջեց Վարդան սպարապետին և պայքարն էլ դիտվեց ու ներկայացվեց
որպես օտար նվաճողների դեմ Հայ ժողովրդի մղած գոյատևման
պայքար, առանց նսեմացնելու եկեղեցու դերը:

Գրվեցին տասնյակ պիեսներ, չափածո և արձակ ստեղծագոր-
ծություններ, որոնցում երևաց Վարդան Մամիկոնյանն սպարապե-
տական ուժով: Երևաց նաև ժողովուրդը, բայց որպես հավաքական
հասկացողություն:

Դ. Դեմիրճյանը այդ հավաքականությունները ավելի կենդանի չունչ
հաղորդեց, երևան բերելով հասարակական տարբեր խավերի ներկա-
յացուցիչ մարդկանց:

Քաղաքական այդ իրադարձությունները միանգամայն այլ մեկնաբա-
նություն է տվել Գրիգոր Սանճյանը: Նա Վարդան Մամիկոնյանի
գործերին պատկերել է իրենց տարերքի մեջ, նիզակներով, սրերով՝
նկարի վերին մասում: Նկարիչն աշխատել է դինվորների այդ խմբակ-
ցությունը պատկերացում տալ պատերազմի մասին, բայց չխանգարի
մի այլ մտքի մատուցմանը, որն է՝ Վարդանանց պատերազմի փառքը
դուրս բերել 5-րդ դարի շրջանակից և նրան տալ Հայ ժողովրդի գո-
յատևման համար մղված և միմյանց հաջորդող ոգորումների միաս-
նական ընկալում: Գր. Սանճյանը հանուն Հայրենիքի մղված այդ
պատերազմի տրամաբանական շարունակությունն է տվել հետագա
դարերի նշանավոր գործիչներին տեղ տալով:

Եթե «Վարդանանքը» արտահայտում է թշնամուն զենքով ու
մտքով հաղթելու գաղափարը, ապա Գր. Սանճյանի մյուս գործերն են՝

«Հայոց այրուբներ» տրամագծորեն նույն գաղափարի կրողն է, այն մտքի, որ առանց Մեսրոպ Մաշտոցի այդ գյուտի՝ Հայոց գրերի ստեղծման պատմական մեծ իրադարձությունն զժվար պիտի լիներ, գուցե և անհնար՝ պահպանել Հայ ժողովրդի ազգային գոյությունը:

Միանգամայն առողջ և խորապես ուսանելի գաղափար: Սակայն արվեստի որևէ գործ որպեսզի իր համար ճանապարհ հարթի դեպի ապագան, մնայուն արժեք ներկայացնի, բուն իր տեղը տվյալ ժողովրդի, նաև այլ ժողովուրդների ստեղծած համամարդկային արժեքների գանձարանում, պետք է ունենա ստեղծագործական, գեղարվեստական ուժ:

Գր. Սանճյանի երկու գորելենները հանդիսանում են հիանալի համադրություն՝ գաղափարի ու վարպետ կատարման: Նյութի վեհությունը, յուրահատուկ պերճանքը անկախ դրամատիկ բովանդակությունից, Սանճյանը կարողացել է մատուցել՝ դիմելով վերածննդի դարաշրջանի արվեստի առանձնահատուկություններին, խտալական արվեստից վերցնելով ոչ միայն գույների ներդաշնակման, այլև կերպարների տիպականացման վարպետությունը, այս բոլորը անցկացնելով՝ իր Սանճյանական կատարողական միջոցների բովով: Այնքան կենդանի են նրա ներկայացրած կերպարները, այնքան ամբողջական ու մանրամասների մեջ մշակված, ավարտական տեսքի բերված, որ զժվար է չհամաձայնվել ռուս արվեստագետներից մեկի այն գնահատմանը, թե մարդ զժվար է կարողանում հավատալ, թե մարդկային ձեռքն է ստեղծել դրանք:

Այս բոլորից հետո միանգամայն հասկանալի է այն բարձր գնահատումը, որ տվել է Սորհրդային կառավարությունը Գրիգոր Սանճյանին: Նա 1962 թ. ընտրվել է ԽՍՀՄ Գեղարվեստների ակադեմիայի թղթակից-անդամ, իսկ 1973 թ.՝ իսկական անդամ, 1969 թ. էլ արժանացել է ԽՍՀՄ պետական մրցանակի:

Գրիգոր Սանճյանը նաև եռանդուն հասարակական գործիչ է, անդամ ստեղծագործական մի քանի խորհուրդների, խմբագրական մարմինների:

Նա ղեկավարում է էջմիածնի Մայր տաճարի և հարակից վանքերի (Հոիփսիմե, Գայանե, Շողակաթ) սրբապատկերների պարբերական վերանորոգման ու պահպանման աշխատանքները:

Նկատելի դեր է կատարել Նոր Երզնկայի ավանի հիմնադրման աշխատանքներում, Անահիտ հեթանոսական աստվածուհու կիսանդրիով Նոր Երզնկայում աղբյուր-հուշարձան կառուցելու գործում, որ

իրականացվել է խտալահայ բարերար Հայկ Ղազարոսյանի նյութական օժանդակությամբ:

Վերջապես Նանջյանը եղել է Երզնկայի պատմությունը նվիրված այս աշխատանքը ստեղծելու գաղափարով առաջին խանդավառ-վողներից ու հեղինակին ամեն կերպ օժանդակողներից¹:

ՍԵՒՍՅԱՆ-ՊԱՐԹԵՎՆԵՐ

Սեիսյանների գերդաստանը Երզնկայի հնագույն տոհմերից է և գեթ վավերական պատմությունը հասնում է մինչև 19-րդ դարի սկզբները: Այդ գերդաստանը ունեցել է երկու ճյուղավորում, որոնցից մեկը Հայտնի է եղել Պոյաճյան ազգանունով, մյուսը՝ Սեիսյան, որը մեր օրերում գրվել է Պարթև-Սեիսյան:

19-րդ դարի կեսերին ապրող Հաջի Հակոբ Սեիսյանը եղել է իր ժամանակի համար բացառիկ զարգացման տեղ անձնավորություն, իմացել է թուրքերեն, պարսկերեն, արաբերեն՝ գրել-կարդալով, իսկ անգլերեն կարողացել է խոսել. նա այդ լեզուն սովորել է Ղրիմի պատերազմի տարիներին՝ 1854–1855 թթ., որպես կամավոր ծառայելով անգլիական բանակում: Մասնակցել է Սևաստոպոլի Հայտնի կոիվներին: Եղել է ընթերցասեր մարդ, այցելել է Երուսաղեմ, որի համար էլ անվանվել է Հաջի Հակոբ:

Նա ապրել է մինչև խոր ծերություն, վախճանվել է 1902 թվականին: Մեզ հասել է նրա հուղարկավորական թափորի շատ հազվագյուտ մի լուսանկարը, որտեղ երևում են Երզնկայի այդ ժամանակի երևելիներն ու բնակչությունից շատեր՝ անշուշտ բոլորն էլ տղամարդիկ՝ իրենց ուրույն տարազով, ֆեսերով, թաղման ծխակատարություն որոշ հանգամանքներով:

Այստեղ ուզում ենք ներկայացնել այս մեծ ու բազմաճյուղ գերդաստանի ներկայացուցիչներից երեքին՝ բժիշկ Նաչիկ Պարթև-Սեիսյանին, նրա դուստր՝ Մարի Պարթև-Վահրամյանին և որդուն՝ Զարմիկ Պարթև-Սեիսյանին, քանի որ երեքն էլ նկատելի դեր են կատարել մեր գիտական, մանկավարժական և այլ բնագավառներում:

Ասենք նաև, որ բժիշկ Նաչիկ Պարթևը մի որդի էլ է ունեցել, Հրանտ անունով, որը զոհվել է Թիֆլիսում, երիտասարդ տարիքում:

ՆԱՉԻԿ ՊԱՐԹԵՎ-ՍԵՒՍՅԱՆ – Բժիշկ Նաչիկ Պարթև-Սեիսյանը որդին է Հաջի Հակոբ Սեիսյանի: Ծնվել է Երզնկայում, 1874 թվականին: Հաջի Հակոբը բացառիկ ուշադրություն է դարձրել որդու կրթության վրա,

¹ Գրիգոր Նանջյանը մահացել է 2000 թ. (ծան. խմբ.):

տեղական վարժարանի պարապմունքներին զուգընթաց՝ նրան մղել է դեպի ընթերցասիրությունն ու լեզուների տիրապետումը:

Ուսչիկ Սեխյանը սովորել է հայերեն, թուրքերեն, ֆրանսերեն, իսկ հետագայում նաև անգլերեն և ռուսերեն: Օգտվել է այդ բոլոր լեզուներով տպագրված գեղարվեստական և մասնագիտական գրքերից:

Հաղիվ քսանամյա պատանի, ականատես է եղել 1895 թ. Երզնկայի ջարդերին, տեական թալանին, որոշել է նվիրվել հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին, առաջին հերթին ոգևորվելով Փոքր Արմտանցի Գալուստ Արխանյանի հայդուկային խմբի գործունեությունից:

Արխանյանի բանտարկությունից, հայերի նկատմամբ տեղի ունեցող բռնությունների սաստկացումից հետո 1890-ական թվականների վերջերին միացել է հայդուկային այն խմբին, որը ղինված մարտեր է մղել թուրք ջարդարարների դեմ Սեպուհ լեռան լանջերին: Ուսչիկը եղել է այդ խմբի ամենահամարձակ ու քաջարի անդամներից: Մինչև կյանքի վերջին տարիները, խոր ծերություն չըջանում էլ նա ոգևորությամբ պատմում էր այդ կռիվների մասին, ամեն անգամ երբ գալիս էր իր հին բարեկամ Թարգի Ուսչիկի, այսինքն՝ մեր տունը:

Բարձրագույն կրթություն ստանալու նպատակով 1904 թ. մեկնել է Բեյրութ, սովորել է տեղի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը: Ավարտել է 1909 թ., վերադարձել Երզնկա, աշխատել իբրև բժիշկ: Նույն այդ տարիներին ամուսնացել է էրզրումցի Աղավնի Տեր-Սարգսյանի հետ՝ Սանասարյան վարժարանն ավարտած զարգացած մի օրիորդի, որը սահմանադրություն տարիներին ունեցել է կրթական, թատերական գործունեություն Մամախաթունում, որտեղ աշխատել է Ու. Սեխյանն Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին:

Պատերազմի սկզբից մինչև վերջը ծառայել է թուրքական բանակում, որի շնորհիվ էլ նրա ընտանիքն ազատվել է կոտորածներից:

Մեծ նահանջի օրերին Սեխյանների ընտանիքն էլ գաղթել է Կովկաս, նախ բնակություն հաստատել Թիֆլիսում, ապա Վլադիկավկազում, իսկ 1920 թվականի վերջին տեղափոխվել են Երևան: Այստեղ Ուսչիկ Պարթև-Սեխյանն աշխատել է որպես բժիշկ: Նրա մասնակցությամբ Երևանում կազմակերպվել է առաջին պոլիկլինիկան, որի գլխավոր բժիշկ է նշանակվել ինքը:

Նրա կինը՝ տիկին Աղավնի Պարթևն էլ նվիրվել է որը երեխաների դաստիարակության գործին: Նրա անմիջական մասնակցությամբ Երևանում հիմնադրվել է առաջին մանկական հրապարակը,

որի բազայի վրա հետագայում կազմակերպվել է մանկապարտեզը նրա տնօրինությունը:

Նաչիկ Պարթև-Սեխյանը նշանակալից աշխատանք է կատարել 1933–1934 թթ. Նոր Երզնկա ավանի Հիմնադրման գործում, Սեպուհ Նանջյանի և այլ երզնկացիների հետ միասին: Եղել է երևանաբնակ երզնկացիների միություն կազմկոմիտեի նախագահը:

Մահացել է 1968 թվականին, 94 տարեկան հասակում:

ՄԱՐԻ ՊԱՐԹԵՎ-ՎԱՀՐԱՄՅԱՆ – Մարի Պարթևը դուստրն է բժիշկ Նաչիկ Սեխյանի: Ծնվել է Երզնկայում, 1914 թվականին:

Միջնակարգ և բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանում: Սովորել է Ս. Արուսյանի անվան միջնակարգ դպրոցում, զուգընթաց հետևել դաշնամուրի՝ Երևանի կոնսերվատորիային կից ուսումնարանում:

Հետագայում սովորել է Մոսկվայի օտար լեզուների ինստիտուտում, մասնագիտանալով անգլերեն լեզվի մեջ: Սակայն Մեծ Հայրենական պատերազմի պատճառով տեղափոխվել է Երևան, շարունակել ուսումը Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի օտար լեզուների բաժնում:

Համալսարանն հաջող ավարտելուց հետո դասախոսել է նույն Հաստատությունում որպես անգլերեն լեզվի ավագ դասախոս: Հետագայում նույն առարկան երկար տարիներ դասավանդել է Երևանի բժշկական ինստիտուտում:

Մարի Պարթևը ամուսնացել է քիմիկոս Աշոտ Վահրամյանի հետ, ունեցել է մի աղջիկ:

ԶԱՐՄԻԿ ՊԱՐԹԵՎ – Զարմիկ Պարթևը որդին է բժիշկ Նաչիկ Պարթևի: Ծնվել է Երզնկայում, 1916 թ.: Երկու ամսականում ընտանիքի հետ տեղափոխվել է Կովկաս:

Հանրագիտական և մասնագիտական կրթությունն ստացել է Երևանում, ավարտել է Երևանի բժշկական ինստիտուտը, ապա՝ Լենինգրադում ասպիրանտուրան՝ ղեղագիտության մասնագիտությամբ: Պաշտպանել է դիսերտացիա և ստացել բժշկական գիտությունների թեկնածուի աստիճան:

Զարմիկ Պարթևը երկար տարիներ աշխատել է Երևանի պրոֆ. Ռ. Յոլյանի անվան Հեմատոլոգիայի և արյան փոխներարկման գիտահետազոտական ինստիտուտում որպես ավագ գիտաշխատող:

Մասնագիտական մամուլում հրատարակել է մոտ հիսուն հոդված:

ԱԴԱԼՅԱՆՆԵՐ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի փոթորիկների հորձանուտի մեջ նետված, երկրից-երկիր, քաղաքից-քաղաք ընկած մի ընտանիք էլ Ադալյաններինն է, որը ճյուղավորվել է, ի վերջո հիմնական բնակություն հաստատել Հայաստանում:

Ավելի քան մեկ դար առաջ Երզնկայում ապրող Ադամ Ադալյանի որդուն՝ Մարտիրոսին է վիճակվել այս ընտանիքի ճակատագրի տնօրինումը մեծ գաղթից հետո:

Մարտիրոսը 25 տարեկան է եղել, երբ վրա է հասել Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեծ աղետը: Նրա հայրը վախճանված է եղել դրանից տարիներ առաջ՝ իր խաղաղ մահով: Եղեռնի օրերին էլ կորցրել է մորն ու երկու քույրերին: Ինքը մեն-մենակ՝ բազում տառապանքներով ազատվում է Ջարդից, ընկնում նախ Տրապիզոն, այնտեղից նավային ճանապարհով անցնում Բաթում:

Հետագայում ապրել է Ռոստովում, Օդեսայում, Ղրիմի հայաշատ քաղաքներում: Նախ զբաղվել է կաշեգործությամբ, ապա՝ դերձակությամբ:

Մարտիրոսը Սիմֆերոպոլում կազմել է ընտանիք, ամուսնանալով լեհական ծագումով մի ուուս աղջկա՝ Աննայի հետ:

Իր օջախը ստեղծելուց հետո ցանկացել է շարունակել կրթությունը, հաճախել է Սիմֆերոպոլի հայկական դպրոցը, ավարտել գերազանց գնահատականով:

Դպրոցի տնօրինությունը հատուկ միջնորդագրով նրան ուղարկել է Երևան՝ համալսարանական կրթություն ձեռք բերելու, սակայն տարիքը խանգարել է, և չեն ընդունել համալսարան:

Բայց Հայաստան գալը ճակատագրական դեր է կատարում Ադալյանների ընտանիքի համար: Հայկական հարազատ մթնոլորտը, մարդիկ, որդիներին մայրենի դաստիարակություն տալու հնարավորությունը մղել են նրան մի նոր տեղափոխության: 1938 թվականին ընտանիքով Սիմֆերոպոլից տեղափոխվել է Երևան:

Այստեղ երեխաներին տվել է հայկական դաստիարակություն, նրանց մղելով դեպի հայ գրականությունն ու արվեստը: Որդիներից Նորայրը սովորել է Երևանի պետական համալսարանում, Ռուբենը՝ գեղարվեստի ինստիտուտում, դարձել նկարիչ, Ռաֆֆին՝ կոնսերվատորիայում, իսկ նրանց քույրը՝ Սեդան, ջութակահար է:

Մարտիրոս Ադալյանը վախճանվել է Երևանում, 1961 թվականին, իր երազների իրականացումը տեսնելուց, այսինքն՝ հայ մշակույթին ծառայող երեք որդիների հասցնելուց հետո:

Ծանոթանանք նրանց կենսագրություններին:

ՌՌԻԲԵՆ ԱԴԱԼՑԱՆ – Նկարիչ Ռուբեն Աղայանը Մարտիրոս Աղայանի անդրանիկ որդին է, Նորայրի ավագ եղբայրը: Ծնվել է 1929 թվականին Սիմֆերոպոլում (Ղրիմ): Ինը տարեկանում ծնողների հետ տեղափոխվել է Երևան, որտեղ ստացել է միջնակարգ և մասնագիտական կրթությունը: Սովորել է Կ. Վորոշիլովի անվան հայկական միջնակարգ դպրոցում, Փ. Թերլեմեզյանի անվան գեղարվեստական ուսումնարանում, իսկ 1957 թ. ավարտել է Երևանի գեղարվեստաթատերական ինստիտուտի գեղանկարչությունից բաժինը:

Աշակերտական տարիներից ոգևորվել է հայ ժողովրդի պատմության հերոսական դրվագներով: Նրա ավարտական աշխատանքը եղել է «Ավարայրի ճակատամարտը» կոմպոզիցիոն մեծ կտավը, որն արժանացել է բարձր գնահատանքի:

Նույն այդ տարիներից մասնակցել է հանրապետական, հետագայում արդեն միութենական և արտասահմանյան բազմաթիվ ցուցահանդեսների: ՀՀ ժողովրդական նկարիչ, պետական մրցանակի դափնեկիր:

Ռուբեն Աղայանը բազմաժանր նկարիչ է, ստեղծել է գունանկարներ, գրաֆիկական գործեր, կատարել է գրքերի ձևավորումներ, բնանկարներ, կոմպոզիցիոն աշխատանքներ: Լավագույն գործերից են՝ «Համբույր», «Քրոջ դիմանկարը», «Գիշեր», «Կրկես», «Ցուլը», «Սուսերամարտիկը», «Գնդակով աղջիկը», «Սալոմե», «Հիրոսիմա», «Դոն Կիխոտ», «Նկարչի արվեստանոցը», «Քաղաք», «Զիեր» և այլն:

Աղայանի նկարները հաճախ են արտատպվել հանրապետական և միութենական մամուլում, արժանացել բարձր գնահատականներին: Նրա աշխատանքները ներկայացվել են նաև Ռուսաստանում, Ֆրանսիայում, Ավստրիայում, ԱՄՆ-ում և այլուր: Այդ ստեղծագործությունների մի մասը պահպանվում են Հայաստանի ազգային պատկերասրահում ու թանգարաններում, ինչպես նաև հայրենի ու արտասահմանյան մի շարք հավաքածուներում:

ՆՈՐԱՅՐ ԱԴԱԼՑԱՆ – Ծնվել է 1936 թ. Սիմֆերոպոլ քաղաքում: Գրող՝ արձակագիր, դրամատուրգ, հրապարակախոս: Բանասիրական գիտությունների դոկտոր: Ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի հայկական բանասիրական ֆակուլտետը: Ծուրջ 30 անուն գրքերի հեղինակ է: Հայտնի են նրա «Ծոզ ամառ» (1965), «Սաղաղ զորանոցներ» (1973), «Կապույտ Երզնկա» (1985) ժողովածուները, «Ներկաներ և բացականեր» պիեսը (1986) և այլ ստեղծագոր-

ծուխյուններ: Նրա ստեղծագործություններից թարգմանվել-տպագրվել են ուսուցիչներին և այլ լեզուներով: Լայնորեն տպագրվում է ոչ միայն Հայաստանում, այլև Սփյուռքի պարբերականներում: Արժանացել է ՀԳՄ Դերենիկ Դեմիրճյանի անվան մրցանակի՝ «Մենախոսությունների ժամեր» պատմվածքների գրքի համար, և «Վահագն» համահայկական մրցանակի՝ «Կիրև և Տղամարդը» դրամայի համար: Ն. Աղալյանին շնորհվել է Աշխատանքային Կարմիր Դրոշի շքանշան: Եղել է «Գրական թերթի» գլխավոր խմբագիր, ՀԳՄ վարչությունից:

ՌԱՅՅԻ ԱԴԱԼՅԱՆ – Ծնվել է 1940 թ. հուլիսի 12-ին Երևանում: Զուլթակահար և նկարիչ: Ավարտել է Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիան: Երկար տարիներ եղել է Հայաստանի սիմֆոնիկ նվագախմբի առաջատար շուլթակահարներից: Գեղանկարչության ժանրերն են՝ նատյուրմորտը, բնանկարը, վերացական կոմպոզիցիաներն ու ձևակառուցվածքները: Ունեցել է բազմաթիվ անհատական ցուցահանդեսներ Երևանում, ցուցադրվել արտասահմանում: Այժմ բնակվում է ԱՄՆ-ում, շարունակում զբաղվել կերպարվեստով ու երաժրչտությունով:

ՍԵՒԱ ԱԴԱԼՅԱՆ – Ծնվել է 1944 թ. օգոստոսի 12-ին Երևանում: Զուլթակահար է: Ավարտել է Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիան: Հանդես է եկել Հայաստանի ռադիոյի և Հայաստանի սիմֆոնիկ նվագախմբերի համույթներում: Այժմ զբաղվում է մանկավարժական գործունեությամբ:

ՄՈՄՁՅԱՆՆԵՐ

Մոմջոնք կամ Մոմջանները Երզնկայի հնագույն և լայն ճյուղավորում ունեցող գերդաստաններից են: Նրանց հիմնական զբաղմունքը եղել է առևտուրը:

Այս գերդաստանից Նշան Մոմջանի անունը գտնում ենք Երզնկայի Ընկերական վարժարանի սաների ցանկում: 1880 թ. նա սովորել է այդ դպրոցի նախապատրաստական դասարանում:

Ավարտելով Ընկերական վարժարանը, Նշանը հետևել է առևտրի և աստիճանաբար դարձել Երզնկայի աչքի ընկնող առևտրականներից, լայն գործարքների մեջ լինելով Կ. Պոլսի առևտրական տների հետ:

Գեոևս Առաջին Համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին նա ընտանիքով տեղափոխվել է Տրապիզոն, ապա եկել է Կովկաս, գործել Թիֆլիսում:

Այս ընտանիքը տվել է մի քանի նշանավոր դեմքեր, որոնցից ամենահայտնին է փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր Խաչիկ Մոմջյանը:

ԽԱՉԻԿ ՄՈՄՋՅԱՆ – Խաչիկ Մոմջյանը եղել է ճանաչված փիլիսոփա Խորհրդային Միությունում և նրա սահմաններից դուրս: Հեղինակել է փիլիսոփայական բազմաթիվ աշխատություններ, որոնք բարձր են գնահատվել թե՛ մեզ մոտ՝ Խորհրդային Միությունում և թե՛ նրա սահմաններից դուրս, իսկ առավել զվսավորները թարգմանվել են տասնյակ լեզուներով:

Խ. Մոմջյանը ծնվել է Տրապիզոնում, երզնկացի նշան Մոմջյանի ընտանիքում, 1909 թվականին:

Միջնակարգ կրթությունն ստացել է Թիֆլիսում, որտեղ ապրել են նրանք Առաջին Համաշխարհային պատերազմի նախօրյակից: 1927–1931 թթ. որպես ուսուցիչ աշխատել է Թիֆլիսի Հայկական դպրոցներում: Ապա սովորել է Մոսկվայի պատմության, փիլիսոփայությունից և գրականության ինստիտուտում, որի փիլիսոփայության ֆակուլտետն ավարտել է 1934 թ.: 1937 թ. պաշտպանել է դիսերտացիա, ստացել փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածուի աստիճան:

Մի քանի տարի աշխատել է Մոսկվայի թանգարաններից մեկում:

1941 թ. տեղափոխվել է Երևան: Եղել է ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի Հայաստանի բաժանմունքի (Արմֆան) առաջին գիտնական քարտուղարը: Հայրենական պատերազմի տարիներին լույս է ընծայել հակաֆաշիստական բնույթի մի քանի գրքույկ:

1944–1946 թթ. աշխատել է Հայկական ԽՍՀ արտաքին գործերի մինիստրությունում, 1947–1949 թթ. ղեկավարել է Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի փիլիսոփայության սեկտորի աշխատանքները:

1951 թ. Մոմջյանը պաշտպանել է դոկտորական դիսերտացիա և ստացել փիլիսոփայական գիտությունների դոկտորի աստիճան:

1950–1952 թթ. խմբագրել է Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Հասարակական բաժանմունքի «Տեղեկագիրը», որի էջերում ունի արժեքավոր մի քանի հոդված:

Խ. Մոմջյանը 1954 թ. ընտանիքով տեղափոխվել է Մոսկվա, որտեղ ունեցել է գիտական, մանկավարժական բեղուն գործունեու-

թյուն: Ղեկավարել է Մոսկվայի Լոմոնոսովի անվան պետական համալսարանի դիալեկտիկական և պատմական մատերիալիզմի ամբիոնը:

1958–1962 թթ. փիլիսոփայություն և իրավունքի գծով եղել է «Կոմունիստ» տեսական ամսագրի խմբագրական մարմնի անդամ: 1962–1967 թթ. պրոֆեսորի աստիճանով դասախոսել է Մոսկվայի պետական համալսարանում: Ապա ղեկավարել է ԽՄԿԿ Կենտկոմին կից հասարակագիտական ակադեմիայի Մարքսիզմ-Լենինիզմի փիլիսոփայություն ամբիոնը: 1977 թ. ընտրվել է ԽՍՀՄ Սոցիոլոգների ասոցիացիայի նախագահ:

Մոմջանը լույս է ընծայել մասնագիտական բազմաթիվ աշխատություններ նվիրված պատմական մատերիալիզմի և արևմտաեվրոպական փիլիսոփայություն հարցերին: Դրանցից են՝ «Սոցիալիստական հասարակարգը և մասսաների ստեղծագործական ակտիվությունը» (Երևան, 1954), «Լաֆարգը և մարքսիստական գաղափարախոսություն մի քանի հարցեր» (1954), «Հելվեցիուսի փիլիսոփայությունը», որը լույս է տեսել ռուսերեն, թարգմանվել է ֆրանսերեն, գերմաներեն և ռումիներեն: «Սոցիալիզմը. նրա ներկան և ապագան» (Մոսկվա, 1963) մենագրությունը թարգմանվել է արտասահմանյան տասը լեզուներով, «Մարքսիզմը և ռենեգատ Գարոդին» (1973) թարգմանվել է անգլերեն, իսպաներեն և արաբերեն: Հայտնի է հատկապես նրա «Լաֆարգը և մարքսիստական փիլիսոփայությունը» (1977) մենագրությունը և այլն:

Հեղինակակից և խմբագիրն է «Ժամանակակից ռեֆորիզմի գաղափարախոսությունը», «Մարքս-Լենինյան փիլիսոփայություն հիմունքները» (1973–1975) և այլ գրքերի: Խմբագրել և ներածական ընդարձակ հոդվածներ է գրել Պոլ Հոլբախի «Ընտիր երկերի», Հելվեցիուսի «Ընտիր երկերի» և այլ գրքերի համար¹:

ԳԱՍՊԱՐՑԱՆՆԵՐ ԿԱՄ ՔԵՀՑԱՆՆԵՔ

Գասպարյանների գերդաստանն ապրել է Երզնկայի գեղատեսիլ հովտում, Եփրատի փոքր մի ճյուղավորման աջ ափին գտնվող Վերի Ագրակ (Չիֆլիկ) գյուղում:

Այդ գյուղը առաջ եղել է ոմն Ղանի էֆենդու ազարակը՝ չիֆլիկը, բայց հետագայում թուրքը այն վաճառել է մի քանի հայ ընտանիքների, որոնցից ամենից մեծն ու հայտնին է եղել Գևորգ աղան՝ իր

¹ Ուշիկ Մոմջանը մահացել է 1996 (ծան. խմբ.):

Հովհաննես ու Ավետիս եղբայրներով, որոնք դիզել են մեծ հարբատուություն, ձեռք բերել կալվածներ: Իսկ Գևորգը շնորհիվ իր հյուրասիրություն, շենչող բնավորություն, ունեցել է մեծ հեղինակություն՝ անգամ թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների մոտ: Հենց դա էլ նպաստել է, որ նա ապահով զգա իրեն և ապրի համեմատաբար հանգիստ պայմաններում:

Վերի Ձիֆլիկը եղել է զուտ հայաբնակ: Նրա հյուսիսակողմին էլ ընկած է եղել Վարի Ձիֆլիկը՝ դարձյալ հայաբնակ:

Գևորգ աղայի երկու եղբայրները հետագայում տեղափոխվել են Կ. Պոլիս, պաշտոնավարել հայոց պատրիարքարանում, սակայն Ավետիսը 1895 թ. կոտորածների օրերին սպանվել է: Հովհաննեսն էլ չդիմանալով այդ ծանր վշտին՝ հանկարծամահ է եղել: Վախճանվել են նաև Գևորգ աղան ու նրա կինը:

Գևորգի որդին, Գաբրիելը դարավերջին կարողացել է ետ վերցնել իրենց կալվածների մի մասը և աստիճանաբար կրկին շենացնել հանգած օջախը:

Գևորգի որդին է Մկրտիչ Գասպարյանը: Նախնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրում:

Մեծ եղեռնի ու նրան հաջորդող դեպքերի ընթացքում հասել է Կարին, այնտեղ միացել Անդրանիկի զորամասին, մասնակցել նրա մի շարք կռիվներին:

Հետագայում եկել է Երևան, ամուսնացել, կրթություն ստացել, վարել պատասխանատու պաշտոններ: Եղել է պետապի տեսուչ:

Մ. Գասպարյանն ունեցել է երեք տղա, երկու աղջիկ: Տղաներից անդրանիկը՝ Վանիկը, զոհվել է Հայրենական մեծ պատերազմում, մյուսները՝ Գևորգը և Հենրիկը ստացել են բարձրագույն կրթություն և աշխատում են տարբեր բնագավառներում:

ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՑԱՆՆԵՐ ԿԱՄ ԵՓՐԱՆԵՆՔ

Երզնկայում եղել են երկու Տեր-Ստեփանյան գերդաստաններ: Մեկը ականավոր հասարակական-մշակութային գործիչ Սարգիս Տեր-Ստեփանյանի տոհմն է, որի հնությունը ձգվում է դեպի խոր անցյալը, մյուսը՝ Եփրանենք կոչվող գերդաստանն է, որը 19-րդ դարի կեսերից հավասարապես օգտագործել է Տեր-Ստեփանյան ազգանունը՝ Եփրանի որդի Տեր Ստեփանի ժամանակից: Սակայն բազմաճյուղ այս գերդաստանը պահել է նաև Եփրանենք հին տոհմանունը, որը գնում հասնում է մինչև 1750-ական թվականները: Եփրանի կինը՝ Անթա-

ուամբ, ապրել է 130 տարի, մահացել 1890 թվականին, ինչ որ նշանակում է թե ծնված պիտի լինի 1760 թ.: Եթե ընդունենք, որ Երզնկայում սովորություն է եղել ամուսնանալ 8–10 տարով փոքր աղջկա հետ, Եփրան էլ ծնված պիտի լինի 1750–ական թվականներին:

Եփրանն ունեցել է չորս տղա, երկու աղջիկ: Տղաներից Հակոբի, Հաջի Գալուստի, Հարությունի, իսկ աղջիկներից էլ Վերժինի ու Օժենի մասին քիչ տեղեկություններ են հասել մեզ:

Հայտնի է գերդաստանի Տեր Ստեփանի ճյուղի շարունակությունը: Տեր-Ստեփանի որդին է Մարտիրոսը, այս գրքի հեղինակի պապը, որը ծնվել է 1829 թվականին և հիմնական զբաղմունքը եղել է դերձակությունը: Բայց սիրել է կարգալը, համարվել է լավ հեքիաթասացող:

Նա պահել է մեր գերդաստանի Քյությունը համարվող մի «Տոմար», որի վրա նշումներ ունի սկսած 1874 թվականից:

Հետագայում այդ գրքի վրա հիշատակություններ է թողել Հայրս՝ Մարտիրոսի կրտսեր որդի Սաչատուրը:

Ուրեմն, Տեր-Ստեփանյանների գերդաստանի պատմությունը առերվազն 120 տարվա զբաղմունք էր վավերականություն ունի:

Մարտիրոսի որդի և նրա արհեստը շարունակող Թարգի Սաչիկը (1876–1957) և դուստրերից Սաթենիկը ողջ են մնացել և շարունակել գերդաստանի գոյությունը: Սաչատուրի մեծ եղբայրը՝ Ստեփանը, բազմանգամ ընտանիքով, նաև նրա չորս քույրերը և մայրը՝ Վարդանուշը, գոհ են գնացել Մեծ եղեռնին:

Թարգի Սաչատուրն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ունեցել է արկածալից կյանք, որը նյութ է դարձել «Մղձավանջային օրեր» վեպի:

Նրա չորս զավակներից երեքը նույնպես (Ավետիս, Վարսենիկ, Արաքսի) գոհ են գնացել ջարդերին: Ողջ է մնացել միայն Գառնիկը:

Մեծ նահանջի օրերին Սաչատուրը ռուսական բանակի հետ գաղթել է Կովկաս, ապրել Երևանում: Այստեղ կրկին ամուսնացել է և ունեցել մեկ տղա, որի անունը դրել է Ավետիս:

Սորհրդային իշխանությունից հաղթանակից հետո շարունակել է դերձակությունը: Եղել է Երևանի Կարի առաջին գործարանի հիմնադիր բանվորներից և երեսուն տարի, մինչև խոր ծերություն աշխատել նույն գործարանում:

Թուշակի անցնելուց հետո, 1949 թ. գրի է առել ընդարձակ հիշողությունները (մոտ հազար էջ), լայն տեղ տալով երզնկացիների համայնական կյանքին, կենցաղին, սովորություններին, ավանդու-

թյուններին: Նրա անպաճույճ այդ գրառումները մեծապես օգտակար եղան մեզ՝ այս աշխատությունից որոշ գլուխների պատրաստման գործում:

Սաչատուր Տեր-Ստեփանյանի ավագ որդին՝ Գառնիկը 1936 թվականին ամուսնացել է բալլըքեսիրցի Վարդուհի Պետրիկյանի հետ, ունեցել է երկու տղա՝ Պերճ և Արմեն ու մեկ աղջիկ՝ Ալիս:

Ներկայացնում ենք Տեր-Ստեփանյանների գերդաստանի շատավիդներից մի քանիսի կենսագրությունները:

ԳԱՌՆԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ (ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ) – Ընթերցողի ներողամտությամբ հայցելով է, որ Երզնկային նվիրված այս յուրահատուկ հուշամատյանում մի ջերմիկ ու արևոտ անկյուն էլ ինձ եմ ուզում հատկացնել, ոչ թե փառասիրության դժգոհմից դրդված, այլ պարզապես սիրելի երզնկացիների մեծ ընտանիքից, հայրենի բնաշխարհից չկտրվելու, այդ մթնոլորտում հավերժ ապրելու գոհունակությամբ ունենալու համար:

Ծնվել եմ Երզնկայի մերձակա պատմական Դերջան գավառի Մամախաթուն ավանում, 1909 թվականի փետրվարի 14-ին, երզնկացի դերձակ Սաչատուր Տեր-Ստեփանյանի ընտանիքում:

Հինգ տարեկան էի, որ սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Հայրս մեկնեց բանակ: Մեծ եղեռնի ահապարհ օրերին զոհ գնացին սիրելի տատիկս, երկու քույրերս՝ Վարսենիկն ու Արաքսին, փոքր եղբայրս՝ Ավետիսը, հորեղբորս՝ Ստեփանի, բազմանդամ ընտանիքը: Ողջ մնացինք մայրս ու ես:

1916 թ. հունվարյան մի ցրտաշունչ օր մեզ էլ աքսորեցին Տեր Զոր: Մեծ էր կարավանը՝ հավաքված մինչ այդ այս ու այն կողմ մնացած կարնեցիներից, դերջանցիներից, բարերոգիներից: Մեծ էր, բայց փոքրացավ ճանապարհին: Ու երբ հասանք Մալաթիա, հագիվ հարյուր հոգի էր մնացել...:

Ի՞նչ եղան: Հայտնի է աշխարհին: Մալաթիայում մայրս բռնեց ձեռքիցս և թաքնվեց խիտ պտղատու այգիներում: Կարավանը երբ անցավ-զնաց, դուրս եկանք...:

Մարտի վերջերն էր: Բնությունն սկսել էր զարթնել... Քայլեցինք դեպի քաղաք: Նկատեցին: Եկան, սրերը հանեցին... Բայց մի թուրք կին ազատեց մեզ: Տարավ իր տան բակը, հաց տվեց, ասաց թե այդ քաղաքի բոլոր հայերին կոտորել են. մնացել են մի խումբ արհեստավորներ, որոնք թուրքական բանակի համար մանուսա են գործում: Մեզ բացատրեց նրանց տեղը:

- Եթե դուռը բաց արեցին, կազատվեք, իսկ եթե չբացվեց...

Բայց բացվեց...

Երեք տարի ապրեցինք այդ փակ տանը՝ սարսափի մեջ: Մայրս աշխատում էր, ինձ պահում:

Մեկ էլ այդ տան երկաթյա դուռը բացվեց 1918 թ., երբ Հայերի Հետ Հաշվեհարդար տեսնող քաղաքն ինքն էլ Հաշիվ էր տալիս սովին ու Համաճարակներին: Հիմա էլ թուրքերի անթաղ դիակներն էին ընկած փողոցներում, թթի այգիներում, չրջակա վայրերում:

Ու որբանոցներ՝ հայկական, թուրքական, գերմանական, ամերիկյան: Բոլորի համն էլ առել եմ, թուրքականում ներկայանալով որպես թուրք...

1919 թ. տեղափոխվեցինք Սեբաստիա: Չորս տարի ապրեցինք այդ քաղաքում: Մայրս աշխատում էր, լվացք անում, այլուր մաղում, ինձ պահում: Մայր ունեցողների համար որբանոցներում տեղ չկար:

1922 թ. դեկտեմբեր ամսին Սեբաստիայի բազմահազար որբերին տեղափոխեցին Հունաստան: Սխալմամբ մի խումբ հայ որբեր, որոնց մեջ ես ու ապագա քանդակագործ Թորգոմ Չորեքչյանը, ընկանք Հույն գաղթականներ տեղափոխող մի նավ, որը Հենց առաջին օրը ժանտախտի բռնվեց... Քառասուն օր քառասուն գիշեր կարանտինա հայտարարվեց: Ոչ մի քաղաք, ոչ մի պետություն մեզ չէր ընդունում:

Քառասուն օրից ցամաք տեսանք՝ էլադայի ափերը, 2000 Հույն գաղթականներից մնացել էր 700 հոգի, այսինքն՝ 700 կմախք: Ես ու Թ. Չորեքչյանն էլ ողջ մնացինք:

Հունաստանում չորս տարի ապրեցի երեք տարբեր վայրերի որբանոցներում: Մի քանի տարի սովորել էի Սեբաստիայի ազգային դպրոցում, մի քանի տարի էլ այս որբանոցներում, որտեղ իմ ուսուցիչներն են եղել բանաստեղծներ Լևոն էսաճանյանը, Վահրամ Թաթուրը, կրթական գործիչներ Մ. Օշինը, Սահակ Մինասյանը: Նրանց եմ պարտական մայրենի լեզվի կրթությունս:

1925 թ. դեկտեմբերի վերջերին չափահաս որբերի հետ ինձ տեղափոխեցին Եգիպտոս: Կահիրեում մեզնից յուրաքանչյուրն ընտրեց մի մասնագիտություն: Չգիտեմ ինչու՝ ես էլ ընտրեցի գրաչարությունը և հինգ տարի աշխատեցի «Արև» թերթի և այլ տպարաններում: Մի դպրոց էլ սա էր ինձ համար: Ամենից արդյունավետ դպրոցը, չէ՞ որ ամբողջ օրը լինում էի Երվանդ Օտյանի, Վահան Թեքեյանի, Միք. Նաթանյանի, Հովհաննես Հակոբյանի, թարգմանիչ Կարապետ Նավասարդի նման մտավորականների շրջանում:

Գուցե իմ կյանքին վիպային հանգույց տալու անհրաժեշտությունից էր, որ ողջ մնացին ոչ միայն մայրս, այլև՝ Երզնկայում 2000 արհեստավորների հետ գնդակահարված հայրս, այն էլ ո՞րտեղ՝ Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանում:

1930 թ. սեպտեմբերին հասա Երևանի երկաթուղային կայարանը, փաթաթվեցի 16 տարի առաջ կորցրած հորս: Գտա և մորս: Գտա նաև տպարանի ու համալսարանի տեղերը...

Առաջինում աշխատեցի, երկրորդում սովորեցի, աշակերտելով այնպիսի նշանավոր մարդկանց, ինչպիսիք էին Հրաչյա Աճառյանը, Արսեն Տերտերյանը, Գրիգոր Ղափանցյանը, Զապել Եսայանը, Սիմոն Հակոբյանը:

1938 թ. ավարտեցի համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը: Աշխատեցի «Նորհրդային Հայաստան» օրաթերթի խմբագրությունում նախ իբրև ոճաբան, ապա՝ բաժնի վարիչ, պատասխանատու քարտուղարի տեղակալ:

Զուգահեռ շարունակեցի ուսումնա համալսարանի ասպիրանտուրայում, դեկավար ունենալով Հր. Աճառյանին, որին շատ բան եմ պարտական իմ ուսումնառություն, հետագա ճակատագրի համար, և որի հետ հարազատի մտերմությունը կապված եմ եղել քսան տարի:

Պատերազմը ընդհատեց ասպիրանտական պարապմունքս: Մեկ տարի ծառայեցի խորհրդային բանակում: Զորացրվեցի 1944 թ. աշնանը և աշխատանքի ընդունվեցի Հայկական ՆՍՀ ԳԱ գրականություն ինստիտուտում:

Ուղիղ տասը տարի աշխատեցի այդ ինստիտուտում, հիմնականում զբաղվելով արևմտահայ գրականություն ուսումնասիրությամբ: Այս շրջանում է, որ լույս տեսան իմ մի քանի աշխատությունները՝ «Մղձավանջային օրեր» վեպը, «Արփիար Արփիարյան» «Հակոբ Պարոնյան» մենագրությունները: Դրանից առաջ հրատարակվել էին «Պետրոս Աղամյան», «Արամ Միրզոյան», «Սերգեյ Օհանյան» գրքերը:

Ապա տասը տարի եղա Զարենցի անվ. Գրականության և արվեստի թանգարանի տնօրենը: Այնտեղ իմ հիմնական նպատակներից մեկն էր սփյուռքահայ տարբեր կենտրոններից Մայր Հայրենիք տեղափոխել ականավոր հայ գրողների, մշակութային գործիչների արխիվները: Բերվեցին Ա. Չոպանյանի, Թ. Ազատյանի, Վ. Մալեղյանի, Սիամանթոյի, Ա. Արփիարյանի և այլոց բազմաբովանդակ արխիվները, որոնք կրկնապատկեցին թանգարանի հարստությունը:

Ափսոսանքով ու խախտված առողջությամբ թողի թանգարանը: Ինձ թվում էր թե առհասարակ թողնելու եմ կյանքը: Բայց ապրեցի և երկու տասնամյակ էլ աշխատեցի Գիտությունների ակադեմիայի արվեստի ինստիտուտում, նախ իբրև բաժնի վարիչ, ապա՝ լոկ գիտաշխատող:

Այդ երկու տասնամյակները եղան իմ ստեղծագործական կյանքի ամենաբեղմնավոր տարիները:

1962 թ. լույս տեսավ իմ ամենածավալուն հետազոտություն՝ «Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության» Ա հատորը, 1969 թ.՝ Բ հատորը, 1975 թ.՝ Գ հատորը: Աշխատությունն առաջին երկու հատորների համար ինձ շնորհվեց արվեստաբանություն ղոկտորի աստիճան, 1967 թվականին էլ շնորհվել էր արվեստի վաստակավոր գործչի կոչում: Վերջապես՝ 1981 թ. արժանացա պետական մրցանակի:

Վերոհիշյալ աշխատությունները գրելու ընթացքում երկար տասնամյակներ նյութեր էի քաղել արխիվներից, ժամանակի մամուլից, տարբեր հրատարակություններից: Այդ նյութերի մեջ էին հազարավոր մարդկանց կենսագրությունները: Ծրագրեցի կազմել բազմահատոր մի «Կենսագրական բառարան», որն ընդգրկելու էր 10.000 մշակութային գործիչների կենսագրությունը:

Հիմնականում գլուխ եկավ նաև իմ այդ գործը: «Կենսագրական բառարանի» Ա հատորը լույս տեսավ 1973 թվականին, Բ հատորը՝ 1981 թվականին¹: Իմ վերջին ծավալուն մենագրությունը լույս տեսավ 1982 թվականին, կոչվում է «Ֆրանսահայ թատրոնի պատմություն»: Ըստ էության, այն հանդիսանում է «Ուրվագիծի» շարունակությունը:

Իմ առաջարաններով լույս են տեսել Զ. Եսայանի, Երուվանի, Տ. Կամսարականի, Ա. Արփիարյանի, Հ. Պարոնյանի երկերի ժողովածուները, Վ. Փափաղյանի «Սրտիս պարտքը» գիրքը, մանրակրկիտ ծանոթագրություններով հրատարակել եմ Հ. Պարոնյանի «Ազգային ջոկերը» (Հ. Պարոնյանի տասհատորյակի 2-րդ հատոր), Պ. Աղամյանի «Նամակները»: Եղել եմ Հ. Պարոնյանի «Երկերի ժողովածուի» տասհատորյակի (Երևան, 1962–1979) գլխավոր խմբագիրը:

Մարդիկ 70 տարեկանից հետո մղվում են դեպի անցյալի վերհուշը, ապրում նրա լավ ու վատ դրվագներով, գրում, տպագրում են հուշերի գրքերը: Երկու գրքույկ էլ ես հրատարակեցի՝ «Աճառյանի

¹ «Կենսագրական բառարան»-ի Գ հատորի առաջին գիրքը լույս տեսավ 1990 թ. (ծան. խմբ.):

հետ» և «Փափազյանի հետ»: Երկուսն էլ լավ ընդունելություն արժանացան, թե՛ մեզ մոտ և թե՛ մանավանդ սփյուռքում, որտեղ նույնությունը կամ հատվածաբար տպագրվեցին տասից ավելի հայերեն թերթերում կամ հանդեսներում:

Հայրենակցական պարտքի գիտակցությունը է, որ 1968 թ. ձեռնարկեցի Երզնկայի լիակատար պատմության ստեղծմանը, առանց կարողանալու գուշակել հաղթահարման դժվարությունները: Ավելի քան տասը տարի կատարեցի պրպտուժներ, նայեցի բազմաթիվ թերթեր ու հանդեսներ, հայրենակցական հրատարակություններ, արխիվներ: Նյութը ոգևորեց ինձ, մոռացնել տվեց տառապանքը: Երզնկան ինձ համար դարձավ ոչ թե լոկ հետազոտական աշխատանք, այլ հոգեկան սնունդ, թողնենք որ այդ սնունդի մեջ համադամ կերակուրների կողքին շատ էին կծուն ու դառը: Ապրեցի մանկություն օրերի հուշերով: Հավաքած նյութն ինձ կտրեց այս կյանքից, տեղափոխեց խոր անցյալը, Անահիտի պաշտամունքի հեթանոսական դարերը, միջին դարերի գարթոնքի շրջանը: Հուզվեցի, վերապրեցի երզնկացիների ողբերգությունները ջալալիների, ենիչեիների և այլ բարբարոսական ցեղերի ասպատակությունների օրերին:

Բայց ավարտեցի «Երզնկա» ուսումնասիրությունը հոգու աննկարագրելի գոհունակությամբ:

ԱՎԵՏԻՍ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ (ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ) – Ավետիսը կրտսեր որդին է Թարգի Խաչիկ Տեր-Ստեփանյանի, փոքր եղբայրը՝ գրքիս հեղինակի, վառ ապագա խոստացող, բազմակողմանի շնորհներով օժտված մի երիտասարդ, որ անժամանակ հեռացավ այս աշխարհից՝ ավտոարկածի հետևանքով:

Ծնվել է Երևանում, 1924 թվականին: Մասնագիտական կրթություն ստացել է Երևանի քիմիական տեխնիկումում, ավարտել փայլուն կերպով և աշխատել Ս. Մ. Կիրովի անվան քիմիական գործարանում որպես ինժեներ-տեխնիկ:

Հայրենական պատերազմի առաջին օրերից մեկնել է Խորհրդային բանակ, մարտերով հասել մինչև Հունգարիա, արժանացել մի քանի շքանշանների, ծանրորեն վիրավորվել է, բուժվել, շարունակել ծառայությունը:

Ձորացրվելուց հետո աշխատել է Արտասահմանի հետ մշակութային կապի հայկական ընկերությունում, որտեղ աշխատում էր նաև մեծ եղբայրը՝ Գառնիկը որպես «Սովետական Հայաստան» ամսագրի պատասխանատու քարտուղար:

Ավետիսը 15 տարի եղել է այդ հաստատությունյան ամենագործունյա և ձեռներեց աշխատողներից, Հայաստան այցելող հայրենաբաղձ հայերի սիրելին:

Նա օժտված էր գրելու ակնհայտ կարողությամբ: «Սովետական Հայաստան» ամսագրում և այլ պարբերականներում նրա տպագրած ակնարկները, տասնյակ հոդվածները հաճույքով ընթերցվել են և արտատպվել սփյուռքահայ մամուլում:

ՊԵՐՃ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ (ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ) – Ավագ որդին է այս գրքի հեղինակ Գառնիկ Ստեփանյանի: Ծնվել է 1937 թվականին Երևանում, որտեղ ստացել է միջնակարգ և բարձրագույն կրթությունը: 1955 թ. ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը և աշխատել Չարենցի անվան գրականություն և արվեստի թանգարանում, իսկ 1968 թվականից՝ Հայաստանի ռադիոյի և հեռուստատեսությունից պետական կոմիտեում նախ գրական-գրամատիկական հաղորդումների խմբագրությունում իբրև խմբագիր, գլխավոր խմբագիր, 1978 թվականից գիտահանրամատչելի և ուսումնական հաղորդումների խմբագրությունում՝ գլխավոր խմբագիր, ապա կուսկազմակերպությունից ազատված քարտուղար նույն հաստատությունում:

Հեռուստատեսությունում և ռադիոյում աշխատած տարիներին գրել է հարյուրավոր սցենարներ, թարգմանել պիեսներ:

Իր սցենարներով հաղորդումներ են նվիրվել Եղիշե Չարենցին, Դանիել Վարուժանին, Սիամանթոյին, Վահան Թոթովենցին, Հրաչյա Աճառյանին, Վիլյամ Սարոյանին, Պետրոս Դուրյանին, Միսաք Մեծաբենցին և շատ ուրիշների:

Հեռուստաֆիլմերի «Երևան» ստուդիայում նրա սցենարով վավերագրական կինոնկարներ են նկարահանվել նվիրված Վահան Տերյանին, քանդակագործներ Խորեն Տեր Հարությունին, Լևոն Թոքմաջյանին, անվանի հայագետ Հրաչյա Աճառյանին:

Կատարել է բազմաթիվ ռադիոբեմականացումներ: Հ. Պարոնյանի «Ալաֆրանկա», Վ. Սարոյանի «Ծիծաղելի պատմություն», «Շառլ Ազնավուրը Ազնավուրի մասին», Ե. Օտյանի «Հեղափոխության մակարոյծները» և այլն:

Երվանդ Օտյանի «Թաղականին կինը», Ե. Չարենցի «Երևանի ուղղիչ տնից», Վ. Թոթովենցի «Կյանքը հին հոովմեակական ճանապարհի վրա», Վ. Սարոյանի «Սպիտակ ձիու ամառը», գործերի հիման վրա ստեղծել է հեռուստատեսային պիեսներ, որոնք բեմադրվել են Հայկական հեռուստատեսությամբ:

1982–1985 թթ. «Երևան» կինոստուդիայի տնօրեն* : 1985–1990 թվականներին Հեռուստատեսություն և ռադիոհաղորդումների պետական կոմիտեի նախագահի տեղակալ : 1995–1997 թթ. Հայաստանի պետական Հեռուստատեսություն գլխավոր տնօրեն : Զբաղվել է նաև գրահրատարակչական գործունեությամբ : 1991–1995 թթ. եղել է «Լույս» հրատարակչության տնօրենը : 1999 թվականից Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչության տնօրենն է¹ :

ԱՐՄԵՆ ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ* – Ծնվել է Երևանում, 1946 թ. : Կրտսեր որդին է Գառնիկ Ստեփանյանի : Կրթությունն ստացել է Երևանում : 1969 թվին ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը : Նույն թվականից աշխատել է համալսարանի հայագիտական կենտրոնում որպես գիտաշխատող : 1981 թվից աշխատում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում որպես ավագ գիտաշխատող : 1985 թվին պաշտպանել է թեկնածուական թեզ «Պոլսահայ գրականությունը XVII–XVIII դարերում» թեմայով : Հայ միջնադարյան մատենագիտությունը նվիրված բազմաթիվ հոդվածներ է տպագրել գիտական մամուլում, ինչպես նաև «Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները» ժողովածուում : Ա. Մաղոյանի հետ կազմել և հրատարակության է պատրաստել Հ. Աճառյանի «Բանասիրական ուսումնասիրություններ» ժողովածուն (Երևան, 1976) : Հրատարակած գրքերն են՝ «Manuscrits arméniens de la Bibliothèque nationale de France» (Փարիզ, 1998, Հ. Գևորգյանի հեղինակակցությամբ), «Սուրբ Գրքի հայերեն մեկնությունների մատենագիտություն» (Երևան, 2001, Եզնիկ եպս. Պետրոսյանի հեղինակակցությամբ), «Վիճագիր արձանագրությունները Մատենադարանի ձեռագրերում» (տպագրության մեջ) : Կազմում է «Հայոց անձնանունների նոր բառարան», ինչպես նաև 16–րդ և 18–րդ դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների ժողովածուներ (վերջինս Ս. Լալաֆարյանի հեղինակակցությամբ) : Գլխավոր խմբագիրն է եղել «Աստվածաշնչական մեկնություններ» մատենաչարի, որից լույս է տեսել երեք գիրք : Մասնակցել է միջազգային գիտաժողովների ԱՄՆ–ում, Բելգիայում և այլուր : Ունի երկու զավակ՝ Տիգրան և Լիլիթ Տեր-Ստեփանյաններ : Տիգրանն ավարտել է Փարիզի Սորբոնի համալսարանի Եվրոպայի քաղաքականության ֆակուլտետը : Նա Թարզի Խաչիկի ծոռն է, Գառնիկ Ստեփանյանի թոռը և նրա տոհմի արու ժառանգը :

¹ Աստղանիշով հատվածները շարադրել է Ա. Տեր-Ստեփանյանը :

ԱԼԻՍ ՍՏԵՓՈՒՅԱՆ (ՏԵՐ-ՍՏԵՓՈՒՅԱՆ)* – Ծնվել է Երևանում, 1940 թ.: Դուստրն է Գառնիկ Ստեփանյանի: Կրթությունն ստացել է Երևանում: Երկար տարիներ աշխատել է Երևանի պետական համալսարանի գրադարանում: Ունի երեք զավակ՝ Աղավնի, Անահիտ (Մանյա) և Ռաֆայել:

ՀԱՍՄԻԿ ՍՏԵՓՈՒՅԱՆ (ՏԵՐ-ՍՏԵՓՈՒՅԱՆ)* – Ծնվել է Երևանում, 1950 թվականին: Դուստրն է Ավետիս Ստեփանյանի: Կրթությունն ստացել է Երևանում: 1972 թվին ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի արևելագիտություն ֆակուլտետը: 1972–1997 թթ. աշխատել է Հայաստանի Ազգային ակադեմիայի արևելագիտության ինստիտուտում որպես գիտաշխատող: Միաժամանակ 1982–1993 թթ. աշխատել է ՀՀ ԱԳՆ Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչությունում, 1995–1998 թթ. դիվանագիտական առաքելություններ մեկնել է Ժնև, աշխատել ՄԱԿ-ի և միջազգային այլ կազմակերպություններին առնթեր ՀՀ մշտական ներկայացուցչությունում և Շվեյցարիայում ՀՀ գլխավոր հյուպատոսությունում: 1987 թվականին պաշտպանել է պատմական գիտությունների թեկնածուական թեզ՝ «Հայատառ թուրքերեն գրականության դերը Օսմանյան կայսրության սոցիալ-մշակութային կյանքում» թեմայով: Հրատարակել է հետևյալ գրքերը՝ «Հայատառ թուրքերեն մատենագիտություն. 1727–1968» (1985), «Հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլը» (1987), «Հայատառ թուրքերեն գրականությունը» (2001), «Հայատառ թուրքերեն գրականության և պարբերական մամուլի մատենագիտություն» (թուրքերեն և ֆրանսերեն, Ստամբուլ, 2005): Մասնակցել է հանրապետական և միջազգային բազմաթիվ գիտաժողովներին:

ԱՇՈՏ ՍՏԵՓՈՒՅԱՆ (ՏԵՐ-ՍՏԵՓՈՒՅԱՆ)* – Աշոտը որդին է Ավետիս Տեր-Ստեփանյանի, եղբայրը՝ Հասմիկի: Ծնվել է Երևանում, 1951 թ.: Բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտում, որի էլեկտրոնիկայի ֆակուլտետն ավարտել է 1974 թվականին:

Նույն տարվանից աշխատել է Երևանի Շահումյանի շրջանային խորհրդում, իբրև ինժեներ:

ՀԱՅՐՈՒՆԻՆԵՐ

Երզնկայի գյուղերից Մեծ Արմտանում է ապրել այս մեծ գերդաստանը, որի վավերական պատմությունը գնում հասնում է մինչև 19-րդ դարի սկիզբները:

Հայրունիների նահապետը՝ Կարապետ աղան, եղել է գյուղի մուլթարը, այսինքն՝ գյուղապետը, ձեռներեց, ազդեցիկ, գիր-գրականության արժեքը իմացող մարդ:

Նրա որդին՝ Գրիգորը, չի ունեցել հոր դիրքն ու իշխանությունը, բայց եղել է գրասեր անձնավորություն և որդուն՝ Հակոբին տվել հիմնավոր կրթություն: Հակոբը իմացել է հայերեն, թուրքերեն և ֆրանսերեն, ինչ որ հազվադեպ երևույթ էր հայկական մի գյուղի համար:

Ունեցել է կրթական, մանկավարժական բեղմնավոր գործունեություն, ֆրանսերեն է դասավանդել ոչ միայն իրենց գյուղի դպրոցում, այլև Շապին Գարահիսար քաղաքում:

Հակոբ Հայրունին ամուսնացել է երիտասարդ հասակում և Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին արդեն 7 երեխայի հայր է եղել:

Բայց վրա է հասել Մեծ եղեռնը և խլել տարել է կնոջն ու յոթ երեխաներից վեցին՝ 15 տարեկան Թաթուլին, Գուրգենին, Ազատին, Սաթենիկին, Նանիկին և նորածին մանկիկին, որը դեռ անուն էլ չի ունեցել:

Ազատվել են Հակոբ Հայրունին և 1904 թ. ծնված Ազապի դուստրը: Ճակատագիրը Ազապիին գցել է հեռավոր ԱՄՆ, իսկ Հակոբին՝ Սևանի ափերը: Նա ցանկացել է ապրել Հայաստանում, այնտեղ վերաչինել իր նոր տունը, նոր օջախը:

Ամուսնացել է երկրորդ անգամ և 1919 թ. ունեցել Հայրունիների տոհմի վերընձյուղումը ավետող առաջին արու զավակին՝ Նորայրին: Տարեցտարի մեծացել է ընտանիքը, երեխաների թիվը հասել է ութի, այսինքն՝ կորցրածից ավելի:

Հակոբ Հայրունին ամեն մի նորածնի տվել է կորցրած երեխաներից մեկնումեկի անունը: Ու նահապետական այդ ընտանիքում վերակենդանացել են Թաթուլը, Գուրգենը, Սաթենիկը, Նանիկը...

Հայրունիների նոր օջախը գտնվում է Հայաստանի Վարդենիսի շրջանի Լուսակունք գյուղում, մի քանիսը միայն այլ վայրերում՝ Երեվանում, Սովետակերտում:

Հակոբը իր բոլոր զավակներին տվել է հիմնավոր կրթություն և մի քանիսը ճանաչված մասնագետներ են ամբողջ հանրապետությունում: Հրաչիկն ու Սաթենիկը ավագ գիտաշխատողներ են, երկուսն էլ գիտություն թեկնածուներ: Կարապետը, որին տրվել է Հայրունիների տոհմի նահապետի անունը, հիդրոինժեներ է. մասնակցել է Արզնիի Շամիրամ ջրանցքի կառուցմանը, հետագայում էլ որպես շինարարության պետ՝ աշխատել է Ջողազի ջրամբարի կառուցման վրա: Սրանք երեքն էլ ապրում են Երևանում:

Նորայր և Թաթուլ եղբայրներն աշխատում են որպես ուսուցիչ, Գուրգենը ավագ գյուղատնտես, Գառնիկը՝ լեռնային տեխնիկ, Նանիկը՝ դերձակ: Բոլորն էլ ապրում են Լուսակունք գյուղում և Սովետակերտում:

Հակոբ Հայրունու թոռներից երեքը ավարտել են բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ, 13-ը սովորում են համալսարանում և տարբեր ինստիտուտներում, մնացածները միջնակարգ դըպրոցներում:

Հայրունիների միայն Հայաստանում ապրող գերդաստանի անդամների թիվը հասնում է հիսունի: Բայց նրանք ճյուղավորվել են նաև արտասահմանյան տարբեր երկրներում. ԱՄՆ-ում արդեն իր թոռնիկներին է ամուսնացրել Ազապին: Ֆրանսիայում և Կ. Պոլսում ապրում են Հակոբ Հայրունու հորեղբոր ընտանիքի ճյուղավորումները¹:

Տնտեսություն, լուսավորություն, կրթություն, գիտություն և կյանքի այլ բնագավառներում գործած երզնկացիները թեև զգալի թիվ են կազմում, սակայն նրանցից ներկայացնում ենք միայն մի քանիսին:

ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՍՐԱՊՅԱՆ – Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, մենագրական մի քանի ծանրակշիռ հետազոտությունների հեղինակ Արմենուհի Սրապյանը, որ սերում է Երզնկայի Բթառիձ գյուղից, ծնվել է 1918 թվականին, Կարինում, զաղթի ճանապարհին:

Միջնակարգ և բարձրագույն կրթությունն ստացել է Երևանում, 1940 թ. ավարտել Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի գրականության բաժինը և շարունակել է ուսումը ասպիրանտուրայում, գիտական ղեկավար ունենալով ակադեմիկոս Հա-

¹ Հայրունիների գերդաստանին վերաբերող փաստերը մեզ տրամադրել է Հրաչիկ Հայրունին: Սգտվել ենք նաև Հ. Մաթևոսյանի՝ Հայրունիների նվիրված զույգ հոդվածներից, տպագրված «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթի 1983 թ. համարներում:

յագետ Մանուկ Արեղյանին: Նրանից է ստացել Հայ Հին գրականության վերաբերյալ հիմնական գիտելիքները և մղումը դեպի այդ բնագավառը:

Ասպիրանտական շրջանն ավարտել է 1946 թվականին:

1943 թվականից սկսած՝ ղուգահեռ աշխատել է Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի գրականության ինստիտուտի Հայ Հին գրականության բաժնում նախ իբրև կրտսեր, ապա՝ ավագ գիտաշխատող: Մինչև 1948 թ. աշխատել է նաև Հայկական հեռագրական գործակալությունում իբրև խմբագիր, ոճաբան:

1958 թ. գրականության ինստիտուտում պաշտպանել է դիսերտացիա, ստացել բանասիրական գիտությունների թեկնածուի աստիճան, նյութ ունենալով Հովհաննես Երզնկացու մատենագրական ժառանգությունը, իսկ 1975 թ. պաշտպանել է դոկտորական դիսերտացիա՝ «Հայ միջնադարյան գրույցներ» թեմայով:

Արմենուհի Սրապյանը մեր գիտական մամուլում տպագրել է Հայ Հին և միջին դարերի գրականությանը նվիրված հոդվածներ, փորձելով լուսաբանել բանասիրական միտքը զբաղեցնող և քննության կարոտ մի շարք հարցեր, հաճախ հանգելով հետաքրքիր եզրակացությունների:

Առանձին գրքերով լույս ընծայած աշխատություններն են՝ «էջեր Հայ միջնադարյան գեղարվեստական արձակից» (Հեղինակակից, Երևան, 1957), «Հովհաննես Երզնկացի» (ուսումնասիրություն և գիտահամեմատական բնագիր, Երևան, 1958), «Կոստանդին Երզնկացի» (ուսումնասիրություն և գիտահամեմատական բնագիր, Երևան, 1967), «Պատմութիւն վասն աղջկան և մանկան» (առաջաբան և գիտահամեմատական բնագրեր, Երևան, 1977):

Սոսկական այս թվարկումն էլ վկայում է, թե որքան գիտակ է Արմենուհին Հայ Հին մատենագրության հարցերին և նախասիրություններն էլ որքան բազմազան են:

Իր աշխատանքի բերումով տարիներ շարունակ լինելով Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, մանրամասն հետազոտել է մասնավորապես իր գերդաստանի բնակավայր սիրելի Երզնկայի մատենագրական դպրոցը, առանցք ունենալով Հովհաննես և Կոստանդին Երզնկացիների գրական ժառանգությունը:

Գիտական խոր պրպտումների և նյութի լայն իմացություն վկայություններ են այն երկու ուսումնասիրությունները, որոնք զետեղված են Հովհաննես Երզնկացու և Կոստանդին Երզնկացու երկերի հրատարակությունների սկզբում:

Այդ առաջարաններում մանրամասն քննություն է առնում վերոհիշյալ երկու մատենագիրների ապրած ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական պայմանները, բացահայտում նրանց երկերի ուսումնասիրությունն հետ կապված հանգուցային շատ հարցեր, որոշում Հովհաննես Երզնկացու և Կոստանդին Երզնկացու տեղը առհասարակ հայ հին մատենագրությունն մեջ, իսկ բուն գիտական տեքստերը պատրաստված են խնամքով, հմտալից ծանոթագրություններով: Անհնար է չգնահատել այն մանրակրկիտ աշխատանքը, որ կատարել է նա՝ հրապարակի վրա դնելով միջնադարյան գրականության այդ երկու հսկաների ժառանգությունը գիտական մեկնաբանություններով:

Նույնը կարող ենք ասել նրա վերևում հիշատակված մյուս աշխատությունների և հարյուրից ավելի գրականագիտական հոդվածների մասին¹:

ԱԶԱՏ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ – Չկա մշակույթի որևէ բնագավառ, որին երգրնկացիները գեթ մեկ-երկու ներկայացուցիչ տված չլինեն: Երաժշտությունը չէր կարող բացառություն կազմել: Այդ բնագավառում էլ ունենք Ազատ Մանուկյանին, որը մասնավորապես հայ մանկական երաժշտության մեջ գրեթե չունի մրցորդ:

Ազատ Մանուկյանը ծնվել է Երզնկայի վերի Ագրակ (Չիֆլիկ) գյուղում, 1878 թ.: 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո հայերի նկատմամբ ստեղծված ծանր պայմանների հետևանքով նրա ծնողները գաղթել են Կովկաս, երբ Ազատը փոքր երեխա էր:

Կրթությունն ստացել է Թիֆլիսում, սովորել Ներսիսյան դպրոցում, սակայն տնտեսական դժվարությունների պատճառով չի ավարտել ուսման ընթացքը: Ներսիսյան դպրոցում է նա ձեռք բերել երաժշտական բավականաչափ հմտություն, նվիրվել այդ բնագավառին:

Կազմել է երգչախմբեր, համերգներ է տվել Կովկասի տարբեր քաղաքներում, միաժամանակ աշակերտել է հայտնի խմբավար, կոմպոզիտոր Քրիստափոր Կարա-Մուրզային, որի նկատմամբ մինչև կյանքի վերջն էլ ունեցել է հարգանք ու սեր:

1899 թ. հրավիրվել է Վլադիկավկազ հայոց եկեղեցու խմբավարի պաշտոնով: Մի քանի տարի այդ պաշտոնը վարելուց հետո 1902 թ. ստեղծել է երգչախումբ՝ հայերից, վրացիներից, ռուսներից և օսերից: Դա փաստորեն եղել է առաջին ինտերնացիոնալ երգչախումբը հայ

¹ Արմենուհի Սրապյանը մահացել է 2000 թ. (ծան. խմբ.):

իրականությունում և նկատելի դեր է կատարել ժողովուրդների հոգևոր մերձեցման, փոխադարձ ճանաչման ուղղությամբ:

Հյուսիսային Կովկասի տարբեր ազգութայինների պատկանող ժողովուրդները գնահատել են նրա օգտակար աշխատանքը: Երգչախումբը շրջագայել է տասնյակ քաղաքներ, կատարելով չորս լեզուներով ժողովրդական երգեր:

Ուսման տեևչը ստիպել է նրան ցրել երգչախումբը և մեկնել Պետերբուրգ, որտեղ 1903–1905 թթ. կատարելագործել է մասնագիտությունը, հետևել ստեղծագործական բաժնի դասընթացներին:

Վերադառնալով Կովկաս՝ 1905–1906 թթ. պաշտոնավարել է Հայկական դպրոցներում որպես երգի ուսուցիչ, միաժամանակ հորինել է մի շարք մանկական երգեր, որոնք 1908 թվականից հրատարակել է առանձին գրքույկներով՝ «Փնջիկ մանկական երգերի» (Թիֆլիս, 1908), «Փնջիկ մանկական երգերի (Նոր շարք, 1914), «Երեք խմբերգ Միք. Նալբանդյանի երգերից» (Թիֆլիս, 1916): Ապա լույս է ընծայել «Փնջիկի» Գ հատորը:

Նրա այդ տարիների մանկական երգերից մի քանիսը, ինչպես «Մարտը տալիս է ձնծաղիկ», «Փիսիկ, փիսիկ», «Պղան, պղան, պղպղան» և այլն, լայն տարածում են գտել Հայկական դպրոցներում, տպագրվել տարբեր ժողովածուներում:

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո ավելի բեղմնավոր է դարձել նրա երաժշտական գործունեությունը: 1921–1923 թթ. շրջագայել է Հայաստանի մի շարք վայրերում, երգեցողություն ուսուցիչների համար կազմակերպել դասընթացներ, քաջալերել, օգնել խոստումնալից ուժերին:

1923 թ. կազմակերպել է Երևանի կենտրոնական բանվորական ակումբի առաջին երգչախումբը: Ապա մինչև 1925 թվականը նորից է շրջագայել Կովկասի և Հյուսիսային Կովկասի հայաչատ վայրերում, կազմակերպել հայ երգի երեկոներ:

Վերադառնալով Հայաստան՝ գրել է նոր երգեր, այդ թվում՝ «Չարի վերջը», «Ոսկե ձկնիկի հեքիաթը», «Կամակոր Նունիկը», «Ծաղիկների երգը» մանկական օպերաները, որոնք բեմադրվել են Երեվանի տարբեր թատրոններում:

Ազատ Մանուկյանը ստեղծագործական աշխատանքին զուգընթաց ունեցել է խմբավարական լայն գործունեություն նաև Հայաստանում ապրելու տարիներին: Ղեկավարել է Երևանի ռադիոկոմիտեի և Ուսուցչի տան մանկական երգչախմբերը: Շարունակել է հրատարակել «Փնջիկների» շարքը, դրանց թիվը հասցնելով տասի:

Նա Խորհրդային Վրաստանի (1936) և Հայաստանի (1952) արվեստի վաստակավոր գործիչ է, Հայաստանի վաստակավոր ուսուցիչ (1952), ՀԽՍՀ աշխատանքի հերոս (1935): Մահացել է 1958 թվականին:

ՀՈՒՄԻԿ ԽԱՆԴԱՄՈՒԲՅԱՆ (ԽԱՆԴԱՄՈՒԲ) – Գրական-երգիծական որոշակի տաղանդով օժտված այս գրողը բոլոր տվյալներն ուներ ավելի մեծ համբավի տիրանալու, քան տիրացել է: Դրան խանգարել է ամենից առաջ՝ բնավորության շեշտված ինքնատիպությունը, ղեպի մենակությունը, առանձնությունը ձգտելու միտումը, կիսաղերբիչական անկազմակերպ կյանքով ապրելու, ընտանիքի, երեխաների ջերմիկ մթնոլորտի քաղցրությունից զուրկ մնալու ակամա դատապարտվածությունը:

Հոգու խորքում այնքան լույս ունեցող այս մարդը կյանքում սիրեց մթուօթյունը, երեկոները լույս չվառեց սենյակում, չսիրեց սեղան նստել բարեկամների հետ, առհասարակ որևէ մեկի հետ, և այդ այն ղեպքում, երբ իր սրամտություններով կարող էր դառնալ նման սեղանների զարդը:

Սիրեց թափառել գիշերով, այն էլ թափառել ոչ լուսավոր փողոցներով, ապրեց մեն-մենակ, իր մուօ խցիկում, ամենահամեստ օրապահիկով, սննդի բեկորներով, որոնք իր թևի տակ դրած տուն սահեց մթուօթյան մեջ: Հազավ արդուկի երես չտեսած տաբատներ ու արտաշապիկներ, այն էլ հազավ, որպեսզի չմեղանչի քաղաքակրթության ընկալյալ սովորությունների ղեմ և միաժամանակ պաշտպանվի ցրտից: Փողկապը համարեց մարդկանց խեղդամահ անող վզի պարան, զարմացավ, որ մարդիկ ժամանակ են վատնում կոշիկները մաքրել տալով:

Ցանկացան օգնել: Մերժեց: Արհամարհեց փողը: Չմերժեց միայն մի բան: Հայաստանի գրողների միությունից գրական ֆոնդը նրան առաջարկեց օգտվել Ծաղկաձորի ստեղծագործական տան բարիքներից: Այս մեկը չմերժեց: Ամեն ամառ եղավ այնտեղ, իրեն հատկացված փոքրիկ անկյունում: Ծաղկաձորում էլ վաղ առավոտյան իրեն զցեց անտառները, խոսեց ծաղիկների, գլզյան ջրերի հետ: Սառը ջրի տակ պահեց գլուխը ու երբ մարդ նշմարեց, սահեց, անհետացավ թիփուտների արանքով, փշոտ կաճաններով, որոնց ամեն մի թիզը ծանոթ էր իրեն: Ճաշի իջնում էր այն ժամանակ, երբ բոլորը դուրս էին գալիս ճաշարանից: Վշտահար մտավ աշխարհ, վշտահար ապրեց, բայց սիրեց երբեմն խայթել իր տարօրինակությունները

չհասկացողներին, իրեն ծաղրողներին: Ծաղրեց ոչ թե տափակ, անբովանդակ գրախոսություններով, այլ խելոք մտքերով, որոնք արդեն իր կենդանությունը պատմվում են մտավորական շրջաններում ու լիաթոք ծիծաղ առաջացնում: Ուայթեց, ծիծաղեցրեց, բայց ինքը չծիծաղեց, մնաց միշտ նույն թախծոտ մարդը: Ծիծաղի կայծերը պահեց հոգու խորքում, ժլատ գտնվեց անգամ ստեղծագործությունների մեջ օգտագործելուց:

Չունեցավ երջանիկ հոգու խայտանք նույնիսկ այն ժամերին, երբ սեղանի վրա տեսավ իր գրքերի ազդանշանային օրինակները: Չճանաչեց կինը:

Ինչու՞ այս բոլորը: Գուցե այն պատճառով, որ Սանդամուրը ծնվել է աղետավոր, չարագուշակ 1915 թվականին Երզնկայում, հենց գաղթի ու աքսորի օրերին, և մոր կրծքի կաթի հետ ծծել է կյանքի, մեծ ոճիրի ու որբությունից դառնությունը:

Անցել է որբանոցից որբանոց: Պատերազմից հետո ընկել էր Եգիպտոս, այնտեղից 1924 թվականին Բեյրութ՝ Քելեկյան որբանոցը: Այստեղ է, որ դարձել էր գրաճանաչ, իսկ միջնակարգն ստացել էր Կիպրոսի Մելքոնյան կրթական հաստատությունում:

Հայաստան էր եկել 1932 թվականին, շարունակել ուսումը, սովորել լրագրողների դասընթացներում և Գրողների միության կից գրական համալսարանում:

Ավարտելուց հետո աշխատել էր Պետհրատում և մի շարք հանդեսների և թերթերի խմբագրություններում՝ «Հայաստանի աշխատավորուհի», «Գրական թերթ» և այլն: Աշխատել է որպես սրբագրիչ, ռճաբան: Միաժամանակ գրել է: Տպագրել է մամուլում, գրքերով ու գրքույկներով՝ «Եզովպոսի կյանքը» (Երևան, 1940), «Եզովպոս» (1955), «Լուսաբաց» (պատմվածքներ, 1956), «Նիկար» (մանկական վիպակ, 1957), «Հանդիպում» (պատմվածքներ և մեկ պիես, 1958), «Մանկությունից ընկերուհին» (1961), «Եզովպոս, Նիկար» (1963), «Ուր է տանում գնացքը» (վեպ, 1964), «Մանկությունից ընկերուհին» (1967), «Լուրջ կատակ» (1973), «Կանաչ ճամպուրկը» (1978):

Բավականաչափ հարուստ վաստակ, որը սակայն մազաչափ չփոխեց նրա ո՛չ առօրյան, ո՛չ կենցաղը, ո՛չ էլ ուրախության չիթ գցեց հոգեկան աշխարհում: Մնաց նույն մենակյացը, տարօրինակ ճգնափորը:

Մահացել է 1986 թվականին, Ծաղկաձորում:

ԳՈՀԱՐ ԱԶՆԱՎՈՒՐՑԱՆ – Գոհար Ազնավուրյանը ծնվել է Բաբերդում (Բայբուրդ), սակայն պատկանում է երզնկացի Ազնավուրյան գերդաստանի ճյուղավորումներից մեկին: Նրա հայրը՝ Հարություն Ազնավուրյանը, բնիկ երզնկացի է, այնտեղ ծնված և այնտեղ կրթություն ստացած, մասնագիտությունը՝ ժամագործ:

Նկատի ունենալով, որ Երզնկայում եղել են մի քանի հայ ժամագործներ, իսկ Բաբերդը նման արհեստավոր չի ունեցել, 1890-ական թվականների վերջերից գործել է այնտեղ:

Գոհարը ծնվել է 1906 թ.:

Մեզ ուղարկած ինքնակենսագրականում նա հետևյալն է պատմում հոր մասին. «Նա ուշադիր հետևում էր մեր ուսման ընթացքին... Իր բոլոր հարազատները Երզնկայում էին, ամեն տարի աշնանը Երզնկայում գտնվող մեր ազգականներից ստանում էինք ընկույզ, չիր, չամիչ, պատտեղ և այլ չոր մրգեր, որոնք իրենց սեփական այգուց էին ստացվում: ... Մի անգամ հիշում եմ, որ եկեղեցում ներկայացում էին տալիս, ինչ խումբ էր, ովքեր էին, չեմ հիշում ոչինչ...»: Ապա ասում է, թե հիշում է եկեղեցում պլպլացող մոմերի լույսը, անձանոթ դերասանների՝ իր համար անհասկանալի նախադասությունները:

Բայց վայրագ ջարդարարները հանգցրել են նաև այդ մոմերը, կտրել բոլոր ձայները...

1915 թ. կորցրել է բոլորին, բոլորին... Ընկել քաղաքից քաղաք, որբանոցից որբանոց՝ Տրապիզոն, Բաթում, Թիֆլիս, Ղարս, Ալեքսանդրապոլ, Երևան, մինչև որ վրա է հասել արևածագը, ազատագրված Հայրենիքում ստացել է միջնակարգ և բարձրագույն կրթությունը: Ուսումն ավարտել է 1930 թվականին: Հասակ է առել, ամուսնացել, ընտանիք կազմել, աշխատել Չարենցի անվան Գրականություն և արվեստի թանգարանում: Աշխատանքի մեջ փորձել է մոռանալ ահավոր անցյալը: Կորցրել է Բայբուրդի փոքրիկ աշխարհը, գտել մտավոր մի մեծ աշխարհ, որի հետ ձուլվել է, որից ստացել է ավելին, քան կարող էր տալ մի նոր համալսարան:

Մշակել է ականավոր մտածողների արխիվները, գիտական աշխարհի սեփականությունը դարձրել այդ արխիվներում պահվող արժեքավոր շատ վավերագրեր, դրանք տպագրելով մամուլում կամ առանձին ժողովածուներում: Աստիճանաբար դարձել է ճանաչված բանասեր ու տեքստաբան:

Կազմել ու ծանոթագրել է «Գրական ժառանգություն» Ա հատորը (1961), Հ. Հովհաննիսյանի երկերի երկու հատորների որոշ հատվածները:

Հետո արդեն, երբ Փարիզից ստացվել է Ա. Չոպանյանի բազմա-
հարուստ արխիվը (1957), մոտ 25 տարի խորասուզվել է նրա մեջ,
մշակել զգալի մասը, հաղթահարելով տարբեր ձեռագրեր ընթեր-
ցելու, փակագրությունները հասկանալու դժվարությունները: Այդ
արխիվից հարյուրավոր փաստաթղթեր ներկայացրել է գիտական
աշխարհին, մի մասը մամուլում, մի մասը՝ առանձին գրքերով, որոն-
ցից հիշատակենք «Դանիել Վարուժանի նամականին» (Երևան,
1965), «Արևմտահայ գրողների նամականին» (1972), «Արչակ Չո-
պանյանի նամականին» (1980): Միայն վերջին այս երեք ժողովածու-
ներում ընթերցողին են ներկայացված ավելի քան հազար նամակներ,
մանրակրկիտ ծանոթագրություններով: Նրա այդ ծանր աշխատան-
քը գնահատվել է թե՛ մեզ մոտ և թե՛ սփյուռքում: Գնահատողներից
է եղել Շահան Շահնուրի նման ականավոր մի գրող:

Գ. Ազնավուրյանը Չոպանյանի արխիվից հայտնաբերելով հրա-
տարակել է նաև Չոպանյանի «Պետրոս Դուրյան» աշխատություն
վերամշակված տարբերակը (Երևան, 1967):

ԳՐԻԳՈՐ ՄՅՈՒՐՄԵՆՅԱՆ – Երզնկացի Սյուրմենյան մեծ ընտանիքի
նախնիները խոր անցյալում ապրել են Տրապիզոնի մոտակայքում
գտնվող Սուրմենե ավանում: Երեք եղբայրներ են եղել: Ինչ-որ թըշ-
նամություն պատճառով սպանել են մի լազի և հարկադրված թողել
են իրենց ծննդավայրն ու հեռացել տարբեր ուղղություններով: Եղ-
բայրներից մեկը մեկնել է Թիֆլիս, մյուսը՝ Կարին, մեկն էլ՝ Երզնկա:
Առաջին երկուսի վերաբերյալ տվյալներ մեզ չեն հասել և չգիտենք
թե ինչ է եղել նրանց ճակատագիրը: Սակայն այն եղբայրը, որ ընտ-
րել է Երզնկան, ունեցել է հաջողություն, ամուսնացել, ընտանիք
կազմել և այնքան ճյուղավորվել, որ իր գերդաստանի ապրած ամ-
բողջ թաղամասը կոչվել է Սուրմենենց թաղ:

19-րդ դարի վերջերին Երզնկայում արդեն եղել են Սյուրմենյան-
ների մի քանի մեծ ընտանիքներ: Դրանցից մեկի շառավիղներից է
պատերազմից հետո Իրաքում ապրած Գալուստ Սյուրմենյանը, որի
մասին խոսելու ենք հետագա էջերում:

Սյուրմենյան մի այլ ընտանիքի զավակն է Գրիգորը, նույնպես
ծնված Երզնկայում (1907), այնտեղ նախնական կրթությունը ստա-
ցած: Նրա հայրը՝ Համբարձումը, երկրում զբաղվել է գործվածքեղե-
նի առևտրով:

Գրիգորը այսպես է վերհիշում Մեծ եղեռնի օրերը. «Աղոտ կերպով հիշում եմ. մայրս հաց էր թխում, թուրքերը հանկարծ ներս խուժեցին և տաշտի միջի խմորը թոնիրը թափելուց հետո մեզ դուրս արին մեր տանից ու քչեցին ժամի մեյդանը, որտեղ հավաքված էր քաղաքի ազգաբնակչությունը՝ ի հարկե երեխաներ, կանայք ու տարիքոտ մարդիկ: Երիտասարդ տղամարդկանց տարել էին բանակ»:

Ու արդեն արկածներ, տաժանելի տարագրություններ, Եփրատ նետվելու ղեկքեր, սպանություններ, խոչտանգումներ, փախուստներ, միմյանց գտնելու համար կատարված որոնումներ, մինչև որ Գրիգորը գտնում է քրդերի մոտ թաքնված հորը:

Ռուսական զորքի գալուց հետո Գրիգորի հայրը՝ որդու ձեռքից բռնած քրդերի մոտից իջել է Երզնկա, վերաշինել քարուքանդ և ավերակ դարձած իրենց տունը:

Տեղավորվել են, մի կերպ ապրել, մինչև որ վրա է հասել ճակատագրական մեծ նահանջը: 1918 թ. հունվարյան սառնամանիքների մեջ ճանապարհ ընկել ղեպի Դերջան, այնտեղից Կարին, Ալեքսանդրապոլ, Երևան:

Գրիգորը միջնակարգ կրթությունն ստացել է Լենինականում, բարձրագույնը՝ Երևանի պետական համալսարանում, որի գյուղատնտեսական ֆակուլտետն ավարտել է 1934 թվականին: 1935 թվականից աշխատել է Արմֆանի գեներտիկայի և սելեկցիայի ինստիտուտում նախ որպես լաբորանտ, ապա՝ կրտսեր գիտաշխատող, իսկ 1947 թվականից ավագ գիտաշխատող՝ կենսաբանական գիտությունների թեկնածուի աստիճանով:

Հետագայում՝ 1956 թվականից, աշխատել է Գյուղինստիտուտին կից Երկրագործության գիտահետազոտական ինստիտուտում:

Հիմնական զբաղմունքը եղել է ցորենի նոր սորտերի ստացումը: Լաբորատոր և գործնական փորձերից հետո նրան հաջողվել է ստանալ ցորենի մոտ տասը տեսակներ, որոնցից երեքը՝ նրան տված հեղինակային իրավունքով ընդունվել են և կիրառվել գյուղատնտեսությունում:

Կյանքի վերջին տարիներին Սյուրմենյանը զբաղվում էր ցորենի մի նոր տեսակի վրա, որը ցանկանում էր կոչել «Երզնկա»:

Զուգահեռ վարել է վարչական աշխատանքներ: Կարճ ժամանակ եղել է գեներտիկայի և սելեկցիայի ինստիտուտի ղրբեկտորի տեղակալ, սելեկցիայի բաժնի վարիչ: Մամուլում տպագրել է մասնագիտական հոդվածներ:

Գրիգոր Սյուրմենյանը արժանացել է Հայկական ԽՍՀ վաստակավոր գյուղատնտեսի կոչման:

ՊԵՏՐՈՍ ՉԱԹԱԼԱՄԵՅԱՆ – Երզնկայում Չաթալբաշյանների ընտանիքը բաղկացած է եղել 15 հոգուց: Ընտանիքի ավագի՝ Կարապետի, հիմնական զբաղմունքը եղել է կերպասեղենի առևտուրը:

Կարապետ Չաթալբաշյանի որդին է Պետրոսը, որ ծնվել է 1904 թվականին, Երզնկայում: Հաղիվ գրաճանաչ դարձած վրա է հասել Առաջին համաշխարհային պատերազմը, ապա՝ Մեծ եղեռնը: Պետրոսի հայրը աքսորից առաջ վերցվել է զինվորական ծառայություն, սակայն ի թիվս հարյուրավոր այլ երզնկացիների նրան էլ իբր թե ճանապարհաչինարարություն վրա աշխատեցնելու համար տարել են Սանսա դարասի կոչվող ձորը և սպանել զազանաբար:

Յաք ու ցրիվ է եղել ամբողջ ընտանիքը, մի քանիսն է միայն փրկվել ծանոթ քրդերի մոտ թաքնվելով: Պետրոսը աքսորի կարավանի հետ հասել է մինչև Խարբերդ: Ճանապարհին տանջամահ են եղել նրա տատը, փոքր քույրը, եղբայրը, հորեղբոր երկու որդիները և այլ հարազատներ: Հետագայում կորցրել է նաև մորը, մնացել որբ:

Ռուսական բանակի կողմից Երզնկայի ազատագրումից հետո, 1916 թ. երբ «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» շարժումն է սկսվել և քրդերն իրենք տներից հայ որբեր են հավաքել ու բերել վաճառել, Պետրոսին էլ վերցրել է Երզնկայի հայկական որբանոցը: Այնուհետև ութ տարի, այսինքն՝ մինչև 1924 թ., նա թափառել է քաղաքից-քաղաք, որբանոցից-որբանոց: Երզնկայից տեղափոխվել է Կարին, ապա՝ Զալալօղլի (այժմ՝ Ստեփանավան), Թիֆլիս, Կարս, Ալեքսանդրապոլ:

Միջնակարգ կրթությունն էլ ստացել է հենց որբանոցներում և ավարտելուց հետո որպես ուսուցիչ աշխատել է Լոռու, Լենինականի գյուղական դպրոցներում:

Տեղափոխվելով Երևան, սովորել է Խաչատուր Աբովյանի անվան Հայկական մանկավարժական ինստիտուտում, որի ֆիզիկամաթեմատիկական ֆակուլտետն ավարտել է 1933 թ. և շարունակել է կրթական գործունեությունը:

Պետրոս Չաթալբաշյանը 1941–1946 թթ. ծառայել է Խորհրդային բանակում:

Զորացրվելուց հետո շարունակել է ուսուցչական աշխատանքը, 1950 թ. նրան շնորհվել է Հայկական ԽՍՀ վաստակավոր ուսուցչի կոչում, նկատի ունենալով կրթական ասպարեզում նրա կատարած կես դարի աշխատանքը:

1928 թվականից սկսած աշխատակցել է մամուլին («Սովետական Վրաստան», «Սովետական մանկավարժ», «Սովետական դպրոց» և այլն, գրելով հիմնականում կրթական հարցերի մասին:

Պ. Զաթարաչյանը մասնակցել է Նոր Երզնկայի հիմնադրման աշխատանքներին: Եղել է 1934 թ. Երևանում ստեղծված «Նոր Երզնկայի շինություն» հանձնաժողովի կազմում, 1965 թ. էլ գործուն դեր է կատարել այդ երազի իրականացման համար սկսված աշխատանքներում:

ԿԱՐԱՊԵՏ ՍԱՐԱՑՅԱՆ – Իրավաբան, Հասարակական գործիչ Կարապետ Սարաֆյանը նույնպես եղել է 1934 թ. ստեղծված «Նոր Երզնկայի շինություն» հանձնաժողովի կազմում և մեծ եռանդով աշխատել է այդ ծրագրի իրականացման համար:

Սարաֆյանը ծնվել է Երզնկայում, 1896 թվականին: Նախնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրում, իսկ իրավաբանական բարձրագույնը՝ Կ. Պոլսում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից, Մեծ եղեռնից հետո նա էլ գաղթել է Կովկաս, շարունակել ուսումը, միաժամանակ վարել պատասխանատու պաշտոններ: Եղել է Էջմիածնի շրջանի, ապա 1929 թվականից՝ Երևան քաղաքի ու մարզի դատախազը:

Երևանում էին ապրում նաև երզնկացի ղեղազործ Աչգյանը, լրագրող Գուրգեն Քելլերյանը, որոնք երկուսն էլ եղել են 1934 թ. հիմնված «Նոր Երզնկայի շինություն» հանձնաժողովի կազմում: Քելլերյանը աշխատակցել է խորհրդային մամուլին պատմագրական հոդվածներով: Նա նյութեր էր հավաքել վերապրած երզնկացիների մասին մի այլում լույս ընծայելու մտադրություններ:

ԷԴՎԱՐԴ ԲԱՂՂԱՍՏՐՅԱՆ* – Խարբերդցի հոր և երզնկացի մոր զավակ: Մեծացել է երզնկացիներով շրջապատված ընտանիքում: Երզնկացի Արմենուհի Սրապյանի ավագ քրոջ՝ Նոյեմզար Աղամյանի որդին է: Ծնվել է 1933 թվականին Երևանում: 1958 թ. ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի պատմություն ֆակուլտետը: Նույն թվականից աշխատում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում նախ որպես ավագ գիտաշխատող, ապա՝ խմբի ղեկավար: Պատմական գիտությունների թեկնածու է: Հիմնականում զբաղվում է Երզնկայի պատմությամբ: Բազմաթիվ հոդվածներ է տպագրել Հայաստանի 12–15-րդ դարերի պատմության տարբեր հարցերի նրվիրված, որոնցից են՝ «Գևորգ Սկևռացու վարքը» («Բանբեր Մա-

տենադարանի», № 7, 1964), «Երզնկայի Հայկական իշխանությունը 13–15-րդ դարերում» («Լրաբեր» ՀԳԱ ակադեմիայի, № 2, 1970), «Դանիշմանյան իշխանությունն պատմություն հարցի շուրջը» (նույն տեղում, № 9, 1987) և այլն: Առանձին գրքերով Հրատարակված գործերն են՝ «Հովհաննես Երզնկացիի և նրա խրատական արձակը» (1977), Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականը» (1995) և այլն:

ԹՈՂՈՒՑԱՆՆԵՐ-ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՑԱՆՆԵՐ* – Երզնկայի բնակավայրերից էր Ղարատիկին (Ղարադեկին) գյուղը: Այն գտնվում էր Երզնկայից Հարավ-արևելք մոտ 8 կմ հեռավորության վրա՝ Եփրատի գեղատեսիլ ափին: 1915 թ. նախօրյակին գյուղն ուներ շուրջ 70 տուն հայ բնակչություն: Գյուղում բնավորվել էին նաև մի քանի թուրքացած քուրդ ընտանիքներ: Տեղի Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցին թվագրվում էր 1255 թվականով: Եկեղեցուն կից գործում էր ծխական դպրոց՝ 35 սաներով: Գյուղը նշանավոր էր իր բերրի վարելահողերով, այգիներով, զարգացած է եղել անասնապահությունը: Երզնկայի երևելի քաղաքացիներից շատերն այստեղ կալվածքներ և այգիներ ունեին: 1915 թ. Ղարատիկինը հիմնահատակ ավերվել է, հայ բնակչության մեծամասնությունը կոտորվել, իսկ փոքրաթիվ փրկվածներն էլ ցրվել են աշխարհով մեկ:

Գյուղի հին, նշանավոր ընտանիքներից է եղել Թոչունյանների ընտանիքը: Նրանք գլխավորապես զբաղվում էին հողագործությամբ և անասնապահությամբ: 19-րդ դարի վերջերին Հովհաննես քեհյա Թոչունյանն ունեցել է յոթ տղա և մեկ դուստր: 1895 թ. հոկտեմբերի Երզնկայի կոտորածներին զոհ են գնացել Հովհաննես Թոչունյանը, կինը և նրանց չորս որդիները: Փրկված որդիներից Պետրոսը և Արշակը Թուրքիայից հեռացել են և բնակություն հաստատել Ռումի-նիայի Բոտոշան քաղաքում: Բազմանդամ ընտանիքից գյուղում մնացել է միայն Պողոս Թոչունյանը, որին էլ վիճակված է եղել վերընձյուղել գերդաստանի կացնահար ծառը և վառել ընտանիքի մարած ճրագը: 1895 թ. նա ամուսնացել է բթաոիճցի Բուրաստանի հետ և բախտավորվել վեց զավակներով (Հմայակ, Սրբուհի, Հարություն, Հովհաննես, Մկրտիչ, Հազարվարդ): Մեծ դեպքերից առաջ Հմայակը տեղափոխվել է Ռումինիա, Մկրտիչը մահացել է դժբախտ պատահարից: Եղեռնին զոհ են գնացել Պողոս քեհյան, կինը, դուստրը՝ Սրբուհին, վերջինիս ամուսինն ու նրանց մանկահասակ դուստրը: Զարդերից փրկված Հազարվարդին՝ արտակարգ գեղեցկությամբ մի աղջնակի, 1917 թ. թուրքերը գողացել են էրզրումի որբանոցից:

Կոտորածներից հրաշքով փրկված Հարությունն ու Հովհաննեսը հեռացել են Հայրենի Երզնկայից և ապաստան գտել ամենատարբեր որբանոցներում:

1917 թ. դեկտեմբերին 17-ամյա Հովհաննեսը կամավոր զինվորագրվել է նոր կազմակերպված Հայկական կորպուսին՝ ծառայել բանակային առաջին բրիգադի Երզնկայի գնդում: Ականատեսն է եղել Հայկական ազգային զորամասերի նահանջին՝ Երզնկայից-Ալեքսանդրապոլ: Մասնակցել է 1918 թ. ապրիլի Կարսի և մայիսի՝ Ալեքսանդրապոլի մարտերին: 1918 թ. մայիսին Դսեղում զինվորագրվել է գեներալ Անդրանիկի հրամանատարութան ներքո գործող Հայկական առանձին հարվածային զորամասին: Մասնակցել է դեպի Զանգեզուր, Նախիջևան, Զուղա, Խոյ և Ղարաբաղ զորավարի կազմակերպած ռազմերթերին: 1919 թ. մայիսից մինչև 1920 թ. նոյեմբերը ծառայել է Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերում: 1921-1922 թթ. աշխատել է Դերբենդում, Հյուսիսային Կովկասում, Եկատերինոդարում: 1924 թ. Եկատերինոդարում ամուսնացել է Տրապիզոնի հայտնի ընտանիքներից մեկի շառավիղ Վարդանուշ Լուսպարյանի հետ: Այս ժամանակ է, որ ի պատիվ իր Հովհաննես պապի, ընդունել է Հովհաննիսյան ազգանունը, իսկ ավագ եղբայրը՝ Հարությունը, շարունակել է կրել Թռչունյան ազգանունը:

1920-ական թթ. վերջերին Հովհաննեսը տեղափոխվում է Հայաստան և մշտական բնակություն հաստատում Լենինական (այժմ՝ Գյումրի) քաղաքում: Հայրենի հողի վրա դարձյալ հառնում է երիցս ոչնչացված ընտանիքի ոգին՝ աշխարհին ավետելով նոր երզնկացիների հարությունն ու վերընձյուղումը: Իր անտիպ հուշերում Հովհաննեսը ոչ առանց հպարտության գրել է. «Ես Հովհաննես պապիս գերազանցեցի՝ ունեցա յոթ տղա և երկու դուստր»: Յոթ տղաներն ու դուստրը նրան պարգևել են 21 թոռ և 42 ծոռ, բոլորը միասին 72 հոգի: Այսպես է ցեղասպան թուրքից իր ընտանիքի վրեժը լուծել 1899 թ. Երզնկայում ծնված Հովհաննես Հովհաննիսյանը: Իսկ եղբայրը՝ Հարությունը, որ բնակութուն է հաստատել Կիրովականում (այժմ՝ Վանաձոր), ունեցել է չորս դուստր:

1941 թ. հուլիսին Հովհաննես Հովհաննիսյանը կամավոր (ունեցել է արտոնություն) մեկնել է ռազմաճակատ և մասնակցել Հայրենական մեծ պատերազմին: Ծառայել է 390-րդ Հայկական հրաձգային դիվիզիայում: Մասնակցել է Կերչի պաշտպանական մարտերին: 1942 թվի մայիսին ծանր վիրավորվել է ու զորացրվել:

Ցեղասպանությունը վերապրած, համաշխարհային երկու պատերազմներին մասնակցած, Լենինականում հարգված ու ճանաչված վարպետ Հովհաննեսը կյանքի գլխավոր նպատակն է համարել զավակներին (Աշոտ, Լևոն, Վոլոդյա, Անիկ, Պետրոս, Հայկ, Գրիգոր, Սամվել) դաստիարակել Երզնկայի ավանդույթներով ու սովորույթներով, իր ընտանիքին հատուկ անսահման աշխատասիրությամբ, համեստությամբ, կամքով ու համառությամբ, դաստիարակել որպես ճշմարիտ ու խոհուն հայրենասերների՝ փարված հողին ու ոգուն: Ի դեպ, ավագ որդու անդրանիկ զավակը կրում է Հովհաննես անունը, երրորդ Հովհաննեսը հարյուր տարվա ընթացքում:

1960–1970–ական թվականներին շարադրել է իր փոթորկալից կյանքի հուշերը՝ «Մեր գնդի ճակատագիրը» վերտառությամբ, որի առաջին մասն ամբողջությամբ իր ծննդավայրի ու Երզնկայի հիշատակներն են: Հովհաննես Հովհաննիսյանը մահացել է 97 տարեկան հասակում՝ 1996 թ., Լենինականում:

Հովհաննես Հովհաննիսյանի որդիներից պատմաբան Պետրոս Հովհաննիսյանը (սույն գրքի խմբագիրներից) ծնվել է 1944 թ. հունիսի 22-ին, Լենինականում: Ավարտել է տեղի № 5 միջնակարգ դպրոցը: Սովորել Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետում:

1976 թ. պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն: 1976 թվից առայսօր աշխատում է Երևանի պետական համալսարանի Հայոց պատմության ամբիոնում՝ նախ որպես դասախոս, ապա՝ դոցենտ: Նա 260 տպագիր աշխատությունների, այդ թվում 10 գրքերի հեղինակ է: Հատկապես հիշատակության են արժանի Մովսես Խորենացու, Նիկողայոս Ադոնցի, Հակոբ Մանանդյանի կյանքին ու գործունեությանը նվիրված աշխատությունները: Զափազանց կարևոր են նրա մասնակցությամբ կազմված ու խմբագրությամբ լույս տեսած «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա» (հատ. 1, 1981), «Հայոց պատմություն. հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը» (հիմնահարցեր (2000), «Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ» (2001), «Հայոց եկեղեցու պատմություն» (2002–2005), «Նշանավոր ճեմարանականներ» (պրակ 1, 2005) հատորներն ու դասագրքերը: Հայկական հարցի ուսումնասիրության առումով բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեն Նիկողայոս Ադոնցի «Հայկական հարց» հատորի (1996), «Հայկական հարց, հայերի ցեղասպանությունը» ուսերեն գրականության մատենագիտությունը (1998), «Հայոց ցեղասպանությունը» (2001) հրատարակությունները և այլն:

Պետրոս Հովհաննիսյանն ունի երկու զավակ (Վլադիմիր և Անդրանիկ) և երեք թոռ (Անի, Անուշ և Պետրոս):

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՆԴՐԵԱՍՅԱՆ* – Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ծավալվեց Հայկական կամավորական շարժումը: Դա հայրենասիրական, ազգային–ազատագրական շարժում էր, որի նըպատակը Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումն էր: Կամավորական շարժումը տարածվեց ոչ միայն Ռուսաստանի տարածքում ապրող, այլև գաղթավայրերի հայության շրջաններում: Կամավորական շարժման մասին առաջին իսկ լուրերից հետո նրան մասնակցելու ցանկություն հայտնեցին ճակատագրի բերումով Ռուսիայում բռնակվող երզնկացիներ Հարություն և Գարեգին Անդրեասյան եղբայրները:

Գարեգին Անդրեասյանը ծնվել է 1893 թ. Երզնկայի Բթառիճ գյուղում: Մորաքրոջ որդին է Հովհաննես Հովհաննիսյանի: 1911 թ. նա գորակոչվել է թուրքական բանակ և մասնակցել Բալկանյան առաջին պատերազմին: Թեև սահմանադրություն էր հռչակվել և հայերին բանակ էին զորակոչում ու զենք տրամադրում՝ թուրքերը խիստ բացասաբար էին տրամադրված հայ զինվորների նկատմամբ՝ ազգային ու կրոնական վիրավորանքներ, ծեծ, խոչտանգումներ և այլն: Չկարողանալով տանել մարդկային ու ազգային արժանապատվությունը վիրավորող ամենօրյա նվաստացումները՝ Գարեգին Անդրեասյանը որոշում է փախչել Բուլղարիա: Մեծ ղեկավարություններով ու տառապանքներով, անասելի արկածներով նա անցնում է թուրքական սահմանը և որոշ ժամանակ անց բնակություն հաստատում Ռուսիայում, ուր վաղուց ի վեր, ապրում էր ավագ եղբայրը՝ Հարությունը: Հենց այստեղ էլ ստանում են պատերազմի և Հայկական կամավորական շարժում սկսելու լուրը: Եղբայրները որոշում են մեկնել Կովկաս և անդամագրվել ջոկատներից մեկին: Կոստանցա–Օդեսա–Բաթում–Թիֆլիս երթուղիով նրանք հասնում են Հայաստան: Գարեգինն ընդգրկվել է Քեռու (Արշակ Գաֆայլյանի) հրամանատարության ներքո գործող կամավորական ջոկատում, որը կոչվում էր Սարիղամիշ–էրզրում ուղղությունը: Զոկատի կազմում մասնակցել է բազմաթիվ ճակատամարտերի, մասնավորապես Ռեանդուզի հայտնի գործողությանը, որտեղ աչքի է ընկել անձնական խիզախությամբ ու քաջությամբ, արժանացել հրամանատարության խրախուսանքին: 1917 թվականի վերջերին զինվորագրվել է Հայկական կորպուսին՝ մասնակցել Երզնկայի և Կարինի պաշտպանական մարտերին, ծա-

ռայել է Երզնկայի գնդում: Նահանջի ծանր ու արյունաքամ մարտերից մեկի ժամանակ զոհվել է եղբայրը՝ Հարություն Անդրեասյանը: Երզնկայի գնդի կազմացումից հետո զինվորագրվել է Անդրանիկի զորաջոկատին և մասնակցել զորավարի վերջին ռազմերթերին դեպի Զանգեզուր, Խոյ և Ղարաբաղ:

Ամուսնացել է մամախաթունցի Մարիամ Խաչատրյանի հետ: Նորաստեղծ ընտանիքը ստիպված է եղել տեղափոխվել քաղաքից քաղաք՝ Բաքու, Բաթումի, Զալալօղլի (այժմ՝ Ստեփանավան), Ղարաբաղիսա (այժմ՝ Վանաձոր) և ի վերջո հաստատվել է Երևանում: Նրանք ունեցել են երեք արու զավակներ՝ Հակոբ, Կորյուն և Հարություն:

Գարեգին Անդրեասյանը մահացել է 1979 թ. Երևանում:

ԵՐԶՆԿԱՑԻՆԵՐԻՆ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ՏԱՐԲԵՐ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

1. ԳԱՂԹԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԿԵՐԸ

Եթե Մեծ եղեռնից հետո երզնկացիների մի մասը, այսինքն՝ վերապրողների այն հատվածը, որ 1916–1917 թթ. կենտրոնացել էր Երզնկայում, մեծ նահանջի ժամանակ զաղթեց Կովկաս և սփռվեց Ռուսաստանի տարբեր վայրերում, ապա այն հատվածը, որ աքսորի ճամփով հասել էր արաբական երկրներ, այնտեղից ցրվեց աշխարհով մեկ: Ոմանք զինազաղարից հետո Կ. Պոլսի վրայով անցան Եվրոպա, հիմնականում Ֆրանսիա, ուրիշներ՝ Բալկանյան երկրներ, մեկնեցին Հեռավոր Ամերիկա, անշուշտ զգալի մասն էլ մնաց արաբական երկրներում (Եգիպտոս, Սիրիա, Լիբանան, Իրաք և այլն):

Աշխարհով մեկ տարածված երզնկացիներն առաջին տասնամյակներում ամեն կերպ աշխատել են վառ պահել ոչ միայն ազգային ոգին, մայրենի լեզուն, այլև Երզնկայի ավանդույթները, հաճախ հավաքվել միմյանց մոտ, կազմակերպել երեկույթներ, ցերեկույթներ, հանդեսներ, անգամ թատերական ներկայացումներ: Սփյուռքահայ մամուլում հարյուրավոր նման փաստեր կարելի է գտնել:

Համաքաղաքացիական այս մերձեցման հետ կապված միջոցառումներն ավելի լայն թափ են ստացել հայրենակցական միությունների գործունեության աշխուժացման տարիներին:

Քերենք մի օրինակ: Սփյուռքահայ թերթերից մեկում գտնում ենք Մարսելում ապրող երզնկացիների մի հավաքի հուզիչ նկարագրությունը: Կազմակերպված է եղել «Երզնկացիների հայրենակցական միության» կողմից:

Հանդեսի սկզբում տրվել է զեկուցում: Եղել են ելույթներ: Ցերեկույթի երկրորդ մասում նվագախումբը նվագել է հայկական մի քանի երգեր՝ «Մարերի վրով զնաց», ջութակահար Կարպիս Պողոսյանը մեներգել է «Ալազյազ», «Դըլե յաման», «Սիրուհիս»:

«Հետո վարչութիւնը կազնդեց բոլոր հանդիսականները կազինով լի թաշկինակներով, որ կնքված էին «Երզնկայի հայրենակցական միութեան» կնիքով»:

Հայրենաբաղձ երզնկացիներ. ցանկացել են տարվա մեջ գեթ մի քանի ժամով ոգեկոչել իրենց ծննդավայրը, կատարել կաղանդի ավանդական ծիսակատարութիւնները:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ քիչ թիվով երզնկացիներ են անցել արտասահման, հազիվ մի քանի տասնյակ ընտանիք:

Դրանցից էին Ղազարոսյան եղբայրները, Նշան Տեր-Ստեփանյանը, Դերենիկ ձիգմենճյանը, որոնք ապրել են Իտալիայում: Գարեգին Տյուրկերյանը ապրել է Եգիպտոսում, բժիշկ Երվանդ Արզումանյանը աշխատել է Սուդանում, բժիշկ Ավետիս Գույումճյանը՝ Բուլղարիայում, ապա՝ ԱՄՆ-ում և այլն:

Քանի որ մեր տրամադրութեան տակ չկան ճշգրիտ տվյալներ տարբեր երկրներում ցրված երզնկացիների մասին, բավականանանք այն տվյալներով, որ իր «Երզնկա» գրքում բերում է Գ. Սյուրմենյանը:

Կոտորածից առաջ ԱՄՆ-ում ապրող երզնկացիների թիվը հազիվ եղել է մի քանի հարյուր, այն էլ ապրուստի թելադրանքով այնտեղ մեկնած երիտասարդներ: Իսկ Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո ԱՄՆ են գաղթել ավելի քան 300 երզնկացի ընտանիքներ: Միայն Դեյտրոյտի շրջանում ապրող երզնկացիների թիվը եղել է 140 ընտանիք, Նյու Յորքի շրջանում՝ 120, այլ վայրերում՝ մոտ 50 ընտանիք:

Դեյտրոյտի և Նյու Յորքի երզնկացիներն ստեղծել են իրենց հայրենակցական միութիւնները դեռևս 1917 թվականին:

Հետագայում հիմնադրվել է «Եկեղյաց գավառի վերաշինական միութիւնը», ավելի ուշ՝ «Երզնկայի հայրենակցական միութիւնը»:

Այս միութիւնների հիմնական նպատակն է եղել նյութական օգնութիւն ցույց տալ կարոտյալ երզնկացիներին:

Բացի այս երկու միութիւններից, 1934 թ. Դեյտրոյտում ստեղծվել է «Համաերզնկացիական վերաշինաց միութիւնը», որի միակ նպատակն է եղել Խորհրդային Հայաստանում կառուցել Նոր Երզնկա ավանը:

1946 թ. դարձյալ Դեյտրոյտում ստեղծվել է Երզնկայի ներգաղթի միացյալ մարմինը՝ «Իր մեջ առնելով վերոհիշյալ երկու քույր միութիւնների հավասար թիվով ներկայացուցիչներ, համագործակցաբար ներգաղթի գործը կազմակերպելու համար»:

Այս վերջին միության հիշարժան գործերից է եղել 11.000 դուարի հանգանակությունը, որ հանձնվեց Ն. Բ. Ը. Միությանը՝ ներգաղթի գործին ծառայեցնելու համար:

ԱՄՆ-ի «Երզնկացիների հայրենակցական միության» ջանքերով էր հիմնականում, որ 1965 թ. Հայաստանի կառավարութայունը Աշտարակի շրջանի սովխոզներից մեկը կոչեց Նոր Երզնկա, որի մասին խոսվելու է առանձին գլխում:

«Համաերզնկացիական վերաշինաց միությունը» արժեքավոր գրքեր, գործիքներ ու այլ պիտույքներ է առաքել Երևանի հանրային գրադարանին, Գիտությունների ակադեմիայի, Արվեստի, Ազգագրության և հնագիտության ու այլ ինստիտուտների գրադարաններին, Հայկական սովետական հանրագիտարանին և այլն:

Երզնկայի հայրենակցական միության եռանդուն գործիչներից Արամ Ազնավուրյանը, Արշակ Ալճյանը, Ն. Ասոյանը և ուրիշներ հաճախ են այցելել Հայաստան, եղել Նոր Երզնկայում, հանդիպումներ ունեցել երևանաբնակ երզնկացիների հետ, ամեն կերպ օգնել Նոր Երզնկայի բարգավաճմանը:

Նրանց նախաձեռնություններով է, որ տողերիս գրողին հանձնարարվեց գրել հատուկ աշխատություն՝ Երզնկա քաղաքի դարավոր պատմության մասին:

Բավականաչափ մեծ թիվ են կազմել արարական երկրներում ապաստան գտած երզնկացիները:

Իրաքում հաստատված երզնկացիների մեջ գտնում ենք «Երզնկա» փաստալից գրքի հեղինակ Գալուստ Սյուրմենյանի ընտանիքին, Գեղեցիկ Ուանճյանին, Մկրտիչ Ուանճյանին, Մամիկոն Աշճյանին, Սիրաք Սարաֆյանին, Հայկազ Աշճյանին և այլն, բոլորն էլ Երզնկա քաղաքից:

Հայեպում (Սիրիա) Երզնկա քաղաքից ապրել են՝ Հակոբ Էհրամճյանը, Արմենակ Շահինյանը, Կարապետ Համբարձումյանը, Գևորգ Քեչիճյանը, Արամ Պոտիկյանը, Համբարձում Գղիլյանը, Սարգիս Սարաֆյանը, Բաբկեն Իփեկճյանը, իսկ Երզնկայի գյուղերից Նաչատուր Աշճյանն ու Մանուկ Պողոսյանը՝ Բթառիճից, Գառնիկ Փաղարճյանը՝ Սուրբ Օհանից, Հրանտ Սուքիասյանը՝ Վերի Զիֆլիկից, Վահան Քյուլահճյանը՝ Մթննիկից, Հարություն Միստեսյանը՝ Ծաթգեղից և այլն:

Բեյրութում ապրող երզնկացիներից հիշվում են Գեղամ Ամպարճյանը, Հակոբ Լևոնյանը, Հմայակ Մատթեսոսյանը, Նաչատուր Ալթըգաթյանը, Գրիգոր Մանավյանը՝ քաղաքից և մի քանի հոգի էլ գյուղերից:

Եզիպատահայ գաղութում նույնպես նկատելի թիվ են կազմել երզնկացիները, մեծ մասամբ ընտանիքներով, մի քանիսը միայն ամուրի:

Հիշենք Մկրտիչ Ապաճյանին, Մասիս Զուրիկյանին, Վահե Պոյաճյանին, Նորայր, Ժիրայր, Գեղամ և Պետրոս Գաղանճյաններին, Գարրիել Լազյանին, Գարեգին Ամատյանին (Հետագայում ներգաղթել է Նորհրդային Հայաստան), ղեղագործ Բաբկեն Արզումանյանին, Հարություն Սյուրմենյանին, Ծիածան Ահարոնյանին, Եվգինե Գաղանճյանին, Արաքսի Գաղանճյանին, Սաթենիկ Թուխմանյան-Ստեփանյանին, Հայկանուշ Թելֆեյանին, Վարդանուշ Մարթայանին, Փառանձև Իփեկյանին և ուրիշների:

Վերապրող երզնկացիներն անհամեմատ մեծ թիվ են կազմել Ֆրանսիայում: Փարիզ, Մարսել, Վալանս, Լիոն և այլ քաղաքներում ապրել են երզնկացի մի քանի տասնյակ ընտանիքներ:

Ուշագրավ է, որ մինչ Փարիզում և Մարսելում ապրողների մեծ մասը Երզնկայից են եղել, Վալանսում ապրողները՝ Երզնկայի գյուղերից, ինչպես Սարգիս Գասպարյանը, Հակոբ Գապայանը, Հայկ Գապայանը, Նորեն Ապանոցյանը՝ Հոռոմագրակ գյուղից, Մարտիրոս Մարտիկյանը, Սուրեն Մակարյանը՝ Երկան գյուղից, Աբգար Սրապյանը՝ Բթառիճից և այլն:

Մարսելում ապրող երզնկացիներից են՝ Շուշանիկ Փիլոյանը, Վարսենիկ Տեր-Գասպարյանը, Արմենուհի Օվրլիկյանը, Նաչատուր Աստոյանը, Աշխեն Թըլցյանը, Գալուստ Նշանյանը, Ծահեն Թահմիզյանը, Մկրտիչ Զորայանը, իսկ գյուղերից՝ Սաթենիկ Նորասանճյանը (Ծաթգեղ), Ծաղիկ Պեզիկյանը (Մեղուցիկ), Ավետիս Սուսիկյանը (Մթննի), Հարություն Սրապյանը (Բթառիճ) և այլն:

Բալկանյան երկրներում նույնպես ապրել են մի քանի հարյուր երզնկացիներ, մասնավորապես Աթենքում, Սալոնիկում, Կավալայում (Հունաստան), Սոֆիայում, Պլովդիվում (Բուլղարիա), Բուխարեստում (Ռումինիա) և այլն:

Գ. Սյուրմենյանը Մեծ եղեռնից վերապրած երզնկացի Հայերին հաշվում է մոտավորապես 3000 հոգի, ինչ որ աննշան թիվ է 45.000 Հայերի դիմաց, որ ապրել են Երզնկա քաղաքում, նրա գյուղերում և Դերձանում պատերազմից առաջ¹:

Անհնար է մեկ առ մեկ հիշատակել արտասահմանում ապրող բոլոր երզնկացիներին: Ուզում ենք այս գրքում խոսել գեթ առավել ականավորների մասին:

¹ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 481-490 (Թվաքանակը վերաբերում է Երզնկայի գավառին) (սանձակ - ծան. խմբ.):

Չկա գիտություն, արվեստի, առհասարակ մշակույթի որևէ բնագավառ, որտեղ իրենց լուսման մուծած չլինեն երզնկացիները: Ոմանք եղել են տվյալ բնագավառի սովորական աշխատողներ, բայց մի քանիսն էլ այնպիսի դիրքերի են հասել, որ իրենցով զբաղեցրել են հայ և օտար հասարակական, գիտական միտքը:

Այստեղ մեզ զբաղեցնող մարդկանցից մի քանիսը Երզնկայից դուրս են եկել դեռևս 1895–1896 թթ. Ջարդերի օրերին, նրանից հետո՝ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակը, բայց մեծ մասը վերջին բռնագաղթից հետո արտասահման անցածներ են:

2. ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ԵՐԶՆԿԱՑԻՆԵՐԸ

ՍԱՐԳԻՍ ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ – «Երզնկայի հայությունն պատվաբեր ու եզակի դեմքեր են մին»: Այսպես է բնութագրել Սարգիս Տեր-Ստեփանյանին նրա կենսագիրներից մեկը, և դա միանգամայն ճիշտ է:

Սարգիս Տեր-Ստեփանյանը մոտ 25 տարի՝ 1870–ական թվականների սկզբներից մինչև 1895 թվականը, մի քանի տարի էլ օսմանյան սահմանադրությունից շրջանում եղել է Երզնկայի հայ կյանքին ուղղություն տվողն ու ղեկավարողը, չինայելով նյութական և բարոյական իր օժանդակությունը հասարակական, կրթական, գեղարվեստական միջոցառումներին, հաճախ ինքը հանդիսանալով շատ նախաձեռնությունների ծրագրողը:

Համարվել է քաղաքի բարեկեցիկ վիճակում ապրող հայերից, մի բան, որ հաճույքով չեն դիտել թուրքերը, չեն հանդուրժել մանավանդ ազգային դարձոնքի տարիների նրա գործունեությունը:

Սարգիս Տեր-Ստեփանյանը ծնված պետք է լինի 1850–ական թվականների սկզբներին, Երզնկայի հայտնի Տեր-Ստեփանյանների երկ-ճյուղ գերդաստանում:

Կրթությունը ձեռք է բերել հիմնականում ինքնազարգացմամբ և մասնավոր ուսուցիչների մոտ, տիրապետելով հայերեն, ֆրանսերեն և թուրքերեն լեզուներին:

Առևտրով զբաղվելով հանդերձ, վարել է պետական պաշտոններ, երկար տարիներ աշխատել է Երզնկայի թուրքական դատարանում որպես իրավախորհրդատու, ստացած ոռձիկը ամբողջովին տրամադրելով հայ համայնքի կրթական, մշակութային կարիքներին: Քաղաքի Քրիստիանյան օրիորդաց վարժարանն իր գոյությունը պահպանել է հիմնականում նրա հատկացրած թոշակավորումով:

Ավելի նշանակալից է նրա ծառայությունը Երզնկայի Հայկական թատրոնին: Տեր-Ստեփանյանի նյութական և բարոյական լայն օգնության շնորհիվ է, որ 1870 թվականին երզնկացիները ստեղծել են թատերախումբ, կառուցել թատրոնի շենք:

Ունեցել է նաև կրթական գործունեություն: Որպես ուսուցիչ, ուսումնական խորհրդի անդամ կապված է եղել Կեղրոնական վարժարանի հետ:

1895–1896 թթ. կոտորածներից հետո Հարկադրված է եղել անցնել Հունաստան, գործել Աթենքում, երզնկացի մի խումբ ազատամիտ երիտասարդների հետ, որոնք նույնպես փախել էին Թուրքիայից: Այնտեղ ապրել է Կարապետ Կարապետյան ծածկանվան տակ: Ծրագրեր է կազմել՝ Երզնկա վերադառնալուց հետո ինքնապաշտպանական ավելի արդյունավետ միջոցառումների դիմելու մասին, ընդհուպ մինչև զինված դիմադրությունը, գտնելով որ Հայ ժողովրդի գլխին եկած դժբախտությունների հիմնական պատճառներից մեկը եղել է կրավորական համակերպումը:

Օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո վերադարձել է Երզնկա, շարունակել հասարակական, մշակութային գործունեությունը, սակայն այս անգամ էլ վրա է հասել Առաջին համաշխարհային պատերազմը և նա էլ, Երզնկայի մտավորականներից Համբարձում Սյուրմենյանի, Նշան Քաջյանի և շատ ուրիշների հետ զոհ է դարձել 1915 թ. Մեծ եղեռնին:

ԱՐՇԱԿ ԹՅՈՒԹՅՈՒՆՋՅԱՆ – Աստվածաբան, քարոզիչ, հոգևոր գործիչ Արշակ Թյուլթյունջյանը ծնվել է 1878 թ. Երզնկայում: Սովորել է նշանավոր Եզնիկյան վարժարանում: Հատկապես հմտացել է աստվածաբանության մեջ: Վեց տարի շարունակ ուսուցչություն է արել Երզնկայի, Կամախի և Կարինի դպրոցներում: Գարձել է բողոքական և Ննուսում զբաղվել քարոզչությամբ, եղել է պատվելի: 1903 թվականից՝ Ա. Սերունի ծածկանունով, թղթակցել է արևմտահայ նշանավոր օրաթերթերին: Գրել է կրոնական–աստվածաբանական բնույթի մի շարք ուսումնասիրություններ, որոնցից նշանավոր է «Պատմական Հիսուս Քրիստոսը» մենագրությունը (1914, Մարզվան): Նահատակվել է Մեծ եղեռնի օրերին:

ՆՇԱՆ ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ – Հրապարակախոս, խմբագիր, հասարակական գործիչ Նշան Տեր-Ստեփանյանը որդին է Սարգիս Տեր-Ստեփանյանի: Ծնվել է Երզնկայում, 1889 թվականին: Նախնական կրթ-

թուլթունն ստացել է ծննդավայրում, ապա ուսումնառությունը շարունակել է Կ. Պոլսի Պերպերյան միջնակարգ դպրոցում և Վենետիկի Մուրադ-Ռափայեյան վարժարանում: Ավարտելուց հետո սովորել է Բոլոնիայի համալսարանի երկրագործական ֆակուլտետում: Նույն համալսարանում ստացել է երկրագործական գիտությունների դոկտորի աստիճան: Նրա նպատակն է եղել վերադառնալ Երզնկա, օգտակար լինել գյուղատնտեսական աշխատանքներին, հողագործական որոշ նորություններ մտցնել գյուղի աշխատանքներում, սակայն Բալկանյան և Առաջին համաշխարհային պատերազմները պատճառ են դարձել, որ մնա Իտալիայում և զբաղվի գրական-հրատարակա-լսոսական աշխատանքով: Աշխատակցել է պոլսահայ մամուլին: Իր հայրենակից փիլիսոփա Ռաֆայել Պազարճյանի հետ Իտալիայում հիմնել է «Արմենիա» իտալերեն թերթը, որը խմբագրել է մի քանի տարի, ամբողջովին նվիրելով հայկական դատին, մերկացնելով թուրքական կառավարության ջարդարարական քաղաքականությունը: Հողվածների զգալի մասն էլ ինքն է գրել: Աշխատակցել է իտալական մամուլին: Վախճանվել է 1955 թվականին Իտալիայի Տորինո քաղաքում:

ՌԱՓԱՅԵԼ ՊԱԶԱՐՃՅԱՆ – Երզնկացի մտավորական սերնդի մեջ բացառիկ անհատականություն է փիլիսոփա Ռափայել Պազարճյանը՝ լայն գիտելիքների տեր, մի քանի լեզուների հմուտ, եզրակացությունների մեջ համարձակ ու ինքնուրույն, երևույթները նորովի ընկալելու և բացատրելու բացառիկ կարողության տեր մտածող, որի մասին հայ փիլիսոփայության պատմաբանները դեռ նոր-նոր պիտի խոսեն ու գնահատեն ըստ արժանվույն:

Ռափայել Պազարճյանը ծնվել է Երզնկայի Մուրբ Օհան (Սրպիհան) գյուղում, 1880 թվականին: Կրթությունն ստացել է քաղաքի Եզնիկյան վարժարանում, այն տարիներին, երբ նրա տեսուչն էր հմուտ մանկավարժ Սարգիս Ամատյանը: Հենց նա էլ, նկատելով նրա մեջ բնատուր տաղանդը, ամեն կերպ օգնել է, որ Ռափայելը կարողանա ի հայտ բերել իր լայն հնարավորությունները: Նրան գրքեր է տրամադրել, խորհուրդներ տվել, հետևել զարգացման ընթացքին:

Երեխան լիովին արդարացրել է նրա հույսերը. դեռ աշակերտական նստարանին վրա գրել է կուռ շարագրություններ, քնարական բանաստեղծություններ:

Այդ դպրոցն ավարտելուց հետո ուսումը շարունակել է Վենետիկի Մուրադ-Ռափայեյան վարժարանում, որն ավարտելուց հետո՝ 1900–1906 թթ., Պաղուայի համալսարանում, հետևելով բժշկություն:

Որպես բժիշկ աշխատել է Իտալիայի Ֆելզերե քաղաքում: Այդ տարիներին մտերմական կապերով կապվել է Եվրոպայում սովորող մի քանի Հայ ուսանողների հետ, որոնց թվում Դանիել Վարուժանի: 1906–1907 թթ. նրա հետ ունեցել է կանոնավոր նամակագրություն, մտքերի աշխույժ փոխանակություն՝ Հայ գրականության, արվեստի, Հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագրի և այլ հարցերի մասին:

Պազարձյանը կազմել է ծրագրեր՝ արևմտահայ գրականության կենտրոնը Կ. Պոլսից գավառ տեղափոխելու, այդ գրականությունը օտար ազդեցություններից ազատելու, նրան ազգային տոհմիկ նկարագիր տալու վերաբերյալ: Թե Դ. Վարուժանը որքան է խանդավառվել իր բարեկամի նման Հայացքներով, երևում է Պազարձյանին ուղարկած մի նամակի հետևյալ մտքերից.

«Ձեր նամակին ամեն մեկ տողը կարծես վերածնություն մը ստեղծեց մեջս, խորհուրդները, զոր ինձի կուտաք, Ձեր կուրծքին տակ բարեկամն մը ավելի եղբայր մը կմատնեն ինձ... կը գրեք. «Հայ գրականությունը ինքնուրույնությունը կը կորսնցնեք»: Շատ ճիշտ է: Արդեն իսկ կորսնցուցած է: Արվեստը մեր արվեստը չէ, իսկ գաղափարը՝ երբեք: Ըստ իս, և տակավին ինձ համար՝ ահա օրենքս: Մեր գրականության մեջ արվեստը Հայ պետք է ըլլա, իսկ անոր հատակը կամ հիմը կազմող գաղափարը՝ Համամարդկային: Որ է՝ բանաստեղծը - սիրտը թորգոմյան, իմաստասերը, միտքը՝ Համազգային»:

Միանգամայն առաջադիմական միտք, որ պատիվ է բերում Վարուժանին:

Վերահաս քաղաքական դեպքերը հնարավորություն չտվեցին այս մտքերի իրականացումը տեսնելու, գաղափար, որը պաշտպանողների թիվը քիչ չէր արևմտահայ իրականությունում և շարժումն էլ Հայտնի էր «վաղվան գրականություն» հորջորջումով:

Տեսնելով քաղաքական մթնոլորտի օրեցօր վատանալը, իր կազմած վառ ծրագրերի անիրագործելիությունը, Պազարձյանը ամբողջովին նվիրվել է փրկիսոփայական հարցերի: Որքան կարդացել է, ծանոթացել մեծամեծ մտածողների ստեղծագործություններին, այնքան համոզվել է, որ իր կոչումը բժշկությունը չէ: Ինքնազարգացմամբ կատարելագործել է անգլերեն, Ֆրանսերեն և գերմաներեն լեզուները, հոդվածներ տպագրել իտալական և գերմանական մամուլում: Հետագայում սովորել է նաև սերբերեն և բուլղարերեն, երբ մեկ տարի Բուլղարիայում հետևել է ռազմական արվեստի՝ չգիտենք ինչ նպատակով:

Փիլիսոփայություն մեջ խորանալու ձգտումը այս անգամ էլ նրան նետել է Գերմանիա: Ցանկացել է անձամբ լինել այն վայրերում, որտեղ ապրել և ստեղծագործել էին գերմանական դասական փիլիսոփայություն ներկայացուցիչները: Գա միաժամանակ Հնարավորություն էր տալու գրքերից սովորած գերմաներենը կատարելագործելու կենդանի խոսվածքի նրբություններով: Գերմանիայում օգտվել է Հարուստ գրադարաններից, խորասուզվել փիլիսոփայական մտքերի աշխարհը, մոռացել դաժան իրականությունը:

Շատ է կարդացել, բայց կանգ է առել երեք նշանավոր դեմքերի վրա՝ Նիցշե, Շոպենհաուեր, Իբսեն, մասամբ էլ Մաքս Նորդաու:

Վերոհիշյալ մտածողների մասին Պազարճյանի աշխատություններն են՝

1. «Շոպենհաուերը լավատեսության փիլիսոփա» (Լայպցիգ, 1909),
2. «Քննադատություն Իբսենի դրամատուրգիայի»,
3. «Ֆրիդրիխ Նիցշեն մեծ շաղատան»:

Այս երեք հիմնական աշխատություններից բացի, Հրատարակել է մի քանի գրքույկ՝ Մաքս Նորդաուի, Բենեդեկտտո Քրոչեի և այլ մտածողների մասին:

Ծանոթացնենք առաջին երեք աշխատությունները մի քանի տողով: Դրանցից երկուսի խորագրերը ինքնին արդեն ցույց են տալիս, թե ինչ է բովանդակությունը:

«Շոպենհաուերը լավատեսության փիլիսոփա» գրքում Պազարճյանը փորձում է հերքել տարածված և ընդհանուր դարձած այն տեսակետը, թե Շոպենհաուերը հոռետեսություն, հուսահատություն քարոզող մտածող է: Նա գտնում է, որ ընդհակառակը, Շոպենհաուերը լավատեսության, բարության, սիրո փիլիսոփան է. Պազարճյանն ասում է. «Երբ ես քիչ մը մտերմացա Շոպենհաուերի գործին հետ, ես ինձի ցավագին հարցում մը տվի, թե ինչպե՞ս փիլիսոփա մը, իր այնքան գեղեցիկ ու մեծ գաղափարներով քննադատներու ձեռքին մեջ կրնա այնքան անգթորեն այլակերպվիլ: Բարության, մարդկային սիրո, հերոսության, գեղարվեստի և բարոյականի փիլիսոփայություն մը ինչպե՞ս կարելի է հոռետեսությամբ դրոշմել... Շոպենհաուերով զգացի հոգեկան վերածնություն մը, նոր, ներզոր ու մաքուր կյանքի մը համար: Անոր փիլիսոփայությունը իմ մեջս արթնցուց նոր բաղձանքներ, կյանքի համար անիկա ներշնչեց ինձի կովի և հաղթության քաջություն մը... Այն հոգեկան վերածնությունը, զոր անոր փիլիսոփայությունը ներշնչեց ինձի, ամենն մեծ երջանկությունը կնկատեն ես, որ վիճակված ըլլա ինձի»:

Պագարճյանի երկրորդ՝ այսինքն Ն. Իբսենին նվիրված գրքի լրիվ վերնագիրն է «Իբսենյան դրամատուրգիայի քննադատությունը, Սոֆոկլես, Շեքսպիր, Իբսեն»: Գրվել է դոկտոր Ֆուգեն Հեյնե Շմիտտի մի աշխատության դեմ: Հենց վերնագիրը վկայում է Պագարճյանի լայն իրազեկությունը համաշխարհային դրամատուրգիային՝ անտիկ շրջանից մինչև Շեքսպիր, Իբսեն: 219 էջից բաղկացած վերոհիշյալ աշխատությունը լույս է տեսել 1910 թվականին, դարձյալ գերմաներեն, Լայպցիգում:

Պագարճյանը չի ժխտում Իբսենյան դրամատուրգիայի մեծ արժանիքները, համաշխարհային դրամատիկական գրականության մեջ նրա գրաված տեղը: Բայց դեմ է նրա բացարձակ ֆետիշացմանը: Մանրամասնորեն քննության առնելով Իբսենի բոլոր պիեսները, փորձում է ցույց տալ, թե դրանք հետազոտող մարդիկ խուսափել են նշմարել Իբսենի բուն դերը և բավարարվել են միայն գովեստներ շոպյելով այդ մեծ գրողի հասցեին, առանց քննական, քննադատական մոտեցման:

Նա Իբսենի ամենամեծ արժանիքը համարում է այն, որ դրամատուրգիայի միջոցով փրկիստիպական շատ հարցերի տվել է կենդանություն, մատչելի դարձրել ժողովրդին, հանդես գալով իբրև «ժողովրդի համար» տեսության քարոզիչ:

Պագարճյանի ամենածավալուն, ամենից համարձակ և կրքոտ գրչով գրված հետազոտությունն է «Ֆրիդրիխ Նիցշեն մեծ շաղպատան» գերմաներեն գիրքը, բաղկացած 578 էջից, տպագրված Լայպցիգում, 1911 թվականին: Հեղինակն իր այդ աշխատությունում կուռ տրամաբանությամբ սուր քննադատության է ենթարկում Նիցշեի գերմարդու տեսությունը, այն համարելով շաղպատանություն, իսկ Նիցշեին էլ մեծ շաղպատան:

Հայ մտածողին տարօրինակ, գառանցական է թվում մասնավորապես ժողովուրդների, ցեղերի անհավասարության վերաբերյալ նիցշեական հակամարդկային տեսությունը, որի համաձայն օրինական է համարվում ստրուկների և ստրկատիրության անհրաժեշտությունը, թույլերի համակերպումը ուժեղներին, թե ամբողջ պիտի աշխատի գերմարդը սնուցանելու, պահելու համար, թե «հաղթող ազգի ուժը ապացույց է նրա իրավունքի, բարձրությանը՝ թույլի նկատմամբ»:

Դժվար չէ գուշակել, թե Պագարճյանն այստեղ հանդես է եկել ոչ միայն հակամարդկային մի տեսության քննադատողի դերում, այլև հանդես է եկել Նիցշեի այդ տեսությունից ամենից ավելի տուժած

մի ժողովրդի ըմբռստությունը ցուցադրողի դերում: Նիցչեի այդ տեսությունը է, որ Ֆաշիստական Գերմանիան արդարացնում էր թույլ, ենթակա ժողովուրդների իսպառ ոչնչացումը հանուն բարձր ազգ համարվող Գերմանիայի բարգավաճման ու տիրակալություն: Գերմանացիներից առաջ երիտթուրքերը այդ բանը կիրառել էին ծրագրելով բնաջնջել երկրի երեսից ստեղծագործ հայ ժողովրդին:

Անկախ այն հանգամանքից, որ Պազարճյանի վերոհիշյալ գրքերն իրենց դեմ ունեցել են նաև սուր քննադատողներ, դրանք եվրոպական փիլիսոփայական մտքում առաջացրել են նկատելի աշխուժություն, հայ մտածողին դարձրել օրվա մարդը: Նա տասից ավելի համարձակ հոդվածներ է տպագրել գերմանական գիտական մամուլում, մեծ մասամբ նման համարձակ մտքեր հայտնելով:

Պազարճյանը իր այդ տեսակետներով հանդես է եկել գիտաժողովներում, վեճի բռնվել ժամանակի հայտնի փիլիսոփաների հետ, իր զեկուցումները տպագրել տեսական լուրջ հանդեսներում: Այսպես, 1911 թ. նա մասնակցել է Բոլոնիա քաղաքում գումարված միջազգային փիլիսոփայական մի համագումարի, զեկուցել «Մետաֆիզիկական պոզիտիվիզմը և պոզիտիվիստական մետաֆիզիկական» հարցի շուրջը, և այն տպագրել նույն տարում:

Պազարճյանը մի քանի հոդված կամ գրքույկ էլ հրատարակել է իտալերեն, նույն քննադատական ոգով, ինչպես «Բենեդեկտտո Քրոչե կեղծ գեղագետը», որտեղ մերժում է իտալացի նշանավոր այդ գեղագետի տեսակետները: Սա էլ տպագրվել է 1912 թ. և բաղկացած է 25 էջից, լույս է տեսել Պազավայում:

Պազարճյանը նույն այդ տարիներին օտար լեզուներով լույս ընծայած փիլիսոփայական վերոհիշյալ աշխատությունների հիմնական թեզերը ներկայացրել է նաև հայ ընթերցողին՝ Կ. Պոլսի «Բյուզանդիոն» օրաթերթում տպագրված ընդարձակ հոդվածաչաբերով: Պիտի ափսոսալ, որ զեթ դրանք մինչև այժմ առանձին գրքույկներով չեն տպագրվել և դարձել ընթերցող լայն խավերի սեփականությունը:

Ռ. Պազարճյանը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ապրել է Իտալիայում, մոտիկից հետևել հայ ժողովրդի ողբերգական ճակատագրին: Նա իտալական մամուլում տպագրել է ոչ թե փիլիսոփայական հարցերի մասին, այլ քաղաքական հոդվածներ, դատապարտելով երիտթուրքերի հակահայ քաղաքականությունը, ցույց տալով նրանց կողմից իրագործվող և պատմության մեջ աննախադեպ ոճրագործությունը, այդ առիթով էլ փորձելով իտալացիներին ծանոթացնել թե՛ ոճրագործին և թե՛ ցեղասպանության զոհ ստեղծագործ ժողովրդին:

Նա մտերմական կապերով կապված է եղել նաև Սիամանթոյի հետ, լսելով, որ նրան կարող է զինվորական ծառայություն վերցնեն, առաջարկել է վճարել փրկագին և ազատել: Ջի կարողացել ազատել: Սիամանթոյին ոչ թե բանակային ծառայության են կանչել, այլ ի թիվս հարյուրավոր այլ մտավորականների՝ Վարուժանի, Ռ. Սևակի, Կոմիտասի, աքսորել են Չանկրի և սպանել են՝ ենթարկելով զազանային խոշտանգումների:

Պետք է պատկերացնել հոգեկան այն փլուզումը, որ ունեցել է Պազարճյանը Իտալիայում լսելով ու կարդալով այդ բոլորը, իմանալով թե ինչպիսի ճակատագրի է արժանացել իր ժողովուրդը, իր սիրելի ծննդավայր Երզնկան:

Նրա ցասման վերջին արտահայտությունն է այն գրքույկը, որ նա հրատարակել է 1917 թ. Միլանում, իտալերեն լեզվով, «Հայաստանը» խորագրով:

Հոգեպես և ֆիզիկապես քայքայված մեծ մտածողը իր աչքերը փակել է 1925 թվականին, Իտալիայում:

ԳԱԼՈՒՍ ԹԻՐՅԱՔՅԱՆ – Ականավոր մանկավարժ, թուրքագետ, մի քանի դասագրքերի հեղինակ Գալուստ Թիրյաքյանը ծնվել է Երզնկայում, 1840 թվականին: Ինքնակենսագրության մեջ նա իրեն կոչում է Մահտեսի Գալուստ Հ. Փառնառաջ Թիրյաքյան-Երզնկացի: Ունեցել է արկածայից ու փոթորկոտ կյանք, եղել է սրամիտ մարդ, հավասարապես սիրելի թե՛ հայ և թե՛ թուրք զարգացած խավին:

Տարրական կրթությունն ստացել է Երզնկայում, հակում ցույց տալով դեպի լեզուները: Մի թրքուհուց սովորել է թուրքերեն: Թրքուհին ցանկացել է շարունակել ուսուցումը, գնահատելով նրա ուշիմությունը, սակայն հարկադրված է եղել ընդհատել, երբ Գալուստը դարձել է 12 տարեկան, քանի որ «այդ տարիքը չափահաս կնկատվի և ուսուցիչը կին ըլլալով՝ նամահրամի հարց կծագի»:

Թրքուհին, որ այնքան հիացել էր պայծառ մտքի տեր այդ երեխայով, օժանդակել է նրան, որպեսզի շարունակի թուրքերենի ուսումը Գուրչունյու ճամիի մուեզինի մոտ: Այնտեղ երկու տարի սովորել է թե՛ թուրքերեն և թե՛ արաբերեն քերականության էական մասերը:

Բայց ահա դարաշրջանի մոլեռանդությունը իր ժանիքը ցույց է տվել, նրան առաջարկվել է իսլամություն ընդունել: Սուգ ու չիվանն ընկել է նահապետական հայ ընտանիքում: Ամենից ավելի ընդդիմացել է Գալուստը: Նախընտրել է թողնել ծննդավայրը, ծնողներին, բայց կրոնափոխի խարանը չի դրոշմել իր ճակատին:

Երկար մտորումներից հետո, գրեթե գաղտնի, միայն իր ծնողներին իմաց տալով, գիշերով դուրս է եկել տանից ու բռնել է Տրապիզոնի ճանապարհը, այնտեղից իրեն գցել նավ ու հասել Կ. Պոլիս: Այդ ժամանակ արդեն 16 տարեկան էր: Իր համար անծանոթ խորհրդավոր այդ քաղաքում դիմել է ժամանակի հայոց պատրիարքին, խնդրել օգնել:

Պատրիարքի միջնորդությունը ընդունվել է Ս. Փրկչի ճեմարանը որպես գիշերօթիկ սան:

Այստեղ նրա թուրքերենի ուսուցիչն է եղել ոմն Օգսեն Շահինյան:

1860 թվականին ավարտել է դպրոցը: Նրան տրվել է շատ յուրահատուկ մի վկայական, որը մեջ ենք բերում ամբողջությամբ, քանի որ լավագույնս ցույց է տալիս այն պաշարը, որ ուչիմ պատանին ձեռք է բերել այդ դպրոցում: «Պ. Գալուստ Փ. Համբարձումյան Երզնկացի, աշակերտ առաջին դասու յաւարտ ժամանակի ուսմանց հասելոյ. եկար ի ճեմարանիս այս երկու ու կես: Սա ինքն ի քրիստոնեական և ի հայրենասիրական զգացումս իւր, ի բարի վարս և ի ճշմարիտ ընթացս յոյժ գովելի և նշանաւոր հանդիսացեալ վկայի: Վկայի ևս ի կրօնական հրահանգս, ի սրբազան պատմութեան, յԱզգային պատմութեան, ի հայկաբանութեան, ի շարագրութեան, ի քանակագիտութեան, յաշխարհագրութեան, ի տաճկերեն, ի հունարեն, յանգղերեն, ի գեղագրութեան, յերաժշտութեան քաջավարժ»¹:

Պարզվում է, որ Գալուստ Թիրյաքյանի սովորած դպրոցում ավանդվել է անգամ հունարեն ու անգլերեն: Ըստ երևույթին նրա թուրքերենի մեջ ունեցած բացառիկ հաջողության համար մի վկայական էլ տվել է հանրային կրթության նախարարությունը:

Սկսվել է Թիրյաքյանի ուսուցչական, մանկավարժական աշխատանքի բեղուն շրջանը, որը շարունակվելու էր երկար տասնամյակներ:

1861 թ. նշանակվել է Նիկոմեդիայի Ասլանբեկ մեծ գյուղի հայոց դպրոցի տնօրեն և ուսուցիչ: Սակայն ցանկացել է իր գիտելիքները ի սպաս դնել ծննդավայր Երզնկա քաղաքի մտավոր վերելքին: Վառ երազներով տարված մեկնել է այնտեղ:

Ծննդավայրում, որտեղ կրթական գործը ամբողջովին գտնվում էր քահանաների ձեռքին, դժվարություններ են հարուցել նրա համար: Առաջարկել են ընդունել քահանայական կոչում. մերժել է և ամուսնացել Մսածյան ընտանիքից մի օրիորդի հետ:

¹ «Երջանիկ», տարեցույց, Կ. Պոլիս, 1947, էջ 65–67:

Յանկանայով կատարելագործել թուրքերենը, արաբերեն օրենս-գրտության դաս է առել արաբագետ Հաճի Սըտրզ էֆենտիից, իսկ պարսկերենը կատարելագործել է Թամպուրաճիգատե Հաճի Սալըհի մոտ:

Այս բոլորը օգտագործել են նրա Հակառակորդները, տարածել սուտ լուր, թե իսլամություն է ընդունել:

1864 թ. Հարկադրված է եղել թողնել ծննդավայրը և մեկնել Արմաշ, որտեղ նշանակվել է թուրքերենի դասատու: Երկու տարուց մեկնել է Իզմիր, նշանակվել Պայանտըրիի Հայկական դպրոցի տեսուչ և ուսուցիչ: Այս տարիներին է, որ իր մոր հետ մեկնել է Երուսաղեմ ուխտի, որի արտահայտությունն է Մահտեսի տիտղոսը նրա անվան մոտ: Երուսաղեմից վերադառնալուց հետո շարունակել է ուսուցչու-թյունը:

1867 թվականին ներկա է եղել Գևորգ Դ կաթողիկոսի օծմանը էջմիածնում: Այստեղ առաջարկել են նրան վանքի պարսկերեն հրո-վարտակները թարգմանել հայերեն, որ կատարել է: Նրան առա-ջարկվել է պարսկերենի ուսուցչության պաշտոն՝ նոր բացվելիք հո-գևոր ճեմարանում, բայց նախընտրել է վերադառնալ ծննդավայրը:

Երզնկայում պահպանողական տարրերի կողմից ընդունվել է նույն սառնությամբ: Նկատելով, որ անիմաստ է ճակատ տալ աղա-ներին, մեկ տարի էլ Տրապիզոնում որպես ուսուցիչ աշխատելուց հետո 1873 թ. վերջնականապես հաստատվել է Կ. Պոլսում: Որպես թուրքերենի ուսուցիչ աշխատել է Գուսկուճուզի և Պերայի Հայկական դպրոցներում, ապա՝ Պեշիկթաշում:

Միաժամանակ ունեցել է հրապարակախոսական գործունեու-թյուն: Մամուլում լեզվաբանական հարցերի շուրջ բորբոքել է բանա-վեճ, որին մասնակցել են «Մասիս», «Մամուլ», «Մանգումե», «Օրա-գիր», «Լրագիր», թուրքերեն «էլճեվայիպէ» թերթերը:

Ահա այդ տարիներին է, որ 1874 թվականին, Ռոբերտ քոլեջից հրավեր է ընդունում՝ դասավանդելու թուրքերեն լեզու: Պատվաբեր այս առաջարկը ստիպել է նրան թողնել Հայկական դպրոցները և աշխատել Ռոբերտ քոլեջում, որի աշակերտների մեջ մեծ թիվ էին կազմում հայերը:

Երկար տարիներ այդ դպրոցում դասավանդել է ոչ միայն թուր-քերեն, այլև՝ պարսկերեն ու արաբերեն, մի բան, որ վկայում է այդ լեզուների մեջ նրա լայն հմտությունը:

15 տարի պաշտոնավարելուց հետո, ընտանեկան հանգամանքնե-րը ստիպել են նրան թողնել աշխարհիկ կյանքը և 1890 թ. ձեռնա-

դրվել քահանա: Ամբողջ քսան տարի, այսինքն՝ մինչև մահը, որպես քահանա պաշտոնավարել է Տրապիզոնում: Ոոր ծերության հասակում միայն մեկնել է Կ. Պոլիս, ապաստան գտել Ազգային հիվանդանոցում, որտեղ էլ մահացել է 1910 թվականին:

Գ. Թիրյաքյանն ունի տպագրած աշխատություններ առանձին գրքերով, ինչպես «Թեյսիրի իմլա կամ թեյսիրի տիքթե». հայատառ թուրքերեն, լույս է տեսել Կ. Պլսում, 1873 թ.: Դասագիրք է: «Հայոց պատմություն», արաբերենից թարգմանված հայատառ թուրքերենի և հայերենի, լույս է տեսել Կ. Պոլսում, 1879 թ.: «Վեցհազարյակ հայերեն խոսակցության մեջ գործածված բոլոր տառերեն, տառկահայ և օտար բառից, մաքուր հայերեն խոսիլ փափաքողաց համար. հավաքեց Մ. Գալուստ Փ. Թիրյաքյան տառկարան ի Ռորերտյան վարժարան, Կ. Պոլիս, 1880»: Պարունակում է 6000 բառ: Նույն այս գրքում որպես հավելված զետեղված է նրա ինքնակենսագրությունը «Զվարճալի կենսագրություն Մահտեսի Գալուստ Հ. Փառնառաջ Թիրյաքյան Երզնկացվո» խորագրով:

Ահա մի հատված այդ կենսագրությունից.

«Երբ կը տեսնես մեկն, որ միշտ ձեռքը լրագիր կամ այլևայլ լեզվով գիրք մը ունի, շոգենավի, շոգեկառքի, նավակի, թրամվեյի մեջ, մինչև անգամ քալած ատեն կը կարդա և աղբերաց և դրանց վերայի և այլ տեղյաց գրությունքն ալ կը կարդա, նույն ինքն Թիրյաքյան Մ. Գալուստ Երզնկացին է, կամ ուրիշ կերպով նկարագրելով, որ եկեղեցվո տոնախմբության կամ եպիսկոպոսի մը կամ համբավավոր վարդապետի մը քարոզչության կամ պատարագին տեսնաս որ դպրություն կառնես և աղվոր գիրք կը կարդա, և առանց տառերեն բառ մը խառնելու հայերեն կխոսի և տառերեն լեզվին հնչումն ալ գրվածին պես կհնչես, այն Թիրյաքն է. ... յոթը լեզու կգրես, կկարդա և կխոսի հիմիկուհիմա, որք են՝ հայ, տառիկ, արաբ, հույն, գաղիերեն, երբայեցերեն, լատիներեն և գերմաներենի ալ նոր սկսած է ինքնուսուլթյամբ»:

ՕՆՆԻԿ ՍՐԱՊՅԱՆ* – Հրատարակիչ, մանկավարժ Օննիկ Սրապյանը ծնվել է 1878 թ. Երզնկայում: Սովորել է տեղի եղևիկյան վարժարանում, որը բարձր առաջադիմությունը ավարտելուց հետո դարձել է գրագիր: Դարասկզբին տեղափոխվել է Բուլղարիա՝ Ֆիլիպպոպոլիս (այժմ՝ Պլովդիվ), ուր գրադվել է առևտրով: Այստեղ էլ անդամակցել է ՀՀ Դաշնակցությանը, ծավալել է հեղափոխական գործունեություն: Օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո տեղափոխ-

վել է Թուրքիա, ապրել և աշխատել է Կ. Պոլսում: Բարթող Ջորյանի (Ժիրայր) հետ «Օննիկ-Ժիրայր» անվամբ հիմնադրել է «Լուսադրյուր» հրատարակչական տունը և սկսել հրատարակել «Մեղրագետ» նշանավոր դասագրքերի շարքը:

37 տարեկան հասակում զոհ է գնացել Մեծ եղեռնին:

ՀԱԿՈՒՄ ՄՆՁՈՒՐԻ – Իր ոճը, գրական ուղղությունը, նախասիրությունները հստակորեն ճշտած ինքնատիպ գրող է Հակոբ Մնձուրին, թեև նրա անվան շուրջ աղմուկ չի ստեղծվել, և ինքն էլ դրա կարիքը չի զգացել: Կարծեք իր խոնարհ հերոսների ամոթխածությունը նրան էլ է համակել, մղել մենություն, մինչդեռ իր ստեղծած գեղարվեստական գրականությունը վաղուց նվաճել էր արժանի տեղ հայ արձակում:

Մնձուրին արևմտահայ ուսուցչական արձակի լավագույն ավանդները պահպանող, մեր օրերը բերող գրող է, եղեռնի պատճառով ընդհատված «վաղվան գրականություն», այսինքն՝ հայ գյուղը պատկերող տոհմիկ գրականության շարունակողը:

Եթե Թլկատինցին, Ջարդարյանը, Համաստեղը Խարբերդի դաշտերի հայ կյանքը վրձինող, այդ դաշտերի բույրը պահպանողներն են, Գեղամ Տեր-Կարապետյանը՝ Մուշի, Գ. Սրվանձությանը՝ Վանի, ապա Մնձուրին պատմական Հայաստանի մի այլ կենտրոնի՝ գեղատեսիլ Երզնկայի հովտի համայնապատկերն ու հողի մարդկանց վրձինողն է:

Հակոբ Մնձուրին ծնվել է Երզնկայի գյուղերից Փոքր Արմտանում, 1886 թվականին: Բուն ազգանունը եղել է Տեմիրճյան: Փոքր հասակից տեղափոխվել է Կ. Պոլիս, որտեղ ստացել է կրթությունը, նախ սովորել է Ղալաթիա թաղամասի նախակրթարանում, ապա՝ Ռոբերտ քոլեջում, որտեղ հմտացել է նաև անգլերենին:

Ուսման չրժանն ավարտելուց հետո վերադարձել է Երզնկա, որպես անգլերենի ուսուցիչ պաշտոնավարել է ծննդավայր Արմտանում, վայելել մեծ հեղինակություն:

Հայաստանի մի հետամնաց ու փոքրիկ գյուղ և անգլերեն լեզու, ճաշակ՝ անգլիական գրականության և սեր գյուղացի մատաղ սերնդի մոտ դեպի նման առարկաներ՝ խոսում են և սովորեցնողի և սովորողների օգտին:

Մոտ տասը տարի աշխատել է գյուղում, եղել Եփրատի ափերին, բարձրացել Երզնկայի սրբազան լեռները, որոնցից մեկի անունն էլ դարձրել է գրական անուն և գրվել Մնձուրի: Այդ տասը տարիների

ընթացքում տեսել, զգացել է գեղջուկի առօրյան, երգնկացիների տոհմիկ հատկանիշները, սովորությունները, երգն ու պարը, գրույց հեքիաթները:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին կրկին մեկնել է Կ. Պոլիս, այնտեղ է լսել Երզնկայի ժողովրդի ողջակիզման սարսուղղեցիկ պատմությունը, իմացել, որ այլևս չկա Երզնկան, չկան Մեծ և Փոքր Արմտանները, մյուս գյուղերը, այլևս Երզնկայի դաշտում ու Եփրատի ափերին չեն լսվում դարերի խորքից եկող հայերեն երգերը, երեխաների ճովոցունները:

Շատ բան է լսել Մեծ եղեռնի մասին, բայց զարմանալի հետևողականությամբ չի արծարծել իր ստեղծած գրականության մեջ, չի կարողացել հաշտվել այն մտքի հետ, որ այդպիսի աղետ է տեղի ունեցել, մարդկային աղետ, հայրենակիցների ողբերգություն:

Չնայած ավելի քան 60 տարի հեռու է մնացել ծննդավայրից, բայց ապրել է բնաշխարհի կախարհանքի տակ, նստել է Կ. Պոլսում, գեղատեսիլ Բոսֆորի ափերին, չի զգացել նրա հրապույրը, հոգով չարունակել է հաղորդակցել Արմտանների, Եփրատի հետ: Իմացել է մի քանի լեզու, ճանաչել համաշխարհային գրականության հսկաներին, ընթերցել է ազահորեն, բայց ... սիրել է Ակնա անտունիները, երզնկացիների ժողովրդական երգերը, պանդուխտի մորմոքները:

Նրա երգած գյուղը վաղուց չկար, նրա տեսած, ճանաչած մարդիկ վաղուց սպանվել ու թափվել էին Եփրատ գետը, բայց այդ աշխարհը դեռ զբաղեցնում էր նրա միտքը. կարծեք դեռ ամեն ինչ այնպես էր, ինչպես Մեծ եղեռնից առաջ: Չհաշտվեց կատարվածի հետ: Նրա ստեղծած գրականության մեջ մինչև մեր օրերում էլ հայ գյուղը եռում է իր հին կյանքով, աշխատանքային եռուն առօրյայով, սայլվորներ, հանդում աշխատողներ, խաղող հավաքողներ, ջրվորներ, գույնզգույն թելերով գործված գուլպաներ, տրեխներ հագած գեղջուկներ: Նրա համար հիմա էլ հայ երիտասարդները ազատ օրերին եղնիկ են որսում Եփրատի ափերին («Մատանիին խաղը»), մանկամարդ գեղջուկուհիները երազում են գույնզգույն գլխարկներ, պեսպես ուլունքներ ունենալու մասին («Կարմիր-կանաչ ապրշում»), պանդխտությունից նոր վերադարձած հացթուխ Օվակը պաշտպանում է իր ընտանիքի պատիվը՝ դաշույնի փայլատակումով («Ո՛ճիր մը»), փայտահատ Շիրինը, էջը առաջը գցած, նրա հետ գրուցելով, սուրբ Գևորգի հետ սակարկելով, անմատույց կածաններով անտառ է գնում («Սուրբ Գեվորգը»), գեղջուկուհի Նարոն պանդխտությունից վերադարձողների մեջ որոնում է եղբորը, նոան գինի, չիր ու չամիչ դրած սեղանին՝

սպասում է ու մտածում՝ «ինչու չեկավ, ինչու չեկան անոնք, ինչու չեկավ աղբարս»:

Ահա այն աշխարհը, որ ցուցադրում է Մնձուրին, վրձինում զարմանալի հարազատությունը, բնականությունը և եղած, իրական, և արդեն պատմություն գիրկն անցած՝ հեքիաթային, անիրական մի աշխարհ: Ձի գեղեցկացնում, չի էլ տգեղացնում կամ արհեստականորեն ողբերգական երանգ հաղորդում, իսկ իսկապես ողբերգական իրադարձությունները զանց է առնում: Որսում է գեղջկական կյանքի համար հատկանշականը: Գույների բազմազանությունը, դեպի կյանքի խորքը, մարդկային փոխհարաբերությունների բարդ գիզգազները սահելու համարձակ խիզախումը վկայում է մի կողմից իրագեկությունը նկարագրվող կյանքին, մյուս կողմից՝ գրական վարպետությունը: «Ամեն պատմածիս, ամեն ըսածիս մեջ ես կամ, մեջը եղած եմ», գրել է նա և դա ճիշտ է: Պատմվածքների, ակնարկների մեծ մասի հերոսը ինքն է: Նրա ստեղծագործությունը յուրահատուկ մի հուշագրություն է, կորած, հողմացրիվ արված հայրենիքի կարոտը մորմորում է նրան, պահում հուշերի հաճելի մթնոլորտում: Բայց և ամենեկին հուշագրություն չէ այդ բառի ընկալյալ առումով: Նա ընթերցողին իրենով չի զբաղեցնում, նյութի մեջ նկարագրվող, հիշատակվող անձը միջոց է՝ տալու չըջապատը, գծելու հերոսներ՝ տարբեր բնագավառներից, տարբեր աշխատանքներ կատարող, տարբեր հոգեբանություն տեր:

Մնձուրին գրել է 150-ի չափ պատմվածք կամ պատկեր, բայց չի կրկնել իրեն: Միշտ գտել է մի նոր խորշ, մի նոր երևույթ, տեսողաչտր շատ է համապարփակ: Դա ամբողջ արևմտահայ գյուղն է: Գուցե մի բնագավառ միայն պակաս է: Մնձուրիի ծննդավայր Արմտանները տվել են ազատագրական պայքարի հերոսներ, որոնց թվում Գալուստ Արխանյանի նման ժողովրդական վրիժառու: Նման հերոսների չենք հանդիպում Մնձուրու ստեղծագործության պատկերասրահում:

Ձանցառման պատճառը քաղաքական է: Մնձուրին գրել է միշտ թուրքական խստագույն հսկողության տակ, քաղաքական բարդ իրադրությունների պայմաններում: Դա առհասարակ բնորոշ հատկանիշն է պոլսահայ նոր գրականության, որի հայրենասիրական լարը միշտ փորձել է կտրել տիրապետող ուժերը:

Բայց Մնձուրին չի տեսել կամ չատ քիչ է տեսել նաև նոր Իստանբուլը, որտեղ ապրել և ստեղծագործել է վաթսուն տարի: Եվ եթե տեսել է, ապա դա չի եղել հարուստ ու հզիպացած կյանքով ապրող Իստանբուլը, օտարամուտ կենցաղով ապրող թաղամասերն իրենց

Հևքոտ գիշերներով, երգիչ երգչուհիների գեղգեղանքով, կարարեններով, գարեջրի բաժակների զրնգուն ձայներով: Նա տեսել է աշխատավոր Խտանրուլը, բանվորական նրբանցքներով, տեսել է նա՝ վահանագատներում քարչ եկող, հացի համար պայքարող Ֆուրթունա Ալիներին, որոնք ցնցոտիների մեջ հպարտ են ու հոգով հարուստ: Տեսել է նման մարդկանց և պատկերել մի քանի պատմվածքներում, ինչպես «Վատահամբավը» պատմվածքում: Դրանով հանդերձ այդ չէ Մնձուրու աշխարհը, նրա տարերքը հայ գյուղն է: Նա լիաթոք է շնչում, երբ իր հերոսների հետ գնում է անտառ փայտ կրելու, խաղող հավաքելու, կալ անելու:

Մնձուրին գրել է, տպագրել մամուլում, և չի հետաքրքրվել իր գրածները հատորների մեջ ամփոփելով: Նրա առաջին գործը լույս է տեսել 1906 թվականին, Կ. Պոլսի «Մասիս» պարբերականում: Դրանից ուղիղ հիսուն տարի անց՝ 1958 թ. նոր միայն լույս է տեսել պատմվածքների անդրանիկ ժողովածուն՝ «Կապույտ լույս»-ը: 1966 թ. Երևանում և սփյուռքում նշվեց Մնձուրու ծննդյան 80-ամյակը: Այդ առիթով նրա երկերը վերահրատարակվեցին նաև Երևանում՝ «Կապույտ լույս» խորագրով՝ 1968 թ.:

Վերջին տարիներին Կ. Պոլսում տպագրվել են նրա երկու այլ ժողովածուները ևս՝ «Արմտանը» (1966) և «Կուունկ ուստի կուգաս» (1974):

Մնձուրին վախճանվեց 1978 թ.՝ 92 տարեկան հասակում, անշուշտ Երզնկայի կարոտը սրտում:

ՈՍԿԱՆ ՄԱՐՏԻԿՅԱՆ – Ականավոր պետական գործիչ Ոսկան Մարտիկյանը ծնվել է 1867 թ. Երզնկայում: Նախնական կրթությունն ստացել է տեղի ազգային Կեդրոնական վարժարանում: Երիտասարդ հասակից տեղափոխվել է Կ. Պոլիս, շարունակել ուսումը, ինքնազարգացմամբ տիրապետել ֆրանսերեն և թուրքերեն լեզուներին:

Ավարտելուց հետո այնտեղ էլ աշխատել է, վարել պատասխանատու պաշտոններ պետական գրասենյակներում և նախարարություններում: Օսմանյան սահմանադրությունից հետո, 1913 թ. ընտրվել է թուրքական մեջլիսի պատգամավոր, վարել է Փոստի և հեռագրատների նախարարի պաշտոնը, կիրառելով մի շարք բարեփոխություններ այդ բնագավառում, որոնք չարժեղ են նախանձր իր հակառակորդների: Մոլի ազգայնական և հայատյաց Հյուսեին Զահիդը իր խմբագրած «Թանին» թերթում զրպարտել է Մարտիկյանին, թե նա իբր նոր բաց թողնված թուրքական թղթադրամը գծագրել

տալով մի հայի, նրա վրա դրոշմել է տվել հայերեն գաղտնագրեր: Փորձել են դրոշմանիչի եզերքի զարդերը նմանեցնել մեսրոպյան տառերի, տալ քմահաճ բացատրություններ: Կազմվել է կառավարական հանձնաժողով, որը հերքել է զրպարտությունը, սակայն շարունակվել է անվստահությունը Մարտիկյանի նկատմամբ, մասնավորապես երիտթուրքերի ղեկավար շրջաններում:

1914 թ. Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին, երբ թուրքական մեջլիսը քննարկել է Թուրքիայի պատերազմի մեջ մըտնելու հարցը, Մարտիկյանը դեմ է դուրս եկել այդ որոշմանը, որը ավելի ևս սրել է նրա և թուրքական կառավարությունից հարաբերությունները:

Հարկադրված հրաժարական է տվել և թողել է պատգամավորական աթոռը:

1918 թ. մեկնել է Եվրոպա, որպես ազատ ունկնդիր հաճախել մի քանի համալսարան:

Ապա Իրաքի նորաստեղծ կառավարությունից կողմից պաշտոնի է հրավիրվել Իրաք, որտեղ նրան տրվել է բելուժյան տիտղոս:

Երբ Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյանը ընտրվել է Երուսաղեմի պատրիարք, Մարտիկյանին հրավիրել է Երուսաղեմ՝ վանքի վարչական, տնտեսական գործերը կանոնավորելու համար:

Մարտիկյանը մոտիկից կապված է եղել հայ հասարակական-մշակութային կյանքին, Կ. Պոլսում եղել է Ազգային քաղաքական ժողովի անդամ: Ունեցել է գրական-հրապարակախոսական գործունեություն: Հայ կյանքը հուզող տարբեր հարցերի մասին բազմաթիվ հոդվածներ է տպագրել պոլսահայ և եգիպտահայ մամուլում, մասնավորապես «Արև» օրաթերթում:

Մարտիկյանը 1939 թ. Կահիրեում լույս է ընծայել յուրօրինակ մի աշխատություն՝ «Բառարան մտածումի (բառերու իմաստի ընդլայնում, բաղդատություններ, փոխաբերումներ, զվարթ խոհեր, անկախ կարծիքներ, քննադատություններ, առաջարկներ, վերագնահատումներ, անցյալեն հակիրճ հիշատակներ)»:

Վերնագիրը կարող է թողնել այն տպավորությունը, թե ժամանցային մի գիրք է Մարտիկյանի բառարանը: Բայց այդպես չէ: Անշուշտ բառարան չէ՝ այդ բառի իրական առումով, բայց և ունի հետաքրքիր բովանդակություն: Այնտեղ կարելի է գտնել հեղինակի մտորումները, խոհերը շատ հարցերի մասին:

Նման բառարաններ անցյալում էլ լույս են տեսել հայ իրակա-նությունում: Հիշենք Ե. Տեմիրճիպաչյանի «Փիլիսոփայական բա-

ոարանը», որը նույնպես պարունակում է հեղինակի մտորումները, խոհերը տարբեր հարցերի մասին:

Ոսկան Մարտիկյանը վախճանվել է 1947 թվականին, խոր ծերության հասակում, Եգիպտոսի Հելվան քաղաքում:

ԳԱՐՐԻԵԼ ԼԱԶՅԱՆ* – Պատմաբան Գարրիել Լազյանը ծնվել է 1893 թ. Երզնկա քաղաքում: Նախնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրում: Այնուհետև սովորել է Կ. Պոլսի գինվորական վարժարանում և ստացել սպայի աստիճան: 1914–1918 թթ. ծառայել է թուրքական բանակի գերմանական գլխավոր հրամանատարությունից սպայակույտում: Մուգրոսի գինադադարից հետո՝ 1918 թ. մեկնել է Հայաստան: 1919 թ. հունվարից ծառայել է Հայաստանի գինված ուժերի գլխավոր սպայակույտում: 1921 թ. հունվարին հայկական բանակի մյուս սպաների հետ խորհրդային իշխանությունների կողմից արքայազն է Ռուսաստան, արգելափակվել Ռյազանի համակենտրոնացման ճամբարում: Կարողացել է այնտեղից փախչել և կեղծ փաստաթղթերով անցել Հունաստան: Զինվորագրվել է հունական բանակին (1921–1922), որը պատերազմում էր քեմալական Թուրքիայի դեմ: Մասնակցել է Իզմիրի նշանավոր ճակատամարտին: Պատերազմն ավարտելուց հետո բնակություն է հաստատել Աթենքում, ուր հրատարակել է «Նոր օր» թերթը: 1938 թ. տեղափոխվել է Եգիպտոս՝ Կահիրե: Այստեղ հիմնադրել է «Հուսարեր» մշակութային ընկերությունը, տպարանը, հրատարակչությունը: Զբաղվել է պատմագիտությունով: Հեղինակ է հայ ազգային-ազատագրական պայքարին ու Հայկական հարցին նվիրված մի շարք ուշագրավ ուսումնասիրությունների: Դրանցից առավել կարևորներն են՝ «Հայաստանը և Հայ Դատը ըստ դաշնագիրներու» (Կահիրե, 1942), «Հեղափոխական դեմքեր. մտավորականներ, հայդուկներ» (Կահիրե, 1945), «Հայաստանը և Հայ Դատը. վավերագրեր» (Կահիրե, 1946), «Դեմքեր հայ ազատագրական շարժումեն» (Կահիրե, 1949), «Հայաստանը և Հայ Դատը հայ և ռուս հարաբերություններու լույսին տակ» (Կահիրե, 1957) և այլն:

Գարրիել Լազյանը մահացել է Կահիրեում, 1960 թվականին:

ԹՈՐԳՈՄ ՂԱԶԱՐՈՍՅԱՆ* – Օսմանյան սահմանադրությունից հռչակումից հետո հայերն իրավունք ստացան ծառայել բանակում, սովորել գինվորական դպրոցներում: Մեզ ծանոթ առաջին հայը, որ օգտվել է այդ իրավունքից Թորգոմ Ղազարոսյանն է: Նա ծնվել է Երզնկայում,

1890 թվականին: Նախնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրի ս. Նշան վարժարանում, այնուհետև ավարտել է Կ. Պոլսի նշանավոր Պերպերյան վարժարանը: 1909 թ. ընդունվել է Կ. Պոլսի թուրքական զինվորական միջնակարգ դպրոցը և ցուցաբերել արտակարգ բարձր առաջադիմություն: Սակայն մեկ տարի սովորելուց հետո թողել է զինվորական դպրոցը և մեկնել Եվրոպա: Հետևել է Լոզանի և Լիեժի համալսարանների դասընթացներին: Պատերազմը սկսվելուց հետո կամավոր ծառայություն է անցել բելգիական բանակում: Աչքի է ընկել իր զինվորական հմտություններով: Քաջություն համար պարգևատրվել է բելգիական մարտական շքանշաններով: 1917–1918 թթ. սովորել է Փարիզի համալսարանում: 1918 թ., երբ ֆրանսիական բանակը ազատագրեց Կիլիկիան, անմիջապես մեկնել է Կիլիկիա և մինչև 1921 թվականը ծառայել այնտեղ տեղակայված ֆրանսիական զինված ուժերում:

1922 թվականից բնակություն է հաստատել Իտալիայում, զբաղվել առևտրական ու տնտեսական գործունեությամբ: Իտալիային մատուցած ծառայությունների համար պարգևատրվել է «Իտալիայի գահի ասպետ» պատվանշանով:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՔՅՈՒՐՏՅԱՆ – Սփյուռքահայ լավագույն հայագետ-պատմաբաններից է, հեղինակ՝ մեծարժեք մի շարք հետազոտությունների, միաժամանակ՝ սեփականատեր հայերեն հին ձեռագրերի ճոխ հավաքածոյի ու թանկարժեք հնությունների:

Ծնվել է 1901 թ. Բուլղարիայի Սիրիստրա քաղաքում, երզնկացի Գառնիկ Քյուրտյանի ընտանիքում, որը 1895 թ. հայկական կոտորածների օրերին փախել էր Բուլղարիա: Մայրն էլ երզնկացի է, Գազանճյանների գերդաստանից՝ Ազնիվը:

Հ. Քյուրտյանը նախնական կրթությունն ստացել է Կ. Պոլսի Ս. Սաչ վարժարանում, ապա՝ Պերպերյան երկրորդական վարժարանում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին մեկնել է Ֆիլիպպե (Բուլղարիա): Պատերազմից հետո կրկին վերադարձել է Կ. Պոլիս: Այդ տարիներից բանասիրական հոդվածներով աշխատակցել է պոլսահայ մամուլին: Դեռևս 18-ամյա պատանի՝ 1919 թ. Կ. Պոլսի «Շանթ» հանդեսում տպագրել է հոդված՝ հայ առաջին պարբերական «Ազդարարի» մասին:

Հետագայում մեկնել է ԱՄՆ, շարունակել ուսումը Ուչիթո քաղաքի Համալսարանում, Հետևելով Հնագիտության և գեղարվեստի պատմության:

1920-ական թվականների սկզբներից սփյուռքահայ մամուլում («Հանդես ամսօրյա», «Բազմավեպ», «Անահիտ», «Հայրենիք» և այլն) պարբերաբար տպագրել է բանասիրական ծանրակշիռ հետազոտություններ, որոնցից հիշատակության արժանի են Հայ հին մանրանկարչությունը, գորգագործությունը, Հախճապակու արվեստին, արծաթագործությունը նվիրված հոդվածները:

Հավաքել և Հայերեն թարգմանությունամբ լույս է ընծայել օտար ճանապարհորդներից մի քանիսի տպավորությունները Հայաստանի մասին:

Առանձին գրքերով հրատարակած աշխատություններից են «Թոռոս Տարոնեցի. կյանքն ու իր տաղերը» (Նյու Յորք, 1943), «Գորգը Հայոց մոտ» (Վենետիկ, 1947), «Խարայել Օրի» (Վենետիկ, 1960), «Նյութեր Հայ վաճառականության պատմության համար», «Գոհարներու պատմությունը Հայոց մեջ», «Ջուղայեցի Խոջա Նազար և իր գերդաստանը» և այլն:

Հարություն Քյուրտյանը երկար տարիներ զբաղվել է Երզնկայի պատմությամբ, առանցքային հարց դարձնելով այդ նշանավոր քաղաքի մատենագրական, կրթական, գրչագրական կյանքը, Երզնկայի վանքերի դերը միջնադարի մտավոր զարգացման գործում:

Հայ հին ձեռագրերի հիշատակարաններից, զանազան հրատարակություններից հավաքել է մեծ քանակությամբ փաստեր և շարադրել է «Երիզա և Եկեղյաց գավառ» բազմահատոր երկը, որի Ա հատորը լույս է տեսել Վենետիկում, 1953 թ. և ընդգրկում է մինչև 14-րդ դարի իրադարձությունները:

Բացառիկ արժեք է ներկայացնում հիշյալ գրքի այն մասը, որն ընդգրկում է 1012 թվականից մինչև 1375 թվականը, այլ խոսքով՝ Երզնկայի մտավոր զարթոնքի շրջանը:

Իր գիրքը կոչելով պատմական համագրություն, հեղինակը պատմական իրադարձությունները, հիշարժան դեպքերը քննության է առել պատմաքննական մեթոդով, վերանայելով, ճշտելով, մերժելով ընկալյալ շատ տեսակետներ:

Նման եղանակով է ներկայացրել Երզնկայի մատենագրական դպրոցի ականավոր ներկայացուցիչներ Հովհաննես Երզնկացի Պուլզին, Հովհաննես Երզնկացի Ծործորեցուն, Կոստանդին Երզնկացուն, Կիրակոս Երզնկացուն, Գևորգ Երզնկացուն, հանգամանորեն կանգ առնելով նրանց կյանքի հիմնական դրվագների և ստեղծագործու-

թյունների վրա, դուգահեռ ներկայացնելով դարաշրջանի հասարակական-քաղաքական իրադարձությունները:

Բանասիրական աշխատանքին դուգրնթաց՝ 1920-ական թվականների սկզբներից Քյուրտյանը ստեղծել է հայագիտական հարուստ գրադարան, հավաքել հայերեն հին ձեռագրեր: Երկար տարիներ շրջագայել է Եվրոպայի և Մերձավոր Արևելքի երկրներում, ձեռք բերել հնագիտական արժեք ներկայացնող ոչ միայն ձեռագրեր, այլև՝ հին հայկական գորգեր, հախճապակյա իրեր, արծաթե և պղինձե ամաններ և այլն, իսկ հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն ձոխացնելով հասցրել է 350-ի, գրավելով անհատական հավաքածոների մեջ եզակի տեղ:

Նրա այդ հավաքածուի մեջ է 14-րդ դարում գրված Թորոս Տարոնեցու ձեռագիրը՝ զարդարված բազմաթիվ նկարներով, տաղասաց Գրիգոր Աղթամարցու (15-16-րդ դդ.) ինքնագիր տաղարանը, Անտիոքի Սաչակիր իշխանություն օրենքների հայերեն թարգմանությունը և այլն:

1950-ական թվականների սկզբներից Քյուրտյանը հիմնականում աշխատակցել է Վենետիկի «Բազմավեպ» հանդեսին, հայագիտական հոդվածների հետ միասին տպագրելով նաև գրախոսություններ Սորհրդային Հայաստանում լույս տեսած հայագիտական, գրականագիտական աշխատությունների մասին, լայնորեն ծանոթացնելով սփյուռքահայ մտավորականությանը խորհրդահայ բանասիրական միտքը:

Քյուրտյանը քանիցս այցելել է հայրենիք, դասախոսություններ կարդացել իր ձեռագիր մատյանների մասին, միաժամանակ նյութեր է քաղել մեր Մատենադարանի հարստությունից:

Վենետիկի Մխիթարյան վանքում ծագած հայտնի հրդեհից հետո, որին զոհ դարձան բազմաթիվ հնատիպ գրքեր, իր հայագիտական գրքերը նվիրել է այդ վանքին, մի ձեռագիր էլ՝ Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարանին:

Ծանր ու երկարատև հիվանդությունից հետո Քյուրտյանը վախճանվեց 1976 թ. նոյեմբերի 29-ին: Ունի երկու որդի, որոնք ստացել են հայագիտական դաստիարակություն Մխիթարյանների մոտ և հմուտ են հայերենին:

ԳՈՒՐԳԵՆ ՏԵՐ--ՎԱՐԴԱՆՑԱՆ – Կրթական, մշակութային գործիչ, բանասեր Գուրգեն Տեր-Վարդանյանը ծնվել է 1898 թվականին Երզնկայում: Որդին է քաղաքի ս. Փրկիչ եկեղեցու քահանա Տեր Պիմենի: Պապն էլ՝ Տեր Վարդանը, եղել է ս. Սարգիս եկեղեցու քահանա:

Կրթութունն ստացել է Երզնկայի Կեդրոնական վարժարանում, որն ավարտելուց հետո, 1913 թվականից շարունակել է ուսումը Արմաշի դպրեվանքում, սակայն վրա է հասել Առաջին համաշխարհային պատերազմը և հնարավորություն չի ունեցել ավարտելու: 1915 թ. Մեծ եղեռնի օրերին փակվել է Արմաշի դպրեվանքը, իսկ վանահայրն ու դասատուները քարոզվել են: Հայաստանցի 15 աշակերտներին, որոնց թվում Գուրգենին, տեղափոխել են Կ. Պոլիս: Այնտեղ շարունակել է ուսումը Պեղազյան վարժարանում, աշակերտելով Հայ հին մատենագրության հմուտ տեսաբան Եղիշե Դուրյանին:

1916 թ. մի խումբ աշակերտների հետ ուղարկվել է Երուսաղեմ, որտեղ շարունակել է ուսումը մինչև 1917 թ.: Երուսաղեմում նրա ուսուցիչներից են եղել ականավոր Հայագետ, պատմաբան Մաղաքիա Օրմանյանն ու Գարեգին Սաչատուրյանը:

1917 թ. գորակոչվել է թուրքական բանակ: Երկու տարուց վերադարձել է Կ. Պոլիս, այնտեղից մեկնել Տրապիզոն՝ Երզնկա անցնելու ծրագրով, սակայն քաղաքական նոր իրադարձությունները ստիպել են նրան մնալ Տրապիզոնում մինչև 1922 թ.: Քեմալական շարժման հաղթանակը և Հայերի նոր ու բռնի տեղահանությունը երկրից:

1922 թ. վերջերին, Տրապիզոնի Հայ որբերի հետ տեղափոխվել է Հունաստան, որպես ուսուցիչ պաշտոնավարել Կորնթոսի որբանոցում: 1926 թվականին հրավիրվել է Կիպրոսի Մելքոնյան կրթական Հաստատությունը, որտեղ դասավանդել է պատմություն, Հայոց լեզու և կրոն:

1918 թվականին իր ուսուցիչ Գարեգին Սաչատուրյանի հետ միասին մեկնել է ԱՄՆ, աշխատել Կալիֆորնիայի Հայոց առաջնորդարանում որպես քարտուղար: Թեմի առաջնորդը եղել է Գարեգին արքեպիսկոպոսը:

Ունեցել է գրական, բանասիրական, խմբագրական գործունեություն: Պատմա-բանասիրական և այլ բնույթի հոդվածներով աշխատակցել է ամերիկահայ մամուլին («Հայրենիք», «Մշակ», «Ասպարեզ» և այլն): 1930–1935 թթ. խմբագրել է Կալիֆորնիայի Հայոց առաջնորդարանի «Փարոս Հայաստանյայց» պաշտոնաթերթը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ամբողջովին նրվիրվել է բանասիրական աշխատանքի:

Գ. Տեր-Վարդանյանի բանասիրական լավագույն աշխատությունն է «Երզնկա-Կամախ գավառաբարբառը և ազգագրական հուշեր» գիրքը (Երուսաղեմ, 1968): Նա այդ գրքում խոսում է Երզնկայի և Կամախի բարբառների մասին, բերում բանահյուսական արժեքավոր

նմուշներ՝ հեքիաթներ, առածներ, Երզնկա-Կամախ բարբառի բա-
ռարանը և այլն, նաև իր հուշերը, որոնց նյութը նույնպես ազգա-
գրական է:

ԼԵՎՈՆ (ՀԵՐԱԼԳ) ՍՐԱՊՅԱՆ (ՏԵՐ-ՍՐԱՊՅԱՆ) – Հորեղբայրն է բանասի-
րական գիտությունների դոկտոր Արմենուհի Սրապյանի: Հիմնակա-
նում ապրել և ստեղծագործել է Ամերիկայում, գրել անգլերեն և
ունեցել նկատելի հաջողություն:

Ծնվել է 1892 թվականին, Երզնկայի Բթառիճ գյուղում: Կրթու-
թյունն ստացել է Կարնո Սանասարյան վարժարանում: Քսան տարե-
կանում, 1912 թվականին, թերի է թողել Սանասարյանը և մեկնել
ԱՄՆ՝ բախտ որոնելու: Կատարել է տարբեր աշխատանքներ, բայց
աստիճանաբար մղվել դեպի գրականությունը:

Գրել է արձակ երկեր, ուղարկել է Հայ թերթերին, բայց ո՛չ տպա-
գրել են, ո՛չ էլ պատասխանել:

Կրթությունը շարունակել է Փոնթիաքի բարձրագույն դպրոցում:
Այստեղ է, որ միտք է հղացել անգլերեն գրել: «Կը սիրեի քաջվիլ
սենյակս ու իյնալ մտախոհանքներու մեջ: Հին սովորություն մըն էր
ասիկա: Կվերհիչեի անցյալը և կջանայի պատկերացնել ապագան:
Տարօրինակ բաներ կուզային մտքիս առջև: Ու ես որքան ավելի կըն-
տելանայի անոնց՝ անոնք նույնքան ավելի կհաճախեին զիս: Սկսա
գրի առնել ասոնք: Տեսնելով Հայերեն ջանքերուս ապարդյունու-
թյունը, փորձեցի անգլերենը»¹:

Գրել է անգլերեն բանաստեղծություններ, տպագրել ամերիկյան
պարբերականներում, հաջողություն գտել: Մարդիկ այս արևելքցու
զգացումները համարել են անկեղծ, սրտաբուխ և սիրել են:

Աստիճանաբար տպագրվել է հեղինակավոր հանդեսներում, ընդ-
լայնել համակիրների շրջանակը:

1925 թ. ամերիկյան Հայտնի մի Հրատարակչություն լույս է ըն-
ծայել Սրապյանի բանաստեղծությունների անդրանիկ ժողովածուն՝
«Ժաման այս զարթնումի» խորագրով, որը ամերիկյան մամուլում հա-
մարվել է գրական երևույթ:

Գրախոսները Սրապյանի մոտ տեսել են բանաստեղծական շեշտ-
ված անհատականություն, անկեղծություն, վարակող հուզականու-
թյուն: Ամերիկացի մի քննադատ գրել է. «Նա մի բարի թռչուն է,
որ երգում է Հրաբխի խառնարանում»:

¹ «Ամերիկահայ հանրագիտակ», Ա տարի, Բոստոն, 1925, էջ 255:

Հետագա տարիներին Լևոն Սրապյանը, որի ծածկանունը եղել է Հերալդ, առավելապես զբաղվել է փիլիսոփայական հարցերով: Ամերիկյան մամուլում տպագրել է փիլիսոփայական, գրականագիտական հոդվածներ, նաև մի գիրք՝ «Կյանքը հիմնված է բնության օրենքների վրա» խորագրով:

Ունեցել է նաև հրապարակախոսական, խմբագրական գործունեություն: Հոդվածներ է տպագրել հայ մամուլում, խմբագրել է «Հայ երիտասարդ» առաջադիմական պարբերականը, աշխատակցել է Նյու Յորքում լույս տեսնող «Լրաբեր» թերթին:

Ամերիկյան «Դայըլ» գրական պարբերականը յոթ համարներում տպագրել է նրա ընդարձակ կենսագրական վեպը, որտեղ Սրապյանը հիմնականում կանգ է առել իր մանկություն և պատանեկության տարիների դեպքերի վրա, կենտրոնական հարց դարձնելով այն դաժան պայմանները, որոնց մեջ ապրել է հայ ժողովուրդը թուրքական բռնակալության տակ:

1975 թ. Սրապյանի բանաստեղծություններից նմուշներ տողացի թարգմանվել են հայերեն՝ Կարիկ Պասմաճյանի կողմից: Դրանցից երկուսը՝ «Հուշեր իմ գյուղից», «Վատնված կորով», Վ. Դավթյանի չափածո թարգմանությամբ տպագրվել են «Գրական թերթում»¹:

Լևոն Սրապյանը վախճանվել է 1978 թ.:

ՓԱՅԼԱԿ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ – Գրող, հրապարակախոս Փայլակ Միքայելյանը ծնվել է Երզնկայում, 1904 թվականին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին զրկվել է ծնողներից, ընկել Կ. Պոլսի որբանոցները: 1922 թ. ընդհանուր արտագաղթի օրերին տեղափոխվել է Հունաստան:

1920–ական թվականների կեսերից ապրել է Ֆրանսիայում, որտեղ կատարել է տարբեր աշխատանքներ, միաժամանակ զբաղվել գրականությամբ:

Սփյուռքահայ մամուլում («Մենք», «Կյանք և արվեստ», «Երկունք» և այլն) տպագրել է բանաստեղծություններ և արձակ երկեր: Առանձին գրքերով լույս ընծայած երկերն են «Եվա, Եվա» և «Արև, արև»: Երկրորդը նրա կյանքի վերջին տարիների օրագրություններն են:

Օգտագործել է Յուլակ Զանգի ծածկանունը: Մահացել է 1963 թ., Փարիզում:

¹ «Գրական թերթ», 1975, № 20:

ՎԱՀՐԱՄ ԱՐԾՐՈՒՆԻ – Գրող, հրապարակախոս, կրթական ու մշակութային գործիչ Վահրամ Արծրունին ծնվել է Երզնկայում, 1875 թվականին, սակայն նախնական կրթությունն ստացել է Ակնա Կամարակապ գյուղում: Ապա տեղափոխվել է Կ. Պոլիս, սովորել Գեղարվեստի կայսերական դպրոցում և ազգային Կեդրոնական վարժարանում:

Ավարտելով ուսման ընթացքը, 1896 թվականից նվիրվել է ուսուցչություն: Մոտ քառասուն տարի աշխատել է այդ ասպարեզում, պաշտոնավարելով մի շարք քաղաքներում (Կ. Պոլիս, Ֆիլիպպոպոլիս, Ռոդոստո, Ադրիանապոլիս և այլն):

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո կրթական գործունեությունը շարունակել է Սիրիայում և Լիբանանում: 1936 թ. Ալեքսանդրիայում (Եգիպտոս) հիմնել է Թարգմանչաց վարժարանը, որի տնօրենի և ավագ ուսուցչի պաշտոնը հմտորեն վարել է երկար տարիներ:

Վ. Արծրունին ունեցել է գրական, հրապարակախոսական, բանասիրական գործունեություն: Պատմաբանասիրական բազմաթիվ հոդվածներ է տպագրել պոլսահայ և սփյուռքահայ մամուլում («Արեվելք», «Հայ դպրոց», «Ժամանակ», «Արև» և այլն): Օգտագործել է ճշմարտախոս, Տարաչըֆիկ, Արծիվ, Արչամ ծածկանունները:

Նրա առանձին գրքերով լույս ընծայած աշխատություններն են՝ «Հայրենիքը և իր բնական զինակիցները», «Հայ դպրոցը», «Գրափունջ», «Կենցաղագիտություն», «Պատերազմական հուշեր» և այլն (մի մասը ուսումնական ձեռնարկներ են):

Վ. Արծրունին 1944 թվականին Ալեքսանդրիայում լույս է ընծայել վերջին գիրքը՝ «Գլխավոր մատենագիրներ հայկական դպրություն» դասագիրքը:

ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ – Ականավոր հասարակական գործիչ, հրապարակախոս, գրող Վիկտորիա Արչարունին ծնվել է Երզնկայում 1885 թվականին: Հայրը եղել է պոլսեցի Թովմաս Փեչտիմալճյանը, մայրը ավստրիացի Ռոզը: Թովմաս Փեչտիմալճյանը ունեցել է ընչակյան գործունեություն, ձերբակալվել է, ի վերջո Շապին Գարահիսարում դաշունահար սպանվել մի թուրքի կողմից:

Վիկտորիան մոր հետ տեղափոխվել է Եգիպտոս, որտեղ կրթությունը ստացել է Փրանսիացի մայրապետների դպրոցում: Ավարտելուց հետո մեկնել է Փարիզ, շարունակել ուսումը: 1904 թ. ուսուցչուհու վկայականով վերադարձել է Եգիպտոս, սակայն չի զբաղվել

այդ գործով: 1905 թվականին ամուսնացել է բժիշկ էդուարդ Արչարունու հետ, այնուհետև գրվել Արչարունի:

1910 թվականից նրանց ընտանիքը ապրել է Պորտ Սաիդում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի օրերին սկսվել է նրա հասարակական գործունեությունը, երբ Պորտ Սաիդ են հասել մուսուլեոցիները: Մեծ դեր է կատարել նրանց տեղավորելու, ապրուստի միջոցներ հայթայթելու համար: Գրել է «Բաց նամակ հայություն» կոչը, որը տպագրվել է Կահիրեի «Արև» օրաթերթում և լայն արձագանք գտել: Բացվել է Հանգանակություն՝ մուսալեոցիների օգտին:

1918 թ. Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյանի առաջարկով մեկնել է Երուսաղեմ, ստանձնել վանքում ապաստան գտած 200 որբերի խնամքի գործը:

Այնտեղ էլ սկսել է գրական իր առաջին փորձերը: Որբերի վիճակը նկարագրող մի ընդարձակ հոդվածաշարք է տպագրել դարձյալ «Արև» թերթում:

1922 թ. որբահավաքման գծով աշխատել է Լիբանանում: Հաջորդ տարի ճանապարհորդել է Իտալիայում, եղել Վենետիկում, այդ առիթով գրել է մի հետազոտություն վենետիկյան օրենսդրության մասին, որն իբրև թերթոն լույս է տեսել «Արևում»:

Վիկտորիա Արչարունին 1929 թ. հիմնել է «Որբուհիների պաշտպանություն տիկնանց հանձնախումբը», որը գործել է մինչև 1934 թվականը, նկատելի դեր կատարել Եգիպտոս ապաստանած 279 որբուհիների համար կյանքի տանելի պայմաններ ստեղծելու գործում:

Աշխատակցել է նաև օտար մամուլին: 1945 թ. հրատարակել է «Նուպար փաշա» գիրքը, որը 1950 թ. արժանացել է Փարիզի Ֆրանս-եգիպտական ընկերության մրցանակին:

Աշխատակցել է սփյուռքահայ մի շարք պարբերականների, գրել կրթական հարցերի նվիրված բազմաթիվ հոդվածներ: Նաև «Մեր դպրոցները գաղութներու մեջ» հայերեն գրքույկը, որ լույս է տեսել Եգիպտոսում, 1932 թ.:

Հիմնականում ապրել է Ալեքսանդրիայում:

«Արև» թերթի մի շարք համարներում տպագրվել է նրա ընդարձակ ինքնակենսագրական վեպը: Մահացել է 1971 թվականին:

ԱՐՇԱԿ ԱԼՃՅԱՆ (ՓԵՇՏԻՄԱԼՃՅԱՆ) – Հասարակական, մշակութային գործիչ, հրապարակախոս, պատմաբան Արչակ Ալճյանը ծնվել է Երզնկայում, 1895 թվականի մայիսի 7-ին, Փեշտիմալճյան հայտնի գերդաստանում, որի հիմնական զբաղմունքը եղել է զգեստեղենի վաճառականությունը:

Կրթությունն ստացել է Երզնկայի Կեդրոնական վարժարանում:

Միջնակարգ այդ վարժարանի բարձր դասարաններում սովորելու տարիներից կատարել է գրական փորձեր: 1909–1910 թթ. եղել է Կեդրոնական դպրոցի «Ծաղկունք Հայաստանի» խմորատիպ ամսագրի խմբագիրը:

1910 թվականից սովորել է Երզնկայի գինվորական բարձրագույն դպրոցում, ավարտել է 1915 թ. Հուլիս ամսին, որպես սպա: Դա զուգադիպել է Հայկական ջարդերի ամենադաժան օրերին:

Լինելով մտերիմ գինվորական դպրոցի մաթեմատիկայի թուրք ուսուցիչ Մյունիբ բեյին, նրա օժանդակությամբ, փոխանակ թուրքական բանակ մեկնելու, որտեղ արդեն գնդակահարում էին Հայ գինվորներին, փախել է Դերսիմ՝ քրդերի մոտ:

Նրա Համար սկսվել է արկածներով լի թափառական կյանք, որը կարող է դառնալ վեպի նյութ:

Մեկ տարի Դերսիմում թաքնված մնալուց հետո, 1916 թ. ուսական բանակի Երզնկա մտնելուց հետո վերադարձել է ծննդավայր: Մասնակցել է որբերի, գաղթականների Հավաքման, նրանց տեղավորման աշխատանքներին: Ստեղծվել է Հատուկ մի մարմին, որը Դերսիմից, Սեբաստիայից և այլ վայրերից Երզնկա է տեղափոխել Հարյուրավոր Հայ գաղթականների: Ալճյանը եղել է այդ մարմնի քարտուղարը:

1917 թվականի վերջերին, ուսական գործի ետ քաշվելուց հետո, քաղաքի պաշտպանության Համար այնտեղ ստեղծվել է գինվորական խորհուրդ՝ Սեբաստացի Մուրադի գլխավորությամբ, որի անդամներից մեկն էլ եղել է Արչակ Ալճյանը:

Այդ խորհրդի ձեռք առած միջոցառումների շնորհիվ ապահով է դարձել դեպի էրզրում Հայերի նահանջը և 5000 գաղթականներ ու 1200 գինվորներ ապահով Հասել են Դերջան:

Ա. Ալճյանը եղել է Ֆամ գյուղի ճակատը պաշտպանող կամավորական խմբի Հրամանատարի օգնականը:

Երզնկան, շնորհիվ այդ անձնագոհ ուժերի՝ կարողացել է դիմանալ մինչև 1918 թ. Հունվարի վերջը, ապա միայն դիմել է ընդհանուր նահանջի:

Ա. Ալճյանն ու նրա ընկերները Երզնկայից մինչև Ալեքսանդրապոլ կռվով են անցել, թշնամու զնդակներին և սաստիկ սառնամանիքներին տալով բազմաթիվ զոհեր:

Կովկասում և Ռուսաստանում մի քանի տարի արկածայից կյանք ունենալուց հետո, 1921 թ. մեկնել է ԱՄՆ, բնակություն հաստատել

Դեյտրոյտ քաղաքում: Քառասուն տարի աշխատել է Ֆորդի ավտոմեքենաների գործարանում, որպես մեքենագետ: 1961 թ. անցել է թոշակի:

Ունեցել է հասարակական, գրական, հրապարակախոսական բեղուն գործունեություն, մասնակցել է Հայաստանի համակիր կազմակերպությունների աշխատանքներին:

Ամերիկահայ մամուլում տպագրել է իր հուշերից դրվագներ: «Լրաբեր»-ի էջերում հուշագրական նյութերից բացի՝ տպագրել է պատմագրական հետաքրքիր հոդվածներ:

Ա. Ալճյանը եղել է 1934 թ. Դեյտրոյտում կազմակերպված «Համաերգնկացիական վերաշինաց միություն» գործուն անդամներից:

Ինչպես հայտնի է, այդ միությունը նախաձեռնել էր Ուորհոլային Հայաստանում հիմնադրել Նոր Երզնկա ավանը, որի կենսագործումը ինչ-ինչ պատճառներով չիրականացավ այդ տարիներին և գլուխ եկավ միայն 1965 թվականին դարձյալ Ալճյանի և հայրենակցական միություն մյուս անդամների եռանդուն մասնակցությամբ:

Ա. Ալճյանը մինչև 1970-ական թվականները եղել է «Համաերգնկացիական հայրենակցական միություն» Դեյտրոյտի մասնաճյուղի քարտուղար:

Նոր Երզնկա ավան-սովխոզի հիմնադրումից հետո օժանդակել է նրան՝ հաճախ այցելելով Հայաստան՝ հետևելով ավանի շինարարության ու բարգավաճման աշխատանքներին: «Համաերգնկացիական հայրենակցական միություն» նյութական միջոցներով օգնել է Նոր Երզնկայի դպրոցին, գրադարանին, ակումբին:

Ա. Ալճյանը «Լրաբերի» վերջին տարիների համարներում տպագրել է արժեքավոր հոդվածներ, կապված Երզնկայի պատմության վերջին՝ ողբերգական դրվագներին, ինչպես և Երզնկայի մոտակայքում գտնվող Ալթրն թեփե բլուրի վրա հայտնաբերված և ուսումնասիրողների կողմից ուրարտական բնակավայր համարվող ամրոցից դուրս եկած հանածոների մասին, զարգացնելով այն տեսակետը, թե այդ ամրոցը կառուցողները եղել են ոչ թե ուրարտացիները, այլ հայասացիների, արմենների, խեթերի ձուլումից առաջ եկած հայերը:

ԱՐԱՄ ԱՋՆԱՎՈՒԻՑԱՆ – Հասարակական, մշակութային գործիչ, բանասեր, հրապարակախոս, «Համաերգնկացիական հայրենակցական միություն» գործուն անդամներից Արամ Ազնավուրյանը 1923 թվականից սկսած, այսինքն՝ ուղիղ վաթսուն տարի է, որ ապրում է Հայ-

րենիքից հետո: Հետո՝ թե՛ ծննդավայր հայրենիքից՝ Երզնկայից, և թե՛ Հայաստանից, սակայն այդ վաթսուն տարիների ընթացքում հոգով կապված է եղել երկուսի հետ էլ:

Ունդրել էինք մեզ ուղարկել ընդարձակ կենսագրությունը մեր «Երզնկա» գրքում օգտագործելու համար: Գրել է շատ համառոտ, անշուշտ արդյունք նրա վերին աստիճանի համեստություն, բարություն, կատարածը չթմրկահարելու մղումին:

Ուստի նպատակահարմար ենք համարում գեթ այդ համառոտ ինքնակենսագրությունը նույնությունամբ մեջ բերել այստեղ.

«Ծնած եմ 1905 թ. հոկտեմբերի 14-ին Երզնկա,- գրում է նա,- հորս անունը Ղազար, մորս՝ Անուշ: 1912 թ. կորսնցուցի հայրս: Ինձմե փոքր ունեի երկու քույր, եղբայր մը: Ցեղասպանություն ատաղին օրվա սրածություն՝ ամեն ինչ կորսնցուցած՝ հասա Սարբերդ ու մինչև զինադադար ծառայեցի թուրքերու մոտ: Երկար փնտռությամբ հետո գտա քույրս ու փախա Կ. Պոլիս: Երեք տարի Բերայի որբանոցը մնալով հաճախեցի Կեղրոնական վարժարանը: Քեմալականներու Պոլիս ներխուժումեն առաջ անցա Վենետիկ: Հոգատար չունենալու՝ գրկվեցա Մուրադ-Ռափայեյանեն: Հորեղբորորդույս ջանքերով 1923 թվականին Ամերիկա ապաստանելով, հաստատվեցա Դեյտրոյտ: Հետևեցա մեքենաչինություն:

Աշխատակցեցա սփյուռքահայ թերթերու և պարբերականներու: 1933 թ. նախաձեռնելով վարեցի «Արագած» արտելի քարտուղարությունը, որ անդամակցողներու ներմուծած գումարներով բեռնակառքեր գնած, հայրենիք փոխադրվելով Քանաքեռգեսի հիդրոկայանի շինության օգնեցին: Նույն օրերուն թերթերով գնահատվեցավ թափված ջանքերը Հայաստանի նախագահ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի կողմե:

Այդ օրերուն Արփինե Միրտիյանի հետ ամուսնանալով՝ բաղդավորվեցանք չորս զավակներով:

1935 թ. կազմեցինք «Համաերզնկացիական վերաշինաց միությունը», որ լայն մասնակցություն բերավ ներգաղթի հանգանակություններուն: 15–20 հազար դոլարով մասնակցեցանք էջմիածնի տպարանի հանգանականություն: Երկու ձեռնարկներով օգնեցինք Դեյտրոյտի հայ մշակութային շենքի կառուցման գործին և մեր վերջին ունեցածով 7860 դոլարով Երևանի Ա. Մյասնիկյանի անվան գրադարանին Վերիթայի մեքենայական սարքավորումը գնել առաքելով հանգստյան կոչվեցանք:

Հայրենակցականի խնդրանքով 1966 թ. հիմնվեցավ Նոր Երզնկա ավանը Աշտարակ քաղաքին մոտ:

1952 թ. հրատարակվեցավ «Հայրենի Հուշերս», 1971 թ.՝ «Հեքիաթներ զվարճալիքներս»: Ուղևորական տպավորություններս լույս տեսան թերթերու մեջ «Լույսի ճամփան» և «Լենինգրադեն Վոլգոգրադ» խորագիրներու տակ:

Այժմ կաշխատիմ տարագրությունս Հուշերուս վրա»:

Արդարև՝ ամբողջովին հայրենիքին ու հայ ժողովրդին նվիրված մի արգասավոր կյանք:

ՀՐԱՋ ՍԱՐԳՍՅԱՆ – Հրաչ Սարգսյան-Փթիկյանը ներկայացուցիչն է արվեստի ուրույն մի բնագավառի՝ թատերագիտության: Հիմնականում նրա արվեստաբանական հողվածների միջոցով է, որ հայ ընթերցողը հաղորդակից է դարձել ֆրանսիական թատերական կյանքին, թատերագիտական մտքին: Նա այդ բարդ բնագավառը լրագրային սովորական հողվածներով ներկայացնող չէ, այլ հարցերի մատուցման ընթացքում ի հայտ է բերում արվեստաբանական լուրջ իմացություն, իրազեկություն ոչ միայն ֆրանսիական, այլև համաշխարհային թատերական կյանքին:

Հրաչ Սարգսյանը ծնվել է Երզնկայում, 1893 թ., վաստակավոր ուսուցիչ, գեղագիր Նշան Փթիկյան-Սարգսյանի ընտանիքում:

Երիտասարդ հասակում մեկնել է Շվեյցարիա՝ ժամագործություն սովորելու: Վրա հասնելով Առաջին համաշխարհային պատերազմը, այլևս չի վերադարձել ծննդավայրը, պատերազմից հետո բնակություն է հաստատել Փարիզում, որտեղ թե՛ աշխատել է և թե՛ շարունակել ուսումը, հետևել գեղագիտության դասընթացների:

Մոտիկից կապված է եղել փարիզահայ գաղութի մշակութային, թատերական կյանքին: 1930-ական թվականների սկզբներից թատերագիտական և գրականագիտական հողվածներով աշխատակցել է «Զվարթնոց», «Կյանք և արվեստ», «Հառաջ» և այլ պարբերականներին: Եղել է ֆրանսահայ գրողների միության անդամ: Գրել է դիմանկարային հողվածներ Օշականի, Մեծարենցի, Շիրվանզադեի, Վարուժանի և այլ գրողների մասին:

Հետմահու՝ 1959 թ., Փարիզում լույս է տեսել նրա «Գրական էջեր և ուսումնասիրություններ» ժողովածուն:

Մեռել է Իտալիայում, 1954 թվականին:

ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՄԻՆՏՈՆՅԱՆ – Կրթական, մշակութային գործիչ, հրապարակախոս-խմբագիր Բենիամին Միլտոնյանը ծնվել է 1883 թ., Երզնկայում: Կրթությունն ստացել է տեղի Ընկերական վարժարանում և Իզմիրի Մեսրոպյան դպրոցում: Ավարտելուց հետո որպես ուսուցիչ պաշտոնավարել է Իզմիրում և Կոնիայում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո ապրել է Հալեպում, շարունակել կրթական գործունեությունը: Ապա տեղափոխվել է Իզմիր, որտեղ կարճ ժամանակ խմբագրել է «Գոյամարտ» թերթը:

Իզմիրի Հայտնի աղետից հետո (1922) մեկնել է Հունաստան, այնտեղից Բուլղարիա, ի վերջո բնակություն հաստատել Մարսելում (Ֆրանսիա): Այդ քաղաքում նույնպես կարճ ժամանակ խմբագրել է «Գոյամարտը»:

Աշխատակցել է սփյուռքահայ թերթերի, մասնավորապես Փարիզի «Հառաջ» օրաթերթին, որի 1957 թ. մի շարք համարներում տպագրվել են նրա ընդարձակ հիշողությունները:

ԱՐՏԱՎԱԶԳ ԳՈՒՅՈՒՄՉՅԱՆ – Թատերական և հասարակական գործիչ Արտավազ Գույումճյանը ծնվել է 1888 թվականին Երզնկայում, սակայն վաղ հասակից ծնողների հետ տեղափոխվել է Կ. Պոլիս, որտեղ ստացել է կրթությունը:

1910 թվականին մեկնել է ԱՄՆ, շարունակել ուսումը, տիրապետել անգլերենին: Կատարել է տարբեր աշխատանքներ, միաժամանակ մոտիկ մասնակցություն ունեցել ամերիկահայ մշակութային կյանքին:

1920 թվականից սկսած մասնակցել է սիրողների ուժերով Բոստոնում տրված թատերական ներկայացումներին: Հետագայում ինքն է ստեղծել նման մի թատերախումբ, տվել կանոնավոր ներկայացումներ:

Մասնակցել է Հովհ. Արեւյանի, Հովհ. Զարիֆյանի հյուրախաղային ներկայացումներին: Գլխավոր դերերով հանդես է եկել Ալ. Շիրվանզադեի «Պատվի համար», «Չար ոգի», «Նամուս», Շեքսպիրի «Համլետ», «Օթելլո» և այլ պիեսներում:

Հետագայում խաղացել է ամերիկահայ տարբեր խմբերում, իսկ 1952 թ. Նյու Յորքում կազմակերպել է հայկական նոր թատերախումբ և տվել մի շարք ներկայացումներ, այդ թվում՝ Ն. Զարյանի «Արա Գեղեցիկ» պատմական ողբերգությունը:

Եռանդուն մասնակցություն է ունեցել հայրենակցական միությունների աշխատանքներին, նրանց օգտին տվել է ներկայացումներ:

Երզնկացի մի ուրիշ հրապարակախոս էլ ունենք, Ավետիա Գույումճյանը, որը ծնվել է 1886 թվականին, գործել է ԱՄՆ-ում, սակայն կենսագրական տվյալներ չունենք: Գիտենք միայն, որ աշխատակցել է ամերիկահայ մամուլին՝ «Հայաստանի կոչնակ», «Նոր գիր» և այլն: Հնարավոր է, որ նախորդի ազգականներից լինի:

ՎԱՀԱՆ ԳՈՒՑՈՒՄՃՅԱՆ – Որդին է թատերական գործիչ Արտավազդ Գույումճյանի: Ծնվել է 1925 թ. Նյու Յորքում: Ստացել է ամերիկյան կրթություն, Հընդեր կոլեջում հետևել է լրագրություն: Ապա ուսումը շարունակել է Նորթ Ուեսթերն համալսարանում:

Աշխատել է ամերիկյան թերթերի խմբագրություններում: Հրապարակախոսական հոդվածներից բացի՝ գրել է անգլերեն բանաստեղծություններ, վիպակներ, ակնարկներ, որոնք տպագրվել են «Միչիգըն պոստ», «Մինիզոտա Ռեվյու» և այլ գրական հանդեսներում, նաև Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր միություն «Արարատ» անգլերեն եռամսյա հանդեսում: Երկար տարիներ եղել է այդ պարբերականի խմբագրական մարմնի անդամ, նաև խմբագիրը՝ մի քանի տարի:

ԲՅՈՒՂԱՆՂ ՊՈՑԱՃՅԱՆ – Պատկանել է երզնկացի Պոյաճյան Հայտնի ընտանիքի այն ճյուղին, որ 1850-ական թվականներից գործել է Կ. Պոլսում:

Բյուզանդը ծնվել է 1852 թվականին, Կ. Պոլսում, որտեղ ստացել է կրթությունը և ծավալել իր գործունեությունը:

1870-ական թվականների վերջերից հրապարակախոսական հոդվածներով աշխատակցել է պոլսահայ մամուլին, մասնավորապես «Մասիս» օրաթերթին, որի օգնական խմբագիրներից է եղել:

Կարճ ժամանակ էլ խմբագրել է «Լույս» պարբերականը: Հետագայում կապվել է Բյուզանդ Քեչյանի «Բյուզանդիոն» օրաթերթի հետ, որի էջերում տպագրել է բազմաթիվ հոդվածներ, եղել բաժիններից մեկի վարիչը:

1901 թ. դարձել է «Հանրագիտակ» տասնօրյա հանդեսի մանկական բաժնի խմբագիրը:

Օսմանյան սահմանադրության տարիներին աշխատակցել է տասնյակ պարբերականների, նաև հիմնել է հրատարակչություն և հիմնականում տպագրել դասագրքեր:

ԳԱՐԵԳԻՆ ՏՅՈՒՐԿԵՐՑԱՆ – Կրթական, հասարակական գործիչ Գարեգին Տյուրկերյանը ծնվել է Երզնկայում, 1888 թվականին, մանկավարժ Նաչիկ Տյուրկերյանի ընտանիքում: 1902 թվականից սովորել է Վենետիկի Մուրադ-Ռափայեյյան վարժարանում, 1907 թվականից՝ Լոզանի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում:

1913 թվականից սկսած ապրել է Եգիպտոսում, զբաղվել մանկավարժական աշխատանքով 1920–1926 թթ. եղել է այցելու ուսուցիչ Կահիրեի Գալուստյան և Թաշճյան վարժարաններում: 1927 թվականին նշանակվել է Նուպարյան ազգային վարժարանի տնօրեն, 1933 թվականին՝ լիազոր վարչական տնօրեն Կահիրեի Պերպերյան միջնակարգ դպրոցի, իսկ 1934 թվականին՝ տնօրեն Նուպարյան վարժարանի:

Ունեցել է մշակութային, հասարակական գործունեություն: 1932 թվականին մի քանի ընկերների հետ հիմնել է Եգիպտահայերի տոհմային միությունը, որը երկար կյանք չի ունեցել:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԱՐԳԱՐՑԱՆ – Հ. Մարգարյանի ո՛չ ծննդյան թվականն է հայտնի մեզ, ո՛չ մահվան: Գիտենք միայն, որ ծնվել է Երզնկայի գյուղերից Արմատանում:

Կրթությունն ստացել է Կ. Պոլսում, սովորել Եղիկուլեի ս. Փրկչյան վարժարանում:

Ուսման ընթացքն ավարտելուց հետո երկար տարիներ զբաղվել է մանկավարժական աշխատանքով: Պաշտոնավարել է հայկական տարբեր դպրոցներում, նաև եղել է հարուստ ընտանիքների տնային դաստիարակ:

Հիմնականում կրթական հարցերի նվիրված հոդվածներով աշխատակցել է «Մասիս» և այլ պարբերականների:

1866 թվականին Կ. Պոլսում առանձին գրքով լույս է տեսել նրա «Առաջնորդ մարց կամ մայրերը ինչ պարտք ունին իրենց զավակաց վրա» մանկավարժական աշխատությունը, որի մասին դրական է արտահայտվել ժամանակի մամուլը:

ԵՐՎԱՆԴ ԱՐՋՈՒՄԱՆՑԱՆ – Մասնագիտությամբ բժիշկ, հասարակական գործիչ Երվանդ Արզումանյանը ծնվել է 1896 թվականին Երզնկայում: Կրթությունն ստացել է տեղի Եզնիկյան վարժարանում, ապա ուսումնառությունը շարունակել է Կ. Պոլսի Մխիթարյան և Վենետիկի Մուրադ-Ռափայեյյան վարժարաններում, իսկ Շվեյցարիայում հետևել է բժշկություն: Սովորել և ավարտել է Հոռմի համալսարանը:

Հիմնականում զբաղվել է իր մասնագիտությունը, սակայն զուգահեռ ունեցել է հասարակական, մշակութային գործունեություն 1920-ական թվականների սկզբներին Սուգանում, հետագայում՝ Միլանում: Երկար տարիներ եղել է Միլանի հայ գաղութի նախագահը:

ԴԵՐԵՆԻԿ ՃԻՉՄԵՃՅԱՆ – Մշակութային գործիչ, հրապարակախոս-լսմբազիր Դերենիկ ճիզմեճյանը ծնվել է 1886 թվականին, Երզնկայում, որտեղ ստացել է նախնական կրթությունը: 1900–1905 թթ. սովորել է Վենետիկի Մուրադ–Ռափայեյան վարժարանում, Դանիել Վարուժանի հետ միասին, որը եղել է նրա մտերիմ բարեկամը մինչև վերջինիս եղբրական մահը: Նրանք ունեցել են նաև նամակագրական կապ:

Մուրադ–Ռափայեյան վարժարանն ավարտելուց հետո ուսումը շարունակել է Բոլոնիայի համալսարանի երկրագործության ֆակուլտետում:

Ավարտելով ուսման շրջանը՝ վերադարձել է Երզնկա, աշխատել մեկ տարի: Այնտեղ ստեղծել է «Եկեղյաց միություն թատերախումբը» և տվել է մի շարք ներկայացումներ:

1909 թվականից կրկին ապրել է Խտալիայում: Հրատարակել է «Աստղիկ» գրական գեղարվեստական պարբերականը: Աշխատակցել է սփյուռքահայ մի շարք պարբերականների:

ԼՈՒԻՋ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ – Պատմաբան, կրթական գործիչ Լուիգ Նալբանդյանը ծնվել է 1926 թվականին Սան Ֆրանցիսկոյում (ԱՄՆ), Երզնկայից այնտեղ գաղթած Նալբանդյանների ընտանիքում:

Ստացել է բարձրագույն կրթություն, հետևել պատմագիտության: Ավարտելուց հետո զբաղվել է ուսուցչությամբ և պատմագրությամբ: Դասավանդել է Կալիֆորնիայի համալսարանում: Ֆրեզնոյի համալսարանում Հիմնադրել է հայագիտության ամբիոն:

Ամերիկյան մամուլում տպագրել է հոդվածներ, հայ ժողովրդի պատմության և մշակույթի մասին:

1963 թ. անգլերեն լույս է ընծայել մի աշխատություն հայ քաղաքական կուսակցությունների գործունեության և հայ հեղափոխական շարժումների մասին («Հայ հեղափոխական շարժումը»): Այդ աշխատությունը հրատարակել է Կալիֆորնիայի համալսարանը: Հայոց լեզու է դասավանդել նախ Լոս Անջելեսի, ապա՝ Ֆրեզնոյի համալսարաններում:

1973 թ. մասնակցել է Փարիզի Արևելագետների համաժողովին: Հաջորդ տարի զոհ է գնացել ավտովթարի:

ՀՄԱՅԱԿ ՍՌՅԱՆ – Հրապարակախոս, հասարակական, մշակութային գործիչ Հմայակ Սոյանը ծնվել է 1894 թվականին Երզնկայում: Կրթությունն ստացել է ծննդավայրի Ընկերական վարժարանում: 1912 թ. մեկնել է ԱՄՆ, Նյու Յորքում հետևել քիմիագիտության: Աշխատել է իր մասնագիտությամբ, միաժամանակ ունեցել հասարակական, մշակութային նկատելի գործունեություն: Աշխատակցել ամերիկահայ մի շարք պարբերականների («Պայքար», «Կոունկ», «Լրաբեր», «Մշակ» և այլն), նաև ամերիկյան թերթերի՝ «Յունիոն», «Միրըր սփեքթեյթրը» և այլն:

ՔԵՑ ԱՎԵՏԻՍ – Հրապարակախոս, խմբագիր, թարգմանիչ: Ծնվել է Երզնկայում, 1886 թվականին: 1895–1896 թթ. դեպքերից հետո նրանց ընտանիքը մեկնել է Կ. Պոլիս, այնտեղից Բուլղարիա, որտեղ ստացել է հայկական տարրական կրթությունը: 1903 թ. անցել է ԱՄՆ, կատարել տարբեր աշխատանքներ, միաժամանակ ունեցել է գրական-հրապարակախոսական, թարգմանչական գործունեություն: Աշխատակցել է «Ձայն հայրենյաց», «Ազգ» և այլ պարբերականների: Հետագայում ստացել է բժշկական բարձրագույն կրթություն և զբաղվել է բժշկությամբ:

Նրա թարգմանությամբ ամերիկահայ պարբերականներում տպագրվել են Փրանսիական մի շարք վեպեր, որոնցից մի քանիսը լույս են տեսել նաև առանձին գրքերով, ինչպես Վ. Հյուգոյի «Ինստուն երեքը»:

Հայ ժողովրդի պատմությանն ու նրա արդար դատին նվիրված հոդվածներ է տպագրել ամերիկյան մամուլում:

ԳՈՒՐԳԵՆ ԲՅՈՒԶԿԵՐՅԱՆ – Արվեստագետ լուսանկարիչ Գուրգեն Բյուզկերյանը ծնվել է 1907 թվականին, Երզնկայում: Մեծ եղեռնի զոհ են գնացել նրա ծնողներն ու բոլոր հարազատները, իսկ ինքը ապաստան է գտել Պարբերդի ամերիկյան որբանոցում: Այնտեղից տեղափոխվել է Հայկապ, որտեղ ստացել է կրթությունը տեղի Ներսիսյան դպրոցում:

1920 թ. մեկնել է Ֆրանսիա, այնտեղից՝ ԱՄՆ, զբաղվել որմնանկարչությամբ և դիմանկարչությամբ: Հետագայում նվիրվել է գեղարվեստական լուսանկարչության: 1938 թ. Լոս Անջելեսում բաց է արել լուսանկարչական իր արվեստանոցը՝ «Ֆոտո-Գուրգեն» անունով, որը մեծ հաջողություն է ունեցել: Մասնակցել է մի շարք ցուցահանդեսների և չահել մրցանակներ՝ 1951, 1953 թթ.: 1960 թ. Զիլկագոյում 1500 լուսանկարիչների 5000 լուսանկարների մեջ չահել է

առաջին մրցանակ: Մասնագիտական հոգվածներ է տպագրել ամեն-
րիկյան մամուլում:

ՎԱՀԱՆ ՍՐՎԱՆՉՏՅԱՆ – Կրթական, Հասարակական գործիչ, Հրա-
պարակախոս: Ծնվել է Երզնկայում, 1886 թվականին: Կրթությունն
ստացել է ծննդավայրի Ընկերական և Կարնո Սանասարյան վարժա-
րաններում: Ավարտելուց հետո երկար տարիներ որպես ուսուցիչ
աշխատել է Բրուսա, Կարին, Ազհիսար և այլ քաղաքներում: Իր
ստորագրությունը և Յուլյե ծածկանունով բազմաթիվ հոգվածներ է
տպագրել պոլսահայ մամուլում: Ունեցել է նաև Հասարակական,
քաղաքական գործունեություն:

ՇԱՐԱՄ ԳԱԶԱՆՃՅԱՆ – Իրավաբան, մշակութային գործիչ Շարամ
Գազանճյանը ծնվել է Երզնկայում 1867 թ.: Կրթությունն ստացել է
նախ ծննդավայրում, ապա Կ. Պոլսում հետևել իրավաբանություն:

Ավարտելուց հետո որպես իրավաբան աշխատել է Կ. Պոլսում:
Եղել է տեղի հայ իրավաբանների միությունից առնականությամբ: Հետա-
գայում տեղափոխվել է ԱՄՆ, կատարելագործել անգլերենը, շարու-
նակել մասնագիտությունը: Կապված է եղել ամերիկահայ մշակու-
թային կյանքին, աշխատակցել է հայ մամուլին:

ԱՐԼԵՆ ԳԱԶԱՆՃՅԱՆ – Ամերիկյան բեմերի սիրված այս դերասանու-
հին, որ հայտնի է Արլեն Ֆրանսեզ անունով, ծնվել է Բոստոնում,
Երզնկայից այնտեղ գաղթած և որպես նկարիչ լայն ճանաչում գտած
Արամ Գազանճյանի ընտանիքում: Մայրը եղել է ամերիկուհի:

Արլեն Գազանճյանը ստացել է ամերիկյան կրթություն, հետևել
բեմական արվեստին: Ուղագցել է ամերիկյան տարբեր թատերա-
խմբերում և փայլել է հիմնականում դրամատիկ դերերում: Մամուլը
հաճախ է գրել նրա մասին և բարձր գնահատել կատարողական
արվեստը:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԵՈՍԵՅԱՆ – Կրթական գործիչ, կենսաբան: Ծնվել է
Երզնկայում, որտեղ ստացել է հայկական տարրական կրթությունը:
1912 թ. մեկնել է ԱՄՆ, բարձրագույն կրթություն ստացել Նյու-
Յորքի համալսարանում, հետևելով կենսաբանության, հետագայում
լսել է փիլիսոփայության դասընթաց:

Ունեցել է մանկավարժական երկարամյա գործունեություն: Դա-
սախոսել է ամերիկյան քոլեջներում և համալսարաններում:

ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԵՂԵՐՅԱՆ – Հայ ազգային-ազատագրական շարժման պատմության ամենափայլուն էջերից մեկը գրող անձնագրո՛ւ հայ երգրենկացին, որ Հայ ժողովրդի գլխավոր դահլիճ Թալեաթ փաշայի դեմ արձակած գնդակով իր վրա հրավիրեց Համաշխարհային հասարակական կարծիքը՝ ծնվել է 1896 թ. Ներքին Բազաոիճ գյուղում:

Փոքր հասակից ծնողների հետ ապրել է Երզնկայում, որտեղ ստացել է կրթությունը: Սովորել է տեղի Բողոքականաց, Եզնիկյան, ապա՝ Կեղրոնական վարժարաններում:

1913 թ. մեկնել է Սերբիա, որպեսզի այնտեղից գնա Գերմանիա՝ ուսանելու: Նրա այդ ծրագիրը չիրագործված՝ սկսվել է Առաջին համաշխարհային պատերազմը, վրա հասել Մեծ եղեռնը, որին, ի թիվս հազարավոր երզնկացիների, զոհ են գնացել նրա ընտանիքի 85 անդամներից 84-ը:

Ս. Թեհլերյանը պատերազմը սկսվելուց անմիջապես հետո եկել է Արևելյան Հայաստան և մասնակցել կամավորական շարժմանը: Զինվորագրվել է Սեպուհի վաչտին, ապա՝ մարտնչել Անդրանիկի հրամանատարության ներքո: Մարտերից մեկի ժամանակ ծանր վիրավորվել է և տեղափոխվել Թիֆլիս, ապա՝ Հյուսիսային Կովկաս: 1919 թ. մեկնել է Կ. Պոլիս և զինվորագրվել «Նեմեսիս» գործողության իրականացմանը: Կ. Պոլսում սպանել է Պեշիկթաշի թաղապետ, մատնիչ Հարություն Մկրտչյանին, որի կազմած ցուցակով թուրքական ոստիկանությունը ձերբակալել էր 250 հայ մտավորականների: Ապա Կ. Պոլսի վրայով անցել է Բեռլին՝ նպատակ դնելով լուծել մեկեկես միլիոն անմեղ հայերի վրեժը՝ սպանելով այդ մեծ ոճիրը ծրագրող և կենսագործող դահճապետ Թալեաթ փաշային:

Մի քանի ամիս հետապնդել է նրան, իմացել, որտեղ և ինչ անվան տակ թաքնված ապրելը, ինչպիսի արտաքին կերպարանափոխումով երևալը դրսում:

1921 թ. մարտի 15-ին Բեռլինի Շարլոտենբուրգ կենտրոնական պողոտայում մի քանի կրակոցով գետին է տապալել Թալեաթին:

Ձերբակալվել է, բանտարկվել: Տեղի է ունեցել մեծ դատավարություն, որի արդյունքներին սրտատրոփ հետևել է Համաշխարհային հասարակական միտքը: Դատավարության ընթացքում Թեհլերյանի տված բացատրություններով, վկաների ցուցումներով մի անգամ ևս հրապարակի վրա է դրվել մեծ ոճիրն իր մանրամասներով: Բոլոր երկրների կենտրոնական թերթերը տպագրել են այդ նյութերը և մարդիկ իմացել են, թե ինչ է կատարվել աշխարհում և ումն է գնդակահարել խիզախ հայ երիտասարդը:

Գերմանական դատարանը, ոչ այնքան արդարությունը պաշտպանելու, որքան կատարված ոճիրի մեջ իր ունեցած մասնակցությունը թաքցնելու նկատառումով Թեհլերյանին անմեղ է հռչակել՝ «Արդյո՞ք Թեհլերյանը մարդ է սպանել» հարցին տալով «Ո՛չ» պատասխանը:

Ազատ արձակվելուց անմիջապես հետո մեկնել է Ամերիկա, ապա՝ Հարավսլավիա, որտեղ ապրել է երկար տարիներ, և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո մեկնել ԱՄՆ: Վախճանվել է Սան Ֆրանցիսկոյում, 1960 թվականին:

1921 թ. Վիեննայում լույս է տեսել Թալեսթի դատավարությունը լրիվ սղագրությունը, իսկ 1956 թվականին՝ Կահիրեում Թեհլերյանի «Վերհիշումները», որտեղ մանրամասնորեն պատմվում է ահարեկման ամբողջ ընթացքը և դատավարությունը:

ԳԱՆՈՒՍՏ ՍՏՈՒՐՄԵՆՑԱՆ – կրթական գործիչ, բանասեր Գալուստ Սյուրմենյանը ծնվել է Երզնկայում 1891 թվականին, Սյուրմենյանների մեծ գերդաստանում: Կրթությունն ստացել է տեղի Կեղրոնական և պետական միջնակարգ վարժարաններում, առաջինն ավարտել է 1906 թ., երկրորդը՝ 1908 թ.: 1908 թվին մեկնել է Կ. Պոլիս, սովորել նախ Ռյուչտիեի զինվորական վարժարանում, ապա 1910–1912 թվականներին՝ Բանկալթիի զինվորական բարձրագույն դպրոցում: Այն ավարտել է 1912 թ. և մտել զինվորական ծառայության: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում ծառայել է Թուրքական բանակում: Պատերազմից հետո եկել է Հայաստան: 1919–1920 թթ. ծառայել է Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերում: 1921 թ. անցել է Պարսկաստան, այնտեղից՝ Բաղդատ (Իրաք), որտեղ էլ ապրել է մինչև կյանքի վերջը:

Մի քանի տարի աշխատել է որպես ուսուցիչ, ապա՝ 1955–1965 թթ. տասը տարի եղել է Բաղդատի ազգային միացյալ վարժարանի տնօրենը: 1947 թ. Կահիրեում լույս է ընծայել «Երզնկա» ծավալուն աշխատությունը, որի մասին առիթ ունեցել ենք խոսելու իր տեղում: Հրատարակել է «Տաճկահայ զինվոր և զինվորականությունը նախ տաճկական ապա Հայկական բանակներու մեջ» (Բեյրութ, 1967) և «Ապրիլյան եղեռնը արդարացում չունի» (Բեյրութ, 1971) գրքերը:

ԳԵՎՈՐԳ ԱՐՇՐՈՒՆԻ – չոզևորական, կրթական գործիչ Գևորգ քահանա Արծրունին ծնվել է Երզնկայում, 1787 թվականին: Մկրտություն անունը եղել է Մարտիրոս: Որդին է Երզնկայի ս. Գևորգ վան-

քի քահանաներից Տեր Գևորգի: Տարրական կրթությունն ստացել է ծննդավայրում:

15 տարեկանում ծնողների հետ տեղափոխվել է Կ. Պոլիս, չարունակել ուսումը Օրթագյուղի հայկական վարժարանում: Ավարտելուց հետո տասը տարի եղել է հայ ամիրաների, մասնավորապես ձեզաիրլյանների ընտանեկան դաստիարակը: Ապա որպես ուսուցիչ աշխատել է Նասպուղի հայոց դպրոցում: Ժամանակի պատրիարքի այն հրահանգի համաձայն, որ թաղային դպրոցներում դասավանդողները պետք է հոգևորական կոչում ունենային, Արծրունին ձեռնադրվել է քահանա, չարունակել մնալ պաշտոնում:

Վայելել է Մկրտիչ ձեզաիրլյան ամիրայի հովանավորությունը և քաջալերված դրանից՝ ազատ է զգացել իրեն և որոշ հարցերում հանդես է բերել ինքնուրույնություն, աշակերտներին ուսանել առաջավոր գաղափարներ, ինչ որ օգտագործել են հակառակորդները, լուրեր տարածել թե Գևորգ քահանա Արծրունին հայ եկեղեցու օրենքների դեմ է գործում:

Պատրիարքարանը հատուկ զբաղվել է նրա հարցով, 1839 թ. ենթարկվել է յուրահատուկ քարտրի, ուղարկվել է Զորլու, սակայն վեց ամսից ետ է կանչվել՝ ձագաիրլյան ամիրայի միջամտությունների շնորհիվ: 1845 թվականից նշանակվել է Նասպուղի ս. Ստեփանոս եկեղեցու ավագերես:

Կրթական աշխատանքը չարունակվել է մինչև խոր ծերություն, դաստիարակություն տալով մի քանի սերունդի: Եղել է կարդացած, զարգացած, նախապաշարուններից բարձր կանգնած մարդ: Հայերենից բացի իմացել է ֆրանսերեն, իտալերեն: Գրել է բարոյախոսական երկեր, որոնք մնացել են անտիպ: Վախճանվել է 1894 թվականին, 107 տարեկան հասակում:

ՎԱՐԱԶԳՒՏ ԳԱԶԱՆՃՅԱՆ – Մինչև այստեղ մենք խոսեցինք հիմնականում մշակույթի ասպարեզում գործած երզնկացիների մասին, լինեն դրանք Հայաստանում, թե աշխարհի տարբեր երկրներում:

Անշուշտ հարյուրների է հասնում այն մարդկանց թիվը, որոնք երզնկացիներ են, կամ երզնկացի ընտանիքներում ծնված, և աշխատել են ճշգրիտ գիտությունների բնագավառներում կամ փայլել են առևտրի ասպարեզում: Ցանկալի պիտի լիներ նրանցից գեթ առավել հայտնիներին նույնպես ծանոթացնել մեր ընթերցողներին, սակայն առկա նյութի պակասի պատճառով զանց ենք առնում, բացառությամբ կարգով ներկայացնելով միայն Վարազդատ Գազանճյանին:

Բացառիկ հռչակի արժանացած գիտնական է Վարազդատ Գազանճյանը: Նա վիրաբուժական արվեստով Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին իրենով է զբաղեցրել համաշխարհային մամուլն ու գիտական միտքը:

Ծնվել է Երզնկայում, 1880 թ.: Գազանճյանների մեծ և բազմաճյուղ գերդաստանում: Նախնական կրթությունն ստացել է Երզնկայում և Սեբաստիայում: 1896 թ. հայկական ջարդերից հետո, 16 տարեկանում մեկնել է ԱՄՆ, ստացել մասնագիտական հիմնավոր կրթություն: 1905 թ. ավարտել է Հարվարդի համալսարանի ատամնաբուժական ֆակուլտետը, ապա հետևել է վիրաբուժություն և այն դարձրել է իր հիմնական զբաղմունքը:

Վ. Գազանճյանը աստիճանաբար հռչակվել է մասնավորապես գեմքի հաջող վիրաբուժությունք:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին որպես վիրաբույժ-բժիշկ ծառայել է բրիտանական բանակում: Նրա հմտալից վիրաբուժական գործողությունների շնորհիվ ավելի քան 3000 զինվորներ, որոնք պատերազմի ընթացքում ստացած վերքերի հետևանքով կորցրած են եղել զիմագծերի բնական տեսքը, վերստացել են նախկին վիճակը այնքան հարազատորեն, որ զարմանք են պատճառել բոլորին:

Մեծ Բրիտանիայի Գեորգ Թագավորը նրան շնորհել է «Ս. Գեորգի» և «Միքայել ասպետի» շքանշաններ:

1919 թ. կրկին մեկնել է ԱՄՆ, Հարվարդի համալսարանում կատարելագործել մասնագիտությունը: Ավարտելուց հետո դասախոսել է նույն համալսարանում և տարբեր բարձրագույն հաստատություններում:

Առաջին անգամ Գազանճյանն է հիմնադրել բժշկագիտություն մեջ գեղարվեստական վիրաբուժություն առարկան, որ դասավանդել է մինչև 1940-ական թվականները, աստիճանաբար հռչակվելով ամբողջ աշխարհում:

Հեղինակել է գեղագիտական վիրաբուժության վերաբերյալ բազմաթիվ աշխատություններ, որոնք թարգմանվել են տարբեր լեզուներով:

Վախճանվել է 1974 թվականին: Նրա մասին մահախոսականներ են տպագրել գիտական հանդեսներն ու մի շարք թերթեր, որոնց թվում «Նյու Յորք թայմզ»-ը:

ՆՈՐ ԵՐԶՆԿԱՆ ՈՐՊԵՍ ԵՐԶՆԿԱՑԻՆԵՐԻ ԵՐԱԶՆԵՐԻ ԻՐԱԿԱՆԱՑՈՒՄ

1. ՆՈՐ ԵՐԶՆԿԱՑԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՐՁԵՐԸ

Համաշխարհային պատմության մեջ աննախադեպ Մեծ եղեռնից ազատված և աշխարհով մեկ սփռված արևմտահայերի համար դժվար էր անշուշտ հեշտություններ հաշտվել այն մտքի հետ, թե հազարամյակների ընթացքում նախնիների և հենց իրենց ճակատի քրտինքով ստեղծված հայրենիքը ընդմիշտ խլվելու է, որ Արևմտահայաստանը այլևս գոյություն պիտի չունենա:

Կոտորածին հաջորդող հնգամյակում, այսպես կոչված զինադադարի ու հաշտությունների բանակցությունների շրջանում (1918–1920), անգամ մինչև 1922 թվականը, այսինքն՝ քեմալական շարժման հաղթանակը, վերապրող հայերը դեռ հույսեր ունեին, թե կվերադառնան իրենց պապենական հայրենիքը և կրկին կվերաշինեն կործանվածը, կբուժեն վերքերը, հայկական ամայի գյուղերն ու թաղամասերը դարձյալ կվերականգնվեն, տանիքներից ծուխ կբարձրանա, օրորոցներում նոր կյանքեր կբողբոջեն, էլի դաշտերում հայ գյուղացին իր հորովելը կարձագանքի:

Այս հույսերը բավականաչափ իրական էին թվում, քանի որ արդեն արարական տոթակեզ անապատներից և այլ վայրերից ողջ մնացած հայերը վերադառնում էին դեպի իրենց ծննդավայրերը: Ոմանք էլ իջնում էին լեռներից, գալիս թուրքական և քրդական տներից, որտեղ ապաստան էին գտել կոտորածների օրերին:

Պատմական Հայաստանի շատ քաղաքներում կենտրոնացել էին տասնյակ հազարավոր հայեր, ինչպես Մալաթիայում, Սեբաստիայում, Եվզոկիայում, Տրապիզոնում, Սամսունում, Արարկիրում, Կարինում:

Երզնկայի հուսադրիչ պատկերն արդեն տեսանք նախորդ էջերում:

Քեմալական շարժումը, սակայն, հիմնահատակ խորտակեց հայերի վերջին հույսերը:

Երկաթեյա բիրտ մի ձեռք արմատախիլ արեց հայկական հողում սկսված բոլոր ծիլարձակումները և սփռեց աշխարհով մեկ, նրանց տեղը բնակեցրեց թուրք տարրին, իրագործելով հակամարդկային այն ծրագիրը, որ փայփայում էին թուրքերը 500 տարիների ընթացքում:

Այն, ինչ չէր կատարվել նախորդ հարյուրամյակների ընթացքում, կատարվեց կարճ ժամանակամիջոցում: Սկսեցին երիտասարդ թուրքերը՝ Թալեաթը, էնվերը, Ջեմալը և նրանց օգնականները, բայց ավարտին հասցրեց Մուստաֆա Քեմալը, արմատախիլ անելով այն տարրը, որ սնում էր երկիրը, բայց որ այնքան անհանգստացնում էր իր ազգային զարթոնքն ապրող, գազանային ոգով տարված թուրք բուրժուազիային:

Եվ ստացան թուրքերն իրենց ցանկացածը, ստացան, անշուշտ, առաջին հերթին միջազգային դիվանագիտություն ամենախսարդախ խաղերի շնորհիվ:

Քսանական թվականների սկզբներին որոշ միամիտ մարդկանց դեռ թվում էր, թե ի վերջո կհաղթի արդարությունը, ետ կվերադարձվեն իրենց հողերը, սակայն, ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար այդ հույսը սկսեց աղոտանալ, չքանալ: Բայց արդեն կար իրական մի Հայրենիք՝ Խորհրդային Հայաստանը, որը մագնիսական ուժով իրեն էր ձգում սփյուռքահայությունը:

Չպետք է մեղադրել նրանց, որ առաջին տարիներին որոշ վերապահ դիրք գրավեցին Մայր Հայրենիքի նկատմամբ:

Նախ հեշտ չէր հոգեբանորեն հաշտվելը այն մտքի հետ, թե անդառնալիորեն իրենց ձեռքից խլվել է պապենական հողը: Երկրորդ՝ նոր Հայրենիքը՝ պատերազմներից, սովից ու համաճարակներից քայքայված, ծվեն-ծվեն եղած մի երկիր էր, և չէր կարողանում գրկաբաց ընդունել աշխարհով մեկ ցրված հայերին:

Բայց սկսվեց ներգաղթի շարժումը, ալիքների հաճախականությունը մերթ թուլանում էր, մերթ ուժեղանում: Շարունակվում էր և շարունակվեց մինչև մեր օրերը: 1925, 1932, 1936, 1946 թվականներին և այլն, զանգվածային ներգաղթի թվականներ դարձան, փոքրաթիվ եկողներ միշտ եղան գրեթե ամեն տարի:

Ներգաղթի հետ էլ հրապարակ եկավ մի նոր հարց՝ կործանված քաղաքների ոգեկոչումը Խորհրդային Հայաստանում տեսնելու գաղափարը:

Հնարավոր էր Արևմտյան Հայաստանի նշանավոր քաղաքները վերաչինել մայր հայրենիքում թեկուզ մեկ-մեկ ավանի, գյուղի, փողոցի թաղամասի շրջանակներում:

Առաջինը 1925 թվականին հիմք դրվեց Նոր Արաբկիրին:

Արաբկիրցիներ շատ կային Հայաստանում, մի մասը նոր էր ներգաղթել հին Արաբկիրից:

Ու նրանք խփեցին առաջին քլունգները... խփողներից մեկն էլ Կարապետ Բալթայանն էր, որ Մեծ եղեռնի օրերին, Տեր Զորի ճանապարհներին, Մալաթիա քաղաքում փրկել էր այս տողերը գրողի կյանքը, ասելով «Թող ազատվի այս մեկն էլ, մի օր պետք կգա հայ ազգին»:

Արդարացրել եմ Կ. Բալթայանի հույսերը: Գեթ մասամբ:

Կառուցվեց Նոր Արաբկիրը և ընդամենը 50 տարվա ընթացքում դարձավ արդիական մի չքեղ քաղաք, տասնապատիկ ավելի մեծ, քան հին Արաբկիրը, հարյուրապատիկ ավելի ճոխ, գեղեցիկ: Կառուցվեց ի հեծուկս դահիճների:

Արաբկիրցիների օրինակին հետևեցին սերաստացիները, մալաթիացիները, խարբերդցիները, ղեյթունցիները, հաճնցիները, մարաշցիները:

Արևմտյան Հայաստանի քարտեզը տեղափոխվեց Երևանի շրջակայքը:

Երզնկացիները չէին կարող բացառություն կազմել, թեև ամենից քիչ Հնարավորություն ունեին, քանի որ ամենից շատ էին տուժել եղեռնի օրերին. Երզնկա քաղաքի ու շրջակա գյուղերի 35. 000 հայերից 1919 թ. հաշվվում էր ընդամենը 3000 շունչ, որոնց մի մասն էլ պատերազմից առաջ ԱՄՆ կամ Կովկաս գաղթածներն էին, ուրեմն բուն կոտորածներից ազատվածների թիվը չէր անցնում 2500-ից, այդքան բնակիչ Երզնկայի մեծ գյուղերից յուրաքանչյուրն ուներ:

Դրանով հանդերձ, ինչպես մյուս քաղաքների հայերը, այնպես էլ երզնկացիները ԱՄՆ-ում ստեղծեցին «Եկեղյաց գավառի վերաչինական միությունը», հետագայում, 1934 թ. Դեյտրոյտում ստեղծվեց «Համաերզնկացիական վերաչինաց միությունը», որի առաջնակարգ նպատակը պիտի լիներ «Մորհրդային Հայաստանի մեջ Երզնկայի անունով ավան մը շինել և արտասահման գտնվող երզնկացիները հոն փոխադրել»:

Այս ծրագիրը բացառիկ ոգևորություն էր առաջացրել Հայաստանում և արտասահմանում ապրող երզնկացիների մեջ: Հայրենիքում այդ գործին լծվել են մի քանի նշանավոր երզնկացիներ. բժիշկ

Նաչիկ Սեիսյանը, Սեպուհ Նանջյանը, Կարապետ Սարաֆյանը, Գուրգեն Քելլերյանը, Պետրոս Չաթալբաշյանը, կոմպոզիտոր Ազատ Մանուկյանը և ուրիշներ:

Քելլերյանը նաև զբաղվել է Երզնկային նվիրված մի այլոմ կամ ժողովածու պատրաստելու գործով, հավաքել է նյութեր, լուսանկարներ Երևանում կամ այլուր ապրող երզնկացիներից:

Նոր Երզնկայի նախաձեռնող ժողովը ընտրել էր «Նոր Երզնկայի շինարարության հանձնաժողով», որը մի կոչով դիմել է տարբեր երկրներում ապրող երզնկացիներին՝ օժանդակելու սկսված գործին.

Վերոհիշյալ կոչում, որը տպագրվել է սփյուռքահայ մի քանի թերթերում, կարդում ենք.

«Ընկերներ, տարիներից ի վեր ապրում ենք Սորհրդային Հայաստանում և ականատես ու մասնակից ենք մեր սոցիալիստական Հայրենիքի օր ըստ օրն աճմանն ու բարգավաճմանը: ... Մենք ուրախությամբ ու միանգամայն բարի նախանձով դիտում ենք, որ Սորհրդային Հայաստանի շինարարության ձեռնարկներին իրենց մասնակցությունը բերում են նաև արտասահմանի զանազան անկյունները ցրված հայ աշխատավոր զանգվածները, որոնք իրենց հայրենակցական միությունների միջոցով բարձրացնում են նորանոր ավաններ:

Թեև ուշացած, բայց մենք՝ երզնկացիներս ևս պետք է նախաձեռնենք կառուցելու Նոր Երզնկան Սորհրդային Հայաստանում: ... Ձեռնարկելով Նոր Երզնկայի շինարարությանը՝ մենք տեղ պատրաստած կլինենք արտասահմանից ներգաղթող երզնկացիներին: Նոր ավանում մենք կհիմնենք արդյունաբերական ձեռնարկներ, կմշակենք այգիներն ու դաշտերը, որոնք կապահովեն հետզհետե եկողների աշխատանք ու հանգիստ ապրուստը:

Նոր Երզնկայի հանձնաժողովը այդ նպատակով արդեն դիմել է գործնական քայլերի և ՀՕԿ-ի գլխավոր վարչության հետ ընտրել է Նոր Երզնկայի կառուցման վայրը՝ էջմիածին և Աշտարակի խճուղու վրա, գեղեցիկ մի տեղ, Նոր Քղիի, Նոր Մալաթիայի անմիջապես հարևան Դավթայի այգիների կողքին: Այս վայրը շուտով տրամվայով միանալու է Սորհրդային Հայաստանի մայրաքաղաքին և դառնալու է նրա աչքառու արվարձաններից մեկը:

Մենք ջերմ խանդավառությամբ ձեռնարկելով աշխատանքի, սրբտագին կոչ ենք անում Երզնկայի և շրջանների (Քեմախցի, Դերջանցի, Գորուչայցի և այլն) մեր գաղութահայ հայրենակիցներին, որպեսզի նրանք իրենց ուշադրության կենտրոնը դարձնելով մեր այս ձեռնարկը, նույնպիսի խանդավառությամբ լծվեն Նոր Երզնկայի արագ

կառուցմանը, փառքով ու հաղթանակով ավարտելու սկսված գործը»¹:

Ապա կոչ անելով Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, Արգենտինայի, Բրազիլիայի երզնկացիներին, նաև Եվրոպայի տարբեր երկրների հայրենակիցներին, լծվել օգտակար այս աշխատանքին: Դիմումի հեղինակները գրում են. «Բոլորը թող լծվեն խանդավառ աշխատանքի, օր առաջ Նոր Երզնկայի հիմքերը դնելու, Նոր Երզնկան կառուցելու նշանաբանով: Նոր Երզնկայի Ծինհանձնաժողովի նախագահներ՝ բժ. Ուաշիկ Սեիսյան, Կարապետ Սարաֆյան, քարտուղարներ՝ Գուրգեն Քելլերյան, Ն. Ուանջյան, գանձապահ՝ Սեպուհ Ուանջյան, անդամներ Ազատ Մանուկյան, Հայկ Չլասոյան, Օգոստ Աչրոյան, Պետրոս Չաթալբաչյան, Ուաշիկ Աստոյան: Մեր հասցեն՝ Նոր Երզնկայի Ծինհանձնաժողով, Երևան, Աբովյան փողոց, թիվ 61»²:

Վերոհիշյալ հանձնաժողովի անդամներից Պետրոս Չաթալբաչյանը մեզ պատմել է, թե ինչպիսի խանդավառություն է առաջացրել կոչը սփյուռքում, մասնավորապես ամերիկահայ և ֆրանսահայ գաղութներում, որտեղ ամենից շատ երզնկացիներ են ապրել: Ամեն կողմից ստացվել են նամակներ, ներգաղթելու ցանկություն հայտնողներ:

Ստեղծվել է նամակագրական աշխույժ կապ «Համաերզնկացիական վերաշինաց միություն» և Երևանի Նոր Երզնկայի շինարարության հանձնաժողովի միջև:

Վերահաս ղեպքերը, սակայն, ընդհատել են այս խանդավառ աշխատանքը, ընդհատել ուղիղ 30 տարով, մինչև որ 1960-ական թվականների կեսերին նորից բարձրացվել է Նոր Երզնկայի հիմնադրման գաղափարը: Կրկին աշխատանքի են լծվել թե՛ ԱՄՆ-ում գործող «Համաերզնկացիական վերաշինաց միություն» անդամները, և թե՛ Հայաստանում ապրող երզնկացիները, 30 տարի առաջ գործը ձեռնարկողներից մի քանիսի որդիների եռանդուն մասնակցությամբ, ինչպես Սեպուհ Ուանջյանի որդի Գրիգոր Ուանջյանի, բժիշկ Սեիսյանի զավակներ Մարի և Ջարմիկ Պարթևների, հին հանձնաժողովի կազմից Պ. Չաթալբաչյանի և այլոց:

Չենք կարող այստեղ չհիշել Դեյտրոյտի «Համաերզնկացիական վերաշինաց միություն» վարչության ղեկավարներ Արամ Աղնավուրյանի և Արչակ Ալճյանի բացառիկ եռանդը այս գործում, գործի սկզբնավորումից մինչև այժմ:

¹ «ՀՅԿ», ամսագիր, Փարիզ, 1935, № 7-8:

² Նույն տեղում:

2. ԾՐԱԳՐԻ ԿԵՆՍԱԳՈՐԾՈՒՄԸ

Նորհրդային Հայաստանի կառավարությունը 1964 թ. նոյեմբերին հատուկ հրամանագրով արտոնեց Նոր Երզնկա ավանի Հիմնադրումը Աշտարակ տանող ճանապարհի մոտ, Արայի լեռան փեշերին: Պատմական Երզնկայում ու նրա գյուղերում ծնված տարեց մարդիկ շատ խանդավառվեցին նոր ավանին հատկացված վայրով: Ճիշտ ու ճիշտ հին Երզնկան է հիշեցնում, ասում էին,- նրա մանրանկարը. Արայի լեռը հիշեցնում է Սեպուհ սարը, Քասախը՝ Մայր Եփրատի վտակներից մեկը, որ հոսում էր Երզնկայի մոտով, Երզնկայի նման չորս կողմը հնություններ, պատմական Հայաստանի փառքը հիշեցնող վանքեր: Կլիման էլ նույնն էր, մրգերի տեսակները՝ նույնը: Արարատյան դաշտի համեղ ծիրանն ու Երզնկայի հովտի ծիրանը՝ պարկուկը, նույն համն ունեին: Ասում էին այսպես երզնկացի հյուրերը և շնորհակալություն հայտնում հարազատ կառավարությունը՝ այդ ընդաման համար:

Այո, վերածնվեց Երզնկան:

Սակայն Նոր Երզնկան ստեղծվում էր միանգամայն այլ պայմաններում, քան ստեղծվել էին Նոր Արաբկիրը, Նոր Սեբաստիան, Նոր Զեյթունը, Նոր Հաճրնը և մյուս ավանները: Նրանք հիմնադրվել էին, բնակեցվել հենց այդ ավանների անունները կրող քաղաքների բնակիչների ջանքերով:

Նոր Արաբկիրի հիմքը փորողները եղել էին հին Արաբկիրում ծնված մարդիկ, նրանք էին կառուցել առաջին տները, առաջին փողոցները, անշուշտ հարազատ պետությունից աջակցությամբ և հայրենակցական միությունների օժանդակությամբ:

Նոր Արաբկիրի բնակիչներն առաջին տասնամյակներում բոլորն էլ արաբկիրցիներ էին, հին արաբկիրցիներ, խոսում էին երկրից բերած շեշտված բարբառով, ապրում էին հին կենցաղով, սովորություններով, սնվում նախահայրերի կերակուրներով, տների զգալի մասն էլ կառուցվել էր կորած քաղաքի տների ոճով, սենյակների նույն դասավորությամբ, մեծ մասում՝ ջուլհակի զազգահներով, ինչպես հին արաբկիրցիների մոտ էր և կապված էր նրանց ջուլհակագործությունից արհեստի հետ:

Եթե որևէ մեկը 1930-ական թվականներին այցելեր Նոր Արաբկիր, և ծանոթ լիներ նաև հին Արաբկիրին, իրեն պիտի զգար հին Արաբկիրում, պետական հոգատարություն արդյունք հանրային սպասարկող կառույցներով, հաստատություններով՝ դպրոց, ակումբ, վարչական հաստատություններ և այլն:

Այդպես չէր և չէր կարող լինել Նոր Երզնկան՝ մի քանի պատճառներով: Նախ կառուցվում էր Արարկիրից ուղիղ քառասուն տարի հետո, երբ առանց այն էլ սակավաթիվ երզնկացիների քանակը նոսրացել էր թե՛ հայրենիքում և թե՛ նրա սահմաններից դուրս: Չկային Երզնկան տեսած, Երզնկայի վերհուշով ապրող մարդկանց մեծ մասը, այդ թվում՝ 1934 թ. Նոր Երզնկայի գաղափարով ոգևորվողները: Ողջ մնացածներն էլ արդեն տարիքն առած մարդիկ, Հայաստանի տարբեր քաղաքներում, հենց Երևանի տարբեր թաղամասերում, քաղաքային կյանքով ապրելու պատճառով ի վիճակի չէին գործնականում կապվելու Նոր Երզնկայի հետ, այսինքն՝ տեղափոխվելու ու այնտեղ աշխատելու, մանավանդ որ նոր ավանի կյանքը հատկանշվում էր գյուղական աշխատանքով:

Ահա թե ինչու այնտեղ չապրեցին երզնկացիներ: Միայն մի հոգի՝ Ազատուհի Գրիգորյանն էր, որ հին Երզնկայի ծնունդ էր, մնացածները մոտակա շրջաններից եկած գյուղական աշխատողներ:

Սփյուռքից Հայաստան ներգաղթողներն էլ, մեծ մասամբ քաղաքային աշխատողներ, արհեստավորներ, բանվորներ, մտավորականներ, չկարողացան տեղափոխվել Նոր Երզնկա:

Բաղդատից Հայաստան այցելած Գալուստ Սյուրմենյանը տեսնելով և ոգևորվելով Նոր Երզնկայի գաղափարով, Իրաք վերադառնալուց հետո մեզ ուղարկած նամակում, թվագրված 1973 թ. Հունվարի 5-ին, գրում էր. «Երբ Հայաստանն վերադարձա, աշխատեցա քանի մը երզնկացի ընտանիքներ Հայաստան, Երզնկա նոր ավանը փոխադրելու համար, բայց չի հաջողեցա, հողագործ հայրենակիցներու չգոյության պատճառով»:

Այս ընդհանուր դիտողություններից ու դատողություններից հետո փորձենք մի քիչ ավելի մոտիկից ծանոթանալ Նոր Երզնկայի իրական պատկերին:

Նոր Երզնկայի տնտեսությունը հատկացված է 15.000 հեկտար տարածություն, որի երկու երրորդը բռնում է խաղողագործության հատկացվածը, մնացածն օգտագործվում է անասնաբուծության համար:

Այդպիսի ծրագրով է, որ հիմնադրվեց ավանը 1965 թ.: Վերահիշյալ ամայի տարածությունը հանձնվեց սովխոզի դիրեկտոր Լևոն Շահապիդյանին:

Ու սկսեցին հոնդալ մեքենավարներ Հակոբ Հակոբյանի, Լևոն Սուքիասյանի, Աշոտ Շահազիզյանի, Պարույր Հակոբյանի և այլոց տրակտորները, հողամաղիչ, հարթեցնող մեքենաները:

Դա վերամարդկային գրոհ էր անատիկ, անզիջող բնության դեմ: Քարերը կարծր, բոցկլտացող կայծերով դիմադրում էին, ժայռերը չէին ուզում տեղի տալ ոչ մի մեքենայի: Բայց հաղթեց մարդկային ուժը:

Ընդամենը 3-4 տարի անց Նոր Երզնկան ուներ 350 հեկտար տընկարք, երկու թաղամաս: Երկհարկանի հարմարավետ բնակարանների կողքին երևացին կենցաղային սպասարկման, հանրային օգտագործման համար անհրաժեշտ շենքեր՝ դպրոց, մանկամասուր:

Բնակիչներն իրենց տնամերձերը մաքրելով քարերից, գցեցին պտղատու այգիներ, բանջարանոցներ: Գցվեց և ավանդական թոնիրը:

Գիրեկտորի գրասենյակում, հենց առաջին տարիներին պատին կպցրած հատակագիծը ազդարարում էր թե ինչպիսի ճանապարհ էր անցնելու Նոր Երզնկան: Գրավելու էր մի ամբողջ հարթություն, կառուցվելու էր մշակույթի տուն, կինո-թատրոն, կառուցվելու էին խանութներ, ճաշարան, մարզական շենքեր, հիվանդանոց, ղեղատուն, մանկապարտեզ:

Հիմա այդ ծրագրի մեծ մասը կատարվել է:

Բերենք մի քանի փաստեր:

1965 թվականին, այսինքն՝ հիմնադրման տարին, ավանը գրեթե չուներ բնակչություն: Ջրի, կոմունալ հարմարությունների բացակայությունը դժվարացնում էր այդ գործը, թեև ջրային տնտեսության համար կառուցվել էին 28 շենք: Երբ լուծվեցին այդ դժվարությունները, տարեցտարի Նոր Երզնկայում բնակվողների թիվը մեծացավ:

Եթե առաջին տարում ընդամենը երեք ընտանիք էր բնակվում այնտեղ, ապա 1971 թ. դրանց թիվը հասավ 117-ի, 580 շնչով, հաջորդ տարի՝ 129-ի՝ 680 շնչով, 1975 թ.՝ 203 ընտանիքի՝ մոտ 1125 շնչով: Հետագայում այլևս չաճեց, քանի որ բնակչության քանակը պետք է համապատասխաներ հողատարածության աշխատանքներին ու ստացված եկամտին:

1968 թ. չահագործման հանձնվեց դպրոցի նորակառույց շենքը, 1969 թ. մանկապարտեզի, 1973 թ. Նոր Երզնկայի կենտրոնում կանգնեցվեց Անահիտ աստվածուհու տուֆակերտ հուշարձանը խտալահայ մեծահարուստ բարերար Հայկ Ղազարոսյանի նյութական աջակցությամբ:

1976 թ. չահագործման հանձնվեց առևտրի կենտրոնը, 1980 թ.՝ Կուլտուրայի տունը, 1981 թ.՝ վարչական շենքը կապի բաժանմունքի հետ միասին, նաև ավանի չքամուտքը հանդիսացող կամարակապ դարպասը:

1966–1967 ուսումնական տարում Նոր Երզնկայի դպրոցն ունեցել է երկու դասարան, 12 աշակերտով, 1968–1969 ուսումնական տարում, երբ դպրոցն արդեն ապահովված էր նոր շենքով, դարձել 8-ամյա, աշակերտների թիվն էլ հասել է 67-ի, տասը տարի անց՝ 1981–1982 թթ. դպրոցն ունեցել է 311 աշակերտ:

1982 թ. Նոր Երզնկայի միջնակարգ դպրոցն ավարտածներից տասը ընդունվել է բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ:

Նոր Երզնկայի տնտեսությունը իր պլանների կատարումով հայտնի է ամբողջ հանրապետությունում: Ռազդիոյով և Հեռուստատեսությունը հաճախ են հիշատակվում նրա առաջավորների անունները, որոնցից մի քանիսը արժանացել են բարձր չբանչանների, ինչպես նախկին դիրեկտոր Ավագ Պետրոսյանը՝ Լենինի, Զլոյան Համբարձումը, Քանանյան Սաչիկը, Մելքոնյան Սուրենը, Հարությունյան Լիպարիտը՝ Կարմիր դրոշի չբանչանի և այլն:

Նոր Երզնկայի տնտեսական ու կրթական արագ վերելքը ոգևորում է երզնկացիներին, լինեն դրանք հայրենիքում ապրողներ թե սփյուռքում:

Նոր ավանը նման բարգավաճման հասավ շնորհիվ առաջին Հերթին պետական հովանավորության և նյութական միջոցների, սակայն հայրենաբաղձ շատ երզնկացիներ, ամեն անգամ, երբ այցելում էին Նոր Երզնկա, ծանոթանում նրա որևէ կարիքին, ուզում էին իրենց լուծան մուծել: Ամերիկայի Արմտանցիների միությունը 5000 դոլար է նվիրել Նոր Երզնկայի կառուցողական գործին: Արմտանցի Քայանե Զուլայանը, այցելելով Նոր Երզնկայի դպրոցը, երբ տեսել է մայրենի լեզվով ճովողող հայ երեխաներին, հուզվել է, ուրախությունից լաց եղել, իսկույն գնել ու դպրոցին էր նվիրել մի դաշնամուր: Գեյտրոյտի «Համաերզնկացիական վերաշինաց միությունն» էլ երկու ավտոբուս էր նվիրել՝ երեխաներին դպրոց տանել-բերելու համար:

1975 թ. Նոր Երզնկայի հիմնադրման տասնամյակի առիթով կազմակերպված հանդիսավոր հավաքույթի օրը ամերիկահայ երզնկացիները միտք հղացան ստեղծելու Նոր Երզնկայի գրադարան և գուժարներ հավաքելով՝ իսկույն Երևանի գրախանություններից գնեցին ու ավանի գրադարանին նվիրեցին 233 կտոր գիրք: Նրանց օրինակին հետևեցին հայաստանաբնակ երզնկացիները և այժմ գրադարանը օժտված է տարբեր ճյուղեր ընդգրկող բազմաթիվ գրքերով:

«Համաերզնկացիական վերաշինաց միության» ղեկավարներից Արչակ Ալճյանը, որ քիչ ջանք չի թափել Նոր Երզնկա ավանի հիմնադրման ու բարգավաճման գործում, հայաստան այցելելուց հետո

գրել է. «Նոր Երզնկա այցելեցի և ծանոթացա նոր ավանի շինարարության և արդյունաբերության դրուծյան. նույն տարին առաջին անգամ ըլլալով դպրոցի բացումը և խնձորներու հավաքումը տեղի ունեցավ, որոնց գունավոր շարժանկարները առի»:

Այս պարզ, լակոնիկ երկու նախադասութեան մեջ կա Երզնկայի վերածնութեան իրողութիւնը:

Հիշարժան այդ հանդեսին մենք էլ ներկա էինք: Ներկա էին արտասահմանից եկած և հայրենիքում ապրող բազմաթիվ երզնկացիներ: Երբ հայաստանյան համազամ կերակուրներից, ընտիր կոնյակներից հետո սեղանը ողողվեց համեղ, հյութալի խաղողով ու դեղձով, տանձով ու խնձորով, հանկարծ Նոր Երզնկայի տնտեսութեան դիրեկտորը բաժակ բարձրացրեց Աշտարակի այդ մասի քարքարուտները մաքրող, այգիներ գցող աշխատավորութեան կենացը և ասաց. «Գիտե՞ք, որ այս ընտիր մրգերը ձեր հարազատ Նոր Երզնկայի այգիներում են աճել, այն վայրերում, ուր տասը տարի առաջ օձեր էին սողում, մողեսներ բույն դնում: Անուշ արեք և հիշեցեք հայոց սուրբ Հոգից այդ համեղ մրգերը ստացող մարդկանց»:

Պետք է երեակայել, թե ինչ տպավորութիւն թողեց այդ հայտարարութիւնը: Ուտում էին ընտիր խնձորը և հիանում, հիանում ու դժվարութեամբ հավատում, թե այդ միրգը աճել էր ամայի վայրերում, այն էլ այնքան արագ:

Իմ դեմոլեմ նստած էր հազիվ 40 տարեկան թուխ դեմքով, թանձր հոնքերով մի ամերիկացի երիտասարդ, անշուշտ ամերիկյան կրթութիւն ստացած և ամերիկացած, նրանց կենցաղով ապրող: Հայերենը սովորել էր ընտանիքում, բայց քիչ գործածելու առիթ ունենալով, հազիվ էր կարողանում մտքերն արտահայտել, այն էլ անգլերեն բառերի օգնութեամբ դիմելով, նախադասութիւններն անգլերեն առողանութեամբ արտասանելով:

Երզնկացու որդի լինելու հպարտանք էլ դժվար էր նկատել նրա հանդարտ ու խաղաղ դեմքին: Այնքան անտարբեր էր նայում շրջապատին, նայում ամերիկյան սառնութեամբ, կարծեք դժգոհ, որ փոխանակ Փարիզ, Լոնդոն, Հոտմ գնալու ու այդ քաղաքների զվարճութեան վայրերում լինելու, եկել-ընկել էր մի տեղ, ուր մարդիկ խոսում էին ոգևորութեամբ, հուզումով, խոսում ու լաց լինում, հիշում անցյալը, համեմատութիւններ անում, որոնցից քիչ բան էր ընկալում:

Չեմ հիշում նրա անունը: Չեմ թաքցնում, նախնական տպավորութիւնս այնքան էր վանողական, որ կարծեք կարիք էլ չէի զգացել ծանոթանալու, հետաքրքրվելու, թե Երզնկայի որ ընտանիքին է պատկանում:

Մյուսները խոսում էին խանդավառված, իսկ այս մեկը՝ հավայան հաստ սիգարը շրթներին, անտարբեր դիտում էր շրջապատը, առանց այդ շրջապատի կրակից մի կայծ խլելու և տեղավորելու սառած սրտում...

- Նեղճ սփյուռքահայություն,- մտածում էի, որքան տարբեր են միմյանցից ծննդավայրի կախարդանքի տակ ապրող սերնդի և նրանց որդիների ընկալումները, նախասիրությունները, համոզմունքները: Գուցե այդ երիտասարդը մտածում էր, թե իր համար նույնը չէ՞, թե հայ է կամ մի այլ ազգություն պատկանող, չէ՞ որ ամերիկացի է վերջապես:

Ինձ թվաց անգամ թե նա ձանձրանում է ճառերից, նեղվում: Ափսեի մեջ դրած մի մեծ ու կարմիր խնձոր անտարբերությունամբ շուռ ու մուռ էր տալիս: Սիգարը վաղուց հանգել էր, բայց մատների մեջ էր:

Ես այսպիսի բաներ էի մտածում, որ նա հանկարծ՝ շեշտակի նայելով ինձ, ասաց.

- Որքան լավ պիտի ըլլար, եթե հոս, մեր սեղանին հյուր ըլլար հին սերնդին պատկանող երզնկացի թուրք մը...

Ասաց հանգիստ, անտարբեր, կարծեք հենց այնպես, ընդհակառակը՝ ավելի լրջացած, ամփոփված:

Հիմա ակնհայտնի էր նրա ներքին այեկոծությունը, չէր ուտում, հանգած սիգարետը դրել էր գրպանը, ձեռքին բռնել էր Երզնկայում աճած կարմրաթուշ խնձորը. շուռ ու մուռ էր տալիս, նայում, մտածում...

Ձէ, սխալվել էի, հայրենիքի, ազգություն գաղափարը ոչ թե թողել հեռացել էր ամերիկահայ նոր սերնդից, այլ մակերեսից իջել էր խորքը, շատ խորքը: Անթեղված մի հուր կար այդ մոռյլ ու թուխ երիտասարդի հոգում: Կարող էր առկայծել մի կարմրավուն խնձորից, աճած իր նախնիների ծննդավայրի անունը կրող բնակավայրում:

«Բնակելի տների թիվը 50-ից 100-ի է հասել, բնակիչների թիվը... աշակերտների թիվը... Ծինվելու է մի մեծ կաթսայատուն... Նոր ծրագրի համաձայն Նոր Երզնկան մեկնեկես կիլոմետր երկարություն պիտի ունենա, մեկ կիլոմետր լայնք, պիտի ունենանք հուշաղբյուր, հանգստի պարտեզ...»:

Թվարկվում էին նման փաստեր, կատարված, կատարվելիք ծրագրեր, բայց ես հիմա չէի լսում, իմ ուշադրություն կենտրոնում անծանոթ, թուխ դեմքով երիտասարդն էր կարմիր խնձորը ավիին...

Լսում էի միայն նրա նախադասությունը.

- Որքան լավ պիտի ըլլար, եթե երզնկացի թուրք մը տեսնար այս բոլորը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՓՈՈՒԱՐԵՆ (Պ. Հ. Հովհաննիսյան) I

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ 5

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ԵՐՁՆԿԱՆ ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԵՐՁՆԿԱՑԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

1. Երզնկա անվան ծագումը 13

2. Տեղագրությունը 15

3. Կլիման 18

4. Բուսական աշխարհը 19

5. Կենդանական աշխարհը 20

6. Օգտակար հանածոները 23

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԵՐՁՆԿԱՆ ՀՆԱԳՈՒՑՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. Երզնկան կենտրոն Հայաստալի 27

2. Այլերն թեփեի Հայտնաբերումը 32

3. Այլ կարծիքներ Այլերն թեփեի մասին 38

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԵՐՁՆԿԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ՀՁՈՐԱՑՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. Երզնկան Երվանդունիների և Արտաշեսյան Հարստության սկզբնավորման շրջանում 42

2. Երզնկան Տիգրան II-ի թագավորության շրջանում 51

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԵՐՁՆԿԱՆ ԱՆԱՀՏԱԿԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

1. Հայկական պանթեոնը Անահիտից առաջ 57

2. Անահիտի աստվածային ընկալումը 59

3. Անահիտի պաշտամունքի ծիսակատարությունները 64

4. Անահիտի տաճարի կործանումը 68

5. Անահտական պաշտամունքի վերապրուկները հետագա դարերում 70

6. Անահիտի պաշտամունքի վերապրուկները քրդերի մոտ 74

**ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ
ԵՐՁՆԿԱՆ ՎԱՂ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ**

| | |
|---|----|
| 1. Երզնկան թատերարեմ հեթանոսական և քրիստոնեական պայքարի | 80 |
| 2. Հեթանոսական տաճարների կործանումը | 84 |
| 3. Երզնկան քրիստոնեություն ընդունելուց հետո | 88 |

**ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ
ԵՐՁՆԿԱՆ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՏԻՐԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ**

| | |
|---|-----|
| 1. Երզնկան հայոց գրերի գյուտի շրջանում | 93 |
| 2. Քաղաքական վիճակը 5–7-րդ դարերում | 98 |
| 3. Եկեղյաց գավառը Հուստինիանոս I-ի կայսրության շրջանում . . | 101 |
| 4. Երզնկան արաբական գրավումների շրջանում | 105 |

**ԳԼՈՒԽ ՅՈՒԹԵՐՈՐԴ
ԵՐՁՆԿԱՆ ԱՂԱՆԴԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ**

| | |
|--|-----|
| 1. Աղանդավորական շարժումների բնութագիրը | 112 |
| 2. Պավլիկյան շարժման սկզբնավորումն ու տարածումը Եկեղյաց գավառում | 114 |
| 3. Թոնդրակյան շարժումը Եկեղյաց գավառում | 122 |

**ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ
ԵՐՁՆԿԱՆ ՍԵԼՋՈՒԿՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ**

| | |
|--|-----|
| 1. Քաղաքական վիճակը | 129 |
| 2. Երզնկան սելջուկյան գրավումների շրջանում | 133 |

**ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ
ԵՐՁՆԿԱՑԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

| | |
|--|-----|
| 1. Քաղաքական կացությունը 12–13-րդ դարերում | 138 |
| 2. Կիլիկիայի Հայկական թագավորության հետաքրքրությունը Երզնկայի նկատմամբ | 140 |
| 3. Սարգիս Երզնկացու իշխանության շրջանը | 144 |
| 4. Համահայկական կենտրոն դառնալու նկրտումն | 148 |
| 5. Երզնկան Սարգիս արքեպիսկոպոսի սպանությունից հետո | 154 |

**ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐՈՐԴ
ԵՐՁՆԿԱՑԻ ՎԱՆՔԵՐԸ**

| | |
|--|-----|
| 1. Երզնկայի վանքերի ընդհանուր նկարագիրը | 158 |
| 2. Ավագ վանք | 162 |
| 3. Սուրբ Լուսավորչի կամ Հայրապետ Սուրբ Լուսավորչի վանք . . | 173 |

| | |
|---|-----|
| 4. Թիլի կամ Ջուլտակ Հայրապետաց վանք | 179 |
| 5. Տիրաչենի կամ Սուրբ Ներսես Հայրապետի վանք | 181 |
| 6. Չարչարանաց Սուրբ Լուսավորիչ կամ Տատասկի վանք | 186 |
| 7. Կայիփոսի կամ Սուրբ Հակոբ Մծբնա Հայրապետի վանք | 189 |
| 8. Երկանի Սուրբ Գևորգ վանք | 196 |
| 9. Երիզայի Սուրբ Աստվածածնի վանք | 198 |
| 10. Շողակաթ Սուրբ Աստվածածին | 199 |
| 11. Սուրբ Կիրակոսի վանք | 203 |
| 12. Սուրբ Թադեոսի վանք | 207 |
| 13. Սրբրիլը Սուրբ Թորոսի վանք | 207 |
| 14. Սուրբ Նիկողայոսի վանք | 210 |
| 15. Ճլեմնի վանք | 211 |
| 16. Միավոր Սուրբ Կարապետի վանք | 213 |
| 17. Սաղի Սուրբ Ստեփաննոսի վանք | 215 |
| 18. Չագրմանի Սուրբ Պողոս-Պետրոս վանք | 217 |
| 19. Ակրնջի վանք | 218 |
| 20. Անարծաթ բժշկաց վանք | 219 |
| 21. Սուրբ Աստվածածին կամ Չարխափանի վանք | 219 |
| 22. Գառնիկ ձգնավորի վանք | 219 |
| 23. Սուրբ Եղիայի վանքեր | 219 |
| 24. Խաչկա վանք | 220 |
| 25. Խնդրակատար Սուրբ Աստվածածին վանք | 220 |
| 26. Սուրբ Կաթողիկեի վանք | 220 |
| 27. Սուրբ Մինասի վանք | 220 |
| 28. Սուրբ Թորոսի վանք | 221 |
| 29. Փորձավանք | 221 |
| 30. Քառասուն խաչերի վանք | 221 |
| 31. Սուրբ Քրիստափորի վանք | 221 |
| 32. Սուրբ Օգսենտի վանք | 221 |
| 33. Երզնկայի վանքերի աստիճանական շիջումը | 224 |
| 34. Ս. Ներսես վանքի Հոգաբարձություն և վանապահ- վարձակալի միջև կնքված պայմանագիրը | 226 |

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆՄԵԿԵՐՈՐԳ

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐՁՆԿԱՅԻ ԴՊՐՈՑԸ 230

| | |
|---|-----|
| 1. Կոստանդին Երզնկացի | 231 |
| 2. Հովհաննես Երզնկացի Պրուզ | 243 |
| 3. Հովհաննես Երզնկացի Ծործորեցի | 256 |
| 4. Կիրակոս Երզնկացի | 259 |
| 5. Մովսես Երզնկացի | 262 |
| 6. Գրիգորիա Երզնկացի | 265 |
| 7. Մխիթար Երզնկացի | 267 |
| 8. Գևորգ Երզնկացի | 270 |

**ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ
ԵՐԶՆԿԱՆ ԹՈՒՐԳ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԵՎ ՕՍՄԱՆՑԱՆ
ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ**

| | |
|--|-----|
| 1. Գարաչըջանի ընդհանուր բնութագիրը | 274 |
| 2. Երզնկան Լենկթեմուրի արչավանքների ժամանակ | 276 |
| 3. Երզնկան 15-րդ դարում | 281 |
| 4. Երզնկան 16-17-րդ դարերում | 286 |
| 5. Երզնկան Չալախիների ասպատակությունների տարիներին | 289 |
| 6. Երզնկան ենիչերիների սարսափի ներքո | 298 |
| 7. Կրոնափոխության չարիքը | 302 |
| 8. Մշակութային կյանքը թուրքական տիրապետության հինգ դարերի ընթացքում | 311 |
| 9. Մարտիրոս Երզնկացի | 318 |
| 10. Երզնկան բնական աղետների զոհ | 325 |

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԵՐԶՆԿԱՆ ՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ

**ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ
ԵՐԶՆԿԱՆ 19-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ**

| | |
|--|-----|
| 1. Օսմանյան կայսրության ընդհանուր վիճակը 19-րդ դարի սկզբներին | 334 |
| 2. Կյանքը արևմտահայ զավատում | 337 |
| 3. Աբդուլ Մեջիդ սուլթանի ռեֆորմները | 341 |
| 4. Ինչ տվեց Թանդիմաթը հայերին | 345 |
| 5. Երզնկան Թանդիմաթին հաջորդող տասնամյակներում | 349 |
| 6. Երզնկայի հայության ժողովրդագրությունը | 355 |

**ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ
ԵՐԶՆԿԱՑԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԿՑԱՆՔԸ**

| | |
|---|-----|
| 1. Առաջին դպրոցները | 358 |
| 2. Երզնկայի Ընկերական վարժարանը | 362 |

**ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՑԻՆ ԿՑԱՆՔԸ ԵՐԶՆԿԱՑՈՒՄ**

| | |
|--|-----|
| 1. Ժողովրդական խաղեր | 376 |
| 2. Թատերական կյանքը Երզնկայում | 378 |

| | |
|---|-----|
| 3. Երաժշտական կյանքը Երզնկայում | 388 |
| 4. Մշակութային այլ բնագավառներ | 392 |

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ
ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

| | |
|---|-----|
| 1. Երզնկացիների առօրյա կենցաղը, զբաղմունքները | 396 |
| 2. Կրոնական տոներ, ծիսակատարություններ | 402 |

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ
ՀԱՐՍԱՆԵԿԱՆ ՀԱՆԳԵՄՆԵՐԸ ԵՐԶՆԿԱՅՈՒՄ

| | |
|--|-----|
| 1. Հարսանեկան ծիսակատարությունների բնույթը | 415 |
| 2. Հարսանիքը երզնկացիների մոտ | 417 |
| 3. Հարսը | 427 |

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ
ԵՐԶՆԿԱՅԻ ԱՆԳԻՐ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

| | |
|---|-----|
| 1. Երզնկայի բանահյուսությունը ընդհանուր նկարագիրը | 433 |
| 2. Հեքիաթներ | 437 |
| 3. Երզնկայի գավառին վերաբերող հեքիաթներ | 445 |
| 4. Քել օղյանի հեքիաթը | 450 |
| 5. Տեղանունների հետ կապված ավանդություններ | 457 |
| 6. Պատառիկներ Երզնկայի երգերից ու պարերից | 464 |
| 7. Առածներ | 469 |
| 8. Հանելուկներ | 473 |
| 9. Քրդերի հետ կապված մանրադեպեր | 473 |

ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ
ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՀԱՅԵՐԸ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

| | |
|--|-----|
| 1. Քաղաքական խմորումներ Երզնկայում | 485 |
| 2. Գալուստ Արխանյանի հայդուկային խմբի գործունեությունը | 488 |
| 3. Գերսիմի Քեռին (Ռուբեն Շիչմանյան) և նրա հայդուկային ջոկատը | 495 |
| 4. 1895 թվականի հայկական ջարդերը Երզնկայում | 497 |

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ
ԵՐԶՆԿԱՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

| | |
|---|-----|
| 1. Սահմանադրության նախօրյակին | 502 |
| 2. Օսմանյան սահմանադրության հռչակումը | 506 |

**ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ
ԵՐՁՆԿԱՑԻ ՀԱՅՅԵՐԻ ՏՈՒՐՔԸ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻՆ**

1. Առաջին համաշխարհային պատերազմը 519
2. Երզնկայի հայերի բնաջնջումը 522
3. Դերջանի սպանդը 537

**ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐՈՐԴ
ԵՐՁՆԿԱՆ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳՐԱՎՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1916–1917 թթ.)**

1. Ամայացած Երզնկան 542
2. Մեծ նահանջը 552

**ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆՄԵԿԵՐՈՐԴ
ԵՐՁՆԿԱՑԻՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

1. Երզնկացիների ցրումը Ռուսաստանում 559
2. Խորհրդային Հայաստանը երզնկացիների նոր Հայրենիք 560

**ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ
ԵՐՁՆԿԱՑԻՆԵՐՆ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՑԱՆ ՏԱՐԲԵՐ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ**

1. Գաղթականական հոսանքի ընդհանուր պատկերը 612
2. Սփյուռքի նշանավոր երզնկացիները 616

**ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐՔԵՐՈՐԴ
ՆՈՐ ԵՐՁՆԿԱՆ ՈՐՊԵՍ ԵՐՁՆԿԱՑԻՆԵՐԻ ԵՐԱՋՆԵՐԻ ԻՐԱԿԱՆԱՑՈՒՄ**

1. Նոր Երզնկայի հիմնադրման առաջին փորձերը 655
2. Ծրագրի կենսագործումը 660

ԳԱՌՆԻԿ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԵՐՁՆԿԱ

(Հնագույն դարերից մինչև մեր օրերը)

| | |
|---|---|
| Տեխնիկական խմբագիր՝ | Վ. Զ. Բդոյան |
| Սրբագրիչ՝ | Վ. Վ. Դերձյան |
| Կազմի ձևավորումը՝ | Գ. Վ. Մարիկյանի |
| Համակարգչային շարվածքը և ձևավորումը՝ | Թ. Շ. Վարդանյանի Վ. Բ. Աղոյանի |
| Էջադրումը և ներդիրների ձևավորումը՝ | Ա. Խ. Աղուզումցյանի |

Ստորագրված է տպագրության՝ 18.10.05 թ.: Չափսը՝ 60x84 $\frac{1}{16}$:
Թուղթ՝ օֆսեթ: Տպագրություն՝ օֆսեթ: Հրատ.՝ 40.7 մամուլ,
տպագր.՝ 42.5 մամուլ + 46 էջ ներդիր + 1 քարտեզ = 39.53 պայմ. մամուլի:
Տպաքանակ՝ 500: Պատվեր՝ 78:

Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, Երևան, Այ. Մանուկյան 1

Երևանի Համալսարանի տպարան, Երևան, Արուսյան 52



Անահիտ աստվածուհու բրոնզաձույլ արձանի գլուխը (Սատար)



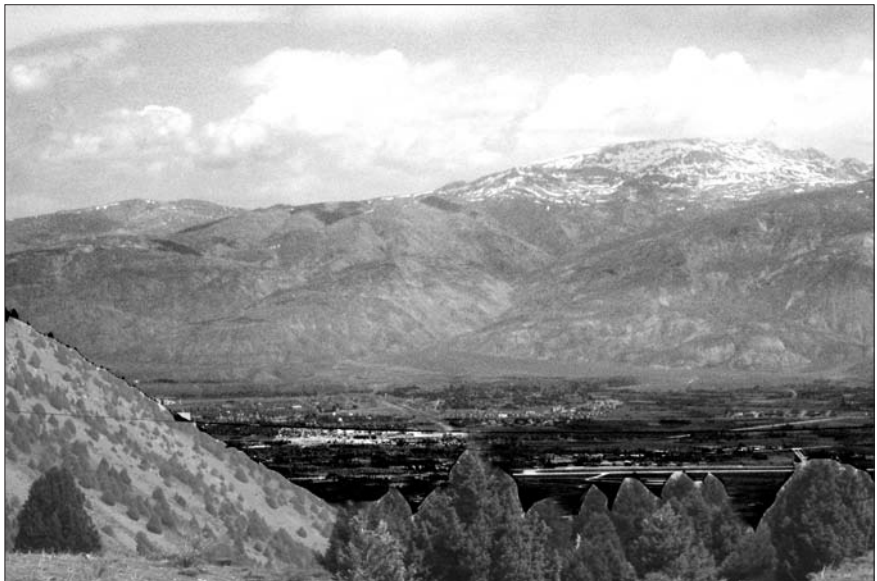
Երզնկայի լեռները



Եփրատ



Երզնկայի դաշտը



Սեպուհ լեռը



Բնապատկերներ Երզնկայի շրջակայքից

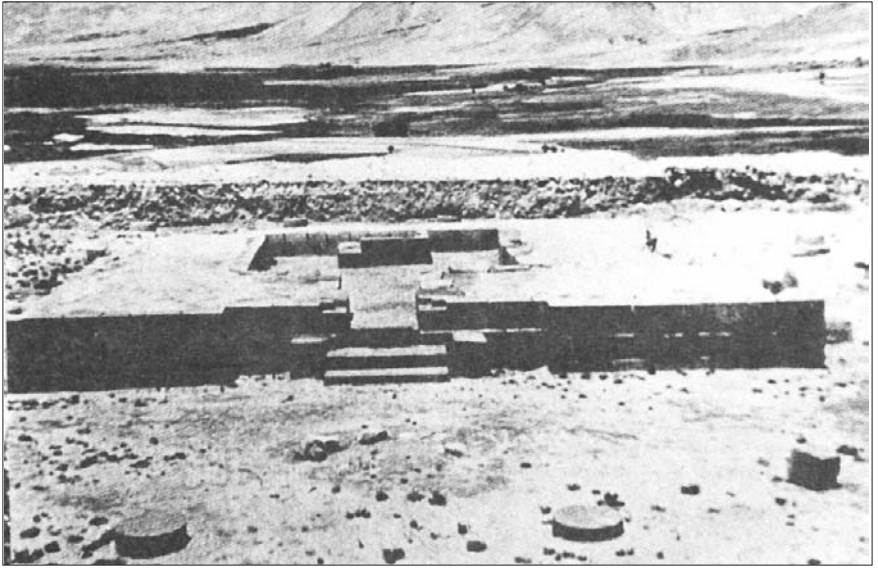




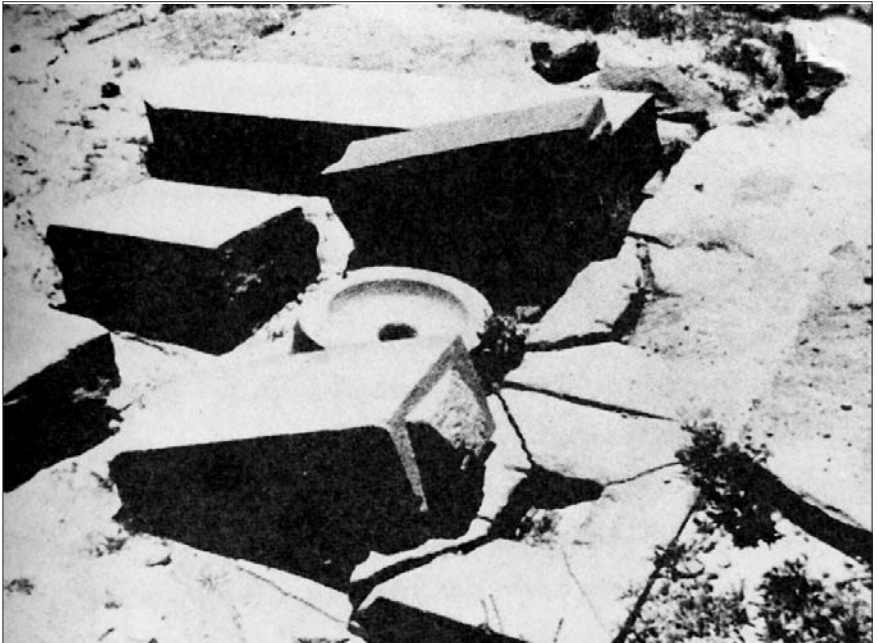
Ձնբերեկ Բյոփրու.



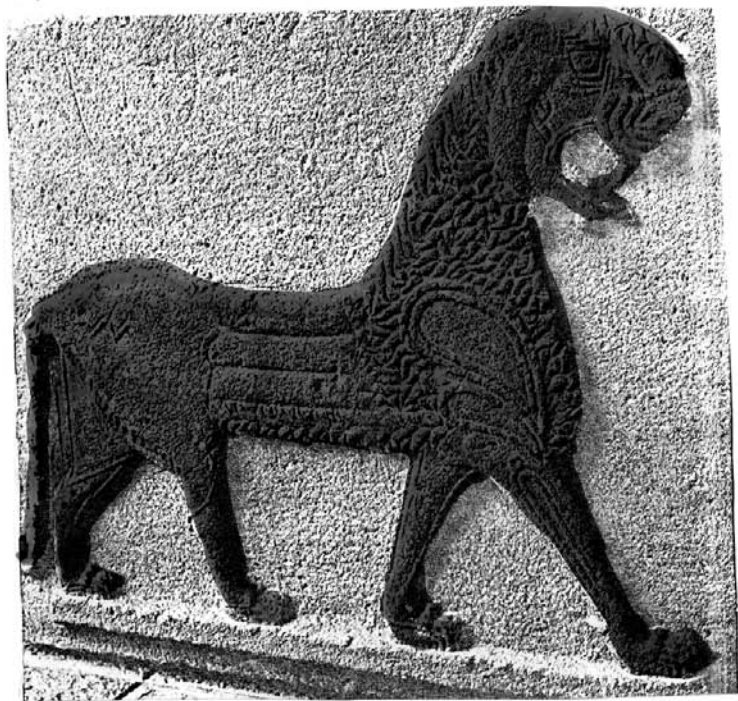
Երզնկայի ամրոցի ավերակները



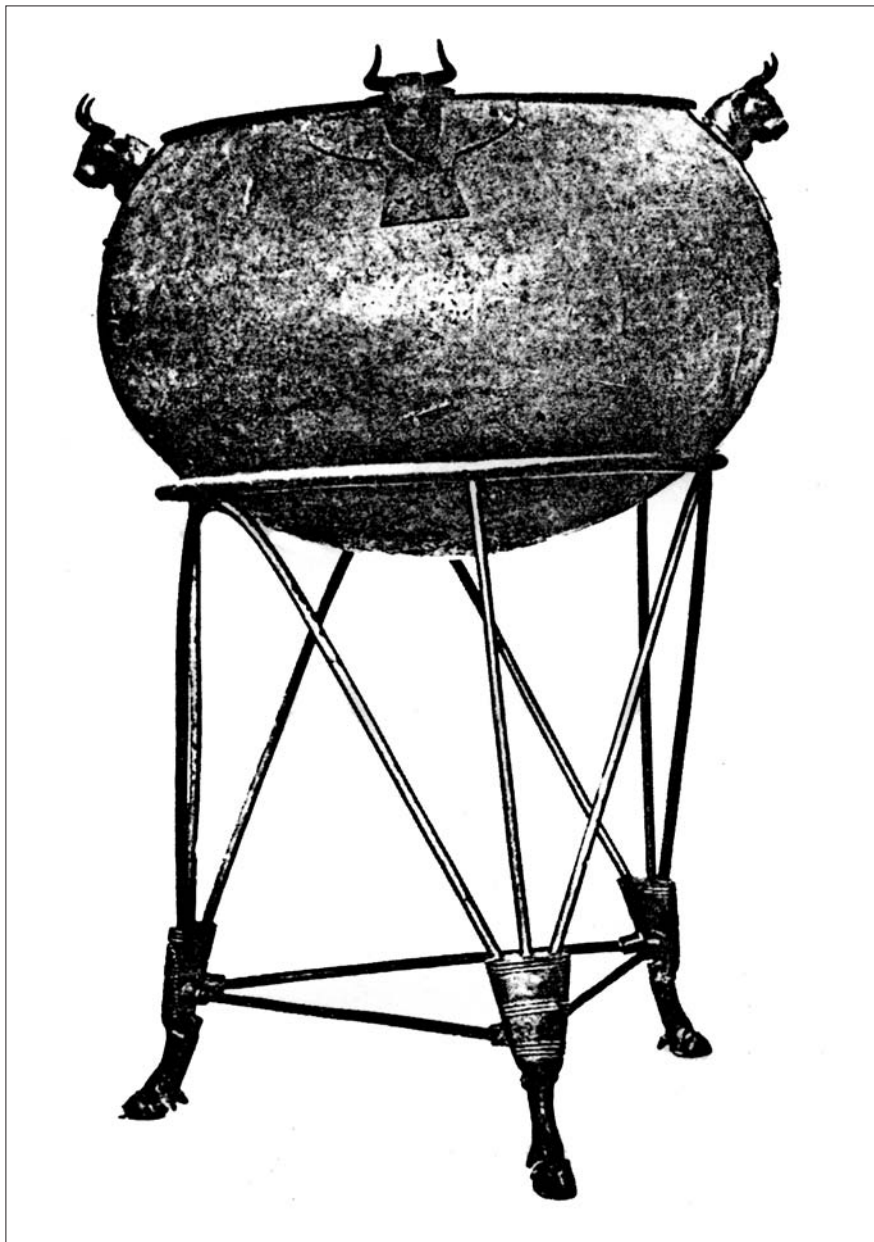
Ալթըն բեկե. Տաճարի ավերակները



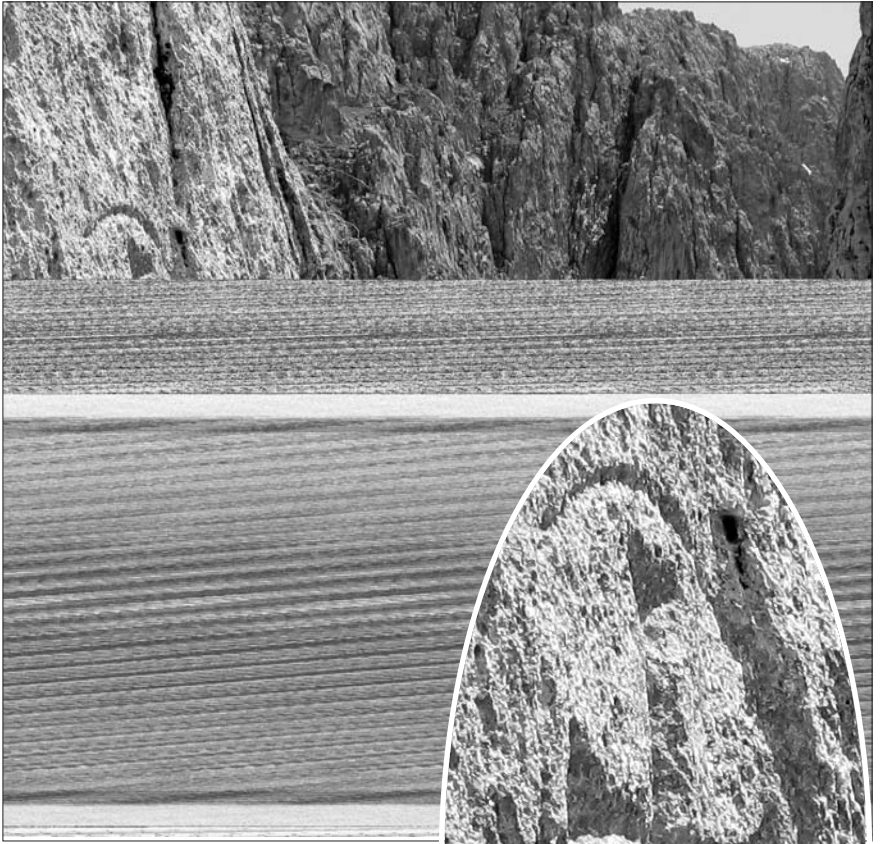
Ալթըն բեկե. Զոհասեղան



Հնագիտական նյութեր Ալթըն թեպի պեղումներից



Բրոնզե կասաա և եռտանի Ալթըն թեփեից



**Պահպանված խաչքար Երզնկայի
մերձակայքում**



**Հովհաննես Երզնկացի և Ասլոց իշխան
Ծաղկող՝ անհայտ, 1644 թ., Հալեպ**



Կիրակոս և Սկրտիչ երգնկացիներն իրենց աշակերտների հետ
Ծաղկող՝ Մանուել, 1334 թ., երգնկա



Երզնկացի հայուհու տարազը (XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ)



Սողոմոն Թեխերյան
1956 թ., Ֆրեզնո



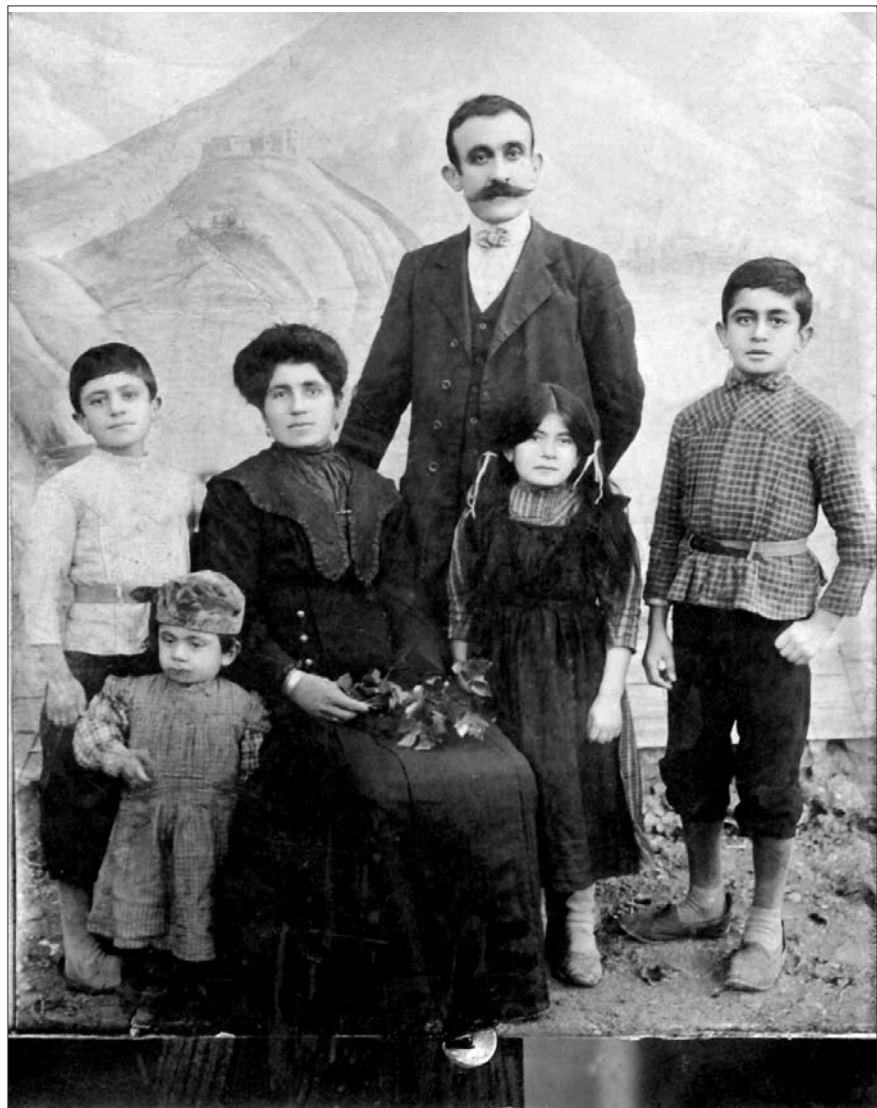
**Ռուբեն Շիշմանյան
(Դերսիմի Քեռի)**



**Գալուստ Արխանյան
(Մնձուրի առյուծ)**



Սեբաստացի Մուրադ



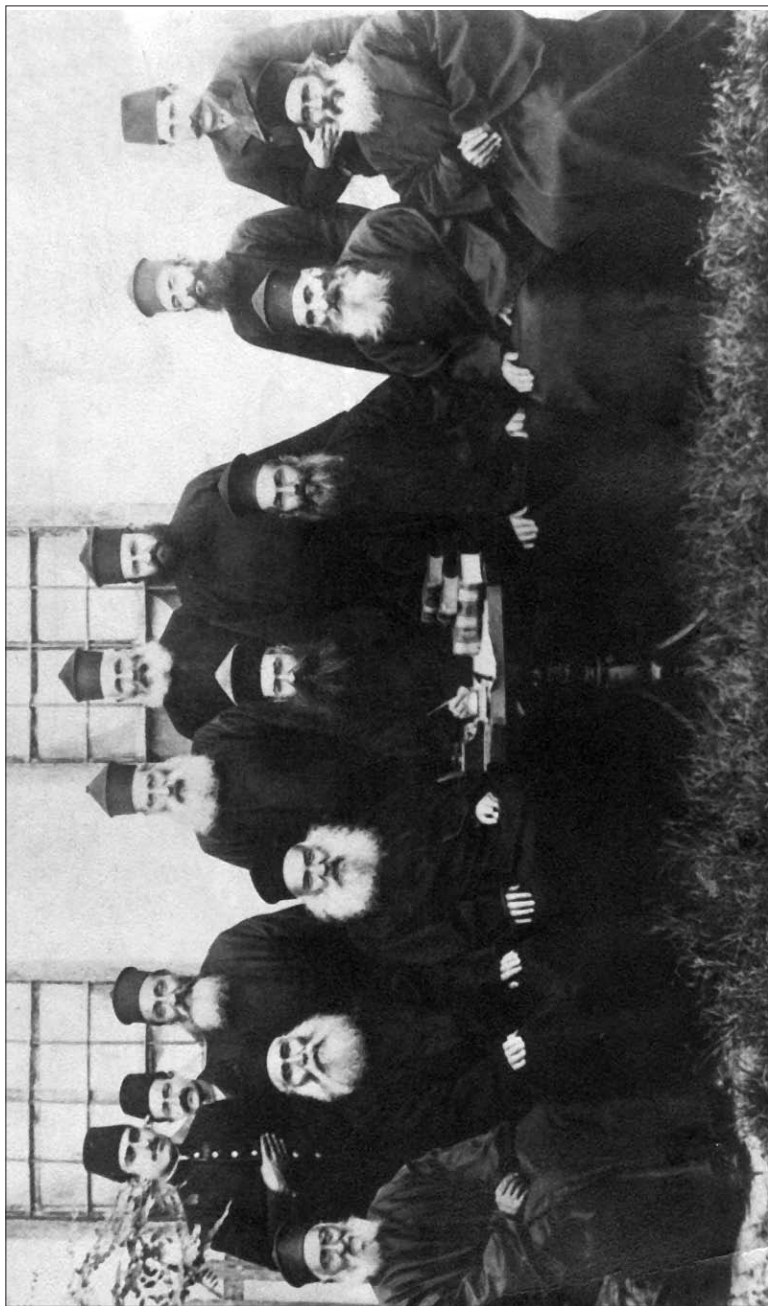
Յուրուզկերյանների ընտանիքը
1895 թ., Երզնկա



**Չաթալբաշյանների ընտանիքը
1913 թ., Երզնկա**



**Թորոսյանների ընտանիքը
XX դարի սկիզբ, Երզնկա**



Քիզաբարձական դատը
1906 թ., Երզնկա

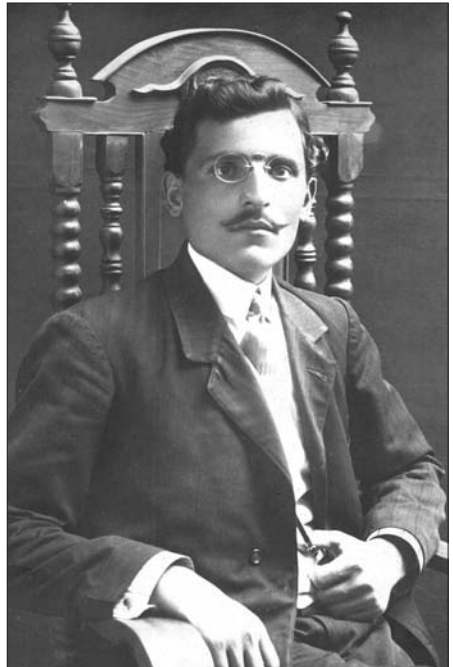


**Քրիստինյան օրիորդաց վարժարանի սանուհիները
XX դարի սկիզբ, Երզնկա**



**Բրաբինոն վարժուհի
1913 թ., Երզնկա**

**Արշավիր Թերզյան
1912 թ., Երզնկա**





**Փեշտիմալճյանների ընտանիքը
1910-ական թթ., Երզնկա**



**Հովհաննես Պոտիկյանի
զավակները
1913 թ., Երզնկա**



Երզնկացի մի ընտանիք եղեռնից առաջ



**Պարթև-Սեփյանի մորաքույրն ընտանիքով
1914 թ., Երզնկա**



Յուրուզկերյան ամուսինները

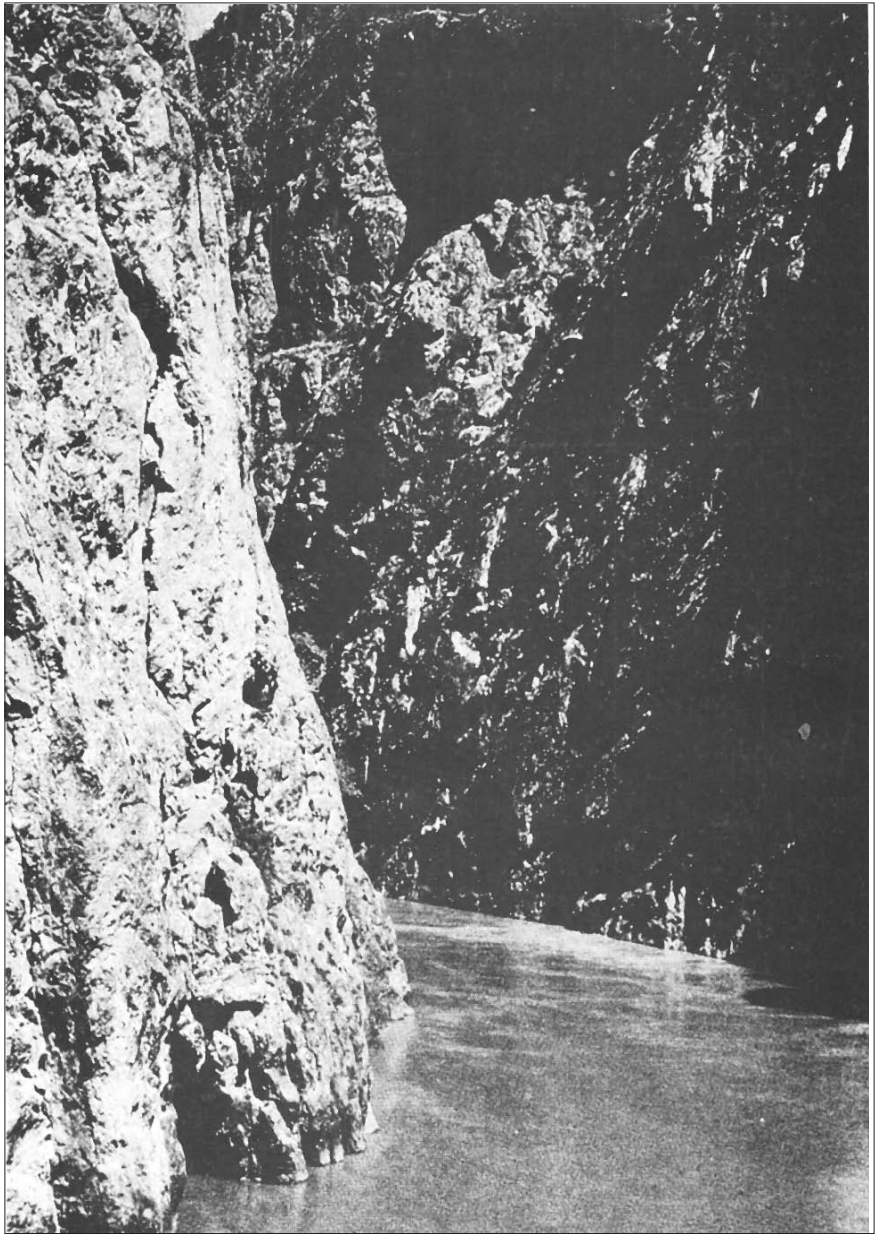


Երզնկացիներ. աքսորի ճանապարհին



Երզնկացիներ. Տեր Զորուն





Կամախի կիրճը՝ երզնկացիների հավաքական գերեզմանոցը



**Երզնկան ռուսական գրավման օրերին
1916 թ.**

**Սողոմոն Թեխերյան
1921 թ., Բեռլին**



**Արբուհի Յանըզյան
(Ղորաքույր, Աստղիկ)**

Գալուստ Սյուրմենյան



Գրիգոր Սյուրմենյան

**Կարապետ և Աշխեն
Մատենցյաններ**



**Մի խումբ երզնկացիներ
1920-ական թթ., Բուխարեստ**





**Նոր Երզնկա ավանի կառուցման կազմկոմիտեն
1934 թ., Երևան**



**Մի խումբ երզնկացիներ
1930-ական թթ., Երևան**



**Հովհաննես Հովհաննիսյան և Վարդանուշ Լուսպարյան
1929 թ., Կրասնոդար**



**Պարթև-Սեփյանների ընտանիքը
1920-ական թթ., Երևան**



**Խամբուրյանների ընտանիքը
Դոնի Ռոստով**



**Ավետիսյանների ընտանիքը
Երևան**



**Համաերգնկացիական միության դաշտահանդեսը
1934 թ., Դեյտրոյտ**





Մի խումբ երգնկացիներ
ԱՄՆ-ի Օհայո նահանգի
շաքարի
պլանտացիաներում



Երգնկացի ընտանիք
ԱՄՆ-ում



Ռափայել Պազարճյան



Սարգիս Տեր-Ստեփանյան



Վարագղատ Ղազանճյան



Գրիգոր Աճատյան



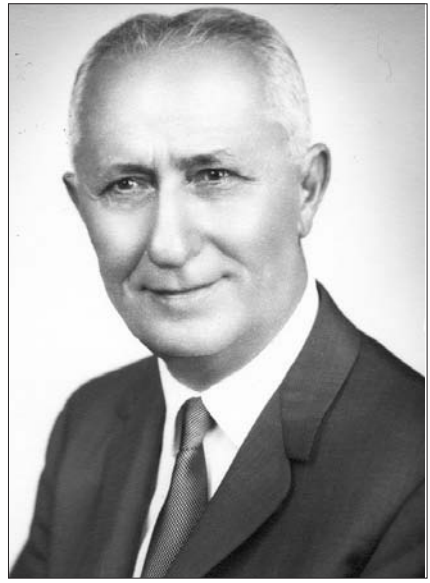
Հակոբ Մնձուրի



Փայլակ Միքայելյան



Հրաչ Սարգիսյան



Արամ Ազնավուրյան

**Երզնկացի թարգի
Խաչիկ
Տեր-Ստեփանյանը
իր որդու Գառնիկի հետ
1952 թ.**



**Գառնիկ
Ստեփանյանը
պատմաբան
Հարություն
Քյուրտյանի հետ**



**Գառնիկ
Ստեփանյանը
Ղազարոսյան
Եղբայրների հետ**





Գառնիկ Ստեփանյանը (Տեր-Ստեփանյան) իր ընտանիքի հետ



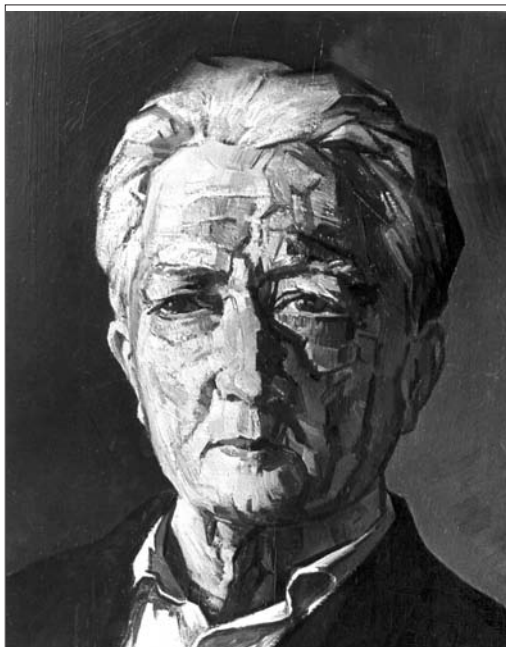
**Ավետիս
Տեր-Ստեփանյանը
իր ընտանիքի հետ**



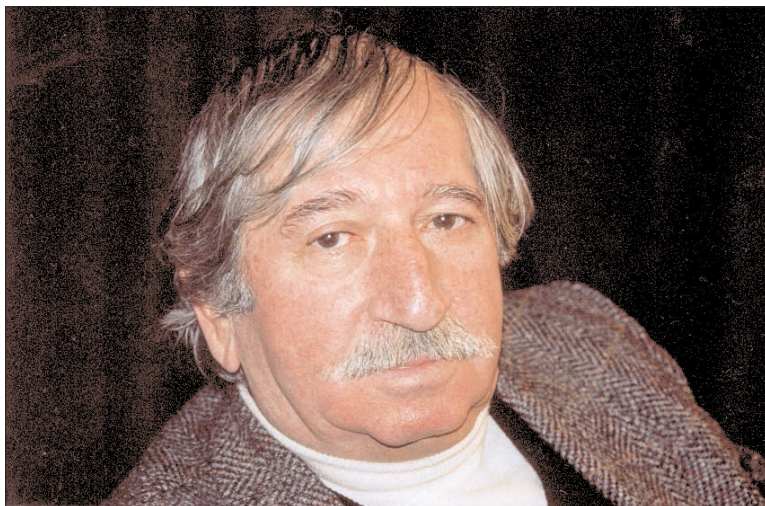
**Պերճ Ստեփանյանը թոռնիկների՝
Նարեհի և Հայկի հետ**

Պետրոս Հովհաննիսյան





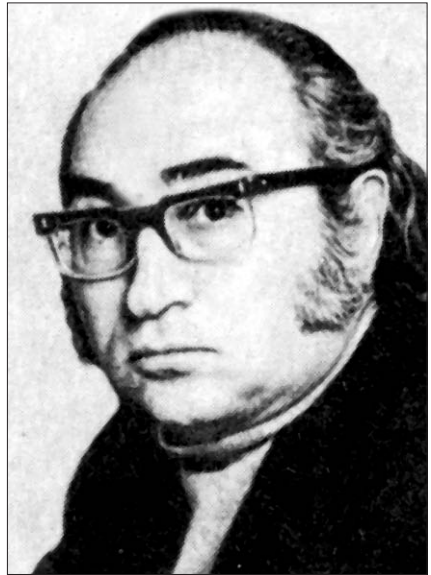
**Մարտիրոս Աղայան
(գործ՝ Ռ. Աղայանի)**



Նորայր Աղայան



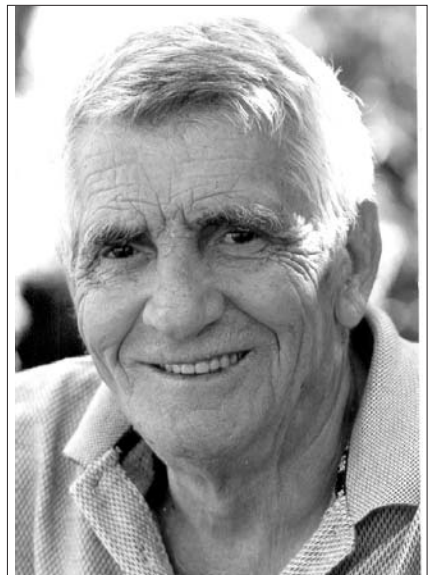
**Արժենուհի Սրայան
(Տեր-Սրայան Երզնկացի)**



Գրիգոր Խանջյան



Պետրոս Չաքալբաշյան



Եղվարդ Բաղդասարյան



Հայրունիների ընտանիքը



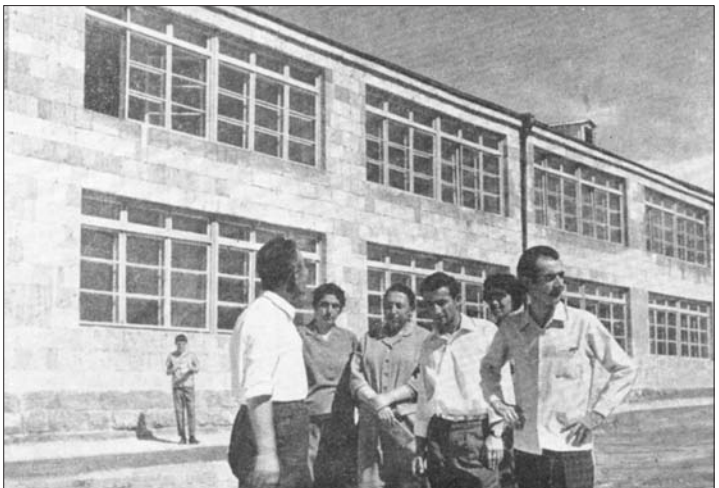
Դերջանցի Գալուստ վարժապետի ընտանիքը Թբիլիսիում

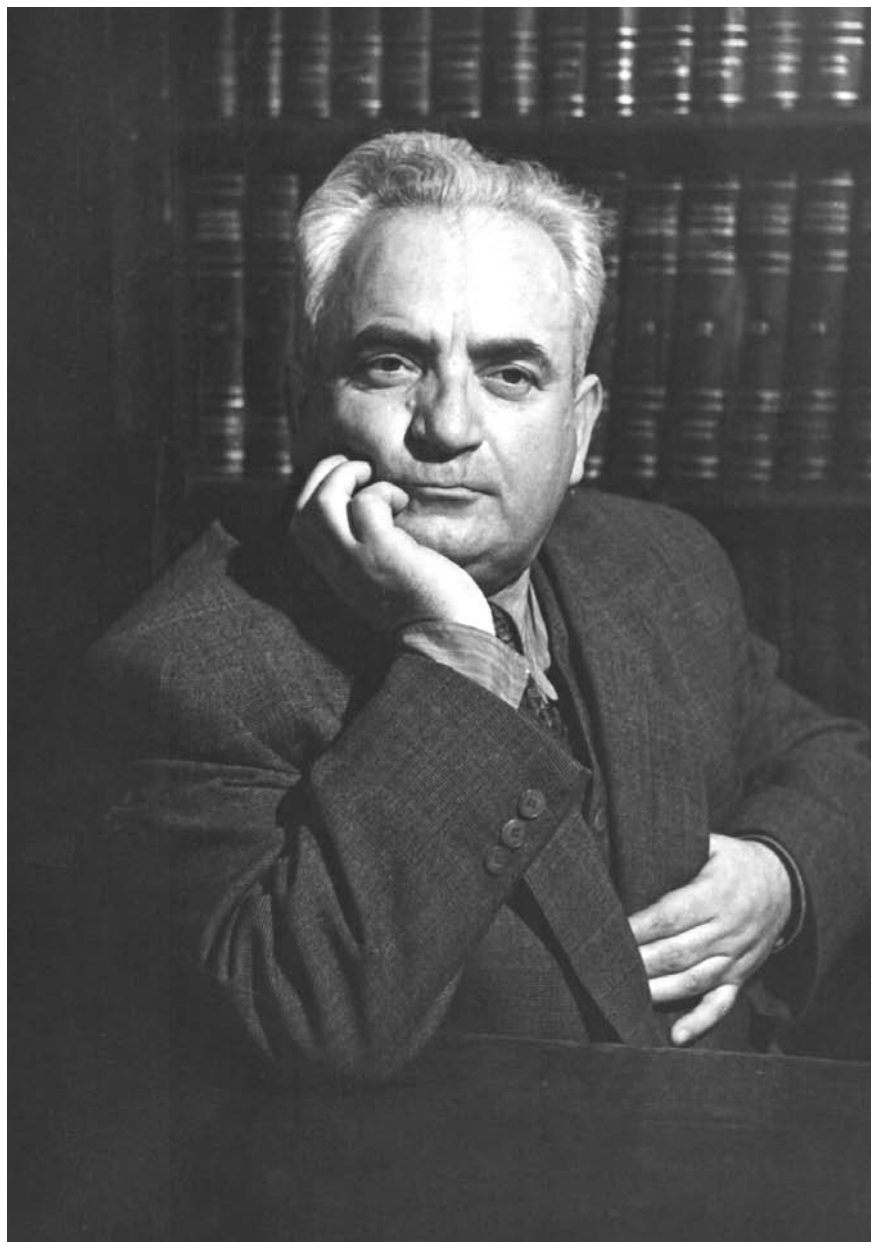


Անահիտ աստվածուհու
արձանը
Նոր Երզնկայում
(գործ՝ Գրիգոր Խանջյանի)



Նոր Երզնկա ավանի դպրոցի շենքը





Գարմիկ Ստեփանյան